

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Bañcerowski Janusz:* A nyelvtudomány paradigmái
Szabó Zoltán: Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról
Aczél Petra: A meggyőző szöveg retorikája
Lukács László: Népi harangszó-magyarázatok
Hőhn Mária–Priszter Szaniszló: A marosvásárhelyi Teleki-herbáriumok (XVII–XVIII. század) és növényneveink
Iványi Zsuzsa: A nyelvészeti konverzációelemzés
Péteri Attila: Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben
Laczkó Krisztina: Névmás és referencia

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓÍRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Bañcerowski Janusz: A nyelvtudomány paradigmái 1

Nyelv és stílus

Szabó Zoltán: Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról 30

Nyelv és iskola

Aczél Petra: A meggyőző szöveg retorikája 47

Nép és nyelv

Lukács László: Népi harangszó-magyarázatok 56

Hőhn Mária–Priszter Szaniszló: A marosvásárhelyi Teleki-herbáriumok (XVII–XVIII. század) és növényneveik 68

A nyelvtudomány műhelyéből

Iványi Zsuzsa: A nyelvészeti konverzációelemzés 74

Péteri Attila: Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben 94

Laczkó Krisztina: Névmás és referencia 102

Kisebb közlemények

Lengyel Klára: Tagolatlan nyelvi elemek 108

Szathmári István: Olvas vagy felolvas 110

Pásztor Emil: Finn nevek toldalékolása a magyar helyesírásban 111

Szó- és szólásmagyarázatok

Kicsi Sándor András: Bétel 112

MAGYAR NYELVŐR

125. ÉVF.

*

2001. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A nyelvtudomány paradigmái

I. Bevezető megjegyzések

Figyelembe véve azt a tényt, hogy az adott nyelvközösség minden tagja képes kommunikálni, kifejezni magát egy adott nyelven, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelvhasználó olyan belső tudással rendelkezik, amely lehetővé teszi, hogy ne csak képezze, hanem értse is a mások által létrehozott és továbbított közléseket. A szóban forgó tudás nem okvetlenül tudatosul minden nyelvhasználóban, azaz nem kell mindenkinek értelmezni azt. Azt a belső tudást a nyelvről, amelynek alapján képesek vagyunk létrehozni és érteni, értelmezni a nekünk továbbított nyelvi közléseket, **nyelvi implicit tudásnak** fogjuk nevezni. A nyelvi implicit tudást meg kell különböztetnünk az **explicit tudástól**, amely az implicit tudásról az ítéleteinkben megfogalmazott tudást jelenti. Az explicit tudás nem más, mint a magunk és a mások nyelvi viselkedésének megfigyeléséből eredő tudás. Az implicit tudás a tudatunkban elrejtett tudás, tehát közvetlenül nem figyelhető meg, azaz közvetlenül nem adott. Közvetlenül csak az implicit tudásnak a szubsztanciális megnyilvánulásait figyelhetjük meg, azaz a beszélt és írott megnyilatkozásokat, szövegeket.

A nyelvi szöveg azért jöhet létre, mert alkotója nyelvi implicit tudással rendelkezik. Feltételezhetjük, hogy ez a tudás olyan kódolási mechanizmusra vonatkozik, amely egyrészt egy szabályrendszert tartalmaz, amelynek segítségével, programjával összhangban megfelelő grafémikus és artikulémikus szekvenciákat generál saját ábécéjéből, és azokat hozzárendeli a konceptualizált mentális információkhoz, a szimbólumok (osztályok, kategóriák) létrehozásának, valamint összevonásának (inklúziójának), azaz általánosításának, hierarchizálásának, az alacsonyabb szintű komponensekből történő absztraktabb mentális objektumok képzésének a folyamatában. Ezeknek a műveleteknek az eredményeképpen létrejön az ember belső, nem lineáris információs struktúrája. Más oldalról nézve: a nyelv funkcionálását olyan transzformációs szabályok jellemzik, amelyek átalakítják a belső információs univerzum nem lineáris struktúráját (mélystruktúra) a vizuális (grafikus), valamint az auditív (fonikus) aktuális jelek lineáris struktúrájává a reprezentációs, azaz a felszíni síkon. A nyelvi mechanizmusnak, azaz a kódolás ábécéjének, belső grammatikájának, valamint a nyelvben rögzített belső információs univerzumának az ismerete és az a képesség, hogy az ember azokat

használni tudja az aktuális megnyilatkozások képzési folyamatában, a **nyelvi kompetencia** fogalomköréhez tartozik (Bańcerowski 2000: 352–7). A szóban forgó szabályrendszer **nyelvi rendszernek** nevezhetjük. A nyelvi rendszer a szöveggel ellentétben nem konkrét, hanem absztrakt lét, mivel nem figyelhető meg érzékszerveink segítségével. Így egy társadalmi léte képez, mivel a hordozója az adott nyelvközösség minden tagja. A szöveghez képest, amely momentális jelleggel bír, a nyelv állandó, ami természetesen nem jelenti azt, hogy változatlan.

A nyelvi mechanizmust, azaz az implicit tudást senki nem látta, mivel absztrakt, és a nyelvészek által kitalált konstruktumot képvisel. Az explicit tudást a nyelvészek hozzák létre, tehát nem lehet azonos az implicit tudással, legfeljebb az implicit tudásnak csak bizonyos fokú approximációját jelentheti és semmi más. A nyelvi rendszer ilyen megközelítő ábrázolását **nyelvi modellnek** nevezzük. Azt mondhatjuk, hogy a nyelvészek a nyelvi mechanizmus modellálásával foglalkoznak. Abból, hogy az eredeti, azaz a nyelvi rendszer közvetlenül senki számára nem adott, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy eddig sokfajta modellt hoztak létre.

Minden szaktudomány anyagi tárgya a valóság egy meghatározott fragmentuma. Ez lehet például maga az ember, az általa létrehozott produktumok, az élő és élettelen természet. Gyakran több tudomány foglalkozik ugyanazzal a valóságos objektummal, de más és más szempontból. Ilyenkor azt szoktuk mondani, hogy ezek a tudományok csak a **formális tárgyukban** (objektumukban) különböznek egymástól. A formális objektum megválasztása megfelelő kutatási stratégiát és eljárási módot von maga után. Ezt a gondolatot továbbfolytatva azt mondhatjuk, hogy a tudománynak mint olyannak (amely az összes szaktudományt magában foglalja) a tárgya maga a valóság. Maga a tudomány is lehet azonban tárgya a tudományos kutatásoknak; azt a tudományt pedig, amelynek tárgya maga a tudomány, **metatudománynak** nevezzük. Mindezt a nyelvészetre vonatkoztatva, azt mondhatjuk, hogy a nyelvtudomány tárgya a valóságnak az a fragmentuma, amelyet a **nyelv** szó szimbolizál. A nyelvtudomány viszont kutatási tárgyat képezi a **metanyelvészetnek** (metalingvisztikának) (Grucza 1983).

Egy szaktudomány létrejötte az objektív valóság megfelelő fragmentumával (amely az adott szaktudománynak tárgya) kapcsolatos kérdések (hipotézisek) megfogalmazásával kezdődik. A tudományos kérdésnek: (1) **helyesnek**; (2) **megfelelőnek**; (3) **megalapozottnak** és (4) **eldöntendőnek** kell lennie.

A helyes kérdés az, amelyhez az adott nyelv ismerete alapján egyértelmű jelentés rendelhető hozzá. Egy olyan kérdés, mint például: *Vajon a kék eszmék sírnak-e?* nem tekinthető helyesnek, mivel ehhez a mondathoz a magyar nyelv ismerete alapján nehéz lenne bármilyen jelentést hozzárendelni.

A megfelelő kérdésnek egyrészt helyesnek kell lennie, másrészt pedig igaz feltevéseken kell alapulnia. E kérdés ismert és ismeretlen elemekből áll, és olyan alternatív mondatot képez, amely valamilyen lehetséges választ tartalmaz a kérdésre. Például az a megfelelő kérdés, hogy *Vajon a Nap kerek tükör-e?* igaz feltevésen alapul: *A Nap kerek tükör vagy nem az.* (A diszjunkció értelmében az ítélet igaz.)

A megalapozott kérdésnek megfelelőnek és elégséges mértékben értelmesnek kell lennie. A *Vajon a Nap kerek tükör-e?* kérdés azért nem megalapozott,

mivel a tudományban már régóta meghonosodott az az egyértelmű nézet, hogy a Nap égitest.

Eldöntendő kérdéssel akkor van dolgunk, ha az megalapozott, és létezik racionális mód annak bizonyítására, hogy a kérdésre adott két válasz közül az egyik igaz.

Ahhoz, hogy elkerüljük azt a vádat, hogy a kérdés kétértelmű elemeket is tartalmazhat, a tudományban olyan gondolati műveletet hajtunk végre, amelyet **definiálásnak** nevezünk. A tudományban különböző definiálási módok vannak érvényben, de a legelterjedtebb az úgynevezett **klasszikus definíció**, amely a **definiendumból** (= a definiálandó rész; a fogalom, amelyet definiálunk), **definiensből** (= a definiáló rész) és a **definíciós konjunkcióból** áll. A definiens **genus proximumból** (= a legközelebbi fő kategória, amely az objektumokat valamilyen közös jegy/jegyek alapján egyesíti) és **differentia specificából** (= az adott kategóriához tartozó objektumok között fennálló különbség) tevődik össze. Természetesen, a definiálás nem mindig tévedésmentes eljárás. A leggyakoribb definiálási hibák az úgynevezett *idem per idem* és az *ignotum per ignotum*.

A definiáláson kívül a tudományban az úgynevezett **logikai osztást** is alkalmazzák, amelynek az elemekből álló halmazok vonatkozásában rendező szerepe van: meghatározott kritérium alapján részhalmazokra osztja az objektumok halmazát. Ez lehet például **bináris** (dichotomikus) **osztás** (egy adott jegyre való tekintettel), amelyet a nyelvészetben is a leggyakrabban alkalmaznak. Ha a halmaznak legalább egy részhalmazra további osztásnak van alávetve, akkor **klasszifikációról** (osztályozásról) van szó. Vegyük példaként egyetemünk magyar szakos hallgatóinak a halmazát. A $\{\pm \text{férfi}\}$ jegyre való tekintettel ezt a halmazt két részhalmazra oszthatjuk: a férfiak és a nők részhalmazára. Ezeket a részhalmazokat további kisebb részhalmazokra bonthatjuk valamilyen jegy alapján. Néha azonban a halmazosztás nehézségekbe ütközhet, mivel a disztinkciót egy adott jegy tekintetében nem mindig lehet precízen megállapítani. Ha például a hallgatók halmazát $\{\pm \text{okos}\}$ jegy alapján kívánnánk rendezni, akkor kiderülne, hogy komoly problémával állunk szemben, mivel az ily módon létrejött két részhalmaz nem fedi pontosan a valóságos helyzetet. Kénytelenek lennénk felépíteni az „okos” és „nem okos” hallgató prototípusát, és e részhalmaz minden elemét e prototípusos jegyek szempontjából értékelni. Ennek eredményeképpen a $\{+ \text{okos}\}$ és $\{- \text{okos}\}$ jeggyel rendelkező két részhalmaz között lehetetlen kijelölni az éles határt, mivel olyan hallgatók is vannak, akikre sem az egyik, sem a másik jegy nem alkalmazható. Ilyenkor **tipológiáról** van szó, amelynek feladata a típusok konstruálása, meghatározása.

A tudományban alkalmazott másik gondolati művelet a **következtetés**. Nagyon gyakran a következtetés alapját az egyedi ítéletek (premisszák) képezik, például az *Ez a kutya ugat* premissza alapján egy általánosabb következtetést vonhatunk le, nevezetesen azt, hogy *Minden kutya ugat*. Ezt a következtetésfajtát **indukciónak** nevezik (az egyesből az általánosra való következtetés). Biztos következtetésről csak akkor beszélhetünk, ha azt a logikai törvények garantálják. Ilyen az indukcióval ellentétben a **dedukció**. Az indukciós következtetés mindig csak valószínűsíthető eredményekhez vezet, mivel csak korlátozott számú (akkor

is, ha ez a szám nagyon nagy) premissza alapján történik. Ebben az esetben soha nem lehetünk biztosak abban, hogy figyelembe vettük-e az összes lehetséges premisszát. A tudományban mind a két gondolati eljárás (az indukció és a dedukció) érvényben van, de tudományosan megalapozottnak csak a deduktív módszert tartják. Különbféle deduktív rendszereket hoztak/hoznak létre, amelyek mindegyike egy szótárból és e szótár elemei közötti relációkat meghatározó sajátos nyelvből áll. Elfogadnak bizonyos axiómákat (alapvető definiálhatatlan formulákat), és meghatározzák azokat a szabályokat, amelyek segítségével az axiómákat származékformulákká alakítják át. Ezen szabályok alapján a deduktív rendszert építik fel. A származékformulák alapját képezhetik további származékformuláknak is. A dedukciónál az általános formulákból kiindulva az egyedi felé haladunk.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a tudomány nem más, mint az objektív valóságról szóló ítéletek halmaza. Ezek az ítéletek a tudomány nyelvében megfogalmazott mondatok, amelyek bizonyos feltételeknek eleget tesznek. Iskolai tanulmányainkból tudjuk, hogy a logikai követelményeknek csak a kijelentő mondatok felelnek meg, mivel csak ezekhez a mondatokhoz rendelhetünk hozzá logikai igazságértéket. Ezt a hozzárendelést **asszerciónak** nevezik.

Az egyes mondatokhoz az igazságértéket az adott nyelv (amelyben e mondatok létrejöttek) ismerete alapján rendelhetjük hozzá, tehát a tapasztalattól függetlenül. Az ilyen mondatok **analitikus mondatok**, másképpen **a priori mondatok**, például igaz analitikus mondat: *Egyetlen egy férjezett nő sem lány*. Hamis analitikus mondat: *A lány az a nő, aki férjezett*. Az analitikus mondatokkal ellentétben állnak a **szintetikus mondatok**, amelyeket **a posteriori** (empirikus) **mondatoknak** is szoktak nevezni.

Az objektív valóságról szóló igaz ítéletek megfogalmazását a tudomány nyelve alapján **explanációnak** (magyarázásnak) nevezik. A **nomotetikus explanáció** a nomotetikus (deduktív) tudományokra jellemző (görög: *nomothetikós* = jogalkotói, *nomothetes* = jogalkotó), amelyeknek feladata az általános törvények megfogalmazása, például fizika, kémia, ásványtan (a természettudományok többsége). Az **idiografikus explanációt** az idiografikus (induktív) tudományok alkalmazzák. Ezek a tudományok az egyedi tények leírásával és rendezésével foglalkoznak (például a történelem). Hozzá kell tenni, hogy a tudománynak a nomotetikus (deduktív) és az idiografikus (induktív) tudományokra történő ilyen általános jellegű felosztása csak elméleti jelentőséggel bír, mivel a valóságban sem tisztán induktív, sem pedig tisztán deduktív módszer nem létezik. A „tisztán” deduktív módszert tulajdonképpen csak két szaktudomány alkalmazza: a matematika és a logika. A deduktív módszer alkalmazást nyerhet más tudományokban is, például a nyelvtudományban, a kémiában, a fizikában stb. is, de ezek a tudományok általában nem elégszenek meg csupán a deduktív rendszer felépítésével, hanem az e rendszer keretében megfogalmazott ítéleteket igyekeznek egybevetni az empirikus adatokkal, amelyek vagy megerősítik a deduktív rendszer helyességét vagy nem. Olyan tudományok, mint például a biológia, a földrajz vagy a humántudományok, mint például az irodalomtudomány, a vallástudomány stb. képviselői azt állítják, hogy induktív módszert alkalmaznak, tehát a megfigyelésses mondatokból kiindulva az általános mondatokhoz jutnak el. Úgy tűnik azon-

ban, hogy ők sem használják a „tiszta” indukciót, mivel nem lehetséges az, hogy a megfigyelés alapján megfogalmazott mondatokat egy bizonyos elméleti keret nélkül igazságértékük szerint minősítsék.

A tudományos, azaz a racionális megismerés szemben áll az intuitív, azaz az irracionális megismeréssel. A **racionalizmus** az ismeret forrását az értelem-ben, észben, azaz a rációban keresi. Racionálisnak csak olyan ítéletet tekintenek, amely egy meghatározott tudományos módszer alapján született, és az explanációja az ugyanolyan módszer alapján megfogalmazott más ítéletek segítségével történt. Az ilyen racionalizmust, amely lépésről lépésre ellenőrzi az ítéletek igazságértékét, **analitikusnak** nevezik. Az ítéletek igazságértékének oly módon történő megállapítása, hogy összehasonlítjuk őket ugyanannak az elméletnek a keretében létrehozott más ítéletekkel, nem tűnik elégséges követelménynek, mivel ugyanazt a jelenséget több elméleti szempontból is lehet vizsgálni. Kíváncos lenne ezért, hogy az elmélet oly mértékben legyen koherens, hogy lehetővé tegye a más koherens elméletekkel történő összehasonlítást. Ez a **globális racionalizmusnak** a követelménye. Mindennek ellenére úgy tűnik, hogy a tudományos megismerésből lehetetlen kiűzni bizonyos irracionális ítéleteket. Már maga a kutatási módszer megválasztása irracionális tett, amelynek a helyességét csak a tudományos munkában elért eredmények fogják bizonyítani. A kutatómunka első stádiumában a szakembert főként az intuíció vezérli, aki az előzetes alaptételeket, elveket bizonyos tekintetben szubjektív meggyőződés alapján fogadja el. Az ilyen fajta racionalizmust, amely a tudományban bizonyos irracionális elemeket is akceptál, **mérsékeltnek** nevezik. A mérsékelt racionalizmus szemben áll az **abszolút racionalizmussal**, más néven a **szcientizmussal**, amely lehetségesnek tartja az objektív valóság abszolút megismerését. Ezt a feltételezést azonban nem lehet racionálisan megindokolni, mivel az csupán egy meggyőződésen alapul. A szcientizmus bírálata elvezethet az **agnoszticizmushoz** is, amely, mint tudjuk, elveti az objektív valóság racionális megismerését.

II. A nyelvtudomány paradigmái

Korábban azt állítottuk, hogy a tudomány az objektív valóság racionális megismerése, a tudomány tárgyról szóló ítéleteknek a halmaza. A tudomány nem valamilyen változatlan, érinthetetlen képződmény, mivel az emberiség fejlődésével párhuzamosan fejlődött. Ezeket a változásokat az egyre újabb és tökéletesebb metodológiai eszközök feltalálása kényszerítette ki, de hozzájárultak szociológiai tényezők is. Thomas S. Kuhn a tudomány történetét tanulmányozva egy átfogó koncepciót dolgozott ki a tudomány fejlődésére vonatkozóan, amelynek fő fogalmát a **tudomány paradigmája** képezi (Kuhn 1970). A paradigmán azoknak az általános elméleti alapelveknek, normáknak, módszertani eszközöknek, mintáknak, eljárási szabályoknak az összességét értjük, amelyeknek birtokában van minden kutató, aki az adott szaktudománnyal foglalkozik. A tudomány paradigmájának létrejöttét mindig olyan szakasz előzi meg, amelyet **előtudománynak** szoktak hívni. Ebben a szakaszban különféle jellegű ítéletek, többé vagy

kevésbé megalapozott vélemények jelennek meg a tudomány tárgyról, amelyek még rendezetlen formájú együttest alkotnak, és amelyek általában más szaktudomány művelése során keletkeztek. Még nem léteznek olyan normák, minták, módszertani eszközök, amelyek konkrét útmutatást adhatnának a kutatóknak. Bizonyos idő múlva azonban kialakulnak az új szaktudománynak a körvonalai, amelyek egyre konkrétabb és rendezettebb formával és tartalommal telítődnek, és így megszületik az adott szaktudomány paradigmája, azaz a **valódi tudomány**. A valódi tudományban bizonyos fejlődési szakaszban bizonyos nehézségek merülhetnek fel, és **válságos helyzet** alakulhat ki, amely egy úgynevezett **tudományos forradalomhoz** vezethet, és ennek eredményeképpen **új tudományos paradigma** jöhet létre. Kuhn koncepciója szerint a tudomány fejlődését az alábbi séma ábrázolja:

előtudomány – valódi tudomány – válság – forradalom – új valódi tudomány – új válság.

A paradigmaváltást Kuhn egy „hirtelen ugráshoz”, illetve a vallásváltáshoz hasonlítja. Véleménye szerint nem létezik tiszta logikai bizonyítéka annak, hogy az egyik paradigma felsőbbrendű egy másikhoz képest. Ennek a szituációnak az egyik oka az, hogy a tudományos elméletek értékének a megállapítása sok tényezőtől függ, és néha nem zárható ki teljesen a tiszta szubjektív tényező sem. Az új paradigma megjelenése nem jelenti azonban azt, hogy az eddigi paradigma nyomtalanul eltűnik. Mindig lesznek olyanok is, akik azt továbbfolytatják.

A tudomány fejlődését átfogó Kuhn-féle koncepció értelmében a XIX. század második felében és a XX. században a tudományos kutatásokat négy fő paradigma jellemzi (Chalmers 1982; Borowski 1998: 33–9):

- (1) indukcionizmus,
- (2) verifikacionizmus,
- (3) falszifikacionizmus és
- (4) posztmodernizmus.

(1) Az **indukcionizmus** domináló paradigmája volt a tudománynak a XIX. század második és a XX. század első felében. Attól függetlenül, hogy ezt a módszert sok kritika érte és éri manapság is, sok tudós meg van győződve arról, hogy a tudományt csak e módszer segítségével lehet sikeresen művelni, hiszen ez a módszer bizonyult a leghatékonyabbnak, különösen a humán tudományokban. A tudomány fő feladata e paradigma keretében az általános mondatok megfogalmazása, a tényekből és az egyedi mondatokból kiindulva. Ehhez pedig sok megfigyelésre és kísérletre van szükség. Ha a kísérlet során minden megfigyelt mondat egyforma tartalommal bír, akkor ezt a tartalmat **bizonyított általános mondatként** kell elismerni, s ezeknek a mondatoknak a halmaza azonos a **tudomány fogalmával**. Hozzá kell tenni, hogy a helyes logikai gondolkodásra az jellemző, hogy ha igazak a premisszák, akkor igaz a levont következtetés is. Az induktív gondolkodás esetében ez nem áll fenn, mivel az igaz premisszák alapján is születhet

hamis következtetés. Tételezzük fel, hogy a mai napig nagyon sok hollót láttunk, és ebből azt a következtetést vonjuk le, hogy minden holló fekete. Ennek a következtetésnek a „*t időben megfigyelt x holló fekete volt*” típusú premisszáit igaznak tekinthetjük. Nincs viszont semmilyen logikai garancia arra vonatkozólag, hogy a következő megfigyelt holló például szürke színű lesz. Ha ez a jelenség elő is fordulna, akkor kiderülne, hogy a *Minden holló fekete* mondat hamis. Az indukciót nem lehet megindokolni a logika segítségével. Az indukcionista azzal védekeznek, hogy a száz százalékos bizonyosság elérése lehetetlen követelmény, így a tudományos tudást helyesebb lenne nem **bizonyított**nak, hanem inkább **valószínűsíthető**nek tekinteni. Az általánosítások akkor lesznek inkább igazak, ha nő a megfigyelések száma, és így nagyobb a valószínűségük. Az indukciónak ez a probabilisztikus verziója azonban nem talált általános elfogadásra, mivel a tapasztalati adatok véges számú megfigyeléses mondatból állnak, de az általános mondat végtelen mennyiségű lehetséges szituációra vonatkozik. Annak a valószínűsége, hogy az adott univerzális mondat igaz, egyenlő egy végtelennel osztott véges számmal, tehát gyakorlatilag a nullával, függetlenül attól, hány megfigyeléses mondatból állt a tapasztalat. Egyes indukcionista jobbnak tartják azt az eljárást, hogy a valószínűségi értékeknek a tudományos törvényekhez és elméletekhez történő hozzárendelése helyett nagyobb figyelmet kell fordítani az egyedi prognózisok valószínűségének a helyességére. E módszer értelmében a tudomány célja például annak a ténynek a valószínűségi értékelése, hogy a nap holnap lenyugszik, és nem annak az általános mondatnak, hogy *A nap mindig lenyugszik*. Tehát a tudománynak azt kell garantálnia, hogy például egy bizonyos terv szerint felépült híd kibír-e különböző terheket, és nem azt, hogy az e terv szerint felépített összes híd képes-e ellátni a feladatát. Ehhez a kérdéshez még visszatérünk.

A **tudományos lingvisztika**, mint ismeretes, a **történeti-összehasonlító kutatások** elterjedésével veszi kezdetét a XIX. században. Mint tudjuk, a tudományban maga az összehasonlító módszer korábban is ismert volt, és alkalmazták is. Összehasonlították az állatokat, növényeket, államokat, népeket, szokásokat, vallásokat stb. A tudomány végső céljának tekintette a valóság rendszerezését a hasonlóságok és a különbségek figyelembevételével. Klasszikus példa erre a svéd biológus, Carl von Linné (1707–1778) munkája, amelyben tipológiai és evolúciós szempontból osztályozta az élővilágot.

A történeti-összehasonlító módszer népszerűsítéséhez a nyelvészetben nagymértékben hozzájárult a szanszkrit felfedezése és a szanszkrit szövegek tanulmányozása. A legtermékenyebb tézis a szanszkrit, a görög és a latin nyelv rokonságáról szóló feltételezés volt, amely az indoeurópai ősnyelv létezésére vonatkozó általános hipotézisnek az alátámasztására szolgált. Az indoeurópai nyelvekben előforduló egyes szavak fonetikai alakjainak összehasonlítása alapján olyan nagy precizitással rekonstruálták az indoeurópai ősnyelvet, hogy a német komparatista Schleicher már szövegeket is írt ezen a nyelven. A legnagyobb eredményeket az újgrammatikusok érték el (például Paul, Schleicher, Grimm, Verner, Schmidt, Brugmann, Leskien, Bopp).

Ebben az időben a tudományban uralkodó paradigma az **indukcionizmus** volt, tehát e paradigma keretében funkcionált a nyelvészet is. Mint ismeretes, a

XVIII. és a XIX. század fordulóját a filozófiában a racionalizmustól, valamint az empirizmustól való távolodás jellemezte az érzelmi és a képzeletbeli tényezők hangsúlyozásával. Ehhez az irányzathoz legközelebb a **metafizika** állt, amelynek legjellegzetesebb megnyilvánulása Wilhelm F. Hegel (1770–1831) filozófiája volt. Ez volt az idealizmus + evolucionizmus, azaz a dialektikusan és racionalista módon értelmezett idealizmus (tézis, antitézis, szintézis). A XIX. században Ludwig Feuerbach (1804–1872) elvetette a Hegel-féle idealista metafizikát, és a **naturalizmus** és a **szenzualizmus** új jelszavával lépett fel. Ennek a filozófiai irányzatnak a kulminációs pontját Marx (1818–1883) és Engels (1820–1895) munkáiban érte el, akik a **dialektikus materializmus** megalkotói voltak.

A nyelvészet számára azonban a legfontosabb a harmadik filozófiai irányzat, azaz a **pozitivizmus** volt, amelynek alapítója a francia August Comte (1798–1857), aki meg akarta tisztítani a tudományos gondolkodást mindenfajta metafizikától, és azt hirdette, hogy a tudományos kutatás tárgya csak a konkrét tények, jelenségek és a köztük megvalósuló relációk lehetnek, természetesen a pszichikai jelenségek kizárásával, mivel azokat tudományosan felfoghatatlannak vélték. Hozzátehetjük azt is, hogy ehhez az irányzathoz közel állt John Stuart Mill (1806–1873) is, aki, mint az empirizmus képviselője, mérsékeltén viszonyult a pozitivizmushoz. Ennek eredményeképpen az akkori Európában elterjedt a pozitivizmussal és a materialista evolucionizmussal szövetséges empirizmus, amely a XIX. század második felében domináló filozófiai irányzattá vált. Az evolucionizmus fő teoretikusa Herbert Spencer (1820–1903) volt, de fő képviselőjének a természettudós és filozófus Darwint (1809–1882) tekintik. Az evolucionizmus kiindulópontja a biológia volt, amelynek az elméleti alapjait átvették a humán tudományok, így a filozófia és a nyelvtudomány is.

Rá kell mutatnunk még egy jelenségre, amely a XIX. század filozófiáját jellemezte: ez a filozófia több külön szaktudományra, pszichológiára, logikára, etikára és esztétikára történő feldarabolása volt. Különleges pozíciót foglalt el a pszichológia, minthogy legközelebb állt a természettudományokhoz, és ezáltal hidat alkotott e tudományok és a humán tudományok között. A logika is pszichológiai „elszíneződést” kapott, mivel a logikai premisszákat, ítéleteket és a következtetéseket pszichikai funkcióként értelmezték: a gondolkodás és törvényei pszichika részét képezik, és így a pszichológiához tartoznak. Ily módon a pszichológia elfoglalta a trónfosztott logika régi helyét, és domináló szerephez jutott a tudományban.

A fentebb röviden bemutatott filozófiai irányzatok különböző mértékben ugyan, de kétségtávol hatást gyakoroltak a XIX. századi nyelvtudományra is, amely mint mindig, ez alkalommal is, saját korának tükré volt. Ezt a kort a **pozitivizmus**, az **evolucionizmus**, a **pszichologizmus**, a **biologizmus** és a **historicismus** egyaránt jellemezte.

A nyelvészek a nyelveket (pontosabban: a kézíratos és nyomtatott nyelvemlékeket) különböző fejlődési szakaszokban tanulmányozták, és fejlődésüket meghatározó törvényszerűségeket tártak fel, amelyeket **hangtörvényeknek** (**nyelvi törvényeknek**) neveztek. Tehát a konkrét tények alapján általános jellegű ítéleteket vontak le. Az akkori nyelvészek meg voltak győződve arról, hogy a

megfigyelt mondatokban megfogalmazott tényanyagból az az általános hipotézis következik, hogy az egymásra hasonlító nyelvek közös ősnyelvből származnak, amely az általa létrehozott nyelvi törvényeknek megfelelően különböző változásokon ment át, és ily módon új nyelvek jöttek létre, amelyek az adott nyelvcsaládhoz tartoztak. Az indoeurópai nyelvközösség, mint tudjuk, (a harmadik és a második évezred fordulóján) több kisebb nyelvközösségre esett szét, amelyek további nyelvcsoportokra és később külön nyelvekre bomlottak. Ez a folyamat a nyelvi törvényeknek megfelelően ment végbe: az ősnyelv egyes hangzói a kivált nyelvekben hasonló módon fejlődnek, ha azonosak a fonetikai feltételek (részletebben lásd Heinz 1978: 122–222).

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a komparatisták általános elméleti és metodológiai alaptételei egyrészt az általános nyelvtörvényeknek a konkrét tények alapján történő megfogalmazására, másrészt pedig a nyelvi történeti változásokkal összefüggésben, a természetes nyelvek mechanizmusának a megmagyarázására vonatkoztak.

Mint tudjuk, a történeti-összehasonlító nyelvészet mellett folytatódtak a **szinkrón-összehasonlító kutatások** is, amelyek a konkrét nyelvek tanulmányozása révén a **nyelvtipológia** megalapozását eredményezték (Humboldt 1768–1835). A szinkrón-összehasonlító kutatásokat is az induktív módszer jellemezte.

(2) A **verifikacionizmus** szembehelyezkedett az indukcionizmussal és azt hirdette, hogy az indukció alapján elméletileg lehetetlen felépíteni a tudományt. Ezt vallották az úgynevezett bécsi körben tömörült filozófusok és a tudomány teoretikusai, akiket az új irányzat, nevezetesen a **neopozitivizmus** megalkotóinak tartanak /például Moritz Schlick (1882–1936), Rudolf Carnap (1891–1970), Otto Neurath (1882–1945), Ludwik Wittgenstein (1889–1951)/. A neopozitivizmus alapját az a tétel képezte, hogy a megismerés és a tudás a tapasztalatra épül. A tapasztalatot és az empirizmust azonban újszerűen értelmezték. Különbséget tettek az ember érzékszervei által, azaz a tapasztalat útján szerzett tudás és e tudás formális, illetve axiomatikus reprezentációja között. E két sík megkülönböztetését szem előtt tartva a neopozitivizmus a módszereknek, a kritériumok értékelésének, az érvelésnek, valamint a megismerés bizonyosságának az elemzésére korlátozódik, hogy ily módon formálisan és axiomatikusan tökéletes elméleti rendszert építsen fel. A **realista empirizmustól** távolodva a neopozitivizmus elvetette a hagyományos logikát is, amely az egyedi tapasztalati adatok általánosításával foglalkozott, és helyette az **a priori logikát** vezette be. Ez az **apriorizmus** azonban nem volt azonos a Kant-féle apriorizmussal, mivel a logikai szabályokat egyrészt a tapasztalattól függetleneknek tartotta, másrészt pedig azokat tiszta tautológiáknak vélte, mert maguk a szabályok semmit sem jelentenek, és tulajdonképpen csak az ismert dolgok új megfogalmazását szolgálják. A neopozitivisták arra törekedtek, hogy kidolgozzák a logikailag tökéletes tudományos nyelvet, amely lehetővé teszi az **interszubjektív verifikációt**, azaz az olyan verifikációt, amelyet legalább két különböző megfigyelő hajthatna végre. Az interszubjektív verifikáció csak az érzéki adatok alapján lehetséges, figyelmen kívül hagyva az összes metafizikai és pszichológiai aspektust. Szerintük csak a fizika nyelvének van esélye arra, hogy a tudomány nyelve legyen, mert csak ez a nyelv képes

arra, hogy a megismerés logikai elemzésével felölelje az egész tudományt, feltételezve ezzel a logikai struktúra azonosságát a világ struktúrájával. A nyelvi egység tehát a tudomány egységének a megteremtéséhez vezet (Legowicz 1980: 415–418). A felfebb említett **verifikációs procedúra** nem más, mint az általános mondatok igazolása az egyedi megfigyeléses mondatok segítségével. Így a neopozitivisták azt javasolták, hogy az indukciót helyettesítsék a dedukcióval. Az egyedi megfigyeléses mondatok csak az általános mondatok bizonyos rendszerének a keretében jöhetnek létre, azaz az általános mondatokból felépített elmélet keretében. Ha például az *Ez a rádió gömbölyű* mondatnak az igazságát szeretnénk megállapítani, akkor rendelkezniünk kell a „rádióság” és a „gömbölyűség” elméletével. Az ilyen jellegű bizonyítási eljárások a **verifikációs paradigma** létrejöttét eredményezték a tudományban. A hipotetikus általános mondatok igazságát empirikus úton állapítják meg, és több verifikációs eljárás után, ha nem találunk egyetlen egy olyan egyedi állítást sem, amely ellentmondana az általános hipotézisnek, akkor az általános mondatot (hipotézist) igaznak kell tekintenünk. A verifikációs módszer a két világháború közötti időszakban domináló szerephez jutott a tudományban, bár sok próbálkozás ellenére sem sikerült kiszorítania a tudományból az indukcionizmust.

A nyelvtudományban a verifikacionizmus paradigmájának a megnyilvánulása a **lingvisztikai strukturalizmus** volt, amely mindenekelőtt azt az alapvető hipotézist bizonyította, hogy a **nyelv (jel)rendszer**, amely a struktúrát alkotó különböző funkcionális egységekből (elemekből) áll. Ennek az irányzatnak az előfutára Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929) volt, aki elsőként különböztette meg a **nyelv statikus és dinamikus aspektusát**, és a **nyelvet** mint absztrakt létet elkülönítette az **egyedi beszéd**től. Annak ellenére, hogy felfedezése új megvilágításba állította volna az egész nyelvtudományt, Európa központjától távoli vidéken dolgozván (Kazany) nem tudott kellő hatást gyakorolni az akkori nyelvtudósokra.

A **strukturalista paradigma** megalkotójának F. de Saussure (1857–1913) svájci nyelvész tartják, akinek a gondolatai nagyon hasonlítottak az előbb említett lengyel nyelvtudós gondolataihoz. F. de Saussure a **nyelvet** (langue) **absztrakt és társadalmi létnek** definiálta, amely csak a társadalmi tudatban létezik, és amely a **konkrét beszéd**ben (parole) manifesztálódik. A nyelvi rendszert a beszéd

től (szövegtől) elkülönítve különbséget tett a **szinkronia** és a **diakronia** között is. F. de Saussure, mint ismeretes, megadta a nyelvi jel fogalmának a definícióját, miszerint a nyelvi jel az a reláció, amely a fogalom (jelölt) és az akusztikai kép (jelölő) között valósul meg. Az adott jelnek a rendszerbeli értékét más jelekhez való viszonyítása alapján lehet meghatározni. A rendszerben a jelek között két fő relációtípus valósul meg: (1) szintagmatikus és (2) paradigmatisztikus reláció. A szavak, szókapcsolatok, mondatok – szintagmák tehát valamilyen szintagmatikus relációt realizálnak. A paradigmatisztikus relációk az adott nyelvi rendszerben paradigmákat alkotnak, amelyek a szintagmatikus relációkból következnek. F. de Saussure elsőként jelölte ki a lingvisztikai strukturalizmusnak mint verifikációs paradigmának a körvonalait.

A prágai iskola képviselői (például V. Mathesius, B. Trnka, B. Havráněk, J. Vachek, J. Mukařovský, R. Jakobson, N. S. Trubeckoj) a prágai nyelvész kör-

ben (1926) tömörülve elfogadták F. de Saussure minden nézetét. Azt hangsúlyozták, hogy a **nyelvi rendszer funkcionális rendszer**, és olyan elemekből áll, amelyik mindegyike egy meghatározott funkciót tölt be a kommunikációs folyamatban. Az adott elem funkcióját más elemekhez való oppozíciója alapján határozhatjuk meg. A nyelvi rendszerben a következő alrendszereket különböztették meg: (1) fonológiát, (2) morfonológiát, (3) morfológiát (szóképzés és flexió) és (4) mondattant. A prágai iskola képviselői nagyobb hangsúlyt fektettek a paradigmatis relációk tanulmányozására. Ez tükröződik mondattani munkáikban, minthogy ezeket a kutatásokat a mondat funkcionális perspektívájából végezték. Meghatározták, hogy a rendszer milyen elemei tölthetik be a **téma** (datum), illetve a **réma** (novum) funkcióját. A legnagyobb eredményeket a prágai iskola a fonológia területén érte el, amelynek jeles képviselője N. S. Trubeckoj (1890–1938) volt. Trubeckoj kidolgozta azt az elméleti keretet, amely több konkrét nyelvre vonatkozó fonológiai leírásnak is alapjául szolgált. A fonológiai rendszer egységei közötti oppozíciók tanulmányozásához a kiindulópontot a **jelentés** képezte. Trubeckoj a **fonémát** olyan nyelvi egységként definiálta, amely a disztinktív (megkülönböztető) jegyekből tevődik össze. Kidolgozta a fonológiai oppozíciók rendszerét és az oppozíciók típusait. A Trubeckoj-féle fonológiai elméletet később az USA-ban Jakobson fejlesztette tovább. Így új fonológiai elmélet jött létre, amely a nyelv generatív modelljében nyert alkalmazást. Hozzá kell tenni, hogy a nyelvi elemek belső rendszerbeli funkcióinak vizsgálatán kívül a prágai iskola sokat tett a stilisztika területén is.

Míg Európában a strukturalista nyelvészet keretében több elmélet is napvilágot látott ebben az időben, az amerikai nyelvtudomány sokkal praktikusabb nyelvi kérdések megoldásán fáradozott. Célja az indián nyelvek leírása volt. Az elméleti nyelvészet nem volt fontos számukra. Képviselői sokkal fontosabbnak tartották a **leíró** (deskriptív) **nyelvészetet**; innen ered az amerikai strukturalizmus neve, a **deskriptivizmus**. Természetesen tisztában voltak azzal, hogy elmélet nélkül semmit sem lehet csinálni. Azok a nyelvészek, akik az indián nyelveket kívánták leírni, általában nem ismerték ezeket a nyelveket, tehát nem rendelkeztek a nyelv implicit tudásával. Olyan nyelvelmélet létrehozásán fáradoztak, amely lehetővé teszi a nyelvi leírást pusztán a tartalom nélküli nyelvi megnyilatkozások tiszta formája alapján. Ehhez a **disztribúció** fogalmát használták fel, amely a **disztribucionizmus** nevet adta az amerikai iskolának. Megalapítója Bloomfield (1887–1949) volt. Ennek az iskolának a képviselői azt vallották, hogy a nyelvész feladata a nyelvi egységek felfedezése és osztályozása (**taxonomikus nyelvészet**). A szövegtörzs alapján történő nyelvi leírást az amerikai strukturalisták azonosnak tekintették a nyelvelmélettel. A disztribúció fogalmán azoknak a szövegbeli kontextusoknak az együttesét kell érteni, amelyekben az adott elem szerepel. A disztribúció több típusát különböztették meg: a **komplementáris**, az **inkluzív**, a **keresztező** és a **homodisztribúciót**.

A **disztribucionisták** a nyelvi leírást bizonyos műveletek halmazaként értelmezték, amelyeknek bizonyos sorrendben történő alkalmazása a szövegre (corpus) támaszkodva a grammatika felfedezéséhez vezet (grammar discovery procedure). Három nyelvi szintet különböztettek meg: (1) a fonológiai, (2) a

morfológiai és (3) a szintaktikai szintet. A szöveg szegmentációját és a disztribúciós elemzést a **szubsztitúció** (felcserélés) segítségével végezték el. Ezt az irányzatot több nyelvész is követte: B. Bloch, E. Nida, G. L. Trager, Z. S. Harris, Ch. Hockett, A. A. Hill, C. C. Fries és mások.

A disztribúciós megközelítés (figyelman kívül hagyva a nyelvi jelentést és a nyelvhasználók intuícióját) azonban nem vezetett a nyelv valódi struktúrájának a megnyugtató leírásához. Így új irányzat jelent meg, amely az úgynevezett **Whorf-Sapir hipotézis** néven vált ismertté a nyelvtudományban. Ez a hipotézis azt hirdette, hogy az ember a külső világot a nyelven keresztül észleli, és a nyelv struktúrája meghatározza azt a módot, amely szerint ezt a világot látjuk. A nyelvek közötti szintaktikai és szemantikai strukturális eltérések azt bizonyítják, hogy a különböző nyelveket beszélő nyelvhasználók másképpen észlelik a nyelven kívüli világot.

A nyelv funkcionálását a kommunikációs folyamatban az amerikai nyelvészek egy pszichológiai koncepció, nevezetesen a **behaviorizmus** kategóriáiban próbálták magyarázni (L. Bloomfield). A behavioristák a nyelvet az emberi viselkedés részeként értelmezték, amelyet az **inger-reakció** kategóriák segítségével véltek leírni. Kiderült azonban, hogy a nyelv ilyen jellegű értelmezése nem tartható, mivel az ember egyrészt külső ingerek nélkül is tud beszélni, másrészt a külső ingerek jelenléte nem mindig vezet verbális reakcióhoz, például amikor tehenet látunk, nem mindig mondjuk ki a *tehén* szót.

Az amerikai lingvisztikai iskolában a nyelvi egységek közötti oppozíciókat a szövegbeli disztribúciójukból vezették le, és nagyobb figyelmet szenteltek a szintagmatikus relációknak. Az amerikai iskola a prágaihoz hasonlóan elfogadta azt az általános hipotézist, hogy a nyelv (jel)rendszer, és ezt a hipotézist sajátos módon minél több érv felhasználásával igyekezett bizonyítani.

A saussure-i nyelvelmélethez talán legközelebb a koppenhágai iskola, az úgynevezett **glosszematika** állt, amelynek fő képviselője L. Hjelmslev (1899–1965) volt. Nézetei szerint a nyelvtudomány feladata a nyelv struktúrájának tanulmányozása, kutatása. A nyelvben két síkot különböztet meg, a **tartalom** és a **kifejezés síkját**, és e két sík mindegyikén a szubsztanciával és a formával van dolgunk. A szubsztancia a tartalom síkján azonos az objektív valósággal, a kifejezés síkján viszont – a nyelvi hangokkal. A formát a tartalom síkján Hjelmslev az objektív valóság, azaz a tartalom szubsztanciájának pszichikai képével, a kifejezés síkján viszont a nyelvi hangok, azaz a kifejezés szubsztanciájának a pszichikai képével azonosítja. Ennek tükrében a nyelvtudomány feladata a nyelvi jel pszichikai képének a kutatása az objektív valóság pszichikai képének viszonylatában.

Hjelmslev másképpen képzei el a nyelvelmélet felépítését, mint F. de Saussure. Véleménye szerint a nyelvelméletnek követnie kell a deduktív rendszereket. Több nyelvelmélet is lehetséges, azért három kritériumot javasol az elméletek értékelésére vonatkozólag. Ezek a következők: (1) **ellentmondás-mentesség**, (2) **teljesség** és (3) **egyszerűség**. Ezekkel a nézetekkel Hjelmslev a strukturalizmustól és így F. de Saussure-től is távolodik.

Az angol strukturális nyelvészetet az úgynevezett londoni nyelvészeti iskola képviseli: J. R. Firth, B. Malinowski, D. Jones, M. A. K. Halliday és má-

sok. Firth kidolgozta az úgynevezett **kontextuális jelentéelméletet**, amely Malinowski munkáiból táplálkozik. Malinowski a **sztuációs kontextus elméletének** a szerzője, amely szerint: (1) a nyelv a társadalmi cselekvés egyik fajtája (mode of activity); (2) a megnyilatkozásokat csak a sztúációs kultúrkontextusban, valamint a történelmi és a fizikai környezetben lehet képezni és megérteni; (3) a jelentés a megnyilatkozás függvénye a kontextusban; (4) a szavak, illetve a mondatok jelentése az adott kommunikációs közösség tagjainak a kultúrájától függ; (5) **a nyelv elsődleges egysége a mondat**, és nem a szó, ahogy ezt Arisztoteléstől kezdve tartották. Ezt az elméletet Firth átvette és továbbfejlesztette. Tanítványa, Halliday megalkotta az úgynevezett **rendszergrammatikát**, amelyben három sikot különböztet meg, ezek: (1) szubsztancia (a nyelv anyagi síkja) – fonikus és grafikus; (2) forma – grammatika (morfológia és mondattan) és szótár; (3) kontextus (a forma viszonya a nyelven kívüli szituációk tulajdonságaihoz).

(3) **A falszifikacionizmus** fő elve szerint a megfigyelést az elmélet feltételezi és irányítja. Elveti azt a meggyőződést, hogy a megfigyeléses mondatok segítségével bizonyítani lehet az adott elmélet igazságát vagy meghatározni a valószínűségét. Az elméletek spekulatív és hipotetikus feltevések, és az emberi ész produktumai. A falszifikacionizmusnak a forrása Karl Popper tudományelméletében keresendő (Popper 1969, 1977, 1992), aki nemcsak az indukcionizmus, hanem a verifikacionizmus bírálatával is egyetértett. Popper is azon a véleményen van, hogy az általános hipotézist nem lehet egyedi mondatok segítségével bizonyítani, mivel mindig előfordulhat olyan tény is, amely az adott hipotézissel ellentétes, és amelyet figyelmen kívül hagytak a kutatók. Tehát a tudományt mindig csak a **probabilisztikus tényezők** fogják jellemezni. Ezért sokkal termékenyebb a tudomány számára a bizonyító tények helyett olyan tényeket keresni, amelyek falszifikálják az adott hipotézist. Így a falszifikacionizmusban a tudományt olyan hipotézisek halmazának tekintik, amelyek addig érvényesek, míg nem kerülnek elő olyan tények, amelyek ellentétesek az adott hipotézissel. Ahhoz, hogy egy adott hipotézis a tudományos tudás elemévé váljon, egy alapvető feltételnek kell eleget tennie, nevezetesen annak, hogy **falszifikálható** legyen. A hipotézist csak akkor lehet falszifikálni, ha léteznek olyan logikailag lehetséges események vagy megfigyeléses mondatok, amelyek ellentétesek vele, és amelyek, ha igaznak bizonyulnak, képesek falszifikálni ezt a hipotézist. Az olyan mondat, mint például az *Esik vagy nem esik*, nem tesz eleget ennek a feltételnek, mert nem létezik egyetlen olyan logikailag lehetséges állítás sem, amely képes lenne ezt a mondatot megdönteni. A megfigyelt mondatokat, amelyek segítségével falszifikáljuk a törvényeket és az elméleteket, Popper **potenciális falszifikátoroknak** nevezi. A falszifikacionisták szerint azok az elméletek jobbak, amelyeket jobban lehet falszifikálni. A tudományos munka a magas fokú falszifikálható hipotézisek felállításán és a falszifikálás meggondolt és kitartó próbálkozásain alapul. Popper a következőket írja: „Azért örömmel elismerem, hogy olyan falszifikacionisták, mint én, inkább az olyan bátor gondolatot szeretik, amelynek célja egy érdekes probléma megoldása akkor is (és különösen akkor), ha ez a gondolat hamisnak bizonyul, szemben az igaz, de lényegtelen frázisok sorával. Úgy véljük, hogy ily módon lehetőségünk van arra, hogy saját hibáinkból ta-

nuljuk, és gondolatunk hamis voltát felfedezve, tudomást szerzünk az igazságról, és hozzá közeledünk” (Popper 1969: 231 [ford. B. J.]). Mivel a tudomány magas információtartalmú elméletekre épít, a falszifikacionisták örömmel fogadják a bátor és spekulatív gondolatokat (Chalmers 1997: 69). Dicsérik a bátor hipotéziseket, amennyiben azok falszifikálhatók, és a falszifikálás után elvethetők. Emlékezzünk arra, hogy az indukcionista a tudományhoz csak azokat az elméleteket sorolták, amelyek igazsága bizonyítható, vagy nagyfokú valószínűsége megállapítható. A kísérleti adatok által kijelölt határt csak akkor lehet átlépni, ha figyelembe vesszük az érvényes induktív következtetést. A falszifikacionisták viszont tisztában vannak az indukció korlátaival és a megfigyelés elméleti dominanciájával. Azt vallják, hogy a természet titkait csak bátor és precíz elméletek segítségével lehet feltárni, és minél több ilyen elmélet konfrontálódik az objektív világgal, annál nagyobb esélye van a tudományos haladásnak. A fantasztikus elméletek népszerűsítése nem járhat semmilyen eséllyel, és nem jelenthet semmilyen veszélyt, mert ha kiderül az alkalmatlanságuk, akkor úgylis elvetésre kerülnek. A falszifikálás követelménye az, hogy az elméleteket világos és precíz módon kell megfogalmazni, mert ellenkező esetben nem tudhatjuk pontosan, hogy miről van szó, és így előfordulhat, hogy a megfigyelés, valamint a kísérlet eredményeit az elmélet bizonyításának véljük, és ennek köszönhetően védjük a falszifikálás ellen. Minél precízebben megfogalmazott az elmélet, annál nagyobb mértékben falszifikálható. Azt mondhatjuk, hogy a precizitás és a világosság követelménye természetes módon következik a falszifikacionista tudományelméletből (Chalmers 1997: 62–87).

Sokan kétségbe vonják a falszifikacionista nézőpontot, mivel a megfigyeléses mondatok, amelyek a falszifikálás alapját képezik, az új tudományos eredmények fényében hamisnak bizonyulhatnak. Sokszor arra hivatkoznak, hogy a Kopernikusz idejében ismert tudás nem engedte azon kísérleti adatoknak a megalapozott kritikáját, amelyek szerint a Mars és a Vénusz látszólagos méretei változatlanok, tehát Kopernikusz elmélete e megfigyelések tükrében falszifikálható lett volna. Száz évvel később ezt a falszifikációt kellett volna visszavonni, mert közben új felfedezések születtek az optikában. Így a döntő falszifikációk lehetetlenek a biztos megfigyeléses bázis hiánya miatt, amely utóbbiaktól függenek (Chalmers 1997: 92).

A falszifikacionizmust a nyelvtudományban az úgynevezett **generatív paradigma**, azaz a **generativizmus** képviseli, amelynek bölcsője az USA volt a XX. század második felében. Ebben az időben jelent meg a tudományban a kutatások egzsátságára irányuló általános törekvés, amely nem kerülhette el a nyelvtudományt sem. Így született a **generatív-transzformációs grammatika**, amelynek megalkotója Chomsky (1928–) volt. Természetesen nem légüres térben jött létre, alapját képezte több korábbi nyelvelmélet (főként Harris és Hockett munkái) és több más tudományág is (például az **antibehaviorista pszichológia**, a **matematikai logika**, az **automataelmélet**, az **algebra**, a **kibernetika**, az **információelmélet**). Elvetésre került az amerikai behaviorista strukturalizmus, amely képtelen volt megfelelő választ adni a kutatókat érdeklő több lényeges kérdésre. A nyelvi leírás formalizálására való törekvés főként a matematikai logika alkal-

mazását igényelte a kutatóktól. 1955-ben Chomsky a *The Logical Structure of Linguistic Theory* és a két évvel később, 1957-ben megjelent *Syntactic Structures* című műveiben kijelölte az új nyelvelmélet körvonalait. Jelen érvelés számára fogadjuk el, hogy ez a paradigma: (1) abból a hipotézisből indul ki, hogy a természetes nyelv mondatok halmaza, és a mondatok az alacsonyabb rendű egységek összekapcsolásának vagy átalakításának az eredményei; (2) feltételezi, hogy a nyelvésznek követnie kell a deduktív rendszerek megalkotóit. A generativisták arra törekedtek, hogy olyan nyelvi modellt építsenek fel (= a **nyelvi kompetencia modelljét**, tehát az ember implicit tudásának a modelljét, amelynek tükröznie kell a mondatok generálását a nyelvi végrehajtás során), amely nemcsak a szövegmondatok elemzését teszi lehetővé, hanem olyan sorok képzését is, amelyeknek a struktúrája azonos a szövegmondatokéval. Az algebrai egyenletek mintájára felépített, tehát maximálisan formalizált generatív modellnek a lényege abban rejlik, hogy véges számú rekurrens (rekurzív) szabály alapján képes generálni a mondatok végtelen halmazát. Ez olyan mondatok generálására is vonatkozik, amelyeket eddig soha nem realizáltak. Chomsky szerint a mondatokat két fő csoportra lehet osztani: (1) azokra a mondatokra, amelyeket olyan grammatika segítségével lehet generálni, amely nem tartalmazza a transzformációs szabályokat, és (2) olyanokra, amelyeket a transzformációs szabályokat tartalmazó grammatika generál. A Chomsky-féle generatív elméletnek lényeges eleme a **mély- és a felszíni struktúra** fogalma, amelyet Hockettől vett át (Hockett 1959: 249). A mélystruktúra a nyelv szemantikai-logikai síkját és a mondat szemantikai (= logikai) interpretációjának az alapját képezi. A felszíni struktúra azonos a nyelv lingvisztikai, azaz a mondat formális síkjával. A generatív grammatika több evolúciós stádiumon ment át a **véges állapotú modellből** (finite state grammar) kiindulva a **kontextus nélküli** (context-free), illetve a **kontextusra orientált** (context sensitive), valamint több transzformációs variánsra át az úgynevezett **standard modellig**, amelynek leírása Chomsky *Aspects of the Theory of Syntax* (1965) című könyvében található, és amely (1) szintaktikai, (2) szemantikai és (3) fonológiai komponensből áll. (Érdemes megjegyezni, hogy a generatív grammatika korábbi modelljei nem tartalmazták a szemantikai komponenst.) A standard modellből kiindulva több új irányzat is megjelent a generatív grammatikában (Radics 1975: 445–79), amely további módosításokat vezetett be. Ezek egyike például az úgynevezett **esetgrammatika** (Fillmore) volt.

A generatív nyelvelmélet domináló irányzattá vált a nyelvtudományban a XX. század második felében. Ez volt a nyelvtudomány történetében az első komoly próbálkozás a nyelvtudomány matematikailizációjára, a nyelv formális-logikai, azaz lehetőleg a legegyszerűbb, leghatékonyabb leírására.

A generatív nyelvelmélet, mint már jeleztük, falszifikacionista paradigmát képvisel a nyelvtudományban, mivel elméletileg több generatív modell létrehozására és így e modellek falszifikálására adott lehetőséget. Lehetővé vált, hogy megállapítsuk, melyik közülük a legmegalapozottabb, legalkalmasabb, vagy elvessük őket, és teljesen új elméletet hozunk létre. A falszifikációt el lehet végezni például a Hjelt-elmélet által megfogalmazott három kritérium alapján is: (1) az **elmentmondás-mentesség**, (2) a **teljesség** és (3) az **egyszerűség** szempontjából.

Ha az adott elmélet nem teljesíti e kritériumok valamelyikét, akkor ezt az elméletet nem lehet megalapozottnak tekinteni.

Az első kritérium (az ellentmondás-mentesség) a deduktív modellek vonatkozásában kétségkívül alapvető. Az ellentmondásos deduktív rendszer egyszerűen nem működhet. A természetes nyelv mondatainak a generálásáért felelős rendszernek generálnia kell a mondatok teljes halmazát. Tehát a nyelvi modellek értékelésénél a teljességi kritériumnak nagy jelentősége van. A harmadik kritérium (az egyszerűség) nem tűnik egyértelműnek, mivel egyrészt a deduktív rendszer szabályaira vonatkozhat, másrészt pedig e szabályok működésére. Mint tudjuk, Chomsky azt javasolta, hogy a nyelvi modelleket a **leírás adekvátsága** szempontjából kell értékelni. A modellek egy része csak az első adekvátsági fokot, azaz a **leírás gyenge adekvátságát** éri el. A leírás második adekvátsági foka, azaz az **erős leírási adekvátság** csak azokra a modellekre vonatkozik, amelyek az adott nyelv mondatainak teljes halmazát képesek leírni, de nem képesek hozzárendelni ezekhez a mondatokhoz a nyelvhasználó intuíciójával összhangban lévő struktúrákat. Azokat a modelleket, amelyek elérik az **erős leírási adekvátságot**, alávetik a harmadik szintű értékelésnek, amelyet **magyarázó adekvátságnak** neveznek. Egyszerűsítve a kérdést azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben a modell **természetességéről** van szó, tehát olyan modellről, amely nagy valószínűséggel megközelíti a nyelvi kompetencia formáját, azaz az ember nyelvi implicit tudását. A magyarázó adekvátságú modellnek hasonlítania kell a **természetes implicit grammatikára**, tehát egy olyanra, amely minden nyelvhasználó „fejében” megvan, és amely végtelen számú mondatok halmazát képes generálni. Hozzá kell tenni azonban, hogy a magyarázó adekvátság, azaz a megegyezés az eredetivel, másképpen a nyelvi kompetenciával, véleményünk szerint bizonyos kétséget ébreszthet, mivel ahogy már korábban is volt róla szó, a nyelvi kompetencia mint nyelvi implicit tudás, absztrakt lét a megfigyelés számára nem adott, tehát a nyelvi modellt (= **explicit grammatikát**) nem lehet összehasonlítani azzal, ami közvetlenül nem figyelhető meg. Ezzel kapcsolatosan felmerülhet a kérdés, hogy vajon a nyelvtudományban valóban lehetséges-e a **nomotetikus magyarázás**, amely a deduktív tudományokra jellemző. Úgy tűnik, hogy a nyelvtudományban csak az **idiografikus magyarázásra** van lehetőség. Valójában felépíthetünk a deduktív rendszer mintájára egy grammatikai modellt, de nincs lehetőségünk arra, hogy összehasonlítsuk azt az eredetivel, az absztrakt létet képező implicit grammatikával. A modellek szóban forgó értékelési hierarchiája útmutatást ad a nyelvészeknek a grammatikák konstruálása és falszifikálása terén.

(4) A **posztmodernizmus** fogalma nem egyértelmű. Azoknak a kérdéseknek a spektruma, amelyeket a posztmodernista viták érintenek, rendkívül széles (Köhler 1977:16–7). Egyesek szerint e terminus bevezetésének még nem jött el az ideje, mert semmilyen olyan új jelenség nem jelent meg, amely ezt indokoltta tette volna. A posztmodernizmus fogalmának az időbeli határai állandóan bővülnek. E fogalom alapjában véve a jelenkort, azaz a XX. század második felét öleli fel, de más aspektusból nézve a hatvanas évektől kezdve például Amerikában már **posztposztmodernizmusról** is írnak. Ezt a terminust egyesek a régebbi múltból is származtatják (például Lyotard Arisztotelészről). Ennek a fogalomnak

a terjedelme, úgy tűnik, határtalan: létezik már posztmodernista művészet, tudomány, filozófia, nyelvtudomány stb. Az USA-ban megjelentek a posztmodernista teológiáról, utazásokról, sőt a posztmodernista páciensekről szóló könyvek is stb. Az ambivalens tartalom tovább feszíti ezt a fogalmat. Egyesek arról cikkeznek, hogy a posztmodernizmus az új technológiák kora. Feltehető tehát a kérdés, hogy vajon erre a fogalomra egyáltalán szükség van-e? A terjedelmi határoktól eltekintve, valóban létezik egy sajátos, bár véglegesen még meg nem határozott problémakör, amely a posztmodernizmust jellemzi: idetartoznak az észre és a racionalitásra vonatkozó, élesen megfogalmazott kérdések; a racionális és human felvilágosodás szerepe a nyugati világ kulturális és politikai arculatának kialakításában; a politikai szférában, a társadalmi életben, valamint a tudományban megjelenő erőszak kérdése; az igazság kategóriáihoz való viszony; az esztétikai tudat keretében megjelenő újszerű érzékenység; az emberi észlelés új módjainak az elemzése az életünkben egyre nagyobb szerepet játszó médiákra való tekintettel stb. (Wilkoszewska 1984: 9). A többértelműség ellenére ez a terminus, úgy tűnik, arra utal, hogy a változások bonyolult és többirányú folyamata zajlik szemünk láttára majdnem minden tudományágban, a művészetben, az irodalomban, a filozófiában, szóval az egész kultúránkban. Azt mondhatjuk, hogy ez a terminus annyira többértelmű és nem világos, amennyire többértelmű és nem világos az a folyamat, amelyet ez a fogalom felölel.

A posztmodernista vitákban a **pluralizmus** új arca jelenik meg – a világ szétesését, fragmentálódását nagy örömmel és optimizmussal fogadják el, és úgy értelmezik, mint a résznek a felszabadulását. Lyotard szerint például nemcsak az egység eszméjét veszítettük el, hanem birtoklásának a szükségességét is, és legyőztük az egység és az egész perspektíváját is.

A posztmodernizmus bizonyos értelemben azon a kritikán alapul, amelyet Popper fejtett ki a tudományt mint bizonyított tudást illetően, de elveti a Popper által javasolt pozitív megoldásokat is. Mivel a tudomány nem biztos tudás, csak a hipotézisek halmaza, tehát sokkal jobb megoldásnak ígérkezik a racionalizmus bizonyos dogmáinak figyelmen kívül hagyása és a **valóság megértése** érdekében a nem konvencionális eszközök alkalmazása. Ez a **tudás anarchista koncepciójának** a követelménye, amelynek szerzője és népszerűsítője Paul Feuerabend volt, aki azt a maximát hirdette, hogy „mindent szabad” (anything goes) (Feuerabend 1975a). Véleménye szerint az eddigi metodológiák nem hoztak semmilyen eredményt, amit szerinte a tudomány története egyértelműen bizonyít. A tudományok különféle metodológiai nem voltak képesek kidolgozni azokat a szabályokat, amelyek képesek lennének irányítani a tudósok munkáját. Azt írja, hogy: „Az a meggyőződés, hogy a tudománynak valamilyen tartós és általános szabály szerint lehet és kell fejlődnie, nem tartható fenn, és veszélyes is. Nem tartható fenn azért, mert túlságosan egyszerűsített nézőpontot fogad el az emberi képességekre és az azok fejlődését elősegítő körülményekre nézve. Veszélyes viszont azért, mert a szabályok erőltetése azt okozza, hogy szakmai kvalitásaink az emberségünk kárára emelkednek. Ez a meggyőződés **magára a tudományra nézve is káros**, mert elhanyagolja azokat a fizikai és történelmi feltételeket, amelyek a tudományos változásokat befolyásolják. Azt okozza, hogy a tudo-

mány kevésbé rugalmassá és inkább dogmatikussá válik (...). Minden metodológia korlátoz, és egyetlen egy szabály, amely létjogosult, az a „mindent szabad szabály” (ford. B. J.) (Feuerabend 1975a: 295–6).

Feuerabend szerint a tudományos tudásnak vannak bizonyos korlátai, de azokat a korlátokat nem a metodológia, hanem a tudósok összességének az ízlése határozza meg. Tehát a tudományos tudás határait a széles értelemben vett kultúra jelöli ki. Ha a kultúra megengedi a tudományos tudáshoz való hozzájutás valamilyen módját, akkor semmilyen metodológia nem szegülhet vele szembe, és főként azért, mert ehhez nincsen morális joga. A tudomány Feuerabend által történő elemzésének egyik lényeges komponensét az úgynevezett **összemérhetetlenség** képezi, amely több közös vonást mutat Kuhn nézeteivel. Ez a koncepció azon alapul, hogy a megfigyelés az elmélettől függ. A konkurens elméletek akkor összemérhetetlenek, ha az egyik elmélet alapvető fogalmát nem lehet megfogalmazni a másik elmélet terminusai segítségével. Ilyen körülmények között logikailag lehetetlen összehasonlítani a konkurens elméleteket. A Feuerabend-féle tudománykoncepciónak egy másik aspektusa a tudománynak a tudás más formáihoz való viszonyát érinti. Arról van szó, hogy több metodológiai elmélet érvelés nélkül elfogadja, hogy a tudomány (legalábbis a fizika) a racionalitás paradigmája. Ezért Lakatosról a következőket írja: „Befejezve az újkori tudomány »rekonstrukcióját«, felhasználja azt más reflexiók típusai ellen, **mint-ha köztudott lenne**, hogy az újkori tudomány jobb a mágianál vagy az arisztotelészi tudománynál, és nem vezet hamis eredményekre. Egy csepp érvelés sincs benne. »A racionális rekonstrukciók az alapvető tudományos tudást« nyilvánvalónak tekintik, de »nem mutatják ki«, hogy ez a tudás jobb, mint a boszorkányok vagy a sámánok »alapvető tudása«” (ford. B. J.) (Feuerabend 1975a: 205).

Feuerabend koncepciójában nem fogadja el a tudomány felsőbbrendűségét a tudás más formáival szemben. Hangsúlyozza az egyén szabadságának a bővítését a tudományban a metodológiai korlátok megszüntetése révén. Ez a megközelítés széles kontextusban kell, hogy biztosítsa az egyén szabad választását a tudomány és a tudás más formái között. Feuerabend szerint a tudomány intézményesítése ellentétes a humán magatartással (Feuerabend 1975b, 1978).

A tudomány anarchista koncepciójának a követői érvelésükben sokszor hivatkoznak Thomas Kuhnra, aki nem ad semmilyen ajánlást arra vonatkozóan, hogyan kell művelni a tudományt, viszont választ ad arra, hogyan művelték a tudományt régebben.

A posztmodernizmus, a tudomány anarchista elméletén kívül, az úgynevezett **dekonstrukció koncepcióján** is alapul, amelynek szerzője Jacques Derrida (és előtte François Lyotard) volt. Derrida a tudomány történetét a szövegek halmozaként értelmezi, amelybe új szövegeket építenek be. Így a tudományban nem arról van szó, hogy az objektív igazsághoz közeledjünk, hanem arról, hogy szüntelenül olyan újabb és újabb szövegeket gyártsunk, amelyek tudományosnak tekinthetők. A dekonstrukció feladata ennek az egységesnek tűnő szövegtömegnek az értelmük szerint történő bontása, és az egyik értelemről egy másikhoz, tőle teljesen eltérő értelemhez való sima átmenet kiépítése.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a posztmodernizmus nem egységes, hanem eléggé heterogén paradigmát tükröz. Ennek az irányzatnak a képviselői azt vallják, hogy a tudományos tevékenység alapvető feladata **nem a magyarázás**, hanem a **megértés**. A megértésnek viszont nem egyféle leírason kell alapulnia, mivel az objektív valóság igen bonyolult, tehát a mindössze egy szempontra korlátozódó leírás nem vezethet a valóság megértéséhez. Maga a tudomány is relatív jelenség. Tehát a tudományos és az intuitív tudás közötti határ kijelölése lehetetlen, mert nem létezik egyetlenegy olyan metodológia sem, amely garantálná azt, hogy a tudományhoz kizárólagosan csak a racionálisan megindokolt mondatok tartozhatnak. Tehát értelmesebbnek látszik eltekinteni ettől a megkülönböztetéstől, annál is inkább, mivel az eddig tudományosnak tekintett tudás függőségi viszonyban áll a mindennapi tudással, és fordítva, a mindennapi tudás szorosan kapcsolódik a tudományos tudáshoz. Azt, hogy valójában tudományos talajon mozgunk-e vagy sem, egyetlenegy dolog döntheti el, nevezetesen a tudósok között kialakult egyetértés. Az viszont, hogy ki tartozik a tudósok köréhez, az adott társadalomban érvényes általános kultúrnormákból következik. Az így értelmezett tudományban elfogadott tudományos módszer nem a metatudományból ered, hanem a tudósok között létrejött íratlan megegyezésnek a következménye.

A **modernizmust**, mint köztudott, a **rendszerezés** és a **rend**, valamint az objektív tudás irányába történő elmozdulás jellemezte, amelyet az abszolút igazság felfedezésébe vetett emberi hit kísért. Ez volt a modernizmus szimbóluma. A mai posztmodernizmus, ahogy a fentiekből kitűnik, más gondolkodási módot ajánl, olyan gondolkodási módot, amely lemond az abszolút világrendezés igényéről (Bauman 1994). Ez új kihívás a tudomány számára, a nyelvtudomány számára is, amely nyilvánvalóan új kutatási perspektívákat vázol, de egyidejűleg bizonyos kérdőjeleket is rejt magában.

A posztmodernizmus megnyilvánulása a nyelvtudományban a **kognitivizmus**, amely a hetvenes években jött létre az USA-ban, és fő teoretikusa Ronald W. Langacker volt. Ennek az irányzatnak kezdettől fogva nemcsak sok lelkes híve, hanem sok ellenzője is volt, és van manapság is. Ennek ellenére a kognitív nyelvészetnek sikerült a mai nyelvtudományban stabil pozíciót kiharcolnia magának, és több országban is sikeresen művelik. A kognitív nyelvelmélet kétségkívül rendkívül vonzó, főként azon nyelvészek számára, akik tisztában lévén a szigorú formalizáció előnyeivel és korlátaival egyaránt, szeretnék átlépni a **strukturális objektivizmus** merev keretét, akik a nyelv használatában nemcsak a szavakat és a mondatokat generáló mechanizmust, hanem magát az embert is látják: a megismételhetetlen személyiségét, az előre nem jelezhető viselkedését, reakcióit, világlátásának eredetiségét, szóval mindazt, ami az adott kultúrközösségben akceptált kommunikációs modellel összefüggésben meghatározza, hogy milyen módon használja az ember a nyelvet, amelynek megalkotója és egyben foglya is (Rudzka-Ostyn 1988, Kardela 1994).

A kognitív nyelvészek azt vallják, hogy az emberi nyelv természete megértésének a kulcsa az emberi megismerés folyamatainak a megértésében és modellezésében rejlik. A tágran értelmezett „emberi tényezőre” való állandó hivatkozások azt mutatják, hogy a Langacker által megalkotott kognitív grammatika még a

strukturális elõtti nyelvtudományi paradigmához is kapcsolódik, nevezetesen az indukcionizmushoz. Langacker elméleti munkáiban, tanulmányaiban felfedezhetjük az indoeurópai nyelvészet XIX. századi klasszikusainak a gondolatait is. Az úgynevezett „tradicionális”, „hagyományos” nyelvészet nobilitációja nem jelenti azonban azt, hogy a kognitív nyelvészet teljes egészében ignorálja a strukturális alapvetõ elveit, téziseit. Ellenkezõleg, a Langacker-féle nyelvelmélet a klasszikus strukturális eredményein alapul, és ezeknek a folytatója is.

A kognitív nyelvészet mindenekelõtt a **tûlzott nyelvi formalizmus** ellen lépett fel, amely közismerten, generatív-transzformációs grammatika néven, majdnem 30 éven át uralta fõként az amerikai, de nagymértékben az európai nyelvtudományt is, és vezetõ irányzattá vált a modern nyelvészetben. Tehát a kognitív nyelvészet abból az általános elégedetlenségbõl született, amelyet a generatív grammatika modelljének elégtelensége váltott ki. Hogy jobban lássuk ezt a kérdést, tekintsük át a transzformációs-generatív elmélet azon elemeit, amelyek ellen felléptek a kognitivisták.

A Chomsky-féle nyelvelmélet egyik alapvetõ követelménye, mint köztudott, a **nyelvi kompetencia** és a **nyelvi végrehajtás** (performancia) megkülönböztetése volt a klasszikus európai strukturális „langue-parole” oppozíciójának a mintájára. A generatív elmélet keretében a nyelvészet autonóm, önálló tudományos diszciplínát képez, kutatási tárgya pedig az **ideális nyelvhasználó nyelvi kompetenciája**, aki mentes mindenféle fizikai és pszichikai tökéletlenségtõl, és aki követi a grammatikai szabályokat, figyelmen kívül hagyva a megnyilatkozások nyelven kívüli kontextusának a hatásait (Bańcerowski 1994: 277–86). A már korábban említett „emberi tényezõ” a generativisták szerint nem eleme a nyelvi kompetenciának, hanem a nyelvi végrehajtásnak a része, tehát nem képezheti a nyelvész kutatási tárgyát. Egy ilyen doktrína elfogadása lehetővé tette a nyelv algoritmikus módon történõ leírását: ha az absztrakció síkján leírjuk és formalizáljuk a nyelvi objektumokat, és meghatározzuk a rajtuk végrehajtandó megengedett műveleteket, akkor végeredményben olyan algoritmust kapunk, amelynek segítségével létrehozhatjuk az adott nyelv összes grammatikailag helyes struktúráját. A viszonylag kisszámú transzformációs (rekurrens) szabály alkalmazása különbözõ összetettségû, végtelen számú struktúra megalkotásához vezet. A nyelvi struktúrák generálási folyamatának az algoritmizálása, az algoritmusok megfelelõ sorrendben történõ alkalmazása nem engedi meg a helytelen nyelvi sorok létrehozását.

A transzformációs-generatív elmélet formális apparátusának a fejlõdésével, azaz bonyolultabbá tételével párhuzamosan nõtt azoknak a kutatóknak a családossága, elégedetlensége, akik annak idején éppen ennek az elméletnek a feltétlen hívei voltak, de közben felismerték ennek a típusú formalizációnak a gyengeségeit, a mások által is sokszor hangoztatott korlátait. A forradalmi erjedés éppen Chomsky tanítványainak és legközelebbi munkatársainak a soraiban kezdõdött, amikor felmerült a metaforához való viszony megfogalmazása, amely a generativisták számára mindig megoldhatatlan problémát jelentett. A metafora leírásában már nem érvényesülhetnek a szóban forgó grammatikai szabályok, ezért a generatív modellben ezt a jelenséget nem tipikusnak, hanem jelentéktelennek

tartották. Így a generativisták a metaforakutatást inkább az irodalomelméletben, nem pedig a nyelvészetben képzelték el. Chomsky egyik munkatársa, George Lakoff arra a megállapításra jutott, és meggyőzően bizonyította is, hogy a metafora a természetes nyelv funkcionálásának egyik alapvető módja. A kognitivisták azt vallják, hogy a metafora tükrözi az ember megismerési, valamint gondolkodási folyamatait, és minden nyelvhasználó a metaforák segítségével kommunikál (Lakoff, Johnson 1980; Lakoff, Turner 1989). Ily módon a nyelvtudomány előtt új kutatási perspektívák jelentek meg. Chomsky egyik tanítványa, Langacker a transzformációs-generatív grammatikával kapcsolatos kifogásait két monumentális munkájában fogalmazta meg: (1) *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites* (1987) és (2) *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application* (1991). Ezek a kifogások főként a nyelvi adatok leírásának empirikus alapelveit érintették. Azzal vádolták a generativistákat, hogy a nyelvi leírásban figyelmen kívül hagyják azokat az adatokat, amelyek nem férnek bele az általuk alkalmazott absztrahálásba, valamint hogy az elemzés tárgyául csak olyan struktúrákat választanak ki, és azokat vizsgálják, amelyeknek a helyessége soha nem volt kétséges. A valódi nyelvi kommunikációban viszont az ilyen struktúrák csak elenyésző mennyiséget képviselnek, tehát nem tükrözik reprezentatív módon az adott nyelvet, mivel, mint tudjuk, a nyelvhez hozzátartoznak olyan struktúrák is, amelyek a szigorúan formalizált szabályok rendszerének a szempontjából helyteleneknek minősülnek.

A transzformációs-generatív grammatika főként az angol nyelvvel foglalkozó nyelvészeknek a műve volt, akik általában csak az angol nyelvvel foglalkoztak, és azért az a vád érte őket a kognitivisták részéről, hogy „angolcentrikusságban” szenvednek. Más nyelvek (amelyeket a generativisták általában egzotikusnak tartottak, például a magyart is) nyelvi anyagának az elemzése sok megoldatlan problémát jelentett a generatív leírásban. Így sok kritika érte ezt az irányzatot szerte a világon. Kimutatták, hogy ez az elmélet alkalmatlan a természetes nyelv valódi funkcionálásának a modellálására. Többen kifogásolták azt is, hogy a generativisták túlzottan ragaszkodnak az elmélethez, a lehető legteljesebb formális apparátus létrehozásához, pedig az egyáltalán nem szükséges feltétele a grammatikaírásnak. Helytelennek tartják azt a törekvést is, miszerint maximálisan redukálni kell a leírás elemeit oly módon, hogy a grammatika a szabályok lehetőleg minimális mennyiségével képes legyen a legtöbb struktúrát generálni. Ez az egzakt tudományokra jellemző alapkövetelmény a kognitivisták és más nyelvészeti irányzatokat követő tudósok szerint egyszerűen nem illik a nyelv mint kutatási tárgy természetéhez. A természetes nyelv funkcionálása nem követi az egzakt logikai szabályokat, amit többen is hangsúlyoztak, többek között maguk a logikusok is.

A kognitív nyelvészet képviselőinek a kifogásai a transzformációs-generatív irányzattal szemben tulajdonképpen egy fő kérdést, nevezetesen a nyelv értelmezését érintik a széles körben vett ontológiai kontextusban. A transzformációs-generatív modell teljes autonómiát biztosít a nyelvi komponenseknek, a kognitivisták viszont azt vallják, hogy a hagyományosan megkülönböztetett olyan nyelvi komponensek, mint a fonológia, a lexikon, a morfológia és a szintaxis egyetlen egy

kontinuumot képeznek. Ez a nyelvi szemantikára és a pragmatikára egyaránt vonatkozik. A nyelvi komponensek közötti demarkációs vonalak megrajzolása kizárólag csak gyakorlati kutatási célokat szolgálhat, mivel az elemzés célja mindig megszabja a kutatási terület határait. A kognitivisták szerint a nyelv nem független és nem autonóm, mivel az emberi megismerés folyamatának közvetlen tükröződése, és így csak mint az emberi ész általános struktúrájának integráns aspektusa kutatható és elemezhető. Ebben az értelemben a nyelvkutatás azonos a megismerés általános folyamatainak a kutatásával. Ezek a folyamatok összefüggésben vannak nemcsak az emberi ész megismerési képességeivel, hanem pszichológiai, valamint kultúr- és társadalmi tényezőivel egyaránt.

A kognitív nyelvészet, más nyelvészeti irányzatokhoz hasonlóan, általánosításokat végez azzal a céllal, hogy felfedezze az univerzálékot, azaz a különbségek között fennálló hasonlóságokat. Ezek az univerzálék viszont alapvetően különböznek azoktól az univerzáléktól, amelyeket a generatív nyelvészet igyekezett, illetve igyekszik kimutatni. Olyan univerzálékról van itt szó, amelyek nem magára a nyelvre, mint autonóm, önálló létre vonatkoznak, hanem amelyek az emberi ész általános képességeinek a tulajdonságát képezik, azaz a világ percipiálásának és az ennek következtében megszerzett információ feldolgozásának a képességét. Így a kognitivisták azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvet mint kutatási objektumot a tág értelemben vett **kultúrkontextusban** kell értelmezni. Az emberi nyelv a külső világunknak a képe, tehát a kontextusa nem más, mint maga a világ.

A kognitivisták szerint a nyelvészet alapvető feladata, ahogy már feljebb említettük, a természetes nyelv metaforikájának a leírása, amely befolyásolja a nyelvhasználók világlátásának a módját. Emellett lemondanak a nyelvi leírás olyan kategóriáiról, amelyek az osztályozás és a logikai klasszifikáció elvein alapulnak. Véleményük szerint a metaforák igen fontos szerepet játszanak nemcsak az ember mindennapi nyelvhasználatában, hanem a világlátásában és konceptualizációjában egyaránt. A metaforának köszönhetően az ember jobban felfogja azt, amit képtelen teljes egészében megérteni, nevezetesen az érzelmeket, az értékeket, a pszichikai folyamatokat.

A kognitív pszichológusok szerint az ember az objektív valóságot **tipológiai és nem klasszifikációs elvek** alapján tapasztalja és kategorizálja (általánosítja a tapasztalt valóságos objektumokat, és létrehozza a kategóriáit). Először a **prototípus** kategória jön létre, amelyhez a későbbiekben hozzárendelődnek a valóság fragmentumainak más elemei. Az objektív valóság egyes elemei nagyon közel állnak a prototípushoz, mások viszont csak az analógia segítségével kapcsolódhatnak hozzá. Mind a két elemfajtát azonos, azaz tipológiai módon kategorizálhatjuk. Azok az elemek, amelyek az adott esetben nem prototipikusak, egyidejűleg más kategóriákat is képviselhetnek. Mivel a nyelv szoros kapcsolatban áll a megismeréssel, tehát az összes nyelvi elem leírásában kötelezően figyelembe kell venni a prototipikus kategóriákat. Így a kategorizált, nem prototipikus nyelvi elemeknek a határai „elmosódnak”, átfedik egymást, és közöttük az úgynevezett **családi hasonlóság** (family resemblance) lép fel, mert az adott elem hozzátartozhat a prototípus által képviselt egyik, illetve másik kategóriához

egyaránt (Rosch, Mervis 1975: 573–605; Pawłowski 1988). Vegyük példaként a *madár* nyelvi kategória reprezentánsait. Bizonyos madárfajták, mint például a *galamb*, a *varjú*, a *veréb*, a *sólyom* stb. a „madárság” centrumát képezik, viszont olyanok, mint például a *liba*, a *pulyka*, a *tyúk*, a *strucc* stb. e kategória perifériáján helyezkednek el. Míg más fajták (például a *denevér*) egyidejűleg két nyelvi kategóriához tartoznak: a **madár**- és az **állatkategóriához**. A kognitivisták szerint a prototipikus kategóriák nemcsak a nyelvi szemantika leírásánál játszanak szerepet, hanem a nyelv grammatikájában is. Ha például figyelmesen megnézzük a magyar mellérendelő kötőszókat, akkor kiderül, hogy legközelebb a prototípus-hoz az *és* kötőszó áll, mivel segítségével sokféle egynemű elemet (mondatokat, szószerkezeteket, főneveket, posztpozíciókat, stb.) tudunk összekapcsolni. Más kötőszók használata viszont lényegesen korlátozottabb az *és*-nél.

A kognitív nyelvészet a **világ nyelvi képének** rekonstrukciójával is foglalkozik, amelyet a nyelvben rögződött objektív valóság interpretációjaként értelmez (Bańczerowski 1996: 67–70; 1996: 432–40; 1999/2). A világ nyelvi képének rekonstrukciójánál figyelembe veszi a nyelvi szövegekben szereplő frazeologizmusokat, a kollokációt (ismétlődő szókapcsolatokat), valamint a konnotációkat is, amelyek alapján minősíteni lehet a nyelvi világvázlat elemeit (Nyomárkay 2000/4). A világ az emberi értelmezésben kettős természetű. Képében tükröződik a tárgyak sokasága és a köztük megvalósuló relációk különbözősége (Langacker 1991, Wierzbicka 1988, 1992). Ez a kettőség, amely a fizikai alapjelenségek érzékeléséből fakad, tükröződik a fogalmi struktúrák kettősségében is.

Az ember megismerési folyamatában sok tapasztalat kumulálódik, amely absztrakt **fogalmi sémák** kialakulásához vezet. Amikor az ember már rendelkezik ilyen sémákkal, a biliárdgolyó modelljének megfelelően képes igen komplikált konfigurációk létrehozására, amelyekben az erő, az energia és a mozgás fogalma absztrakt fogalommá válik. Például: *Rávettem a szomszédomat, hogy lapátolja el a havat az útról*. Ebben a mondatban az erőt nem fizikai, hanem inkább metaforikusan, meggyőző erőként kell értelmezni. Viszont: *A feleségem ezt a dalt nemcsak az unokáinknak énekelte el, hanem más gyerekeknek is* mondatban az erő és az energia fogalma nem jelenik meg, de az alany a továbbiakban is a cselekvés kezdeményezőjeként szerepel, amelynek eredményeként el lehet képzelni azt a bizonyos fajta mozgást is, amely a térben történik. A fizikai testek nem mindig adják át saját energiájukat más testeknek. Ezt az energiát felhasználhatják saját állapotváltozásuk eléréséhez is. E típusú konfigurációkat a következő mondatok tükrözik: *Pista fut; Pista borotválkozik* stb.

Az absztrakt mozgás fogalma fontos szerepet játszik a kognitív nyelvi leírásban, többek között a térbeli metaforák sokasága miatt, amelyek mozgást kifejező igéket tartalmaznak. Az ilyen metaforafajták általában nagyon gyakoriak a természetes nyelvekben. Például: *Átfutotta a listán szereplő összes számot; Sok minden ment át; A ház átkerült az örökös tulajdonába; Elment az esze; Elmegy a kedve; Elment az idő; Megjött a tél;* stb. A mozgás fogalma kapcsolódik a távolság fogalmához is, amely szintén a fizikai tér fogalmát érinti. Ennek a tükrében sok metafora jön létre, például: *távoli és közeli rokonok; távoli múlt; távol áll tőlem, hogy ilyet gondoljak; pillantásai a távolban kalandoznak; üd-*

vözlet a távolból; a távoli jövőben; távolabbi célok; a legközelebbi alkalommal; eltávozott az élők sorából; stb.

A kognitív nyelvelmélet szerint az ember olyan fogalmi rendszert hoz létre, amely összhangban áll a valósággal, melynek képe tükröződik a nyelvben. Ebben a kérdésben nagyon termékenynek bizonyult a prototípus fogalmán alapuló kategorizációelmélet (Rosch, Lloyd 1978, Langacker 1991, Lakoff 1987). Az arisztotelészi klasszikus értelemben vett kategóriaelmélet azt az emberi törekvést tükrözi, amely az objektív valóság rendezésére irányul. A prototípus által definiált kategóriák viszont a világ nyelvi képét tükrözik. Tehát azt mondhatjuk, hogy a klasszikus kategóriák a tudomány kategóriái, a prototipikus kategóriák viszont a világról szóló mindennapi tudásunknak a kategóriái. A természetes nyelvben mind a két kategóriafajta jelen van. A tudományos fogalmakat kizárólag csak a metafizikai kategóriákkal definiálhatjuk, de több kategória megengedi mind a két fajta definíciót is. Vannak olyan kategóriák is, amelyeket kizárólag csak a mindennapi tudás terminusaival lehet definiálni (vö. például a *ház* kategóriának a definícióját). A prototípusok alapján létrehozott kategorizáció két elméleti koncepció kidolgozását eredményezte: a **radiális kategóriamodellt** (radial category) (Lakoff 1987: 6. fejezet) és a **hálózatmodellt** (network model) (Langacker 1987: 162).

A kognitivisták szerint a nyelvhasználó ismeri a adott nyelv grammatikáját, azaz a konvencionizált nyelvi egységeket, valamint azt a módot is, ahogyan a magasabb szervezettségű konstrukciókat képezi. A nyelvi egység fogalma, mint terminus technicus Langacker grammatikájában a nyelvhasználók által teljes mértékben elsajátított struktúrát jelenti, amely nem igényli a beszélőktől, hogy állandóan és tudatosan elemezzék a belső felépítését, mivel ez már **rutin struktúrának** (cognitive routine) tekinthető. Langacker szerint a természetes nyelvben csak háromfajta egység létezik: (1) fonológiai, (2) szemantikai és (3) szimbolikus egység. Minden szimbolikus egység kétpólusú, azaz fonológiai és szemantikai pólusból áll. Az egység fonológiai pólusa determinálja a szemantikai pólust. Például a magyar nyelvben a LÓ szemantikai struktúrának a /lo:/ fonológiai struktúra felel meg. Tehát a szimbolikus egységek tartalmazzák a fogalmi tartalom egységeit (hagyományos terminológiában = lexikális egységek) (content units), valamint a **sematikus egységeket** (kategóriák, ezen belül grammatikai kategóriák is) (schemas). Másképpen fogalmazva, a magyar nyelvhasználó belső repertoárjában egyrészt szerepel a LÓ tartalmi egység, másrészt pedig az annál is sematikusabb az „élőlény” egység is, valamint a metanyelvi sematikus egység a „főnév”. Az alapvető grammatikai kategóriák a Langacker-féle modellben szimbolikus egységekként jelennek meg, amelyeknek a sematikusága mind a fonológiai, mind pedig a szemantikai aspektusban eléri a maximumát. (Minden konkrét főnév a **tárgy** sémának, minden konkrét ige pedig a **folymat** sémának egyik megnyilvánulása.) Minden elemnek egy konkrét fonológiai alakja van, a séma síkján viszont ez csupán szignálja egy meghatározott tartalomnak. Hasonló módon definiálják a szabályt, azaz a grammatikai konstrukciót. Ez is maximális sematikusággal rendelkező szimbolikus egység, de ez már összetett egység. Vegyük példaként azoknak a képzőknek a kategóriáját, amelyek nomina actionist

képeznek a magyar nyelvben: például *-ás, -és (olvasás, sütés)*. Az erre vonatkozó morfológiai szabály összetett szimbolikus egység formájában jelenik meg, amely a „folyamat” igei sémából, valamint „az, hogy valami végbemegy” képzői sémából áll, amely meghatározza a szemantikai és a fonológiai integrációnak a módját. Langacker modelljében a leírás egyetlen elemei a sémák, amelyek a grammatikai szabály szerepét töltik be, és lehetővé teszik, hogy általánosításokat vezessünk be a leírásba. A szabályok az elfogadott konvencióknak az eredményei. A konvenciók keretében viszont a nyelvhasználó saját konceptualizációkat is létrehozhat, aktuális kommunikációs igényeinek megfelelően. Minden nyelvhasználónak tudnia kell a struktúrák sémáit, a nyelvészekre viszont az a feladat hárul, hogy leírják azokat. A fogalmi struktúrák leírásának alá kell támasztania a nyelvi struktúrák leírását. A szemantikai elemzés csak akkor tekinthető helyesnek, ha megfelel az emberi természetes intuíciónak, és ha összhangban van az ember általános megismerési képességeivel. Így végsősoron a természetes nyelv kutatása az emberi megismerés kutatásává válik.

A kognitivistá paradigmához a **mesterséges intelligenciával** foglalkozó kutatások egy részét is hozzásorolják. Mint köztudott, ezeknek a kutatásoknak az a célja, hogy a konverzáció és a szöveg megértés olyan szabályait alkossák meg, amelyek lehetővé teszik az ember számára, hogy a természetes nyelv segítségével kommunikálni tudjon a komputerrel. A kognitivistá paradigmát képviselő informatikusok azon a véleményen vannak, hogy ahhoz, hogy dialógust tudjunk megvalósítani a komputerrel, be kell táplálni a gépbe a világról szóló tudásunkat. Ezt a tudást tipikus konceptuális egységek (lexémák) formájában, az úgynevezett **keretekben** adják meg. Ezt **tudásreprezentációnak** szokták nevezni. Ezen kívül a komputert olyan információkkal is ellátják, amelyek azokra a lehetséges kontextusokra vonatkoznak, amelyekben a szöveg szerepel (**kontextusi háttér** [setting]). Ily módon a komputer képes reagálni az ember által hozzá intézett konkrét nyelvi kifejezésre. Képzeljük el, hogy a komputer a könyvtáros szerepét tölti be. A tudásreprezentációjában olyan fogalmak szerepelnek, mint például: *a könyv, a mű, a cikk, a tanulmány* stb., amelyek megfelelő struktúrát alkotnak. Például valaki könyvet kíván kölcsönözni, és a következő formula segítségével fordul a komputerhez: *könyvet szeretnék kölcsönözni* vagy *keresek egy könyvet*. A **keret** és a **kontextusi háttér** olyan információt továbbítanak a komputernek, hogy az a *könyvet* alapelemként értelmezi, és egy standard formában válaszol az embernek: *Milyen könyvre van szüksége?* A bibliográfiai adatok megadása után a komputer utasítást ad: vagy azonnal kikölcsönzi a könyvet, vagy kéri a közölt adatok kiegészítését. Ez a koncepció, amelynek a szerzője R. C. Schank, a **tudásreprezentáción** alapul, amelyhez csak a nyelv segítségével juthatunk hozzá, azért a kognitív nyelvészet részének tartják (Schank 1972, 1975; Lubaszewski 1984, 1990).

A nyelvi jelentés koncepciója a kognitív nyelvészetben meghatározza a nyelv definícióját is. A nyelvi jelentést nem lehet meghatározni sem az igaz-hamis kategóriák, sem pedig a formális leírás keretein belül. A jelentésnek természeténél fogva szubjektív jellege van, mivel azt a módot tükrözi, ahogyan az ember az objektív valóságot látja. A kognitivisták szerint a nyelv nem azonos az algorit-

mikus modell segítségével leírt grammatikailag helyes mondatstruktúrák halmozásával, ahogy azt a generativisták gondolják. A kognitívizmus elveti azt az elvet, hogy a grammatikai struktúrák levezethetők egymásból. Mivel minden grammatikai struktúra a világlátás bizonyos módját tükrözi, tehát az az állítás, hogy az egyes struktúrák elsődlegesek más struktúrákkal szemben, amelyek hozzájuk képest másodlagosak, azaz derivátumaik, elfogadhatatlan. Nincs elsődleges és másodlagos módja a világlátásnak. Vegyünk egy példát. A generatív-transzformációs grammatikában azt az egyszerű magyar mondatot, hogy *Jancsi veri Pistát* az **activum**→**passivum** transzformáció segítségével átalakíthatjuk a *Pista veretik Jancsi által* mondattá. A második mondat derivátuma az elsőnek, amely egyszerűbb struktúrájú, tehát elsődlegesnek tekinthető. A kognitív felfogásban mind a két mondat ugyanazt a relációt, konfigurációt tükrözi, de a két objektum között végbemenő reláció nem egy, hanem két különböző látásmódot képvisel. Tehát egyik mondat sem származtatható a másiktól. A nyelv ebben az értelmezésben azoknak a megismerési folyamatoknak a közvetlen tükröződése, amelyek az emberi észben mennek végbe. Így a természetes nyelvet az emberi megismerés inherens elemeként fogják fel.

A kognitivisták azt hangsúlyozzák, hogy a grammatikai leírásnak a teljes formalizációja irreális és lehetetlen vállalkozás, mivel a nyelvi jelenségek többsége skaláris jellegű, és az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól függ; egyes struktúrák egyszerűen „helyesebbek” mint mások, és a skálán különböző helyet foglalnak el az elfogadott nyelvi konvenciók értelmében. A helyesség fokának a megállapítása sokszor attól a valószínűségi értéktől függ, amely azt jelzi, hogy az adott struktúra megválasztása mennyire lehetséges egy konkrét kommunikációs aktusban. Így a grammatika azonos a konvencióval. Ez pedig nem más, mint az általánosan elfogadott beszédmód, amely összhangban van a nyelvhasználók többsége által elfogadott világlátásnak a módjával.

III. A paradigmák együttélése és kölcsönös hatása a mai nyelvtudományban

A feljebb vázolt paradigmák együttesen vannak jelen a mai tudományban, így a nyelvtudományban is. Képviselői, az eltérő gondolkodású és meggyőződésű tudósok, nem élnek elszigeteltségben, hanem állandóan kommunikálnak egymással különböző tudományos konferenciák, ülések, viták, rendezvények stb. alkalmából, vagy netán a közös munkahely révén, és ily módon a tudományos elméletek, gondolatok, metodológiák stb. is érintkeznek egymással, átszövik egymást. Ez viszont a paradigmák kölcsönös hasonulásához vezet.

Természetesen a mai indukcionizmus nem azonos a XIX. századi naiv indukcionizmussal. Manapság mindenki számára világos, hogy elméleti keret nélkül nem képzelhető el semmilyen kutatás. A mai verifikacionizmus követői viszont a bizonyító eljárásokon kívül elfogadnak bizonyos falszifikációs procedúrákat is. Úgy tűnik, hogy változik a falszifikacionista paradigma is a poszt-modernista paradigma hatására. Érdemes még hozzátenni, hogy egyes kérdések,

amelyeket a régi paradigma keretében kívántak megoldani, újból megjelennek a legújabb paradigmában is, például a posztmodernista paradigma keretében, azaz a kognitív nyelvtudományban visszatérnek azok a kérdések, amelyek a nyelv keletkezésével és evolúciójával kapcsolatosak, és amelyek központi helyet foglaltak el az indukcionista paradigmában. Kézenfekvő a strukturalista paradigma hatása a történeti-összehasonlító nyelvészetre, amelynek következtében másképpen kezdték értelmezni a nyelvi diakroniát, figyelembe véve azt a fő strukturalista hipotézist, hogy a nyelv rendszer. A generatív paradigma hatására megváltozott a strukturalista paradigma is, amelynek keretében a hipotéziseket bizonyító eljárások mellett bizonyos falszifikációs procedúrákat is kezdtek alkalmazni. A falszifikáló tesztek, azaz a csillaggal jelölt, helytelen, nem akceptált sorok, amelyek alapján elvetnek bizonyos hipotéziseket, leggyakrabban a strukturalista mondat-tani és szemantikai leírásokban láthatók. A kognitív paradigma hatására változik a generativizmus is. A generatív leírásokat ellátják a róluk szóló leírásokkal, azaz a metaleírásokkal is. Ily módon megfogalmazzák azokat az információkat, amelyek a grammatikai szabályok és egyes kategóriák természetéről adnak számot. Explicit módon ki lehet mutatni a nyelv formális modelljének a keretében azokat a kategóriákat, amelyek más kategóriákhoz közelednek. Tehát, a nyelv teljes leírása (a leírás és a metaleírás) alapján rá lehet mutatni a közvetett kategóriákra és a prototípusokra is. Így a generativizmus eleget tesz a kognitivizmus egyik fő követelményének.

Általában az új paradigma elveti az előző paradigmát, de egyidejűleg hivatkozik a korábbi paradigmára is. Ezt tükrözi például a kognitivizmus, amely elfogadja a történeti-összehasonlító paradigma által hirdetett eszméket. Több ilyen jelenség is jellemzi a különböző paradigmák együttélését és együttes hatását a mai nyelvtudományban.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski J. 1994. A kommunikációs kompetencia és összetevői. *Nyr.* 118.
- Bańcerowski J. 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Nyr.* 120.
- Bańcerowski J. 1999. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *MNy.* 2.
- Bańcerowski J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései.* ELTE. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budapest.
- Bańcerowski J. 2000. A kognitív nyelvelmélet mint a posztmodernizmus megnyilvánulása. In: *Nyelvünk és Kultúránk.* A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának Folyóirata. Budapest. Vol. 109. 50–73.
- Bauman Z. 1994. *Nowoczesność i ambiwalencja.* Warszawa.
- Borowski I. 1998. *Zaproszenie do językoznawstwa.* Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Kraków.
- Chalmers Alan F. 1982. *What is this Thing called Science?* Sydney.
- Derrida J. 1978. Różnia. In: H. J. Siemek (szerk.) *Drogi współczesnej filozofii.* Warszawa.
- Derrida J. 1993. Kres człowieka. In: Derrida J., *Pismo filozofii.* Kraków.
- Feuerabend Paul 1975a. *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge.* New Left Books. London.

- Feuerabend Paul 1975b. How to Defend Society Against Science. *Radical Philosophy*. 11.
- Feuerabend Paul 1977. Changing Patterns of Reconstruction. *British Journal for the Philosophy of Science*. 28.
- Feuerabend Paul 1978. *Science in Free Society*. New Left Books. London.
- Fisiak J. 1975. Wstęp do współczesnych teorii lingwistycznych. *Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne*. Warszawa.
- Grucza Fr. 1983. Zagadnienia metalingwistyki. Lingwistyka – jej przedmiot, lingwistyka stosowana. *PWN*. Warszawa.
- Heinz A. 1978. Dzieje językoznawstwa w zarysie. *PWN*. Warszawa.
- Hockett Ch. C. 1959. *A Course in Modern Linguistics*.
- Kardela H. 1994. (szerk.) *Podstawy gramatyki kognitywnej*. Warszawa.
- Kardela H. 1993. Analiza semantyczna wyrażen języka naukowego. In: J. Bartmiński, R. Tokarski (szerk.): *O definicjach i definiowaniu*. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin. 141–51.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Nyr*. 2.
- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Köhler M. 1977. Postmodernismus. In: Ein begriffsgeschichtlicher Überblick. *Amerikanastudien*. Vol. 22.
- Kuhn T. S. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press. Chicago.
- Kuhn T. S. 1973. Second Thoughts on Paradigms. In: F. Suppe (ed.): *The Structure of Scientific Theories*. University of Illinois Press. Urbana.
- Lakatos Imre 1971. History of Science and Its Rational Reconstructions. *Boston Studies in the Philosophy of Science*. Vol. 8. R. C. Buck, R. S. Cohen, Reidel Publishing Co., Dordrecht.
- Lakoff G., Johnson M. 1981. Conceptual Metaphor in Everyday Language. *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press. 286–325.
- Lakoff G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago.
- Lakoff G., Turner M. 1989. *More than Cool Reason*. Chicago.
- Langacker R. W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker R. W. 1991. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2. *Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker R. W. 1991. *Concept, Image and Symbol*. Berlin.
- Langacker R. W. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.
- Legowicz J. 1980. *Zarys historii filozofii*. Wiedza Powszechna. Warszawa.
- Lubaszewski W. 1984. Czy nowe językoznawstwo? In: *Język Polski. Organ Miłośników Języka polskiego*. Kraków. LXIV. 1–2: 57–64.
- Lubaszewski W. 1990. Rozumienie tekstu przez komputer. Polska Akademia Nauk. Kraków.
- Lytard J. F. 1979. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris. (Német fordítás: *Das postmoderne Wissen. Ein Bericht*. Bremen. 1982.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Medawara P. 1969. *Induction and Intuition in Scientific Thought*. Methuen. London.
- Nyomárkay István 2000. *A hangváltozások klasszikus és modern interpretációi*. *Nyr*. 1.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr*. 4.
- Pawłowski T. 1988. Rodziny znaczeń. In: Z. Muszyński (szerk.): *O nieostrości*. Lublin.

- Popper K. 1968. *Logic of Scientific Discovery*. Hutchinson. London.
- Popper K. 1972. *Objective Knowledge*. Oxford University Press. Oxford.
- Popper K. 1969. *Conjectures and Refutations*. Routledge and Kegan Paul. London.
- Radics Katalin 0000. Újabb irányzatok a generatív grammatikában. *Nyelvtudományi Közlemények*. 77/2.
- Rosch E., Lloyd B. B. 1978. *Cognition and Categorization*. Hillsdale, New Jersey.
- Rosch E., Mervis C. B. 1975. Family Resemblances. In: *Cognitive Psychology*. 7.
- Rudzka-Ostyn B. 1988. (szerk.) *Topics in Cognitive Linguistics*. Benjamins. Amsterdam.
- Schank R. C. 1972. Conceptual dependency. A Theory of natural Language Understanding. *Cognitive Psychology*. 3.
- Schank R. C. 1975. (szerk.) *Conceptual Information Processing*. North-Holland. Amsterdam.
- Tabakowska E. 1995. *Gramatyka i obrazowanie*. Polska Akademia Nauk. Kraków.
- Taylor J. 1989. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon Press. Oxford.
- Wierzbicka A. 1988. *The Semantics of Grammar*. Benjamins. Amsterdam.
- Wierzbicka A. 1992. *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Wilkoszewska K. 2000. *Wariacje na postmodernizm*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”. Kraków.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Paradigms in linguistics

This paper consists of three parts: (1) introductory remarks; (2) paradigms in linguistics; and (3) the coexistence and interaction of paradigms in present-day linguistics. In the first part, the author discusses the following issues: (1) implicit and explicit linguistic knowledge; (2) the language system and its model; (3) science vs. metascience; linguistics vs. metalinguistics; (4) the emergence of science and mental operations applied in science: definition, logical division, classification, typology, and conclusion; (5) analytic and synthetic sentences; nomothetic and idiographic explanation; analytical, global, moderate and absolute rationalism. In the second part, the author analyses four major paradigms of science, viz. (1) inductionism; (2) verificationism; (3) falsificationism, and (4) post-modernism, as well as the way these paradigms are implemented within linguistics. The third part sketches a general picture that reflects the interactions of the above paradigms and their modifications due to those interactions.

Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról

1. Az összehasonlító stilisztika régi ága a stilisztikának, mégis egy idő óta kevésbé számon tartott, kevésbé művelt diszciplína. A stilisztika ágainak bemutatása, tárgyalása során csak nagy ritkán szerepel. Helyzete rosszabb, mint az összehasonlító irodalomtudományé, amely ismét virágkorát éli. Ebből a helyzetéből is következik, hogy újításra, egyben bővítésre és egyáltalán jobb alapozásra szorul. Mindenképpen érdemes lenne intenzívebben foglalkozni vele. Mert megérdemli a vele való törődést. Nem egy területen produktívabbá tenné a stilisztikai vizsgálatokat, és ez a stilisztika interdiszciplináris kapcsolataiban is kedvező hatású lenne, például az összehasonlító irodalomtudomány és ezen belül is elsősorban az irányzattörténet és a műelemzés szempontjainak gazdagításában, a műfordítások technikájának javításában.

Kifejlesztését a tudományok mai tendenciái is indokolnák, hisz a stilisztikában és a stilisztika tudományközi kapcsolataiban is szükséges az egymással összefüggő, egymást erősítő, olykor egymással ellentétes, de végül is egy közös cél, a tudomány egysége felé haladó irányzatok, törekvések támogatása, mint amilyen például a differenciálódás, specializálódás és ugyanakkor az integráció is.

2. Az összehasonlítás elvére, módszerére alapozó stilisztikai diszciplína meglehetősen összetett tudomány. Tárgykörei és a stilisztikán belüli, valamint az azon kívüli interdiszciplináris kapcsolatai eléggé szerteágazóak. A stilisztika valamennyi ágára, így a stíluseszközök, közleménystílusok vagy az egyéni és irányzati stílusok vizsgálatára egyaránt kiterjeszthető. Emellett interdiszciplináris kapcsolatai is figyelemre méltóak (l. a 4–7. al.). Van persze egy korábbi, szűkebb értelmezése: két nyelv stíluseszközeinek, stíláriis sajátosságainak egybevető vizsgálata (l. például Malblanc 1944, Vinay és Darbelnet 1964). Magam a tágabb értelmezés híve vagyok, ami talán még sem parttalanságot jelentő felfogás.

Lényege az összehasonlítás, egybevetés, azaz azonosságok, hasonlóságok, párhuzamosságok és különbségek felfedése, illetőleg az összehasonlítás eredményeinek feldolgozása, magyarázata és hasznosítása. Mint a stilisztika egészének és valamennyi ágának, az összehasonlító stilisztikának is megvan – mint fentebb láthattuk – a maga sajátos tárgya, vizsgálati célja, módszere és (valamilyen, a stilisztika egészében is alkalmazott) alapul szolgáló elmélete, az itt kifejtendőnek a szemiotika. A kutatásnak ezek a tényezői egységet alkotnak, összhangban vannak egymással, így diszciplinánk eleget tud tenni az általános tudományelmélet igényes szempontjainak, produktivitást biztosító elveinek.

2.1. Ilyen összefüggésrendben érdemes, sőt szükséges magát az **összehasonlítást** tudományelméleti szempontból megvilágítanunk. Ehhez a kiindulópont Wartofsky (1977) tudományfilozófiájának egyik alapfogalma, a tudomány

egyik módszere: a mérés művelete. Szerinte a gyakorlati élet követelményeiből kisarjadó mérés „a legnagyobb emberi teljesítmények közé tartozik” (157), ami aztán elvi ténnyé, ezoterikussá vált. A mérés gyökerei az azonosítás, az összehasonlítás és az osztályozás folyamatában találhatók meg, alapvető vonásai többek között az összehasonlítás fogalmában testesülnek meg. Ilyen meggondolások alapján jut el Wartofsky a minket leginkább érdeklő tézis megfogalmazásához: „Két dolog összehasonlításakor arra vállalkozunk, hogy megállapítsuk róluk, miben azonosak és miben különböznek” (157).

Fontos továbbá nála az összehasonlított tények közötti viszonyok minősítése: „Két összehasonlított dolgot ekvivalensnek mondunk bizonyos tulajdonságuk szempontjából” (160). És azt is hangsúlyozza, hogy ennek az ekvivalencia-viszonynak bizonyos formális tulajdonságai vannak, mint amilyen például a szimmetria, aszimmetria (160–1) vagy az izomorfizmus (136), amihez még hozzátehetjük a korrespondencia, a párhuzamosság és a konfrontáció elvét.

Wartofsky felfogásából az összehasonlítás szaktudományi jelentősége is következik. Ezt még két más véleménynel is megvilágíthatjuk. Richards (1960: 249) úgy véli, hogy az előrehaladás a tudásban az összehasonlítás révén lehetséges. Szerinte a nyelvtudomány nagy teljesítményei világítják meg leginkább az összehasonlítás nagy erejét. Ehhez hasonlóan Kroeber ugyancsak a nyelvtudomány fejlődésére utalva állapítja meg, hogy „az összehasonlításnak ma sokkal nagyobb jelentősége van, mint amekkora a fonéma és a morféma fogalmának kialakulása előtt volt” (idézi Uszpenszkij 1973: 419). Példaként itt most a nyelvtudomány két területét említem meg. Az egyik a több évtizedes kontrasztív nyelvészet, a másik pedig a szövegtenban kifejlődött és állandó összehasonlítást feltételező intertextualitás.

2.2. A mérés → összehasonlítás, azaz a konkrét → elvont irányú jelentésfejlődést világítja meg az ugyancsak szaktudományi jelentőségű **vonat** is. Alexander Bernát filozófus szerint a vonat – ugyanúgy mint láttuk a mérés – „a hasznosság termékeny talajából fakad”, hisz segítségünkre van „a térben való eligazodásban, a valóság utánzásában, majd az utánzás átszellemesítésében, művészi alakításában”, így lett a vonat az egyik legcsodálatosabb szellemi termék (idézi Pók 1972: 484, 486).

Közel áll az összehasonlításhoz a tudományokban általános kategória, az **analógia**, az igazolás, indoklás, magyarázat eszköze, ami lényege szerint hasonlósági viszony: tények viszonyai, összefüggései közötti hasonlóság (Antilla 1974: 88–9).

És fontos az is, hogy – mint Tolcsvai (1996: 178) állítja – a stílus viszonyfogalom; „a stílusjelenségben megmutatkozó viszonyrendszernek a kognitív pszichológiai alapja az összehasonlítás képessége.”

3. Az összehasonlító stilisztika megújítása, átgondolása, javítása egy kettős feladatkörhöz kötődik: 1. kiterjesztése tárgyköre bővítésével (vizsgálatok a stilisztika valamennyi ágában, egy nyelven belül és nyelvek között, más művészetek figyelembevétele, leíró és történeti megközelítések), valamint társtudományainak idevonásával, eredményeik felhasználásával, továbbá 2. elméleti alapjainak korszerűsítésével, amit itt elsősorban a szemiotika biztosít.

A tárgyalásrend ezek kifejtéséhez igazodik. A taglalás sorrendjében az első témakörbe tartoznak az összehasonlító stilisztika **társtudományai**: az összehasonlító irodalomtudomány, a kontrasztív nyelvészet, a fordítástudomány, valamint – ami több, mint társtudomány – a mindegyik összehasonlító diszciplína elméleti alapjául szolgáló szemiotika. A társtudományok közötti viszonyra a kölcsönösség jellemző. Itt azonban mégis elsősorban azt kutatjuk, melyik milyen elveivel, eredményeivel segíti az összehasonlító stilisztikát.

Ezt követi a második témakör, a stilisztika ágai szerinti vizsgálat: a stilisztikai minősítés, stilisztikai elemzés és stilstipológia. Idetartozik még egy sajátos terület, az alkalmazott stilisztika, aminek a tárgyalásáról itt lemondunk (l. erről Szabó 1998). A három ág vizsgálatában arra sarkítunk, hogy miben is áll az összehasonlítás lényege, és hogy elvei, eredményei közül mit tud hasznosítani az összehasonlító stilisztika.

Az összehasonlító diszciplínák elvei, tartalmuk sajátosságai, valamint az ágak szerinti vizsgálatok eredményei egybefonódnak, sok közöttük az átfedés, kereszteződés, például egy metafora értelmezésében, magyarázatában sok a közös vonás a műfordítás és a kontrasztivitás szempontjaiban. Mindez több helyen is a fejtegetések csökkentésére, rövidítésére késztetett.

4. Az összehasonlító irodalomtudomány az összehasonlító stilisztika irodalomtudományi megfelelője, analógja. A kettő kapcsolata témánk szempontjából nagyon fontos és – mint látni fogjuk – fölötte produktív.

Egy eléggé általános vélemény szerint az összehasonlító irodalomtudomány irodalmak, irodalomközöttségek összehasonlító, egy egészen széles összefüggés-hálózatba helyezett vizsgálatát jelenti leíró és történeti szempontból egyaránt. Mindebben az összehasonlító irodalomtudomány lényegét érintő kérdések megítélésében sok az eltérő vélemény, sok a vitatott kérdés, ami oka volt egy széles körben elterjedt bizalmatlanságnak, sőt a diszciplína válságának is (minderről l. pl. Weliek 1965, Markiewicz 1968: 7–38, Weliek és Warren 1972: 66–77, Vajda 1978, Đurišin 1984: 11–93, Ruprecht 1986).

Es idetartozó külön nagy kérdés az, hogy beszélhetünk-e már egy általános összehasonlító tudományról, aminek részdiszciplínája lehetne az összehasonlító irodalomtudomány (Malcuzyński 1986: 212) és szerintünk társa, az összehasonlító stilisztika is.

Az egyre jobban kibontakozó, fejlődő összehasonlító irodalomtudomány sok mindenben segítségére lehet a fejlődésben lemaradt összehasonlító stilisztikának. A lehetőségek számbavételéhez meg kell ismernünk, röviden fel kell vázolnunk az összehasonlító irodalomtudomány vizsgálati tárgyait és problematikáját, mindenekelőtt az összehasonlító stilisztikához közvetlenül kapcsolódó kérdéseket.

Tárgykörébe tartozik az irodalmak közötti kapcsolatok vizsgálata: hasonlóságok, párhuzamok, különbözőségek, analógiák, források és hatások, átvételek, közvetítések, műfordítások és utánpótlások, átköltések tanulmányozása.

A felsoroltakhoz tartozó, az azokat alakító jelenségek is sokfélék: motívumok, témák, irodalmi alkotások, stílusok, irányzatok és mozgalmak, iskolák, korszakok, nemzedékek.

Mindezek tanulmányozását Ďurišin (1984: 100–224) két szférába osztva így különíti el: genetikus (közvetlen érintkezési és hatásbeli) kapcsolatok és tipológiai (hasonlósági, párhuzamos, analógiás) tulajdonságok, megfelelések.

4.1. Több komparatista (például Pichois és Rousseau 1967, Remak 1973) szerint a tárgykör kiszélesítésével más művészetek (festészet, szobrászat, zene, szín- és filmművészet, építészet) sajátosságai is vizsgálati témák lehetnek az összehasonlító irodalomtudományban, azaz például irodalmi művek vagy irodalmi irányzatok egybevetethetők más természetű, nem nyelvi eszközökkel alkotott művekkel, irányzatokkal.

Mindez az összehasonlító irodalomtudomány interdiszciplináris jellegét, státusát jelzi, és természetesen azt is, hogy a többi összehasonlító diszciplínával, így az összehasonlító stilisztikával együtt része a még inkább csak kezdeményezett, kezdeti fázisban, kialakulóban levő összehasonlító művészettudománynak (Miklós 1968). Az ilyen jellegű összefüggések alapja az intermedialitás, a szemiotika, ami kétségtől az összehasonlító stilisztikát is érintő interdiszciplináris kutatások felé mutat, és így a szemiotika jelentőségét bizonyítja (l. a 7. al.).

4.2. Ennyivel is jelezni lehet, hogy miben is jelentős, produktív az összehasonlító irodalomtudomány az összehasonlító stilisztika számára. A felsoroltak között szerepel két olyan részlet, ami mint nagyon fontos lehetőség külön kifejtést igényel.

Az egyik az összehasonlító irodalomtudomány egy számunkra sokatmondó tézise: az irodalmi irányzatok, nemzetközi jelenségek. Ennek magyarázatához Zsirmunskij (1968: 183–4) kiindulópontja az, hogy „a nemzetközi összefüggéseikben megfigyelt irodalmi tények közötti egyezés a nemzetek irodalmi és társadalmi fejlődésében levő hasonlóságon alapulhat”. Elsősorban analógiákról van szó. A hasonlóságok mellett különbségekkel is számolnunk kell. Véggövetkeztetése az, hogy mindegyik irányzat történeti tény, amely a maga bonyolult és ellentmondásos, differenciált tartalmában „viszonylagos egység” és „homogén sokféleség”.

A második az összehasonlító irodalomtudomány jelentőségének, pontosabban szerepének, az irodalomtudományon belüli helyének a megítélése, ami mutatis mutandis az összehasonlító stilisztika ezzel egyező szempontú minősítésében is érvényesíthető.

A sokoldalú összefüggésekben való megvilágítás, tanulmányozás egyik eredménye az, hogy így sikerül az egyedit (rendszerint a nemzetit) a nagyobb, az átfogó egészben, az általánosban megragadni, tanulmányozni. Így lehet megnyugtató módon felfedni a változatosságban, a sokféleségben a sajátost, a ténylegesen egyedit. És így lehet eljutni a mindegyik tudományban meglevő, kimutatandó univerzálékhoz vagy a vele összefüggő kategóriához, az irodalmak sokféleségéhez, variánsságához viszonyított invariánshoz.

Mindezek alapján kijelölhetjük diszciplínánk helyét az irodalomtudományon belül: nemzeti irodalomtörténet → összehasonlító irodalomtudomány → általános irodalomtudomány (irodalomelméletek). És ilyen lehet az összehasonlító stilisztika helye és szerepe is a stilisztikán belül, a stilisztika ágai között.

5. A kontrasztív nyelvészet két vagy több nyelv szerkezetének, sajátosságainak, működésének az egybevető vizsgálata, különbségek és hasonlóságok felfedése, tanulmányozása (l. például Perrot 1982, Kiefer 1986). Példa egy szemantikai kontrasztivitásra: a *névházasság* egyik angol megfelelője a *paper marriage* (papírházasság). A kontrasztív nyelvészetet tulajdonképpen (leíró) összehasonlító nyelvészetnek is lehetne nevezni.

Szorosan kötődik az összehasonlító stilisztika társtudományaihoz és valamennyiük interdiszciplináris kapcsolataihoz. Így például kölcsönösség figyelhető meg a fordítás és a kontrasztivitás között. Vagy – ami a következő alfejezetben számunkra fontos lesz – a kontrasztív leírás feltételezi az egybevetendő nyelvek tipológiai vizsgálatát.

5.1. A kontrasztív nyelvészet segítségével lehet az összehasonlító stilisztikának. A kontrasztív elemzésekben ugyanis lehetségesek összehasonlító tartalmú tényleges vagy legalábbis implicit stilisztikai vonatkozású megjegyzések, magyarázatok, olyanok, amelyek stilisztikaivá tehetők.

Így például megállapítható, hogy az angol átképzeléses előadásban (időhasználatban) nincs, nem feltétlenül szükséges az igeidő megváltoztatása, ami viszont a magyarban általános. Azaz tágítva a kört, a stilisztikai értelemben vett közlésformák idevonásával megtudjuk, hogy a *was* (volt) a direkt közlés (egyes beszéd) múlt ideje és ugyanakkor az indirekt közlés (függő beszéd) jelen ideje (Váradí 1986: 275–8, 292).

És ez a sajátosság a szabad indirekt stílusra, a direkt és indirekt közlés sajátos ötvözetére is jellemző. Vagyis az igeidő megváltozása vagy meg nem változása stílustény, az összehasonlító stilisztika tárgykörébe tartozó jelenség. Egy rövid angol példa: He *had seen* her near Eleventh and Baltimore, or *thought* he *had*. *Had* his mother *heard* anything from her? (Dreiser: An American Tragedy). Látható, hogy az igealakok mind múlt idejűek.

És egy magyar példa: Hisz ő eleget *szidta* ezt is és az összes lányokat, de a szíve fenekén azt *hitte*, csak üres beszéd az efféle istenkáromlás. Zsuzsika más, Zsuzsika angyal, Zsuzsika csak őt *szereti* (Móricz Zsigmond: Pillangó). Van tehát múlt idő (*szidta*, *hitte*) és jelen idő (a három névszói állítmány és a *szereti*).

5.2. A kontrasztív nyelvészet szoros kapcsolatban áll a nyelvtipológiával, és ez a kapcsolat az alapja az egy idő óta eléggé elhanyagolt nyelvkarakterológiának (Dezső 1984: 7–12). Ennek lényege egy nyelv jellemzése, sajátos vonásainak feltárása. Az összehasonlító stilisztikában ennek megfelelője egy nyelv stílusának a jellemzése, azaz a stíluseszközök és stílustípusok (stílusnemek) összehasonlítása révén nyert eredmények összegezése egy sajátos szempont alapján a stíluskarakterológia számára. Mindennek természetesen feltétele a szóban forgó nyelv karakterisztikumának a felmérése. És mint stilisztikum összefügg az Ullmanntól (1992: 602) említett nemzeti stilisztikával, valamint az idiomatológiával vagy idiomatikával. Ezt példázza Zolnai Béla (1957: 191–225) könyvének egy fejezete: A magyar stílus (aminek az összetevői között szerepel például a szintézis és analízis, természetesség, szemléletesség, tömörség). És idetartozik Bárczi Géza (1975: 257–68) tanulmánya: A magyar nyelv jelleme.

6. A fordítástudomány a fordításelmélet és -gyakorlat kettősségének a foglalatja. Tudományos fordításelmületről csak az elmúlt két-három évtizedben beszélhetünk elsősorban annak köszönhetően, hogy a nyelvtudományban a közérdeklődés a nyelvi rendszer nyelvészetről a nyelv használatának a nyelvészetre, a kommunikáció, a beszédegyenység, a szöveg vizsgálatára váltott át. De kiváltók volt a műszaki fejlődés is: a gépi fordítás jelentősége és mennyisége is (Catford 1965, Kardos 1973, Beaugrande 1978, Popovič 1980, Klaudy 1985, 1993).

A ma már önállósodott, de legalábbis önállósuló fordítástudománynak nyilvánvaló az interdiszciplináris jellege: a nyelvészet és ezen belül is főleg a szemantika mellett összefonódott az ugyancsak tudományközi státusú szövegtannal és természetesen a kontrasztív nyelvészettel. Egy sokatmondó vélemény szerint a fordításelmélet „gyakorlati kontrasztív nyelvészet” (idézi Klaudy 1985: 11). Jelentős a kapcsolata a szemiotikával, kommunikációelmélettel, különösképpen az irodalmi szövegkommunikációval, aztán a pragmatikával és a műfordítások révén az összehasonlító irodalomtudománnyal, hisz „sokoldalú kutatási anyagot ad az összehasonlító irodalomtörténetnek” (Rába 1963: 124). És – ami a leginkább érdekel – szorosan kapcsolódik az összehasonlító stilisztikához.

A különböző összefüggésekből fakadó témák jórészt a megfelelés, az egyenértékűség (ekvivalencia) kérdéskörébe tartoznak, hisz a fordító olyan szöveget hoz létre, amely „az eredetivel kommunikatív egyenértékű” (Komisszárov 1985: 51). A stilisztikai vonatkozások, az összehasonlító stilisztika kérdései, sajátos vizsgálati témái szintén idekapcsolódnak. Mindez a stílusequivivalencia szférájába tartozik.

6.1. A fordítástudománnyal kapcsolatos összehasonlító stilisztikai kérdések elsődlegesen, de nem kizárólagosan a szépirodalomhoz, a műfordításokhoz kapcsolódnak. A kiindulópont az eredeti és a lefordított szöveg stílári sajátosságainak az egybevetése és ennek alapján való stilisztikai érdekű értelmezése és értékelése.

És idetartozik az a vizsgálati téma is, hogy hogyan tükrözödnék a fordításokban a fordítók (nagyon gyakran írók, a nyelv művészei) egyéni stílusának sajátosságai és mindaz, amit Rába György könyvének a címe is jelez: A szép hűtlenek (1969).

Itt a stílus figyelembevétele „a műfordítás legmagasabb rendű szempontja” (Popovič 1980: 137–8). Babits pedig egy-egy költő tolmácsolását „stílustanulmány”-nak tekinti (Rába 1969: 449). Persze az is igaz, hogy épp a stílus átültetéséből adódik a legtöbb és legnagyobb nehézség, főleg – mint látni fogjuk – a képek fordítása jelent problematikuságot, amit jól igazol Albert Sándor (1992) vizsgálata: egyetlen metafora különböző nyelvekre való fordítása, és így vetődik fel a nagy kérdés: voltaképpen lehet-e metaforát fordítani?

Mindezekre jó példa Poe A holló (The Raven) című versének ismétlődő kritikus szava, a *never more* fordítása. Ez Tóth Árpádnál a *sohamár*: S szölt a Holló: „Sohamár” ... Kinek neve: „Sohamár”. Kosztolányinál a *sohasem*: Szölt a Holló: „Sohasem”. ... S nem virrad meg – sohasem. Hogyan kell értékelnünk a kétféle megoldást? Erre feleletként egy erről szóló vita részletét idézzük: a *sohamár* refrén „az eredeti *never more*-hoz hangfestő erő és hajlíthatóság dolgában a

legközelebb jár”. És innen tudjuk meg azt is, hogy ezt „Kosztolányi viszont erőszakosnak és értelmetlennek találja” (idézi Rába 1969: 443).

6.2. A műfordítás nem pusztá dekódolási és újradekódolási művelet, hanem újraalkotás, új szöveg alkotása. És még inkább az az átköltés, az utánköltés. Ilyen például Adytól az egyik Verlaine-vers (*Mon rêve familier*) új költői formába öntése Paul Verlaine álma címen, amelyhez „Adyt az ihlet vezette, nem fordítói penzum”, és amelyben „önmagát adta”. Az eredetivel való egybevetésből itt is sokatmondó és értékes következtetéseket lehet levonni, amelyeknek mintegy összegzése az, hogy Ady „verse dallamosabb, elevenebbül hullámszik benne a hangmagasság, a nyomaték, mint Verlainénál”, továbbá Ady „mintha meggyorsítaná Verlaine lassított filmjét”, és hogy „a hideg, légies, szentimentális álmokképből forró, nagy Látomást csinál a »lidérces messze fény« költője (Zolnai 1957: 341–2). Összehasonlításként Zolnai idevonja Tóth Árpád fordítását, tehát nem utánköltését (*Az én meghitt álmom*), amelyről megállapítja, hogy a fordítás „hűbb, de éppen ezért erőtlenebb” (Zolnai 1957: 342).

7. A szemiotika valamennyi idetartozó összehasonlító diszciplína közös alapja, összefüggéseik magyarázatának legfontosabb forrása. A szemiotika, a jelek tudománya összefügg a jelek használatával, a közléssel, így a minket közelebbről érdeklő irodalmi kommunikációval. Ezt az összefüggést többféleképpen magyarázzák. A leginkább elfogadható Sebeok (1986: 451) véleménye. Szerinte a szemiotika az integrált kommunikációtudomány vezérága, tárgya bármilyen üzenetváltás (közlés, kommunikáció) és az alapul szolgáló jelrendszer.

Így függ össze – többek véleményétől eltérően – a szemiotika a kommunikációelmélettel, ezért beszélhetünk szemiotikai, ténylegesen irodalomszemiotikai tárgyként az irodalomról mint kommunikációról és ezen belül stíluskommunikációról, pontosabban a stílusról mint a kommunikáció egyik tényezőjéről. Hymes (1962) héttényezős kommunikációs modelljében az egyik összetevő a közlés formája, ami a közlés esztétikai és stilisztikai eszköze.

Az így felfogott szemiotika sok mindenben segíti az összehasonlító stilisztikát, a legtágabb szférában azzal, hogy társtudományaival való összefüggések vizsgálata, magyarázata számára biztosít egységes elméleti keretet.

7.1. A legfontosabb idetartozó téma az összehasonlító stilisztika és az összehasonlító irodalomtudomány összefüggése más művészettudományi ágakkal, a festészet, szobrászat, zene, szín- és filmművészet, építészet összehasonlító vizsgálatával (l. a 4. al.). Ehhez alap a szemiotika tárgykörébe tartozó intermedialitás, multimedialitás, amiben az egyik eset egy bizonyos médium (például nyelvi, képi, zenei eszköz) sajátosságainak átvitele egy másikra. Ilyen például a zenei fuga formáját követő költemény.

Mindehhez vizsgálati alap a szemiotika elsősorban azzal, hogy a valóság mindegyik jelenségét jelnek tekinti, mindegyikben a jelszerűséget keresi, és ez a jelszerűség mint valamennyi jelenség közös vonása az összehasonlításokat segítő analógiák felfedezéséhez vezet. Az eredmény a különböző eszközökkel alakított stílusok összehasonlító vizsgálatának a lehetősége.

Jó példa erre a Max Imdahl-tól (1970) kidolgozott általános képtan (képszintaxis és képszemantika), ami lehetővé teszi többek között költői képek, festmény-

nyek, filmképek, illetőleg képek és a hozzájuk tartozó szövegek (például tárgyakra írt költemény, képregény, feliratos filmkép) egybevető tanulmányozását.

Az említett összefüggésekből következően valamennyi művészeti alkotás (festmény, szobor, zenemű) ugyanúgy szöveg, mint az irodalmi alkotás: tágabb értelemben vett, azaz nem nyelvi, nem verbális szöveg. Így mindegyik művészeti ág diszciplínája szövegtudomány, összefügg a már rég inter-, sőt multidiszciplináris lett szövegtannal.

Ilyen tartalma, jellege miatt a szövegtan sokféle felfogása közül a legelfogadhatóbb a Petőfi S. Jánostól kifejlesztett szemiotikai textológia, amelynek tárgya „verbális és nem verbális (zenei, illusztratív stb.) komponenssel egyaránt rendelkező szövegek felépítésének egyazon elméleti keretben történő vizsgálata és leírása” (Petőfi és Vass 1992: 178, Petőfi 1994: 80).

7.2. Több, mint két évtizede a stilisztika produktív alapja a szövegtan, számunkra a szemiotikai textológia (l. például Szabó 1988, 1992). Szövegtani alapon szokás újabban, de nem mindig egyértelműen szövegstilisztikáról beszélni (például Szathmári 1983, Petőfi 1997) és arról is, hogy a stilisztika a szövegtan társtudománya (Petőfi 1996, 1999).

A stilisztika és a szövegtan közötti kapcsolat ma már egészen nyilvánvaló. De akkor mi az alapja a szövegtanon belül a stilisztika szóban forgó ágának, az összehasonlító stilisztikának? Ez elvileg a szövegtan egyik ága, az összehasonlító szövegtan lehetne. De erről még nem tudunk. Némi lehetőségjelzései azért vannak. Petőfi (1971) különböző típusú irodalmi alkotások összehasonlító strukturális elemzéséről írt tanulmányában az összehasonlítás tényleges tárgya a szövegstruktúra, tehát egy szövegtani kategória, egy lehető összehasonlító szövegtan tárgykörébe tartozó jelenség. De arra is gondolhatunk, hogy egy eléggé általános vélemény szerint a stílus a szövegek közötti különbségek kifejeződése, ami összehasonlítással állapítható meg (Andersson 1975: 15), vagy hogy a stílus egy szöveg ismertetőjegye (tulajdonjegye), amit ugyancsak összehasonlítás segítségével lehet felfedni (Zammuner 1981: 193), ami nyilván egy összehasonlító szövegtan lehetőségére utal. És még egy érv. Számunkra a stilisztika alapja a szemiotikai textológia és ezen át a szemiotika egésze, aminek Sebeok (1975) szerint egy lehetséges diszciplínája az összehasonlító szemiotika.

7.3. Az összehasonlítások útján és főleg az így megmutatkozó analógiák révén általánosításokkal stilisztikai univerzálékat (egyetemes sajátosságokat) lehet megállapítani. Ilyen lehet például az, hogy a vélhetőleg mindegyik nyelvben meglevő metafora névátvitel eredménye, vagy hogy a stílusirányzatok nemzetközi jelenségek lehetnek, és hogy a hatás és ellenhatás elve változásmagyarázat lehet a stílustörténetben. Nyilván a stilisztika ma még távol áll attól, hogy minden szempontból elfogadható, igazolható univerzálékat mutasson ki. Tagadhatatlan azonban, hogy nagy szükség van rájuk, hisz az általános stilisztika, a stíluselméletek gazdagítói, fejlesztői.

Mindennyiből is kiderül az összehasonlítások alapjául szolgáló szemiotika jelentősége. Állíthatjuk, hogy a szemiotika elterjedésével a komparatisztika minden területén megújult, kiteljesedett.

8. A stilsztika első ága (tanulmánytípusa) a **stilsztikai minősítés**. Tárgya a nyelvi elemek (hangok, szavak, mondat- és szövegszerkezetek) stílári szemponjú minősítése: expresszivitásuk, stílári értékük, funkciójuk megállapítása. A stílári értékű nyelvi elemek stíluseszközök (Szabó 1988: 78–82).

Ez a tárgykör a múltban – egy-egy szerzőt véve alapul – szűkebb értelmezéssel szerepelt. Bally (1909) szinkronikus alapon a stíluszvizsgálat módszerének az összehasonlításat tekinti. De hogyan? Egy nyelv különböző hangulati, érzelmi (affektív) tartalmú kifejezőeszközeit és egyáltalán kifejezési lehetőségeit a gondolati (intellektuális) tartalomhoz méri, és így állapítja meg stílári értéküket, azaz egy nyelven belüli vizsgálatokat végez. Ezzel szemben Vinay és Darbelnet (1964) ugyancsak leíró szempontból két nyelv stíluseszközeit és még inkább stílári sajátosságait vizsgálja, mint amilyen például a konkrét és elvont vagy a statikus és dinamikus, amelyeknek nyelvenként eltérő a megterheltségi foka.

Mindkét vizsgálat az összehasonlító stilsztika korai, ma már hagyományértékű változata. A második változat (Vinay és Darbelnet) az utóbbi évtizedekben nagymértékben összefonódott a kontrasztív nyelvészettel. És ez jórészt ma is így folytatódik.

8.1. A stíluseszközöknek egy nyelven belül végezhető összehasonlító vizsgálata jórészt a szinonimikához vagy a többalakúsághoz kötődik. Ilyen például a szinonim képzőkkel alkotott származékok összehasonlítása. A *jajgat* átvitt 'panaszodik' jelentésben bizalmas, esetleg rosszalló: Mit jajgatsz örökké? A *jajong* viszont ugyanebben a jelentésben néha választékos, irodalmi: „Míg a nép inségben jajong, az udvarnál pazar vigalom van napirenden” (Arany János, ÉrtSz.). Vagy az egy-két hangban különböző több alakú szavaknak eltérő stílári értéke lehet: az *aluszik* választékosabb, mint az *alszik*.

8.2. Ehhez hasonló különbségek fedezhetők fel két vagy több nyelv stíluseszközei között. Jelentős különbségek, eltérések vannak a magyarból angolra fordított képekben a konkrét és az elvont szemantikai tartalmak kifejezésében. Főleg a megszemélyesítésekben az erősen konkrét magyar jelentések angol megfelelői gyengébb intenzitásúak, elvont vagy legalábbis elvontabb jelentésűek, vagy pedig más a jelentésük, esetleg hiányoznak vagy nem megszemélyesítések, olykor már nem is képek.

Például József Attila Favágó című versének angol fordításában a „hajnal suhan” megszemélyesítésnek még azonos jelentésű megszemélyesítés felel meg: *dawn swishes*, de már a „bársonyon futnak percek” így módosul: *and the moments are smooth* (és a pillanatok simák), vagy a „széles fejsze mosolyog” így hangzik: *and on the face of the Ax – a gleam* (és a fejsze arcán – egy fény sugar) (The Woodcutter, Poems of Attila József – English and Introduction by Anton N. Nyerges. Hungarian Cultural Foundation, Buffalo–New York, 1973).

Ez a módosuló konkrét-elvont viszony mint képekbeli megfelelések (ekvivalenciák) ténye más nyelvű fordításokban is megvan. Francia nyelvű fordítások alapján állítja Rába György (1969: 209), hogy „a francia vers magyarul szükségyszerűen tárgyiasabb, a magyar franciául fogalmibb”. Szerinte ez „a két nyelv adottságaiból is következik”. Valóban a mindennapi nyelvhasználatban is sok ehhez hasonló különbséget fedezhetünk fel. A megfelelések lényege ugyanaz,

azaz konkrétság, áttetszőség jellemző a magyar nyelvre és elvontság, rendszerint opálosság is az angolra, franciára és más nyelvekre is, de kevésbé a németre. Például: *vakbuzgó*, angol *fanatic*, francia: *fanatique*; *felfog* (ésszel) angol *comprehend*, francia *comprendre*, román *a concepe*, de német *auffassen*.

8.3. Persze az eltérések mellett egyezések is lehetnek a stílusesszókörök körében. Ilyen például az expresszív hangnyújtás csodálkozó vagy haragos kérdésben: *miii?* és a román *ceee?* Ehhez hasonló beszélt nyelvi expresszív hangnyújtást érzékeltet oralitásként a német szöveg egy szava (nyomatékosított felkiáltás): *Ich bin ja sooo müde!* (Kästner: *Das doppelte Lotchen*).

8.4. Összehasonlítás történeti vizsgálatokban is lehetséges: rendszerint egy régi, egy korábbi nyelvi tény egybevetése egy későbbivel, egy maival. Például a kódexek nyelvében a *drágalátos* pozitív hangulati töltésű, expresszív értékű szó volt: „Krisztus drágalátos szent vére” (Margit-legenda, NySz.). Később hangulati velejárója, expresszivitása megváltozott, ma negatív értékű, sértő, gúnyos stíluszínezete van: „a drágalátos fiacskád” (ÉrtSz.).

9. A második ág (tanulmánytípus) a **stilisztikai elemzés** egyedi, konkrét, írott vagy beszélt közlemények (szövegek) stílusának a vizsgálata. Elemezni lehet egy újságcikk, egy tudományos értekezés, egy társalgás vagy egy irodalmi alkotás stílusát (Szabó 1988: 93–132).

Irodalmi alkotások stílusának egybevető elemzésére korábban inkább az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatokban került sor. Ilyen például Goethe és Byron hasonló tartalmú versének (Ismered a hont?, Zsirmunszkij 1963) vagy Heine 1849 októberében és Petőfi Egy gondolat bánt engemet című versének összehasonlítása (Vajda 1978: 106–8). Persze az ilyen elemzésekben a stílusforma figyelembevétele nem minden esetben volt fontos, még kevésbé elsődleges szempont. Irodalmi alkotások stílusának az összehasonlítása a hagyományos műelemzésekben sem volt ismeretlen. Itt azonban rendszerint pusztá benyomások, spontán társítások alapján került erre sor (például Juhász Gyula Goethe Weimarban című versének egybevetése a költő több más versével, vö. Szabó Ede 1966).

Az újabb, főleg szövegtani alapon kifejlesztett elemzési modellekben az összehasonlító stílusvizsgálat, az elemzett mű más művek stílusával való egybevetése a külső kontextusba tartozik, és az intertextualitáshoz kapcsolódik (Szabó 1988: 111, Szabó 1995).

Az összehasonlító vizsgálat tárgya különböző közlemények, szövegek – itt a továbbiakban irodalmi alkotások – stílusának egybevetése egy nyelven (irodalmon) belül, nyelvek (irodalmak) között, leíró és történeti szempontból egyaránt.

9.1. Az első esetre, két magyar vers, sőt ugyanazon szerző két versének egybevető tanulmányozására példa Juhász Ferentől az Apám és az Anyám, két párhuzamos „eposz” összehasonlítása Pomogáts Béla (1979: 478–510) elemzésében, amiből kiderül, hogy az Anyámban a korábbi Apámban elmondott élményvilág új költői alakzatba gyűlt, amely a költő szavával „harmattiszta és virágillatú, gyöngéd és egyszerű” (480). A stílusbeli újdonságok fő alkotói: látomásos képek és biológiai, kozmikus, ősvilági társítások a képekben (504, 506), mítoszok és a liturgikus (például a Mária-kultuszbeli) szövegek parafrázisai,

valamint párhuzamos és ellentétes szerkezetek. Maga a költő így összegezi a két vers összefüggését: „mint a dió két héj-felét, úgy kellett egymáshoz illesztenem a két verset” (509).

9.2. Két más nyelvű irodalmi alkotás stílusának összehasonlító vizsgálatáról tájékoztat Czetter Ibolya (1999: 107–31) tanulmánya: Diáriumok párbeszéde, Jules Renard és Márai Sándor Naplójának összehasonlító elemzése. Közös vonás a két szerző naplójának stílusában a közlési szándék, az, hogy a világból hiányzó rendet a stílus erejével teremtsék újra (109), és hogy naplójukban nem annyira a külső eseményekre való reagálások a jellegzetesek, hanem inkább „a belső eseménytörténet” rögzítései (113), a sűrített jelentéstartalmakat leginkább hordozó szövegkonstrukciók kötik le figyelmüket (112). De vannak eltérések is, mindenekelőtt az, hogy Márai „a fragmentális, miniatűr formáknak nem szentel különösebb figyelmet” (116), Renard számára viszont „nincs jelentéktelen”, feljegyez minden ötletet, képet, anekdotát (117), vagy hogy Máraínál kevesebb a humor vagy a pikáns megjegyzés.

9.3. Művek stílusának egybevetésében a történetiség elve is jól érvényesíthető. A legjobb példák erre régi alkotások stiláris érdekű felújításai. Jól ismert a Halotti Beszéd összövegére utaló Kosztolányi-vers, a Halotti Beszéd.

A kettő egybevető vizsgálatának a minket érdeklő eredményeit Szikszainé (1998) elemzéséből emelem ki. Eszerint Kosztolányi ezzel a versével emlékeztetünkbe idézi „az archaikus szépségű magyar nyelvet”, és abba a hangulatba emeli az olvasót, amely a költőt megihlette. A Halotti Beszédre történő utalás áthatja a vers egészét. Párhuzamos szövegrészekre emlékeztet, de ugyanakkor sok eltérést vehetünk észre. A stiláris eltérések foglalatja a vers egészére jellemző sokszólamúság, a sokféle „körülírás-variáció” (46, 64). Van benne többek között szomorú hangulatiság, komorság, finom elégikus jelleg, visszafogottság és (az eredetihez viszonyítva több) retorizáltság. Több ellentétes stiláris sajátossága a hangulatkeverés eredménye: patetikus hangnem és bensőségesség vagy fenségesség, ünnepélyes hangvétel és meseszerűség, egyszerűség, dísztelenség. Mindez azzal függhet össze, hogy az összövegre jellemző papi retorika költői ihletettségű retorikába, az egyházi előadásmód világiba változott át.

10. A harmadik ág (tanulmánytípus), a **stílustipológia** vagy **stílusjellemezés** tárgykörébe tartoznak a stílustípusok (stílusnemek, stílusváltozatok, stílusrétegek), mint amilyen például a tudományos, a hivatalos, a társalgási, a publicisztikai, a szépírói stílus és ezen belül az egyéni, műfaji és irányzati stílus, de idetartoznak a nyelv más természetű belső variációi, illetőleg ezek stilisztikai vonatkozásai is, például az idősek és fiatalok, nők és férfiak nyelvhasználata vagy a művelt és nem művelt beszédmód. Valamennyiük szöveg feletti kategória (Szabó 1988: 133–54). A korábbi összehasonlító stilisztikában nem ezek vizsgálata állt az érdeklődés előterében, de annál inkább téma volt ez, főleg az irányzatok és az egyéni stílus tárgyalása, az összehasonlító irodalomtudományban. A felsorolt vizsgálati tárgyak körében az összehasonlításnak sokféle esete lehetséges.

10.1. Az egyik lehetőség két egyéni stílus egybevetése a stiláris sajátosságok figyelembevételével, ami aztán az írók egyéni stílusának jobb, eredményesebb jellemzését, leírását szolgálhatja. Mikes Kelemen és Faludi Ferenc stílusá-

nak egyik közös jegye az élénkség és kedélyesség. De ez mindkettőnél más-más sajátosságokkal társul és színeződik. Mikesnél az élénkséget és kedélyességet olyan nagyfokú és kellemes hatású természetesség és meleg szín teszi egészen sajátosan egyénivé, amilyent kortársai közül senkinél sem találunk. Ezzel szemben Faludinál az élénkség és kedélyesség a műgonddal és a tőle teremtett „társalgóan szónoki” előadással fonódik össze (az idézett jelző Beöthy Zsolt műszava 1896: 77; az egyéni stílus vizsgálatáról l. Szabó 1964).

Egyéni stílusok egybevetése úgy is lehetséges, hogy a stíláriis sajátosságokat alakító eszközök felfedésére sarkítunk. Csokonai Vitéz Mihály és Berzsenyi Dániel egyéni stílusában egyaránt feltűnő sajátosság a stílusbeli erő. Csokonainál ezt elsősorban a hétköznapiasnak konkretizáló képek alakítják: „csonka panasz”, „bokros panasz” vagy pedig közmondás jellegű tömör szentenciák: „A becsület olyan dögpárának langja, / mint a lidérc, melyet szűl a sír barlangja” (A kevély). Ettől eltérően Berzsenyi az erőt elsősorban túlzó és nagyító, önmagukban is gígaszi arányú, „mázás súlyú” metaforákkal és hasonlatokkal alakítja: „A szelek mérgét nemesen kiálltam” vagy „Rettenetes veszély zúg, mint dagadt felhők moraja s Boszporusok zokogó nyögése”.

10.2. Az egyéni stílusok egybevetésénél még több a lehetőség a stílusnevek, stílusváltozatok vizsgálatában. Tanulságos és érdekes eset az, hogy az összehasonlítás alapja stíluskarikatúra. Raymond Queneau *Exercices de style* (1947), Bognár Róbert fordításában *Stílusgyakorlatok* (1988) című paródiájában egy egyszerű eseményt, történetet több, mint kilencven változatban írt meg, mint amilyen például a precíz, izléstelen, sürgönyforma, cikornyás, szónokias, paraszti, és ez az itt szerepeltetett stílusváltozatok lényegének összehasonlítások alapján való jobb megértését, felismerését szolgálja, hisz épp a túlzások eredményeképpen jól kirajzolódnak a sajátos vonások.

Példaként három stílusvázlat első mondatát idézem: „Az ötösön csúcsforgalomban” (a kiindulópontként szolgáló történet), „a 3,5 méter magas ötös jelzésű autóbussen, amidőn az illető tömegközlekedési viszonylaton 48 személy tartózkodott” (precízen), „azon az órán, amidőn már hasadoznak a hajnal rózsapírral ékes ujjai felszálltam az indázó-kacsaringós útvonalú, roppant természetű, tehén szemű ötös autóbuszra” (cikornyás), „felszálltam én a furmányos batárra, az anyja köcsögöt” (parasztosan).

10.3. Az egyik leggyakrabban tanulmányozott stílustípus az (irodalmi, művészeti) irányzat. Összehasonlító vizsgálatának többféle módja van.

Az egyik a nyelvre, irodalomra vonatkoztatva a tipizálás lehetősége valamilyen releváns szempont alapján. Így például Cazamiannál (1920) egy lélektani szempont értelmében két egymástól eltérő „irodalmi temperamentum” megnyilatkozása és összehasonlítása az elhatárolás, a jellemzés alapja: 1. az érzelem és a kép természetes egybekapcsoltsága révén az **intenzitás öröme** az egyik megkülönböztető sajátosság (gótika, manierizmus, barokk, rokokó, romantika, szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus, expresszionizmus), 2. az intellektuális értéként felfogott szerkesztettség és áttetszőség révén a **rend öröme** a másik sajátosság (reneszánsz, klasszicizmus, a Petőfitől és Aranytól kezdeményezett népiesség, tárgyias-intellektuális stílus).

10.4. A stílusirányzatok összehasonlításában jellegzetes és hagyományos két nyelv, két irodalom közötti tipológiai, esetleg genetikai szempontú vizsgálat, aminek szintén többféle módozata ismeretes.

Az egyik az, hogy a stílusirányzatok sajátosságait egyéni stílusokban tanulmányozzuk.

Így tanulmányoztam összehasonlítási témaként Kosztolányi Dezső és a román Alexandru Macedonski egyéni stílusában a szecesszió főbb stílárís sajátosságait (Szabó 1989). Meglepően sok a közös vonás. Már maga a kiindulópont, a forrás is hasonlóságról tanúskodik. Az egyik ilyen forrás a romantika: mindkét író monográfiusaik szerint romantikus alkat. A másik pedig az ezzel összefüggő esztétizmus: Macedonskinál a művészet ihlető erő, ehhez hasonlóan Kosztolányi, a homo aestheticus költői világképe művészetcentrikus. Mint tudjuk, a romantika és az esztétizmus önmagukban is szecesszióra vallanak. Érthető, hogy a szecesszió főbb stílárís sajátosságai azonosak, hasonlóak: nagyjából ugyanazon jelentéskörökből valók a díszítő motívumok, mindkettőnél megvan a stilizáció (amiben az is közös, hogy más írókhoz viszonyítva ebből mindkettőnél kevesebb van), és az indázó szerkezet is kimutatható.

Különbségek, eltérések, az előbb említett három stílárís sajátosságnak a részarányaiban figyelhetők meg. Így például mindenekelőtt az, hogy Kosztolányinál az egyik képsugalló, díszítő motívumot alkotó jelentéskör, a természet ritkább jelenség, mint Macedonskinál, és az is, ami van, inkább művi, stilizált jellegű. Továbbá az indázó, kígyózó, görbülő alakú jelenségekre, mozgásokra utaló szavak (például az *álom hullámai*, *fényvillámok kígyózták be a sötétséget*) Kosztolányinál ritkábbak, mint Macedonskinál.

A másik lehetőség az előbbinél sokkal átfogóbb, egy-egy irányzat egészére vonatkozik, azaz két irodalom azonos stílusirányzatát tanulmányozzuk, hisz – mint láttuk (l. 4.) – a stílusirányzatok egyetemesek, nemzetközi lehetnek. Ajtay-Horváth Magda (1997) a magyar és az angol szecessziót tanulmányozta. Ebből az összehasonlító vizsgálatból megvilágító példaként néhány átfogóbb sajátosságot emelek ki.

Mindkettőben közös a szecesszió irányzatát meghatározó princípium: a díszítettség. Közös vonás továbbá az erőteljes szenzualizmus: a legjelentősebb képanyag mindkét szecesszióban az érzéki érzet. És nyilvánvaló a hasonlóság a virágkultuszban is, jórészt ugyanis ugyanazok a virágok jellegzetesek: rózsa, liliom, orchidea.

És persze vannak különbségek is. Az illúzióval összefüggő és képanyagként szolgáló erotika az angol irodalomban gyakoribb, mint a magyarban, ami minden bizonnyal azzal is összefügg, hogy az angol szecessziós irodalomban a szerelmet sokkal nyersebben és szenvedélyesebben ábrázolják. Különbség van a színek használatában is. Az angol írók kedvelt színei a vörös, fekete, arany és az ezüst, és egyáltalán azok, amelyek csillognak. A magyarban a színhasználat visszafogottabb, inkább a halvány színek dominálnak: fehér, krémszín, lila, kék és zöld. És ez is jelzi, hogy a magyar szecesszióban jellegzetes az érzéki hatások tompítása (például a köddel: „Ködben harangoznak a tornyok”; Ady). Érdekes különbség az is, hogy az angol irodalomban nem beszélhetünk a próza lírizálódásáról, ami viszont erőteljes a magyarban.

És a szóban forgó irányzatnak nem ugyanaz a fejlődéstörténeti helye. Az angolban a szecesszió átmenet a romantika és a szimbolizmus között, a magyar irodalomban viszont a szecesszió együtt él a szimbolizmussal.

10.5. Stílusirányzatok összehasonlítása a stílustörténeti vizsgálatokban a diakroniához kötődik. Arra gondolok, hogy a stílustörténetben a történetiség, a diakronia első fázisában az előzőleg, a szinkronia szintjén már leírt, jellemzett két egymást követő irányzatot egybevetjük. Ennek alapján azonosságokat, hasonlóságokat és nyilván különbségeket fedezhetünk fel. A különbségeket változások eredményeként fogjuk fel.

Ha például összehasonlítjuk a barokkot az azt követő rokokóval, megállapíthatjuk, hogy a barokk néhány sajátossága megvan a rokokóban is, például 1. a képek erőteljes szenzualizmusa, sok az érzéki érzetekkel alkotott kép: „mosolygó klárisa piros ajakának” (Gyöngyösi), „képének pirosuló teteje” (Csokonai) vagy 2. a feltűnő díszítettség (a képek ékítmények): „a hazugság szivárvány” (Csuzy), „mosolygó szépségidnek fűszerszámos balzsama” (Csokonai). A különbség itt pusztán csak annyi, hogy a rokokóban ezek a sajátosságok erőteljesebben nyilvánulnak meg, több bennük a túlfinomultság, és ez már némi változást is jelent, ami miatt többen is a rokokót elfajzott barokknak tekintik. Van azonban egy ezeknél sokkal nagyobb különbség az, hogy a barokk monumentalitás kedvelése a rokokóban miniatűr-kultuszba csapott át. Így a barokk hosszú, bonyolult, terjedős mondatait, a barokk mondat-szövevényét a rokokóban rövid, könnyed, egyszerű, jól tagolt mondatformák váltották fel. Ezzel a változással a rokokó Kazinczyék stílusreformját készítette elő.

11. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az összehasonlító stilisztika megújítására, javítására sok jó lehetőség adódik: tárgykörének bővítése, interdiszciplináris kiterjesztése, elméleti alapjának korszerűsítése (előrejelzésüket l. 3.). Azt is láthattuk, hogy az összehasonlító stilisztika gazdag tartalmú, sok és változatos vizsgálati lehetőséget magáénak mondható ága a stilisztikának. Korábbi vagy mai véleményektől eltérően tárgyköre tágran értelmezhető. Interdiszciplináris kapcsolatai (l. 4–7.) növekszik produktivitását. Az egyeditől az általános felé tendál. Így stilisztikai univerzálék felfedezéséhez segít hozzá. Emiatt is figyelemre méltó elméleti irányultsága van.

Végül az összegzések összegzéseként még annyit lehet elmondani, hogy a mindenképpen jelentős és sokat ígérő, de még eléggé elhanyagolt összehasonlító stilisztika gondozásra vár. Nagy és nyitott kérdései, megoldásra váró feladatai közül minél többet tisztázni, rendezni kell. Mert mindenképpen megérdemli, hogy jobb és szebb jövője legyen.

SZAKIRODALOM

- Ajtay-Horváth Magda 1997. *A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában.* (Kézirat, megvédett kandidátusi értekezés) Kolozsvár–Nyíregyháza.
- Albert Sándor 1992. Megjegyzések az ekvivalenciáról egy metafora fordításának ürügyén. *SzemSzt.* 4. 115–24.
- Andersson, Erik 1975. Style, Optional Rules and Contextual conditioning. Håkan Ringbom et al. (eds.): *Style and Text Studies Presented to Nils Erik Enkvist.* Skriptor. Stockholm. 15–26.

- Antilla, Raimo 1974. Grammar Change: Analogy. Raimo Antilla (ed.): *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. The MacMillan Company New York–London. 88–108.
- Bally, Charles 1909. *Traité de stylistique française*. Heidelberg.
- Bárczi Géza 1975. A magyar nyelv jelleme. *MNy*. 3: 257–268.
- Beaugrande, Robert de 1978. *Factor in a Theory of Poetic Translating*. Van Gorcum. Assen. The Netherlands.
- Beöthy Zsolt 1896. *A magyar irodalom kis-tükre*. Hetedik kiadás. Athenaeum. Budapest.
- Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation An Essay in Applied Linguistics*. Oxford University Press. London.
- Cazamian, Louis 1920. *L'évolution psychologique de la littérature en Angleterre*. Paris.
- Czetter Ibolya 1999. *A stílus és a formák. Tanulmányok a nyelv művész Márai Sándorról*. Bár. Szombathely.
- Dezső László 1984. A tipológiai karakterológiáról. *ÁNyT*. 15: 7–12.
- Đurišin, Dionýz 1984. *Theory of Literary Comparatistics*. Veda. Bratislava.
- Hymes, Dell H. 1962. *The Ethnography of Speaking*. Anthropology and Human Behavior. Washington.
- Imdahl, Max 1970. Bildsyntax und Bildsemantik. S. J. Schmidt (hrsg.): *Text Bedeutung Ästhetik*. Bayerischer Schulbuch-Verlag. München. 176–88.
- Kardos László 1973. *Író, írás, irodalom*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1986. Introduction. Éva H. Stephanides (ed.): *Contrasting English with Hungarian*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 11–22.
- Klaudy Kinga 1985. Előszó. Bart István és Klaudy Kinga (szerk.): *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Tankönyvkiadó. Budapest. 5–12.
- Klaudy Kinga 1993. Vissza a szöveghez! *SzemSzt*. 5: 133–44.
- Komisszárov, V. N. 1985. A fordítás folyamatának nyelvészeti modelljei. Bart István és Klaudy Kinga (szerk.): *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Tankönyvkiadó. Budapest. 146–55.
- Malblanc, A. 1944. *Pour une stylistique comparée du français et de l'allemand*. Paris.
- Malczynski, M.-Pierette 19886. *Théorie et littérature comparée: l'instance dialoguée de la pratique littéraire*. Neohelicon 13, 2: 207–15.
- Markiewicz, Henryk 1968. *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Miklós Pál 1968. Az összehasonlító művészettudomány nehézségei és lehetőségei. *Helikon* 3–4. 323–1.
- Perrot, Jean 1982. *La traduction: affaire de langue ou affaire de communication?* Contrastes. Actes du Colloque „Linguistique contrastive at traduction”. Paris, 75–82.
- Petőfi S. János 1971. On the Comparative Structural Analysis of Different Types of 'Works of Art'. *Semiotica* III/4. 365–78.
- Petőfi S. János 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról*. A mondatsemiotikától a szövegsemiotikáig (Tanulmányok). Magyar Műhely. Párizs–Bécs–Budapest.
- Petőfi S. János 1996. A magyar nyelvű verbális szövegek szemiotikai szövegtana diszciplináris keretének néhány aspektusa. *SzemSzt*. 9. 11–7.
- Petőfi S. János 1997. Egy szöveg multidiszciplináris megközelítése. *SzemSzt*. 10. 11–4.
- Petőfi S. János 1999. A szövegtan társtudományainak egymáshoz és a szemiotikai szövegtanhoz való viszonyáról (Gondolatok egy diszkusszió elindításához). *SzemSzt*. 12. 35–43.
- Petőfi S. János és Vass László 1992. A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban. *SzemSzt*. 5. 177–95.
- Pichois, Claude et André-Marie Rousseau 1967. *La littérature comparée*. Paris.
- Pók Lajos 1972. *A szecesszió*. A bevezető esszét írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette Pók Lajos. Gondolat. Budapest.

- Pomogáts Béla 1979. *Párhuzamos eposzok (Juhász Ferenc). Sorsát kereső irodalom.* Tanulmányok. Magvető Kiadó. Budapest. 478–510.
- Popovič, Anton 1980. *A műfordítás elmélete.* Madách. Pozsony.
- Rába György 1963. Műfordítás és összehasonlító irodalomtörténet. *Világirodalmi Figyelő* 9. 2.
- Rába György 1969. *A szép hűtlenek (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai).* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Remak, Henry H. H. 1973. Definition und Funktion der Vergleichenden Literaturwissenschaft. Horst Rüdiger (hrsg.): *Komparatistik Aufgaben und Methoden.* Verlag Kohlhammer. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz. 11–54.
- Ruprecht, Hans-George 1986. Littérature comparée et rationalité théorique. *Neohelicon* XIII, 2. 193–206.
- Sebeok, Thomas A. 1975. Az összehasonlító szemiotika lehetőségéről. Horányi Özséb és Szépe György (szerk.): *A jel tudománya.* Gondolat. Budapest. 417–25.
- Sebeok, Thomas A. 1976. Pandora's Box: How and Why to Communicate 10,000 Years into the Future. Marshall Blonsky (ed.): *On Signs.* The John Hopkins University Press. Baltimore. Maryland. 448–66.
- Szabó Ede 1966. Juhász Gyula: Goethe Weimarban. Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán (szerk.): *Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben.* Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 109–16.
- Szabó Zoltán 1964. Az egyéni sajátosságok megragadása a szépirói stílus vizsgálatában. *Nyir*. 3: 278–85.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabó Zoltán 1989. A szecesszió főbb stílári sajátosságai Alexandru Macedonski és Kosztolányi Dezső prózájában. *Nyírk*. 2. 107–22.
- Szabó Zoltán 1992. A szöveg szemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró feladatai. *SzemSzt.* 5. 199–210.
- Szabó Zoltán 1995. A stilisztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. *SzemSzt.* 8. 145–52.
- Szabó Zoltán 1998. Gondolatok az alkalmazott stilisztikáról. *Modern Nyelvoktatás* 4. 20–7.
- Szathmári István 1988. A szöveg stilisztika tárgyköréről. *MNy.* 2: 149–62.
- Sziksziné Nagy Irma 1998. HB.–halotti beszédek–Kosztolányi: Halotti beszéd (Disszonancia és konzonancia szövegen belül és szövegek között). Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 43–69.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ullmann, Stephen 1992. Stilisztika. *Világirodalmi Lexikon* 13. 600–4.
- Uspenskij B. A. 1973. *Strukturális nyelvészeti tipológia. A nyelvtudomány ma.* Szemelvények korunk nyelvészetéből. Az antológiát szerkesztette, a tanulmányokat válogatta, a szerkesztői bevezetőt írta Szépe György. Gondolat. Budapest. 417–39.
- Vajda György Mihály 1978. *Összefüggések. Világirodalmi tanulmányok.* Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Várad Tamás 1986. Reported Statements in English and Hungarian. Éva H. Stephanides (ed.): *Contrasting English with Hungarian.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 236–92.
- Vinay, J. P. et Darbelnet, J. 1964. *Stylistique comparée du français et de l'anglais.* Didier. Paris.
- Wartofsky, Marx W. 1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába.* Gondolat. Budapest.
- Wellek, René 1965. *Concepts of Criticism.* Third Printing. Yale University Press. New Haven and London.
- Wellek, René–Austin Warren 1972. *Az irodalom elmélete.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Zammuner, Vanda, L. 1981. *Speech Production Strategies in Discourse Planning: A Theoretical and Empirical Enquiry.* Buske Verlag. Hamburg.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó. Budapest.

Zsirmunszkij, V. M. 1963. „Ismered a hont?” Goethe és Byron költészete. Összehasonlító stilisztikai vizsgálat. *FK*. 9. 1–2, 1–15.

Zsirmunszkij, V. M. 1968. Az irodalmi áramlatok mint nemzetközi jelenségek. *Helikon* 2. 183–201.

Szabó Zoltán

SUMMARY

Szabó, Zoltán

Reflections on comparative stylistics

Comparative stylistics is rather neglected these days. However, it deserves to be revived, rethought, and, as a matter of course, improved on. A major purpose of this paper is to expose the possibilities of this improvement that can be obtained from the external and internal relations of comparative stylistics. First, it is the coadjacent disciplines that are explored with the aim of disclosing the possible principles and results, that is, the help offered by these disciplines, viz. literary comparatistics, contrastive linguistics, the theory of translation, as well as their common basis, semiotics. Second, the branches of stylistics are examined from the same point of view: stylistic evaluation (of sounds, words, syntactic and text structures, that is, stylistic devices), the stylistic analysis of any kind of text, and stylistic typology (the characterization of colloquial, scientific, literary style, including individual or period style, etc.). In conclusion it is argued that an adequate conception of a possible comparative stylistics implies its extension: what is needed is comparatism in all of the three branches of stylistics, inquiries within one language as well as comparisons among languages and regarding non-verbal communication, too; and finally, both descriptive and historical approaches are to be included. The theoretical basis of the renewal of comparative stylistics must be semiotics.

A meggyőző szöveg retorikája

A retorika jellege

A retorika divatos; megújult népszerűségét az az egyveleg adja, ami igen kevés nyelvészeti tudományág sajátja: a gyakorlat és elmélet élvezetes alkalmazhatósága, eszköztárrá egyszerűsíthetősége, ugyanakkor a funkcionális tudományosság klasszikus jellege.

A retorikai témájú művek – népszerűek vagy jobb esetben korszerűek – a receptet keresik és adják a vágyott sikeres megszólaláshoz, és így lassan a görög tekhnéből (mesterség, művészet, gyakorlat) csak a technikát, az alkalmazást hagyják a retorika művelőire.

A retorikát valós igények hívják életre, s bár Arisztotelész filozófiai rendszerében a cselekvés, alkotás, szemlélődés kategóriái közül az alkotáshoz (poiésisz) tartozik, tudományos hozzáállásában is megmarad a funkcionális, leíró sajátosság, az a tapasztalati jelleg, amit Crevier a legrészletesebb francia retorika szerzője így írt le: „A rétorok és a nyelvtanok szerzői csupán nevet adtak azoknak a dolgoknak, amire a természet mindnyájunkat megtanít” (vö. Kibédi Varga 1998: 52).

A retorika a társadalom és ember közelítésében végül mégiscsak a gondolatot köti össze a szöveggel, a beszéddel, olyan módon, hogy létrejöhessen a hatás, s a szöveg önmagán túlmutató egységgé váljon. A retorika a nyelv organizmusának olyan működési elvét adja, olyan formatárat biztosít, és olyan igényeket támaszt, melyek eredményeképpen megszülethet a meggyőző, a működő szöveg.

A szó hatalma a gondolon: ez lehetne a retorika szlogenje, s talán illő is korunkhoz, amely a rövidülő megnyilatkozásban nem hagy kiaknázatlanul egyetlen szót, egyetlen hangosítási lehetőséget sem. Célja a meggyőzés, a meggyőzés nyelvi kategóriájában pedig a retorika mutat majd utat.

A retorikai szituáció és a beszélő szándéka

„A beszéd három dologból tevődik össze: a beszédből, amiről beszél és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra” (Arisztotelész 1982: 1358b). Arisztotelész a kommunikációs modell archetípusát adja, azt a beszédhelyzetet írja le, amelyben a beszéd, a szöveg létrejön. A retorikai szituáció egyes értelmezések szerint azon kontextusok összessége, amelyben a szónok beszédeket mond, vagyis viszonyok, események, tárgyak és szereplők szövevénye, más felfogásban azonban leegyszerűsítve azt találjuk, hogy a retorika mint

esztétika a formára reflektál, illetve azt alakítja, s mint etika válaszol egy szituációra (vö. Árpás 1997: 93).

Ez utóbbi elképzelés irányítja rá figyelmünket a kommunikációs helyzeten belül érvényesülő és leírható kommunikációs és beszédfunkciókra. Az antik görög–latin retorika vetette meg annak a funkcionális leírásnak is az alapját, amely a közlésfolyamatban a tájékoztatás, a kifejezés és felhívás (Jakobson modelljében emotív, konatív és referenciális funkciók) meglétét mutatja meg. Esztétikai, stilisztikai formátára pedig a poétikai és metanyelvi funkciók létjogosultságát teremti meg.

A szónoki, beszélői szándéktípusok közül első az értelmi szándék, mellyel tanítunk, érvelünk, s erkölcsi tartalmat fogalmazunk meg, ennek kifejezése egyszerű stílusban történik. A második, a mérsékelt érzelmi szándék közepes stílussal a gyönyörködtetést célozza, s kulcsfogalma az éthosz. Ez a beszélőnek szavaiban megnyilvánuló jelleme, a hallgatóság erkölcsi felfogásához viszonyított morális állapota, amely által tetszést vagy nemtetszést vált ki a hallgatóból. A beszédpartner számára az éthosz teremti meg a szavahihetőséget, ez a hozzáértés, az ére nyesség és a képviselt ügy iránti elkötelezettség kifejezése által jön létre. Az éthosz szerepe a meggyőzésben is lényeges, hiszen a „jó beszéd tudományával”, a retorikával a beszélő a hallgatót az önmagáéval azonos lelkiállapotba hozza, s így a tisztességes célokkal a hallgató is azonosulni tud. Az interiorizálás, a bennfoglalás minden olyan nyelvi üzenet célja és eredménye, amely a meggyőzés vagy az elfogadtatás felé vezet. Azok a reklámok, amelyek szavahihető forrásokat (ismert színészeket, személyiségeket, nevesülő orvosokat, szakértőket) vonultatnak föl szolgáltatásuk népszerűsítésére, éppen ezt az etikus, a beszélő személyiségéből fakadó, szavahihetőséget eredményező, azonosulást és meggyőzést elindító szónoki szándékot hasznosítják. Harmadikként a páthosz fogalmával dolgozó, szenvedélyeket célzó értelmi szándékot találjuk, azt a törekvést, amely megindítja a hallgatót a fennkölt stílussal. A páthosz a szövegben megnyilvánuló erő, a stílus adta emelkedettség, amely csak a megnyilatkozás bizonyos pontjain elfogadható.

A három szándék megfigyelhető a kommunikációs és jakobsoni funkcióknak egyaránt, így közelebb kerülünk a retorika és az általa létrehozott, jelen esetben működő szövegnek nevezett üzenet közlésfolyamatához.

A szöveg részei és a meggyőzés folyamata

A retorika a sikeres szöveget értelmezi, érti és írja elő, a hatással rendelkezőt, a meggyőzőt. A meggyőzés feltárásában a szöveget tekinti alapegységnek, s a szöveg építkezésével írja le azt a pszichés folyamatot, amely végén a meggyőződés megváltozása áll. A meggyőzés verbális természetét mutatja meg a klasszikus retorika szövegstruktúrája úgy, hogy ezzel a nyelvről való tudást, a felhasználható nyelvi anyagraktárt is bővíti és kategorizálja.

Korax adja az első beszédfelosztást, bevezetésre, elbeszélésre, befejezésre osztva a szöveget. Tanítványa, Teisziász ehhez a sorhoz illeszti a bizonyítást, azt a beszédrészt, amely az érvek, példák és jelek segítségével beteljesíti a rábeszélést,

Példa 3: „*Ki ismeri Széphidi Klárát?*”; óriásplakát, ami ezen hirdetési módszer eredményességét volt hivatva bizonyítani, azáltal, hogy az ismeretlen nevet rögzítette.

Az affiliáció megváltozása

A kitérés (digressio) kihagyható ugyan a beszéd építkezéséből, mégsem elhanyagolható az a hatás, amelyet a meggyőzés érdekében elérhetünk vele. A kitérő, elbeszélő szövegrész egy – látszólag a témától elszakadó – történet, saját élmény, anekdota leírása, mely a szemléletességet, személyességet és a hitelességet növelheti a hallgató számára. Ugyanakkor példászerűen később erősítheti az induktív bizonyítást. A történet olvasása közben átélhetővé válik a közölnivaló tartalom, azonosulhatunk a beszélő által jól kiválasztott szereplőkkel. Az affiliációs változások eléréséhez, vagyis ahhoz, hogy a kommunikációs partner érzelmileg közeledjen a beszélő emocionális állapotához, szükség van erre a beszédrészre. (A példákban a digressiv részt kurzívval jelöltük.)

Példa 1: „Az az előadó, aki előre megírja és betanulja beszédét, csak idejét pazarolja és veszélybe sodorja magát. Egész életünkben spontán beszélünk, soha nem állítjuk össze előre a mondatokat. Gondolataink vannak, és ha azok világosak, a szavak olyan természetesen és öntudatlanul jönnek, mint légzéskor a levegő. Még *Winston Churchillnek is jókora fáradtságába került, míg mindezt megtanulta. Fiatal korában, miközben a brit parlamentben beszélt, teljesen leblokkolt. Az égvilágon mindent elfelejtett. Szörnyen zavarban volt és szégyellte magát. Újra és újra nekirugaszkodott az utolsó mondatnak, de a folytatás sehogy sem akart az eszébe jutni. Leült, az arca égett a szégyentől. Attól a naptól kezdve Winston Churchill soha meg sem próbálta betanulni a beszédeit*” (Dale Carnegie: Sikerkalauz 3. Gladiátor Kiadó. Budapest. 1999. 41).

Példa 2: Pázmány Péter így digresszált egyik nagypénteki beszédében: „*Én is elfáradtam a szólásban, és talán sokan megúnatkoztak a hosszú hallgatásban, mert ez az emberi gyarlóságnak fogyatkozása, hogy csak előszámolni és meghallani sem győzi, amiket szenvedni akart az isten Fia miérettünk.*”

Példa 3: reklámszöveg: „A Moulinex kellemes húsvéti ünnepeket kíván Önnek és családjának. (Ez utóbbi nem része az akciónak, ez csak egy jókívánság.)”

A vélemény megváltozása

A bizonyítás és cáfolás a racionalizáció útján, az érvek logikai felépítésével a hallgatót verbalizált hozzáállásainak és értékeinek megváltoztatásáig juttathatja el.

Arisztotelész a bizonyítást olyan összetett folyamatnak tekinti, amely az éthosz, a páthosz és a logika forrásaiból táplálkozik (vö. Adamik 1993: 68). Ez utóbbi fogalom nyelvi kategóriája nagymértékben az arisztotelészi retorika erénye és érdeme, amennyiben a retorikát a dialektikával párba állítva, gondolkodásbe-

li–logikai alapegységét az enthümében határozta meg. A dialektika a szillogizmusokkal él, olyan állítássorokkal, melyek egyik premisszáját a másikkal megfeleltetve, a harmadikat következményként is levonhatjuk (például: Szókratész ember. Az ember halandó. Tehát Szókratész halandó). A formális logika ezt modus ponendo ponensként, állító módként, ennek negatív megfordítását modus tollensként ismeri. Mindazonáltal a retorikai szöveg alapvető tulajdonsága a kommunikativitás, az a sajátság, hogy adott beszédhelyzetben készül, s annak jegyeit magán viseli, így nemcsak a beszélő feladata az információ közlése, mint ahogyan nemcsak a szónok feladata, hanem elsősorban a szöveg hatása is a meggyőzés. Az enthüme a szillogizmus retorikai változata. A görög kifejezés: *en thümé* az elmében már meglévő, tehát a hallgató tudatában felismeréssé érő következtetést jelenti (vö. Barthes 1997: 26). Az enthüme nem mondja ki a harmadik premisszát, önállóságot hagy a hallgatónak, miközben mindennél erősebben kontrollálja és irányítja a gondolkodását. A kommunikációs partner saját gondolataként engedi verbalizálni az eredeti szövegbe tudatosan kódolt tartalmat. A vélemény megváltoztatásában az okoskodás kihagyásos, enthümematikus formáját választja. Ez nyújt lehetőséget a manipulációra, arra, hogy a beszélő elkerülhesse az implikált tartalmakkal kapcsolatos felelősségvállalást.

A cáfolás a bizonyításhoz fűzve az enthüme egy sajátos átformálását, a retorikai kérdést hasznosítja, amelynek elnevezései már a klasszikus retorikai alakzattárban sokszínűséget mutatnak attól függően, hogy milyen céllal és beszélői kifejező szándékkal építjük bele a választ. A retorikai kérdés választalansága („szuggesztivitása”, vö. Birkenbihl 1998: 181–2) olyan pragmatikai tulajdonsággal bír, olyan performatív jelleget nyer, ami a hallgató irányított válaszrealizációjában összpontosul. Az interrogáció (retorikai kérdés) a meggyőzés közvetlen eszközévé válik a cáfolásban. Arisztotelész így ír szükségességről: „Ami a kérdezést illeti, alkalmazása akkor célszerű, amikor az ellenfél már kifejtette ellenkező álláspontját és egyetlen kérdéssel ki lehet mutatni annak lehetetlenségét. (...) amikor két dolog közül az egyik világos, továbbá nyilvánvaló, hogy az ellenfél megengedi a másikat, ha megkérdézzük (vö. alkukészség). A kérdező azonban, miután a kérdésre adott válasszal az egyik premissza birtokába jut, ne kérdezzen rá a másakra, mely nyilvánvaló, hanem vonja le a következtetést. (...) Továbbá, ha azt akarja kimutatni, hogy az ellenfél ellentmond önmagának, vagy állítása paradox. Negyedszer, amikor az ellenfél csak szofisztikus választ tud adni (...)” (1982: 1419a).

Példa 1: Kossuth Lajos: Kiáltvány a néphez

„Még a nyomorult féreg sem tűri, hogy lábbal tapodják. A magyar nép nem leszen, nem lehet gyávább a féregnél.”

Példa 2: újságcikk: „Mit mondjunk ujját szopó gyermekünknek?

Amikor valamiről tudjuk, hogy rossz, és mégis csináljuk, az azt jelenti, hogy nincs elég erőnk legyőzni önmagunkat. Az igazán okos emberek nem okoznak bajt saját maguknak. És én tudom, hogy te már nagyon okos vagy” (Hölgyvilág, 2000 április).

Példa 3: óriásplakát: „A szoftverhamisítást a törvény 2-5 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetheti. Önt ellenőrizték már?”

C. A retorika nem a beszédformák, nem is a meggyőzés eszközének pusztá elmélete, hanem természetes képességből gyakorlati mesterséggé, jártassággá fokozódhat anélkül, hogy eszközeire reflektálna: úgy is működhet, mint a megértés művészete.

Hans Georg Gadamer: Retorika, hermeneutika, ideológiakritika (tanulmány), 1990.

D. Szónoklattan: a beszédkészítés művészete kifejező szavak és gesztusok segítségével.

Drozdy Győző: Az ékesszólás tudománya (Szónoki segédkönyv), 1939.

E. A szónoklás tárgya a beszéd, erre vonatkozik. Egyedül a beszéddel tesz és végez mindent. A rábeszélés művészete. Hitet és nem tudást ad: ez a rábeszélés.

Gyakorlat, mellyel élvezetet és gyönyört szerzünk.

Platon: Gorgias /dialógus/ (ford. Péterfy Jenő), 1983.

F. Rhetorika tágabb értelemben a prózai művek elmélete.

Névy László: Rhetorika. A prózai műfajok elmélete, 1895.

G. A retorika nem más, mint átfogó kísérlet minden emberi beszéd, azaz szóbeli közlés kodifikálására, szabályokba foglalására.

Kibédi Varga Áron: Retorika és strukturalizmus (tanulmány), 1998.

H.

1. A retorika az irodalomra jellemző nyelvi eszközök ismerete.

2. Formális struktúrák tanulmányozása.

3. A nyelven végzett műveletek összessége.

A liége-i csoport: Rhetorique general, 1970.

I. A rhetorica tehát (...) nem egyéb, mint rábeszélői erő /vis/, ezt mások potestas-nak /hatalom/ vagy facultas-nak /tehetség/ hívják. (...) A rhetorica a célirányos beszélés tudománya, legfőbb célja a célirányos beszéd. A tevékenységen alapszik.

Quintilianus Marcus Fabius utasítása az ékesszólásra (ford. Szenczy Imre), 1856.

J. Egész iskolád retorikai s minden tantárgy igazában csak retorika ma is.

Babits Mihály: Irodalmi nevelés (esszé), 1909.

K. Ékesenszóllásnak neveztetik széles értelemben az a készség, melynél fogva valaki magát akármiféle beszédben szépen és kedvesen ki tudja fejezni.

Az ékesenszóllás vagy Rhetorica Elemei a romai nyelvre alkalmazva, a tanuló ifjuság s közönséges leczkék számára. Nagyenyed. 1839.

L. Szónoklat alatt értjük a művészetet a mely a szónak erejével másoknak akaratára hat (eloquentia et ars dicendi, accomodata ad persuadendum).

Cicero, vö. Nagyenyedi retorikatankönyv, 1893.

M. (...) az ékesenszóllás olyan mesterség, amely a kicsiből nagyot és a nagyból kicsit tud csinálni.

Izokratész, vö. Nagyenyedi retorikatankönyv, 1839.

N. A dialektika, a helyes gondolkodás elmélete, meghatározza, hogy mi helyénvaló egy tudományos szövegben. A retorika, az eredményes gondolkodás elmélete meghatározza, hogy mi hatásos a meggyőző beszédben.

Rom Harré: Meggyőzés és manipulálás (tanulmány), 1988.

O. Fogadjuk el, hogy a retorika olyan képesség, mely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit.

Arisztotelész: Rétorika (ford. Adamik Tamás), 1982.

L. Aczél Petra

SUMMARY

Aczél, Petra

The rhetorics of persuading

A text becomes an instance of the theory and practice of the *techné* of rhetorics only if its expected effect on the hearer, the process of persuading, is planned into it. In view of the factors of intention, construction, text function, and oral implementation, utterances or communicative messages can participate in affecting extralinguistic relationships, in reorganising emotions, ideas, decisions, and mental states. The functioning of rhetoric texts is based on the effect the speaker makes on the hearer by way of an act of persuading. Rhetoric awareness, striking a balance between the extremes of what is fashionable and what is classical, shapes individual human utterances into a reflection of careful thinking.

válaszolt a szentbékállai nagyharang: *Tál mellé! Tál mellé!* Ma már nem felelgetnek, mert a Mindszenthállai második harangot elvitték a háborúba. *Kintaller* egy eltorzított, német eredetű családi név. Ma is így mondják Mindszenthállán a *Grünthaller* nevet. A faluban az alszegen lakott Grünthaller István szegény napszámos, állítólag őt szólították ebédhez a két szomszédos falu harangjai. Várták a déli harangszót a Kopasz-hegy oldalában, a sásdikállai réten szarvasmarhát vagy a Zsibagyöpon libákat legeltető őrzőgyerekek és a veszprémi püspökség Szent Imre (Sanyarú)-pusztai uradalmi cselédei, summásai is. Kékkúton a Mindszenthállai harang szavából hallják a *Tál mellé! Tál mellé!* felszólítást. Ezzel szemben Köveskálon állítják, hogy valamennyi községben ezt mondta a déli harangszó. A Somogy megyei nagybirtokokon dolgozó köveskáli summások is ezt mondták, amikor meghallották a déli harangszót: Menjünk ebédelni, mert azt húzzák, hogy tál mellé! Balatonhenyén és Monoszlón a veszprémi székesegyház harangszavával kapcsolatban is feljegyeztem egy tréfás magyarázatot. Német nyelvű változata szerint a kisharang kezdi:

Kind geboren!
Kind geboren!

Majd a középső kérdi:

Wer ist der Vater?
Wer ist der Vater?

Végül a nagyharang válaszol:

Ein Domherr!
Ein Domherr!

Ezt a harangszó magyarázatot Hegyi Lajos (1899–1987) balatonhenyei református tanító az 1930-as években Györffy Dánieltől, a zirci járás főszolgabírájától hallotta. Magyar nyelvű változatát Szilassy Kálmán (1901–1988) monoszlói református lelkész mondta el. A kisharang kezdi:

Jó reggelt, jó reggelt!
Mi újság, mi újság?

Egy nagyobb harang válaszol:

Gyerek született!
Gyerek született!

Egy még nagyobb harang kérdi:

Ki az apja?
Ki az apja?

Rázendül az öregharang:

A kanonok!

A kanonok!

A német nyelvű változat legkésőbb a XIX. század első felében keletkezhetett, amikor dunántúli városainkban a polgárság egy része még németül is beszélt. Hasonló német nyelvű harangszó-magyarázatot Herman Ottó is közölt (1891: 324). Az 1840-es években keletkezett szövegből a magyar nemzeti megújulás korára, a reformkorra jellemző erős társadalombírálat csendül ki:

Csengettyű: *Was wollen sie?* (Mit akarnak?)

Kisharang: *Essen und trinken.* (Enni és inni.)

Nagyobb harang: *Wer wird das zahlen?* (Ki fizeti azt?)

Nagyharang: *Bürger und Bauer.* (A polgár és a paraszt.)

A távoli harang szavából az időjárásra próbáltak következtetni. Ha Köveskálra áthallott a balatoncsicsói harangszó, akkor hideg időt vártak, keleti irányú légmozgást. Ha lehallott a vigántpetendi harangszó, akkor azt mondták, hogy megváltozik az időjárás, hidegebb lesz, északi szél támad. Enyhe időt jósoltak, ha felhallatszott a kövágóörsi harang szava. A szentbékkálai, mindszenkálai vagy a káptalanfői harangszó esőt, nyugati áramlást hozott Köveskálra. Mindig a távoli harangszó meghallása után harmadnapra változott meg az idő.

Balatonhenyén megfigyelték, ha a vigántpetendi harang odahallik, akkor hideg, szeles idő lesz. A monostorapáti harang szava esőt, télen havat, csapadékot, a köveskálaié meleg, páratelt időt jelzett. Hideg, keleti szélre számítottak, amikor meghallották a monoszlói, balatoncsicsói harangszót. A hideg keleti szelet kálomista, gardahajtó vagy tihanyi szélnek nevezték. Azért kálomista szél, mert keletről, a főként református törzslakosságú falvak felől fúj nyugat felé, a tiszta katolikus községek (Monostorapáti, Szentbékkálai, Mindszenkálai, Kékkút, Diszel, Gyulakeszi, Nemesgulács, Badacsonytördemic, Szigliget) irányába. Balatonhenyén a távoli harangszó meghallását követő napon már megváltozott az időjárás. A távoli harangszóhoz kapcsolódó időjárási megfigyelésekből az állapítható meg, hogy a Káli-medence községeiben az északi és a keleti légáramlás hideget, a nyugati enyhülést, csapadékot hozott.

A Káli-medencében számos olyan emberrel találkoztam, aki a falu templomaiban levő harangok korát, méreteit, szavát ugyanúgy ismerte, mint a falu házait, utcáit, határát. Kövágóörsön Bárány Gábor (szül. 1924) így beszélt a harangokról: „Kövágóörsön azelőtt mindkét templomban három harang volt, most kettő van. Az evangélikus templomban megmaradt a nagyharang, amit 1771-ben Győrben öntöttek, és a kisharang. A középsőt vitték el. Ez egy repedt harang volt. A harang szíve annyira oldalba verte a harangot, hogy megrepedt. A harangozó részeg volt, csak az egyik oldalát verette, kongatott, aztán elrepedt. A nagyharangnak erős, érces, nagy hangja van, a kisharang úgy szólt, mint a csöngő.” Mátyás Istvánné Somodi Vilma (szül. 1895) saját falujának, Balatonhenyének harangszavát akkor vethette össze a pápai harangszóval, amikor Pápán tanuló fiánál járt: „A balaton-

A Rétközben is előfordult nemegyszer, hogy a kenyérnek való gabona elfogyott. Ilyenkor még a harangok is panaszkodtak. A legkisebb rétközi település, Tiszarád (Szabolcs m.) harangja ezt mondta: *Nincsen kenyér Rádon*. Vasmegyer (Szabolcs m.) kisharangja szaporán fecsegte: *Megyeren sincs. Megyeren sincs*. A legnagyobb rétközi falu, Nagyhalász (Szabolcs m.) harangja búgva hirdette: *Már Halászbán sincs kenyér* (Kiss 1961: 250). Tiszarádon a határ öthatodát vizes rétság foglalta el, ahol bőven termett a nád. A levágott náddal kereskedtek, árából élelmet vettek, amit kisharangjuk szava is elárult:

Nincsen kenyér Rádon.

Majd vesznek a nádon (Kiss 1961: 383)

A rétközi, Szabolcs megyei harangszó-magyarázatokat Krúdy Gyula is beépítette Az eljegyzés című elbeszélésébe (1964: 520).

Három, a török korban elpusztult tiszántúli falu harangszava is a kenyérhiányról árulkodott. Zám ma a hortobágyi puszta része, a vele szomszédos Angyalháza és Sziget pedig puszta Hajdúszoboszló város határában. Az 1660-as török pusztításig mind a három népes falu volt. Napjainkra mindössze nevük maradt fenn, s a következő harangszó-magyarázat. Hogyan felelt a zámi, az angyalházi és a szigeti harang? Először a zámi szólalt meg, lassan, vastagon: *Nincsen ke-nyér Zám-ba! Nincsen ke-nyér Zám-ba*. Erre felelt az angyalházi harang, vékonyabban, gyorsabban: *Hogyan lehetnek a nélkül? Hogyan lehetnek a nélkül?* Végül beleszólt a szigeti harang is, még vékonyabban, igen gyorsan: *Innen élnek szegények! Innen élnek szegények!* Nem alaptalan a zámi panasz, a szigeti dicsekvés, mert a szigeti határ ma is igen jó talajú, míg a zámi rész majdnem csupa szik, legfeljebb legelőnek alkalmas (Szivos 1890: 109–10).

A kenyérhiánnyal küzdő községekkel ellentétben a tiszántúli Hódmezővásárhely (Csongrád m.) határának kitűnő fekete földjén minden időben jó búza termett. Még a hódmezővásárhelyi öregtemplom nagyharangjának messze hangzó ércszava is ezt hirdette: *Van búza, jó búza. Van búza, jó búza* (Kiss 1964: 72). Nagyszalontán (Salonta, Bihar m.) is a bőséget hirdette a harang szava: *Bűvön van minden. Bűvön van minden*. Mezőbaj (Boiu, Bihar m.) harangjai is a bőségről felelgettek egymásnak. A kisharang: *Kása, málé, puliszka*. A nagyharang: *Minden van, minden van*. Biharban a szomszédos falvak harangjai a jólét alapjául szolgáló pénzről is társalogtak. A kágyai (Cadea) harang: *Nincs pénz, nincs pénz*. Erre a csokalyi (Ciocaia): *Van a bankban, van a bankban*. Végül a székelyhídi (Săcueni): *El kéne lopni, el kéne lopni*. Gálospetriben (Găloşpetreu) a görögkeleti ortodox harang magas hangon: *Nincs píz, nincs píz*. A református mély hangon: *Van a bankban, van a bankban*. Végezetül a katolikus a legmagasabb hangon: *Ki kell venni, ki kell venni* (Farágó–Fábián 1982: 189–90). Székelyszőlő leghíresebb fazekas faluja Korond (Corund, Udvarhely m.). A korondi fazekasok edényei egész Erdélyben, sőt a XIX. század második felében már Erdély határain túl is keresettek voltak. A hegyvidéki Korond fazekasai a cserépedényt gabonáért, búzáért cserélték. Ezt hirdette a korondi harangszó is. Az egyik harang aggódva így szólt: *Korondon nincsen búza! Korondon nincsen*

búza! A másik harang megnyugtatóan válaszolt: *Ha nincs búza, vagyon fazék, adnak azért!* Korondi származású adatközlő, Tófalvi Sándor (szül. 1898) levelében az alábbi magyarázatot fűzte a korondi harangok szavához: „Amikor azok régen Korondon megszólaltak és búgtak, akkor sem volt könnyű a kenyér dolga. A gazdasági élet akkor még fejletlen volt, de kenyér akkor is kellett. Fakó élet volt, faekével szántottak, faboronával boronáltak, fakó szekerek voltak, egy deka vas nem volt az egész szekéren, úgy járták az élet útját. A korondi ember maga megfazealta edényét, utána szekérre rakta, és vitte az egész Erdély területére fakó kerékkel, vitte a kerékfalat és a szerszámját, ahol elromlott, ott megcsinálta, és úgy ment tovább. Az edényt gabonáért adta, nem egyszer, hanem kétszer töltve. A gabonát vitte haza a családjának.”

A jobbágyszabadság előtt Magyarországon a ruházat az egyes társadalmi rétegekhez való tartozást is jelezte. Az egyes társadalmi rétegekre jellemző ruhadarabok nevét a harangok is gyakran emlegették. Tiszavárkonyban (Szolnok m.) a nagyharang mélyen, vontatottan ezt mondta: *Úri bunda! Úri bunda!* Egy kisebb harang szaggatottan így szólt: *E-züs-tös gom-bok-kal! E-züs-tös gom-bok-kal!* A kisharang szaporán hajtogatta: *Amilyen olyan, csak volna!* A legkisebb harang szaporán, vékonyan kiabálta: *Ringy-rongy – ringy-rongy!* Herman Ottó magyarázata szerint a jobbágyszabadság előtt az úri bunda a mágnásoké, az ezüstözött gombú kabát a köznemeseké, az „amilyen olyan, csak volna” kabát az iparos polgároké, a ringy-rongy a jobbágyoké volt (1891: 324–5).

Szentes jómódú kálvinista törzslakossága lenézte a szegényebb, bevándorló katolikusokat. A kálvinista templom nagyharangja lassan, méltóságteljesen a gazdagok öltözködését emlegette: *Suba – bunda! Suba – bunda!* A katolikus templom kisharangja a szegények gyűnyját hajtogatta: *Ing – gatyá! Ing – gatyá!* (Farkas 1890: 204). Békésszentandrásan is a református templom harangszava emlegette a jómódúak öltöztetését: *Bim-bam! Selyemlajbi, arany gombbal! Bim-bam!* (Gunda Béla gyűjtése).

A kürti (Strekov, Esztergom m.) harang, ha gazdag halottnak húzták meg, így beszélt: *Selyem – bársony, selyem – bársony.* Ha szegénynek: *Ringy-rongy, ringy-rongy* (Liszka 1987: 11). Hasonló pilisborosjenői (Pest m.) német magyarázat szerint gazdag ember temetésekor ezt mondta a harang (Bonomi 1942: 35): *Sammet und Seiden!* (Bársony és selyem!) *Sammet und Seiden!* A szegényt ezzel búcsúztatta: *Lumpen und Fitzchen!* (Ringy-rongy és vacakság!) *Lumpen und Fitzchen!* A bihari magyarságnál is mást mondott a harang a gazdag és mást a szegény temetésekor. Szentjobbon (Sîniob) a gazdagnál: *Van itt minden, van itt minden.* A szegénynél: *Ringy-rongy, ringy-rongy.* Erbogyoszlón (Buduslău) ha gazdag halt meg: *Selyemben, bársonyban, selyemben, bársonyban.* Ha szegény: *Ringyben-rongyban, ringyben-rongyban* (Farág–Fábián 1982: 190). Erdélyben a temetésre szóló harang a gazdagok és a szegények öltözködése, táplálkozása közötti különbségekről is árulkodott. Magyarhermányban (Herculian, Udvarhely m.) a gazdagok viselete:

Bíbor, bársony
Bíbor, bársony.

Szentesen a gazdag emberre a nagyharanggal harangoztak, szép lassan, vontatottan ezt mondta (Farkas 1890: 204–205):

Meg - halt - az - úr!

Meg - halt - az - úr!

A középső harang, amivel a közepes anyagi helyzetű emberre harangoztak, már gyorsabban mondogatta:

Kár - érte!

Kár - érte!

A kisharang, amivel a szegény emberre csöndítettek, igen szaporán kiabálta:

Ördög vigye!

Ördög vigye!

Hasonló szlovák nyelvű harangszó-magyarázat él a Békés megyei Tótkomlóson, ahol a gazdag ember halálakor ezt mondta a nagyharang:

Zomrev pán! (Meghalt az úr!)

Zomrev pán!

A szegényt így búcsúztatta a kisharang:

Tavo s nim! (Ki vele!)

Tavo s nim!

A délvidéki Nagybecskerek (Zrenjanin, Torontál m.) harangjai magyarul és németül is szóltak (Majtényi é. n. 178–9). Vasárnap reggel a kisharang így biztatta a híveket:

Ébredjetek, ébredjetek

A templomba siessetek

Szaporán, szaporán...

Vasárnap délután, amikor a német asszonyok igyekeztek a vecsernyére, a nagyharang lassan, méltóságteljesen ezt búgta:

Bim-baum, bim-baum

Apflbaum und Birnbaum.

A harangszó időjárásváltozást jelző szerepével is számos magyar és nemzetiségi településen találkozhatunk. Ha az alsóőriek (Unterwart, Burgenland) meghallották a vasvörösvári (Rotenturm) harangszót, azt mondták, hogy eső lesz. Rendszerint másnapra jött meg az eső. A fehérvárcsurgóiak (Fejér m.) megfi-

gyelése szerint, ha a balinkai harangszó Fehérvárcsurgón hallatszik, akkor eső lesz. Ha a bodajki harangszót hallják, szél lesz. Az iszkaszentgyörgyi harangszó meghallásából enyhülést, a magyaralmási harangszóból hideget jósolnak. A kiskunmajsaiak a saját harangszavukból következtettek az időjárás változására. Ha a harangszót tisztán hallották, jó időre, télen száraz hidegre számítottak. Ha tompán hallották, akkor nedves, esős, ködös időt vártak (Csik 1986: 44). A Dráva menti horvátok Alsószentmártonban (Baranya m.) azt tartották, ha a folyó túlsó oldaláról a szlavóniai Szentgyörgy (Sveti Đurađ, Verőce m.) falu harangszavát meghallják, akkor időváltozásra kell számítani (Gelencsér 1985: 5).

A Vértes-hegységben Bodmér (Fejér m.) magyar népe a közeli községek-ből idehallatszó harangszóból a következő napok időjárását próbálta megjósolni. Adatközlőm, Kiss Ferenc (szül. 1919) megfigyelte, ha a bicskei református templom reggeli harangszava Bodmérre odahallatszik, akkor nagyon hideg lesz, ha az alsúti vagy a vértessoglári, akkor eső, ha a szári, akkor szél lesz északról. Magát a harangszót is próbálták magyarázni, megfogalmazták azt, hogy mit hallottak bele a harangszóba. Kiss Ferenc szerint a csabdi evangélikus templom harangja ezt mondja: *Majd így lesz, majd jobb lesz!* Bodméren is azt mondják a bizakodó, kincstári optimizmussal telt emberre: *Úgy beszélsz, mint a csabdi harang!* Csónaki István (szül. 1914) a különböző vallásfelekezetű templomok harangjainak párbeszédét is felidézte, de nem tudta pontosan községhez kötni. Lehet, hogy a közeli Csákvárról vagy Csabdiból ered a párbeszéd, hiszen ott élnek egymás mellett katolikusok, reformátusok és evangélikusok. A református templom harangja a legnagyobb, legmélyebb hangú, lassan szól:

Egy az Isten!

Egy az Isten!

A katolikus templom harangja kisebb, magasabb hangon, gyorsabban szól:

Üdvözlégy Mária!

Üdvözlégy Mária!

Az evangélikus templom harangja a legkisebb, élesen, nagyon gyorsan szól, sőt még kételkedni is megpróbál:

Tudja Isten, van-e Isten!

Tudja Isten, van-e Isten!

A fentiekhez hasonló harangszó-magyarázatokat a német, a svéd és a finn néphagyományból is ismerjük (Sartori 1932: 135–63; Schütte 1899: 440; Bartsch–Buchholz 1903: 136–40; Schütte 1905: 342–4; Bügener 1930: 47–52; Zangler 1951: 58–61, Brunnner 1958; Bringéus 1958; Kotilainen 1986). Napjainkban a harangszóhoz kapcsolódó népi magyarázatok is eltűnően vannak. Összegegyítésük és rendszerezésük az egész Kárpát-medencében a néprajzi és nyelvtudományi kutatás számára sürgető feladat.

SZAKIRODALOM

- Babay Kálmán 1892. *Balaton-melléki történetek*. Veszprém.
- Babus Jolán 1955. Tiszaháti falucsúfolók. In: Igaz Mária, Morvay Péter, Simon Józsefné (szerk.): *Népünk hagyományairól*. Budapest. 149–54.
- Bartsch–Buchholz 1903. *Glockensprache. Mittheilungen des Vereins für sächsische Volkskunde* III. Dresden. 136–40.
- Bejczy Károly 1985. A harangozás, a haranglábak és a harangtornyok Vas megyében. *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára*. Budapest.
- Békefi Antal 1977. *Bakonyi népdalok*. Veszprém.
- Békefi Antal 1978. A kovácskalapácsok munkaritmusai és jelbeszéde. *A szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* I. Szombathely. 227–42.
- Bonomi, Eugen 1942. Die Glocken im Leben des deutschen Volkes im Ofner Bergland. *Deutsche Forschungen in Ungarn* VII. Budapest. 51–63.
- Borsai Ilona–Kovács Ágnes 1975. *Cinege, cinege, kismadár*. Budapest.
- Bringéus, Nils-Arvid 1958. *Klockringningsseden i Sverige*. Lund.
- Brunner, Barbara 1958. *Münchner Sagen*. München.
- Bügener, Heine 1930. Glockensprüche aus dem Münsterlande. *Zeitschrift des Vereins für rheinische und westfälische Volkskunde* XXVII. Elberfeld. 47–52.
- Csik Antal 1986. Majsai harangok és harangozók. *Honismeret* XIV. 3. Budapest. 43–4.
- Csoóri Sándor 1982. *A félig bevallott élet*. Budapest.
- Eötvös Károly 1982. *Balaton utazás. I–II*. Budapest.
- Faragó József–Fábián Imre 1982. *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest.
- Farkas Sándor 1890. Gúnyos hangutánzás a XVII-ik századból. *Ethnographia* I. Budapest. 204–5.
- Farkas György 1988. *Gidres-gödrös Mogyoród*. Mogyoród.
- Gazda Klára 1980. *Gyermekvilág Esztelenek*. Bukarest.
- Gelencsér József 1985. Miről szól még a harang? *Fejér Megyei Hírlap* XLI. 150. 5. Székesfehérvár.
- Gönczi Ferenc 1914. *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- Herman Ottó 1891. A harangok szava és még valami. *Ethnographia* II. Budapest. 323–30.
- Jókai Mór 1982. *A lőcsei fehér asszony*. Budapest.
- Kiss Lajos 1961. *A régi Rétköz*. Budapest.
- Kiss Lajos 1964. *Vásárhelyi kistükör*. Budapest.
- Kotilainen Kari 1986. Ruokakello. Jyväskylä yliopisto, etnologian laitos. *Tutkimuksia* 20. Jyväskylä.
- Krleža Miroslav 1979. *Ezeregy halál*. Válogatott elbeszélések. Budapest.
- Krúdy Gyula 1964. *A madáríjesztő szeretője*. Budapest.
- Krúdy Gyula 1975. *A tiszaezlári Solymosi Eszter*. Budapest.
- Liszka József 1987. Miről beszélnek a harangok? *Hét* XXXII. 4. 11. Pozsony.
- Majtényi Mihály é.n. Onuc Péter harangjai. In: Herczeg János (szerk.): *A diófa árnyékában*. Délvidéki elbeszélők. Budapest. 177–85.
- Nagy József 1892. Hegyhát vidéki hangutánzók, mondák és babonák. *Ethnographia* II. Budapest. 64–73.
- Rab Zsuzsa 1980. *Kő és madár*. Budapest.
- Rácz Endre 1989. A belehallás jelenségéről. *Magyar Nyelvőr* CXVIII. 426–35.
- Sartori, Paul 1932. *Das Buch von deutschen Glocken*. Berlin–Leipzig.
- Schütte, Otto 1989. Aus dem Herzogtum Braunschweig. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* IX. Berlin. 438–41.
- Schütte, Otto 1905. Glockensprache und Geräuterufe. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* XV. Berlin. 342–4.

- Szivos Béla 1890. Tréfás harangutánzás a XVII-ik századból. *Ethnographia I.* Budapest. 109–10.
 Trencsény Károly 1891. Harangok utánzása. *Ethnographia II.* Budapest. 94.
 Zangerl, Franz 1951. Tiroler Sprüche und Redensarten von der Glocke. *Tiroler Heimatblätter XXVI.* Innsbruck. 1–6. 58–61.

Lukács László

SUMMARY

Lukács, László

Popular interpretations of the ringing of bells. Ethnographic data on the phenomenon of auditory construal

Auditory construal is meant here as the phenomenon that listeners tend to interpret external noises as if they contained meaningful words, phrases, or sentences. On the basis of his own ethnographical field work, the scholarly literature, and the rich source of relevant data in works of fiction, the author introduces one particular area of auditory construal, popular interpretations of the ringing of bells. Such interpretations, often taking a humorous form, or indeed the form of mockery, reflect conflicts between individual villages, social layers, or religious communities. In the Carpathian Basin, the ringing of bells in certain villages was interpreted as referring to poverty, or lack of food. The bells of certain other villages were claimed to reveal the abundance of corn. Names of pieces of clothing characteristic of individual social groups, elegant or poor-looking, were also often mentioned by the bells. The interpretation of knell involved comments on the financial status of the deceased. For instance, the tolling of the bell may have indicated the amount of money that had gone through his hands. Interpretations of the ringing of bells are known in German, Swedish, and Finnish folk traditions, too. To collect and taxonomize them is an urgent task both for ethnography and for linguistics.

A marosvásárhelyi Teleki-herbáriumok (XVII–XVIII. század) és növényneveik

A marosvásárhelyi Bolyai Farkas tanintézetben nemrégén került elő az a sokkötetes herbárium, mely az iskola egykori lelkes tanárainak köszönhetően napjainkig fennmaradt. Höhn Mária 1999–2000-ben történt vizsgálataiból az derült ki, hogy ez a herbárium 7 kötetbe fűzve több száz lapon tartalmazza a Kárpát-medence és azon kívüli területek vadon élő és termesztett növényeit. Az iskola egykori tanára, Nagy Ödön 1939-ben említette először, hogy az iskola birtokában van egy olyan herbárium, amelynek legrégibb lapja 1677-ből származik. Mint írja: „a gyűjtemény legérdekesebb és egyben legértékesebb darabja a 90. lapnál egyedül elhelyezett hármaskalász. A reá húzott eredeti cédula fölírása az említett írásszakértők szerint a következő: *Secale visu rarissimum*. Ez kétféjű Rost 21. Máj. 1677. szakasztottam fel a T. Becsi mezőn.” (Nagy 1939). E lap tanúsága szerint ez az egyik legrégebbi, ma ismert magyar herbáriumi lap. Nagy

Ödön röviden tájékoztat még a gyűjtemény készítőiről, valamint arról is, hogy hány lapot számlálnak, és milyen növényeket tartalmaznak a kötetek.

A II. világháborút követő zűrzavaros időkben az iskolának számos dokumentuma és oktatási anyaga megsemmisült. Kiss József biológiai tanár érdeme, hogy ez a hétkötetes gyűjtemény mind a mai napig fennmaradt. A legrégebbi kötet első oldalán olvasható Nagy Ödön bejegyzése, aki az első, ma már elmosódott kézírást rögzítette. E beírást ifj. Garda Márton, sáromberki református pap tette 1846-ban. (Abban az időben Sáromberke és környéke a Teleki család birtoka volt.)

Hóhn Mária vizsgálatai szerint a herbárium első kötete a legrégebbi; benne laponként több felragasztott növény látható, megcímkézve és latin névvel ellátva. E nevek még Linné előttiek, így nem követik a binominális nomenklatúrát. Az eredetileg 602 fölragasztott növényből sok ma is épen maradt. Vannak közöttük Kárpát-medencei őshonos fajok, valamint több mediterrán elterjedésű növény is. A növények gyűjtője vagy gyűjtői ismeretlenek. Ebben a kötetben található a már említett ágas rozskalász is.

A következő három kötet Teleki István gyűjtése az 1786–1788-as évekből, *Herbarium vivum oeconomicum* címmel. A növények sorrendje és neve már Linné rendszerét követi. A csaknem 500 felragasztott növény latin neve mellett német nevek is szerepelnek.

Hasonló korú a következő két kötet is, amely gróf Teleki Domokos gyűjteménye 1784–1788-ból: *Herbarium vivum collectum in Transsilvania, Hungaria et Vienna*. (Egyes fajai tehát Bécsből származhattak.) A mintegy 280 lapnyi, jó állapotban fennmaradt növénygyűjtemény Linné rendszere szerint van csoportosítva. Botanikatörténeti szempontból ez a legértékesebb rész, mert a növények latin neve mellett nemcsak a német, hanem az akkori magyar nevekkal is találkozunk. Ezek többsége a korabeli nomenklatúrát követi (vö. például Csapó 1775-ben használt neveivel), de számos olyan **népi nevet** is tartalmaz, melyet eddig a hazai irodalom nem említett (ezeket alább közöljük).

A Teleki Domokos-herbáriumban szereplő új magyar növénynevek jegyzéke (1784–1788)

I. kötet

Iris verna – mezősegi liliom. Az USA délkeleti részéről származó faj. Elképzeltető, hogy a növényt Teleki Bécsben gyűjtötte, kertből. Mindenesetre nálunk ez az első – és azóta is egyetlen – említés e fajról.

Gentiana cruciata – seb-fű. A 16–17. században a sebfű a *Betonica officinalis*. A *Gentiana cruciata*-ra még ma is a Szent László király füve nevet használják.

Lithospermum arvense – madár-köles. 1400 óta a *L. officinale* fajt említik így.

Geum urbanum – szekfű-gyökér. Meliusnál (1578: 131) szekfűszagú fű. A 18. század vége felé a „szegfű”-re utaló nevek sok szerzőnél megtalálhatók.

Minden esetben azonban nem a közismert kerti díszről van szó, hanem az ugyancsak jól ismert fűszernövényről, a szegfűszegről („Caryophyllus”, mai nevén: *Syzygium aromaticum*).

Anemone pulsatilla – német kökörtsén. Ez ma vagy a *Pulsatilla grandis*, vagy a *P. nigricans*.

Thalictrum montanum – vad petreselyem. Alighanem a *Th. minus* lehet.

Clematis integrifolia – venyike. A „venyike” eddig csak a *Clematis vitalba* neveként volt ismert.

Rhinanthus crista-galli – tsengő-fű. A 16. század óta a „csengőfű, csengővirág” a *Hypericum*-nak a neve; a *Rhinanthus*-t *csengőkóró* néven is ismerték.

Brassica erucastrum – tarka fodor-káposzta. Alighanem a mai díszkáposzta: *Brassica oleracea* var. *capitata* subvar. *laciniata*.

Anthemis tinctoria – festő-fű. E korban sok más fajnak is ez volt a neve, például *Genista*, *Isatis*, *Onosma*, *Reseda*, *Rubia* stb.

Tussilago farfara – bikavirág, martilapu. A *bikavirág* új név.

Chrysanthemum balsamita – Boldogasszony kapuja. A 16. század eleje óta ez a faj *Boldogasszony mentája* néven ismert.

Gnaphalium dioicum – fehér gyopár. Mai latin neve: *Antennaria dioica*, a parlagi macskatalp. A korai – már 1395-től ismert – „gyopár” név egykor a szurokfűvet (*Origanum vulgare*) jelentette (Meliusnál is megtalálható). A *fekete gyopár* néven említett szurokfűvön kívül volt még sárga gyopár is (Beythe A. 1595), mely a homoki szalmagyopárral (*Helichrysum arenarium*) azonosítható. A ma már közismert „havasi gyopár” először a Fűvészkönyvben (Diószegi–Fazekas 1807: 468.) olvasható, de közhasznúvá csak a 19. század vége felé lett.

Amaranthus albus – fejtér bársonyvirág. Ez biztosan nem a Linné által így leírt faj, hiszen az még csak a 20. század elejétől hurcolódott be. Valószínűleg a *A. caudatus*-nak fehér virágú fajtája.

Amaranthus tricolor – veress bársonyvirág. A 19. században még sokféle termesztett, ma már igen ritka dísznövény.

Viscum album – gyöngy fa. „Fagyöngy” formában már a 16. század óta ismert név.

II. kötet

Anemone hepatica – tüdőszín anemone.

Anemone sylvestica – tavaszi anemone. Ma *A. sylvestris*: erdei szellőrózsa.

Aquilegia vulgaris – telyes harangvirág. A közönséges haranglábnak ma is kedvelt, teltvirágú kerti fajtája.

Aster chinensis – khinai csillagvirág. Ennek az akkor még alig ismert kerti újdonságnak első ízben Benkő József adta a máig használatos „őszirózsa” nevet (1783: 416).

Caltha palustris – aranyos versengő, aranyat versengő. Ugyanezeket a népi neveket találjuk 3 másik növénynél: *Chelidonium*, *Ranunculus ficaria* és *Potentilla reptans* (Wagner–Mágocsy 1903).

Carum carvi – vad kömény. Szemben az ősidők óta termesztett kerti köménnyel (ez egyébként azonos a természetben vadon élővel), itt szerepel elsőként a *vadkömény* elnevezés.

Circaea lutetiana – kürsülő fű. Ez a név nyilván a német „Hexenkraut” tükörfordítása, akárcsak Benkőnél a *varázslófű* (1783: 321).

Cynoglossum officinale – kutyanyelv. A növénynek 1640 óta ismert társneve az *ebnyelv*.

Cytisus nigricans – sárga zanót. Ez a fajnév nem szerencsés, hiszen csaknem az összes hazai zanót sárga virágú.

Genista tinctoria – festő jéniszter. A latin *Genista*-ból magyaráított „jeneszter” szó már Benkőnél megtalálható (1783: 401).

Genista germanica – jániszter. L. az előbbi megjegyzést.

Gentiana alpina minima – Szent László király füve. A növény valószínűleg a *G. verna*. A „Szent László király füve” a *G. cruciata* neve a 16. század óta (l. az I. kötet második fáját).

Hyacinthus muscari – sárga hiacinth. Nem azonos a keleti jácint (*H. orientalis*) sárga virágú fajtájával, hanem ez az egyetlen sárga virágú gyöngyikefaj, a *Muscari macrocarpum*. Bár ezt a növényfajt csak 1827-ben írták le Angliában (anatóliai származású), feltételezhető, hogy kertekben – esetleg talán Bécsben – már korábban is ültették. Ezt támasztja alá az is, hogy 1807-ben a Fűvészkönyvben (Diószei–Fazekas 233) *pézsma jácint* néven már megtalálható.

Hyacinthus orientalis – jószagú hiacinth. Bár a Bécsi Kódex is említi (1415 k.) *Iacinct* néven, ott azonban az ibolya színű drágakő neve. A virágot hazánkba a törökök hozhatták be: „hiacintos” néven Calepinus közli (1585: 492).

Hypnum viticulosum – szarvas szarv. Bár a régi irodalom a mohokat és a zuzmókat – *Musci* + *Lichenes* – állandóan összeceserélte, ez tényleg mohafaj, mai nevén *Anomodon viticulosum*.

Hyosciamus niger – berlin fű. Közismert, mérgező gyom, *belénd* (*beléndek*, *belindek*) néven. Új névváltozat.

Jasminum odoriferum – jószagú jázmin. A *jázmin* (*jesamin*, *jelsemin* vagy *gelsemin* formában) először Lippaynál (1664. I: 100–1) található meg. Mai latin neve: *J. officinale*.

Lathyrus odoratus – tsunya virág. A kedvelt dísnövénynek igen furcsa elnevezése. A homonim „csunya” nevet mind Benkő (1783: 403), mind Diószei–Fazekas (1807: 412) a *Lathyrus tuberosus*-ra, erre a vadon élő gyomnövényre használja.

Orchis morio – túróvirág. E szokatlan népi nevet Wagner(–Mágocsy 1903: 180) listája is felvette.

Polygala comosa – keresztvirág. Diószei jegyzékében (1813: 375) négy „keresztfű” is szerepel. Közülük az egyik a *Polygala vulgaris*. Maga a herbáriumi példány a *P. major*.

Populus balsamifera – balsamon fa. A kanadai honosságú balzsamnyárnak ez az első hazai említése. Elképzelhető, hogy – akár az *Iris verna* esetében – ez is bécsi gyűjtés, vagy egy amerikai kapcsolat.

Stachys palustris – vízi peszterce. A „peszterce” és a „peszérce” nemzetiség- és fajnevek – a rokon hangzás miatt – számos zavar forrásai. A „peszérce” a *Marrubium* fajok és a *Ballota nigra* neve volt, míg a „peszterce” (t-vel) a 16–18. században a pizstricgomba (*Polyporus squamosus*). 1864 óta a *Ballota* a peszterce, a *Lycopus* pedig a peszérc(e). A herbáriumnak ez a homonim neve szerencsére nem került bele az irodalomba.

Thlaspi bursa-patoris – palackfű. A növény mai érvényes neve *Capsella bura-pastoris*: pásztortáska. Az ókor óta közismert gyomnövénynek jellegzetes, palack alakú a termése. A kora szláv eredetű *palack* szó lapos víztartó edényt jelöl. Csapónál (1775: 42, 213) jelenik meg a „palackafű” (= *Thlaspi* nemzetiség). A 16. század végétől felbukkant „palacka” viszont a mai poloska neve.

Viburnum opulus cv. **Roseum** – laptavirág. A kertekben régóta kedvelt bokornak alighanem ez az első említése. Benkő (1783: 352) még csak német nevét sorolja fel (*Schneeballen*). Nem sokkal később Veszelszki (1795: 451) könyve végén (a „sora vesztettek” között) azt írja, hogy a „*Sambucus rosea*-t ... hó-laptának hívják.” A Fűvészkönyvben (Diószegi-Fazekas 1807: 212) *laptarózsa* a neve.

SZAKIRODALOM

- Benkő J. 1783. *Nomenclatura Botanica. Fűszéres nevezetek*. Magyar Könyv-ház. Pozsony. I. 317–433.
- Csapó J. 1775. *Új füves és virágos magyar kert*. Debrecen.
- Csapody V.–Priszter Sz. 1966. *Magyar növénynevek szótára*. Budapest.
- Cserey A. 1887. *Növényhatározó*. Selmechánya.
- Diószegi S. 1813. *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen.
- Diószegi S.–Fazekas M. 1807. *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen.
- Hazslinszky F. 1864. *Éjszaki Magyarhon viránya*. Kassa.
- Hazslinszky F. 1872. *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest.
- Jávorka S. 1924. *Magyar Flóra. Flora Hungarica*. Budapest.
- Lippay J. 1664–1668. *Posoni Kert*. Nagyszombat, Bécs.
- Melius P. 1578. *Herbarium ...* Kolozsvár.
- Rapaics R. 1932. *A magyarság virágai*. Budapest.
- Szabó T. A. 1979. *Melius Péter: Herbarium ...* Bukarest.
- Veszelszki A. 1798. *Fa- és fűszéres könyv*. Pest.
- Wagner J. (–Mágocsy-Dietz S.) 1903. *Magyarország virágos növényei*. Budapest.

Höhn Mária–Priszter Szaniszló

SUMMARY

*Hőhn, Mária – Priszter, Szaniszló***The Teleki Herbaria of Marosvásárhely (17–18th century) and their plant names**

In the Bolyai Farkas School of Marosvásárhely, a multi-volume Herbarium has been recently found. The fact that it survived to the present day was due to the enthusiasm of the former teachers of that school. Maria Hőhn's investigations carried out in 1999–2000 revealed that that Herbarium, in seven volumes, contains several hundred pages of wild and cultivated plants of the Carpathian Basin and other areas. Part of the Teleki Herbaria is Count Domokos Teleki's collection from 1784–1788, entitled *Herbarium vivum collectum in Transsylvania, Hungaria et Vienna*. The approx. 280 pages of plant collection (that subsisted in good condition) is classified in terms of Linné's system. From a history of botanics point of view, this is the most interesting part of the Herbaria since the Latin names of the plants are supplemented by not only their German, but also their Hungarian equivalents. The majority of those Hungarian names follow the nomenclature of the day but the collection also contains a number of popular names that have not been mentioned in the literature so far. The present paper discusses the latter group of names.

A nyelvészeti konverzációelemzés¹

0. Bevezetés

A hetvenes évek elején először Amerikában, majd Európában „(nyelvészeti) konverzáció-analízis” (*conversation analysis*, *Konversationsanalyse*, magyarul *konverzációelemzés*², a továbbiakban KE) néven ismertté vált új nyelvészeti diszciplína egyszerű empirikus módon, természetes hétköznapi beszélgetések rögzítésének és elemzésének segítségével a verbális interakció szerkezetét vizsgálja. Kutatásainak középpontjában annak ábrázolása áll, hogy a beszélgetőpartnerek hogyan hoznak létre újból és újból, a beszélt nyelv szabályozottsága alapján, a szabályrendszer elemei segítségével szituációkat, s ezáltal hogyan reprodukálnak bizonyos értelemben vett absztrakt intézményesült formákat.

Bár a beszélt nyelv vizsgálatának meglehetősen régi – elsősorban a nyelvtani szerkezeteket kutató – hagyománya van, a kommunikatív aspektus iránti érdeklődés csak fokozatosan fejlődött ki. Míg azok a korábban kialakult nyelvészeti diszciplínák, amelyek a kommunikációt vizsgálják, a nyelvprodukciónak eredményét érintő problémákra összpontosítanak (mint a beszélt és írott nyelv közötti különbségek vagy a szöveg struktúrájának speciális beszélgetésspecifikus jelei), addig a KE a beszélgetés létrejöttének folyamatát kutatja.³

A hagyományos strukturalista felfogással ellentétben a KE azt feltételezi, hogy a beszélt nyelv – hasonlóan a *langue* elvont nyelvi rendszeréhez, de attól eltérő elemekkel – bizonyos szabályokat követ, s a beszélgetések vizsgálatával éppen ezeket a törvényszerűségeket és szerkezeti mechanizmusokat próbálja kimutatni. Ez a rend nem csupán nyelvi strukturalitásában nyilvánul meg, hanem részét képezik a nyelv és a magatartás összefonódásának specifikus jellemzői is: a beszélgetés interaktív, szekvenciális felépítése, a beszélőváltásnak és a hibajavításoknak a mecha-

---

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az FKFP 0330/1997 támogatásával készült; egy része német nyelven publikálásra került in: Iványi 1998b. Köszönettel tartozom Bartha Csillának, a tanulmány lektorának, valamint Kocsány Piroskának és Pethő Gergelynek értékes megjegyzéseikért és javaslataikért. Egyúttal hangsúlyozom, hogy a dolgozatban maradt hiányosságokért és tévedésekért kizárólag engem terhel a felelősség.

² A *konverzációelemzés* (KE) elnevezés előtagjának ilyen formában való használatát (a német *Konversationsanalyse* mintájára, ahol az előtag szintén a latin eredetű idegen szót tartotta meg) több szándék indokolja: egyrészt, hogy az irányzatot megkülönböztessük a magyar nyelvű szakirodalomban *beszélgetéselemzés*, *diskurzuselemzés* és más hasonló elnevezésen ismert irányzatoktól (vö. 6. és 7. lábjegyzet), másrészt – egyetértésben Reményivel (1999: 10) –, hogy elkerüljük azt a téves látszatot, miszerint a tudományág kizárólag egyenrangú felek közti, jelentéktelen tartalmú „társalgásokat” elemezne.

³ A szövegnyelvészetben például a nyelvi jel szöveghez való kötöttségének, valamint ezek összefüggésének vizsgálata dominál, míg a pragmatikai kutatásokban a nyelvi jel és használója, valamint a megnyilatkozás és a szituáció közötti viszony áll a középpontban – mindenesetre mindkét irányzat az írott nyelv vizsgálata helyett a beszélt nyelv elemzésére helyezi a hangsúlyt. A KE hatására ezeken a kutatási területeken is megjelenik az interaktív jelenségek vizsgálata, olyannyira, hogy a szöveg, a cselekvés és az interakció önálló kutatási témákká válnak (vö. Gülich 1994: 77–80).

nizmusa stb. Ebben a szabályrendszerben helyet kapnak a rendszernyelvészet által le nem írható elemek, azaz a verbalizáció látszólag egyéni „zavarai” (a beszéd folyamatát megtörő szünetek, akadozások, bizonytalanságok, ismétlések, javítások), valamint a metadiszkurzív és szupraszegmentális elemek. Ezeket a jelenségeket a KE mint a „beszélt nyelv szintaxisának” alapvető elemeit vizsgálja.

1. Történeti áttekintés

A nyelvészet bizonyos más tudományágaival ellentétben a KE nem a hagyományos nyelvtudományban gyökerezik, hanem egy új szociológiai diszciplína, a nála kb. 10 évvel korábban keletkezett *etnometodológia* (a továbbiakban EM) egyik ágának, az *etnometodológiai konverzációelemzésnek* a továbbfejlődése. Ahhoz tehát, hogy elméleti háttérfeltevéseit, módszertani sajátosságait megismerjük, feltétlenül szükséges a nevezett két kutatási irányzat jellegének megismerése is.

1.1. Etnometodológia⁴

Az EM a 60-as évek amerikai szociológiájának egyik kutatási programjaként azokkal a módszerekkel foglalkozott, melyek segítségével a társadalom tagjai hétköznapi cselekvéseikben a szociális valóságot és rendet létrehozzák (vö. Streeck 1987: 672). Gyökerei egyrészt az észak-amerikai kulturális antropológia, a kognitív antropológia (*ethnoscience*) elméletére, másrészt német szociológusok elméleti hagyományaira vezethetők vissza. A szociológia elméletének klasszikusai, a német Alfred Schütz és az amerikai Talcott Parsons az ötvenes években, egymással csaknem egyidejűleg, bár egymásnak ellentmondó nézeteket képviselve azon fáradoztak, hogy a hagyományos, standardizált empirikus szociológiai kutatásnak új, saját metodológiai programot adjanak, illetve a szociális cselekvés általános elméletét kidolgozzák. Később Parsons tanítványa, Harold Garfinkel,⁵ az EM megalapítója tanárának szubjektív-elméleti nézeteivel szembefordulva s Schütz fenomenológiai társadalomfilozófiáját képviselve kifejtette azt az elméletet, amely szerint a szociális valóságot a cselekvők hozzák létre interakcióik segítségével. Aaron Cicourellel, az EM másik alapító tagjával együtt feltárták a szociológiai kutatás hétköznapi cselekvésekben gyökerező előfeltételeit (vö. Bergmann 1988/1: 4–18 és Streeck 1987: 672–6).

A szociológia korábbi metodológiai törekvéseivel szemben, mely „annak tudományos megalapozottságát a természettudományokéhoz hasonlóan a logikai pozitivizmus, illetve a kritikai racionalizmus keretein belül próbálja igazolni” (Streeck 1987: 676), az EM azt igyekszik bizonyítani, hogy a szociális rend szerkezeti összetevői – a természeti folyamatokkal szemben – mindig „értelmesen”, a társadalom tagjai által előre interpretált módon épülnek fel (vö. uo. 676). Szociológiai tudományként tehát azt a módszert vizsgálja, hogyan hozzák létre a társadalom tagjai szociális interakcióban a valóságot, s hogyan formálják, hogyan értelmezik azt rendezettnek, megmagyarázhatónak, szabályosnak (vö. Bergmann 1988/1: 18). Az EM-nek ebből fakadóan két célja van: először is azt akarja megmutatni, hogy mit tesz az ember hétköznapi életében „ügyei intézésekor”, mit tud és mit feltételez ennek mechanikájáról, milyen módszerekkel, mindennapi gyakorlati technikákkal és mechanizmusokkal jön létre s magyarázható a szociális valóság. Másrészt azt akarja szemléltetni, hogy a cselekvők aktívak, tetteiket maguk szervezik s ezáltal értelmet adnak annak, ahelyett, hogy előre meghatározott alternatívák szerint cselekednének. Tehát nem a szociá-

⁴ Vö. Patzelt 1987 és Flynn 1991.

⁵ *Mi az etnometodológia?* c. tanulmánya magyar nyelven is olvasható in: Horányi 1978: 173–202.

lis világ az, amely mindennapi cselekedeteinket determinálja, hanem fordítva, a társadalom tagjainak interakciójában valósul meg a szociális világ. A szociális rend előfeltétele nem a meglévő kulturális értékrend, hanem a sikeres kommunikáció, s kizárólag az aktív cselekvés vezethet el a világ megismeréséhez és magyarázatához. Ebben a folyamatban azonban nem szubjektíven, tetszőlegesen veszünk részt, hanem metodikai modellek, minták alapján. Tulajdonképpen az EM nem más, mint ebben a cselekvésben gyakorolt módszertan (vö. uo. 21).

1.2. Etnometodológiai konverzációelemzés

A hatvanas évek végén kialakultak az EM egyes irányzatai, miután követői a társadalmi valóságot különböző területeken kezdték elemezni. A hétköznapi beszélgetések – a nyelvi cselekvés és interakció – jelenségeinek elemzése a **conversation analysis** elnevezés alatt vált ismertté. Ez a legélesebben körvonalazódott etnometodológiai kutatási irányzat központi programadó kérdésfeltevését az EM-től kölcsönözte:

„hogyan állítanak fel a résztvevők egy bizonyos lokális rendet, [...] mely eszközökkel hozzák létre az érdekeltek az interakció rendezettségét, értelmezik saját és partnerük viselkedését ennek a rendnek a szempontjából, illetve hogyan juttatják kifejezésre ezt az értelmezést” (Schegloff & Sacks 1973: 290, idézve in: Kallmeyer 1988: 1097).

A konverzációelemzés kutatói tehát vizsgálati anyaguk, a hétköznapi beszélgetés rendezettségét feltételezték, és azokat a módszereket szerették volna feltárni, amelyeket a nyelvi interakció résztvevői követnek, amikor beszélgetőpartnerük viselkedésére reagálnak (vö. Bergmann 1988/2: 3 és Schegloff 1979b: 281).

Az etnometodológiai konverzációelemzés később számos kutatási ágra bomlott – különböző specifikus kutatási területtel. A német nyelvterületen kialakult irányzatok (**linguistische Konversationsanalyse**⁶, **Diskursanalyse**⁷ vagy **funktionale Pragmatik**, **Dialoganalyse** vagy **Dialogforschung** stb.) összefoglalóan a **Gesprächsanalyse** (beszélgetéselemzés) elnevezés alatt ismeretesek (különbségeikhez vö. Becker-Mrotzek 1992). Jelen dolgozatnak nem csupán az a célja, hogy e különböző irányzatok közös elméleti és módszertani alapfeltevéseit ismeresse, hanem kiemelten a

⁶ A német nyelvterületen művelt beszélgetéselemzésnek (**Gesprächsanalyse**) a 60-as évek beszélt nyelvi kutatásai, valamint a beszédaktuselmélet (és más, a beszélgetéselemzésre hatást gyakorló nyelvészeti irányzatok) mellett csak egyik forrása az amerikai fogantatású (**etnometodológiai**) **conversation analysis**. Feltétlenül hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a két irányzat nem azonos egymással! (Vö. 7. lábjegyzet is.)

A német nyelvterületen művelt **Diskursanalyse** (diskurzusanalízis) a **Gesprächsanalyse** (beszélgetéselemzés) egyik pragmatikai fogantatású irányzatoként a beszédaktuselmélet kritikájából fejlődött ki, s egy integratív nyelvészeti pragmatika (a nyelvi cselekvés elmélete) kidolgozásával áll összefüggésben (vö. Becker-Mrotzek 1992: 4 és 1996: 89). Az angol nyelvű szakirodalomban ezzel szemben a tágabb értelemben vett **discourse analysis** (DA) kifejezés az írott és beszélt szöveg vizsgálatát (tehát a szövegnyelvészetet és a beszélgetéselemzést) egyaránt magába foglalja. Különböző irányzataiként említhető az angol DA olyan képviselőkkel mint Halliday, Coulthard, Sinclair, az amerikai DA (ami **conversation analysis** néven is ismeretes) Goffman, Sudnow, Sacks, Schegloff, Jefferson stb. képviselőivel és a **Textlinguistics** – mely elsősorban szövegnyelvészetet takar – van Dijk, Beaugrande, Dressler és mások munkásságával (vö. McArthur 1992: 316, és a **discourse analysis** és **conversation analysis** címszavai in Crystal 1992: 106, 84). Tehát a német **Gesprächsanalyse** megfelelője az angol **discourse analysis**, s ennek specifikusabb formája – a német nyelvterületen művelt (nyelvészeti) **Konversationsanalyse**-hez hasonlóan – a **conversation analysis**.

nyelvészeti konverzációelemzés (a KE) irányvonalait kívánja a középpontba állítani. Ezért nem használjuk itt a **beszélgetéselemzés** elnevezést, hangsúlyozva ezáltal azt is, hogy a **beszélgetéselemzés** és a **konverzációelemzés** nem egy és ugyanazon irányzat: utóbbi csupán egyik kutatási ága az előzőnek.

2. A konverzációelemzés vizsgálati tárgya

A KE követői abból a feltevésből indulnak ki, hogy a beszélgetés olyan – a nyelven belül független – terület, amely az írott nyelvvel szemben saját törvényeit követi:

A beszélgetésekben elhangzott mondatok számos formai adottságát a beszélgetés általános és meghatározó szerkezeti mechanizmusa okozza, nem pedig [...] a nyelvél [...] (Streeck 1983: 74, vö. Gülich & Kotschi 1995: 32 is).

Ezért a beszélgetés, mint a nyelvhasználat alapvető formája – szemben a beszélt verbális kommunikáció más formáival, melyek csak ezzel egybevetve értelmezhetők (vö. Schegloff 1979b: 282) – saját vizsgálati módot igényel.

A KE központi vizsgálati tárgya tehát az intézményspecifikus formális jellemzőktől és korlátozottságoktól mentes, szóbeli, hétköznapi beszélgetés. Ennek a beszédhasználat-típusnak az a metodológiai jelentősége, hogy sokkal elterjedtebb, mint más kommunikációs típusok, amelyeknek ez egyébként előfeltétele: ebből a formából juthatunk el más formákhoz, amelyekből aztán visszatérhetünk ehhez (vö. Bergmann 1988/3: 52 és Streeck 1983: 74). Így a beszélgetés fontos, alapvető része az intézményspecifikus beszélgetéstípusoknak is (például különböző ceremóniáknak, vitáknak és interjúknak, a konferenciák, gyűlések, szemináriumok, terápiás kezelések, interjúk, kísérletek stb. nyelvén), amelyek mind a beszélgetés bizonyos átalakulása során jönnek létre, s amelyek jellemzői csak a hétköznapi beszélgetéssel egybevetve határozhatók meg. Ezek a rendszerek nemcsak a beszélgetéstől, hanem egymástól is különböznek, mert külön sajátos rendszerük van a beszélők váltakozásának szabályozására (vö. Bergmann *uo.*), vannak például preferált beszélői, s olyan, aki kiosztja a „szerepeket”, és meghatározza a beszélők sorrendjét, egyszóval: ezeknek a rendszereknek a felépítése – szemben a hétköznapi beszélgetésével – polarizált (vö. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 45–7).

A hétköznapi beszélgetés normális, természetes környezetben zajlik, anélkül, hogy megtervezték volna. A beszélgetés résztvevői is normális, hétköznapi – bár különböző tudású, foglalkozású és intelligenciájú – emberek. S míg a szociológusok azt vizsgálják, hogyan viselkednek, a beszédelemzők azt, hogy mit mondanak (vö. Schegloff 1979b: 282, Schenkein 1978: 1–2).

A KE tehát azt állítja, hogy a beszélgetés interaktív, rendezett nyelvi aktivitás, melynek szerkezete szabályokból, szabályrendszerekből és konvenciókból épül fel (vö. Kallmeyer & Schütze 1976: 13; Streeck 1983: 96 és Schenkein 1978: 2–3). A beszélgetést olyan rendezett folyamat eredményének kell tekintenünk, amely nem kész egészként, hanem a beszélgetők interakciójában lépésről lépésre jön létre.⁸ Az **interaktivitás** ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy akkor is, ha csak a résztvevők egyike beszél, mindkét (vagy minden) résztvevő szerepet játszik az aktuális **megnyilatkozás** (Äußerung) kialakításában.⁹ **Rendezettség** vagy **szabályszerűség** pedig azt értjük, hogy minden **megnyilatkozást** egy meghatározott struktúrában előre megadott, kötelező vagy alternatív cselekvési típus végrehajtásaként értelmezzünk. A „strukturális kényszer” elfogadása vagy elvetése megválasztható (vö. Kallmeyer & Schütze 1976: 14).

⁸ Annak mechanizmusához, hogy hogyan érjük el ezt az eredményt, l. Schegloff 1981: 73.

⁹ Még előadások esetén is fennáll ez, s még inkább a hétköznapi diskurzusokban, interjúkban, kísérletek lebonyolításának nyelvezetében. Ezek mindegyike „interakciószenzibilis”, s típusuk meghatározza a beszélő és hallgató közti interaktív kapcsolatot. Az interakcióban, valamint a szerepek felosztásában jelentkező hasonlóságok és különbözőségek kérdéséhez l. *uo.* 72–3.

A beszélgetés létrehozásakor a következő strukturális feladatok, illetve megoldásukhoz a következő eszközök állnak rendelkezésre:

- a beszélgetőpartnerek együttműködési készsége, mely biztosítja a kommunikáció lefolytatását;
- a személyekre, helyre és időre vonatkozó referenciák értelmezése és ezzel annak biztosítása, hogy a partner **megnyilatkozásait** megértjük és saját nyilatkozatainkat érthetővé tesszük;
- az időbeli sorrend (a beszélgetés kezdete, közepe és vége) szervezése (vö. uo. 6–13).

A beszélgetésekben elhangzó mondatok, azaz a **megnyilatkozások** írott megfelelőikkel szemben a következő jellemvonásokkal rendelkeznek:

- szorosan kötődnek a **beszélőváltás** egységeihez, a **beszédlépésekhez** (l. 2.1. rész);
- soha nem lépnek fel elkülönülten, csak a mindenkorli helyzet által meghatározott kontextusokban. Részai egyidejűleg más megnyilatkozások eredményeként is felfoghatók, hiszen létrejöttüket nagymértékben meghatározzák a megelőző nyilatkozatok, maguk pedig a **szekvenciális implikáció (sequentielle Implikation)** révén a következő nyilatkozatokat készítik elő;
- a mindenkorli befogadóhoz (s annak igényeihez) szabottak (**recipient designed**);
- tele vannak „hibákkal”¹⁰ és javításokkal (l. 2.3. rész);
- csak bennük jelennek meg a **verbalizációs folyamat** bizonyos ismertetőjegyei, valamint egyes partikulák és kérdéstípusok.

A nyelvi interakciós folyamat rendjének elvei és szabályai – mint a KE központi vizsgálati területei – a beszélgetésnek éppen ezeket a jellemvonásait érintik: a **beszélőváltás (Sprecherwechsel)**¹¹ mechanizmusát, a **szekvenciális rendet (Sequentielle Organisation)**¹² és a **javítási mechanizmus szabályait (Organisation von Reparaturen)** (vö. Bergmann 1988/3: 2; Kallmeyer 1988: 1098; Kallmeyer & Schütze 1976: 3–5 és Streeck 1983: 74 f.).

2.1. A beszélőváltás mechanizmusa

A hétköznapi beszélgetés alapvető rendje, a beszélőváltás annak a problémának a metodikai megoldása, hogy hogyan lehet biztosítani, hogy a beszélgetőpartnerek ne egyszerre, összevissza beszéljenek, hanem úgy váltsák egymást, hogy megszólalásaik között egyáltalán ne vagy csak minimális hézag keletkezzen.

Az interakció alapegysége az úgynevezett **(beszéd)lépés (turn, Redezug)**:¹³ az az aktivitás, amely él a megszólalás lehetőségével. Ez lehet egy mondat, egy frázis, vagy lehetnek különböző lexikai konstrukciók.

A beszélőváltás jellemvonásai röviden a következők: minden beszélgetésben váltakoznak a beszélők. Általában egyidejűleg csak egy beszélgetőpartner beszél. A résztvevők **megnyilatkozásai** rendszerint szünet és átfedések nélkül követik egymást. (Azokat az eseteket, ahol ezek mégis átfed-

¹⁰ A „hiba” fogalmát itt nem definiálom, de a 2.3. fejezetben – a teljesség igénye nélkül – felsorolom azokat a jelenségeket, amelyeket a konverzációelemzés hibaként értelmez. Itt szeretném megjegyezni, hogy mindazokat a fogalmakat, melyeket a tanulmányban nem definiálok, tudatosan preexplikatív értelemben használom.

¹¹ A kifejezést magyar fordításban több tanulmánykötet is így használja (vö. Pléh 1983: 340, Pléh & Siklaki & Terestyéni 1997: 432, Siklaki 1990a: 158 és Siklaki 1990b: 209), de előfordul **beszélgetésváltakozásként** is (vö. Pléh & Siklaki & Terestyéni 1997: 452).

¹² Magyar nyelvű fordításban **sorbarendezezként**, a **szekvencialitás** pedig **sorozatként** is olvasható (vö. Horányi 1978: 143 ff.).

¹³ A magyar nyelvű szakirodalom **fordulatként** (vö. Horányi 1978: 145) és **újramegszólásként** (vö. Szende 1995: 79) is használja.

dik egymást, vagy a köztük lévő átmeneti zónában hézagok keletkeznek, javításra szoruló hibaként értelmezzük. Erről részletesebben l. a 2.2. részt.) A **beszédlépésváltás** (**Turnübergabe**) nem előre meghatározott helyen történik, hanem rekurzív módon, lépésről lépésre különbözőképpen, mindig a **lehetséges váltási ponton vagy váltásra alkalmas helyen** (**übergangsrelevante Stelle**). A nyilatkozatok sorrendje, tartalmuk és hosszúságuk nem meghatározott.¹⁴

A **beszédlépésváltás** (vagy **sorváltás**)¹⁵ szigorú rendszert alkot, amely két összetevőjével és azok szabályaival befolyásolja és szabályozza a beszélgetés lebonyolítását. Tehát koordinálja a hézag nélküli beszédátadást, és meghatározza a mindenkor következő potenciális beszélőváltás idejét, helyét és beszélőjét.

A **beszélőváltás rendje** (**Organisation des Sprecherwechsels**),¹⁶ mint annak a problémának a megoldása, hogy hogyan kövessék egymást a beszélők, meghatározza a lehetséges váltás helyét. Ez az a hely, ahol az aktuális beszélő nyilatkozata lezártnak minősül, tehát beszédhez való jogát elveszti, illetve ahol a következő beszélőnek el szabad, sőt el kell kezdenie a **lépését** (**Turn, Zug, Redebeitrag**). Az **átadásra, azaz váltásra alkalmas helyet** a beszélők a nyilatkozatok végén jelzik. A KE alaposan vizsgálja és elemzi a két lépés közötti átmeneti területek szerkezetét is annak üres és kitöltött hézagaival (előbbieket a szünetek, utóbbiak az *öh-k*, *hüm-ök* és *ahá-k*)¹⁷.

A **beszélőváltás rendjének** szabályai hivatottak arra is, hogy eldöntsék, ki következhet következő beszélőként. Ezek a szabályok a következők:

1. A beszéd jogának odaitélése a **váltásra alkalmas helyen** történik.

a. A következő beszélőt az addigi beszélő választja **külválasztással (Fremdwahl)**¹⁸.

Csak a választottnak szabad, illetve kell beszélnie.

¹⁴ Kivéve hivatalos beszélgetésekben, ahol a „pro”-ra „kontra” felel és fordítva, vagy interjúkban, ahol kérdésre válasz következik, vagy beszélgetések elején, ahol az első lépés, az üdvözlés az üdvözlés viszonzását implikálja stb. Erről részletesebben a **párszekvencia** (**adjacency pair, Paarsequenz**) problémájakor szólnak a 2.2. részben, l. még Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 20–1, 27–33.

¹⁵ A **beszédlépésváltás** vagy **sorváltás**, (azaz „következés”) angol megfelelője, a **turn-taking** eredetileg egyfajta interaktív szociális rendet jelent, amely az életben különböző formákban jelenik meg. Ezt a kifejezést használják a különböző cselekvési **sorok, lépések** váltakozásának szabályozására, például játékban, közlekedésben, az üzleti kiszolgálás rendjében, interjúkban, gyűléseken, konferenciákon, hivatalos viták esetében, ceremóniák és hétköznapi beszélgetések lebonyolításakor (gondoljunk például a *rajtad a sor, te lépsz, te következ* kifejezésekre).

¹⁶ A magyar nyelvű szakirodalomban **beszélőváltási rendszernek** (Pléh 1983: 340) és **sorbarendezésnek** (Horányi 1978: 144), **beszélőváltást irányító szabályoknak** is nevezik (vö. Pléh & Síklaki & Terestyéni 1997: 430).

¹⁷ Ezeknek az úgynevezett **recipiens-** vagy **befogadójelzéseknek** (**Recipientsignal**) két funkciója van: egyrészt a befogadó fél figyelmét, érdeklődését és megértését jelzik, másrészt részvételét a beszélgetésben, amely az interaktív, egymással összeegyeztetett aktivitást teszi lehetővé. A szakirodalom foglalkozik ezekkel a kis beszédegységekkel, vokalizálásukkal és az azzal összefüggő magatartásformákkal. Ezekhez a kutatásokhoz, a **befogadójelzések** különböző megjelenési formáihoz és funkcióihoz vö. Schegloff 1981: 77–89 és Sacks 1978: 261–2.

¹⁸ A **Fremdwahl** és a hasonló szóösszetételek (**fremdinitiiert, Fremdreparatur**) szavak előtagjának fordításánál azt vettem figyelembe, hogy a gyakran használt magyar nyelvű megoldás – tudniillik **idegen** (vö. **Fremdkörper** – 'idegen test', lásd még **Fremdsprache, Fremdenverkehr, Fremdherrschaft, fremdrassig** stb.) szemantikai tartalma ebben az esetben nem fedi a németét, míg a ritkábban előforduló **külső** szó jelentésében sokkal közelebb van hozzá (vö. **Fremdantrieb** – 'külső motormeghajtás', **fremderregt** – 'külső erjesztésű', **Fremdgeräusch** – 'külső zaj', **fremdgesteuert** – 'külső vezérlésű'). Végül a **fremdländisch** ('külföldi') analógiájára született a **külválasztás** (**Fremdwahl**), **külkezdeményezett** (**fremdinitiiert**), illetve **küljavítás** (**Fremdreparatur**) megoldás.

b. Ha nem történik **külválasztás**, a beszélgetőpartnerek egyike **ön(ki)választás** vagy **bel-választás (Selbstwahl)**¹⁹ útján nyeri el a beszélő rangját. Aki elsőként kezd beszélni, az nyer jogot egy **beszédlépés** megtételére.

c. Ha sem **kül**-, sem **belválasztás** nem történik, az eredeti beszélő folytathatja **lépését**.

2. I.c. esetén, a lehetséges beszélőváltás következő helyén újra az 1.a–c. szabálysorozat lép érvénybe, és így tovább minden **beszélőváltásra megfelelő helyen** (vö. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 12–3, 25–33).

A rendszer szabályai mind lokálisan lépnek érvénybe, és együttes működésüknek rekurzív jellege van: esetről esetre mindig csak két lépésegséget határoznak meg – azokat, amelyek az aktuális **beszélőváltásban** részt vesznek – és **átadásukat** szabályozzák.²⁰

Bár a **beszédlépés** szemantikája, szintaktikai felépítése, fonológiai és intonációs jellemzői²¹ megkönnyítik a **beszélőváltást** – minthogy lehetséges lezárásukat és a potenciális átadásra alkalmas helyet előre kiszámíthatóvá teszik –, ennek ellenére szerkezetük nyelvtanfüggetlen korlátozásoknak is alá van vetve. Interakcionális és nem nyelvi feltétel például, hogy a beszélő lépése lezárásával a beszédhez való jogát elveszítheti. Ennek elkerülése s a **beszédlépés** lehetséges végpontja kitolásának az érdekében a lépés mellékmondatok beépítése, hozzáillesztése, melléknévhalmozás stb. segítségével expandálható, kiterjeszthető. Egy ily módon bővített beszédlépés létrehozásához szükség van mindkét interakciós partner beleegyezésére: a kezdeményezést a beszélő teszi, a befogadónak azonban le kell mondania a beszédhez való jogáról és lehetőségéről.²²

Nemcsak maga a beszélgetés, hanem – a beszélőváltás modelljének köszönhetően – az egyes megnyilatkozás is a beszélgetőpartnerek interaktív együttműködése során jön létre. Ellentétben a hagyományos nyelvészettel, amelynek keretében interakciós szituációtól elkülönített példák is elemezhetővé válnak, a KE-ben az egyes **beszédlépés** belső felépítése kizárólag az aktuális beszélgetés kontextusától függ, azaz **kontextusérzékeny (kontextsensitiv)**: háromrészes, interaktív szerkezete rendelkezik egy visszautaló – azaz a megelőző beszédlépéssel való kapcsolatát demonstráló –, egy előremutató – a következő, lehetséges vagy kívánatos szerkezetű beszédlépés realizálását meghatározó – és egy az aktuális helyzettel összefüggő elemmel, amelyek mindegyike a mindenkorai beszédlépés feladataihoz igazodik (vö. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 36–8). A beszélő úgy alkalmazkodik partneréhez, hogy beszédlépése szemantikai tartalmát az aktuális „címzett”-hez viszonyítva módosítja, s annak figyelmét a szemkontaktus és egyéb különböző interakciós technikák (mint például saját maga félbeszakítása s más „szabálytalanságok”) segítségével irányítja. A beszélgető partnernek nemcsak figyelnie kell, hanem figyelmét kifejezésre is kell juttatnia. Ez szintén a szemkontaktus, a testtartás, a mozgás²³ és nyelvi befogadójelzé-

¹⁹ A **Fremdwahl** – **külválasztás** analógiájára fordítottam a **Selbstwahl** és a hasonló összetételeket (**Selbstinitiierung**, **Selbstreparatur**) **bel**- előtaggal, bár esetükben az **ön**- előtagot is szerencsésnek találtam.

²⁰ Ezért nevezi az angol szakirodalom a rendszert egyidejűleg „local management system”-nek és „interactionally managed system”-nek (vö. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 40–3; Bergmann 1988/3: 3–4; Streeck 1983: 96–7).

²¹ A szintaxis, a fonológia és az intonáció szerepéhez a beszélők váltásának mechanizmusában l. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 33–8.

²² A tágitás módszereihez és okaihoz vö. Schegloff 1981: 75–7 és Streeck 1983: 79.

²³ Ezek a nonverbális technikák csak egy „szemtől-szembe-beszélgetés” esetében befolyásolhatják az interakciót. Elárulják a beszélgetőpartnerek viszonyát, s jelzik azon készségüket, hogy éppen megnyilatkozást szándékoznak intézni a partnerhez, vagy megmaradnak a befogadó szerepében. A beszélő azáltal lesz **recipient designed**, azaz úgy igazíthatja mondanóját a mindenkorai befogadó igényeihez, hogy pillantása irányának megváltoztatásával nemcsak befolyásolja a megnyilatkozás alakítását, hanem különböző technikák segítségével a célzott „címzett” pillantásának irányát is irányítja, aki őt ugyanígy befolyásolhatja. Goodwin (1979: 99–108) felállított egy olyan szabálysort, amely a beszélgetés alatti szemkontaktus rendszerét szervezi (vö. Schegloff 1979b: 281 is.)

sek segítségével történik, melyek a megnyilatkozás alakulását befolyásolják, s ezáltal jelentős szerepet játszanak a beszélgetés interaktív létrehozásában (vö. Bergmann 1988/3: 10–3 és Streeck 1983: 78–82). Így egy megnyilatkozás hosszúságának, tartalmának és struktúrájának oka sok esetben a különböző „címezettek” váltakozása és a mindenkor befogadónak a beszélőre gyakorolt hatása (azaz interaktív közreműködése) lehet (vö. Goodwin 1979: 112).

2.2. Szekvenciális rendezettség

A KE a megnyilatkozások interakciós folyamatokká való összekapcsolódását cselekvésláncolatoknak tekinti (vö. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 36; Kallmeyer 1988: 1097; Streeck 1983: 76 és Schegloff 1981: 75).²⁴ Elméletében a beszélgetés alapmodellje a **szekvencia (Sequenz)**, beszédcselekvések bizonyos szériaegysége, mely két egymást követő s egymással összefüggő megnyilatkozásból áll. Az egymást követés nemcsak időben történik, hanem a második megnyilatkozás bizonyos formában meg is világítja az első tartalmát. Az pedig meghatározza, vagy legalábbis hatással van arra, hogy mi következzen a másodikban (vö. Schegloff 1979b: 267).

Ennek a „követés-modellnek” a struktúráját és hosszúságát a **szekvenciális rendezettség (sequentielle Organisation)** elvei irányítják. Ha egy megnyilatkozás – a szekvenciális implikáció segítségével – meghatározza, mely cselekvőnek, milyen cselekvés és milyen megnyilatkozás segítségével kell a következő beszédlépést létrehozni, azaz ha az első megnyilatkozás létrehozása a **feltételes relevancia (konditionelle Relevanz)**²⁵ segítségével a második megnyilatkozás létrehozásának normatív elvárását vonja maga után, egy úgynevezett **párszekvencia (Paarsequenz)**²⁶ keletkezik.²⁷ Ez olyan egymásra válaszoló megnyilatkozások kettőse, melyet két különböző beszélő hoz létre. E megnyilatkozások közvetlenül követik egymást (például kérdés – felelet, üdvözlés – viszont-üdvözlés, meghívás – a meghívás elfogadása vagy elutasítása stb.),²⁸ s szekvenciális elhelyezkedésük megmutatja cselekvésjellegüket: a megállapítások szekvencianyitó, a válaszok szekvenciazáró egységek. Az olyan jellemzők, mint szintaktikai struktúra, szemantikai tartalom, intonáció, szemkontaktus és más nem verbális kísérő cselekvések segítenek felismerni egy megnyilatkozásban egy párszekvencia első részét, azaz egy szekvenciakezdeményező beszédcselekvést, amely az azt követő és arra reagáló megnyilatkozást cselekvése jelentésében dominálja és meghatározza. Vannak azonban olyan esetek, amikor a megnyilatkozásnak a beszélgetésben játszott szerepét csak az abban elfoglalt helye vagy más, szintaktikai, fonológiai vagy szemantikai támpontok segítségével lehet meghatározni.²⁹

A **feltételes relevancia** egyrészt elvárási séma, amely az arra következő megnyilatkozás létrehozását befolyásolja, másrészt értelmezési alap, amennyiben a párszekvencia típusát is meghatározza.

²⁴ Ezt a problémát a nyelvészeti pragmatika hasonlóképpen kezeli. Vö. ehhez: Streeck 1983: 88.

²⁵ Vö. Schegloff 1987: 157–64.

²⁶ A **párszekvencia** kifejezés helyett Pléh (1983: 341 f.) és Pléh & Síklaki & Terestyéni (1997: 440) a **szomszédsági pár** elnevezést használja, de előfordul **szekvenciapár** alakban is (uo. 439).

²⁷ A **feltételes relevancia** figyelmen kívül hagyása vagy a reakció elmaradása is fontos jelentőséggel bír az elemzés számára, amely azt hibaként értelmezi és kezeli. Vö. Kallmeyer 1988: 1099.

²⁸ Néhány típusát l. Clark & Clark 1983: 341 f. A „beszéddaktus-korrelációk” klasszifikációjához vö. Franke 1987: 265 f.

²⁹ Míg a klasszikus KE az alapszekvenciát két elemből állónak tartja, a beszélgetéselemzés más irányzatai kiegészítik egy harmadikkal (l. Heritage 1990: 145–9, valamint a **visszacsatolás** fogalmát in: Westley & Maclean 1977: 109), sőt, esetenként több elemmel is. Így említi Argyle (1990) nagyobb egységekként például a **négylépéses célirányos szekvenciákat**, az **interakció-ciklusokat**, **ciklusperiódusokat** és **epizódokat**.

Az elvárási séma okozhatja azt a problémát, hogy a beszélgetőpartner nem ismeri fel a megnyilatkozás végpontját, s így idő előtt megszólal. Ez pedig egyidejű beszédhez vagy a megnyilatkozások elmaradásához is vezethet (vö. Bergmann 1988/3: 14–22; Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 28–9 és Schegloff & Sacks 1973: 295–9, I. a 2.3. részt is).

A párszekvenciák különböző módon bővíthetők, kiegészíthetők, módosíthatók, például a feltételes relevancia hatásának időleges szüneteltetésével, más cselekvéseknek a párszekvencia részei közé illesztésével vagy elő- és utószekvenciák segítségével (a mellékszekvenciákról a 2.3. részben szólunk). Ezáltal, valamint különböző párok összefűzésével nagyobb egységek, cselekvésláncolatok jönnek létre.

A szekvenciapárok lehetőséget nyújtanak a megértés ellenőrzésére is, mivel szabályszerű második részük egyben implicit beismerése a megértésnek. Gyakran nem az a fontos, mit jelent egy nyilatkozat, hanem, hogy azt a „fogadó” hogyan értelmezi. A „címzett” ugyanis a választott megnyilatkozástípussal azt is kifejezésre juttatja, hogy hogyan értette meg a megelőző beszédlépést.

Az egyes megnyilatkozások logikája és felépítése segítségével rekonstruálható az azzal véghezvitt **cselekvéstípus** is, azaz, hogy mit „tesz” a beszélő egy bizonyos **megnyilatkozás** kifejezésre juttatásával. Egy-egy **cselekvéstípus** lehet panasz, bocsánatkérés, kívánság, kérdés, meghívás, javaslat, orvosi vizsgálat vagy egyetemi vizsga lefolytatása stb.

A kezdeményezett megnyilatkozás több olyan cselekvési alternatívát kínál a befogadónak, melyek nem egyenrangúak, hanem bizonyos intézményesített preferenciarendszer hatása alá tartoznak.³⁰ Az interakcióban résztvevők rendszerint arra töreksenek, hogy a diszpreferált alternatívákat – az elutasításokat és tagadó válaszokat – elkerüljék vagy legalábbis késleltessék.³¹ E célt szolgálják többek között az úgynevezett **előaktivitások (Präaktivität)** vagy **előszekvenciák (Präsequenz)**, melyek látszólagos bevezető megnyilatkozások, „előkérdések” vagy „előkérések”, melyeket a beszélő egyszerű közlései vagy kérdései helyett vagy azok előtt verbalizál. Feladatuk az, hogy tisztázzák, tisztában van-e a beszélgetőpartner a szükséges körülményekkel, vagy hogy elkerüljék, hogy negatívan reagáljon a feltett kérdésre, kérésre vagy javaslatra, de lehet egyszerűen csak az is, hogy felkeltsék figyelmét, s biztosítsák a beszélgetés folytatásának megfelelő szituációt stb. Alakjuk és mondattípusuk is a **befogadóra szabott**, azaz alkalmazkodik a mindenkor befogadó igényeihez. Tartalmuk attól függ, hogy mit feltételez a beszélő a partner előismereteiről (vö. Schegloff 1980: 115). Különböző megjelenési formái az előmeghívások, -bejelentések, -javaslatok, -kérdések stb., egyszerűen: az **előszekvenciák**.

Nemcsak az egyes megnyilatkozások, hanem a **beszélgetés mint szociális egység** is elemezhető. Éppúgy megvannak speciális rendező elvei az azokhoz tartozó különleges mechanizmusokkal, melyek a beszélgetés határainak megszabását s tematikus alakulását szabályozzák (vö. Bergmann 1988/3: 47).

A beszélgetésnek van egy kontextustól független váza, egy bizonyos szervezési rendje (a beszélőváltás, a szekvencialitás), amelyre a személyspecifikus és kontextusfüggő beszélgetés épül.³² A beszélgetést nem lehet hirtelen elkezdni vagy befejezni: kezdetét fokozatosan kell bevezetni, majd a végét ennek tükröképeként fokozatosan „kivezetni”. Az eközben fellépő szerkezeti problémák megoldásában (például hogy egy interakciót egyáltalán létrehozunk-e, vagy nem, hogy ki tegye az első megnyilatkozást stb.) számos konvencionális, valamint az adott kultúrára jellemző,³³ szituatív és

³⁰ A preferált alternatívák közé tartozik az **ajánlat** a **kéréssel** szemben, egy kérés vagy ajánlat **elfogadása** annak **elutasításával** szemben. (Vö. Kallmeyer 1988: 1099 és Bergmann 1988/3: 34.)

³¹ Így kerül sor a szekvenciális szerkezetben az előaktivitásokra (melyek megelőzik a főaktivitást), s előszekvenciákra a központi főszekvenciák előtt. (Vö. Bergmann 1988/3: 34 és Kallmeyer 1988: 1099.)

³² Ennek részletes leírását l. in: Schegloff 1979a: 63–8.

³³ Az interakció-szekvenciák kulturális különbségeihez vö. Clarke & Argyle 1997: 597 f.

státusfüggő szabály segít: például vizuális azonosítás és a szociális viszonylatok felismerése. A beszéd végét tulajdonképpen előre meghatározhatja annak kezdete, gyakran egész struktúrája is.

A megfelelő mechanizmus alkalmazása más, interaktív szempontból fontos releváns cselekedeteket is megvalósíthat, például parancsot és akceptálását, javaslatot és elfogadását stb. A záróformulák tehát tartalmilag és alakjukat tekintve különbözök lehetnek, s több-kevesebb információval szolgálhatnak a beszélgetőpartner számára, kombinálhatók és bővíthetők. Egy dologban azonban minden formula egyforma: alakjuk, tartalmuk s megfelelő előszekvenciáik előre meghatározhatják s meggyorsíthatják befejező fázisukat (vö. Schegloff & Sacks 1973: 312–24).

A nagyobb interakciós egységek – mint például egy történet, vicc vagy pletyka elmesélése, egy probléma ábrázolása egy beszélgetés keretein belül – spontán módon jönnek létre, mint a hétköznapi beszélgetés egy része, felépítésükben azonban világosan elkülöníthetők az őket körülvevő lépésről lépésre zajló beszélgetéstől. Bár nagymértékben meghatározza őket a beszélgetés beszélőváltásának szekvenciális rendezettsége, mégis saját, komplex szerkezettel rendelkeznek, azaz több megnyilatkozásból, párszekvenciából állnak, tartalmi és formális korlátaik, valamint tipikus elemeik és kifejezőeszközeik vannak.³⁴

Különösen a társalgáskezdés és -zárás (vö. Clark & Clark 1983: 342–6) problémájának megoldásához specifikus eszközökre és formákra van szükség, hiszen a beszélgetés csatolását a megelőző és azt követő egységhez fokozatosan, törésmentesen kell véghezvinni (vö. Hausendorf & Quasthoff 1991: 263–5).

2.3. A hibajavítások szerkezete

A KE foglalkozik a verbalizáció és a megértés folyamatával kapcsolatos empirikus jelenségekkel is. A **kölcsönös megértés biztosításának** (*Verständigungssicherung*) elvei alapján a szociális interakciós eseményekbe beépülnek a megértés ellenőrzését előre és utólag biztosító lehetőségek, hogy megelőzzék a megértési problémákat, vagy egy már létrejött problémát megoldjanak. Ennek egyik része a megnyilatkozások úgynevezett **befogadóspecifikus (rezipientspezifisch)** felépítése, azaz azoknak az előfeltételeknek a figyelembevétele, amelyek segítségével a partner megérti a megnyilatkozást, s ennek alapján részt vesz a beszélgetés további folytatásában (vö. Kallmeyer 1988: 1100). Ez fontos része a már említett kontextusérzékenységeknek, amelynek alapján a megnyilatkozások létrehozásában kódolva van a címzett, a megnyilatkozás szituációja és a cselekvés kontextusa.³⁵ Ebben nagy szerepet játszanak mind a befogadó ismereteiről és identitásáról feltételezett előismeretek, mind a beszélő mindennapi ismeretei (vö. Schegloff & Jefferson & Sacks in: Streeck 1983: 85 és Schegloff 1979b: 267).³⁶

A beszélgetés tartalmazza a verbalizációs folyamat nyomait is, amelyek elsősorban a beszélt nyelvre jellemzők³⁷, és amelyek vizsgálata lehetővé teszi, hogy a beszélgetés létrehozásának cselekvési típusait feltárjuk. Ezeknek a nyomoknak egy részét a verbalizáció természetes jeleként, másik részüket a beszéd folyamatában történő olyan zavarként vagy hibaként értelmezhetjük, me-

³⁴ A beszélgetések és viccek hasonló és eltérő jellemzőihez vö. Sacks 1978.

³⁵ A KE **kontextus** alatt heterogén dolgot ért, ellentétben más elméletekkel és módszerekkel nem differenciál deiktikus és háttérismeretek között.

³⁶ A KE ebben a vonatkozásban nem használja a *tudáskeret* vagy *séma* kifejezést. Az ezekre vonatkozó elméletet a kognitív pszichológia dolgozta ki, vö. Eysenck & Keane 1997: 292–304.

³⁷ Ezeket írott szövegekben általában töröljük (vö. Fiehler 1994: 179), csak kézzel írt piszkozatokban, jegyzetekben, kéziratokban maradnak meg. Azok a vizsgálatok, melyek során anyanyelvű és a megfelelő nyelvet idegen nyelvként használó beszélő közösen vitat meg és javít idegen nyelvű írásos szövegeket, azt mutatták, hogy ezeknek a „munkamegbeszéléseknek” ugyanolyan felépítésük van, mint a hétköznapi beszélgetéseknek. (Vö. Dausendschön-Gay & Gülich & Krafft 1992: 220–43.)

lyeket javítanunk kell.³⁸ Ezek oka a beszéd és az értés, valamint az interakció rendszerében résztvevő mechanizmusok meghibásodási hajlamában keresendő (vö. Streeck 1983: 85), tehát a rossz artikulációra, szekvenciaképzésre vagy szintaxisra, emlékeztetkiesésre, halláshibára vagy a környezet zaja által okozott zavarokra vezethetők vissza: hezitálások, megszakítások, hosszú hallgatás,³⁹ újramegzések, visszakérdezések, ismétlések és átfedések⁴⁰ jelzik a problémát.

A hibák legtöbbje nem szintaktikai eredetű, javításuk azonban mindig hagy valamiféle szintaktikai nyomot (vö. Schegloff 1979b: 269). Még azok a javítási folyamatok is, melyeket nem előznek meg látható hibára utaló jelek, megváltoztatják az illető mondat szintaktikai szerkezetét, lévén, azok erősebben hajlamosak a meghibásodásra, mint más szerkezeti egységek (vö. Streeck 1983: 84–7).

Következőképpen a beszélgetések rendelkeznek egy úgynevezett – más szóbeli közlésektől különböző – **szuperszintaxis**sal,⁴¹ amelyben a javítások és a javításokra való törekvés jelentős szerepet játszanak: meghatározzák a mondat összetevőinek alakját és struktúráját, s ezáltal az egész mondatot átalakítják.⁴²

A javítás interaktív jelenség, s általában mellékszekvenciának tekinthető, mivel az aktuális tevékenységet megszakítja, s annyi ideig szünetelteti, míg a javítás folyamata le nem zárul (vö. Bergmann 1988/3: 44; Jefferson 1972 és 1983: 58–9).

A hibajavítás jelensége bizonyos szabályszerűségeket mutat, s ezek rendszere szintén egyszerre kontextusfüggetlen és kontextusérzékeny (vö. Streeck 1983: 86). Tehát pontosan meg van határozva, hol és ki javíthatja a hibát, anélkül, hogy a beszélgetés kilépne a beszélőváltás rendjéből. A javítás tehát nemcsak beleillik a beszélgetés szekvenciális szerkezetébe, hanem a beszédlépésváltás rendjéhez hasonlóan annak integrális része (vö. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 40 és

³⁸ A verbalizációs folyamatok általában megszakítják a felszíni struktúra lineáris rendjét, anélkül, hogy a megnyilatkozások jelentését károsítanák. Ennek jelei például a hiányos kifejezések, szünetek, megismételt szavak vagy szótagok, megnyújtások, önjavítások, megszakítások, hibás és ismételt kezdések, konstrukcióváltások. A verbalizáció problémái fonetikai, morfolexikiai, lexiko-szemantikai, szintaktikai és pragmatikai szinten jelentkeznek. A téma részletes kifejtéséhez vö. Güllich 1994: 80–9 és Güllich & Kotschi 1995: 34–7.

³⁹ A hallgatás különböző típusokban jelenik meg: a beszédlépések között, de nem beszélőváltó helyen megjelenő beszédsszünetek általában „önmegszakítások”, és gyakran bizonyos belső állapotot jeleznek, például félelmet vagy a beszédszándék-realizálás nehézsége okozta zavart. A szabad beszédsszünetek gyakran egy lezárt megnyilatkozás után lépnek fel, amikor senki nem vállalja, vagy senkit nem kértek fel a következő beszélő szerepére, s mindenki valaki másnak a kezdeményezésére vár. A beszédlépések közti kínos, kitöltetlen csend (vakancia) olyankor lép fel, amikor kimarad egy olyan reakció, amelyre az egyik beszélő megnyilatkozásával egy másikat folytatásra kötelezett. (Vö. Bergmann 1988/3: 7–8 és Levinson 1994: 324 ff.)

⁴⁰ Az átfedések oka a beszédlépés-átadás l.b. szabályában keresendő: **Aki gyorsabban kezd beszélni, az nyeri el a következő beszédlépés jogát.** Hogy a partner idő előtti kezdéskor, illetve az ezáltal létrejött átfedés miatt semmi fontos információt ne veszítsen, a beszédlépését lezáró beszélő úgynevezett **beszédzárást megelőző (recompleter)** és **beszédzárás követő (postcompleter)**, az **önválasztó beszélő pedig beszédindítást megelőző (prestart)** technikákat alkalmaz. Ezek a beszédlépések között, az úgynevezett „átmeneti zónában” fellépő, a beszédlépés elhagyására, folytatására vagy átadására szolgáló technikák, mint például a beszédértést biztosító kérdések és egyéb partikulák (*nem?*, *na?*, *mi?*, *vagy?*, *öhm*, *nos*, *igen*, *de...*, *hm* stb.), amelyek gyakran átfedik a megelőző beszédlépést vagy az **önválasztó** beszélő következő, éppen megkezdett beszédlépését (vö. Sacks & Schegloff & Jefferson 1978: 30–3, 39–40; Streeck 1983: 79–85 és Schegloff 1979b: 269).

⁴¹ Ennek a beszélgetésszintaxisnak az elemeihez és jellemző vonásaihoz l.: Schegloff 1979b: 280–2 és a 3.1. részt.

⁴² Annak módjához, ahogyan a javítás a szintaktikai struktúrát megváltoztatja, vö. uo. 263–6.

Streeck 1983: 87). A javítási típusokat aszerint lehet osztályozni, hogy ki kezdeményezi⁴³ és viszi végbe azt. Előnyben részesül a beszélő által kezdeményezett **önjavítás** (**Selbstreparatur**), míg ennek partner által kezdeményezett változata a **küljavítás**⁴⁴ (**Fremdreparatur**) elkerülését szolgálja.

Az **ön- és külkezdeményezést** speciális, de különböző kezdeményező technikák valósítják meg, a javítások helyét s kezdeményezését bizonyos preferenciák határozzák meg (vö. Streeck 1983: 86–7; Jefferson 1983: 58–67 és Schegloff & Jefferson & Sacks 1977: 366–7).

A mindenkori második beszédlépés funkciója mindig kétféle:

- a) reflektál a megelőző beszédlépésbeli megnyilatkozásra,
- b) ha a befogadónak bármilyen megértési problémája volt azzal, kezdeményezi a javítást.

A két funkciót nem lehet együtt gyakorolni. Preferált helyzetben az a) funkció van, amely azonban a **külkezdeményezett (fremdinitiiert)** javítás esetében a háttérbe szorul, és egészen addig szünetel, amíg a kérdéses problémát tisztázták. A beszélő, hogy a diszpreferált b) funkciót elkerülje, megpróbálja megelőzni a kezdeményezést, s kijavítani a hibát vagy még ugyanabban a beszédlépésben, vagy a **beszélőváltóhely** után, a kibővített beszédlépés második részében. Az **ön- és küljavítás**, valamint az **ön- és külkezdeményezés (Selbstinitiierung, Fremdinitiierung)** szekvenciálisan összeegyeztetve egymásra épül, s lépésről lépésre, alternatív módon szabályozott: a kettő követi egymást, s szomszédos beszédlépésekben helyezkedik el (vö. Schegloff 1979b: 267–8 és Schegloff & Jefferson & Sacks 1977: 361–74).

A javítások első csoportját azok a jelenségek képezik, melyek cseréjét a fent leírt hibák okozzák. Második típusukba olyan nyelvi szerkezetek tartoznak, melyek nem zavarok kiküszöbölését célozzák meg, hanem bizonyos kifejezéseket „dolgoznak át”: a **körülírás (Paraphrasierung)**, a **reformulálás (Reformulierung)** és az **újrafogalmazás (Rephrasierung)**, a különböző ismétlések, értelmezések, az általánosítás és a példákkal való bizonyítás. Felépítésük összetettebb, s egy megelőző nyelvi szegmentumra utalnak vissza.⁴⁵

Végezetül van a verbalizációs tevékenység nyelvi **nyomainak** egy harmadik típusa is: ide a metadiszkurzív kifejezéseket soroljuk, melyeket a **beszédtértékelés** és **-magyarázat** címszó alatt foglalhatunk össze. Ez a típus a beszédprodukció különböző hibáira és problémáira (például a szökező folyamatra) utal, anélkül, hogy megoldaná azokat.⁴⁶

A három típus jelzései és **nyomai** között vannak közös vonások és eltérések is, hiszen a szövegstruktúra különböző szintjeihez tartoznak, s különböző nyelvi aktivitást jelölnek. Különbségük nemcsak előfordulásuk feltételeiben mutatkozik, hanem abban is, ahogyan a beszéd struktúrájára különböző hatást gyakorolnak (vö. Gülich & Kotschi 1995: 55–60). A különböző típusok **nyomai** azonban gyakran együtt jelennek meg, s minthogy a problémák gyakran nem jutnak el a megoldáshoz, a beszélő megelégszik azzal, hogy jelenlétüket megmutatja. A különböző aktivitások és mód-

⁴³ A beszélő által kezdeményezett javítás különböző formáihoz és szabályaihoz vö. Schegloff 1979b: 272–80.

⁴⁴ A **küljavítás** ritka jelenség. Jellemző módon a gyermek-felnőtt kapcsolatban vagy elbeszélések alatt fordul elő, utóbbi esetben elsősorban a beszélgetőpartner interaktív együttműködése jeleként szolgál (például az elbeszéléshez eszközök és kifejezések használatának javaslata). (Vö. Schegloff & Jefferson & Sacks 1977: 377–81; Hausendorf & Quasthoff 1991: 252–75; Bergmann 1988/3: 43–6; Streeck 1983: 82–7 és Jefferson 1983: 60–1.)

⁴⁵ Az „átdolgozó” kifejezés visszaatal a hibásnak vagy hiányosnak ítélt referenciakifejezésre – a hibaforrásra –, s különböző módon átalakítja, jellemzi, körülírja. A referenciakifejezés és a reformuláló kifejezés között szemantikai összefüggés van, melyre jelzés utal. Különböző formáihoz, tulajdonságaihoz és módszereihez vö. Gülich & Kotschi 1995: 39–51.

⁴⁶ Tartalmukban bizonytalanságot fejeznek ki, vagy valami fontos dologra irányítják a figyelmet. A reformuláló kifejezésekkel részben hasonló, részben azoktól különböző vonásokat mutatnak fel. Strukturális és szemantikai leírásukhoz és csoportosításukhoz vö. uo. 51–5.

szerek típusai között inkább átmeneti fokozatok vannak, mintsem világos határok. A **cselekvési típusok** azonban minden esetben interaktívak, s a beszélőlépésváltás szerkezete határozza meg őket. Megértésükben, értelmezésükben a beszélgetés specifikus környezete, illetve a kontextus (szituációs paraméterek, a cselekvések körülményei, a résztvevők személyiségjelei és véletlen események) segítenek (vö. uo. 34–61; Gülich 1994: 77–92 és Bergmann 1988/3: 5–6).

A javítások az aktuális nyelvi aktivitáson belül – mintha csak bizonyos szünetet alkotnának benne – önálló szerkezetű kiegészítő szekvenciákat képeznek. Ezeknek az úgynevezett **mellék-szekvenciáknak** (**Nebensequenz**, **Side-Sequenz**) más tipikus példái is vannak, többek között a megértés biztosítását célzó megnyilatkozások, a magyarázatok, félreértések és ezek tisztázása, a szókereső folyamatok stb. Kapcsolódnak a fő témához, de nem konkurálnak annak aktivitásával, s nem folytatják szekvenciáját. Elhagyják vagy megszakítják a tematikus folyamatot, hogy valamilyen más aspektusra irányítsák a figyelmet. A **mellékszekvencia** lezárása után a beszélgetés, amelyet az csak kiegészített, általában zavartalanul folyik tovább.

A mellékszekvenciák lehetséges helye és használata pontosan meg van határozva a **beszélő-váltás** rendszerének szekvenciális szerkezetében. Kezdetük és végük világosan felismerhető.⁴⁷

3. A konverzációelemzés metodológiája

A KE metodológiája nem kanonizált, módszerei kölcsönös összefüggésben állnak tárgyával, hiszen a vizsgálatok elválaszthatatlan alkotórészét képezik (vö. Bergmann 1988/2: 5–6). Csak bizonyos beszédelemző hagyományról vagy **kompetenciáról** (vö. uo. 7.), illetve **mentalitásról** beszélhetünk (vö. Schenkein 1978: 1–6 és Kallmeyer 1988: 1101), amellyel a beszédelemzőnek előre megadott metodikai szabályok ismerete helyett rendelkeznie kell.⁴⁸ A szociális események intuitív megértése a KE-nek nemcsak eszköze, hanem tárgya is: ez képezi ugyanis a társadalom minden tagjának interaktív kompetenciáját és azokat a hétköznapi cselekedetekbe beágyazott módszereket, melyeket az elemző – éppen úgy, mint saját kompetenciáját – feltárni próbál.

3.1. Adatgyűjtés

Az empirikus munka elvégzését egy bizonyos **metodikai restriktió** (Bergmann 1988/2: 9–10), illetve **metodológiai elv** (Bergmann 1985: 303) korlátozza: vizsgálati anyagként csak hétköznapi interakciós folyamatok olyan „nyers” hang-, illetve képi felvételei szolgálnak (magnó-, illetve video-felvételek), melyeket semmilyen gyakorlati, esztétikai vagy szubjektív szempontból nem csonkítottak vagy változtattak meg (vö. uo. 301). Csak ez a **regisztráló konzerválás**⁴⁹ teszi lehetővé,

⁴⁷ Gyakran kezdődnek olyan jellel, mely arra utal, hogy a beszélő mellékszekvenciát akar kezdeni (például *egyébként, épp most jut eszembe* stb.), vagy a megelőző megnyilatkozás egy részére kérdez rá, illetve megismételi azt. Az *ó, oké, igen, pontosan* stb. azt jelölik, hogy a mellékszekvencia konklúziójához jutott, s a beszélgetés visszatérhet a főszekvencia medrébe. A mellékszekvenciák különböző típusaihoz és funkcióihoz, valamint kezdésük és lezárásuk kezdeményezésének lehetőségeihez vö. Jefferson 1972.

⁴⁸ Ez az interakciós folyamatok, részletek, nüánszok és struktúrák, az egyes esetek és generális szerkezeti elvek iránti magas szintű szenzibilitást és megfigyelőképességet jelent; kitartást és ötletgazdaságot kíván a beszédelemző munka folyamán, minthogy ezt a mentalitást csak gyakorlással lehet elsajátítani. (Vö. Bergmann 1988/2: 7; Kallmeyer 1988: 1101 és Schenkein 1978: 1–6.)

⁴⁹ A két „konzerváló elv”, a **regisztráló** és a **rekonstruáló konzerválás** közti különbség értelmezéséhez vö. Bergmann 1988/2: 11 f.

hogy az időben lezajló és elmúló folyamatokat (például a beszédet) rögzíteni és az elemzés számára tetszőleges időben reprodukálni tudjuk.⁵⁰ A felvétel ugyanis időben szinkron módon zajlik magával a beszélgetéssel, s így annak egyetlen lehetséges regisztráló verzióját képezi. Megvan tehát az az előnye, hogy egy szociális eseményt (anélkül, hogy az elsődleges értelmezést elfedné, és a szociális „originálét” kondenzált formában egy rekonstruktív műfaj formai struktúrájába transzformálná) valóságos folyamatában – fontos és nem fontos dolgokat egyaránt dokumentálva – tud regisztrálni és analizálni (vö. Bergmann 1985 és 1988/2: 11–2).⁵¹

Az elemzést etnográfiai előmunkálatok előzik meg: olyan releváns, elemzésre alkalmas kommunikációs esemény keresése és kiválasztása, amely viszonylag egész, hiánytalan folyamatot mutat fel. (A szekvenciális szerkezet elemzése céljából például nagy jelentőséggel bír, hogy a beszélgetés hogyan kezdődik, s hogyan végződik.) Nem használhatunk tehát kitalált vagy példaszzerű adatokat, hiszen már a felvétel körülményét magát is befolyásolja a megfigyelés ténye, s ezáltal szelektív és perspektívafüggővé válik (vö. Kallmeyer 1988: 1102).

3.2. Transzkripció

A felvételek átírása⁵² arra szolgál, hogy a beszélgetést az írás tartósabb, stabilabb állapotába transzformálja, anélkül, hogy megőrizné a beszéd valódi gyorsaságát. Így nemcsak annak valódi folyamatát és tartalmát, hanem a lehető legpontosabb és legrészletesebb realizációs formáját is megtartja. Ennek megfelelően a transzkripció egy sor olyan különleges jelet is tartalmaz, amelyek a megnyilatkozás módját, például a hangképzés jellemzőit adják vissza, így a beszéd hangsúlyát, hangerejét, tempóját, az intonáció intenzitását, emelkedését és ereszkedését,⁵³ zavarokat, megszakításokat, belégzést, kilégzést és aspirációt. Jelöli a szekvenciális jellemzőket (egy megnyilatkozás csatlakozását a megelőzőhöz, átfedéseket, szüneteket stb.) és a transzkribáló egyéb megjegyzéseinek is helyet ad. Az írásnál szokásos központosítási jegeket általában nem használja, az interaktív

⁵⁰ Éppen ez volt a nívuma az audiovizuális technikák használatának az interpretatív kutatásban. Korábban, már az előző évszázad végén is használtak különböző hasonló felvételeket, még a nyelvészeti kutatásokban is. Ezek a próbálkozások azonban csak marginális szerepet játszottak. A hetvenes évek közepe óta a hang-, illetve később a videofelvételek általánosságban véve változásokat hoztak az empirikus társadalmi kutatásokba. A KE mellett az objektív hermeneutika számára is nélkülözhetetlen munkafeltételekké váltak ezek az eszközök. Ez utóbbi is azt követeli, hogy „a vizsgálati protokollok előállítását [...] »lehetőség szerint részletesen és valóságghű módon, tehát legalábbis a jó hangfelvételek szintjén végezzék«” (Oevermann: *Die Methodologie einer „objektiven Hermeneutik”*, idézi Bergmann 1985: 300; vö. Bergmann 1988/2: 10 is).

⁵¹ Az interpretatív szociológia képviselői, a KE és az objektív hermeneutika a társadalomkutatás hagyományos módszereinek kritikájaként a regisztráló konzerváló technikákat alkalmazza. A hagyományos módszerek alkalmazói meglévő vagy saját maguk létrehozta, numerikus-statisztikai vagy leíró ábrázolások segítségével dolgoznak – tehát a rekonstruáló konzerválás adataival (tipizált, összefoglaló, rekonstruáló formájú szociális folyamatokkal, mint amilyenek a tábori feljegyzések, megfigyelési naplók vagy beszélgetés-jegyzőkönyvek), amelyek részleteikben erősen függenek keletkezésük és felhasználásuk speciális kontextusától. (Vö. Bergmann 1985: 306–8.)

⁵² Jelölési rendszerét – az eredeti ortográfia mint bázisforma alkalmazásával – Gail Jefferson alakította ki. A beszédelemző transzkripcióknak különböző variánsai vannak, vö. Kallmeyer 1988: 1103. A nonverbális kommunikáció beszélgetést kiegészítő jelenségeinek, különösen a tekintet irányának jelölésére használt jelekhez vö. Goodwin 1979: 99, 106.

⁵³ A cselekvéstípusok intonációs vizsgálat segítségével való feltárási lehetőségeihez, valamint a prozódianak az interaktív feladatok megoldásában játszott szerepéhez vö. Selting 1993.

folyamatok időbeliségének viszont központi jelentőséget tulajdonít (vö. Bergmann 1988/2: 17–25 és Kallmeyer 1988: 1103).

A valódi interakcióhoz hasonlóan a felvett anyag és transzkribált variációja is értelmezhető struktúrával rendelkezik, amelyet az elemzés hivatott kimutatni (vö. Bergmann 1985: 310).

3.3. Elemzés

A transzkripció elvégzése maga is része az elemzésnek, hiszen a vizsgálati cél érdekében feltételezhetően relevánsnak tartott tulajdonságok és jelenségek figyelembevételével már interpretálta az anyagot (vö. Kallmeyer 1988: 1103).

A beszédelemző vizsgálatok olyan **egyszerű megfigyelésekből** indulnak ki, melyek megtételére a társadalom bármelyik tagja képes minden különösebb előismeret nélkül. Az elemzés három lépésben zajlik: először a rendszerességet kell felfedezni az anyagban, illetve annak a módját, ahogyan az adatokban rejlő, interaktív módon létrehozott rend szervezett és szabályszerű. Másodszor fel kell tárni azokat a problémákat, amelyeket a beszélgetés résztvevői a közösen létrehozott struktúraegységek alkalmazásával megpróbálnak megoldani, s ezáltal megfigyelhető rendezettséget hoznak létre. S harmadsorban le kell írni azt a módszert, amelynek segítségével ezeket a problémákat „problémamentes problémákká” teszik, és létrehozzák a rendszert. Azokat a rendszerelemeket kell feltárni, melyek tárgyát természetes, figyelemre sem méltó jelenségek képezik, melyek ismétlődő, visszatérő modelleket alkotnak. Ezek gyűjteménye képezi a vizsgálat tulajdonképpeni adatbázisát. Az elemzés során „a problémákat és kérdéseket [...] úgy kell megfogalmazni és átalakítani, hogy azok az interakció [...] rendszerének strukturális problémáit illessék, melyeket az interakcióban részt vevők oldanak meg bizonyos módszerek segítségével” (Bergmann 1988/2: 37; vö. uo. 30–5; Kallmeyer 1988: 1104 és Streeck 1983: 100).

A sacksi **Order at all points (rend minden ponton)** premissza alapján nem létezik „véletlen termék”. Minden szövegelemet a rendszer részének s releváns vizsgálati anyagnak tekinthetünk. Ezért nem szabad az adatok halmazát kizárólag megérzések alapján megtisztítani vagy kiegészíteni.⁵⁴ Az elemzés egyrészt az interakció keletkezési folyamatát követi, mind globálisan, mind lépésről lépésre a **részletes vizsgálat (Feinanalyse)** során. Másrészt visszatekintve – a következők ismeretében – értelmezi is a megelőző jelenségeket.⁵⁵ Eközben nem az a fontos, hogy egy beszélő mit szándékozik tenni megnyilatkozásával, hanem az, hogy hogyan értelmezik azt (vö. Kallmeyer 1988: 1103).

A KE vizsgálatának célja tehát az, hogy megtalálja azokat a cselekvés szempontjából releváns eljárásokat, módszereket és szabályokat, amelyeket az interakció résztvevői – anélkül hogy tudatosan feltétlenül igazodnának ezekhez – használnak és követnek, hogy cselekvésük céljait elérjék, s „szociális rendet” hozzanak létre (vö. Bergmann 1988/2: 40 és Gülich 1994: 77).

A megfogalmazott hipotéziseknek egy olyan generatív elvet kell tartalmazniuk, mely képes létrehozni a kiinduló adatokat, illetve új eseteket és hasonló jelenségeket tud generálni, nem jogsultak azonban arra, hogy a cselekedeteket feltételezett okokra, érzésekre, kontextuális körülményekre vezessék vissza. Sem az EM, sem a KE nem akarja a cselekedetek pszichológiai okait feltárni (vö. Bergmann 1988/2: 42). A rekonstruált formális elvek, melyek a nyelvi, illetve nyelven

⁵⁴ Ebből a premisszából többek között az következik, hogy a regisztráló konzerválás, melynek folyamán nem kerül sor a látszólag jelentéktelen, marginális és kevés fontossággal bíró elemek vagy hibás jelenségek elemzés előtti „kiselejtezésére”, elsődleges vizsgálati módszerré vált. (Vö. Bergmann 1988/2: 27, 38–40 és 1985: 311–2.)

⁵⁵ Fillmore (1990: 94 f.) megfogalmaz egy sor olyan kérdést, amelyek megválaszolásával az elemző a vizsgált anyag struktúráját feltárhatja.

kívüli kommunikációt lehetővé teszik, meghatározó **kontextusfüggetlen** struktúrával rendelkeznek, a kontextus feltételeit azonban – a velük való érintkezés során – figyelembe veszik és meghatározzák, hogy hol és hogyan válik **kontextusfüggővé** az indexikális utalásokkal bíró interakció (vö. uo. 45 és Kallmeyer 1988: 1100–1).

Ha a feltárt szabályszerűségek egy interaktív probléma módszertani megoldásának eredményét képezik, s a beszélgetőpartnerek követik a – hipotézisben megfogalmazott – modellt, akkor az interakció rendezési elve a **rendezési modell** minőségével rendelkezik (vö. Bergmann 1988/2: 46).

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a KE állításait a következő három forrás igazolhatja egyértelműen:

1. funkcionálisan azonos cselekvéstípusok egyidejű fellépése,
2. olyan eltérő esetek, melyeket a beszélgetés résztvevői szabálytalanságként kezelnek (ilyen értelemben jelölik, majd javítják, értelmezik, s következtetéseket vonnak le belőlük) és
3. a befogadó válasznnyilatkozatai, melyek egyidejűleg a megelőző megnyilatkozás értelmezéseként is szolgálnak (vö. uo. 46–8).

4. Zárszó

A KE – elsősorban német és angol nyelvterületen – napjaink egyik jelentős nyelvészeti kutatási ágává fejlődött. Világszerte lexikonok, kézikönyvek, egyetemi jegyzetek⁵⁶ ismertetik elméletét, számos iskolája, irányzata, elnevezése alakult ki (vö. Becker–Mrotzek 1996: 87–90., uő. (szerk.) 1992 és Fiehler 1995: 9). Magyarországi művelése ezzel szemben jelenleg csupán igen szóróványosan megjelent hazai, főként idegen nyelvű tanulmányokra⁵⁷ épül vagy magyar szerzők külföldön publikált írásaira⁵⁸. A KE-t magyar nyelvű összefoglaló írás információim alapján még nem ismertette.⁵⁹ Ezt a hiányt szándékozik pótolni a jelen tanulmány.

Terminológiai szótár (német és angol szakkifejezések magyar fordítása)⁶⁰

adjacency pair → *l. Paarsequenz*

Äußerung

megnyilatkozás

Feinanalyse

részletes elemzés

fremdinitiiert

külkezdeményezett

Fremdinitiierung

külkezdeményezés

Fremdreparatur

küljavítás

⁵⁶ Például Althaus & Henne & Wiegand 1980: 318; Asher 1994: 749 ff.; Bußmann (szerk.) 1983: 273 f.; Crystal 1987: 116, 402; Lewandowski 1990: 357–359; McArthur 1992: 316; Ammon & Dittmar & Mattheier (szerk.) 1987: 888 ff., 1095 ff.; Besch & Knoop & Putschke & Wiegand 1982: 301; Glück (szerk.) 1993: 336 f.; Ehlich (szerk.) 1996; Bergmann 1988; Linke & Nussbaumer & Portmann 1991; Brown & Yule 1989.

⁵⁷ Bartha & Munsberg & Péteri (szerk.) 1994: 193–306 (Teil III); Dausendschön-Gay 1999; Iványi 1996a, b, 1997a, b, c, d, 1998a; Szalay 1998: 40–42, magyar nyelven Iványi 2000a és Reményi 1999 disszertációjának a konverzációelemzésről szóló fejezete.

⁵⁸ Iványi 1998b, 2000b.

⁵⁹ Pléh & Siklaki & Terestyéni (1997: 393–4) rövid ismertetése a beszélgetés-elemzésről szól.

⁶⁰ Szakirodalmi ismereteimet elsősorban német (s csak másodsorban angol) nyelvű írásokból merítettem. A német irodalom azonban – a tudományág eredete miatt is – előszeretettel használ angol szakkifejezéseket. Ezért felvettem szótáramba az angol terminológiának német nyelvterületen használatos kifejezéseit is.

<i>Fremdwahl</i>	külválasztás
<i>Gesprächsanalyse (discourse analysis)</i>	beszélgetéselemzés
<i>konditionelle Relevanz</i>	feltételes relevancia
<i>Konversationsanalyse (conversation analysis)</i>	konverzációelemzés
<i>Nebensequenz</i>	mellékszekvencia
<i>Order at all points</i>	rend minden ponton
<i>Organisation des Sprecherwechsels</i>	beszélőváltás rendje
<i>Organisation von Reparaturen</i>	javítási mechanizmus szabályai
<i>Paarsequenz (adjacency pair)</i>	párszekvencia
<i>Paraphrasierung</i>	körülírás
<i>postcompleter</i>	beszédzárást követő (technika)
<i>Präsequenz</i>	előszekvencia
<i>Präaktivität (preliminary)</i>	előaktivitás
<i>preliminary → l. Präaktivität</i>	
<i>prestart</i>	beszédindítást megelőző (technika)
<i>Recipient</i>	befogadó
<i>Recipientensignal</i>	befogadójelzés
<i>recipient designed</i>	befogadóra szabott
<i>recipientspezifisch</i>	befogadóspecifikus
<i>recompleter</i>	beszédzárást megelőző (technika)
<i>Redezug → l. Redebeitrag</i>	
<i>Redebeitrag, (Rede)zug, turn</i>	beszédlépés, lépés
<i>Reformulierung</i>	reformulálás
<i>Rephrasierung</i>	újra fogalmazás
<i>Selbstinitiierung</i>	ön- vagy belkezdeményezés
<i>Selbstwahl</i>	ön(ki)választás vagy belválasztás
<i>Selbstreparatur</i>	önjavítás, beljavítás
<i>Sequenz</i>	szekvencia
<i>sequentielle Implikation</i>	szekvenciális implikáció
<i>sequentielle Organisation</i>	szekvenciális rend(ezettség)
<i>Side- vagy Nebensequenz</i>	mellékszekvencia
<i>Sprecherwechsel</i>	beszélők váltakozásának szabályozása
<i>turn → l. Redebeitrag</i>	
<i>turn taking</i>	beszélőváltás, sorváltás
<i>Turnübergabe</i>	beszédlépésváltás, beszélőváltás, beszédátadás
<i>Übergangsrelevante Stelle</i>	beszélőváltásra, lépésátadásra megfelelő hely, beszélőváltó hely
<i>Verständigungskontrolle</i>	megértés ellenőrzés
<i>Verständigungssicherung</i>	kölcsönös megértés biztosítása
<i>Zug → l. Redebeitrag, turn</i>	

SZAKIRODALOM

- Althaus, H. & Henne, H. & Wiegand, H. E. (szerk.) 1980. *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. Tübingen: Niemeyer.
- Ammon, U. & Dittmar, N. & Mattheier, K.J. (szerk.) 1987. *Sociolinguistics / Soziolinguistik*. Berlin & New York: de Gruyter.
- Argyle, M. 1990. A társas készségek és a szituációk és beszélgetések elemzése. In: Siklaki (szerk.) 77–89.

- Asher, R.E. (szerk.) 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford & New York & Seoul & Tokyo: Pergamon Press.
- Bartha M. & Munsberg, K.S. & Péteri A. (szerk.) 1994. *Äußerungen – Texte – Gespräche. Eine Einführung in ihre linguistische Beschreibung*. Budapest. Germanistisches Institut der Eötvös-Loránd-Universität (ELTE-Chrestomatie 7).
- Becker-Mrotzek, M. 1992. *Diskursforschung und Kommunikation in Institutionen*. Heidelberg. Groos (= Studienbibliographien Sprachwissenschaft, IDS 4).
- 1996. Diskursforschung in der alten BRD. In: Ehlich, K. (szerk.) 1996. 87–105.
- Bergmann, J. 1985. Flüchtigkeit und methodische Fixierung sozialer Wirklichkeit. Aufzeichnungen als Daten der interpretativen Soziologie. In: Bonß, W. & Hartmann, H. (szerk.): *Entzauberte Wissenschaft: Zur Relativität und Geltung soziologischer Forschung*. Göttingen: Otto Schwartz (Soziale Welt. Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis, Sonderband 3). 298–321.
- 1988. *Ethnomethodologie und Konversationsanalyse. Kurseinheit 1–3*. Fernuniversität – Gesamthochschule – in Hagen. Fachbereich Erziehungs-, Sozial- und Geisteswissenschaften.
- Besch, W. & Knoop, U. & Putschke, W. & Wiegand, H. E. (szerk.) 1982. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin & New York. de Gruyter.
- Brown, G. & Yule, G. 1989. *Discourse analysis*. Cambridge & New York & Port Chester & Melbourne & Sydney. Cambridge University Press.
- Bußmann, H. (szerk.) 1983. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart. Kröner.
- Clarke, H. H. & Clark, E. C. 1983. Hogyan tervezzük meg, hogy mit mondjunk? In: Pléh (szerk.) 1983. 333–74.
- Clarke, D. D. & Argyle, M. 1997. *Beszéltetési szekvenciák*. In: Pléh, Cs. & Siklaci, I. & Terestyéni, T. (szerk.) 1997. 565–602.
- Čmejrková, S. & Daneš, F. & Havlová, E. (szerk.) 1994. *Writing vs Speaking. Language, Text, Discourse, Communication. Proceedings of the Conference held at the Czech Language Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague, October 14–16, 1992*. Tübingen. Gunter Narr.
- Crystal, D. 1987. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge & New York & Port Chester & Melbourne & Sydney. Cambridge University Press.
- Crystal, D. 1992. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Oxford & Cambridge. Blackwell Publishers.
- Dausendschön-Gay, U. 1999. Wortsuchprozesse. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 9. 97–104.
- Dausendschön-Gay, U. & Güllich, E. & Krafft, U. 1992. Gemeinsam schreiben. Konversationelle Schreibinteraktionen zwischen deutschen und französischen Gesprächspartnern. In: Krings, H. P. & Antos, G. (szerk.): *Textproduktion. Neue Wege der Forschung*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag. 219–55.
- Ehlich, K. (szerk.) 1996. *Diskursanalyse in Europa*. Frankfurt am Main u.a.: Peter Lang (Forum Angewandte Linguistik 24).
- Eysenck, M. W. & Keane, M. T. 1997. *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fiehler, R. 1994. Analyse- und Beschreibungskategorien für geschriebene und gesprochene Sprache. Alles eins? In: Čmejrková, S. & Daneš, F. & Havlová, E. (szerk.) 1994. 175–80.
- 1995. Kommunikationsanalyse an der Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft der Universität Bielefeld. In: Fiehler, R. & Metzling, D. (szerk.) 1995. *Untersuchungen zur Kommunikationsstruktur*. Bielefeld. Aisthesis. 9–20.
- Fillmore, Ch. J. 1990. A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze. In: Siklaci (szerk.) 1990a. 90–118.
- Flynn, P. J. 1991. *The ethnomethodological Movement. Sociosemiotic Interpretations*. Berlin & New York. Gruyter (= Approaches to Semiotics 95).
- Franke, W. 1987. Texttypen – Textsorten – Textexemplare: Ein Ansatz zu ihrer Klassifizierung und Beschreibung. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 15. 263–281.
- Goodwin, Ch. 1979. The Interactive Construction of a Sentence in Natural Conversation. In: Psathas, G. (szerk.) 1979. 97–121.
- Glück, H. (szerk.) 1993. *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart & Wiemar: Metzler.
- Güllich, E. 1994. Formulierungsarbeit im Gespräch. In: Čmejrková, S. & Daneš, F. & Havlová, E. (szerk.) 1994. 77–95.
- Güllich, E. & Kotschi, Th. 1995. Discourse Production in Oral Communication. A Study Based on French. In: Quasthoff, U.M. (szerk.): *Aspects of Oral Communication*. Berlin/New York. Walter de Gruyter. 30–

66. In deutscher Übersetzung 1994. *Textherstellungsverfahren in mündlicher Kommunikation. Ein Beitrag am Beispiel des Französischen*. Manuskript, Bielefeld.
- Hausendorf, H. & Quasthoff, U. M. 1991. Kinder erzählen, Erwachsene hören zu: Zur entwicklungstheoretischen Integration interaktiver, semantisch-pragmatischer und formaler Beschreibungsaspekte. *Linguistische Berichte. Forschung Information Diskussion*. Opladen: Westdeutscher Verlag. 252–75.
- Heritage, J. 1990. Híradó interjúk elemzése: a hallgatóság számára előállított beszéd aspektusai. In: Siklaci, I. (szerk.) 1990b. 144–64.
- Horányi Ö. (szerk.) 1977. *Kommunikáció I. Válogatott tanulmányok. A kommunikatív jelenség*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Horányi Ö. (szerk.) 1978. *Kommunikáció 2. Válogatott tanulmányok. A kommunikáció világa*. Budapest. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó.
- Iványi Zs. 1996a. Die ethnomethodologische Konversationsanalyse. Eine darstellende Beschreibung. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 3. 61–89.
- 1996b. Wortsuchprozeß und Interaktivität beim Briefübersetzen. In: *Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében*. Nyiregyháza, Bessenyei György Kiadó. 441–9.
- 1997a. Die „Syntax“ von Wortsuchprozessen. Saussures *langue-parole*-Dichotomie im Lichte der Gesprächsanalyse. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 4. 7–31.
- 1997b. Warum-Fragen in der Gesprächsanalyse. Eine Fallstudie über den Wortsuchprozeß. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 4. 33–56.
- 1997c. Tip-of-the-tongue-Phänomene in alltäglichen Diskursen – Gedächtnistheoretische Überlegungen im Lichte der Gesprächsanalyse. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 4. 57–90.
- 1997d. Lücken im mentalen Lexikon. Eine gesprächsanalytische Untersuchung. In: *Hetedik országos alkalmazott nyelvészeti konferencia. Budapest, 1997. április 3–5. Külkereskedelmi Főiskola*. 283–6.
- 1998a. Wortschatzlücken-Phänomene in alltäglichen Diskursen. Ein Vergleich von Erkenntnissen gesprächsanalytischer und kognitivlinguistischer Untersuchungen. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 8. 27–50.
- 1998b. *Wortsuchprozesse. Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen*. Frankfurt. Peter Lang (= Metalinguistica 6).
- 2000a. A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények*. 2000. II. évfolyam 1. szám. 52–64.
- 2000b. Gesprächsanalytische Untersuchung von Wortfindungsstörungen. In: Schecker, M. (szerk.): *Wortfindung und Wortfindungsmöglichkeiten*. Tübingen. Gunter Narr.
- Jefferson, G. 1972. Side Sequences. In: Sudnow, D. (szerk.): *Studies in Social Interaction*. New York. Freeprint. 294–338.
- 1983. On Exposed and Embedded Correction in Conversation. *Studium Linguistik* 14. 58–68.
- Kallmeyer, W. 1988. Konversationsanalytische Beschreibung. In: Ammon, U. & Dittmar, N. & Mattheier, J. (szerk.): *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. Halbband 2*. Berlin/New York. Walter de Gruyter. 1095–108.
- Kallmeyer, W. & Schütze, F. 1976. Konversationsanalyse. *Studium Linguistik* 1. 1–28.
- Labov, W. & Fanshel, D. 1997. Beszélgetési szabályok. In: Pléh, Cs. & Siklaci, I. & Terestyéni, T. (szerk.) 1997. 395–435.
- Levinson, S. C. 1994. *Pragmatik*. Tübingen. Max Niemeyer.
- Lewandowski, Th. ⁵1990. *Linguistisches Wörterbuch*. Heidelberg & Wiesbaden. Quelle & Meyer.
- Linke, A. & Nussbaumer, M. & Portmann, P. R. 1991. *Studienbuch Linguistik*. Tübingen. Max Niemeyer.
- McArthur, T. 1992. *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford & New York. Oxford University Press.
- Pléh Cs. (szerk.) 1983. *Szöveggyűjtemény. A pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Pléh Cs. & Siklaci I. & Terestyéni T. (szerk.) 1997. *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Patzelt, W. J. 1987. *Grundlagen der Ethnomethodologie. Theorie, Empirie und politikwissenschaftlicher Nutzen einer Soziologie des Alltags*. München. Fink.
- Psathas, G. (szerk.) 1979. *Everyday Language. Studies in Ethnomethodology*. New York. Irvington Publishers.
- Reményi A. Á. 1999. *Nyelvhaszdnlat és hierarchia: Munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének szociolingvisztikai vizsgálata*. PhD-disszertáció. Budapest. Kézirat.

- Sacks, H. 1971. Das Erzählen von Geschichten innerhalb von Unterhaltungen. In: Kjolseth, R. & Sack, F. (szerk.): *Zur Soziologie der Sprache*. Opladen. 307–14.
- 1978. Some Technical Considerations of a Dirty Joke. In: Schenkein, J. (szerk.) 1978. 249–75.
- Sacks, H. & Schegloff, E.A. & Jefferson, G. 1978. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn Taking for Conversation. In: Schenkein, J. (szerk.) 1978. 7–55.
- Schegloff, E. A. 1978. A társalgás kezdetén... In: Horányi (szerk.) 1978. 143–72.
- 1979a. Identification and Recognition in Telephone Conversation Openings. In: Psathas, G. (szerk.) 1979. 23–78.
- 1979b. The Relevance of Repair to Syntax-for-Conversation. In: Givon, T. (szerk.): *Syntax and Semantics. Vol. 12: Discourse and Syntax*. New York u.a.: Academic Press. 261–86.
- 1980. Preliminaries to Preliminaries: „Can I Ask You a Question?” *Sociological Inquiry* 50. 104–52.
- 1981. Discourse as an Interactional Achievement: Some Uses of „Uh huh” and Other Things that Come Between Sentences. In: Tannen, D. (szerk.): *Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics. Analyzing Discourse: Text and Talk*. Washington. Georgetown University Press. 71–93.
- 1997. A beszélgetés néhány kérdéséről és kétértelműségéről. In: Pléh, Cs. & Siklaki, I. & Terestyéni, T. (szerk.) 1997. 436–57.
- Schegloff, E. A. & Jefferson, G. & Sacks, H. 1977. The Preference for Self-Correction in the Organization of Repair in Conversation. *Language* 53. 2. 361–82.
- Schegloff, E. A. & Sacks, H. 1973. Opening up Closings. *Semiotica* 8, 289–327.
- Schenkein, J. 1978. Sketch of an Analytic Mentality for the Study of Conversational Interaction. In: Schenkein, J. (szerk.) 1978. 1–6.
- (szerk.) 1978. *Studies in the Organisation of Conversational Interaction*. New York u.a.: Academic Press.
- Selting, M. 1993. Phonologie der Intonation. Probleme bisheriger Modelle und Konsequenzen einer neuen interpretativ-phonologischen Analyse. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 11. 1. 99–138.
- Siklaki I. (szerk.) 1990a. *A szóbeli befolyásolás alapjai. I. kötet*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- (szerk.) 1990b. *A szóbeli befolyásolás alapjai. II. kötet*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Streeck, J. 1983. Konversationsanalyse. Ein Reparaturversuch. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 2. 1. 72–104.
- 1987. Ethnomethodologie. In: Ammon, U. & Dittmar, N. & Mattheier, J. (szerk.): *Soziolinguistik. Bd. 1.* 672–9.
- Szende T. 1995. *A beszéd hangszerelése. Idő, hangmagasság, hangerő és határjelzés a közlésben*. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Szalay Gy. 1998. *Intersprachliche Defizite in Verhandlungen*. Budapest. Universität für Wirtschaftswissenschaften. Lehrstuhl Deutsch.
- Westley, B. H. & Maclean, M. S. Jr. 1977. *A közvetlen emberi kommunikációtól a tömegkommunikációig*. In: Horányi (szerk.) 1977. 103–11.

Iványi Zsuzsanna

SUMMARY

Iványi, Zsuzsa

Conversation analysis in linguistics

Conversation analysis has recently developed into an important branch of linguistics, especially in the German and English speaking world. Encyclopedias, handbooks, university textbooks have been published to advocate the theory of conversation analysis. A number of different schools, trends, and names of this discipline have evolved or been proposed (see Becker-Mrotzek 1992; 1996, 87–90; and Fiehler 1995, 9). On the other hand, its appearance in Hungary is based on scanty publications in this country, mainly in languages other than Hungarian, as well as on papers by Hungarian authors published elsewhere. As far as the author knows, no Hungarian-language overview of conversation analysis has been published as yet. The present paper aims to fill that gap.

Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben

1. Árnyaló partikulák a magyar nyelvészetben

Bár a *partikula* terminus használata igen nagy múltra tekint vissza¹, a modern európai nyelvészetben a partikulakutatás az orosz és a német nyelvészeti szakirodalomban kezdődött a 60-as években. Weydt (1969) úttörő monográfiájában megkülönböztet partikulákban gazdag és partikulákban szegény nyelveket, a partikulákban való gazdagságot/szegénységet a nyelvek tipológiai sajátosságának tekinti.² A 80-as évek óta egyre gyakrabban merül fel a kérdés, hogy hogyan lehet más nyelvekben partikulákat elhatárolni.

A magyar nyelvészetben H. Molnár Ilona (1968) értekezése nyitott utat a beszélő szubjektivitását kifejező nyelvi elemek kutatásának. A H. Molnár által felsorolt és elemzett *módosító szók* között találunk olyanokat, amelyeket mai szemmel partikuláknak tekinthetünk, s olyanokat is, amelyeket továbbra is módosító szóknak (vagy a modern strukturalista nyelvészet terminológiájával: mondathatározóknak) nevezünk. Engel (1991) kontrasztív összevetésében még azt a véleményt képviseli, hogy a partikulák a német és a magyar nyelv egyik fontos tipológiai különbségét alkotják. Példájában egy német feleség és egy magyar anyanyelvű férj közötti német nyelvű beszélgetésben kommunikációs zavar, félreértés jön létre, mivel a férj – Engel szerint az anyanyelv hatására –, nem használ partikulákat, így eredetileg bátorításnak szánt szavaiból száraz, kategorikus kijelentés lesz.³ Az újabb szakirodalomban azonban egyre inkább kirajzolódni látszik egy konszenzus a tekintetben, hogy a partikulákban való gazdagság a magyar nyelvre is jellemző.⁴ Kiefer 1983-as tanulmányában a szemantika és a pragmatika elhatárolása kapcsán megemlíti, hogy a nyelvben vannak olyan lexikális elemek is, amelyek már önmagukban meghatározzák a pragmatikai jelentést. Ezeket „pragmatikai mutatóknak” nevezi, s példaként a *hát, ugyan, ugye* és *nos* szócskákat említi, részletes elemzésükre azonban nem tér ki.⁵ A partikulák következetes elhatárolására először Keszler (1995) tesz javaslatot. Magát a partikulát Keszler a német nyelvtanokban szokásos eljárást követve szintaktikai és szemantikai kritériumokkal definiálja. A partikulákon belül szemantikai, illetve funkcionális kritériumok alapján különböztet meg úgynevezett „árnyaló partikulákat”, amelyek a többi partikulával (pl. a fókuszpartikulákkal) szemben nem hordoznak semmiféle propozicionális tartalmat, hanem a megnyilatkozás pragmatikai funkcióját határozzák meg:

¹ A terminussal már az ókori grammatikákban is jelölték a ragozhatatlan szavakat. A modern nyelvészetben azonban általában ennél szűkebb értelemben használják.

² Weydt disszertációjában a német és a francia nyelv közötti egyik legfontosabb különbséget abban látja, hogy a német nyelv igen gyakran *expressis verbis*, lexikális egységekkel fejez ki beszélői attitűdöket, beállítottságot, míg a franciában ezek az információk általában a kontextusban implicit módon benne foglaltatnak, de *explicite* nem fejezik ki őket.

³ Engel Budapesten tartott előadásában és ebből készült dolgozatában egy kommunikatív nyelvtan szükségessége mellett érvel az idegennyelv-oktatás számára. A példában a férj a magyar „*Meglátod, sikerülni fog.*” mondatot a „*Du wirst es schaffen.*” mondattal fordítja németre. Ahhoz azonban, hogy az adott szituációban a mondat valóban megnyugtatólag, bátorítóan hasson a feleségre, a németben szükség lenne a *schon* partikula használatára (vö. Engel 1991:124).

⁴ Ez persze nem zárja ki azt, hogy a magyar nyelvben nem azokban az esetekben használunk partikulákat, mint a németben, vagy más nyelvekben. Így természetesen lehetséges olyan eset, hogy egy partikulát nem tartalmazó magyar mondat német fordításába az adott szituációban kívánkozik egy partikula.

⁵ Vö. Kiefer 1983:208f. Magyar partikulákra vonatkozó egyes példák és elemzések előfordulnak többek között Fábricznál (1986) és Péternél (1991) is.

„A p a r t i k u l á k csekély jelentéstartalommal rendelkeznek, egyesek szerint csak a szituációból adódik a jelentésük, pragmatikai-kommunikatív indikátorok, általában egy szóra vonatkoznak, mondatrészt szerepét nem töltheti be, elhagyhatók a mondatból anélkül, hogy a mondatban szerkezeti hiány keletkezne, semmiféle kérdésre nem válaszolnak, hordozhatnak azonban emocionális tartalmat [...]”. *Á r n y a l ó p a r t i k u l á k*: Főként a beszélt nyelvben, és különösen a dialógusokban fordulnak elő. Speciális jelentésük nincsen. Általában egyéb szófaji kategóriákba is beletartoznak, partikulaként való használatuk csak másodlagos. Pragmatikai funkciójuk van. Többtinformációt nyújtanak a mondottakhoz viszonyítva. Árnyalják a mondanivalót, illetve pontosan kijelölik annak pragmatikai funkcióját.” (Keszler 1995:304)

1998-ban megjelent dolgozatában Keszler 17 mondatpéldát sorakoztat fel annak bizonyítására, hogy a magyar nyelvben is gyakran használunk árnyaló partikulákat. Példáiban az *akár, alkalmasint, aztán, ám, bezzeg, csak, csakhogy, de, de hiszen, egyáltalán, elvégre, inkább, is, hiszen, legalább, legfeljebb, már, tulajdonképpen, ugyan* szavak fordulnak elő. Külön figyelmet érdemelnek azok a példák, amelyekben több partikula kombinációja is megfigyelhető:

(1) *Most már aztán gyere el!* (vö. Keszler 1998:305)

Kugler 1998-as cikkében a partikulákat nem zárt, diszkrétan elkülönülő, homogén nyelvi kategóriaként mutatja be. A magyar partikulák morfológiai és szintaktikai viselkedésük szempontjából egyaránt sokfélék lehetnek, bár rendelkeznek jellemző grammatikai tulajdonságokkal. Legfontosabb ismérvüknek Kugler a „nem létező vagy nagyon szűk denotatív jelentést” tekinti, grammatikai sajátosságait pedig ezzel hozza összefüggésbe:

„A partikula olyan viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész [...]. Morfológiai természetű szerkezetet azért nem hoz létre, mert nem grammatikai viszonyító elem, mondatrészi szerepre pedig nem létező vagy nagyon szűk denotatív jelentése miatt alkalmatlan. Funkciója az, hogy a mondatban lévő állításon műveleteket végez (pl. előfeltételt kapcsol hozzá, meghatározza téma-réma szerkezetét) [...]; modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarati, értékelő viszonyát) fejezi ki, vagy jelöli a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetve annak valamely összetevőjére [...]”. (Kugler 1998: 214)

Funkcionális szempontból Kugler a partikulákat modális-pragmatikai és propozicionális partikulákra osztja. Az utóbbiak befolyásolják a mondat propozicionális tartalmát, egyes információelemeket kiemelnek, relativálnak etc. A modális-pragmatikaiak lehetnek a mondat modális alapértékének jelölői (pl. a *vajon, ugye, -e* partikulák a kérdő, a *bár, bárcsak* az óhajtó alapértéket jelölik), vagy lehetnek „modális kiegészítő értékek jelölői”, kifejezhetnek megerősítést, enyhítést, akarati és érzelmi viszonyulást (vö. Kugler 1998: 216). Ez utóbbiakat tekinti Kugler árnyaló partikuláknak.

2. Az árnyalópartikula-funkció keletkezése

A német nyelvészetben a 90-es évek eleje óta általános vélemény, hogy az árnyalópartikula-funkció⁶ grammatikalizáció útján jön létre olyan lexikális elemek esetében, amelyeknél már az alapjelentés tartalmaz valamilyen relacionális elemet.⁷ Ezzel magyarázható, hogy azok a nyelvi jelek, amelyek árnyaló partikulaként használhatók, állhatnak más funkcióban is, például kötőszóként, mondatzóként, határozószóként, esetleg melléknévként, egyesek ragozott igealakokra vezethetők vissza. Ezek a funkciók általában történetileg korábbi képződmények, mint az árnyalópartikula-

⁶ A német nyelvészetben *Abtönungspartikel*-nek, vagy *Modalpartikel*-nek nevezik.

⁷ Vö. Meibauer (1994) és Diewald (1997).

funkció. A grammatikalizáció folyamatának lényege abban áll, hogy szabad diszkurzusszerkezetből a nyelvéjlődés során nyelvtanilag kötött elemek, végső soron kötött morfémák jönnek létre.⁸ A 80-as évek második fele óta folyó grammatikalizációkutatás során egyre inkább bebizonyosodik, hogy a grammatikalizációs folyamatok a különböző nyelvekben hasonló vonásokat mutatnak, hasonló lépésekben mennek végbe. Wegener (1998) négy folyamatot tart a grammatikalizáció szempontjából konstitutívknak: a grammatikalizálódó nyelvi jel szemantikailag kiüresedik, propozicionális jelentése elveszik, vagy elszegényedik. Ezzel párhuzamosan szintaktikailag kötötté válik, elveszti szabad kombinálhatóságát más nyelvi jelekkel. A folyamatot gyakorta fonológiai redukció is kíséri, a grammatikalizálódó nyelvi jel a szintaktikai szerkezetekben elhangsúlytalanodik, lerövidül, esetleg klitizálódik. Negyedik folyamatként pedig a szemantikai kiüresedés révén funkciója átkerül a propozicionális szintről a szubjektív, modális szintre, illetve pragmatikai funkciót kap.

A magyar árnyaló partikulák elhatárolása során döntő jelentőségű lehet keletkezésük vizsgálata. A német nyelvészetben ugyanis a partikulák elhatárolására jól használható formai kritériumok vannak. Elsősorban a német mondat keretes szerkezetéből adódóan könnyen vizsgálható, hogy mely nyelvi elemek alkotnak mondatrészt, ugyanis a kijelentő mondat első helyén, a ragozott ige előtt jellemzően egy, és csak egy mondatrész áll. A német partikulák egyik legfontosabb jellemzője ilyképpen abban áll, hogy nem állhatnak az első szórendi pozícióban. A magyar nyelv mondat szerkezete ilyen egyértelmű, grammatikai alapokon nyugvó elhatárolást nem tesz lehetővé.⁹

Az elhatárolás különös nehézségei, elsősorban a formális grammatikai kritériumok hiánya, illetve szegényes volta indokolja, hogy a magyar nyelvészetben eddig még nem alakult ki konszenzus a tekintetben, hogy mely lexikális elemek használhatók a magyarban árnyalópartikulafunkcióban. Másrészt, mivel a grammatikalizáció folyamat, nem lehet éles határt vonni a már grammatikalizálódott partikulák kategóriája és a még nem grammatikalizálódott egyéb kategóriák között. Vannak erősebben és kevésbé grammatikalizálódott partikulák. A szűkebb értelemben vett árnyaló partikulák száma valószínűleg 20–30 között mozog,¹⁰ tágabb értelemben azonban sok nyelvi jel szerepelhet ebben a funkcióban. A következőkben magam sem törekszem a magyar árnyaló partikulák tételes felsorolására, csupán példákkal szeretném szemléltetni őket. Többek között a következő esetekben beszélhetünk árnyaló partikulákról:

- (2) *Csak két kilót fogytam.* (fókuszpartikula)
Menj csak! (árnyaló partikula)
- (3) – *Felkészült a vizsgára?* – *Persze!* (mondatszó)
A vizsgára persze már megint nem készült fel. (árnyaló partikula)
- (4) *Péter egyszerűen oldotta meg a feladatot.* (határozóragos melléknév)
Péter egyszerűen megoldotta a feladatot. (árnyaló partikula)
- (5) *Ugyan a feladat nem nehéz, de azért munkaigényes.* (kötőszó)
Én ugyan meg nem csinálom! (árnyaló partikula)
- (6) *Megcsinált mindent, aztán elrohant.* (határozószó/kötőszó)
Na, ez aztán jól kezdődik! (árnyaló partikula)
- (7) *Még nem jött meg.* (határozószó)
Hát még ilyet! (árnyaló partikula)
- (8) *Már későre járt.* (határozószó)
Nyughass már! (árnyaló partikula)
- (9) *Esik az eső, hát maradjunk itthon.* (kötőszó)
Hát láttál már ilyet? (árnyaló partikula)

⁸ A grammatikalizáció elméletéhez l. Traugott/König (1991).

⁹ A partikulák német-magyar kontrasztív összevetéséhez l. Péteri (1999a).

¹⁰ Magam a disszertációmban 15 magyar árnyaló partikulát vizsgáltam meg részletesen, bizonyos azonban, hogy nem sikerült teljes partikulalistát alkotnom (vö. Péteri 1999b).

3. Néhány példa a magyar árnyaló partikulák kialakulására

A következőkben három példa elemzésén vizsgálom meg a partikulává válás folyamatát.

3.1 *is*

A grammatikalizáció folyamata már a szó keletkezésekor megkezdődik. A TESZ (II/236) szerint az *is* szóhasadással vált le az *és* kötőszóról. Eredeti funkciójában egy mondatrésznek különös nyomatékot adott. Az *és* szó megmaradt kapcsolatos kötőszónak, az *is* pedig egy hozzáfűző-kiemelő jelentést kapott. Fábricz (1986:17ff.) szerint az *is* szócska kötőszóként mondatrészek, mondatok, illetve mondatartalmak hasonlóságát fejezi ki, s ebben a funkcióban nem állhat az állítmány után:

- (10) *Anna is megérkezett.* $\Rightarrow$ *Péter megérkezett.*
Júniusban is felvételizett. $\Rightarrow$ *Júniusban érettségizett.*
Az eső is esik. $\Rightarrow$ *Fúj a szél.* (Fábricz példái; 1986: 17f.)

Partikulaként az *is* szócska Fábricz szerint megfelelést fejez ki, s az ige után, elváló igekötő esetén az igekötő és az ige között áll:

- (11) *Már megyek is.*
El is ment.

Fábricz nézetével annyiban vitatkoznék, hogy véleményem szerint az *is* esetében a partikulává válás már a szó keletkezésekor megkezdődik, így a (10) alatt felsorolt példák esetében sem beszélnek kötőszóról. Ez a funkció megfelel a Helbig (1988: 37ff.) által fókuszpartikulaként¹¹ (Gradpartikel) leírt funkciónak. Helbig szerint a fókuszpartikulák egyik csoportja más értékeket kapcsol hozzá a mondanivalóhoz, másik csoportja pedig más értékeket zár ki. Az *is* fókuszpartikula az első csoportba tartozik, más értékek, tartalmak jelentésére utal. Ilyen értelemben ellentétes jelentésű a kizáró *csak* fókuszpartikulával:

- (12) *A is = nem csak B*

Másképp úgy gondolom, hogy a fókuszpartikula és az árnyaló partikula között az elsődleges különbség nem a szórendi pozíciójukban keresendő. Árnyaló partikuláról akkor beszélhetünk, ha a kontextusban sem explicite, sem implicite nem található olyan proposícionális tartalom, amihez az *is* az általa jelölt tartalmat hozzákapcsolná. Ebben az esetben a hozzákapcsoló funkciót úgy értelmezzük, hogy a másik értéket nem a proposícionális szinten, hanem a szituációban keressük. Jellemzően előfordul, hogy az árnyaló partikula az állítást a beszélő vagy a hallgató elvárásához kapcsolja, kifejezi, hogy az állításban közölt tartalom valamelyikük részéről elvárt, illetve várható volt:

- (11') *Már megyek is.* (Mint ahogy az várható.)
El is ment. (Mint ahogy az várható volt.)

¹¹ Helbig *Gradpartikel*-nek nevezi. A német nyelvészetben szinoním terminusként használható a *Fokuszpartikel* is, s mivel a magyar nyelvészetben a *fókuszpartikula* terjedt el, a továbbiakban ezt a kifejezést használom.

Előfordulhat azonban, hogy bár szörendileg az igei állítmány után áll az *is* szócska, mégis hozzákapsoló funkciója a propozicionális szinten valósul meg:

(13) *Meglátogatott, és hozott is valamit.*

Az (13)-as példában két cselekvés kapcsolódik egymáshoz: Nem csak meglátogatott, hanem hozott is valamit. Természetesen bizonyos szituációkban itt is hozzáérhetjük azt is, hogy az adott cselekvés az adott szituációban várható volt, ebben az esetben a fókuszpartikula és az árnyaló partikula közti átmenetről beszélhetünk.¹² Árnyaló partikulává azonban az *is* egyértelműen csak akkor válik, ha a propozicionális szintről teljesen eltűnik az a másik tartalom, amelyhez az *is* által jelölt tartalmat kapcsoljuk, és így az *is* kapsoló funkciója teljes egészében a szituáció szintjére helyeződik át.

A fókuszpartikula és az árnyaló partikula között van azonban egy formai különbség is. A fókuszpartikula ugyanis – bár maga nem tagadható –, szerepelhet tagadott kifejezés részeként, s ez esetben összeolvad a tagadószóval (*sem*):

(10') *Anna sem érkezett meg. Júniusban sem felvételizett. Az eső sem esik.*

Lehetséges azonban a *nem* tagadószóval kombinált forma is. Ilyenkor az *is* teljesen kívül áll a tagadáson. Egy propozicionális elemet tagadunk, s ezt hozzákapsoljuk más értékekhez:

(14) *Erről nem is beszéltünk.*

Más szóval a *sem*-mel történő tagadás esetén a kapsoló más propozicionális tartalmat is tagadjuk, a *nem is* formával viszont a tagadott tartalmat egy nem tagadott tartalomhoz kapcsoljuk:

(14') *Erről sem beszéltünk. (→ másról sem.)*

Erről nem is beszéltünk. (→ másról viszont igen.)

Árnyaló partikula esetén a partikula összeolvadása a tagadószóval nem lehetséges, hiszen a negáció olyan művelet, amelyet csak propozicionális tartalomra hajthatunk végre. Az árnyaló partikula mindenképpen kívül esik a tagadás hatókörén. Lehetséges viszont a *nem is* forma, mivel az árnyaló partikulát tagadó értelmű kijelentésekhez is hozzáfűzhetjük:

(11'') *Nem is megyek. Nem is ment el.*

Külön problémát jelent az az eset, mikor a partikula az igei állítmányra vonatkozik. Amennyiben azonban jelentése a propozíció szintjén mozog (fókuszpartikula), ebben az esetben is lehetséges a *sem*-ként történő használata, bár ilyenkor a *nem* igeikötős ígét meg kell ismételni figura etimologica formában:

(13'') *Meg sem látogatott, és hozni sem hozott semmit.*

¹² Hasonló átmeneteket tárgyal Petrič (1994) a német árnyaló partikulák vonatkozásában. Ezeknek a példáknak az alapján szemléltethetjük legjobban az árnyaló partikulák keletkezését. Egy lexikális elem eredeti funkciója abban áll, hogy kapcsolatot hozzon létre két propozicionális tartalom között. Ha azonban olyan környezetben használjuk, ahol a kontextusban nem található két olyan propozicionális tartalom, amely között a jelölt kapcsolat létrejöhet, egy reinterpretáció kezdődik, melynek során a partikulát a pragmatika szintjére, a szituáció valamely elemére vonatkoztatjuk.

A grammatikalizáció folyamatát az *is* szó esetében már a szó keletkezésénél megfigyelhetjük. A magánhangzóváltás *és* *is* egyben rövidülést, fonológiai redukciót is jelent. Lexikális jelentése az *és*-hez képest általánosabb, nehezebben leírható. Szintaktikai szempontból szórendi helye meglehetősen kötött, mindig a mögött a mondatrész mögött áll, amelyikre vonatkozik. Az árnyaló partikula további grammatikalizáció eredménye. Árnyaló partikulaként az *is* az állítmány mögött, vagy igekötős ígék esetében az igekötő és az ige között állhat. Jelentése kiüresedett, funkciója nem a proposíció szintjén valósul meg, hanem a közlést a szituáció bizonyos elemeivel köti össze, hozzá összefüggésbe. Kombinálhatósága, disztribúciós lehetőségei is korlátozottabbak, mint a fókuszpartikula esetében. Az árnyaló partikula ugyanis nemcsak hogy önmagában nem tagadható, de nem állhat a tagadott kifejezés részeként sem, mindig kívül áll a tagadás hatókörén. Morfológiai viselkedésében ez úgy nyilvánul meg, hogy az árnyaló partikula nem olvadhat össze a tagadószóval.

3.2 *hiszen*

A szó maga a *Hiszem, hogy* kifejezésből jött létre rövidüléssel (vö. TESZ II/119, EWUng I/562f.)¹³ A fonológiai redukció így már a szó keletkezésénél megfigyelhető. A modális praedicatumból gyakori parentetikus használat során jöhetett létre a rövidült alak. Ezzel párhuzamosan jelentése is általánosabbá vált az ige jelentéséhez képest, bár megőrzött bizonyos vonásokat: a *hiszen* szó episztémikus jelentésű, valamiképpen a beszélő tudására, véleményére vonatkozik. A mai magyar nyelvben a szó kétféle funkcióban szerepelhet: kötőszóként oksági viszony episztémikus kifejezésére, árnyaló partikulaként pedig konszenzust létrehozó, a hallgató véleményére apelláló funkcióban:

- (15) *Tudom, hiszen láttam.* (kötőszó)
Hiszen ezt te is tudod! (árnyaló partikula)

Az árnyaló partikula további grammatikalizációs folyamat eredménye, s hasonló mechanizmussal jön létre, mint amilyet már az *is* kapcsán is bemutatunk. A kötőszó két mondat proposícionális tartalma között hoz létre oksági kapcsolatot. Amennyiben a szót olyan kontextusban használjuk, ahol ilyen oksági viszony nem lenne értelmezhető (pl. nincs másik mondat, amellyel ilyen viszony létrehozható), a partikulát a szituáció szintjére fogjuk vonatkoztatni. A közlés okát a beszélő és/vagy a hallgató nézeteiben, véleményében fogjuk keresni.

Formailag az árnyaló partikulát egy szubsztitúciós próba segítségével általában jól elkülöníthetjük a kötőszótól. A kötőszó ugyanis helyettesíthető más, oksági viszonyt kifejező kötőszókkal (bár az episztémikus jelentéskomponens ekkor eltűnik), az árnyaló partikula viszont nem:

- (15') *Tudom, mert / mivel / minthogy láttam.*
 **Mert / mivel / minthogy ezt te is tudod.*

3.3 *ám*

A nyelvi jel etimológiailag rokonságban van az *íme* kiemelő mondatsszóval. Az *íme* mondatsszó az *ez*, az *ám* kötőszó és partikula az *az* mutató névmásra vezethető vissza. Mivel azonban az *íme* használata a magyar nyelvben lényegesen korábban jelenik meg,¹⁴ feltételezhető, hogy az *ám* szó

¹³ A *hiszen* szó nem az egyetlen példa arra, hogy modális praedicatumok partikulává redukálódnak. Hasonlóképpen jöttek létre pl. a *hadd* (→ *Hagyd, hogy...*) és a *lám* (→ *Lássam, hogy...*) partikulák.

¹⁴ Az *íme* szóra 1372 óta ismerünk példákat, az *ám* szó a forrásokban először 1604-ben fordul elő (vö. EWUng I/608). TESZ I/146 szerint „Az *ám*-nak eredetileg 'íme ott'-féle jelentése lehetett, ebből fejlődhetett bizonyító, majd megengedő jelentése”.

jelentésfejlődésére az *íme* döntő befolyással bírt. Mind a mondat, mind pedig a partikula a hallgató figyelmét hivatottak irányítani. Az *íme* mondat használata arra utal, hogy ezen ponton a kommunikációs folyamatban valami fontos történik, valamilyen hangsúlyos információ hangzik el:

- (16) „*Elmenvén azért, tegyetek tanítványokká minden népeket [...]: és íme én ti veletek vagytok minden napon a világ végezetéig.*” (Máté evangéliuma 28, 20; Károli Gáspár fordítása)

A redukált *ám* szó kötőszó és partikula lehet. Kötőszóként ellentétes jelentést hordoz, leggyakrabban felcserélhető az ellentétes *de* kötőszóval. Hatása azonban erősebb, ugyanis az *ám* segítségével az ellentétes viszonyt nem csak kifejezzük, hanem ki is emeljük.

Árnyaló partikulaként az *ám* a mondatba integrálva jelenik meg, kiemeli a közölt információt, felhívja a hallgató figyelmét arra, hogy az információ az adott szituációban különösen fontos. Általában érzelmi töltettel is rendelkező közlésekben használjuk:

- (17) *Ez nagyon szép ám!*

Az árnyaló partikulának általában parafrázisa lehet az *íme* mondat:

- (17') *Íme, ez nagyon szép!*

Amíg azonban a mondat szerepe csupán a következő információ kiemelése, hangsúlyozása, a hallgató figyelmének irányítása, addig az árnyaló partikulával álló megnyilatkozások általában emocionális tartalmat is hordoznak. A (17)-es példában a partikulával álló kijelentés csodálkozólag hat, míg ezt az emotív komponenset a mondat esetében nem érezzük. További példák:

- (18) *De ez veszélyes ám! (féltő, óvó)*
Ez ám a baj! (gondterhelt)
Hiszem ám, ha akarom! (kétkedő, ironikus)

4. Az árnyaló partikulák, mint kategória

A néhány példa elemzéséből kitűnik, hogy az árnyaló partikulákat a magyar nyelvben is önálló kategóriának kell tekintenünk, bár a kategória határai nem élesek. Az árnyaló partikulák grammatikalizációs folyamat eredményeként jönnek létre. Nem egyszer a folyamat már a nyelvi jel keletkezésénél elkezdődik, a nyelvi jel primer funkciói is részben grammatikálizáltak. Az árnyaló partikulák azonban erősebben grammatikálizáltak a nyelvi jel egyéb funkcióinál. A grammatikalizációs folyamatra jellemző a fonológiai redukció és a szemantikai kiüresedés. Az árnyaló partikula jelentése általánosabb, nehezebben leírható, absztraktabb, mint az azonos nyelvi jel egyéb funkcióinak jelentése, bár minden esetben kapcsolatba hozható ezekkel. Szintaktikai szempontból az árnyaló partikulák meglehetősen heterogén csoportot alkotnak, mindegyikükre jellemző közös szintaktikai szabályokat nehezen tudunk megállapítani, annyit azonban mondhatunk, hogy szintaktikai szempontból (szórend, disztribúciós lehetőségek, felcserélhetőség) valamennyien kötöttebbek, mint az azonos nyelvi jel más funkcióiban. Egyesek közülük a mondatba integrálódnak, mások a mondat elején, a kötőszók helyén állnak. Ez azzal magyarázható, hogy különféle szintaktikai funkciókból keletkeztek, s a nyelvi jel primer funkciójától is különböző mértékben szakadtak el (tehát különböző mértékben grammatikalizálódtak). Az *is* partikula igen erősen grammatikalizálódott, minden szempontból teljesen elszakadt az *és* kötőszóztól, s míg etimonja, a kötőszó a mondat elején áll, addig a

partikula kötelezően a mondatba integrálódik, szórendi helye kötött. A *hiszen* partikula ezzel szemben gyengébben grammatikalizálódott, kevésbé szakadt el a kötőszótól, ezzel magyarázható, hogy a partikula is ugyanabban a szórendi pozícióban áll, mint a kötőszó. A *hiszen-re* is jellemző azonban, hogy a szubsztitúciós lehetőségek lényegesen szegényebbek a partikula esetében, mint a kötőszónál.

5. Következtetések

Dolgozatomban néhány példa segítségével az árnyaló partikulák elhatárolásának módjára próbáltam javaslatot tenni. A magyar nyelvészetben a 80-as és a 90-es években kialakult egy konszenzus a tekintetben, hogy a magyar nyelvben léteznek árnyaló partikulák. További kutatásokat igényel annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mely lexikális egységek állhatnak a magyar nyelvben árnyalópartikula-funkcióban, valamint szükség lenne a magyar árnyaló partikulák egyenkénti részletes grammatikai-szemantikai elemzésére mind szinkron nyelvészeti, mint történeti szempontból. A magyar partikulakutatás előtt még sok megoldandó probléma, nyitott kérdés áll.

SZAKIRODALOM

- Diewald, Gabriele 1997. *Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen*. Tübingen.
- Engel, Ulrich 1991. Partikeln im Kontrast. Probleme und Vorschläge. In: Bartha Magdolna–Brdar-Szabó Rita (ed.). *Von der Schulgrammatik zur allgemeinen Sprachwissenschaft. Beiträge zur Gedenktagung für Professor János Juhász*. Budapest. 123–38.
- [EWUng]: Benkő Loránd (ed.) 1993. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 3 kötet. Budapest.
- Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. In: Nyelvtudományi Értekezések 60.
- Helbig, Gerhard 1988. *Lexikon deutscher Partikeln*. Leipzig.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. In: *Nyr.* 119/3. 293–308.
- Keszler Borbála 1998. Probleme der Wortartklassifizierung in der ungarischen Gegenwartssprache. In: *Acta Linguistica Hungarica* 1998/3–4. 291–310.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rác Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest. 203–30.
- Kugler Nóra 1998. A partikula. In: *Nyr.* 122/2. 214–9.
- Meibauer, Jörg 1994. *Modaler Kontrast und konzeptuelle Verschiebung. Studien zur Syntax und Semantik deutscher Modalpartikeln*. Tübingen.
- Petrič, Teodor 1994. Modalpartikeln und Natürlichkeitstheorie. In: Boretzky, N. et. al. (ed.): *Beiträge zum internationalen Symposium über „Natürlichkeitstheorie und Sprachwandel“ an der Universität Mari-bor vom 13.5–15.5.1993*. Bochum. 277–92.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Budapest.
- Péteri Attila 1999a. Partikelgenese im Deutschen und im Ungarischen. Ein Beitrag zur konfrontativen Partikelforschung. In: Bernáth Árpád–Dietz, Gunther: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik 1999*. Budapest–Bonn. 63–72.
- Péteri Attila 1999b. *Abtönungspartikeln im deutsch–ungarischen Sprachvergleich*. PhD-értekezés. Budapest.
- [TESZ]: Benkő Loránd et. al. (szerk.) (1967ff.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 4 kötet. Budapest.
- Traugott, Elizabeth Closs–König, Ekkehard 1991. The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited. In: Traugott, Elizabeth Closs–Heine, Bernd (ed.): *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam/Philadelphia. 1/189–218.

- Wegener, Heide 1998. Zur Grammatikalisierung von Modalpartikeln. In: Barz, Irmhild-Öhlschlager, Günther (ed.): *Zwischen Grammatik und Lexikon*. Tübingen. 37–112.
- Weydt, Harald 1969. *Abtönungspartikel. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen*. Bad Homburg.

Péteri Attila

SUMMARY

Péteri, Attila

The problem of delimiting modal particles in Hungarian

Whereas in Russian and German linguistics modal particles (*Модальная частица*, *Abtönungspartikel*, *Modalpartikel*) have been in the centre of grammatical research since the mid-seventies, it was not before the end of the eighties that the requirement of their consistent delimitation first arose in Hungarian linguistics. The corresponding Hungarian term (*árnyaló partikulák* ‘tinting particles’) was first suggested by Borbála Keszler (1995); the relevant criteria were summarised, among others, by Nóra Kugler (1998). In the present paper, the author argues that Hungarian is as rich in modal particles as Russian or German is, even though they constitute a syntactically more heterogeneous set than their German counterparts. Recent studies in Germanistics have pointed out that the modal particle function is a secondary feature of linguistic signs that comes into being by what is known as the process of grammaticalisation applied to linguistic signs whose lexical meaning contains some relational aspect to begin with. Given that Hungarian modal particles are difficult to delimit by way of formal grammatical criteria, one possible approach to their delimitation is the study of the process of their development. The paper presents a detailed analysis of three Hungarian modal particles, *is* ‘too’, *hiszen* ‘but surely’, and *ám* ‘yet again’, characterises the process of grammaticalisation of particles, and discusses issues of the differentiation of the particle function and other functions of the linguistic signs concerned.

Névmás és referencia¹

A névmásokat – ezt a különösen egységes, ám ugyanakkor mégis sokrétű és szélsőséges szófaji osztályt – nagyon gyakran jellemzik úgy, hogy a nyelv deiktikus elemei közé tartoznak². Így tesz a nemrégiben megjelent új egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika is a névmások általános kérdéseit tárgyalva: „A névmásokat általánosságban a nyelv deiktikus elemei közé szokták sorolni” (Kugler–Laczkó 2000: 152). Természetesen ez a meghatározás ilyen formában kissé elnagyoltnak tűnhet. Mindenekelőtt tisztázni kell: mit értünk deixisen, valamint: hogyan kell értelmezni a „deiktikus nyelvi elem” kitétele a névmásokkal kapcsolatosan?

A deixis terminus által jelölt problémakör köztudottan kiemelt tárgyköre a nyelvészeti pragmatikának. Tátrai Szilárd definíciója szerint a deixis „a mai fogalomértelmezések szerint

¹ A tanulmány A névmási referenciáról című dolgozat (MNyj. XXXVIII/2000: 277–82) javított, pontosított változata.

² A névmások másik gyakori általános jellemzője a „helyettesítő szófaj” terminus. A névmási helyettesítés sokszínű és heterogén voltáról l. Laczkó 1998.

azokat a nyelvi lehetőségeket fogja át, amelyek a megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusait kódolják. Következésképpen a deiktikus nyelvi elemek közé soroljuk azokat a mutató és személyes névmásokat, határozószói névmásokat, határozószókat, valamint azokat a különböző lexikai és grammatikai lehetőségeket, amelyek segítségével közvetlenül utalni tudunk a nyelvhasználat kontextusára, illetve annak bizonyos összetevőire” (Tátrai 2000: 227–8). Mindebből nyilvánvaló, hogy a névmások funkcionális csoportjai közül nem mindegyik rendelkezik deiktikus funkcióval. Eszerint a MGr. és mások is (például Péter 1990: 193) némiképp önkényesen kitágítják a deiktikus nyelvi elem értelmezését a névmásokra vonatkoztatva, s tulajdonképpen azt értik alatta, hogy ez a szófaji csoport nem jelöl önálló valóságkategóriát, a névmásoknak önmagukban nincs határozott jelentéstartalmuk, nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem indirekt módon a mindenkori kontextus, illetve beszédhelyzet segítségével. A névmásoknak tehát úgynevezett indirekt denotatív jelentésük van, s a beszédhelyzet, illetve a szintaktikai-szemantikai környezet segítségével történő utalást vagy jeltárgy-azonosítást nevezzük a névmás referenciájának³. Az indirekt denotatív jelentés természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen denotátumuk, nincsen állandó, általános jelentésük, sőt nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések nem is egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más grammatikai és logikai funkciók kapcsolódnak. Ebből következik, hogy a különféle névmások referenciája is eltérő. Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy ezeket a különböző referenciatípusokat röviden számba vegyem. A névmási referencia megvalósulási formái a névmások funkcionális csoportjaira vetítve tehát a következő:

1. **Deiktikus referencia.** A deixis – ahogy már a fentiekben kiderült – rámutatásszerű utalás vagy azonosítás általában a beszédhelyzet, ritkábban a kontextus valamely elemére. Hagyományosan személy-, hely- és idődeixisről beszél a szakirodalom (vö. összefoglalóan Tátrai 2000: 228). A személydeixis – beleértve a levinsoni szociális deixist, mely a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyát jelöli –, a diskurzusban részt vevő személyek szerepének kódolását jelenti, s ez nyilvánvalóan a személyes névmások sajátja elsősorban. Az egyes szám első és második személyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek⁴, a többes szám első és második személyűek szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első, illetve második személyt, de ezen túlmenően már rendelkezhetnek forikus referenciával is, ha tartalmazzák a harmadik személyt, tehát például *mi = én + ő*, s a beleértendő *ő* névmásnak a szövegben ante- vagy postcedense van. A harmadik személyű személyes névmások lehetnek deiktikusak (*Ő volt a gyilkos!*), de nem kizárólagosan azok (l. alább). Személyazonosítás természetesen történhet mutató névmással is: *Ez János volt!*

A helydeixis (a diskurzus térbeli körülményeinek kódolása) és az idődeixis (a diskurzus időbeli körülményeinek kódolása) alapvetően a mutató névmások sajátja. (Fontos megjegyezni, hogy a hagyományosan névmási határozószóknak nevezett lexémákat – például *itt, akkor* – is ide

³ Bencze Lóránt a szakirodalom alapján a referenciának az alábbi négy értelmezését adja általánosságban: 1. denotáció, 2. nyelvfilozófiai értelmezés (vö. Frege *Bedeutung* terminusa), 3. utalás nyelvi eszközzel nyelvi vagy nyelven kívüli kontextusra, 4. jeltárgy azonosítása nyelvi eszközzel (1992: 41). Nyilvánvaló, hogy a névmások vonatkozásában a fenti definíció értelmében a 3. és 4. pont értelmezése jön számításba.

⁴ É. Kiss Katalin szerint az egyes szám első és második személyű személyes névmások csak akkor nem deiktikusak, ha egyenes idézésről van szó: „Az 1. és 2. személyű névmások többnyire pragmatikailag, nem pedig grammatikailag vannak megkötve, azaz a konkrét szituáció, nem pedig a nyelvi kontextus határozza meg referenciájukat – a direkt idézést kivéve” (1985: 175). Megfontolandó azonban, hogy az egyenes idézés esetén nézőpontváltás történik a narrációban, így a személyes névmás továbbra is deiktikus szerepű marad, pragmatikailag kötött, csak a direkt idézés következtében a deiktikus referencia nem szituáció-, hanem kontextusfüggő lesz.

sorolom a MGr. felosztása alapján, ahol határozószói névmásként szerepelnek.) Tátrai Szilárd már idézett tanulmányában lábjegyzetben megjegyzi (2000: 228), hogy deixissel a hagyományos kategóriákon kívül módot is ki lehet fejezni, például: *Így olvasd*; ezen az alapon mindezt ki kell egészítenünk az állapoti körülményekre való rámutatással, például: *A macska egész nap így feküdt*, valamint természetesen tulajdonság- vagy mennyiségkategóriára is történhet rámutatás: *Pont ilyen ruhát szerettem volna*; *Ennyi kenyér van itthon*.

A deiktikus referencia ritkábban ugyan, de szövegben is előfordul, ilyenkor tehát nem szituáció-, hanem kontextusfüggő. Ezt a szakirodalom szövegdeixisként vagy Levinson alapján diskurzudeixisként tartja számon. A rámutatás ilyenkor a szöveg egy részletére történik, s ez természetesen megint a mutató névmások sajátja a névmási szóosztályon belül. Például: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.*⁵

2. Kontextusfüggő forikus referencia. Sokat és sokszor vizsgált kérdésköre ez a szöveggrammatikának, hiszen a szövegbeli vissza- és előreutalásokról van szó, tehát az anaforáról és a kataforáról. Vagyis ez esetben a névmás jelentése a szöveggörnyezetből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a korreferens nyelvi elemet, amelyre a névmás utal. Kontextusfüggő forikus referenciával a harmadik személyű személyes névmások és a mutató névmások rendelkeznek. Jól szemlélteti mindezt a következő Arany János-idézet (Rácz Endre példája 1992: 5):

Midőn magát ez nem tudá szeretni,
Ő megszerette pusztuló fáját (Széchenyi emlékezete)

Illusztratív a példa, hiszen tartalmaz személyes és mutató névmást is, valamint található benne ana- és katafora is. Tehát: az *ez* mutató névmás korreferens a *pusztuló fáját* főnévi csoporttal, a névmás előreutal, kataforikus, az *ő* személyes névmás szintén egy tartalmas NP-vel korreferens, visszautal, azaz anaforikus, antecedense *Széchenyi* (mely az előzményekben, a címbe fordul elő).

Sajátosan s nyilvánvalóan a kontextusfüggő forikus referenciával függ össze az, hogy éppen ezek és csak ezek a névmások képesek az egyszerű grammatikai szubsztitúcióra, tehát arra, hogy a velük korreferens nyelvi elemmel grammatikailag is tökéletesen felcserélhetőek legyenek. Az előbbi példán illusztrálva: Midőn magát *a pusztuló faj* nem tudá szeretni, *Széchenyi* megszerette pusztuló fáját (vö. Laczkó 1998: 121).

Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a korreferenciának, méghozzá olyan szűkebb esete, ami az elemek azonosságát követeli meg (vö. Antal 1976: 279).

3. Mondategységben belüli forikus referencia. Két szintaktikailag nagyon hasonló névmásfajtára jellemző az, hogy a velük korreferens nyelvi elem – s ez mindig főnévi csoport, minthogy főnévi értékű névmásokról van szó – azonos mondategységben található: ezek a visszaható és a köl-

⁵ A diskurzudeixisnek létezik egy sajátos esete, s ez a mutató névmás egyik grammatikai szerepköréhez köthető, az értelmezős szerkezetből kijelölő jelzővé lett mutató névmáshoz. Vegyük szemügyre az alábbi példát: *Találtam egy szép fülbevalót, ez a fülbevaló azonban nem illik a ruhámhoz*. A második tagmondat alanya anaforikus (megismételt elem), kijelölő jelzője tulajdonképpen a diskurzudeixis funkciójában van, ám a mondat enélkül a jelző nélkül is helytálló pragmatikailag, tehát nem a névmás azonosít: *Találtam egy szép fülbevalót, a fülbevaló azonban nem illik a ruhámhoz*. A fenti névmásnak logikai funkciója van elsősorban, a német nyelvten, a Grundzüge ezt a logikai operátori szerepkört „iotaoperátornak” nevezi, s következőket állapítja meg róla: az az X elem, amire érvényes az, hogy X (1981: 670). Hasonlóképpen csak látszólagosan azonosít a mutató névmás az úgynevezett témaismétlő szerkezetekben: *A sakk az egy jó játék*. Ezt a funkciót is a diskurzudeixis egy sajátos eseteként értelmezhetjük, a névmás szerepe mindössze egyfajta nyomósítás.

csönös névmás. Például: *A lány nézi magát a tükörben* – a *magát* névmás jelen esetben a mondategység alanyára vonatkozik, azzal áll referenciális azonosságban; vagy: *A fiú és a lány szeretik egymást* – a kölcsönös névmás a mondategység halmozott alanyától nyeri el vonatkoztatását. Hogy ennek a két névmásnak ez a sajátos referenciája anaforikus vagy kataforikus, az az adott mondategység aktuális tagolásától, tehát a szórendtől függ (az előző két példánk anaforikus volt). Kataforikus referenciára példa: *Magát adta fel a férfi, nem pedig a társait; Csak egymásért éltek a szerelmesek*.

Mindkét névmás esetében a mondategységen belüli referens maga is lehet névmás, például: *Ismerjük mi egymást?* Ilyenkor a *mi* névmás tartalmától függ az *egymás* jelentése: a személyes névmás deiktikus referenciája folytán konkretizálódik, s ezen keresztül telítődik meg tartalommal a kölcsönös névmás. Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha a referens névmás a szövegbeli törlés miatt implicit: *Hosszan nézte magát* – a visszaható névmás a ki nem tett ő személyes névmással korreferens, mely nyilvánvalóan forikus, például antecedenssel rendelkezik.

A visszaható és a kölcsönös névmás sajátos referenciája grammatikai funkciójából adódik, hiszen mindkét névmás szerepe a visszaható és a kölcsönös igeeképzőkkel mutat rokonságot, vö.: *fésülködik – fésüli magát; pofozkodnak – pofozzák egymást* stb.

4. Konnexiós referencia. Nevezhetjük ezt a referenciafajtát szintaktikai funkciójú referenciának is, hiszen alapvetően az alárendelő összetett mondat szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt. Sajátosan ilyen referenciával rendelkezik a vonatkozó névmás, mely legtöbbször alárendelő összetett mondatok kötőszava, s mint ilyen korrelációban áll a főmondatbeli utalószerző szerepű mélyhangrendű mutató névmással. Az utalószerző pedig tulajdonképpen nem más, mint grammatikalizálódott ana- vagy katafora. Az utalószerző felől nézve a referenciát azt mondhatjuk, hogy a referens maga a mellékmondat. Az alábbi népdalrészlet jól szemlélteti a mutató névmás kétféle forikus referenciáját:

Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell *annak* menni,
Ott kell *annak* megtanulni,
Hogyan kell a dudát fűjni.
(Rácz Endre példája 1992: 7.)

Az *annak* mutató névmás az első esetben konnexiós referenciájú, hiszen utalószerző, míg a második esetben kontextusfüggő forikus referenciája van, egy megismételt elem anaforikus szerepben.

A személyes névmás egy esetben rendelkezik konnexiós referenciával, ha aszemantikus mondatrészszerépben, *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat utalószerző, például: *Bízom benne, hogy eljön*.

A konnexiós referencia iránya nyilvánvalóan a mondatrendtől függ, s az is nyilvánvaló, hogy az utalószerző szerepű mutató vagy személyes névmás szükségszerűen ellentétes irányú referenciával rendelkezik, mint a vonatkozó névmás.

Itt kell megjegyezni, hogy a vonatkozó névmások egészen más referenciával rendelkeznek akkor, ha nem mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként funkcionálnak, ilyenkor ugyanis a mutató névmásokéhoz hasonló kontextusfüggő forikus referenciájuk is van. Például: *Bögrében vizet hozott, melyet az asztal közepére helyezett*. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben nincs a vonatkozó névmással korrelációban lévő főmondatbeli utalószerző, a vonatkozó névmás a példában 'és azt' jelentésű, tehát anaforikus, az előző tagmondatban lévő tartalmas NP (*bögrében*) az antecedense.⁶

⁶ A vonatkozó névmásnak ez a funkciója latinizmus a magyarban, és két esetben fordul elő: az úgynevezett ájlelőzői mellékmondatokban (l. a fenti példát), valamint az úgynevezett mondatfűjes mondatokban, például: *János elkésett, ami nagy hiba volt a részéről*.

5. Nincs referens csoport. Ha egy névmás alapvető funkciója az, hogy logikai operátorként működik, akkor nem beszélhetünk a fentiek értelmében vett referenciáról. Logikai műveletet jelölő névmások a kérdő, a határozatlan és az általános névmások. Azt, hogy ezek a névmási csoportok logikai műveletet jelölnek valamilyen logikai reprezentációban, nem mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja. A kérdő névmások azt jelölik, hogy egy X elem a mondatban még kérdő formában van jelen. Vagy a *mind*-előtagú általános névmások (másképp: gyűjtőnévmások) például úgynevezett univerzális kvantorok, ami azt jelenti: egy adott egységből az összes X elemre értendő. Tehát a *Mindegyik ember halandó* mondat úgy értelmezendő, hogy ha valaki ember, az emberek csoportjába tartozik, akkor halandó. Ebből az egy konkrét példából is nyilvánvaló, hogy a logikai operátor szerepű névmásoknak nincsen a többi névmáshoz hasonló referensük. A szituáció vagy a kontextus azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen csoportra vonatkozik, például: *Valaki kopog* – teljesen általános érvényű, a valaki +élő, +ember jeggyel rendelkezik, *Valaki szedje fel a szemetet* – ha egy osztályteremben hangzik el, az ott tartózkodók csoportjára vonatkozik.

Összefoglalva: a névmások funkcionális csoportjai a következő referenciafajtákkal rendelkeznek:

a) személyes névmás

– első és második személy egyes számban: deixis, többes számban: deixis vagy deixis és kontextusfüggő forikus referencia egyszerre

– harmadik személy: deixis vagy kontextusfüggő forikus referencia, ritkán konnexiós referencia

b) visszaható névmás: mondategységen belüli forikus referencia

c) kölcsönös névmás: mondategységen belüli forikus referencia

d) mutató névmás: deixis, kontextusfüggő forikus referencia vagy konnexiós referencia

e) vonatkozó névmás: konnexiós referencia, ritkán kontextusfüggő forikus referencia

f) kérdő névmás: nincs referens csoport

g) általános névmás: nincs referens csoport

h) határozatlan névmás: nincs referens csoport

Végezetül egy megjegyzés. Nem kerültek be a jellemzésbe a birtokos névmások. Ennek az az oka, hogy a MGr. nem tekinti őket önálló névmásfajtának. Lengyel Klára (1997) meggyőzően bizonyította ugyanis, hogy a birtokos névmások a személyes névmások közé tartoznak, azok -é jeles alakjai. Ebből következően a személyes névmások referenciája jellemző a birtokosokra is, természetesen azzal a további sajátossággal, hogy az -é jel is rendelkezik saját, a névmásokhoz hasonló referenciával, s ez elsősorban a kontextusfüggő forikus referenciára hasonlít. Mindez azonban egy következő dolgozat témája lehet.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *MNy.* 72: 221–81.
- Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): Emlékkönyv Fábián Pál 70. Születésnapjára. Budapest. 41–9.
- É. Kiss Katalin 1985. Az anaforikus névmások értelmezéséről. *ÁnyT.* 16: 155–87.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 152–74. (A névmásokra vonatkozó teljes szakirodalmat l. 172–4.)
- Laczkó Krisztina 1998. A névmási helyettesítésről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. Születésnapjára. Budapest. 120–6.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *MNy.* XXXVIII: 277–82.
- Lengyel Klára 1997. Töprengés a birtokos névmásról. *Nyr.* 121: 487–9.

- Péter Mihály 1990. Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János 70. születésnapjára*. Budapest. 193–8.
- Rácz Endre 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica, Series C, Relationes 6. Budapest.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Nyr.* 124: 226–38.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

Pronouns and reference

This paper deals with the forms of pronominal reference in the various functional groups of pronouns. The following categories are discussed and given a brief summary characterization: (1) deictic reference, (2) context-dependent phoric reference, (3) sentence-internal phoric reference, (4) connectional reference, (5) no reference (i.e., the pronoun has no associated group of referents). The above categories relate to the types of pronouns in the following distribution: (1) personal and demonstrative pronouns, (2) third-person personal and demonstrative pronouns, (3) reflexive and reciprocal pronouns, (4) demonstrative and relative pronouns, (5) interrogative, general and indefinite pronouns. The paper gives an overall general picture of this issue with the intention of summarizing previous results and providing a point of departure for future, more detailed research.

Tagolatlan nyelvi elemek

Tagolatlanoknak azokat a mondatokat nevezzük, melyekben nincs, de melyekből nem is hiányzik az állítmány, például *Jaj!*; *Hess innen!*; *Talán*; stb. (Kugler 2000a: 369–93; 2000b: 253).

Bár a korábbi hagyományos nyelvreírások a mondat tagolatlanságának ismérvei között az alany hiányát, pontosabban pótolhatatlanságát is számon tartották, a definíció egyszerűsítése logikus lépés volt. Hiszen ha az alanyt bővítménynek tartjuk, s kimondjuk, hogy megléte vagy hiánya az állítmány tulajdonságaitól függ, ezzel azt is elismerjük, hogy az alanynak nincs meghatározó szerepe a mondat tagoltságában vagy tagolatlanságában. Azokban a mondatokban, melyekben nincsen és nem is pótolható az állítmány, nincs és nem is pótolható az alany sem. Úgy is fogalmazhatunk, hogy – ha egy mondatban van vagy kitehető az állítmány, feltétlenül van egy alanyi pozíció is, melynek kitöltése kötelező: *Az óra jár*; fakultatív: *Kiderült (az ég)*; vagy tilos: *Havazik*.

Az alany tehát pontosan úgy függ az állítmánytól, mint például a tárgy. Az alany hiánya ezért nyilvánvalóan nem teszi tagolatlanná a mondat szerkezetét, mint ahogy a tárgy hiánya sem.

A tagolatlan mondatokat az újabb nyelvreírások felépítésük szerint szerkesztett és szerkesztetlen típusokra osztják (például Deme–Korchmáros 1996: 16–9; Kugler i. m.). A szerkesztett tagolatlan mondat több szóból áll, s a szavak között szintagmatikus kapcsolat is van, például *De a jó mindenit!* (Deme példája, i. m. 18); *Jó ég!*; *Édes egy komám!* (Kugler példája, 2000a: 37–8). A szerkesztetlen tagolatlan mondatok egyetlen mondat szóból állnak, például *Igen*; *Szia!*; *Miau!*

A nyelvi tagolatlanság ügye azonban bonyolultabb a fentiekben vázoltaknál. Az úgynevezett szerkesztett tagolatlan mondatok, úgy tűnik, újabb két alcsoportra bonthatók. Vannak olyanok, melyekben ugyan tapasztalunk belső szerkesztettséget, ám e szintagmatikus kapcsolatok nem elevenek, nem mozdíthatók, következésképpen nem is bonthatók. Például: *Kezét csókolom*; *Az ég szerelmére!*; *Mi az, hogy!* – Az efféle szósorokat egyetlen nyelvi egységként érdemes kezelni.

A szerkesztett tagolatlan mondatok másik alcsoportját továbbszerkeszthető mondatoknak nevezem. A továbbszerkeszthető tagolatlan mondatokban valamely központi elem vagy gyakran a mondat egésze kiegészülhet egy bővítmény szerepű lexikális elemmel. Az indulatszók vagy az indulatszós értékű szerkezetek mellett például gyakran dativusragos főnév jelenik meg: *Azt a hét meg a nyolcát ennek az adótörvénynek!*; *Az árgyelusát az ilyen lakatnak!*; *Jaj nekem!*

Az akaratnyilvánító mondat szók sokszor a szinonim igék vonzataival bővülnek. Például a mozgásra utalók helyhatározóval: *Hess a tányéromról!* (vö. *Szállj el/Menj a tányéromról*); *Puff neki a falnak!* (vö. *Nekiment/Nekivágódott a falnak*); *Sipirc be a szobába!* (vö. *Menj be/Szaladj be a szobába*). Ugyancsak akaratnyilvánító mondat szók más szerkezetekben másfajta bővítményekkel: *Erről aztán csitt!* (aszemantikus határozóval, vö. *Erről aztán hallgass!*); *Hoci ide a tolladat!* (tárgyi bővítménnyel, vö. *Add ide a tolladat!*); *Nesze a zsebkendő!* (a *zsebkendő* szó mintha a *nesze* alanya lenne, mint például az *Itt van a zsebkendő* mondat szerkezetben).

A továbbszerkeszthetőség ténye viszont ellentmond a mondat tagolatlanságának. Hiszen a szerkeszthető vagy eleven bővítményt tartalmazó mondatok feltétlenül tagoltak is. A nyelvreírások a szerkeszthető tagolatlan mondatokat a tagolt és a tagolatlan mondatformák határsávjára helyezik. Nagyon helyesen, hisz e mondatokban részleges tagolatlanság és részleges tagoltság egyaránt jelentkezik. Megfigyelhető az is, hogy e mondatok zömében a tagoltság rendkívül korlátozott. A *Sicc innen!*; *Puff neki!*-féle mondatok általában csupán egyetlen kitölthető bővítményi pozíciót tartal-

maznak. Jellegetes tulajdonságuk, hogy szabad bővítményeket sem igen tűrnek meg, vagyis tagoltságuk valóban csak részleges.

Nyelvleírásaink az *Innen mindent látni / láthatni* típusú mondatokat is tagolatlanak szokták nevezni, mert a *látni / láthatni* főtagot nem tekintik állítmánynak. Ebben a mondat szerkezetben azonban változatos formában sokféle bővítmény, szerkezettag jelenhet meg, például *Májusban a hegy tetejéről még ködben is láthatni a gyönyörű vidéket.* – A mondatformát véleményem szerint csakis a tagolt mondatok között szabad számon tartani, függetlenül attól, hogy főnévi igenévi főtagját elismerjük-e állítmánynak vagy sem. Bővíthetősége, a bővítmények helyettesíthetősége, bonthatósága csaknem olyan, mint az igei alaptagú mondatoké (a kérdésről részletesebben Lengyel 2000: 78–84).

A tagolatlan és a részlegesen tagolt mondatokon kívül érdemes lenne vizsgálnunk a tagolatlan nyelvi elemeket tartalmazó tagolt mondatokat is. A tagolatlanságot tehát érdemes lenne alsóbb nyelvi szinteken is számon tartani. Vannak ugyanis olyan tagolt mondatok, melyekben valamely mondatrészi pozícióban egy szerkesztett, de a befogadó mondat felépítése szempontjából irreleváns elem sor jelenik meg. Például: *Tegnap megvettem a Harry Potter és az azkabani fogolyt a lányaimnak* – a tárgyi pozícióban egyetlen tulajdonnév (egy könyvcím) áll. A tulajdonnév belső tagoltságát, a kapcsolatos mellérendelő szintagmát felismerjük, de a mondat szerkezetének leírásában nem szabad elemeznünk; így tagolatlanok kell tekintenünk. A többtagú tulajdonnevek, az állandó szókapcsolatok, szólások, idézetszerűen beépített mondatok, mondatrészletek vagy éppen rövidebb szövegek a mondat egyetlen mondatrész-pozíciójába épülnek be, s a befogadó mondat szempontjából tagolatlan szósorként szerepelnek. Még néhány példa: *Sajnos, csődöt mondott a kislemezmeghajtónk;* – itt az állítmányi pozíciójú *csődöt mondott* az, ami nem tagolható; *Malacka háza a Tilos az á felirat mellett áll* – a kijelölő jelzőt szintén tagolatlan elemsor alkotja.

Ezekben a példákban a tagolatlanság tehát nem mondat szinten, hanem szerkezetszinten jelentkezik. Úgy vélem, a szerkezetszintű tagolatlanság elismerésével a mondatelemzést könnyíthetjük meg.

De tagolatlanságra a szavak szintjén is láthatunk példákat. A szavak tagolhatatlansága természetesen a morfémaszerkezet bonthatatlanságát jelenti. Tagolatlanoknak az úgynevezett elem-szilárdulással keletkezett szavakat nevezhetjük. A viszonyszók és a mondat-szók között jó néhány tagolatlan morfémaszerkezetű szót találunk, melyek sokszor felismerhető morfémaikat tartalmaznak, de tagolhatóságuk csak látszólagos. A *hátra* és az *agyon* mint főnevek tagoltak, de mint ige-kötők természetesen tagolatlanok. A *tessék* igeiként vagy segédigeiként tagolt szóalak, de interakciós mondat-szóként tagolatlan szerkezetű. További példák: *későn, éjjel, nagyon, előre, elsősorban* stb. – tagolatlan morfémaszerkezetű határozószók; *szemben, múlva, végig, ízben* stb. – névutók; *félre, közbe, tovább* stb. – ige-kötők; *pusztán, legalább, voltaképpen, különösen, borzasztó* stb. – partikulák; *adjisten, szóval, valószínűleg, éljen* stb. – mondat-szók.

Mint ahogy a mondat szinten beszélhetünk részleges tagoltságról vagy részleges tagolatlanságról, úgy szó szinten is megjelenhet a részleges tagolatlanság, például az összetett szavak esetében, ahol az elő- és/vagy az utótag tagolatlan forma, a szó egésze azonban tagolt nyelvi elemként toldalékolható tovább. Például a *fülbevaló* főnévi toldalékolását nem érinti az a tény, hogy a szótár-i alak előtagja egy viszonyragos főnevet tartalmaz.

Mint ahogy a nyelvi szerkesztés minden szintjén találkozhatunk a tagolatlanság jelenségével, úgy tűnik, a továbbiakban a tagolatlan mondat szerkezetek mellett érdemes lesz számon tartani a tagolatlan szó szerkezeteket és a tagolatlan morfémaszerkezeteket is. A tagolatlanság fogalmának kiterjesztése megkönnyíthetné az elemzést az oktatás gyakorlatában.

SZAKIRODALOM

- Deme László–Korchmáros Valéria 1996. *Mondattan I.* JATEPress.
- Kugler Nóra 2000a: A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 369–93.
- Kugler Nóra 2000b: Tagolatlan mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi fogalmak kisszótára.* Korona Kiadó, Budapest, 253.
- Lengyel Klára 2000. *Az igenevek helye a szófaji rendszerben.* Nyelvtudományi Értekezések 146. sz.

Lengyel Klára

Olvas vagy felolvas

Néhány éve a húsvéti református istentisztelet televíziós közvetítése közben a riporter többek között ezt mondta: „A bibliai részt Rideg Gyula beosztott lelkész olvasta.” Tehát nem így: olvasta *fel*. Aztán korábban a Kossuth rádió Reggeli Krónika adásában a műsorvezető szintén így utalt a továbbiakra: „A híreket Zahorán Adrienn olvassa”, vagyis ismét nem: olvassa *fel*. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei újságban pedig nemrégiben ez állt: „A város (Törökszentmiklós) önkormányzata rendeletet alkotott a Fáy- emlékmű állításáról”, azaz nem: *fel*állításáról.

Mind a három kiemelt igét megértjük: a beszédhelyzet megmagyarázza, hogy *felolvasásról* van szó, illetve a szöveggörnyezet szintén érthetővé teszi, hogy egy emlékmű *fel*állításának a tervéről adnak hírt. Mégis hiányérzetünk van, úgy érezzük, hiányzik – ezúttal – a *fel* igekötő. Mivel az igekötőt az utóbbi évtizedekben sokan elhagyják, érdemes ezzel a nagyon fontos szófajjal egy kissé bővebben foglalkozni.

Nem véletlenül jegyezte meg néhány évvel ezelőtt egy finn nyelvtudós, hogy a magyar nyelv akkor távolodott el igazán a finnugor nyelvek családjától, amikor kifejlesztette az igekötőt. Valóban, nyelvünk nagyon sokat nyert elsősorban az igék jelentésáryalatainak, stilisztikai lehetőségeinek a gazdagítása révén az igekötők létrehozásával.

Mivel az igekötők helyet jelentő nyelvi alakulatokból jöttek létre – gondoljunk effélékre: „a szeg *belemegy* a fába”, „*fel*reálltak az útból” –, elsősorban irányt jelölnek: *kimegy, lehull*; átvitt értelemben is: *kimond, szétkürtöl* valamit. Ebből a – mondhatnánk – alapfunkcióból aztán létrejött a cselekvés és történés lefolyásának a legkülönbözőbb módjait, árnyalatait kifejező számos szerepük. Uthalhatnak a befejezettségre, például *megebédel, leír*; a cselekvés tartósságára, például *e/*beszél valamit; a cselekvés elkezdésére, például *elindul, fel*figyel valamire; a cselekvés eredményes vagy éppen túlzott voltára, például *levizsgázik, illetve eltúloz*; valaminek az elhibázott voltára, például *elszózza a levest*; és még folytathatnánk a sort sokáig.

Térjünk vissza az *olvas: felolvas* kérdéséhez. Az *olvas* ige alapjelentését így írja körül az értelmező szótár: „(írott, nyomtatott szöveget) tekintetével sorról sorra haladva néz, és ily módon megért”, például „könyvet olvas”. Az igekötő nélküli forma tehát elsősorban a magunkban való, néma olvasásra utal. Persze a szótár szerint is az *olvas* lehet ’felolvas’ értelmű, tudniillik a harmadik jelentés meghatározása így szól: „(szót, szöveget, szemével követve hangosan (el)mond”, például „fennhangon, folyékonyan *olvas*”, „A verset nem tanulta meg, csak könyvből *olvasta*”. Viszont ez utóbbi esetben olyan határozó is szerepel a mondatban, amely utal a „felolvasás”-ra (*fennhangon, folyékonyan*). Másrészt az igekötő nélküli *olvas* igében nincs benne a befejezettség és az ezzel együttjáró és a hangos olvasást is kiemelő hangsúly.

Ezért föltétlenül pontosabb, kifejezőbb, ennél fogva helyesebb, odavalóbb a *felolvas* ige, így: „A híreket Zahorán Adrienn olvassa *fel*.”

Az állít: *felállít* esetében is hasonló a helyzet. Az *állít*-nak ugyan van ilyen jelentése: „5. (építményt) emel(tet), épít(tet)”, például „szobrot állít valakinek”. De a *felállít* igekötős igében ott a többlet, hogy tudniillik „rendeltetési helyére” állít (például „*felállítják* a sátrakat, a szobrot”), továbbá érvényesül benne a *fel* igekötő térbeli utalása, valamint a befejezettség és a mindkettővel együttjáró hangsúly. Tehát az idézett mondat is így helyesebb: „A város rendeletet alkotott a Fáy-emlékmű *felállításáról*.”

Szathmári István

Finn nevek toldalékolása a magyar helyesírásban

Ismeretes, hogy a **hosszú mássalhangzókat** a magyar és a finn helyesírásban egyaránt betűkettőzés jelzi (pl. magyar *itt*, finn *mutta* 'de'). A **hosszú magánhangzók** jelölésében azonban mi magyarok mellékjeleket (egy vagy két vonást) használunk (*írás, tűz* stb.), a finnek viszont ilyenkor is betűkettőzéssel élnek: *suu* (ejtsd: *szú*) 'száj', *maa* (ejtsd: *má*) 'föld, ország' stb.

A finnben nemcsak a közszavaknak, hanem a tulajdonneveknek egy része is hosszú magánhangzóra végződik. Ha ezeket a hosszú véghangzós finn szavakat magyar szövegben magyar toldalékkal látjuk el, hogyan kell eljárunk? Ilyen helységnevekre gondolok: *Joensuu, Espoo, Porvoo, Vantaa, Loimaa, Hyvinkää, Järvenpää*, és például a finn írók közül *Pentti Haanpää, Lauri Pohjanpää, F. E. Sillanpää* nevére. Ha magyar szövegben (magánlevélben, újsághírben, műfordításban stb.) a kérdéses finn tulajdonnevekhez magyar ragot vagy *-i* képzőt teszünk, vajon kell-e a toldalék előtt kötőjelet használnunk?

Erről A magyar helyesírás szabályai című kézikönyvben (az AkH.-ban) nem találunk pontos eligazítást.

Nem alkalmazható itt a 216. a) szabálypont, amely szerint: „Mind a közszavak, mind a tulajdonnevek végső *a*-ja, *e*-je, *o*-ja és *ö*-je helyett *á*-t, *é*-ét, *ó*-t, ill. *ő*-t írunk az olyan toldalékos alakokban, amelyekben ezek a szóvégi hangok a magyar kiejtésben megnyújtva fordulnak elő: *signorina*, de: *signorinák*; ... – *Oslo*, de: *Oslóban, oslói*; – *Malmö*, de: *Malmöből, malmöi*; stb.” Ez a szabálypont nem foglalkozik az olyan idegen nevekkal, amelyekben a szóvégi magánhangzó már a toldalék nélküli alakban is hosszú, és ez a hosszúság jelölve van a betűkettőzéssel. Tehát a *Joensuu-, Espoo*-típust nem veszi figyelembe ez a szabálypont.

Problémánk megoldásához közelebb juttat bennünket az AkH. 217. a) pontja, melyben ezt olvassuk: „Ha az idegen írásmód szerint írt közszó vagy tulajdonnév végén ... az utóbbi kiejtett hangot betűknek bonyolult, írásrendszerünkben szokatlan együttese jelöli, akkor a magyar toldalékokat mindig kötőjellel fűzzük a szó testéhez: ... *Montesquieu-nek, Montreux-ig* ... stb.” Nos, a *Joensuu-, Espoo*-típusú nevek utolsó kiejtett hangját (kettőzéssel írt hosszú magánhangzóját) betűknek nem bonyolult, de írásrendszerünkben szokatlan együttese jelöli. Így ez a szabálypont legalább részben alapul szolgálhat arra, hogy hatályát kiterjesszük az ilyen finn tulajdonnevek magyar toldalékolására is.

Legjobb lenne tehát az ilyen szóalakokat is kötőjellel írunk: *Joensuu-ban, Espoo-ig, Porvoo-nál, Vantaa-ból, Järvenpää-ből; Lauri Pohjanpää-nek, F. E. Sillanpää-hez*. Ugyanígy az *-i* képzőseket is: *joensuu-i* (barátom), *espo-i* (lakosság), *sillanpää-i* (stílus).

Pásztor Emil

Bétel. Vörös Éva 1996-ban úttörő monográfiát jelentetett meg az egzotikus gyümölcsök magyar neveiről (1996), amit azóta némely fogyatékosága miatt többé-kevésbé jogos kritika is ért (Gerstner 1999). Az alábbiakban elsősorban az *areka* (Vörös 1996: 60) és a *bétel* (Vörös 1996: 65–6) szócikkekhez adnék némi szó-, de elsősorban művelődéstörténeti adalékot. A könyv szigorú recenziójának megjegyzése szerint „a *bétel* helyett (1972) logikusabb lett volna a *bételdió*-t címszónak megtenni: kronológiailag ez az első adat (1890 k.), és ennek van meg az etimológiai háttere, ugyanis a magyar összetétel a német *Betelnuß* részfordításával jött létre” (Gerstner 1999: 232).

Mind az *areka*, mind a *bétel* dravida (malajalam, tamil) eredetű szó, s portugál közvetítéssel terjedt el az európai nyelvekben.

A bételbors (*Chavica betle*), indonézül *sirih* a borsfélék (*Piperaceae*) családjába tartozó faj. Dél-, Délkelet-Ázsiában, Indonéziában, Melanéziában, valamint Kelet-Afrika indonéz hatás alatt álló területein elterjedt élvezeti cikként, illetve élénkítőszerként használják. Csípős, piros nedvű, csikokra vágott leveleit a bételpálma diójával (a „bételdióval”), gambirral (*Uncaria gambir*), porrá tört, égetett mésszel, esetleg különböző fűszerekkel együtt rágják. A bételrágás a föld lakói kb. 1/10-ének szokása. Kellemes, a mentolhoz hasonló íze miatt kedvelik, enyhén narkotikus hatású; rágása a fogakat tisztítja, az emésztést javítja, a légzés kellemessé, a száj illatossá válik tőle. Kellemetlen következménye viszont, hogy a nyálát barnásvörösre, a fogakat feketére színezi, s az ínyt sorvasztja. (A bételfogyasztók egy része mesterségesen is feketíti fogait.)

A bételbors rágása valószínűleg indiai, preárja eredetű. Vatszjájana (Kr. u. I–III. század k.) *Kámaszútra* (‘Az érzéki gyönyörök vezérfonala’) című művében általános – különösen a legalsó, negyedik varnába (néposztályba) tartozó sűrű körében népszerű – szokásként említette. A szertartásos bételrágásnak a társadalmi életben főleg ünnepekkor van jelentősége. A bétel felajánlása sokhelyütt mindmáig a vendégbarátság jele. A bétel rágásához szükséges, főleg kagylóból nyert meszet többnyire bambuszban vagy tökedényben tárolják, kiszedésére díszesen faragott lapátkát használnak.

A bételpálma (*Areca catechu*) vagy arekapálma a pálmafélék (*Palmae*) családjába tartozó, 12–5, de akár 30 m magasra is megnövő, Indiától a Fülöp-szigetekig termesztett, dél- és délkelet-ázsiai növény. Termése, a bételdió (indonézül *pinang*) a bételborssal együtt fogyasztva élvezeti cikk. A tyúktojásnyi, diószerű terméseket felszeletelik, mésszel forrázzák majd szárítják, és a bételbors levelébe burkolják. A bételdióból vonják ki a kasut.

A bételről egyik legkorábbi forrásunk, a *Közhasznú esmeretek tára* szócikke így emlékezik meg: „BETEL, eredetiekép egy venyikemenű plantát jelent Keletindiaiban, mely a’ borsnemhez tartozik. Ez a’ plánta azért nevezetes, mivel bizonyos substantiák vegyületének adott nevet, mellyet azon tartományok lakosai igen gyakran rágnak ’s mellyeknek fő állató részei különösen a’ betelplánta (*piper-betel* L.) leveleiből állanak. Ezeket dohánylevelekkel, oltott mésszel, melly az egész substantiának negyed részét teszi, és arecadióval, melly az egésznek a felét adja ’s benne, mint mondják, nagy mennyiségű gallessavany van, szokták öszvetenni. Ezt a’ vegyéléket, mint már mondatott, az *aequinoctialis* tartományok lakosai rágásra használják. Minden rangu férfiak és asszonyok magokkal hordják azt egy tartóban ’s szüntelenül élnek azzal, körül-belől mint az Európaiak a’ tobákkal. Így nyújtják a’ Keletindiaiak egymásnak a’ beteltartókat, mint az európaiak

a pixiseket, barátság jeléül, a' kisebb sorsu az előkelőt nem is szólíthatja meg, minekelőtte betelt nem rágott. Általában a' betelrágás elmulasztása némelly esetekben gorombaságnak tartatik. Egyébiránt a' betellel való élés különös módon erőssíti a' nyálmirigyeket és az emésztés orgánumait, valamint általjában kisebbíti a' bőrkipárolgást 's ez által az erőtelenedést eltávoztatja, melyly a' forró tartományokban az izzadság igen bő kiürítéséből elő szokott állani. A' betel nem csak a' nyálat, hanem egyéb kiürüléseket is téglaveres színre fest és széllelrágja, ha valaki azzal igen bőven él, a' fogakat, ugy hogy azon személyek, kik azzal rendszerént élnek, már harmincz esztendőskorokban el szokták veszteni" (A. B. P. 1831).

Babos Kálmán korai idegen szavak szótárában a két szó így szerepel: „*aréka*, ázsiai fa, melynek dióhoz hasonló gyümölcséből az ugynevezett catechu v. japáni föld (összehúzó szer vérfolyásoknál) készítették" (1865: 31), és „betel, keletindiai indás növény, veres nedvű, keserű és jóillatu levelekkel, melyeket az indusok rágás végett arany, ezüst stb. szelencékben magukkal hordoznak" (1865: 51). Lóczy Lajos Hainan szigetének leírásakor említi a betelbors fogyasztását (1886: 387). Zboray Ernő is részletesen leírja Jáva ismertetésekor a betel fogyasztását, itt a helyi *sziri* szót használja rá (1936: 207–8).

SZAKIRODALOM

- A. B. P. 1831. „betel”. *Közhasznú esmeretek tára. Második kötet: Baco–Canonisatio*. Pest: Wigand Otto.
- Babos Kálmán 1865. *Közhasznú magyarázó szótár...* Pest: Heckenast Gusztáv.
- Gerstner Károly 1999. Vörös 1996 ismertetése. *Magyar Nyelv* 95: 229–34.
- Lóczy Lajos 1886. *A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Bp.: K. M. Természettudományi Társulat.
- Vörös Éva 1996. *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Zboray Ernő 1936. *Tizenöt év Jáva szigetén*. Bp.: Királyi Magyar Természettudományi Társulat.

Kicsi Sándor András

A jelentés és leírásának a keresése. Kiefer Ferenc, Jelentésemélet. Corvina Kiadó, Budapest, [1999], pp. 381.

1. A téma aktualitása. A könyv címében megfogalmazott téma a nyelvtudománynak ahhoz a területéhez tartozik, amely az ókortól egészen napjainkig állandóan újabb és újabb problémákat, kutatási módszereket vet fel. Az elért eredmények pedig továbbgondolkodásra, a problémák újrafogalmazására, új alapok keresésére készítetik a kutatókat. A középkorban a nyelvi formák és jelenségek kapcsolatának a problematikája az **aliquid stat pro aliquo** 'valami utal vmi másra' formulában fogalmazódott meg. Benjamin L. Whorf (*Language, Thought and Reality*, 1956, Cambridge) szerint „A nyelvészet alapjában véve a jelentés keresése”. A XX. század közepe a formalista irányzatok kora. Az amerikai deskriptív irányzatot a **Meaning-Feindlichkeiten** jellemezte, amelynek a képviselői agresszíven hirdették, hogy „egy jöttányi engedményt sem szabad tenni a szemantikának”. Erre fogalmazódott meg R. Jakobson híres aforizmája: **Linguistics without meaning is meaningless**. 'A jelentés nélküli nyelvészet jelentéktelen'. A XX. sz. második felében a strukturalizmus korábbi felfogásának a „tündökléséről és bukásáról”, napjainkban a szemantikát is magában foglaló továbbéléséről beszélhetünk. Lendvai Endre *Лексическая семантика русского языка* 'Az orosz szó jelentéstana' (Bp. 1998) című orosz nyelvű könyvében (későbbi habilitációs értekezésében) a 13. oldalon idézi Ju. D. Apreszjant, aki 1995-ben kijelenti, hogy „A nyelvészet fejlődésének mostani korszaka vitathatatlanul a szemantika kora”.

Kiefer Ferenc az Előszóban (5) megállapítja, hogy a történeti és a strukturalista szemantika (hozzátennem a klasszikusnak tekinthető *szemasziológia* is) a 60-as évekig kizárólag a szavak jelentésével foglalkozott. Újabban azonban a szójelentés vizsgálata mellett egyre inkább előtérbe kerül a mondatjelentés vizsgálata is. (Ha pontosak akarunk lenni, akkor nem feledkezhetünk meg a **hangszimbolika**, a **morféma-**, a **szószerkezet-**, a **frazológiai** és **szövegjelentés** vizsgálata terén elért eredményekről sem.)

2. A kötet szerkezeti felépítése. A kötet 12 fő fejezetből áll. Ezek a következők: a jelentés leírásának módjai (13–37), szemantika vagy pragmatika? (38–64), a komponens elemzés (65–91), a prototípus elmélet és a kognitív szemantika (92–120), a poliszmia és a kétszintű szemantika (121–47), a főnév (148–78), a melléknév (179–208), az ige (209–47), a mondat időszerkezete (248–74), aspektus, akcióminőség, eseményszerkezet (275–305), a modalitás (306–37), az előfeltevések (338–71). Utószó és tárgymutató zárja a kötetet. Egy névmutató összeállításáról azonban megfeledkezett a szerző. (Egy ilyen tudományos igényű mű e nélkül ma már nemigen jelenik meg.)

A kötet kéziratát Fónagy Iván, Gyuris Beáta, Ladányi Mária, Pethő Gergely és Pléh Csaba olvasták el, megjegyzéseikkel, tanácsaikkal segítették a szerzőt.

Igen jó ötletnek tartom, hogy mindegyik fejezet végén rövid összefoglalót és olvasnivalót is közöl a szerző. Különösen nagyra értékelem, hogy az összefoglalókban nemegyszer kételyeit és kritikai észrevételeit is olvashatjuk. Az olvasnivaló összeválogatása azonban túlságosan szubjektíven szelektált. Amennyire öröndetes, hogy például Gombocz Zoltán jelentésstanának 1926-os és 1997-es kiadására is felhívja az olvasók figyelmét (hivatkozik is rá), annyira sajnálatos, hogy Károly Sándor *Általános és magyar jelentésstanáról* (1970) teljesen megfeledkezett. (Ez a munka később olaszul is

megjelent.) Teljesen helyénvaló, hogy a szerző az aspektus témájával kapcsolatban saját korábbi három magyar nyelvű munkáját is az olvasók figyelmébe ajánlja, azt azonban furcsállom, hogy Wachá Balázs, aki a magyar aspektuskutatás elindítója, kimaradt az ajánlásból. Bańcerowski Janusz, *A nyelvi szemantika kutatásának egyes dilemmái* (Nyr. 1996: 4), *A kognitív nyelvészet alapelvei* (Nyr. 1999: 1), *A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információi* (Nyr. 1997: 1) című cikkeit pedig itt ajánlom az olvasók figyelmébe. Ezek a cikkek a szerző többi cikkével együtt megtalálhatók Bańcerowski Janusz *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései* (ELTE, Bp. 2000. pp. 402) című kötetben.

Az anyag elrendezése sajnos nincs összhangban az előszóban megfogalmazottakkal. Sokkalta jobb lett volna, ha a szerző a **szószemantika**, a **szófaji szemantika** és a **mondatszemantika** fő fejezetek alá csoportosítja az anyagot. Egy ilyen elrendezés már maga kényszerítette volna a szerzőt mondanivalója tömörítésére, a leírás sokszor fragmentális jellegének a mérsékelésére. Annak, aki valamennyire is ismeri Kiefer Ferenc munkásságát, a fejezetcímek elolvasása után könnyen támadhat az a benyomása, hogy a könyv második felében a szerző ismételtén felhasználta az alkalmat, hogy a már máshol többször megjelent eredményeit kissé átfogalmazva újból megjelentesse, anélkül, hogy azt egy egységes jelentéstani koncepcióba illesztette volna. Egy egységes koncepció alapján megírt, a fenti három fő fejezetre tagolódo *Jelentésemélet* nemzetközi vonatkozásban is unikum lett volna, mivel ilyen könyv (ismereteim szerint) eddig sehol sem jelent meg.

3. Jelentésemélet vagy inkább jelentéseméletek. Lendvai Endre habilitációs értekezéséről írt opponensi véleményemben kifejeztem azt a feltételezésemet, hogy értekezése netalán ösztönözhet valakit egy hasonló jellegű, átfogó magyar szójelentéstani megírására is. Ehhez kapcsolódva Klaudy Kinga az értekezés ez év február végi vitáján közölte velünk, hogy a „napokban jelent meg Kiefer Ferenc Jelentésemélete”. Kiefer könyvében azonban elsősorban különböző jelentéseméletek ismertetését vagy pedig eltérő jelentéseméletek alapján megírt fejezeteket talál az olvasó, ezért sokkal találóbb lett volna a *Jelentéseméletek* cím. Nagy értéke a könyvnek, hogy az elméletek és azok elemeinek bizonyítására magyar nyelvi anyagot használ a szerző, némelykor azonban az lehet az olvasó benyomása, hogy az elméletekkel együtt a példákat is angolból, németből vagy franciából vette át, és fordította magyarra. Az ilyen példák a dominóelv alapján néha megkérdőjelezik a hozzáfűzött elméleti fejtegetések értékeit is. Így például a 16. oldalon az **Őt óra alatt felállt és elment* mondat elfogadhatatlansága alapján kijelenti, hogy „a *felállt* ige pillanatnyi eseményt fejez ki, időtartamot kifejező időhatározóval (bármilyen rövid is legyen az időhatározó által kifejezett időtartam) nem állhat. Annak ellenére, hogy a »fizikai világban« a felállásnak is van időtartama, a mentális ábrázolásban ezt az időtartamot pontszerűnek tekintjük”. *A beteg egy pillanat alatt felállt a székéről, és elment, A kisbaba pillanatok/percek alatt felállt és elindult felém* mondatok elfogadhatósága a magyarban azonban cáfolja az egész állítást és az elméleti fejtegetések helytállóságát. Az idő pontszerű és nem pontszerű ábrázolásának a lehetősége nem függ a „fizikai” időtartamtól. Vö.: *1999-ben nem voltam külföldön. – Egy évig nem voltam külföldön. Egy év alatt sok minden megváltozott családjunk helyzetében. A beteg szíve egy pillanatra megállt. – Ebben a pillanatban ment el.*

A könyvnek a legjobb és legérdekesebb fejezetei közé tartoznak azok a részek, amelyekben a szerző különböző elméleteket és felfogásokat elemző módon vet egybe. Íme például a **formális**, a **kognitív** és a **strukturális szemantika** összefoglaló összehasonlítása (32) „a mindhárom elméletben az egyik legismertebb példa, az *aggregény* szó” jelentése alapján.

A formális szemantikában az *aggregény* szó jelentését szükséges és elégséges feltételek segítségével adjuk meg.

(52) AGGLEGÉNY(x) $\equiv$ FÉRFI(x) & NÖTLEN(x) & FELNÖTT(x)

X-ről akkor és csakis akkor állítható, hogy aggregény, ha x egyidejűleg férfi, nőtlen és felnőtt. Ha a feltételek közül bármelyik nem teljesül, akkor x nem lehet aggregény.

A strukturális szemantika lényegében ugyanígy elemzi az *agglegény* szó jelentését, azzal a különbséggel, hogy nem beszél szükséges és elégséges feltételekről, hanem jelentéviszonyokkal jellemzi a szavak jelentését, eredményei viszont azonosak.

- (54) a) AGGLEGÉNY(x) → FÉRFI(x)
 b) AGGLEGÉNY(x) → NÖTLEN(x)
 c) AGGLEGÉNY(x) → FELNÖTT(x)
 d) [FÉRFI(x) & NÖTLEN(x) & FELNÖTT(x)] → AGGLEGÉNY

Az (54a, b, c) implikációk az *agglegény* szó jelentésének szükséges összetevőit fogalmazzák meg, az (54d) implikáció pedig azt mondja ki, hogy ezek az összetevők együtt elégséges feltételt adnak meg.

A kognitív szemantika elfogadja az (54a, b, c)-ben megfogalmazott szükséges feltételeket, de megkérdőjelezi az (54d)-ben megadott elégséges feltételt, mivel nem minden felnőtt, nőtlen férfiról mondható, hogy *agglegény* (egy szerzetes például nem *agglegény*). Ezenkívül a jelentésszövetek vonatkozását sem tartja mindig egyértelműnek. Mikor mondhatjuk például valakiről azt, hogy felnőtt? Más szóval, hány éves kortól mondható egy férfiról az, hogy *agglegény*? A válasz nem egyértelmű, és nyilvánvalóan függ attól, hogy az adott nyelvi közösségben mi a megszokott vagy elvárt nősülési kor. Probléma van a *nőtlen* összetevővel. Vajon a pápa *agglegény-e*? Vagy *agglegény-e* az elvált férfi? És vajon a jogilag házasságként elfogadott életközösségben élő homoszexuális férfiak *agglegények-e*? A magyarban mindehhez még azt is figyelembe kell vennünk, hogy az *agglegény* szó jelentése 'idősebb nőtlen férfi'. A magyar ebből a szempontból különbözik mind az angoltól (*bachelor*), mind a franciától (*célibataire*, ahol a legfontosabb elem a 'nőtlenség'), mind a némettől (*Junggeselle*, ahol a szó a 'fiatal' elemet tartalmazza). A kognitív szemantika művelői szerint az (54a, b, c, d) csak egy olyan 'idealizált' világban érvényes, ahol minden felnőtt férfi megnősül, meghozza egyetlenegyszer. A pápa tulajdonképpen *agglegény* mondatban a tulajdonképpen ezt az idealizált világot hívja elő.

Vonzó stílus, izgalmas kérdések, logikus okfejtés. A filológusnak elsősorban természetesen alkotó tudósnak kell lennie, de néha jó, ha ez cedulázó, böngésző, aggályos hajlammal is társul. A jelen esetben a „fordítók hamis barátai” (de még némely profi fordító is) megtréfálták a szerzőt. A *bachelor* jelentése ugyanis A. S. Hornby és mások 1963-as értelmező szótára szerint 'unmarried man', a *Junggeselle* pedig Duden 1989-es kiadású szótárában '[noch] nicht verheirateter Mann', nőnemű párja *Junggesellin*. A *bachelor* és a *Junggeselle* szavak magyar megfelelője tehát a *legény*, *legényember* szavaink, amelyek jelentése az ÉKsz. szerint 'nőtlen férfi', tehát ezek a szavak az angol *bachelor* és a német *Junggeselle* ekvivalensei. Kiefer Ferenc mentségére szolgál, hogy Halász Előd német–magyar nagyszótárának 1967-es második, átdolgozott és javított kiadásában is a *Junggeselle* megfeleltetése 'agglegény', a *Junggesellebude* viszont már 'legénylakás', a *Junggesellenleben* is 'legényélet'. Országh László magyar–angol nagyszótára 1963-as átdolgozott és bővített kiadásában a *bachelorhood* 'agglegényélet', a *bachelor dance* 'agglegénytánc', a Magyar Tamás által szerkesztett angol–magyar kéziszlótárban (1990) viszont a *bachelor* jelentése 'nőtlen ember, legényember'. A magyar *agglegény* szó megfelelője a németben *ewiger Junggeselle* vagy *Hagestolz* 'álterer, eingefleischter, etwas kauziger Junggeselle', az angolban pedig *old bachelor*. Az *agglegény* szavunk értelmezése az 1972-es kiadású ÉKsz.-ban 'idősebb nőtlen férfi', az ÉrtSz.-ban (1959) pedig 'a nősülési koron (jóval) túl levő nőtlen férfi'. Mindezek alapján olyan elhamarkodott következtetésre is juthatunk, hogy a szavak értelmezéséhez semmiféle formális apparátusra nincs szükségünk, a szükséges és elégséges feltételek megtalálása annál inkább sikeres, minél kevesebbet törődünk a formális, strukturális és kognitív szemantika elméleteivel. Ugyanis ezt látszik igazolni az ÉrtSz. legsikerültebbnek tűnő meghatározása. A pápának, szerzeteseknek nincs nősülési koruk, mivel azok jogilag nem nősülhetnek, az *agglegény* pedig nem jogi meghatározás, jogilag valaki *lehet* *nős*, *nőtlen* vagy *elvált*, *özvegy*, *lehet* *élettárs* is.

4. A **jelentés leírásának módjaival** öt fejezet foglalkozik (13–147), habár csak az első fejezet kapta ezt a címet. Ha összevetjük az itt tárgyalt jelentésleírási módokat Bańcerowski Janusz *A jelentés értelmezési módjairól* (Nyr. 1995: 3. 263–85) c. cikkében az ókortól napjainkig található leírási módok ismertetésével, akkor megállapíthatjuk, hogy Bańcerowski elsősorban fejlődésükben és összefüggésükben mutatja be az egyes irányzatokat (vö. például „A logikai szemantika későbbi fejlődésében főként két irányzat emelkedik ki: a konnotáció és a referenciaelmélet által kijelölt kutatási terület”). Kiefer Ferenc erősen szelektál a különböző irányzatok között, ismertetésük alapján XX. századi felfogásokon alapul, továbbá ezek az irányzatok autonómbabnak tűnnek, elemzésük elmélyültebb.

4.1. A **formális logikai szemantikáról** megállapítja, hogy az általa vizsgált jelenségekre formális magyarázatot keres, amely lehetővé teszi a jelentés egyes aspektusainak egzakt vizsgálatát, amelybe a nyelvi jelentésnek csak kis hányadát sikerült eddig bevonnia (18). A logikai jelentésfogalom esetében a viszonyítási alap a világ, amelyről a logika modelleket alkot, amelyek általában nem törődnek a pszichológiai realitás kérdésével (19). A nyelvi jelentés a nyelvi kifejezések és a világról alkotott modell közötti viszony. A logikai szemantika a logikai jelentésfogalomra épül. Főbb vonulata a jelentésnek igazságfeltételekkel történő leírására törekszik (36–7). „A formális szemantika fő területe a mondatsemantika és azon belül is a mondatjelentés olyan tulajdonságainak a vizsgálata, amelyek kapcsolatba hozhatók a kijelentés fogalmával. A szójelentésnek csak néhány aspektusa építhető be a formális ábrázolásokba, ezért a szószemantikáról a formális szemantikának csak igen kevés mondanivalója van” (33–4). „A formális szemantika egyik irányzata elsősorban a hagyományos logikára, a kijelentés- és predikátumkalkulusra épít. Újabb irányzatai vagy az intenzionális logikára, vagy a dinamikus logikára támaszkodnak. Az **intenzionális logika** (vagy: modellelméleti szemantika) a nyelvi elemek jelentését (intenzióját) a lehetséges világok segítségével definiálja. A kijelentések extenziója (azoknak az entitásoknak a halmaza, amelyekre vonatkozhatnak) azonos az igazságértékek halmazával”. „A **dinamikus logikai rendszerek** nem kijelentések, hanem szövegek logikai reprezentációjával foglalkoznak”. „Mindegyik logikai irányzaton belül különféle változatokat találunk” (35).

4.2. A **kognitív szemantika** a mentális ábrázolás tulajdonságainak megállapításakor a formális szemantikával ellentétben nem a formális logikával keres kapcsolatot, hanem elsősorban a kognitív pszichológiára és a megismeréstudományra támaszkodik. „A jelentés lényegét a nyelvi kifejezések és a megismerés kapcsolatrendszerében látja” (23), „a szószemantikát helyezi a kutatás központjába, és a szójelentést a mondatjelentéstől elkülönítve vizsgálja. Nem törekszik formalizálásra, bár a jelentés ábrázolásban olykor felhasznál formális eszközöket”. „Jelentésábrázolásai azonban sohasem fogalmaznak meg olyan feltételeket, amelyek egyértelműen meghatározzák a jelentést” (24). „Olyan problémákat vizsgál, amelyek közvetlen kapcsolatba hozhatók a megismeréssel” (34), „feladatának tekinti a jelentés diakrón szempontjainak a vizsgálatát is” (35). A kognitív szemantika sem egységes.

„Az ún. **holisztikus kognitív szemantika** nem tesz különbséget a nyelvleírás különböző komponensei között, mindenütt a nyelvi jelenségek mögött meghúzódó kognitív folyamatokat, elveket keresi. Elveti a logikai módszerek alkalmazását” (35–6). Felfogása szerint „a jelentés az ember kategorizálási képességén alapul” (92), amely **prototípusok** alapján történik. „A természetes kategóriák mindegyike prototipikus példányok körül szerveződik, amelyek természetesen kultúráként változhatnak” (93). A bűtor kategóriájában például az *asztal* és a *szék* képviseli a prototípust (94).

„Az ún. **moduláris kognitív szemantika** ezzel szemben a »modulok« híve, szívesen használ logikai és strukturális módszereket. Elfogadja a szintaxisra épülő szemantikát, különbséget tesz szemantika és pragmatika között. A szemantikai jelentést vagy a fogalmi (konceptuális) jelentéssel azonosítja, vagy a szemantikai szintre épülő külön konceptuális szint létezését posztulálja” (36). A jelentés összefügg azzal, hogy a világ dolgait hogyan érzékeljük (percepció), és hogyan dolgozzuk fel (kogníció).

4.3. A strukturális szemantika magában a nyelvben, a nyelvi rendszeren belül kívánja a jelentést meghatározni (25), a nyelvi jelentés egészét vizsgálja, függetlenül attól, hogy a jelentés formalizálható-e, vagy kapcsolatba hozható-e a megismeréssel (34). Egy nyelvi kifejezés jelentése mindazoknak a nyelven belüli viszonyoknak az összessége, amelyekben ez a nyelvi kifejezés részt vesz (25). A strukturális szemantikában a szószemantika játssza a központi szerepet (31), a jelentésváltozások kérdéseivel nem foglalkozik (35).

A szerző szerint (34) a strukturális szemantika **nem azonos a strukturalista szemantikával**. Az utóbbi a strukturalizmus (elsősorban Ferdinand de Saussure) elveinek alkalmazását jelenti a szójelentés kutatásában, különbséget tesz szinkrón és diakrón szemantika között, tehát a jelentésváltozásokkal is foglalkozik.

A strukturális szemantikát az angolszász irodalomban gyakran **nyelvészeti szemantikának** (linguistic semantics) is nevezik (34). A szerző kijelenti, hogy könyvében elsősorban a strukturális szemantika módszereit követi (36), ennek ellenére ez a könyv címében nem tükröződik (vö. például *Strukturális magyar nyelvtan*).

A strukturalista és strukturális nyelvleírásnak ez a szükséges (?) megkülönböztetése, a strukturális szemantikának a nyelvészeti szemantikával való azonosítása váratlanul ért. Ez azt jelentené, hogy a strukturalista szemantika nem nyelvészeti. A leíró és történeti nyelvleírást a klasszikus nyelvészet is megkülönböztette. Minden nyelvleírás ilyen, olyan vagy amolyan módon és mértékben a nyelvi és szemantikai struktúrákon alapul. R. R. K. Hartmann és F. C. Stork *Dictionary of Language and Linguistics* (London, Applied Science Publishers LTD) terminológiai szótárban például a *semantics* címszóban a *philosophical semantics* és a *linguistic semantics* állnak szemben egymással. A nyelvészeti szemantika fő irányzatai e szótár szerint: a) *conceptual theory*, b) *reference or correspondence theory*, c) *contextual theory*, d) *field theory*, e) *componential analysis*, f) *combinatorial semantics or semotactics*, g) *generative semantics*.

4.4. A komponenses elemzés a szószemantika legrégebbi elemzési módszere, amely a szavak jelentése közötti különbséget szemantikai jegyekkel (jelentés-felbontással) fejezi ki (65). A felbontás általában nem törekszik teljességre. „A logikai szemantikában a jelentésfelbontásban a logikai implikációk lehetősége a legfontosabb szempont, a konceptuális szemantikában a szintaktikai szerkezetekkel való korreláció. A strukturális szemantikában a jelentésfelbontás, elsősorban a jelentések közötti összefüggések” (90).

A komponenses elemzés továbbfejlesztése az **elemi szemantikai predikátumokkal** történő jelentésleírás, amely a jelentést nem szemantikai jegyek (komponensek), hanem **elemi predikátumok** segítségével írja le. A leírás célja **szemantikai ábrázolások (reprezentációk)** létrehozása. Az egy-argumentumú predikátumok tulajdonságot, a kétargumentumúak viszonyt (relációt) jelölnek. A predikátumokat & 'és', illetve v 'vagy' kötik össze. Például a FÉRFI(x) azt fejezi ki, hogy 'x férfi', a szülő(x, y) pedig azt, hogy 'x szülője y-nak' (73):

APA(x, y) / SZÜLŐ(x, y) & FÉRFI(x).

A szótári elemek jelentésleírására azonban nem mindig használhatjuk a komponenses elemzés jelentésfelbontásait. A kötőszók esetében például **művelési szabályokat** kell megadnunk (76).

4.5. Wierzbicka elméletét (87) a szerző három alapvető tételben foglalja össze. 1. A nyelv-tudományban, és így a jelentésleírásban is, nincs különbség **metanyelv és tárgynyelv** között. A jelentésleírás alapelemei a tárgynyelv és nem egy konstruált metanyelv elemei: a **természetes nyelv a saját metanyelvül szolgál**. 2. A **szemantikai alapelemek** (semantic primitives vagy semantic primes) nyelvi elemzés eredményei, de nem egy adott nyelvhez kötöttek, hanem **univerzálisak**, számuk véges. A nyelvek szavai közötti szemantikai különbségeket a legjobban úgy lehet megragadni, ha a közös (univerzális) elemekből indulunk ki. 3. A **szemantikai reprezentációkra**, ahogy azokat a formális vagy a strukturális szemantika használja, **nincs szükség**. A szemantikai elemzés

végeredménye egy **parafrázis**: egy nem a konceptuális alapegységekhez tartozó szó jelentését úgy határozzuk meg, hogy azt a konceptuális alapegységek segítségével körülírjuk (parafrázáljuk).

4.6. A kétszintű szemantika és a poliszémia. A kétszintű szemantikában van egy **alapszint** és egy **levezetett**. Az alapszint az alulspecifikált szemantikai, a levezetett szint a konceptuális (fogalmi) jelentést képviseli, amelynek az alapszintből történő levezetésénél kontextus segítségével végzett konceptuális műveletekre (következtetésekre, fogalmi összefüggések megállapítására) támaszkodunk. A szavak jelentésének kontextustól függő módosulásait **konceptuális differenciálódásnak** nevezzük (131). Vö.:

alapszint:	→	kontextus ₁	→	jelentés ₁
alulspecifikált	→	kontextus ₂	→	jelentés ₂
szemantikai	→	.....		
jelentés	→	kontextus _n	→	jelentés _n

A *fest* ige alapjelentése például 'vki festéket hord fel egy felületre'. Ez a jelentés a szóban forgó felület fajtájától függően (vászon, fal, autó, úttest, haj, arc stb.) egyéb jelentéselemekkel módosul. Vö. (127):

- (14) a) Karolina egy arcképet fest.
- b) Karolina egy tájképet fest.
- c) Karolina festi nálunk a lakást.
- d) Karolina festi a házát.
- e) Karolina a kocsiját festi (festékszóró pisztollyal).
- f) Karolina zebrát fest az úttestre.
- g) Karolina festi a haját.
- h) Karolina festi az arcát.

A *fest* igének ezek a jelentései nem kombinálhatók szabadon a belőle képzett *festő* főnévvel. Ha valaki zebrát fest az úttestre vagy a haját festi, attól még nem lesz *festő* (128). A probléma árnyaltabbá tétele érdekében hozzátesszem, hogy egy rajzórán arcképet, tájképet festő diákány sem *festő* még. A fordításp próbák pedig szerintem egyáltalán nem bizonyítják, hogy egy nyelvben a poliszémia egyes esetekben homonímiával lehetne egyenértékű (128). Vö. a *fest* ige német megfelelőit: *malen, färben, sich schminken*. Ez igen messzire vezetne. A magyarban az *eszik* igét például alapjelentésben használjuk, függetlenül attól, hogy ember vagy állat eszik. A németben erre két szó van: *essen* és *fressen*.

5. Szófaji szemantika. A könyvben a **főnevek, igék és melléknevek** jelentésének a leírásával találkozunk. Az előző fejezetektől eltérően a leírásban nem különülnek el a különböző irányzatok. A szófajok jelentését a szerző általában mint lexikai egységeket és nem mint egy szófaji rendszer lexikai-nyelvtani kategóriáit vizsgálja. A szófajok **kategoriális jelentésének** a problematikáját fel sem veti, pedig ez a jelentés van jelen az adott szófajhoz tartozó szavak mindegyikében, magában foglalja azok morfológiai kategóriáit és lehetséges szintaktikai funkcióit is. A szófajok szemantikai alcsoportjainak az elkülönítése pedig nem lehet független valamilyen megfogható nyelvteni kritériumtól. Ennek alapján talán pontosabb lenne a **melléknévnek** egy ilyen szófaji definíciója: a melléknév tárgyak milyenségét jelzői vagy állítmányi funkcióban jelölő, önálló eset- és számkategóriával nem rendelkező főszófaj.

A melléknév milyenséget kifejező minősítő jelentése lehet tulajdonság vagy valamilyen vonatkozás. Ennek alapján **tulajdonságot jelölő és vonatkozó** mellékneveket lehet megkülönböztetni egymástól (német *qualitative und relative Adjektive*, angol *qualitative and relative adjectives*, orosz *качественные и относительные прилагательные*). A tulajdonságot jelölő melléknevek

általában fokozhatók (összehasonlító fokozás, nem összehasonlító fokozás), a vonatkozást jelölő melléknevek viszont nem fokozhatók: *nagy* – *nagyobb*, *igen nagy*; *szegedi*, *öklömnyi* – **szege-dibb*, **igen öklömnyi*. Tehát pontatlan az a megállapítás, hogy „a melléknevek fokozhatók” (184). Az *élő* és *haltott* (185) cselekvésekre utaló vonatkozást jelölő melléknevek, s ezért nem fokozhatóak. A *holt* – *eleven*, *süket* – *vak* melléknevek viszont már tulajdonságokat jelölnek, ennek ellenére összehasonlító fokozásuk nem lehetséges, nem összehasonlító fokozásuk azonban néha előfordulhat: *se holt*, *se eleven*, *félholt*, *fél fülére süket*, *süket*, *mint az ágyú*, *fél szemére*, *mindkét szemére vak*, *vak*. Azzal sem lehet teljes mértékben egyetérteni, hogy a főnevek és a melléknevek az igékkel ellentétben „statikus (és tartós) tulajdonságot jelölnek” (182). A melléknevek jelentése is lehet dinamikus és statikus. A dinamikus melléknevek társulhatnak a *lenni* ige felszólító módjával, a statikusok nem. Vö.: *Légy óvatos! Ne légy goromba!* – **Légy magas!* Kétkedést váltott ki bennem az a kijelentés is, amely szerint „predikatív vonzat csak melléknév lehet” (180). Vö.: *A vasat laposra kalapálták.* – **A vasat gyűrűre kalapálták.* De: *A kisgyerek porrá kalapálta a rögöt.* Mellesleg *a vasat* is predikatív vonzat. Vö. még: *Pétert igazgatóvá választották/kinevezték igazgatónak.*

Kiefer Ferenc mondandóját a melléknévnek a főnevektől és az igéktől való elkülönítésére koncentrálja, a szemantikai különbségek bemutatása meggyőző, a nyelvtaniaké kevésbé. Nem sikerült mindig a legfőbb különbségeket megragadnia. Így például kijelenti, hogy „a melléknév és a főnév a kisebb eltérések ellenére is (vö. *vörösök* – *vörösek*, *szorosok* – *szorosak*) morfológiailag lényeges egyezéseket mutat” (181). A melléknevek morfológiai kategóriáinak a jellege azonban alapvetően különbözik a főnevek morfológiai kategóriáitól, mivel a melléknevek eset- és számkategóriái formálisak: jelentésüket, a magyarban a „kisebb eltérések ellenére” az alakjukat is a főnévtől kapják. Az összehasonlító fokozás viszont csak a tulajdonságot jelölő melléknevekre jellemző. A főnevek csak elvéve fokozhatók: *Péter kutyább a kutyánál.* A „hasznóképpen nagy fokú egyezést találunk a melléknév és az ige szintaktikai viselkedése között” (181) megállapítás viszont igaz, csak megfelelkezik a főnév és a melléknév közötti szintaktikai hasonlóságok bemutatásáról. „A legtöbb melléknévnek van mind predikatív, mind pedig attributív használata” (185). A következő lapon ez a megállapítás így módosul: „Szép számmal találunk olyan mellékneveket is, amelyek csak attributív vagy csak predikatív funkcióban fordulnak elő”. A szerző szerint csak jelzői funkcióban szerepelnek a *fő*, *előző*, *állítólagos*, *jogos* (örökös), *igazi* (költő), *egyedüli* (túlélő), *bizonyos* (emberek), *közönséges* (szélhámos), *régi* (iskola), *következő* (műsor), csak állítmányiban a vonzatos melléknevek (*biztos vmiben*, *felelős vmiért*, *méltó vmire*, *méltatlan vmire*, *alkalmas vmire*, *képes vmire*, *képtelen vmire*). Nekem úgy tűnik, hogy a melléknevek predikatív funkciójának a lehetősége kapcsolatba hozható a melléknevek összehasonlító fokozásának a lehetőségével. Ebből következik, hogy a tulajdonságot jelölő mellékneveket jelzői és állítmányi funkcióban is használhatjuk, a vonatkozást jelölőket pedig csak névelővel (azonosításkor) vagy szembeállításakor használjuk állítmányi funkcióban. Vö.: *Péter magas fiú.* – *Péter magas.* *Ez a szegedi vonat.* – *Ez a vonat a szegedi.* – *Ez a vonat szegedi és nem debreceni.* Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy egyes mellékneveket használhatunk tulajdonságot és vonatkozást jelölőként is. Vö.: *Az Ön követelése jogos.* *Ez a festmény az igazi.* *Ez az arca az igazi.* *Ez az ember nagyon közönséges.* *A belvárosi iskola régibb, mint a te régi iskolád.* A vonzatos melléknevek többnyire (a vonzatos igékhez hasonlóan) valóban állítmányi funkcióban szerepelnek, azt azonban nem merném állítani, hogy csak predikatív funkciójúak lehetnek. Vö.: *Az igazában biztos politikus bírósághoz fordult.* *A raktárért felelős vezetőnek meg kell térítenie az okozott kárt.* *Az okozott kárért felelős személyt meg kell nevezni.* *A jutalomra méltó dolgozókat a szakszervezet kiválasztotta.* *A vezető állásra méltatlan tisztviselőt felmentették állásából.* *A vezető állásra alkalmas tanárt kinevezték az iskola igazgatójának.* *A mindenre képes rablót elfogta a rendőrség.* *A csalásra képtelen egyén ne álljon bűnözők közé.*

6. Szintaktikai szemantika. *A mondat időszerkezete*, az *Aspektus*, *akcióminőség*, *esemény-szerkezet* és *A modalitás* c. fejezeteket a **mondatszematika** szóval foglalhatnánk össze. Ezek a fejezetek a mondatszematikának ötletszerűen kiragadott részei.

6.1. A mondatjelentés. A 14. lapon „a vonatkozás csak a mondatban megfogalmazott kijelentés (propozíció) esetén érvényesülhet”. „A mondatban kifejezett kijelentés jelentését részben vagy teljes egészében a kijelentés igazságfeltételeivel azonosíthatjuk” (15). De „nem minden mondat fejez ki kijelentést: a kérdő vagy a felszólító mondatoknak például nincs igazságértékük” (17). A 26. lapon: „Két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű (azaz szinonim), ha pontosan ugyanarra a tényállásra vonatkozik”. A mondatok tehát tényállást, tényt fejeznek ki, amely „a valóság folyamatában lezárt szakaszt alkotó esemény; olyan, ami a valóságban előfordulhat v. megtörtént”. Ebből következik, hogy kérdést, felszólítást, óhajt kifejező mondatok nem lehetnek szinonimák. Ez természetesen nem így van. A tárgymutatóban a *mondatszemantika* a 31. oldalra irányítja az olvasót, itt azonban a mondatszemantika lényegéről semmit sem találunk. Vö.: „A strukturális szemantika a szószemantikából indult ki. És bár igaz, hogy ma már a mondatszemantika is kellő súllyal szerepel a strukturális szemantikai munkákban, a szószemantika megtartotta benne központi szerepét”. A 40. oldalon: „A mondatdefiníciók problémájára itt nem térhetünk ki, annyit kívánunk csak megjegyezni, hogy a mondat fogalma csak grammatikaelméleti keretben határozható meg”. A *Szemantika vagy pragmatika* fejezetbe be van ékelve egy *A kérdő mondatok szemantikája és pragmatikája* c. fejezet (55). A 84. oldalon „a mondat kategóriája eseményt vagy állapotot, a főnevek konceptuális entitásokat, a névutós kifejezések időt vagy helyet, a predikátum maga is, éppúgy mint a mondat, eseményt vagy állapotot fejezhet ki”. A 276. oldalon viszont: „eseménynek nevezzük az állapotokat, a folyamatos és befejezett cselekvéseket, történéseket, folyamatokat egyaránt”. Ez kissé furcsa, mivel a kérdő, felszólító, óhajtó mondatok nem fejeznek ki eseményt, de van bennük cselekvéseket, állapotokat, történéseket, sőt még létezést is kifejező ige.

6.2. A mondat időszerkezete című fejezetben a mondatban leírt események idejéről, az események lefolyásának az időszerkezetéről olvashatunk. Az állapotok megemlítése valahogy kimaradt, pedig például egy betegségnek is van időpontja, a lefolyásának pedig időtartama. Ez a fejezet a Reichenbach-féle rendszert ismerteti, amely a mondatok külső időszerkezetét először kísérelte meg formális eszközökkel leírni. Megjegyzések helyett felhívom az olvasók figyelmét *Az időviszonyok szemantikai rendszere* c. cikkemre (MNy. 1993: 4. 385–401).

6.3. Az Aspektus, akcióminőség, eseményszerkezet c. fejezetben Kiefer Ferenc ismételten megfogalmazza azt a tételt, amely szerint az **aspektus a mondatban kifejezett esemény belső időszerkezete**. Évekkel ezelőtt felhívtam a szerző figyelmét (vö. *Mondataspektus vagy igeszemlélet?* Nyr. 1994. 2. 232–47), hogy az aspektusnak ez a meghatározása a magyar nyelv vonatkozásában nemigen alkalmazható. A cselekvések időtartamától (más szóval „belső időszerkezetétől”) egyáltalán nem függ egy cselekvés folyamatos vagy befejezett volta. Vö.: *Öt évig írta doktori értekezését, aztán abbahagyta. – Öt év alatt megírta doktori értekezését. – Egy pillanatig ingadoztam, hogy elfogadjam-e ezt az előnyös javaslatot. – Egy pillanat alatt elsötétült előttem a világ, amikor közölték velem a döntést.* Kiefer Ferenc egyszer már elfogadta, hogy a befejezett cselekvések **határpontosak**, a folyamatosak pedig **határpont nélküliek**. A határpont lehet **kezdőpont** (*Eleredt az eső*) és **végpont** (*Elállt az eső*). Most viszont a tartós időmódosítók (284) lehetnek határpontosak vagy határpont nélküliek: az *öt óra alatt* időhatározó általában valóban határpontos befejezett cselekvéseket jelölő igével társul, az *öt órán át* pedig folyamatos igékkel. De mindkét időhatározó meghatározott (tehát „határpontos”) időtartamot jelöl, a *napokon át, évekig* időhatározók (attól, hogy időmódosítóknak nevezzük, mondandónk igazságértéke nem lesz nagyobb) a valóban határpont nélküliek. Az pedig, hogy a pillanatnyi, mozzanatos cselekvéseket általában csak időpontra utaló időhatározóval használ-nánk, bizonyításra szorul. Vö.: *Az olimpiai láng egy pillanat alatt fellobbant.*

Kiefer mintha megfelelne arra, hogy a cselekvés belső folyamatában jelentkező határpontonról van szó, továbbá arról, hogy folyamatos igéknek többek között tényközlő funkciója is lehetséges (*Olvastam ezt a könyvet, Mostam kezét*), hogy a cselekvések egyszeri vagy ismétlődéses volta a magyarban nemigen befolyásolja az igeszemléletet (*Sétáltam egyet, nagyot aludtam – Hét órákor minden reggel felkeltem, megmosakodtam, felöltöztem, megreggeliztem és elindultam az iskolába*). Különösen nehezményezem,

hogy nincs készsége az ilyen oppozíciók jelentéskülönbségének az érzékelésére, mint például *Ebéd után aludtam egyet*. – *Ebéd után tíz percert/tíz percig aludtam*. – *Ebéd után kialudtam/kiséltam magam*. *Ebéd előtt kezet mostam/megmostam a kezem*. A 286. lapon megállapítja, hogy a *győz* – *legyőz*, *talál* – *megtalál*, *dob* – *eldob* (a *bedob*, *kidob* valóban nem szemléleti pár), *kap* – *megkap* párok esetében az igeikötő nem perfektívál, hanem egyéb jelentéselemekkel gazdagítja az alapige jelentését, de hogy mi ez az egyéb jelentéselem, annak a bemutatásával adós marad. Az igeszemlélet azt jelenti, hogy ugyanazt a cselekvést így is, úgy is szemlélhetjük. A folyamatos igeik tényközlő jelentésekor logikailag a cselekvés szinte mindig befejezett. A *Találtam egy könyvet* – *Megtaláltam az elveszettnek hitt könyvet*, *Kaptam egy levelet*, *Levelet kaptam* – *Megkaptam a levelet*. *Győztünk a Ferencváros ellen*. – *Legyőztük a Ferencvárost* oppozíciók számomra ugyanazok, mint például *Olvastam ezt a könyvet* – *Elolvastam ezt a könyvet*, *Kedden vizsgáztam fizikából* – *Kedden levizsgáztam fizikából* mondatokban található szemléleti párok oppozíciója.

Figyelemre méltó Kiefer tipológiai sora, amelyet az aspektus kompozicionalitása alapján állít fel: francia > angol > német > magyar > lengyel (288). Ha ez így van, akkor talán a magyar aspektusrendszer leírásában is jobban támaszkodhatna a szláv nyelvtudomány e területén elért eredményeire. A konkrét lengyel példa (*pić* – *wypić* – *wypiwać*) pedig – az oroszhoz hasonlóan – periferikus a lengyel szemléleti rendszerben, kb. olyan, mintha a madarak között a *pingvint* tekintenénk prototípusnak. Az „ilyen aspektuális párokat a nem szláv nyelvekben nem találunk” (288) megfogalmazás kissé pontatlan. Először: Jászay László munkái szerint az ilyen esetekben „aspektushármasokkal” van dolgunk; másodsor: e hármasok jelentésében az aspektus minőségi és mennyiségi mutatói különbözőképpen oszlanak meg; harmadszor: a magyarban is vannak ilyen aspektushármasok, amelyek még morfémaszerkezetüket tekintve is megegyeznek a lengyel példával (vö.: *iszik bort* – *megissza a borát* – *megiszogatja a borát*); negyedszer: a nyelvészek többsége szerint az aspektus, mint igei kategória a franciában nem létezik (aspektuális jelentéseket /ezeknek a jelentéseknek a száma nyelvészektől függően hol 13, hol 12 vagy inkább 8/ különböző eszközökkel fejezünk ki); ötödször: a finn nyelv felvétele a tipológiai sor elejére kívánatosnak látszik; hatodsor, a szláv nyelveken belül is érdemes lenne egy skálát felállítani (különös tekintettel a bolgár nyelvre).

6. A modalitásról szeretnék egy külön cikket írni.

7. Az előfeltevésekről 1983-ban Kiefer Ferencnek *Az előfeltevések elmélete* címen megjelent egy 355 oldalas könyve. Terjedelmi korlátok most nem teszik lehetővé, hogy összehasonlítsam, húsz év alatt miben változott, módosult a szerző véleménye.

8. A Szemantika vagy pragmatika című fejezetet én a könyv elejére tettem volna *Szemantika és pragmatika elméleti megközelítésben* címmel.

Kiefer Ferenc könyvét olvasva elgondolkozhatunk azon, hogy lehetséges-e egyáltalán a természetes nyelv szemantikájának a nyelv természetességét megőrző, tisztán nyelvészeti jellegű leírása. Egy ilyen munka megjelenése a távolabbi jövőben nem kizárható. Ugyanis véget ért a nyelvtudomány (s talán több más tudomány) klasszikus kora, amelyre a koronként egymást váltó irányzatok monizmusa, az elméleti fanatizmus, az abszolutizmusra való törekvés, a kutatások egysíki koncentrációja a jellemző. A mostani nem klasszikus korban kialakulóban van a különböző irányzatok pluralizmusa. Az itt ismertetett könyvben is a különböző irányzatok szinte egyenértékűek, de csak „azért kerültek egymás mellé, mert lényegében a klasszikus korszakot idézve egy irányzathoz tartoznak.” Az eljövendő neoklasszikus korban természetes lesz az ideológiai fanatizmustól mentes pluralizmus. Úgy látom, hogy kutatásainkban már ma is alkalmazhatjuk például bármelyik logikai irányzat eredményeit az itt ábécé sorrendben felsoroltak közül (*autoepistemic logic*, *binary logic*, *causal logic*, *classical logic*, *epistemic logic*, *formal logic*, *many-valued logic*, *natural logic*, *mathematical logic*, *modal logic*, *non-monotonic logic*, *precedent logic*, *predicate logic*, *propositional*, *question-answering logic*, *spatial logic*, *temporal logic*, *two-value logic*), újabb irányzatokat hozhatunk létre, de az csak a neoklasszikus korszakban remélhető, hogy ilyen szép kiállítású könyvben is megjelentethetjük azokat.

Jolán Kelemen: De la langue au style. Éléments de linguistique contrastive français–hongrois. 2e édition revue et augmentée. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza, 1999.

1. A nyelvtől a stílusig. Fejezetek a francia–magyar összehasonlító nyelvészetből címmel jelent meg Kelemen Jolán francia nyelvű, francia és magyar példamondatokat tartalmazó munkájának második, bővített kiadása. Az első kiadás 1988-ban látott napvilágot az Akadémiai Kiadónál. A kötetnek az elmúlt évtized francia nyelvészeti eredményeivel kibővített újabb megjelenését egyedülálló szemléletmódjának köszönhetjük.

Mint arról a könyv előszavában is olvashatunk, a szerző célja a szintaxis, a szemantika és a pragmatika szempontjainak együttes érvényesítése a francia mondatban főbb kérdésköreinek újraértelmezésében. A transzformációs elemzés és a szemantikai-kontextuális (pragmatikai) elemzés ötvözése pontosabb nyelvleírást tesz lehetővé, mint ha önállóan érvényesítenénk valamelyik szempontot. A pragmatikus szemlélet csak ott válik kizárólagossá, ahol a transzformációs módszer nem lehetséges, nevezetesen az igeidő-használat vizsgálatánál.

Ez a mostani megjelenés jó alkalom arra, hogy pótoljuk a korábbi mulasztást, orosz, bolgár és francia nyelven ugyanis már több ismertetés megjelent a kötetről, magyarul azonban még egy sem.

Patrick Chardenet a *Le français dans le monde* 1990. augusztus–szeptemberi számában írott könyvismertetőjében elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerző a számos beszélt nyelvi és irodalmi szövegből vett példa komplex elemzését a kontrasztív nyelvészet módszertani tökéletesítésével, magas szintű elméleti kidolgozásával valósítja meg. Elismerő cikkét Chardenet a máig megváltoztathatatlan sztereotípiával zárja: Kelet-Európának a nyelvtudományban eddig elért eredményei nem eléggé tudatosultak még a francia kutatók számára.

2. A kontrasztív nyelvészet módszertanát illetően máig rengeteg a vitás kérdés. A szerző a kötet utószavában az általa alkalmazott összehasonlító elemzésnek a következő meghatározását adja: Egy *A* nyelv leíró nyelvészeti problémájából indul ki, amelyet mondatnani, jelentéstani és szövegtani szempontok szerint tanulmányoz, majd összeveti ezt a vizsgált témakört ennek *B* nyelvbeli megfelelőjével, elfogadva, hogy esetlegesen a két nyelv grammatikai rendszere nem esik egybe (például az *A* nyelvben névmásításként jelentkező kérdéskörnek a *B* nyelvben az igeragozás felelhet meg).

Mivel a szerző a francia nyelvleírásból indult ki, így természetesen elsősorban a francia morfoszintaxis kérdéseire ad új és a franciával foglalkozó idegen ajkúak számára racionálisabb, meggyőzőbb válaszokat. A magyar nyelvű megfelelőik inkább csak illusztrálják, alátámasztják a francia szintaxisról elmondottakat.

A kontrasztív vizsgálat ebben a kötetben munkaeszköznek tekinthető. A szerzőnek nem az a célja, hogy a két nyelv szintaxisát mindvégig mereven párhuzamosan taglalja, sokkal inkább a francia mondatnani kérdések megvilágítása a magyarra fordított példák jóvoltából.

A mostani, második kiadás újdonsága, hogy az első kiadás óta eltelt több mint tíz év francia nyelvészeti kutatásainak felhasználása nemcsak a könyv egyes fejezeteinek kibővítésén és a bibliográfiában tükröződik, hanem két új fejezetet is eredményezett: a kötőmóddal (subjonctif) és a modalitással foglalkozót.

3. A könyv így hét nagy témakört vizsgál:

I. A főnévi determinánsok osztályozása; **II.** A névmásítás; **III.** Az igeidők szemantikája és pragmatikája; **IV.** A bővítmények típusai; **V.** Az összetett mondat szövegtani vizsgálata – Fordítási problémák; **VI.** Mondattan – Szókészlet – Közlés; **VII.** Alapelvek az összehasonlító vagy kontrasztív stilisztika alapjául szolgáló irodalmi szöveg elemzéséhez.

A munkát a vizsgálati eredményeket összegző utószó és bibliográfia zárja.

Már a tartalomjegyzékből is látható, hogy a szerző a francia szintaxis kérdéseiből indul ki, de túllép a grammatikai kereteken, az utolsó fejezetben a végig következetesen alkalmazott vizsgálati módszert továbbra is szem előtt tartva az irodalmi szövegek vizsgálatát sem zárja ki, és kontrasztív stilisztikai elemzéseket végez.

4. Térjünk ki részletesebben a két új fejezet tanulságaira.

A subjonctif kontrasztív megközelítése

Mivel a magyar nyelvben a subjonctifnak megfelelő kötőmód ismeretlen, amikor magyar szöveget fordítunk franciára, a magyar igemód nem jelent támpontot arra nézve, vajon nem kell-e subjonctifot használnunk. A felszólító mód esetében a legegyszerűbb a helyzet: biztosan subjonctifot kell használnunk E/1., E/3., valamint T/3. személyű, felszólító módban álló igealakoknál, hiszen a franciában ezeknek nincs felszólító módjuk. A mellékmondatban (bármilyen személyben) használt magyar felszólító módnak is subjonctif felel meg a franciában. Subjonctifot kell használnunk azonban még számos esetben: azokban a *que* kötőszóval bevezetett mellékmondatokban, amelyek akaratot, kívánságot, érzelmet vagy kételkedést kifejező főmondatához kapcsolódnak, illetve a főmondat tartalmától függetlenül subjonctifot kell használnunk bizonyos kötőszókkal bevezetett mellékmondatokban. A subjonctifnak a magyarban tehát hol kijelentő, hol feltételes, hol pedig felszólító mód felel meg. Érthető, hogy egy, a magyarban nem használt igemód esetében annak magyar igemódbeli megfelelőit keressük. Kelemen Jolán azonban másként teszi fel a kérdést.

Lássunk két összetett mondatot, mindkettő az $S(V_1) + \text{kötőszó} + (S)V_2$ [az alárendelt tagmondat igéje] képlettel írható le, ahol az egyik mondat igéje kijelentő módban, a másiké pedig subjonctifban áll.

$P_1 = \text{Paul est arrivé après que Pierre est parti.}$ $P_2 = \text{Pierre est parti avant que Paul n'arrive.}$
Pál megérkezett, miután Péter elindult.   *Péter elindult, mielőtt Pál megérkezett.*

A két francia mondatból nyilvánvaló, hogy az első esetben az események egymásutánisága az igeidőkkel fejeződik ki (két múlt idejű, *passé composé* alakkal), a második esetben viszont a V_2 nem múlt időben, hanem jelenben áll. Márpedig ha a megérkezés cselekvése a P_2 -ben megvalósul, ez csakis a múltban lehetséges, nem a jelenben. A megérkezés és az elindulás cselekvése a P_2 -ben éppúgy egymás után következik, mint a P_1 -ben. A P_2 időbeli eltérése abból fakad, hogy a V_2 -nek modális értéke dominál, időbeli értéke bizonytalan, hiszen a V_2 cselekvése virtuális, így ebben az esetben inkább arról van szó, hogy a P_2 két eseménye elő-, illetve utóidejűséget mutat a mondaton belül – amelyet az *avant que* kötőszó jelez –, mint arról, hogy a két esemény múlt időkorban van.

Feltehetjük tehát a kérdést, vajon van-e a subjonctifnak időbeli értéke. Ezt már többen elvetették (G. Guillaume, L. Warnant, M. Cohen, majd H. Nordahl, D. Menanteau stb.), arra hivatkozva, hogy a subjonctif aktuális/virtuális oppozíciót fejez ki, modalitást, és kizárólag alárendelt mondatban jelenik meg.

Ez azonban nem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy akkor miért van a subjonctifban négy igeidő? Miknek felelnek meg ezek? A szerző sorra veszi azokat az alárendelő mondat típusokat, melyekben a főmondat igéje akaratot, érzelmet, kételkedést fejez ki; a vonatkozó mellékmondatokat, amelyekben a subjonctif használata lehetséges, de nem kötelező, és a subjonctif-feltételes mód oppozíció szociolingvisztikai kérdésként, regiszterbeli eltérésként jelentkezik; valamint a különböző határozói alárendeléseket.

A számos francia–magyar példamondatpárt elemző, a subjonctif teljes szakirodalmát felhasználó fejezet a következő tanulságokat összegzi:

1. A subjonctif alaknak mint igemódnak a kettőssége abban áll, hogy van egy alapvető belső oppozíció, amely az alárendelés szemantikai struktúrájából következően a jövőbeli megvalósulást az esetlegességgel, a bizonytalansággal állítja szembe. A magyar nyelvben ez a kettősség különböző igemódokkal fejeződik ki: a felszólító móddal a feltételes és a kijelentő mód áll szemben.

2. A subjonctif igeidőinek kettőssége a következőkben áll:

a) A subjonctif jelen idő azért ambivalens, mert kifejezhet jelent, jövőt vagy (már átélt) múlt időt. A magyar a jelent és a jövőt egyetlen formával adja vissza, de a múltat nem lehet jelennel helyettesíteni. Például: *Je suis content qu'il vienne.* 'Örülök, hogy eljön'. De: *J'ai acheté ce tableau sans qu'il le voie.* 'Megvásároltam ezt a képet anélkül, hogy ő látta volna.'

b) Az imparfait du subjonctif azért ambivalens, mert a múlt időkörben kifejezhet jelent, múltat és jövőt is. Például: *J'étais content qu'il vînt.* 'Örültem, hogy eljön.' *J'avais acheté ce tableau sans qu'il le vît.* 'Megvásároltam ezt a képet anélkül, hogy ő látta volna.'

Mint az első példából is látható, ez az igeidő a jelennel párhuzamot mutató, de egyeztetett igeidőként is használatos. Van azonban egy, a választékos nyelvben időbeli – aspektuális kettősséget kifejező használata is, ahol a *Quoiqu'il plût, il voulait sortir* nem azonos a *Quoiqu'il ait plu, il voulait sortir* mondattal, az *ait plu* ugyanis befejezettséget jelez.

A magyar *Bár esett / Bár előzőleg esett, ki akart menni* mondatpár jól mutatja, hogy a magyar nem igeidővel, hanem segédszóval fejezi ki ezt a kettősséget.

c) A passé composé du subjonctif forma azért ambivalens, mert kifejezhet befejezettséget (mint aspektust) és megélt időt is: *Je voulais que tu sois rentré à cinq heures.* 'Azt akartam, hogy öt órára otthon legyél.' *Je suis content que tu aies fait ce voyage.* 'Örülök, hogy megtetted ezt az utazást.'

d) A subjonctif plus-que-parfait alakjai azért ambivalensek, mert vagy a feltételes mód múlt idejének felelnek meg, vagy a subjonctif du passénak az igeidő-egyeztetésben: *Je ne croyais pas qu'il m'eût répondu sans ton aide.* 'Nem hittem, hogy válaszolt volna a segítség nélkül.' *Bien qu'il eût compris la question, il ne répondait pas.* 'Bár értette a kérdést, nem válaszolt.'

Ezen felül csakúgy, mint a passé composé formáknál, ez a subjonctif igeidő is ambivalens, hiszen kifejezhet befejezett aspektust és megélt időt is.

A modalitás

Kelemen Jolán az egyik legösszetettebb és leginkább heterogén nyelvészeti kategóriának, a modalitásnak a francia–magyar kontrasztív nyelvészeti elemzésére is vállalkozik.

Azt vizsgálja a két nyelv összevetésével, amit Kiefer Ferenc angol–német mondatpárokat is vizsgálva így fogalmaz meg: „A nyelvspecifikus modalitás-fogalom egyik legkellemetlenebb következménye, hogy egyes esetekben azt kell mondanunk, hogy ugyanazt a jelentést az egyik nyelvben modálisan, a másikban pedig nem modálisan fejezzük ki”. (Kiefer Ferenc: Modalitás. *Linguistica, Series C, Relationes* 1, 1990: 2.)

1. A modalitás nyelvi kifejezőeszközei a francia nyelvben a következők:

a) Érzelemkifejező vagy értékelő melléknevek, amelyek a személytelen *Il est*-vel alkotott szerkezetben állítmánykiegészítő szerepben állnak, a beszélő értékítéletét kifejezve.

b) Érzelmet kifejező vagy értékelő főnevek, például *bagnole* 'tragacs' a *voiture* 'autó' helyett, és pejoratív értelmű toldalékok.

c) Módosítószók, mondatzóértékű határozószók, olyan állandósult szókapcsolatok, amelyek a beszélő reakcióját tükrözik, például *par bonheur* 'szerencsére', *en vérité* 'igazából', vagy a közbeékelte tagmondatok, például *n'est-ce pas?* 'nemde?', *il est vrai* 'az igaz, hogy...'

d) Érzelmet, értékelést, véleményt, igazságítéletet kifejező operátor igék, modális segédigék (*devoir, pouvoir*). Az igeidőnek, mint az igemódnak is, lehet modális értéke, ezzel önálló fejezetben foglalkozik a szerző.

e) Indulatszók, felkiáltások.

f) A beszélt nyelvben az intonáció, amely írásban leginkább az írásjelhasználatban, a betűkarakterek (méret, típus) megválasztásában tükröződik.

2. A modalitás és a kettősség gyakran összefonódó jelenségek. Például: *Il est déjà 5 heures.* 'Már 5 óra van.' *Quelle heure est-il, déjà?* 'Hány óra is van?'

A két nyelvben a modalitást kifejező elemek ritkán egyeznek meg, néha az egyik nyelvben jelen lévő elem a másikban rejtve marad, ilyenkor implicit modalitásról beszélünk. Például: *C'est toujours ça de gagné* = 'Tiszta haszon.'

3. A kijelentő mód igeidői:

3.1. A franciában használt jelen idő a magyarban jelennek, jövőnek, feltételes vagy felszólító módnak felel meg.

Külön csoportot képvisel a *si* + jelen idős szerkezet. Például: **Feltétel:** *Si j'ai le temps, j'irai le voir.* 'Ha lesz időm, meglátogatom.' **Eshetőség:** *Et si ton ami vient?* 'És ha a barátod eljönne?'

3.2. Imparfait

Összehasonlító szempontból azok a modális múlt idejű formák a legérdekesebbek, amelyek feltételt fejeznek ki, és a magyarban leginkább a feltételes mód múlt idejű vagy a kijelentő mód jelen idejű alakjaival fordíthatók le.

Ismét külön figyelmet érdemelnek a *si*-vel bevezetett feltételes jelentéstartalmú alárendelt tagmondatok, ahol a magyar megfelelő feltételes mód és modális elem együttesen is jelen lehet: Például: **Kívánság** kifejezése: *S'il me croyait!* 'Bárcsak hinne nekem!'

3.3. Jövő idő

Ez a modális jövő idő, a „valószínűleg bekövetkező jövő ideje” (P. Imbs) a magyarban is a valószínűséget jelzi: Például: *On a sonné? Ah, ce sera ton ami!* 'Csengettek? Ja, a barátod lesz!'

De számos más típusa is lehet ennek a típusú jövő időnek, például **felhívás:** *Tu prendras un verre de vin?* 'Ugye, iszol egy pohár bort?', ahol az *ugye az iszol?* kérdés modális értékét erősíti meg.

3.4. Futur antérieur

A jövő időben előidejűséget kifejező igeidőnek a főmondatbeli használatkor **valószínűséget** kifejező értéke van. Például: *Il n'est pas venu?* *Il aura été malade.* 'Nem jött el? Valószínűleg beteg volt.'

A francia írók egyik legkedveltebb stiláris eszköze ennek a típusú modális jövőbeli előidejűségnek a használata. Például: **kiábrándultság:** *Dites, que m'aura valu votre amitié?* 'Mondja, mit értem el egyáltalán a barátságával?'

4. Külön típusba sorolható a *pouvoir* 'tud, képes' és a *devoir* 'kell' modális segédigék használata.

A *pouvoir*-ral kifejezett képesség lehet explicit: 'tud, képes', lehet episztemikus: 'lehet, hogy vagy éppen most' és sporadikus is: 'előfordul (vele), hogy... '.

A *devoir* esetében azok az esetek a legérdekesebbek összehasonlító nyelvészeti szempontból, amelyeknél a magyarban csak körülírással tudjuk visszaadni az ige modális tartalmát. Például: *Jean devait parler à 5 heures.* 'Úgy volt, hogy János ötkor beszél.'

5. A négy igeidő és a két segédige vizsgálata alapján azt a következtetést vonja le a szerző, hogy a magyarban a modalitás kifejeződése explicitebb formában jelenik meg, mint a franciában, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a poliszémia és a kettősség ne jelentkezne a magyarban más grammatikai kategóriáknál, amikor franciáról fordítunk. Ez a kérdéskör azonban annyira szerteágazó, hogy a szerző külön fejezetben foglalkozik vele. Különösen izgalmas a magyar *csak* módosítószó francia megfelelőivel foglalkozó rész. Minden bizonnyal nemcsak a nyelvészek, hanem a nyelvtanárok számára is hasznos egy ilyen páratlan elemzés. Csak néhány példa ízelítőül:

Megszorító csak:*Ki jön velem? – Csak én.**Qui m'accompagne? – Seulement moi./**Rien que moi/ Moi seul.**Csak ülnie kell.**Il n'a qu'à rester assis. Il lui suffit de rester assis.***Modális csak:***Csak már jöjjön!**Si seulement il venait!**Ezt csak érted?**Tu comprends ça, au moins / tout de même?**Csak úgy, mint régen!**Tout comme avant!*

Ebből a néhány példából is látható, hogy a magyar *csak* francia megfelelője általában határozószó vagy kötőszó, bár előfordul, hogy épp olyan determináns helyettesíti a magyar *csak*-ot, amely nem modális, csak az ige (ebben az esetben a *pouvoir*) által kifejezett modalitás által válik azzá a megnyilatkozás:

*Amikor csak lehet, meglátogatom.**Toutes les fois / Chaque fois que je peux, je vais le voir.*

Bízom benne, hogy ennek a rövid ismertetésnek sikerült felkeltenie az érdeklődést, és minél többen: nyelvészek, nyelvtanárok, franciául tanulók elolvassák a szerző legújabb kutatási eredményeit tartalmazó könyvet.

Fricsovszky Éva

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2000. évi munkájáról

Az MTA bizottságai 1999 második felében újjáalakultak. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 1999. október 25-i határozata szerint a Magyar Nyelvi Bizottság elnöke Keszler Borbála, társelnöke Grétsy László, titkára Balázs Géza lett. Köztudott, hogy ez az Akadémián az egyetlen bizottság, amelynek tagsága nemcsak egyetlen szakterület képviselőiből áll, hanem minden osztály egy képviselője helyet kap benne.

1. A bizottság ülései.

A Magyar Nyelvi Bizottság 2000-ben két ülést tartott és egy nagyobb rendezvényt szervezett.

Az üléseken a bizottsági tagok részvétele mintegy 80%-os volt.

Az újjáalakult bizottság **első ülését 2000. május 22-én** tartotta. Az ülésnek három fő témája volt:

a) A bizottság Kiefer Ferenc osztályelnök úrtól véleménynyilvánításra megkapta az MTA doktora odaítélésével kapcsolatos előterjesztéseket. Ezek a következők: Kiefer Ferenc osztályelnök levele; Kiefer Ferenc: Értékelhető-e a nyelvtudomány? (Magyar Tudomány 1996/1.); Herman József: Feljegyzés a nyelvtudomány terén akadémiai doktori címre pályázók tudományos tevékenységének elbírálásáról; Somfai László: Idézettségi mutató a zenetudományban; Az ún. 16. pont (tartalmi követelmények).

A Magyar Nyelvi Bizottság élénk vita után a következő véleményt alakította ki, amelyet **határozatba** foglalt: Az MTA doktori címre pályázóknál a tartalmi követelményeket megfogalmazó alapszöveget megtartva, azt néhány pontban módosítani szükséges: néhol szigorítva, néhol könnyítve a feltételeken. A bizottság a c) pont szövegének javasolja: „A munka nyelve magyar vagy valamely világnyelv lehet, kivételes esetben az illető szakterületen használatos más nyelv. Magyar nyelvű munka esetén szükséges a valamely világnyelven való, más nyelven megírt mű esetén pedig a gondosan megfogalmazott, magyar nyelvű összefoglalás.” A d) pont javasolt szövege: „Rendszeres, magas szintű szakirodalmi tevékenység, szakmai folyóiratokban, tematikus gyűjteményes kötetekben megjelent legalább 20–25 nagyobb tanulmány, a szoros értelemben vett magyar nyelvészet esetében a benyújtott munkán kívül legalább 2–3 önálló mű.” Az e) pont javasolt szövege: „Hazai vagy külföldi tudományos kongresszusokon legalább öt ízben meghívott előadóként való szereplés és rangos (törlendő a külföldi szó) egyetemeken való oktatási tevékenység. (Kongresszusi meghívásnak az tekinthető, ha az illető részvételének anyagi terheiből a meghívó fél részt vállal.)” F) pontnak ajánljuk a Herman József által írt feljegyzésből a következő részt: „A szoros értelemben vett magyar nyelvészet esetében, azoknál, akik teljes pályafutásuk során (ide betoldanánk: főleg) magyar nyelven, magyar nyelvi témáról publikáltak, s ez disszertációjuk témája is, a külföldi visszhang, ismertség előnyt jelent, de (innen a Herman szövegében olvasható közbevetést elhagynánk) nem elengedhetetlen feltétele a doktori eljárásra bocsátásnak.”

b) Fábán Pál professzor beszámolt A magyar helyesírás szabályai című kiadvány 12. le nyomatának munkáiról, és hangsúlyozta, hogy a korszerűsítés csak a szóanyagot érintette, s nem jelenti a helyesírási szabályok módosítását.

c) Grétsy László áttekintette a magyar nyelv művelés fórumait az ezredfordulón. Örömmel állapította meg, hogy a nyelv művelés továbbra is jelen van a fontosabb lapokban, rádió- és tévé műsorokban. Az Unesco február 21-ét a nyelvek napjává nyilvánította. Már az első alkalommal a Magyar Televízió több műsorban emlékezett meg a nyelvekről, s újtára indította új nyelv művelő műsorát, a Szószólót.

d) Balázs Géza javaslatot tett a Magyar Nyelvi Bizottság 2000 és 2002 közötti programjára, s kérte a bizottságot, hogy támogassák a december 4-én, az MTA megalakulásának 175. évfordulójára megrendezendő nyelvművelő konferenciát, amely a „harmadik” nyelvművelő konferencia is lehetne.

A bizottság november 27-i ülésének napirendje a következő volt:

a) A készülő (Új) idegen szavak szótárának koncepciója. Balázs Géza írásos előterjesztése tartalmazta a szükségessé vált új szótár tervezetét, valamint szerkesztési alapelveit – ezeket szóban csak röviden egészítette ki. Kiemelte, hogy új szótár készül, amelynek alapja az MTA A magyar nyelv az informatika korában című programja által már elkészített szójegyzék. Egyéb újítása, hogy a szótár magyarázatokat is tartalmaz, tehát gyakorlatilag két szótár erejét ötvözi. Az ülésen megjelent Bucsí Szabó Zsolt, az Akadémiai Kiadó igazgatója; Csábi Szilvia, az Akadémiai Kiadó munkatársa, valamint a szótár főszerkesztői közül Tóth Etelka. Bucsí Szabó Zsolt elmondta, hogy az Akadémiai Kiadó egy modern, sok tekintetben teljesen új szótárt készít; és létrehoz magyar és idegen szavakból egy adatbázist, amely összes szótárának az alapja lesz. A bizottság tagjai sok hasznos észrevételt fűztek a tervezethez, amelyet a szerkesztők megfontolnak.

b) A napirend második – egyébként mintegy kétórás vitát eredményező – témája Grétsy László előterjesztésében az Igazságügyi Minisztériumnak, a magyar nyelv védelmének jogi szabályozására vonatkozó tervezete volt. Grétsy László elmondta, hogy a tervezetet a Magyar Professzorok Világtanácsának ajánlására készítette a minisztérium, s most több szervezethez is elküldte véleményezésre. A bizottság volt elnöke, Fábíán Pál elmondta: a bizottság korábban állást foglalt amellett, hogy Magyarországon nincs szükség nyelvtörvényre (I. Nyr. 121[1997]: 104–20). – A vita során a következő kérdések merültek fel: Az előterjesztésben valójában nyelvtörvényről, kerettörvényről, esetleg csak irányelvekről van-e szó? A tervezet nem terjed ki a nyelvhasználat minden területére. Van-e joga a Magyar Nyelvi Bizottságnak véleménynyilvánításra egy törvénytervezettel kapcsolatban?

A bizottság többségi véleményként a következőket fogadta el: A bizottság a magyar nyelv ügyével kapcsolatos kezdeményezéseket örömmel fogadja, továbbra is fenntartja azonban azt a véleményét, hogy Magyarországon nincs szükség nyelvtörvényre. A nyelv védelmét alacsonyabb szintű jogszabályokkal, rendeletekkel, illetve neveléssel, ismeretterjesztéssel kell elérni. A bizottság egyébként nem tartja magát illetékesnek abban, hogy közvetlenül, az I. Osztály, valamint az Akadémia elnökének megkerülésével mondjon véleményt egy törvénytervezetről.

c) A harmadik napirendi pontban Balázs Géza tájékoztatót a december 4-i nyelvművelő konferencia programjáról.

d) Bencédy József, Menyhárd Alfréd és Kiss József ismertették a nyáron megalakult, a Műszakiak a Magyar Nyelvért Társaság felhívását, a felhívásra érkezett válaszokat, és kérték szakmai nyelvművelő munkájukhoz a Magyar Nyelvi Bizottság támogatását.

e) Az Egyebek témakörben Tóth Etelka kért szót, és írásban kérte a bizottság tagjait bizonyos új, bonyolult szószervezetek helyesírásával kapcsolatos kérdésben.

2. A bizottság kapcsolatai más bizottságokkal és intézményekkel

Mivel a bizottságbán minden tudományos osztálynak van egy-egy képviselője, testületünk az MTA osztályaival állandó kapcsolatban van. Természetesen az egyes tudományterületekkel való együttműködés intenzitása változó, a szükséghez igazodik. A bizottságnak nagyon szoros a kapcsolata (Fábíán Pál, Kiss Lajos, Hőnyi Ede és Földi Ervin révén) a FVM keretében működő Földrajzinév-bizottsággal. 2000-ben a bizottság **szoros** kapcsolatot alakított ki az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatások Programján belül A magyar nyelv az informatika korában című programmal (programvezető: Balázs Géza). A program támogatásával vált lehetővé 2000. október 11-én az MTA épületében az Új magyar nyelvi technológiák című sajtótájékoztató (az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával közös szervezésben), valamint a 2000. december 4-i akadémiai

nyelvművelő konferencia. A Magyar Nyelvi Bizottság továbbra is jó kapcsolatot ápol az egyetemek és főiskolák magyar tanszékeivel, valamint a különféle nyelvi, helyesírási szótárak kapcsán az Akadémiai Kiadóval (amelynek igazgatója az egyik ülésen személyesen is megjelent).

3. A bizottság rendezvényei

a) A bizottság kiemelkedő rendezvénye volt 2000-ben a Mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért? című konferencia, amelyet a millennium és az Akadémia alapításának 175. évfordulója alkalmából 2000. december 4-én rendezett az MTA épületében (A magyar nyelv az informatika korában című program támogatásával). A konferencián a következő előadások hangzottak el:

Glatz Ferenc: Megnyitó

Pusztai Ferenc: A nyelvi modernizálás tartalma és csapdái

Kiss Jenő: Nyelvi korszerűsítés és közösségi nyelvi attitűdök

Szépe György–Derényi András: Nyelvpolitika – nyelvstratégia

Grétsy László: A kettős kötődés szükségessége és lehetősége

Péntek János: Korpusztervezési feladatok a külső régiókban

Ágoston Mihály: Nyelvközösségünk többnyelvűsödésben

Szijj Enikő: Az oroszországi finnugor nyelvek (újja)élesztésének és modernizálásának tapasztalatairól – okolásul

Gósy Mária: Érthetőség és beszédmegértés: a hangzó nyelv ma

Zimányi Árpád: Nyelvi és interkulturális hatások vizsgálata, mérése

Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi önállóság és önmegértés mint folyamatos modernizáció az ezredvégi magyar nyelvközösségben

Bódi Zoltán: A nyelvművelés és az informatika érintkezési pontjairól

Bañcerowski Janusz: A magyar nyelvpolitika aktuális kérdései

Adamikné Jászó Anna: Iskola és nyelvművelés

Wacha Imre: Feladatok, gondok a kutatásban és a stratégiában

Prószéky Gábor: Magyar nyelvtechnológia = magyar nyelv + magyar technológia + ?

Kis Ádám–Kis Balázs: A technológizált szakfordítás nyelvi kihívásai

Klaudy Kinga: Van-e fordítói norma?

Lengyel Zsolt: Magyar nyelvpolitikai irányok és lehetőségek az államilag elismert nyelv-vizsgák tükrében

Szűts László: Egy kis reklám-szöveg-nyelvészet

Domonkosi Ágnes: A nem tegező kapcsolattartási formák használatának és megítélésének problémái

Bertók Loránd: Hány szót szorít ki az informatika?

Minya Károly: Mai magyar nyelvújítás (Szókészletünk a neologizmusok tükrében)

Dobsonyi Sándor: Helyesírási rendszerünk korszerűsítésének lehetőségeiről

Balázs Géza: A magyar nyelvstratégia jelszavai, metaforái

Hozzászólások

A délelőtti ülésszakon Grétsy László, a délutánin Fábián Pál elnökölt.

b) A korábbi évekhez hasonlóan a Magyar Nyelvi Bizottság 2000-ben is részt vállalt a magyar nyelv hetének a megrendezésében, majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete ez évben is sikeres volt.

4. A bizottság munkájához kapcsolódó egyéb eredmények

a) A magyar helyesírás szabályai 11. kiadás 12. (bővített) lenyomata (Fábián Pál, Keszler Borbála, Szathmári István közreműködésével)

b) A bizottság szakmai támogatásával A magyar nyelv az informatika korában című program 2000-ben a következőket kezdeményezte, illetve valósította meg:

Új magyar nyelvi szolgáltató honlap: www.e-nyelv.hu

Új magyar nyelvi technológiák (bemutató)

c) 2000. május 24-én megalakult a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport (ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék)

d) A bizottság tagjai szerkesztői (Magyar Nyelvőr: Keszler Borbála; Édes Anyanyelvünk: Grétsy László) és szerkesztőbizottsági tagjai (Balázs Géza, Fábíán Pál, Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, A. Jászó Anna, Kemény Gábor, Szende Aladár, Tolcsvai Nagy Gábor) nyelvészeti folyóiratoknak; tagjai a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Pusztai Ferenc, Szathmári István), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (Balázs Géza, Deme László, Fábíán Pál, Grétsy László stb.).

Balázs Géza

„taní-tani!”

Országos anyanyelv-tanítási verseny az ELTE-n

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke 2000-ben ünnepelte megalakulásának 30. évfordulóját. Ebből az alkalomból több különféle rendezvényt tartott. Az ünnepség 2000. október 16-án szakmai konferenciával kezdődött, ehhez kapcsolódott október 17–18-án egy országos anyanyelv-tanítási verseny.

A tanszék megalakulása óta kiemelt feladatának tekintette az iskolai **anyanyelvi nevelés fejlesztésének támogatását**, a magyar nyelvi tantervekkel és tankönyvekkel való törődést. Ezt az irányvonalat folytatva új hagyományt kívánt teremteni azzal, hogy meghirdette az első **országos anyanyelv-tanítási versenyt** a tanárképző főiskolák és a tudományegyetemek magyar szakos hallgatói számára. A Debreceni Református Tanítóképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének lelkes oktatói már évek óta szerveznek anyanyelv-tanítási versenyt a tanítóképző főiskolák végzős hallgatói számára. A Mai Magyar Nyelvi Tanszék versenyfelhívása az Oktatási Közönyben jelent meg, a versenyre minden felsőoktatási intézmény (önálló tanárképző főiskola, tanárképző főiskolai kar és tudományegyetem) 1-1 versenyzőt küldhetett.

A 2000. évi verseny központi témaköre **az írásbeli szövegalkotási készség fejlesztése** volt. A főiskolai versenyzők az 5–8. osztályban, míg az egyetemi versenyzők a 9–12. évfolyamon tanítottak. Az óra típusának az ismeretbővítő, készségfejlesztő órát jelöltük meg. Minden hallgató a saját intézményében készült fel a tanítási órára, ahhoz óravázlatot készített. Az óra témáját a versenyzők a következő témakörök közül választhatták ki.

A főiskolai hallgatók számára meghirdetett témakörök:

Az elbeszélés (5. osztály)

A leírás (5. osztály)

A jellemzés (6. osztály)

A hír (8. osztály)

Az egyetemi hallgatók számára meghirdetett témakörök:

Az önéletrajz (9. osztály)

Az ismertetés (10. osztály)

A hivatalos levél (10. osztály)

Az értekezés (11. osztály)

Három főiskolai hallgató választotta a jellemzés tanítását, ketten a hír műfaját. Az egyetemi hallgatók körében az önéletrajz volt a legnépszerűbb téma, hárman döntöttek emellett, egy-egy hallgató vállalkozott a hivatalos levél, az ismertetés és az értekezés műfaji jellemzőinek a tanítására. A főiskolások tanítási versenyének helyszíne az V. kerületi Váci utcai Ének-zenei Tagozatú Általános Iskola volt, az egyetemistáké pedig az Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium.

A zsűribe meghívtuk minden versenyző felkészítő tanárát, továbbá egy általános iskolai és egy középiskolai szaktanácsadót. A zsűri elnökének független szakembert kértünk fel.

A zsűri elnöke volt: Benkes Zsuzsa, korábban országos tantárgyi felelős

A zsűri tagjai voltak:

Antalné Szabó Ágnes szakmetodikus (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Károli Gáspár Református Egyetem)

Bozsik Gabriella szakmetodikus (Eszterházy Károly Főiskola)

Gecsei Edit szaktanácsadó (Győr-Moson-Sopron megye)

Keszler Borbála tanszékvezető (ELTE Bölcsészettudományi Kar)

Kovács Ferencné szakmetodikus (Miskolci Egyetem)

Liszka Gábor szakmetodikus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Medve Anna szakmetodikus (Pécsi Tudományegyetem)

Mrenáné Szakálos Ilona volt szaktanácsadó (Jász-Nagykun-Szolnok megye)

Pintérné Bujtás Tímea (Berzsenyi Dániel Főiskola)

Sejtes Györgyi szakmetodikus (Szegedi Tudományegyetem)

Suhajda Edit szakmetodikus (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar)

Szabó G. Ferenc (Nyíregyházi Főiskola)

Szabó Józsefné (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Kar)

Szikszainé Nagy Irma (Debreceni Egyetem)

Szabolcsi János vezetőtanár (Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium)

Tölgyszéki Papp Attila vezetőtanár (Ének-zenei Tagozatú Általános Iskola)

A versenytanításokon minden zsűritag egyenrangú tagként pontozott azért, hogy minél igazságosabb döntés szülessen. Az értékelés szempontjait, a pontozás módját október 17-én reggel közösen beszéltük meg és fogadtuk el.

A zsűri a következő szempontok alapján értékelte a hallgatók óráját:

Mennyire volt(ak) megfelelő(ek)?	
Az óra eredményessége (10 pont)	A tanár egyénisége (4 pont)
Az óra szakmai színvonala (10 pont)	A tanár beszédskultúrája (4 pont)
Az óra didaktikai színvonala (10 pont)	A tanár kérdéskultúrája (4 pont)
	A tanulók aktivizálása (4 pont)
Az óra felépítése (6 pont)	A munkafegyelem biztosítása (4 pont)
Az alkalmazott módszerek (6 pont)	A tanulók értékelése (4 pont)
Az alkalmazott feladattípusok (6 pont)	A nyelvi példák (4 pont)
Az alkalmazott munkaformák (6 pont)	Az eszközök használata (4 pont)
Az óra szervezése (6 pont)	Az óra légköre, hangulata (4 pont)
	Az óra ötletessége (4 pont)
Összesen 100 pont	

A vidéki versenyzők és a vidéki kollégák már október 16-án megérkeztek szálláshelyükre, számukra és a budapesti résztvevők számára még aznap este eligazítást tartottunk a következő két nap eseményeivel kapcsolatban. A főiskolai hallgatók október 17-én, kedden reggel hospitálással kezdték a napot, majd a második órától kezdve folyamatosan tanítottak.

Ez alatt az idő alatt az egyetemi hallgatók is órákat látogattak, valamint részt vettek egy **meglepetésprogramon**. Ezt a programot más témakörökkel szerda délelőtt a főiskolai hallgatóknak is felajánlottuk. A meglepetésprogramot Kugler Nóra szakmetodikus tanárnő készítette elő és szervezte meg. A meglepetés része volt, hogy a hallgatók a helyszínen kaptak egy-egy grammatikai témakört, ehhez tanári segítség nélkül, önállóan kellett egy feladatsort összeállítaniuk. Munkájukhoz a tankönyvek kivételével bármilyen segédeszközt használhattak a magyar nyelvészeti könyvtárban. A főiskolások feladata egy minél ötletesebb gyakorlatsor kidolgozása volt a határozói igenévvel kapcsolatban, az egyetemistáké pedig általában az igenevekkel kapcsolatban. A meglepetéshez hozzátartozott, hogy a program végén minden résztvevő magával vihetett tanszékünk grammatikai munkacsoportjának legújabb könyvét, a *Magyar grammatika* című egyetemi tankönyvet. A feladatsorokat név nélkül, jelígeken bírálták és pontozták: Kugler Nóra, Balogh Judit és Laczkó Krisztina, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének grammatikus szakemberei. Természetesen ezeket a feladatsorokat külön, a versenytől függetlenül értékeltük és díjaztuk.

Az egyetemi hallgatók **tanítási versenye** október 18-án, szerdán zajlott le, a gyakorlógimnáziumban összesen hat 45 perces órát tekintettünk meg. A tanítási versenyhez kedd délután **szakmai program** is kapcsolódott. Ezen elsőként Keszler Borbála, A Mai Magyar Nyelvi Tanszék vezetője köszöntötte a résztvevőket és a vendégeket. Majd felolvasta Pokorni Zoltán miniszter úr kedves sorait, melyben a verseny megszervezésének folytatására biztatót bennünket. Ezután Kojanitz László, az Oktatási Minisztérium főosztályvezetője tartott egy nagy érdeklődéssel fogadott előadást a közoktatás fejlesztésének fő irányairól. Ezt követően Antalné Szabó Ágnes tájékoztatta a jelenlévőket a verseny megszervezéséről és jövőjéről. Majd Jobbágyiné András Katalin előadásával folytatódott a szakmai program a magyar nyelvi kerettanterv készítésének alapelveiről. Nagy érdeklődéssel hallgattuk a következő előadót, Horváth Zsuzsát is, aki az európai magyar nyelvi és irodalmi érettségi modelleket hasonlította össze. Ezután a házigazdák következtek, közülük elsőként Keszler Borbála foglalta össze a grammatikatanítás megújulásának fő irányelveit és lehetőségeit, majd Kiss Jenő, a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet igazgatója beszélt a nyelvjáráskutatás és az anyanyelvi nevelés kapcsolatáról. Az előadások után minden jelenlévőt meghívtunk a magyar nyelvészeti könyvtárba, egy szerény **fogadásra**. A ritka találkozás örömét és a hasonló alkalmak szükségességét jelezte, hogy a résztvevőknek a fáradtságos nap után sem volt kedvük abbahagyni a beszélgetést, és csak késő este tértek haza vagy vissza szálláshelyükre.

A zsűri szerda délután fogalmazta meg a tanítási verseny tapasztalatait, a megtekintett tizenegy óra tanulságait, ezeket a díjkiosztó ünnepségen Benkes Zsuzsa foglalta össze. Előtte még közösen megbeszéltük és elfogadtuk a **verseny szabályzatát**, hogy ezzel is segítsük a következő évek versenyszervezőit. A kollégák támogatták javaslatunkat, hogy a következő esztendőben is hirdessünk a 2000. évihez hasonló tanítási versenyt, teremtsünk ezzel új hagyományt. Egyetértettek azzal a kezdeményezésünkkel is, hogy célszerűbb és hasznosabb a versenyt a jövőben forgószínpadszerűen szervezni, vagyis minden évben más-más helyszínen. A 2001. évi verseny megszervezését elvállalta a Pécsi Tudományegyetem nevében Medve Anna szakmetodikus kolléganőnk, de szervezőnek jelentkezett már a Debreceni Tudományegyetem és a Berzsenyi Dániel Főiskola is.

A 2000. évi országos anyanyelv-tanítási verseny **ünnepélyes eredményhirdetéssel** és a díjak átadásával zárult. Az Oktatási Minisztérium és személyesen Pokorni Zoltán miniszter úr nagylelkű támogatásának köszönhetően a résztvevőktől nem kértünk benevezési díjat, és sem az ellátásért, sem a szállásért nem kellett fizetniük. A minisztériumi támogatásból a versenyzők számára ajándék könyvtulványokat vásároltunk, a sok önzetlen támogatóunktól pedig számos értékes könyvet kaptunk. Így a rendezvény fontosságához, nemes céljához méltóan gazdagon megjutalmaztuk a

legkiválóbb, legeredményesebb órát tartó hallgatókat, külön kategóriában díjaztuk a főiskolai versenyzőket és az egyetemi hallgatókat. A két első helyezett az ajándékkönyveken kívül 15000–15000 Ft értékű könyvtulajánnyt kapott, a második helyezettek 10000–10000 Ft, míg a III. helyezettek 5000 Ft értékben vehettek át könyvtulajánnyokat. De senkit sem engedtünk haza könyv nélkül, mindenkinek jutott az értékes könyvadományokból, még a felkészítő tanárok munkáját is meg tudtuk köszönni néhány könyvvel. A meglepetésprogram résztvevői is kivétel nélkül kaptak ajándékkönyveket.

A zsűri pontozásának eredményeképpen a következő sorrend alakult ki:

A tanítási verseny eredménye

A főiskolai hallgatók versenyében:

- I. helyezett Hajba Renáta (Berzsenyi Dániel Főiskola)
- II. helyezett Zsoldos Anita (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar)
- III. helyezett Tarján Bernadett (Eszterházy Károly Főiskola)

További díjazottak voltak:

Kósa Krisztina (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Kar)
Hegedüs Anikó (Nyíregyházi Főiskola)

Az egyetemi hallgatók versenyében:

- I. helyezett Littomericzky Andrea (Károli Gáspár Református Egyetem)
- II. helyezett Fischhof Zsuzsa (Debreceni Egyetem)
- III. helyezett Miklós Gabriella (Miskolci Egyetem)

További díjazottak:

Bóna Judit (ELTE Bölcsészettudományi Kar)
Kiss Bernadett (Szegedi Tudományegyetem)
Hamza Ágnes (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

A meglepetésprogram eredménye

A főiskolai hallgatók csoportjában:

- I. helyezett Kósa Krisztina (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Főiskolai Kar)

További díjazottak:

Hegedüs Anikó (Nyíregyházi Főiskola)
Tarján Bernadett (Eszterházy Károly Főiskola)
Hajba Renáta (Berzsenyi Dániel Főiskola)

Az egyetemi hallgatók csoportjában:

- I. helyezett Bóna Judit (ELTE Bölcsészettudományi Kar)

További díjazottak:

Littomericzky Andrea (Károli Gáspár Református Egyetem)
Miklós Gabriella (Miskolci Egyetem)
Fischhof Zsuzsa (Debreceni Egyetem)

A verseny támogatói voltak: az Oktatási Minisztérium, az ELTE, az ELTE Hallgatói Önkormányzata, az Akadémiai Kiadó, a Balassi Kiadó, a Corvina Kiadó, a Dinasztia Kiadó, a Helikon Kiadó, a Jégbüfé, a Korona Kiadó, a Krónika Nova Kiadó, a Műszaki Könyvkiadó, a Nemzeti Tankönyvkiadó, a Pazu Kiadó, a Pepsi-Cola, a Reader's Digest Válogatás, a Pedellus Kiadó, a Szemimpex Kiadó, a Tinta Kiadó. Köszönjük támogatásukat, és számítunk rájuk a következő esztendőben is.

A záróünnepélyen mindannyiunk nevében fogalmaztuk meg azt a gondolatot, hogy a tanítási verseny nagyszerű alkalom arra is, hogy a magyar nyelv tanításának ügyét felvállaló kollégákat megismerjük, a tanárképző intézmények hallgatói és oktatói kapcsolatot teremtsenek, tapasztalatokat cseréljenek, ezért mindent megteszünk annak érdekében, hogy a verseny a következő esztendőben is folytatódjon. Mindannyian hisszük és valljuk, hogy az országos anyanyelv-tanítási versennyel anyanyelvünk ápolásának, a magyar nyelv tanításának az ügyét szolgáljuk.

Viszontlátásra 2001-ben!

A tanárképző főiskolák és a tudományegyetemek számára meghirdetett országos anyanyelv-tanítási verseny szabályzata

1. Az országos anyanyelv-tanítási versenyt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke indította el 2000-ben a tanszék fennállásának 30. évfordulója alkalmából. A továbbiakban a tanítási versenyt évről évre más-más felsőoktatási intézmény szervezi meg.
2. A tanítási verseny célja: a magyar nyelv tanításának tartalmi és módszertani korszerűsítése, a felsőoktatási intézményekben folyó szakmódszertani munka megismerése, a kapcsolatteremtés, valamint a tapasztalatcsere segítése.
3. A tanítási versenyen külön kategóriában indulnak a tanárképző főiskolai és az egyetemi hallgatók. A főiskolai hallgatók és az egyetemi hallgatók tanítási versenye más-más helyszínen, az adott iskolafoknak megfelelő intézményben folyik.
4. A tanítási versenyre minden felsőoktatási intézmény egy-egy nappali tagozatra beiratkozott magyar szakos hallgatót nevezhet be.
5. A tanítási verseny időpontja minden évben az őszi félév.
6. A tanítási órák témáját a versenyt szervező tanszék oktatói határozzák meg.
7. A tanítási versenyre szóló felhívás szövegét – a témakörök megnevezésével, a pontos időponttal együtt – legkésőbb a versenyt megelőző félévben közzé kell tenni az Oktatási Közlönyben. A felhívást a tanárképző főiskolák és az egyetemek versenyfelelős kollégái is megkapják.
8. A hallgatók választják ki tanítási órájuk témakörét a meghirdetett témaajánlások közül. Választásukról a versenyt szervező intézményt időben értesítik.
9. A tanítási verseny tananyaga egyetlen tankönyvhöz, tankönyvcsaládhoz sem köthet.
10. A tanítási versenyen minden hallgatónak biztosítani kell a hospitálási lehetőséget.
11. A tanítási versenyre a hallgatók részletes óravázlatot készítenek, és ezt a zsűrinek a tanítás kezdete előtt átadják. Az óravázlat tartalmi és formai követelményeit a versenyzők előzetesen megkapják.
12. A versenytanítás során a hallgatók a másik iskolatípusban tartott órákat megtekinthetik.
13. A zsűri tagjai: a zsűrielnök, valamint minden benevező intézményből egy-egy fő szakmetodikus és két fő szaktanácsadó.
14. A zsűri egységes – közös megegyezéssel készült – pontozási rendszer alapján értékeli a hallgatókat.

Szemle

Kiefer Ferenc: Jelentéelmélet (Ismereti: <i>Pete István</i>)	114
Kelemen Jolán: De la langue au style. Éléments de linguistique contrastive français–hongrois (Ismereti: <i>Fricsovsky Éva</i>)	123

A Nyelvőr hírei

<i>Balázs Géza</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2000. évi munkájáról	128
<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : „taní-tani”. Országos anyanyelv-tanítási verseny az ELTE-n	131

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745-1771). I. Bp.-Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bencédy József: A nyelvi, nyelvhasználati változások
belső hatóerőiről

Klaudy Kinga: Mit tehet a fordítástudomány a magyar
nyelv „korszerűsítéséért”?

Bañcerowski Janusz: A lengyel nyelv törvényi védelméről

Horváth László: A volna : lenne kettősség kontrollvizsgálata

Bodó Csanád: Nyelvi változások a nyelvcsere és nyelv-
vesztés folyamatában

Gáspári László: Mondatösszevonás-típusok és funkcióik
Nagy Gáspár költői nyelvében

Rác János: A farkas állatnév összetett növényneveinkben

Dezső László: Nyelvi és metrikai típusok a régi magyar
népdal verselésének és dallamának jellemzésében

Nyomárkay István: Adalékok a horvát szaknyelv magyar és
német mintáihoz

Kugler Nóra: Próbák és szempontok a módosítószók elha-
tárolásához

H. Varga Márta: A kreol nyelvek kialakulása és az anya-
nyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bencédy József</i> : A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről	137
<i>Klaudy Kinga</i> : Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”?	145
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A lengyel nyelv törvényi védelméről	152
<i>Horváth László</i> : A volna : lenne kettősség kontrollvizsgálata	158
<i>Bodó Csanád</i> : Nyelvi változások a nyelvcseré és nyelvvesztés folyamatában	169

Nyelv és stílus

<i>Gáspári László</i> : Mondatösszevonás-típusok és funkcióik Nagy Gáspár költői nyelvében	180
--	-----

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : A farkas állatnév összetett növényneveinkben	187
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Dezső László</i> : Nyelvi és metrikai típusok a régi magyar népdal verselésének és dallamának jellemzésében	203
<i>Nyomárkay István</i> : Adalékok a horvát szaknyelv magyar és német mintáihoz	225
<i>Kugler Nóra</i> : Próbák és szempontok a módosítószók elhatárolásához	233
<i>H. Varga Márta</i> : A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése	242

Kisebb közlemények

<i>Elekfi László</i> : Személyragozott igeekötők?	250
<i>Rácz János</i> : A marosvásárhelyi Teleki-herbáriumok növényneveihez	253
<i>Szathmári István</i> : Aprónak látszó tévedések a rádióban, a televízióban és a sajtóban	255

MAGYAR NYELVŐR

125. ÉVF.

*

2001. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről*

Nyelvhasználati témák felvetődésekor, nyelvművelő vitákban gyakran találkozunk azzal a vélekedéssel – többnyire nem szakemberek részéről –, hogy a nyelvészek, nyelvművelők bűne, mulasztása a megfigyelt jelenségek léte, terjedése. Igaz, mindnyájan többet tehetnének a nyelv és a nyelvhasználat művelése érdekében, de az is igaz, hogy **a nyelvi változások lényegében függetlenek a nyelvészek tevékenységétől**. Ez a kijelentés természetesen bővebb kifejtésre szorul, erről szívesebben részleteznék.

Hogy a nyelvi változások gyakran összefüggenek külső (társadalmi, gazdasági) változásokkal, ez régóta ismert, elfogadott tény (szavak elavulása, újak keletkezése; jelentésváltozások, mint *fal, toll, lábas*). Hogy a változásokban olyan belső hatóerők szerepelnek, mint a gazdaságosság (ökonómia) és a redundancia, a közlés hatékonyságának igénye, a gondolkodás fejlődése stb., ez inkább csak az utóbbi években kezd előtérbe kerülni s egyben-másban elfogadottá válni.

A nyelvi fejlődés belső törvényeiről szóltak korábban hazai és külföldi nyelvtudósok (Gombocz Zoltán, G. K. Zipf, A. Martinet). Gombocz ezt írta *Változás és törvény a nyelvtudományban* című művében: „Azok az okok, amelyek a történeti fejlődést irányítják, elsősorban pszichológiai okok” (Gombocz 1938: 65). Majd később: „A nyelvtudomány legfőbb feladata **a törvények keresése, amelyek a megfigyelt tényeket összefoglalják és magyarázzák**” (i. m. 72). Az ötvenes, hatvanas években a hazai nyelvtudományban viszonylag több szó esett e belső törvényekről s egyáltalán **a törvény** mibenlétéről, elfogadásáról. Az a viták során kialakult, hogy általában is, a belső mozgatóerők megítélésében is helyesebb **tendenciáról** beszélni, hiszen a változások sohasem teljes érvényűek, és keresztezik is egymást. Aztán az egész téma háttérbe szorult, s 1977-ben ezt írta Kovalovszky Miklós: „Az újabb nyelvművelő munkák [...] említik a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeit [...] Meglepő azonban, hogy a kérdés részletesebb kifejtésével alig találkozunk; mintha nyelvészeink magától értődőnek, általánosan ismertnek tekintenék e törvényszerűségeket (kísérletként l. Deme: A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. NyK. 54: 10). Pedig feltárásuk és

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar nyelvi szakosztályában 2001. február 21-én elhangzott előadásnak kibővített változata.

rendszerzésük korántsem egyszerű; a kérdés alaposabb elemzése azonban hiányzik szakirodalmunkból” (Kovalovszky 1977: 21).

A Kovalovszkytól kivételes szerzőként emlegetett Deme László ezt írta idézett tanulmányában: „Minden nyelvnek megvannak a maga, csak rá jellemző sajátosságai, amelyek fejlődése során kialakultak benne, s oly erősen sajátjává, lényegévé váltak, hogy továbbfejlődésének módját is megszabják, irányítják, befolyásolják. Ezek statikusan nézve sajátságok; mozgásukban, a fejlődést irányító működésükben nézve pedig: **az adott nyelv fejlődésének belső törvényei**” (Deme 1952: 31).

Magam ezúttal a belső törvényszerűségek közül csak a tökéletesedésről, az integrálódásról és differenciálódásról, a gazdaságosságról (ökonómiáról) és a szociológiai tényezőről szólok. Egyrészt a felsoroltakkal – az ökonómiai kivételével – kitágítom a vizsgálódás körét, másrészt ezek a tendenciák (törvényszerűségek) is elégségesek annak megvilágítására, mi az összefüggés a nyelvi változások megítélésében a nyelv természetéből fakadó belső tendenciák (törvények) és az ember, a nyelvész, a nyelv művelő tevékenysége (lehetősége és feladatai) közt.

Kezdem a **tökéletesedés** tendenciájával. Gyakran találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy **romlik a mai nyelv**; különösen a városi, nagyvárosi nyelv fokról fokra veszít tisztaságából, helyességéből, s hogy ma már igazában csak vidéken, falun, sőt csak Erdélyben, ott is a székelyeknél találkozni a tiszta, romlatlan nyelvhasználattal. Ez így persze szélsőséges vélemény, a laikusok körében él, akik – bár tudnak a nyelv történeti változásáról – a jelenben nem ismerik fel, nem fogadják el a nyelvi változásokat. A szakember véleménye ennél sokkal árnyaltabb: foglalkozik a jelenben megfigyelhető változásokkal, igyekszik kivédeni a nyelv művelő babonák ártalmait, külön-külön látja és elemzi a változásokat a nyelvben (a langue-ban) és a nyelvhasználatban (a parole-ban), s ha a nyelv mozgásának megítélésében egyértelműen az előrefelé mozgás, a fejlődés mellé áll is (mint Bárczi Géza, Kovalovszky Miklós, Benkő Loránd, Deme László stb.), akkor is kifejti azt a véleményét is, hogy nem minden változás jelent egyben fejlődést.

Először is. Külön kell vizsgálnunk a fejlődést a nyelvre, illetve a nyelvhasználatra vonatkozóan. Ha igaz az a megállapítás, hogy nyelv és gondolkodás elválaszthatatlan – márpedig igaz –, akkor látva a gondolkodás hatalmas vívmányait, robbanásszerű fejlődését, csak azt mondhatjuk, hogy a tőle elválaszthatatlan nyelv is előrefelé mozog. Az új meg új gondolat kiküzdí nyelvi formáját, nemcsak a szókincsben, hanem a grammatika eszköztárában is. Gondoljunk csak a mondatformálás újabb finom árnyalataira a különleges jelentéstartalmú mondatok, az analitikus szerkezetek, az ígекítőк területén.

Ez így lévén a köznyelvben, miként állítható szembe vele, sőt fölébe a falusi nyelv, a nyelvjárás? Hogy e vitában, minősítésben mindkét oldal sebeket kapjon? Áll ez az erdélyi helyzetre, az ottani nyelvjárásokra is, azzal súlyosbítva, amit a román nyelv mindenoldalú napi hatása jelent. Egy-két példa e hatásra: *Adj egy telefont ma este!* – azaz: Hívj fel este!; *parlamenter* = képviselő; *egyetemi előadó* = docens.

Más a helyzet a nyelvhasználat területén. Itt valóban vannak gondok, és újabbak is keletkeznek; de jó néhány területen itt is látok előrehaladást, s e vélekedésben nem vagyok egyedül. A sajtó nyelvhasználatában például Bárczi Géza javulást lát 1974-ben írt esszéjében (Bárczi 1974: 6). Magam is úgy ítélem meg, hogy a hatvanas, hetvenes évekhez képest számottevő a fejlődés, például a bürokratikus zsargon, a zavaros, a nominális mondatok kerülésében. – Előnyére változott a hivatali nyelvhasználat; legalábbis a felsőbb jogszabályok megfogalmazása világosabb, egyszerűbb lett. – Az utóbbi évek kutatásai, elemzései előtérbe állították a beszélt nyelv sajátosságait: kiderült, hogy a korábbiakban sokat emlegetett pongyolaság erős túlzás, mert a beszélt nyelvváltozatnak mások a szerkesztési szabályai, mint az írott változatnak, s hogy a pragmatikai háttér, a szituáció meg az előismeretek figyelembevételével másként kell megítélnünk a nem teljes mondatok, a mondatpótlók, egyáltalán a szaggatott szerkesztés meg a redundancia itteni előfordulásait.

Persze – ahogy már utaltam is rá – mindezekkel együtt se kell ünnepet ülni a mai nyelvhasználat megítélésében. Vannak gondjaink jócskán a kiejtés, a mondatalkotás, a szövegformálás, a pragmatika területén, s vannak olyan újabb kori változások, melyekben nehéz volna nem veszteséget látni. Ilyen a zárt *ë* visszaszorulása, a *-nók/-nők* feltételes tárgyas ragnak szinte eltűnése, a szenvedő igeragozás kiveszése. Nem itt említem az ikes ragozás visszaszorulását, egyes igeidőknek szinte teljes kiveszését, igeneves szerkezetek analitikus felbontását, mert e jelenségeket – a visszaszorulással szinte párhuzamosan – kiegyenlítések kísérték, s ezekre még visszatérek.

Hogy a nyelv történeti mozgása **az egységesülés és szétkülönülés, azaz az integrálódás és differenciálódás** dialektikus egységében zajlik, az nagyon ismert és elfogadott tétel. A magyar köznyelv (korábbi elnevezése szerint: irodalmi és/vagy köznyelv) az egységesülés szép példája, s egyben példája az egységessé váló köznyelven belüli, stílusrétegekben megnyilvánuló differenciálódásnak is. Benkő Loránd az irodalmi nyelv kialakulását vizsgálva rámutatott, hogy e főtípus elemeinek két fő csoportjában kétféle alakulásmódot figyelhetünk meg. Az első főcsoportba tartozó hangtani jelenségeknek, valamint szó- és mondatalkotási elemeknek a fejlődése erősen integrációs jellegű. A tartalmi elemek főcsoportjára, a mondat-jelentéstani, stiláris, frazeológiai, szókészleti elemek mozgására a differenciálódás a jellemző, természetesen a kérdéses nyelvi változaton belül (Benkő 1960: 106–8).

E folyamaton, az integrálódás, differenciálódás folyamatán belül a mai nyelvhasználatban jelentős megfigyeléseket, megállapításokat tehetünk, s még jelentősebb vitákat észlelhetünk, sőt folytatunk. Naponta tapasztalhatjuk, mennyi új szóval gyarapodik nyelvünk, csak az újabb szaktudományi területeken, a számítástechnikában, az űrkutatásban, a közgazdaságtudományban, a pénzügyben, a gének feltérképezésében s az eredmények hasznosításában. Szathmári István 1975-ben arról írt, hogy szó- és kifejezőkészletünk az akkori utolsó emberöltőben olyan nagy mértékben gyarapodott, hogy „már-már második nyelvújításról beszélhetünk” (Szathmári 1975: 274–87). Az Új szavak, új jelentések 1997-ből című összeállítás csupán egyetlen évből kétezernél több új szót és szókapcsolat

tot sorol fel (Kiss Gábor–Pusztai Ferenc 1999). Fábián Pál többször is felhívta figyelmünket, hogy nincs egyetlen tudományos és szakterület, melyen ne tudnánk magunkat magyarul, magyar szavakkal kifejezni. Grétsy László elgondolkodtató cikkben veszi sorra a szókincs gyarapításának mai sokféleségét, ebben nyelvünk változatlan elevenségét, kreativitását (Grétsy 1999).

A viták nem kis része a központi nyelvváltozaton belül tapasztalható regionalizmusok megítélésében s velük kapcsolatban a norma körül zajlik. Anélkül hogy e részletekbe belemennék, csak annak megállapítására szorítkozom, hogy a regionalizmusok megítélésében ma bizonyosan megértőbbek vagyunk, mint 10–15 évvel ezelőtt. Ez vonatkozik a zárt *ë* használatára, a felső nyelvválású hosszú magánhangzók megrövidülésére, nyelvjárásokból származó dallamformákra, egy-egy tájszó használatára. Minthogy köznyelvi kiejtésünk általában szürkül (szintelenedik), felgyorsult, gyakran kapkodó, örülnénk az említett regionalizmusok megjelenésének, még a rádió és a tévé egyes műsoraiban is, például riportokban, beszélgetésekben, de sajnos ott is inkább a városi, nagyvárosi kiejtés uniformizáló, szürkítő hatásával találkozunk.

A norma mibenlétét illetően is korábbi állásfoglalásainkhoz képest, sokkalúbb, árnyaltabb a véleményünk: azaz miközben változatlanul kitarunk a központi nyelvváltozat, a köznyelv irányító jellege, normatívája mellett, s szembefordultunk a határainkon kívül élő magyarság nyelvhasználatának különfejlődésével, arról is szólunk, hogy valamennyi nyelvváltozatnak megvan a maga normája, s az egyes eltérő nyelvi formákat ott, azon a területen a saját normájuk szerint szükséges megítélni. Ezzel függ össze, hogy magam és többen mások is csínján bánunk a nyelvhasználati hibáztatásokkal. Számos esetben nem hibát emlegetünk, hanem a nyelvhasználat belső változatai szerinti variációkat (vö.: *eszek – eszem, lássuk – látjuk, mondanák – mondanék, amely – ami, szemeim – szemem* – ezek régies, választékos, illetve nyelvjárási-köznyelvi szembenállásban vannak).

Az utóbbi évek elemzéseiben (Benkő Lorándnál, Szathmári Istvánnál, Balázs Gézánál és másoknál) előtérbe kerül, hogy maga a köznyelvi norma is rétegzett: az eszményi változat kisebb-nagyobb fogyatékoságokkal jelenik meg a mindennapi használatban, ez a sztenderd (mások megnevezésében az eszményi változat a sztenderd, a nyelvhasználati forma a norma), a sztenderdnek is van írott és beszélt változata; a norma és a sztenderd között él a medianorma (vö. Balázs Géza 2000: 9–32).

Nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy **a szleng elemei** jelen vannak beszélt nyelvünkben, sőt – akarva-akaratlan – a mi beszédünkben is. (A példák szinte feleslegesek, de utalok egy-kettőre: *csaj, pasi, pasizik, megpattan, elhúzták, elhúzza a csikot.*) E jelenségekört a hatvanas években Kovalovszky Miklós ifjúsági nyelvnek nevezte el; azóta jóval feljebb kapaszkodott a nemzedékek fáján, ezért tértünk át a **szleng** használatára. Maga a szleng – kialakulása felől nézve – integrálódással jött létre a jassznyelvből és a diáknyelvből; s az integrálódás mintha folytatódna.

Mi legyen e szavak, kifejezések **beszélt köznyelvi** használatának a megítélésével? Bárczi Géza ezt írta Nyelvművelésünk című esszéjében: „Ma az

ilyen szavakat, mint *meló*, *haver*, *srác* és sok más országszerte megértik, beletartoznak a beszélt nyelvbe, s bár végső gyökerükben idegen eredetűek, oly változatos pályát futottak be nálunk, hogy befogadásukat, ha nem siettetjük is, akadályozni sem kell” (Bárczi 1974: 46). Magam is úgy gondolom, ami képszerű tréfás, nem durva, nem közönséges, nem divatjellegű, tehát hasznosságát igazolta, azt fogadjuk el. Ilyenekre gondolok: *elhúzták, hasra esik valaki előtt, elhúzza a csikot, felmegy a pumpája, bedobja a törülközőt, a padlón van, ez nem jött be, isi, csoki, pulcsi, az öreg* stb., de nem adnék menlevelet a *röhög, pofa, szar* féle durva és trágár szavaknak. Hozzáteszem e javaslatához: itt még erőteljesebben fel kell hívnunk a figyelmet a stíláriis szempontokra. Tudomásul vehetjük szókincsünk gazdagodását, ha ezzel – témától, helytől nem függetlenül – árnyaltabbá, színeesebbé válik a beszédünk. De ugyanakkor féltő gonddal kell ügyelnünk az átlagosnál választékosabb köznyelvi változat megőrzésére, tisztán tartására.

Na és **az internet, a világháló?! Ez a változat is differenciálódást jelent.** Vannak ellentétek e nyelvhasználat megítélésében, vannak lelkes elemzők, és tapasztalunk hallgatást, figyelést is. Hogy foglalkozni kell vele, az biztos. Hozott ez az eszköz sok új szót (*világháló, emil, emilez, csettel*, azaz: ’cseveg’, *kukac, egér*), és hozott valami új kommunikációs modort, főleg a csettelést, a csevegést. Itt sok a játék, a rövidítés; például választott név: *cOLOs, m(ákos)tészta, NACCSÁVÓ*, az angol *for you* mintájára: ott *4U*, itt *5let, 66ós* (= hathatós), mosolyjel: *:-)* (jobbra fordítva: arc), illetve: *:-/* (= szomorú). E kevés példából is megítélhető, hogy sok e területen a humor, de a tévében szerzett tapasztalatainkból tudjuk, meg hallgatóink írásaiban is látjuk, hogy e területen hiánycikk a központosítás, elmaradnak az ékezetek, előtérben áll az alsóbb szintű társalgási nyelvhasználat, például *Aggyá má tanácsot miccsinájjak!* – Jó dolog, hogy a passzív tévé- és videónézők aktív csevegőkké válnak, de mivel számolnunk kell ezen eszköz, eljárás további térhódításával, foglalkoznunk kell a benne megnyilvánuló nyelvi jelenségekkel, ezek helyes mederbe terelésével.

A nyelv fejlődésének belső törvényei sorában a **gazdaságosság** vagy **ökonómia** elvét, illetve ennek érvényesülését sokáig vitatták, kiemelve a vele kapcsolatos jelenségek ellentmondásos voltát. Ma már a legnagyobbakra tudunk hivatkozni e tendencia elfogadásában. Idézhetnénk A. Martinet-t; vagy itt van Benkő Loránd álláspontja: „A nyelvi ökonómia működése igen nagy arányokban érvényesülő és rendkívül hatékony tényező a nyelv életének minden szakaszában és a működő nyelvi rendszer minden részlegében” (Benkő 1988: 171). Nagyszámú példán mutatja be ezen elv érvényesülését. Az ökonómia például visszatartja a változásokat ott, ahol a közlés célja tekintetében feleslegesek, így a ragok kitételét a jelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyében, az alanyon, a minősítő jelzőn.

„A nyelvi változások okai rendkívül **bonyolult rendszert alkotnak** – írja Benkő ugyanott. – E rendszer típusai, elemei sok tekintetben egymásba kapcsolódnak, kölcsönös függésben, meghatározottságban vannak, egymásra vissza is hathatnak, egymást támogató vagy fékező, kizáró jelleggel jelentkezhetnek” (i. m. 120). Az azonban megállapítható – Benkővel, Demével egyetértve (vö. a bevezetésben olvasható idézettel) –, hogy a változások egyes típusai jól elkülö-

níthetők. Ez a helyzet az ökonómia jelenségeivel is; ezekből sorolok fel néhányat, itt-ott talán számba véve olyan területeket is, amelyek éppen máshová is sorolhatók lennének.

Mindenekelőtt említsem a nyelvnek elsőként A. Martinet által megfogalmazott kettős tagoltságát. Valóban mérhetetlen gazdaságosság nyilvánul meg abban, hogy például nyelvünkben 39 köznyelvi fonémával mintegy egymillió szót alkothatunk, s az egymillió szóból végtelen számú mondatot. Ide kívánczok rögtön a névátvitel meg a jelentésátvitel, mindkét változás a maga számtalan új megnevezési lehetőségével, a jelentésátvitel egyben a szóalaknak a gyakoriságon alapuló megrövidítésével (*fiatal emberek – fiatalok*).

A rövidülés más területe a rövidítések és a betűszók világa, s itt már arra is utalni kell, hogy e szavak használatát gyakran kifogásolják, holott létük, kialakulásuk törvényszerű. Kifogásolásnak persze van helye, ha ismeretlen vagy alig ismert betűszókat halmozunk (mint az *ÁPV Rt.*, *Kövizig*), illetve figyelmen kívül hagyjuk a hangrend és a stílus szempontjait. A rövidülés egyébként az idegen szó befogadásának is fontos tényezője lehet: *tévé, magnó, videó, dizsi*.

A gazdaságosság területére tartozik az idegen szó – magyar szó párharca; itt szólhatnánk a szóvégi magánhangzók lekopásáról, a szóképzésről és szóösszetételről és még sok más jelenségről, de nem folytatom a felsorolást, hogy néhány nyelvhelyességi témáról szólhassak, melyek megítélésem szerint ide tartoznak.

A laikus nyelvművelő tipikus vesszőparipája az ikes igék ikes ragozásának megkövetelése, a *-ban/-ben*, *-ba/-be* rag megkülönböztetése. Az ikes ragozásról röviden csak annyit, hogy **nem hibásak az alszok, eszek** stb. alakok sem, csak az *eszem, alszom* választékos, s az írott köznyelvben inkább ezt ajánljuk. – A *-ban/-ben* megrövidülése a beszélt köznyelvben éppen olyan jelenség, mint a *kort*-ból kialakult *-kor* vagy a régi nyelvi *-belé*-ből alakult *-be*.

Az **analógiás hatások** ugyancsak az ökonómia körébe tartoznak. Ige- és névszótöveinknek igen nagy része egyszótagú (egyalakú); a többváltozatúak csoportjai jóval kisebb számúak, így a *v*-s változatú névszók meg a *mező* : *mezeje, ajtó* : *ajtaja* típus. Az utóbbiak toldalékolásában már korábban megindult – analógiás hatásra – az egyalakúság felé való törekvés (pl. *hintója, bírója*), a *v*-s tövekben viszonylag újabb a szótári *tő* feltűnése a toldalékos alakokban, így: *(név)szók, faluk*, egyesek szerint: *tók (halastók)*.

Az analógia hatására kialakuló egyszerűsödés (egyalakúvá válás) gyakran használati (kapcsolásbeli) eltérésekkel jár: *bírāja* (a pernek) – *bírója* (egy mérkőzésnek), *szavak* – *(név)szók*, *hamvas* (gyümölcs, arc) – *hamus, darvak* (madarak) – *daruk* (gépek), *szövött* (kelme) – *szőtt* (terv, összeesküvés), *rovott* (múltú) – (fába) *rótt*. Megfigyelhető a szótári alak a nem szótári helyett más tövekben is, ugyancsak jelentésbeli, szófaji, kapcsolásbeli eltérésekkel: *ebédelő* – *ebédlő, gázoló* – *gázló, vádoló* – *vádló, fiúja* (kedvese, szeretője) – *fia*.

Érintkezik a gazdaságosság elvével a **nyelv tömörítő jellege**. Az agglutináció, az igeneves szerkezetek, az újabban terjedő névszós (nominális) mondat szerkesztés tartozik ide. Ellentétjeként megfigyelhető azonban – különféle tényezők hatására – az **analitikus formák** terjedése, nem mondom, hogy térhódítása, mert itt a nyelvművelés elég hatásosan gátat vet, akadályozza a terjedést. A ra-

gos szóalak helyett megjelenő terjedelmes névutókat (*terén, kapcsolatban, értelmében, következtében, alapján, folyamán* stb.), a nominális szerkesztést elsősorban a fontoskodás, a hivatali jelleg szolgai követése terjeszti. Egyetlen példa az utóbbira a sajtóból: *a tulajdonviszonyok rendezésének – ezen belül a kárpótlásnak, a földkiadásnak – a meggyorsítására, a mezőgazdaság támogatására és egyes agrártermékek értékesítési gondjaira hívták fel a jelenlevők a figyelmet.* Mennyivel közérthetőbb lett volna ez a felszólalás így: *A jelenlevők felhívták a figyelmet, hogy rendezni kell a tulajdonviszonyokat, ezen belül meg kell gyorsítani a kárpótlást, a földkiadást, és arra is kitértek, hogy gondok vannak egyes agrártermékek értékesítésével.*

Fájlaljuk egyes igeneves szerkezetek visszaszorulását (pl. *az említettem* könyv helyett: *a könyv, amelyet említettem*), de ebben alighanem szerepe van az alárendelt mondatformák újabb kibontakozásának, újabb meg újabb árnyalatokat kifejezni képes gazdagodásának meg a nyomatékot célzó redundanciának.

A terpeszkedő kifejezéseket (*befolyást gyakorol, bevásárlást eszközöl*), valamint a személytelen szerkezeteket (*elintézt nyér, nem történt intézkedés*) joggal kifogásoljuk, ugyanakkor érdemes és kell is mérlegelnünk bizonyos szempontokat analitikus formák védelmében. Így például az analitikus megoldás mást jelenthet (*menni fogok – majd megyek – megyek*), eltérő lehet a stílusértéke (*tájékoztatást ad – tájékoztat; beszédet mond – beszél; kritika tárgyává tesz – bírál, kritizál; mesterséges lélegeztetést alkalmaz – ?*), nyomatékot fejezhet ki (*a kérdés meghallgatásra talál valahol vagy valakinél*).

Hasonlóan árnyaltabb megítélést igényelhetnek általában kifogásolt újabb testesebb névutóink. Így például differenciáltabb határozói árnyalatokat igyekeztek kifejezni az alábbi szerkezetekben: *a kutatások terén* (ez szélesebb megjelölés, mint *a kutatásokban*); visszasságokat állapítottak meg a Nagyvásárcsarnok *rekonstrukciójával kapcsolatosan* (a *rekonstrukciójában* szűkebb jelentés lenne); Washington rendkívüli figyelemmel kíséri, milyen politikát folytat majd az új kormány *a magyar kisebbség vonatkozásában* (a *kisebbség körében* ismét szűkebb lenne).

A nyelvi változásokat elindító okok, belső tényezők körében még egy dolgra szeretnék rávillogtatni, **a nyelvszociológiai tényezőre.** A spontán változásokról szólt már Gombocz Zoltán, említette őket előadásaiban Bárczi Géza, szerepelnek a hangváltozásokban megfigyelhető fokozatos elmozdulások Deme László több tanulmányában; mégis számomra Bertil Malmberg megfogalmazása volt a meghatározó ezen tényező elfogadásában, illetve a róla való gondolkodásban. Ezt írja *Le langage signe de l'humain* című könyvében: „C'est une idée que j'ai exprimée, en l'exagérant à dessein, en formulant la thèse que les langues ne changent pas. Ces sont les locuteurs (et les écrivains) qui changent de langue [...] S'il existe des lois qui déterminent l'évolution des langues, c'est dans la mesure où il y a des lois qui régissent l'évolution de la société” (Malmberg 1979: 128–9). Azaz: Ez a gondolat, melyet szándékosan túlzással fejeztem ki, azt a tézist fogalmazza meg, hogy a nyelvek nem változnak. A beszélők (és az írók) azok, akik változtatják a nyelvet [...] Ha vannak törvények, amelyek meghatározzák a nyelvek változását, ez abban a mértékben áll, hogy vannak olyan törvények, amelyek irányítják a társadalom fejlődését.

Izgalmas gondolat! Azt fogalmazza meg, hogy az egymást követő nemzedékek a nyelvelsajátítás folyamatában mindig egy kissé elmozdulnak, akár a hangképzésben, akár a szavak használatában vagy a grammatika területén. Vajon nem ezt tapasztalhatjuk-e napjainkban a beszédtempó gyorsulásában? A közelmúltban nem ez történt-e a *-t* jelű, illetve az *-á/-é* jelű múlt idők közti választásban a *-t* jelű javára? Vagy az *-nd* jelű jövő idő meg a feltételes mód *tudnók, kérnők* alakjainak mellőzésében? Ilyen válogatásnak vagyunk tanúi évszázadok óta a magyar és az idegen szavak párharcában.

Nem arról van szó természetesen, hogy a mondottak értelmében egyszerűen a többség által használt formákhoz igazodjunk, tehát legalizáljuk a *suksüköt*, a *nákozást*, a szleng minden elemét, hanem az olyan jelenségek kutatásáról, mint az igeragozás egyszerűsödése, az *aki*, *amely*, *ami* alkalmazásában mutatkozó elmozdulás, a páros testrészek többes számú használata, amint hogy a velük való foglalkozással találkozunk is nyelvészek írásaiban.

A nyelv mozgását meghatározó belső törvényszerűségek előtérbe állítása természetesen nem jelenti, hogy tehetetlenek lennénk a nyelv művelés területén. Nem! Csupán azt kívánja kiemelni, hogy ha eredményesen akarunk beavatkozni a nyelvi folyamatokba, akkor ezt csak a felismert törvényszerűségek mentén tudjuk megtenni.

Értekezésemmel azt kívántam továbbá alátámasztani, hogy a nyelvtudományi (általános nyelvészeti, nyelvtörténeti, leíró nyelvészeti) vizsgálatok, elemzések és leírások egyben a nyelvhasználat és a nyelv művelését is jelentik, mégpedig demonstratív módon, ami nem azonos a pejoratív emlegetett preskripcióval. Ha megállapítjuk, hogy a *mondanak* alak többes szám harmadik személyű tárgyas alak, nem pedig egyes szám első személyű alanyi forma, ezzel nem tiltjuk senkinek sem az utóbbi értelmű használatát, csak a helyére tesszük a nyelvi formát. Ahogy a divattanácsadó is megmondhatja, hogy a hosszú, bőven ráncolt szoknya a vékony és közepes vagy magasabb termetű nőknél mutat legjobban, s ezzel még nem írja elő, hogy alacsony termetű kövér nők ne hordják.

El kell fogadnunk e tézist a nyelv művelésben is; azaz megfordítva az iménti gondolatot: messze nem elégséges, ha szavakat, szóalakokat környezettüktől elszakítva vizsgálunk, sőt szükséges a nyelvtörténet, a leíró nyelvtan, az általános nyelvészet eredményeit is vizsgálatunk körébe vonnunk.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2000. *Médianorma*. Budapest.
 Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat, Budapest.
 Bencédy József 1993. Szintetikus és analitikus szerkesztési formák a mai magyar sajtóban. In Kozsca Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 36–40.
 Benkő Loránd 1960. *A magyar írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Deme László 1952. A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. *NyK.* 54: 10–36.

- Deme László 1958. A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája. *I. OK. 13*: 309–27.
- Gombocz Zoltán 1938. Változás és törvény a nyelvtudományban. In: uő: *Összegyűjtött művei I.* Budapest.
- Grétsy László 1999. Nyelvünk esélyei a harmadik évezredben. In Kugler Nóra–Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére.* ELTE, Budapest, 127–34.
- Herman József 1967. A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *ÁNyT. 5*: 155.
- Kiss Gábor–Pusztai Ferenc 1999. *Új szavak, új jelentések 1997-ből.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Malmberg, Bertil 1979. *Le langage.* Paris.
- Martinet, André 1970. *Éléments de linguistique générale.* Paris.
- Szathmári István 1975. Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben. *MNy. 71*: 274–87.
- Szende Tamás 1973. A beszédnorma elméleti alapjairól. *Nyr. 97*: 315–24.

Bencédy József

SUMMARY

Bencédy, József

On the internal driving forces of changes in language and language use

In passing value judgements on ongoing changes and current alternatives in language and language use, superficial observation is far from being a sufficient analyst's tool, even if conventional wisdom has it otherwise. Behind observable changes, one can detect internal forces and regularities like spontaneous improvement, integration and differentiation, economy, a certain sociological factor, and others. This paper discusses the role of the above, partly in order to confirm the author's thesis that linguistic changes are by and large independent of what linguists are doing, and partly to support the methodological dictum that you cannot successfully interfere with linguistic processes unless you do that in terms of their own regularities. Another important conclusion offered is that the investigations, analyses and descriptions that linguistics (including general linguistics, historical linguistics, and descriptive grammar) has to offer are only useful and effective if they also have the aim of cultivating language and language use in a demonstrative manner (which is not the same as prescriptivity, often referred to in a pejorative sense).

Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”?*

1. Bevezetés

A mai magyar társadalom számára hétköznapi fogyasztásra felkínált szövegek jelentős része fordítás eredményeképpen keletkezett magyar szöveg. Bár az idegen nyelvet tudó magyar állampolgárok száma, ha lassan is, de folyamatosan növekszik, a fordítandó szövegek mennyisége mégsem csökken, mivel az egyre jobban kibontakozó európai integráció óriási méretű dokumentációs tevé-

* Elhangzott 2000. december 4-én az MTA Nagytermében a „Mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért?” című konferencián.

kenységet igényel. Európai integrációról beszélve nemcsak Magyarország közelgő uniós csatlakozására gondolok, ami köztudomásúan az egész uniós joganyag lefordítását vonja maga után, hanem a bankok, ügyvédi irodák, vegyes vállalatok, minisztériumok, oktatási intézmények hétköznapijaira is.

Az ügyintézés, ami Magyarországon hagyományosan egynyelvű volt, szinte egyik napról a másikra többnyelvűvé, de legalábbis kétnyelvűvé vált. A különböző műfajú adminisztratív szövegek: pályázati felhívások, kutatási tervek, életrajzok, ajánlások, üzleti tervek, költségtervek, jegyzőkönyvek, jelentések, beszámolók fordítása, fordíttatása észrevétlenül szerves része lett életünknek.

„Akkor holnapra kérem a CV-t, a kutatási tervet és két ajánlólevelet magyarul és angolul” – mondja a képzeletbeli ügyintéző a képzeletbeli pályázónak. „Jó lenne a pályázati felhívás szövegét magyarra is lefordítani” – mondja a nemzetközi osztály vezetője a referensnek. „Ki tudná az ELTE integrációs tervezetét gyorsan angolra fordítani?” – kérdezte tőlem az ELTE rektorhelyettese 1998 nyarán? „Most nem érek rá, mert éppen a Felsőoktatási Törvényt fordítom angolra” – mondta egyik kolléganőm 1997 nyarán.

Mindent fordítunk és mindenki fordít. Mivel a fordítandó szövegek mennyisége óriási, és a fordítások általában másnapra kellene, gyakran nincs idő arra, hogy hivatásos nyelvi közvetítőkhöz forduljon a megbízó. Meg aztán látszólag „egyszerű” szövegekről van szó. Nem szépirodalmi fordításról vagy nehéz szakszövegről, hanem mondjuk „csak” egy pályázati felhívásról. A pályázati felhívás magyar szövegét azonban sok ezer példányban sokszorosítják, és eljuttatják minden magyar egyetemre és főiskolára, lemásolják minden egyes tanszék számára, és még az érdekelt tanárok számára is. Ez történhetett az Európai Tanulmányi Központok létrehozására felszólító pályázati szöveggel is. Mivel az első ügyintéző, akit megbíztak a szöveg lefordításával, feltehetően nem volt szakképzett fordító, és nem mert „jelzősíteni”, a *European Study Center*-ek hivatalos fordítása *Európai Tanulmányok Központok* lett (sic), több százszor, több ezerszer leírva. A nemrég megjelent összefoglaló jelentésben az „*Európai Tanulmányok Központok*” felsorolása után beszámolókat olvashatunk az egyes „*Európai Tanulmányok Központok*” működéséről, és így tovább.

2. Az „euro-adminisztrációs” szövegek

Magyarország európai integrációjának egyik következménye tehát az, hogy nagy mennyiségű, eredetileg idegen nyelven fogalmazott, majd magyarra fordított adminisztratív szöveg kerül a vállalatok, minisztériumok, oktatási intézmények mindennapi életének vérkeringésébe. Egy új szövegtípus alakul ki, amelyet ideiglenesen „euro-adminisztrációs” szövegnek neveztem el. Ezt a szövegtípust az európai bürokrácia állítja elő, nem hivatásos fordítók fordítják magyarra, majd pedig az illetékes intézmény sok-sok ezer példányban sokszorosítva szétküldi az egész országba, ahol azután a helyi intézmények további másolatokat készítenek belőle.

Az euro-adminisztrációs szövegek esetében a forrásnyelv bizonytalan. Általában angolul érkeznek hozzánk, de nem biztos, hogy eredetileg angolul szövegezték őket, és az sem biztos, hogy az angol változat előállítója angol anyanyelvű volt, tehát már az eredeti szövegek is meglehetősen igénytelenek. Ennek megfelelően a megbízók sem kívánnak többet a fordítótól, mint az egyszerű tájékoztatást. A magyarra fordított euro-adminisztrációs szövegeket rendszerint nem is lektoráltatják, hiszen nem szépirodalmi vagy szakfordításról van szó, és mivel sokszor az intézmény maga sokszorosítja az anyagot, sem kézirat-előkészítő, sem korrektor nem látja a szöveget.

Pedig ezeknek a szövegeknek a fordítása a hivatásos fordítók számára sem jelent könnyű feladatot, mivel mind a terminusok, mind a jelenségek, mind pedig maga a műfaj esetében sokszor teljes mértékben hiányzik a magyar megfelelő. A „*student mobility*” és a „*staff mobility*” esetében hiába is keresnénk a magyar kifejezést, hiszen a jelenség korábban nem létezett Magyarországon, tehát természetesen szakkifejezés sem volt rá. Új jelenségek megnevezése esetében különösen veszélyes, ha szakszerűtlen fordításban terjed el a szakkifejezés, mivel a jelenség azonosítása érdekében a továbbiakban a rossz magyar megfelelőhöz ragaszkodni kell.

3. Deszkriptív vagy normatív megközelítés

Bevallom őszintén, nem szívesen írtam le mindezt, mivel nem magyar nyelvűművelő szakember, hanem fordításkutató vagyok, és a modern fordítástudomány egyik lényeges vonása az, hogy szigorúan deszkriptív, kerüli a normatívitást, tartózkodik az értékeléstől, tehát nem azt vizsgálja, hogy hogyan kell fordítani, hanem azt, hogy hogyan fordítanak a fordítók. Vagyis nekem a fent leírt nemzetközi ügyintézési dokumentumok nyelvezetét nem kritizálnom kell, hanem nyelvi tényként, fordítási tényként kezelve minél alaposabban leírni.

Most viszont egy nyelvűművelő konferencián vagyunk, amelynek az a témája, hogy mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért, és mivel én hiszek abban, hogy a fordítástudomány a XXI. században az európai integráció tudománya lesz, kötelességemnek érzem megvizsgálni, hogy mit tud segíteni a fordítástudomány a fentiekben felvázolt helyzet javításában.

4. Korpusznyelvészet és fordítástudomány

A leíró fordítástudomány, mint említettem, a fordításokat nem rontott szöveggként, alacsonyabb státuszú szöveggként kezeli, hanem kutatási tárgyként. A fordított szövegek jellegzetességeinek leírása új lendületet kapott a 90-es évek elején, amikor a korpusznyelvészet eszközeit a fordítások vizsgálatára kezdték használni.

Mona Baker 1993-as programadó cikkében háromféle korpuszt tart fontosnak a fordítástudomány számára:

- (1) A **párhuzamos** korpuszok („parallel corpora”) tartalmazzák az eredeti A nyelvű szöveget és B nyelvű fordítását. Ezek legnagyobb haszna, hogy a preszkripciótól a deskripció felé terelik a fordítástudományt azzal, hogy megmutatják, a rutinos fordítók hogyan küzdik le a fordítói problémákat.
- (2) A **többnyelvű** korpuszok („multilingual corpora”) azonos kritériumok szerint kiválasztott szövegeket tartalmaznak, amelyek egymásnak nem fordításai. Ezek előnye, hogy a célnyelv elemeit természetesebb környezetben lehet vizsgálni, mint a fordításokban, s így ki lehet mutatni a célnyelv valóban jellemző (és nem a fordításokra jellemző) lexikai kapcsolódásait és szerkezeti mintáit.
- (3) Az **összehasonlítható** korpuszok („comparable corpora”) két különböző szövegcsoportból állnak, melyeknek a nyelve **azonos**. Az „A” korpusz bármely, akár már létező gépi, illetve gépiles olvasható és elemezhető eredeti célnyelvi szövegekből áll, a „B” pedig lehetőleg azonos műfajú és stílusú, és természetesen azonos elvek szerint összeválogatott, de nem eredeti, hanem fordítás eredményeképpen keletkezett célnyelvi szövegeket fog tartalmazni.

Az elmúlt éveket Mona Baker (1993) és tanítványai – köztük elsősorban Sara Laviosa (2000) és Maeve Olohan (2000) – ilyen fordításnyelvi korpuszok összeállításának szentelték, és az első eredmények nagyon biztatóak.

A korpuszokra épülő kutatások egyik legnagyobb előnye, hogy el lehet kerülni velük azt a hibás megközelítést, amely a fordításokban előforduló egyes lexikai vagy mondat szerkesztési hibák kipécézéséből és a fordítók hibáztatásából áll. Az ilyen fordításkritikáknak rendszerint igazuk van, de semmire sem megyünk velük. A korpuszalapú fordításkutatás viszont a fordítás eredményeképpen kapott szövegek egészére, sőt összességére nézve tesz releváns megállapításokat.

5. Fordított magyar korpusz építése

Az első feladat tehát a fordítás eredményeképpen keletkezett magyar szövegek korpuszának felépítése lenne. Természetesen különböző műfajú szövegekre gondolok, a magyarra fordított euro-adminisztrációs szövegek gyűjteménye csak egyik része lenne a fordított magyar korpusznak. A fordított magyar adminisztratív szövegek vizsgálatát mindhárom fenti egybevetésben el kellene végezni: (1) a **párhuzamos** korpuszelemzés módszerével, vagyis az eredeti forrásnyelvi adminisztratív szövegekkel egybevetve, (2) a **többnyelvű** korpuszelemzés módszerével, tehát különböző nyelvű autentikus (nem fordított) adminisztratív szövegekkel egybevetve, és végül (3) az **összehasonlítható** korpuszelemzés módszerével, tehát fordított magyar és nem fordított magyar adminisztratív szövegek egybevetésével.

A fordított szövegek lexikai jellegzetességeinek kimutatásával kapcsolatban Mona Baker (Baker 1993) a következő eredményeket várja az összehason-

lítható korpuszok elemzésétől, azaz bármely nyelvű fordított korpusz (FK) és azonos nyelvű nem fordított korpusz (NFK) egybevetésétől:

- (1) Bizonyos szavak gyakrabban fordulnak elő a FK-ban, mint a NFK-ban.
- (2) Bizonyos szavaknak más a jellegzetes környezete a FK-ban, mint a NFK-ban.
- (3) A NFK bizonyos szavai egyáltalán nem fordulnak elő a FK-ban.
- (4) Idegen szavak előfordulása tekintetében eltérés van a FK és a NFK között.

Személy szerint engem a mondat- és szövegszintű jellegzetességek feltárása jobban érdekel. Az új kifejezések, neologizmusok megjelenése ugyanis törvényszerűen együtt jár az európai integráció új fogalmainak, jelenségeinek bevezetésével, a magyar mondat szerkezetek és szövegkohéziós eszközök megváltozása viszont nem szükségszerű velejárója az európai integrációnak.

Magam a 80-as években végeztem egybevetést – Mona Baker terminusával élve – „összehasonlítható” korpuszokon (Klaudy 1987). Kétféle magyar szöveget vetettem egybe: oroszról fordított magyar és eredeti magyar tudományos szövegeket. Az egybevetést kis korpuszon és manuálisan végeztem, de az akkor kimutatott különbségeket szívesen ellenőrizném nagyobb mennyiségű szövegen. A fordítás eredményeképpen kapott magyar szövegeket akkor „kvázi helyes” magyar szövegnek neveztam, de a fordítástudomány mai fejlettségi szintjén még ez az elnevezés is megbélyegzőnek tűnik, tehát egyszerűen fordított magyar szövegről (FM) és nem fordított magyar szövegről fogok beszélni (NFM).

Bár akkor a magyar fordításnyelv jellegzetességeit tudományos szövegeken vizsgáltam, az elmúlt években szerzett lektorálási tapasztalataim azt mutatják, hogy az adminisztratív szövegek esetében is hasonló jellegzetességek figyelhetők meg. Lexikai jellegzetességekkel nem foglalkoztam, hanem a mondatok grammatikai tagolásában és a szöveg aktuális tagolásában mutattam ki különbségeket a fordított magyar korpusz (FMK) és a nem fordított magyar korpusz (NFMK) között.

Különbségek a grammatikai tagolásban

- (1) A FMK-ban a mondategységek kevésbé tagoltak, azaz kevesebb mondategységet tartalmaznak, mint a NFMK-ban.
- (2) A FMK-ban a mondategységek hosszabbak, mint a NFMK-ban.
- (3) A FMK mondategységeiben több a mondat szint alatti bővítmény.
- (4) A FMK főnévi szerkezetei több balra álló bővítményt tartalmaznak.
- (5) A FMK-ban a hosszú balra bővítések miatt az olvasó később kapja meg a támpontot, mint ahogy ehhez a NFMK-ban hozzászokott.
- (6) A FMK-ban a balra ágazó szerkezetek összetartásához sok üres melléknévi igenévre van szükség.

Különbségek az aktuális tagolásban

- (1) A FMK-ban hosszabbak a tematikus szakaszok, mint a NFMK-ban.
- (2) A FMK-ban gyakran elmosódik a határ a tematikus és a rematikus szakasz között.
- (3) A FMK-ban az ige előtti bal első helyen, azaz a rematikus csúcson nemcsak a kiemelt mondatrészek helyezkednek el, és ezzel a mondat hangsúly bizonytalanná válik.
- (4) A FMK-ban az ige gyakori hátritolódása miatt a mondat kommunikatív tagolása később világosodik meg, mint a NFMK-ban.

A fenti különbségek eredményeképpen a fordított magyar szövegek kohéziója csökken, az olvasó késve azonosítja a mondatok szerkezetét, nem világos a hangsúlyos és hangsúlytalan részek viszonya stb. Mindezek a jellegzetességek nem esztétikai, hanem funkcionális szempontból fontosak. Ha a fordított magyar szöveg eltér az eredeti magyar szövegektől, az olvasó számára sokkal nagyobb megterhelést jelent a mondanivaló kihámozása a szokatlan nyelvi formából.

6. A fordítási korpuszok haszna

Néhány évvel ezelőtt *Fordítás és nyelvi norma* című tanulmányomban (Klaudy 1994) arról írtam, hogy a magyar nyelvhelyességi kézikönyvek három okból nem tudnak segítséget adni a fordítóknak: (1) a nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálatlansága, (2) a statisztikai megközelítés hiánya, és (3) a szövegszintű megközelítés hiánya miatt.

A különböző műfajú szövegeket tartalmazó eredeti magyar korpusz és fordított magyar korpusz alapján mindhárom probléma megoldható lenne: (1) a hivatásos vagy alkalmi szakfordítóknak nem szépirodalmi szövegek alapján kodifikált nyelvhelyességi szabályokat kellene betartani, hanem az illető szövegtípusra jellemzőket, (2) meg lehetne tudni, hogy a tipikusan fordításnyelvinek tartott jelenségek, például a hosszú névszói szerkezetek, a hátravetett jelzős szerkezetek, a terpeszkedő kifejezések, a határozói igeneves szerkezetek valóban gyakrabban fordulnak-e elő a fordításokban, mint az illető műfajba tartozó magyar nyelvű szövegekben, és (3) kiderülhetne, hogy a fenti jellegzetességek (pl. terpeszkedő kifejezések) milyen szerepet játszanak a szövegkoherencia megteremtésében.

A korpuszalapú megközelítés egyes nyelvhelyességi szabályokat hitelesítene, másokat elvetne. Például az indoeurópai nyelvek személytelen szerkezeiteinek magyar megfelelői nyilván mások lesznek egy jogi vagy adminisztratív szövegből álló korpuszban, mint egy szépirodalmi korpuszban.

A korpuszalapú megközelítés segítségével megalapozottan lehetne fordítási stratégiákat javasolni. Az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordításnak

vannak általános fordítási stratégiái: a szenvedő/cselekvő átváltás, a főnév/ige átváltás, a mondategységek számának növelése, a támpontok előrehozása stb., de gyakoriságuk műfajonként nyilván módosul.

7. A fordítás mint az anyanyelvi tudatosítás eszköze

Sokéves fordításoktatási tapasztalat alapján állítom, hogy még a posztgraduális fordítóképzésre jelentkező hallgatók magyar nyelvi tudatossága is rendkívül alacsony. Szinte semmit nem tudnak olyan kérdésekről, mint a magyar mondatok alapszórendje, a bővítés iránya a főnévi szerkezetekben, vagy az értelmi és alaki egyeztetés különbsége. A magyar nyelv jellegzetességeit fordítás közben fedezik fel. A fordítás az anyanyelvi tudatosítás egyedülállóan hasznos eszköze. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy egyedülálló eszköze, ugyanis a fordítás az a tevékenység, amely valódi feladatok elé állítja, és működésbe hozza az anyanyelvi kompetenciát.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fordítók számát kell növelni, inkább azt, hogy a fordításoktatás segítségével minél több magyar állampolgárt kell tudatos nyelvhasználóvá tenni. A fordításoktatást el kell választani a fordítóképzéstől. Függetlenül attól, hogy mennyi hivatásos fordítóra lesz szüksége az országnak, és hogy a hivatásos fordítók képzését a nyelvtudásnak milyen szintjén kell elkezdeni, a fordítást mint tantárgyat az idegennyelv-oktatás szerves részévé kell tenni középfokon és felsőfokon egyaránt.

A nemzetközi kapcsolatok bővülése, és az ezzel járó óriási dokumentációs tevékenység következtében olyan mennyiségű fordításra (vagy párhuzamos szövegalkotásra) lesz szükség a közeljövőben, hogy ezt hivatásos fordítókkal elvégeztetni lehetetlen. A nyelvek közötti megfeleltetés a jövőben nem a hivatásos nyelvi közvetítők monopóliuma, hanem a művelt magyar állampolgár napi rutinja lesz. Ehhez viszont az anyanyelvi ismeretek tudatosítására van szükség, mégpedig kontrasztív szemléletű tudatosítására, azaz a magyar nyelv mint finnugor nyelv és az indoeurópai nyelvek közötti legfontosabb különbségek széleskörű tudatosítására. Ezeknek a különbségeknek a feltárásával, leírásával, rendszerezésével segíthet a fordítástudomány ha nem is a magyar nyelv korszerűsítésében – mert nem gondolnám, hogy a magyar nyelv korszerűsítésére szorul –, de a magyar nyelvleírás egy korszerűbb, funkcionális megközelítésének a kialakításában.

SZAKIRODALOM

- Baker, Mona 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies – Implications and Applications. In: Mona Baker et al (eds.) *Text and Technology. In Honour of John Sinclair*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 233–50.
- Laviosa, Sara 2000. TEC: a Resource for Studying what is „in” and „of” Translational English. *Across Languages and Cultures* 1/2. 159–79.

- Klaudy Kinga 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések. 123.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy Kinga 1994. Fordítás és nyelvi norma. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.) *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete 57–63.
- Olohan, Maeve & Baker, Mona 2000. Reporting *that* in Translated English. Evidence for Sub-conscious Processes of Explication? *Across Languages and Cultures* 1 / 2. 141–59.

Klaudy Kinga

SUMMARY

Klaudy, Kinga

Hungarian Translation Studies and the Challenge of „Eurolese”

Hungary's accession to the EU leads to the proliferation of a new text type, called here „Euro-administrative texts” – research projects, applications, reports, minutes etc. written by officials of EU institutions mainly in English but not necessarily by English natives, and often translated into Hungarian by non-professional translators. As such texts seem to be „simple” (of no literary or scientific value) they are often printed or circulated without any control, editing or correction. The author, suggesting a descriptive approach to this text-type, calls for the building of comparable corpora of original Hungarian and translated Hungarian administrative texts. A comparative analysis of original and translated corpora of administrative texts may highlight the main differences between the text building strategies of original and translated texts, and thus promote the Hungarian language awareness of the new generation of professional and non-professional translators.

A lengyel nyelv törvényi védelméről

Az utóbbi időben megjelent néhány cikkemben és konferencia-előadásomban (pl. MNy. 1998/1:16–31; Nyr. 1999/4:382–8; MNy. 2000/4: 391–402) megpróbáltam felvázolni a jelenlegi nyelvi helyzetképet integrálódó és globalizálódó világunkban, különös tekintettel a kis nyelvekre és kis kultúrákra, így a magyar nyelvre is. Rámutatam arra, hogy a jelenleg zajló kooperációs-integrációs folyamatokból nem következik a világ nyelvi kultúrúnifikációja és az etnikai-nemzeti identitásról való lemondás. A kultúra- és nyelvdiverzitás óriási kincset, gazdagságot, kihasználható lehetőségeket jelent, és nem a fejlődés gátló tényezője. Arra van szükség, hogy olyan világot teremtsünk, amelyben minden nemzet megtarthatja és megvédheti saját nyelvét és kultúráját, amelyben a kultúrák közötti kommunikáció az általános megértést, a biztonságot, a világ rendjét és békéjét fogja szolgálni. Ehhez arra van szükség, hogy a nyelvdiverzitás védelme általánosan elfogadott elvvé váljon. Ez viszont feltételezi a kis nyelvek és kultúrák különleges védelmét. Sajnos, a ma tapasztalható fejlődési tendenciák nem kedveznek a kis nyelveknek, és ezzel együtt a

kis kultúráknak sem. Jogosan felmerülhet a kérdés, hogy vajon a kis nyelvek és kultúrák képesek-e helytállni abban a hatalmas versenyben, amelynek feltevéleit az úgynevezett világnyelvek diktálják, vagy háttérbe szorulnak, degradálódnak és megszűnnek létezni.

Civilizációs körünkben talán nincs is olyan állam, amelyben a nyelvi kérdést ne szabályozná törvények. A nemzeti nyelvhez való viszony azonban különféle módon jut kifejezésre az egyes országok jogalkotásában. A dolgok természeténél fogva a jog inkább a gyengébbet védi, mivel a gyengének inkább szüksége van rá, mint az erősnek. Ezért manapság azt tapasztaljuk, hogy a nyelvi kérdést a legliberálisabban az angolnyelvű országokban kezelik, mert az angol nyelv, főként az amerikai angol a legterjeszkedőbb etnikai nyelv a világon. Az angol nyelv a nemzetközi kommunikáció nyelvévé vált.

A mai kihívások hatására a lengyelek is több intézkedést hoztak a lengyel nyelv védelmében. A Lengyel Tudományos Akadémia Elnöksége 1996. szeptember hó 9-i határozatával létrehozta a Lengyel Nyelvi Tanácsot. Az Alapszabály szerint a Tanács feladata „véleményt nyilvánítani minden olyan ügyben, amely a lengyel nyelv használatát érinti a tömegkommunikációban.” Ugyanezen Alapszabály értelmében feladatai közé tartozik különösen: „a lengyel nyelvről szóló ismereteknek (...) és a nyelvhasználatot értékelő kritériumoknak a terjesztése, valamint a különböző szituációknak megfelelő nyelvi formák ajánlása (...); kétséges nyelvi esetek tisztázása (...); megoldások keresése a tudomány és a technika különböző területeit érintő lengyel nyelvhasználat vonatkozásában; tömegkommunikációs terjesztésre szánt szövegek nyelvi formájának véleményezése; a helyesírás kérdéseit érintő állásfoglalások; új áruk és szolgáltatások elnevezésére vonatkozó javaslattevés; gondoskodás a lengyel nyelvi kultúra különleges ápolásáról az iskolai oktatásban.” 1999-ben életbe lépett az új lengyel nyelvtörvény is. A *Törvény a lengyel nyelvről* öt részből áll: bevezető részből és 4 fejezetből. (A 4. fejezet közlésétől eltekintettünk, mivel az a nyelvészek számára érdektelen; csak a hatályos lengyel jogszabályok változásairól és az ezzel kapcsolatos zárórendelkezésekről tájékoztat.) A lengyel nyelvtörvénynek a szövege a következő formában fogalmazódott meg:

Az 1999. október 7-i

Törvény a lengyel nyelvről

(1999. november 8-i Közlöny)

A Lengyel Köztársaság Parlamentje

- mérlegelve, hogy a lengyel nyelv a nemzeti önazonosság alapvető elemét képezi, és nemzeti kultúrkinccs;
- mérlegelve a történelmi tapasztalatot, amely során a hódítók és a megszállók harca a lengyel nyelv ellen a nemzetietlenítés eszköze volt;

- felismerve a nemzeti önazonosság megmaradásának szükségességét a globalizáció folyamatában;
- felismerve, hogy a lengyel kultúra hozzájárul a közös, kultúráját tekintve sokszínű Európa építéséhez, ennek a kultúrának a megőrzése és fejlesztése csakis a lengyel nyelv védelmével lehetséges;
- elismerve, hogy a lengyel nyelv védelme kötelessége a Lengyel Köztársaság valamennyi szervének és közintézményének, valamint állampolgárainak

a jelen törvényt alkotja meg.

1. fejezet Általános rendelkezések

1. cikkely. A törvény rendelkezései a lengyel nyelv védelmére, valamint a közéleti tevékenységben és a jogalkalmazás során történő használatára vonatkoznak a Lengyel Köztársaság területén.

2. cikkely. A törvény nem sérti:

1. az állam, valamint az egyházak és más felekezetek viszonyát érintő törvényi előírásokat, különösen a kultikus tevékenység és a vallásgyakorlás vonatkozásában;
2. a nemzeti kisebbségek és az etnikai csoportok jogait.

3. cikkely. 1. A lengyel nyelv védelme elsősorban a következőkre vonatkozik:

- 1) a helyes nyelvhasználatról való gondoskodásra, a nyelvhasználók nyelvhasználatának tökéletesítésére, valamint a nyelvnek mint az emberek közötti kommunikációs eszköznek a helyes fejlesztéséhez szükséges feltételek megteremtésére;
- 2) a nyelv vulgarizációjának megakadályozására;
- 3) a nyelvről, valamint a kultúrában betöltött szerepéről szóló ismeretek terjesztésére;
- 4) a regionalizmusok és a nyelvjárások tiszteletben tartásának népszerűsítésére, és eltűnésük megakadályozására;
- 5) a lengyel nyelv terjesztésére a világban;
- 6) a lengyel nyelv hazai és külföldi oktatásának támogatására.
2. A lengyel nyelv védelme kötelező valamennyi közhatalmi szerv, valamint a közéletben résztvevő intézmény és szervezet számára.
3. A közművelődési és köznevelési ügyekért felelős illetékes miniszter rendeleti úton meghatározza a nyelvismeretet igazoló hivatalos okmányért folyamodó külföldiek lengyel nyelvi államvizsgájának követelményrendszerét.

4. cikkely. A lengyel a hivatalos nyelv

- 1) az állam alkotmányos szerveinél;

- 2) a területi önkormányzati szervezeti egységeknél, valamint az ezeknek alárendelt intézményeknél, abban a körben, amelyben közfeladatot látnak el;
- 3) a közigazgatás területi szerveinél;
- 4) a közfeladatok megvalósítására létrehozott intézményeknél;
- 5) azon szerveknél, intézményeknél és hivataloknál, amelyek az 1. és 3. pontban megnevezett szervek felügyelete alá tartoznak, és amelyeket ezen szervek feladatainak végrehajtására hoztak létre, illetve jogi személyiségű állami szerveknél, azon területen, amelyen közfeladatot látnak el;
- 6) a területi önkormányzatoktól eltérő önkormányzati szerveknél, valamint a társadalmi, szakmai szövetkezeti szervezeteknél, és egyéb jogalanyoknál, amelyek közfeladatot látnak el.

2. fejezet

A lengyel nyelv jogi védelme a közéletben

5. cikkely. 1. A Lengyel Köztársaság területén közfeladatot ellátó jogalanyok valamennyi hivatalos tevékenységüket lengyel nyelven végzik, hacsak külön jogszabály másként nem rendelkezik.

2. Az 1. bekezdést megfelelően kell alkalmazni a 4. cikkelyben felsorolt szervek előtt tett nyilatkozatok esetében.

6. cikkely. A Lengyel Köztársaság által megkötött nemzetközi egyezményeknek lengyel nyelven is el kell készülniük, és ez a lengyel nyelvű példány képezi a jogértelmezés alapját, hacsak külön jogszabály másként nem rendelkezik.

7. cikkely. 1. A lengyel nyelvet kell használni a Lengyel Köztársaság területén lengyel jogalanyok között, valamint akkor, ha az egyik fél lengyel jogalany. Ez különösen az árumegnevezésekre, a szolgáltatásokra, a hirdetésekre, reklámokra, a használati utasításokra, az áruk és szolgáltatások leírására, a jótállás feltételeire, a faktúrára, számlákra, nyugtákra vonatkozó információkra érvényes.

2. A törvény értelmében lengyel jogalany:

- 1) az a fizikai személy, akinek lakóhelye a Lengyel Köztársaság területén van;
  - 2) az a jogi személy vagy szervezeti egység, aki jogi személyiséggel nem rendelkezik, és a Lengyel Köztársaság területén folytat tevékenységet.
3. A Lengyel Köztársaság területén a jogalkalmazás során az idegen nyelvű kifejezések használata a tulajdonnevek kivételével tilos.
4. Az 1. bekezdés szerinti, a jogalkalmazásban megjelenő áruk és szolgáltatások idegen nyelvű leírásának, valamint az idegen nyelvű hirdetések-

nek és reklámoknak egyidejűleg lengyel nyelvű változattal is kell rendelkezniük.

5. Az 1., 3. és 4. bekezdésben felsorolt kötelezettségek teljesítésének ellenőrzését a Kereskedelmi Felügyelet, valamint a Fogyasztóvédelmi és a Versenyhivatal látja el.

8. cikkely. 1. Ha a Lengyel Köztársaság területén végrehajtandó megállapodásnál az egyik fél lengyel jogalany, a megállapodást lengyel nyelven kell megfogalmazni.

2. A lengyel nyelven megfogalmazott megállapodásnak lehetnek idegen nyelvű változatai is. Ha a felek másként nem rendelkeznek, az ilyen megállapodás jogértelmezésének alapja a lengyel változat.
3. Az 1. és 2. bekezdésben foglaltak megsértésével megkötött szerződésekre a Polgári Törvénykönyv 74.§ 1. bekezdés első mondatát, valamint a 74.§ 2. bekezdését kell alkalmazni; az idegen nyelven készült megállapodás nem meríti ki a Polgári Törvénykönyv 74.§ 2. bekezdésében leírt jogi cselekmény tényállását.

9. cikkely. A lengyel nyelv az oktatás, a vizsgáztatás és a diplomamunkák nyelve valamennyi nyilvános és nem nyilvános iskolatípus esetében, az állami és nem állami felsőoktatási intézményeknél, valamint a művelődési és egyéb oktatási intézményeknél, hacsak külön jogszabály másként nem rendelkezik.

10. cikkely. 1. A közhivatalokban és a közintézményeknél alkalmazott, valamint a közhasználatra szánt és a tömegközlekedési eszközökön feltüntetett feliratokat és tájékoztatókat lengyel nyelven kell megfogalmazni.

2. A lengyel nyelvű elnevezések és szövegek mellett idegen nyelvű fordítások is szerepelhetnek a közigazgatási ügyekben illetékes miniszter által kiadott rendeletben meghatározott esetekben és mértékben.

11. cikkely. Az 5–7. valamint a 9. és 10. cikkely nem vonatkozik

- 1) a tulajdonnevekre;
- 2) az idegen nyelvű újságokra, folyóiratokra, könyvekre, számítógépes programokra a leírásuk és használati utasításuk kivételével,
- 3) a felsőoktatási intézmények tudományos és oktatási tevékenységére, az idegen nyelvű vagy kétnyelvű iskolákra és iskolai osztályokra, az idegen nyelvet oktató tanári közösségekre, illetve más tantárgyak oktatására, ha ezekről külön jogszabály rendelkezik;
- 4) a tudományos és művészi alkotásokra;
- 5) a szokásosan használt tudományos és műszaki terminológiára,
- 6) az árumárkákra, kereskedelmi elnevezésekre, az áruk és szolgáltatások származásának megjelölésére.

3. fejezet

A Lengyel Nyelvi Tanács és hatásköre

12. cikkely. 1. A lengyel nyelv használatának kérdéseiben véleménynyilvánító és tanácsadó testület a Lengyel Nyelvi Tanács, a továbbiakban „Tanács”, amely a Lengyel Tudományos Akadémiáról szóló, 1997. április 25-i törvény 34. cikkelye szerinti problémabizottságként működik (Közl. 75. sz. 469, és 141. sz. 943, valamint az 1999. évi 49. sz. 484).

2. A Tanács legalább kétévenként beszámol a Szejmnek (Parlamentnek) és a Szenátusnak a lengyel nyelv védelmének helyzetéről a 3. cikkelyben meghatározottak szerint.

13. cikkely. 1. A Tanács az illetékes kulturális miniszternek, az illetékes művelődésügyi és oktatási miniszternek, a Lengyel Tudományos Akadémia elnökének javaslatára vagy saját kezdeményezésére határozathozattal véleményt nyilvánít a lengyel nyelv használatáról a közügyekben és a jogalkalmazás során, valamint meghatározza a helyesírási és az írásjelek használatára vonatkozó szabályokat a lengyel nyelvben.

2. A tudományos társaságok, az alkotói közösségek és a felsőoktatási intézmények a lengyel nyelvhasználattal összefüggő ügyekben a Tanácshoz folyamodhatnak.

14. cikkely. 1. A 4. cikkelyben felsorolt valamennyi szerv véleményt kérhet a Tanácstól, ha hivatali tevékenysége során a lengyel nyelvhasználattal kapcsolatosan lényeges kétségek merülnek fel.

2. A lengyel nyelvben megnevezéssel nem rendelkező áruk és szolgáltatások gyártói, importálói vagy forgalmazói javaslattal fordulhatnak a Tanácshoz, hogy az véleményt nyilvánítson a szóban forgó áruk és szolgáltatások megnevezésének megfelelő nyelvi alakjáról.

4. fejezet

Büntető szabályok

15. cikkely. 1. Azt, aki a Lengyel Köztársaság területén a jogalkalmazás során az árucikkek és szolgáltatások, hirdetések, reklámok, használati utasítások, az áruk és szolgáltatások leírása, a jótállási feltételek ismertetése, faktúra, számlák, nyugták esetében kizárólag idegen nyelvű megnevezéseket használ, pénzbüntetéssel sújtják.

2. Az 1. bekezdésben meghatározott szabálysértés büntetése esetén legfeljebb 100 000 zloty pénzbüntetés szabható ki, amelyet az 1994. évi február 4-i, a szerzői jogról szóló törvény 111. cikkelye értelmében létrehozott Alkotói Alap javára kell fordítani (Közl. 24. sz. 83 és 43. sz. 170, valamint az 1997. évi 43. sz. 272 és a 88. sz. 554.).

5. fejezet

A hatályos jogszabályok változásai és a zárórendelkezések

Mivel az Európai Unió és az Európai Tanács a 2001. évet a Nyelvek Európai Évének nyilvánította, amelynek célja Európa nyelvi sokszínűségének megünneplése és a nyelvtanulás népszerűsítése, tehát apropója is van annak, hogy az integrálódó és globalizálódó világban elgondolkodjunk a nyelvünket és a kultúránkat, illetve nyelvpolitikánkat érintő problémákról.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

On the legal protection of the Polish language

The autor presents the text of the „Law on the Polish Language” created by the Parliament of the Polish Republic and ratified on 7 October 1999. The text was originally published in a Bulletin of 8 November 1999 and the law was enacted in 2000.

A *volna* : *lenne* kettősség kontrollvizsgálata

1. A feltételes mód jelen idejében a *van* lét- és segédigét mind a *volna*, mind a *lenne* típusú alakok képviselhetik. Kettősségről csakis ebben az esetben beszélhetünk; olyankor természetesen nem, ha nincs lehetőség a választásra. Eleve kizárhatjuk tehát az elemzésből a feltételes mód múlt idejének *volna* segédszavát (pl. „Jobban tanulhattál *volna*”), illetőleg a ’válík vmivé, vmilyenné’ jelentésű *lesz* igének a feltételes módú formáját (pl. „Belőled kitűnő játékos *lenne*”).

A *volna* : *lenne* párról már az akadémiai nyelvtanban ezt olvashatjuk: „A *van* ige feltételes jelen idejeként nyelvművelőink szerint jelenre vonatkoztatva a *volna*, jövőre ellenben a *lenne* való [...]. A valóságos nyelvhasználat azonban nem mindig így alakul, még nagy költőinknél sem” (Tompai 1961: 492). A Nyelvművelő kézikönyvnek szintén az a véleménye, hogy „a két igealak különválasztására vonatkozó régebbi nyelvhelyességi szabályt nem kell mereven értelmeznünk” (Kovalovszky 1985: 1244), ezért gondosan elkülöníti egymástól a nyelvhasználat bemutatását és saját ajánlásait (1243–4). A kézikönyv nyomán készült Nyelvművelő kézisztárban írtakat a rövidítések feloldásával idézem: „Hagyományosan a *volna* a jelenre, a *lenne* a jövőre vonatkozik: *ha nem volnék beteg, ott lennék holnap az előadáson*. A mai nyelvben már nemigen érvényesül ez a különbség, a *lenne* a jelenre vonatkoztatva is használható. A választékos fogalmazásban a jőhangzás is befolyásolja, melyiket válasszuk. [...] Szerény(kedő) kérdésben [...] inkább a *volna* alak járatos: *volna egy perced számomra?*” (Grétsy–Ke-

mény szerk. 1996: 628). A néhány hónapja megjelent leíró nyelvészeti egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika szerint pedig a *volnék* : *lennék* pár tagjai között a funkcióbeli különbség csupán árnyalatnyi: „az előbbinek erőteljesebb a jelen-idő-, az utóbbinak a jövőidő-vonatkozása, amit azonban a nyelvhasználók inkább csak a nyelvi kódexet képviselő munkákból tudnak” (Kugler 2000: 119).

Az 1990-es években elkészült történeti nyelvtani szintézisnek a (főként kódexrészletekből, kisebb részben pedig világi nyelvemlékekből álló) törzsanyagában a *volna* : *lenne* kettősség tagjainak még 87 : 13 volt a százalékos előfordulási aránya (E. Abaffy 1992: 148). A szakirodalom megállapításai és mindennapi tapasztalataink alapján feltételezhetjük, hogy a mai nyelvhasználatban a részesedések egészen mások.

2. Hogy közelebb kerülhessek annak a megválaszolásához, milyen is ma ez az arány valójában, drámakorpuszon alapuló gyakorisági vizsgálatot végeztem. Eredményeit a Keszler Borbála születésnapjára összeállított emlékkönyvben tettem közzé (Horváth 1999).

Az alapkérdés, a kettősség tagjainak részesedése mellett ezek voltak az elemzés szempontjai: „Befolyásolja-e a *volna* és *lenne* közötti választást, ha a feltételes módú alak a jelen helyett inkább a jövőre vonatkozik? Más-e a két forma egymáshoz viszonyított gyakorisága az igei, illetőleg a segédigei szerepben? Független-e a választás a feltételes móddal kifejezett funkcióárnyalatoktól? Nagyon-e az egyéni nyelvhasználatból adódó különbségek?” (Horváth 1999: 166).

Az elemzésre kiszemelt korpusz egy nyolc műből álló drámakötet volt. (A címe: Rivalda 86–87. A példák közlésekor R.-rel rövidíttem. A bibliográfiai adatokat és a darabok listáját l. mostani írásom végén.) A drámákat teljes terjedelmükben feldolgoztam, vagyis a gyűjtés során a párbeszédetek mellett a monológokat, továbbá a szerzői utasításokat, megjegyzéseket is figyelembe vettem.

A gyűjtés és az elemzés eredményeit most kontrollvizsgálat keretében mutatom be. Célszerűnek tartottam ugyanis, hogy – az ellenőrzés és az összevetés szándékával – a vizsgálódást más műfajra is kiterjesszem (vö. Horváth 1999: 170). Kontrollkorpusznak a **drámakötettel** nagyjából egykorú, harmincegy mai magyar **elbeszélést** tartalmazó gyűjteményt választottam. (A címe: Körkép 86. A példák idézésekor K.-val rövidíttem. A bibliográfiai adatokat és az elbeszélések listáját l. írásom végén.) Mindegyik mű teljes terjedelmében bekerült a feldolgozott szövegmintába.

Azt, hogy a *volna* és a *lenne* típusú formák előfordulási adatai a két szövegmintán belül, valamint a műfajok közötti összevetésben statisztikailag számottevően különböznek-e egymástól, valószínűség-számítási próbával állapítottam meg. Az eltéréseket $p < 0,05$ esetén, azaz a véletlennek 5%-nál kevesebb lehetőséget hagyva tekintettem szignifikánsnak.

A példák közlésekor az elbeszéléseket részesítem előnyben, hiszen a korábbi elemzésben (Horváth 1999) a drámákból vett idézetek már szerepeltek.

Ugyanott (167) foglalkoztam az egyes drámák közötti különbségekkel a *volna* : *lenne* kettősség szempontjából. Mivel az elbeszélések száma nagy, és terjedelmük miatt egy-egy műre nem juthat sok adat, az egyes elbeszélések különbségeire nem térek ki. Írásom végén, a szövegminták listájához csatolva

azonban mind az egyes elbeszélések, mind az egyes drámák mellett közlöm a bennük előforduló adatok számát.

3. A legfontosabb kérdés természetesen az, hogy **összességében** milyen a *volna* : *lenne* arány a drámák, illetőleg az elbeszélések korpuszában. Erre felel az 1. táblázat.

1. táblázat

Műfajok	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
drámák	86	57	66	43	152
elbeszélések	58	52	53	48	111

A válasz összhangban van a szakirodalom idézett megállapításaival. Az omagyar kori 13%-hoz viszonyítva a *lenne* gyakorisága igencsak megnőtt: mindkét mai szövegmintában meghaladja a 40%-ot. A *volna* : *lenne* arány a két műfajban nem különbözik jelentősen, tehát a kontrollvizsgálat megerősítette a drámakötet vallomását.

Az összkép ismeretében érdemes közelebbről megnézni, hogyan alakult a *volna* és a *lenne* közötti választás a korábban felsorolt tényezők függvényében.

a) Az első elemzési szempont az **idővonatkozás**, hiszen ezzel kapcsolatban a legerősebb a funkciómegoszlás gyanúja. (A táblázatok összesítő rovatában a százalékkal melletti felkiáltójel arra figyelmeztet, hogy az adott százaléértékek nem sorösszegek, hanem függőleges irányban értelmezendők: a típusoknak az adatok összességéből való részesedését jelentik.)

2. táblázat

Drámák	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
jelen	83	61	53	39	136	89
jövő	3	19	13	81	16	11

3. táblázat

Elbeszélések	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
jelen	56	56	44	44	100	90
jövő	2	18	9	82	11	10

A 2. és a 3. táblázatból kitűnik, hogy a két korpuszban a vizsgált adatoknak (majdnem, illetőleg pontosan) a 90%-a a jelenre vonatkozik. Fontos, hogy ezt a túlnyomó többségű csoportot tekintve is a *lenne* részesedése a drámákban csaknem eléri, az elbeszélésekben pedig túllépi a 40%-ot. A *lenne* ilyen adataiból a drámákban több mint négyszer, az elbeszélésekben jóformán ötször annyi van, mint a jövőre utalókból. Annyiban mégis megfigyelhető a funkciómegoszlás, hogy a

volna csupán szórványosan vonatkozik a jövőre, ez a szerep a *lenne* formára jellemző. A jelenre és a jövőre vonatkozó adatcsoport a *volna : lenne* pár viselkedésére, részesedésére nézve mind a drámáknak, mind az elbeszéléseknek a korpuszán belül szignifikánsan eltér egymástól. A két műfaj összevetésében viszont az azonos típusú csoportok között nincs jelentős különbség a *volna : lenne* arány szempontjából.

Két-két példa az elbeszélések szövegmintájából az általános, jelenre vonatkozó használatra: „Úgy vélem, az iffi úrra most nagy szükség *volna* a kertben” (Esterházy: K. 141); „Jó *volna* leülni, megpihenni egy kicsit” (Végh: K. 592); – „Indiában kétségkívül van szegénység, ostobaság *lenne* tagadni” (Odze: K. 403); „Ha ő akkor elvállalja a tanácselnökséget, ma egész biztos, Margitéknak is *lenne* lakása” (Végh: K. 590). A *volna* két kivételesnek mondható, jövőt kifejező adata: „Elmondtam [ismerősöm], hogy hol találom meg, ha bármire szükségem *volna* Rómában” (Kardos G.: K. 245); „ettől függetlenül tudtam, hogy aligha *volnék* képes mostantól fogva vigyázni magamra” (Tandori: K. 475). E szakasz lezárásaként a jövőre vonatkozó *lenne* példái közül is idézek kettőt: „Rendes, pontos, fegyelmes manús lesz, s ha még egyszer pincér *lennék*, fejemet veheted” (Bólya: K. 89); „Én pedig nem szeretném, ha [ön] még egyszer az én üzmememben *lenne* rosszul” (Odze: K. 408).

b) A következő elemzési szempont a **szófaj**: a *volna : lenne* pár igei, valamint segédigei használata.

4. táblázat

Drámák	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
ige	29	52	27	48	56	37
segédige	57	59	39	41	96	63

5. táblázat

Elbeszélések	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
ige	21	57	16	43	37	33
segédige	37	50	37	50	74	67

A 4. és az 5. táblázat elárulja, hogy a segédigei adatok mindkét szövegmintában sokkal gyakoribbak az igeiekénél: részesedésük az elbeszélésekben kétharmados, a drámákban szintén 60% feletti. A két szófaj közötti összevetésben a *volna : lenne* kettősség viselkedése egyik műfajon belül sem számottevően különböző, s az azonos szófajoknak a korpuszok közötti összehasonlítása sem mutat szignifikáns eltérést.

A szófajok szerinti vizsgálódást már a drámakötet elemzésekor (Horváth 1999: 168) kiterjesztettem a létige jelentésárnyalataira, így ezek bemutatása most sem hiányozhat.

6. táblázat

Ige (drámákban)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
létezés	6	50	6	50	12	21
birtoklás	10	67	5	33	15	27
vonzattal	12	43	16	57	28	50
egyéb	1	100	–	–	1	2

A 6. táblázatból látható, hogy a pusztai létezés kifejezésében a drámakorpuszban a *volna* és a *lenne* adatai egyensúlyban vannak. Egy-egy példa, kiegészítésül a Keszler-émlékkönyvben idézetekhez: „Minden díszleten áthaladnak, mintha nem *volna* ott semmi” (Páskándi: R. 452); „[Aztán viaszdarabkák nincsenek benne? (Ti. a mézben.)] Már hogy *lennének* benne, kérem szeretettel!” (Márton: R. 247). – Ezzel éles, talán az adatok kis számával magyarázható, ellentétben az elbeszélések szövegmintájában (l. a 7. táblázatot) csak a *volna* igének van ilyen szerepe. Két példa: „*Volna* egy megoldás, de nagyon fáradtságos” (Kolozsvári Grandpierre: K. 300); „Ha ez a munkásszállás nem *volna*, talán nem is lenne érdemes feljárni” (Végh: K. 567).

7. táblázat

Ige (elbeszélésekben)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
létezés	6	100	–	–	6	16
birtoklás	10	67	5	33	15	40,5
vonzattal	4	27	11	73	15	40,5
egyéb	1	100	–	–	1	3

A birtoklás kifejezésének adatszámai a két műfajban teljesen egyformák. A tökéletes egyezés természetesen véletlen, de az eredmény megengedi azt a következtetést, hogy erre a jelentésre a *volna* használata jellemzőbb. Két-két példa az elbeszélésekből: „De ha egy csöpp kételyed is *volna*, folytasd csak [a fényképezést]” (Kolozsvári Papp: K. 325); „de mikor fölbredek, és látom, hogy süt a nap, legszívesebben azonnal ugrándozni *volna* kedvem” (Vámos: K. 538); – „ilyen szándéknak, amely őt különben se vezérli, nem *lenne* semmi értelme” (Csaplár: K. 104); „Te, Maca, ha nekem unokám *lenne*, nem tartanék pasast, garantálom ...” (Jókai Anna: K. 203).

A létigének és a hozzá kapcsolódó határozói vonzatnak az együttese alkalmas arra, hogy a létezés valamely lényeges körülményét kifejezze. A drámákban a vizsgált igeadatoknak éppen a fele ilyen funkciójú, az elbeszélések szövegmintájában a létige efféle használata osztozik a vezető szerepen a birtoklás kifejezésével. A vonzatos típusban mindkét korpuszban a *lenne* van fölényben; különösen az elbeszélésekben, bár ebből a szempontból a műfajok különbsége nem szignifikáns. Statisztikailag számottevő viszont a *volna* : *lenne* arány eltérése az elbeszélések korpuszán belül a birtoklást kifejező és a vonzattal álló adatcsoport között. Ugyanez nem mondható el a drámák szövegmintájáról, jóllehet

abban is ellentétesek a két funkcióban megfigyelhető arányok. – Két-két példát idézek az elbeszélésekből a *volna* és a *lenne* vonzatos használatára: „Papp Györgyön mintha valami furcsa átok *volna*” (Végh: K. 570); „Aztán később [Papp György] arra gondol, hogy neki mégis *otthon volna* a helye” (Végh: K. 588); – „Mi is *lenne* most *velem*, ha az egészet megisszák?” [ti. fiaim a pálinkát] (Bertha: K. 15); „Míg ezt írom mind, a legszívesebben *tizenegyükkel* [ti. a madarakkal] *lennék*” (Tandori: K. 480).

Az „egyéb” címkét a *volna* a két műfajban ugyanolyan frazeológiai kapcsolatban kapta: „Szénné égtem, Ellykém, látom, te is, így hát *ideje volna cihelődnünk!*” (Vámos: R. 635); „[A lyoni szülők] vagyonos emberek, és csemetéjüket *ideje volna megházasítani*” (Karinthy Ferenc: K. 222).

A segédigét az állítmány névszói eleme szerint osztottam két csoportra: melléknévvel, illetőleg főnévvel szereplőkre.

8. táblázat

Segédige (drámákban)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
melléknévvel	35	55	29	45	64	67
főnévvel	22	69	10	31	32	33

9. táblázat

Segédige (elbeszélésekben)	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen	% (!)
melléknévvel	24	50	24	50	48	65
főnévvel	13	50	13	50	26	35

A 8. és a 9. táblázat megmutatja, hogy a melléknévhez kapcsolt segédigék részesedése a drámákban kétharmados, az elbeszélésekben is majdnem ekkora. A drámákban a melléknévhez és a főnévhez tartozó segédigék csoportjában is a *volna* van többségben; fölénye különösen a főneves típusban szembetűnő, de az adatok számarányának eltérése a másik csoporttól nem szignifikáns. Az elbeszélések segédigéinek mind a melléknévhez, mind a főnévhez kapcsolódó típusában a *volna* : *lenne* pár tagjai egyensúlyban vannak, a kép tehát másféle, mint a drámákban. Ennek ellenére a műfajok összehasonlításában a megfelelő típusok között nem találhatunk statisztikailag számottevő mértékű eltérést.

Két-két példát idézek az elbeszélésekből a *volna*, illetőleg a *lenne* melléknévi állítmányhoz kapcsolódó használatára: „Mennyivel *könnyebb volna* az életünk, ha be is ismernénk azt, ami van...” (Kolozsvári Papp: K. 312); „Nem vagyok én magánlaksértő, szívesen elmondanám az egészet, ha *volna* olyan *szíves* kibújni” (Vámos: K. 550); – „Ha én, Bende kettő, *szerelmes lennék*, egyetlen kézmozdulattal megértetném magam” (Bólya: K. 71); „sokszor *jó lenne* vasárnap gatyában otthon heverészni” (Odze: K. 410).

Ugyancsak kettő-kettő a főnévhez tartozó adatok közül: „Józsai bácsi, elegendem van a vízi munkából, legyen szíves és azonnal feszítessen ki a fejem felett egy főlíát, mintha *vetemény volnék*” (Bólya: K. 44); „[Az író] végül úgy belejön a

gépelésbe, mintha hivatásos *gépíró* volna” (Nemes: K. 390); – „Számomra az elutasítás is *gyönyörűség lenne*, hiszen Tőled az ostorcsapás is simogatás” (Hernádi: K. 164); „De szép *dolog is lenne* ott egy kis gazdaság!” (Végh: K. 582). Itt említem meg, hogy a szövegmintákban egy-egy ízben főnévi névmáshoz csatla-kozik a *lenne* segédige; ezeket az adatokat a főneves típushoz soroltam: „És mellettem a te életed is *az* [ti. nyomorúság] *lenne*, Hansi!” (Páskándi: R. 410); „*Ez lennél* te?” (Bólya: K. 78).

c) A feltételes módú alakokkal kifejezett **funkcióárnyalatok** csoportosításában csak részben követtem a Nyelvművelő kézikönyvet (Kovalovszky 1980: 626–8) és a Nyelvművelő kézisótárt (Grétsy–Kemény szerk. 1996: 181–2), mivel adataim alapján hasznosnak láttam némi átrendezést, emellett további árnyalatok elkülönítésére is szükség volt. Néhány típus elnevezése, valamint az adatok egy részének besorolása természetesen vitatható, hiszen a nemegyszer komplexen megjele-nő funkciók minősítése és súlyozása aligha lehet mentes a szubjektivitástól.

10. táblázat

Dramák	<i>volna</i>	<i>lenne</i>	Összesen	% (!)
feltételelesség	52	38	90	59,2
óhaj	1	2	3	2,0
kétség, sejtés, bizonytalanság	3	1	4	2,6
szerénykedő közlés	3	1	4	2,6
kérés, javaslat	10	11	21	13,8
udvarias kérdés	3	–	3	2,0
visszakérdezés	2	2	4	2,6
érvényesség, bizonygatás	3	4	7	4,6
méltatlankodó kérdés	6	5	11	7,2
felháborodás	2	–	2	1,3
rendreutastítás	–	2	2	1,3
idéző jelleg, 'úgymond'	1	–	1	0,7

11. táblázat

Elbeszélések	<i>volna</i>	<i>lenne</i>	Összesen	% (!)
feltételelesség	38	42	80	72,1
óhaj	–	2	2	1,8
kétség, sejtés, bizonytalanság	2	3	5	4,5
szerénykedő közlés	2	1	3	2,7
'afféle'	1	–	1	0,9
kérés, javaslat	2	1	3	2,7
udvarias kérdés	1	–	1	0,9
visszakérdezés	1	2	3	2,7
érvényesség, bizonygatás	7	–	7	6,3
tagadás, tiltakozás	1	1	2	1,8
kötőmód	1	–	1	0,9
idéző jelleg, 'úgymond'	2	1	3	2,7

A leggyakoribb természetesen magának a feltételhez kötöttségnek, feltételességnek a kifejezése. A 10. és a 11. táblázat alapján kiszámítható, hogy a többi funkcióárnyalat együttes részesedése a drámákban 41, az elbeszélésekben viszont csupán 28%-nyi. A szignifikáns különbség véleményem szerint talán abból adódhat, hogy a beszélt nyelvhez közelebb álló dráma az elbeszélésnél alkalmasabb közeg a finomabb, ritkább funkcióárnyalatok megjelenítésére.

Ami a *volna* : *lenne* kettősséget illeti, a (csupán) feltételességet kifejező adatok csoportjának, illetőleg a többi adat alkotta tömbnek a belső arányai sem a dráma-, sem az elbeszéléskötetben nem különböznek statisztikailag számottevően, jöllehet az elbeszélésekben a feltételesség csoportjában a *lenne*, az egyéb funkciók tömbjében a *volna* van többségben (az utóbbi arány 20 : 11). Az említett típusok közül az egymásnak megfelelők a műfajok összevetésekor nem bizonyulnak szignifikánsan eltérőnek, noha a feltételesség kifejezőjeként a drámákban a *volna*, az elbeszélésekben a *lenne* a gyakoribb. – Két-két példa az elbeszéléskötetből a *volna* és a *lenne* adatai közül a feltételesség árnyalatára: „elérzékenyülve már majdnem átharapnám az áttetsző bőrlebenyedet, kapitális hiba *volna*, és árusítás” (Esterházy: K. 131); „Bodnár Endre jóváhagyóan bólint, mintha erre szükség *volna* a több mint ötévi együttélés után” (Kolozsvári Papp: K. 322); – „De ha nem kellene írni róla, akkor is fontos *lenne* mindegyik ilyen dolog” (Tandori: K. 497); „Egy időben megfordult az is a Papp György gondolataiban, mi *lenne*, ha felleleplezné az egész családját” (Végh: K. 584).

A többi funkcióárnyalat az adatok csekély száma miatt kevésbé alkalmas a statisztikai értékelésre, egy-két érdekesség azonban így is megfigyelhető. Áttekintésem az elbeszélések szövegmintáján alapul. A drámákat csak összehasonlításul vagy kiegészítésképpen hozom szóba, hiszen a bennük megjelenő árnyalatokat már bemutattam a Keszler-émlékkönyvben (Horváth 1999: 168–70).

A szemlét azokkal a szerepekkel kezdem, amelyekben az elbeszélések korpuszában a *volna* és a *lenne* is előfordul. Közülük először a kétség, sejtés, bizonytalanság példáit idézem: „Vajon ez *volna* az a bizonyos bátorság, a bátorság a gyávaságra?” (Esterházy: K. 142); „Ez *volna* a kor, melyet olyan nagyképűen akart lefényképezni Bodnár Endre, nagyképűen fogalmazva magát a vállalkozást is?” (Kolozsvári Papp: K. 321); – „hogyan annyi mindent köszönhet az apjához fűződő sajnos nem családias érzéseknek, talán így nem is *lenne* igaz, nem akarja ő túlhangsúlyozni az esetet” (Csaplár: K. 101); „Ez *lenne* az első eset, hogy magára mások bajai is hatnak, nemesak a saját kis ügyei?” (Moldova: K. 372).

Szerénykedő közlések: „Kíváncsi *volnék* a véleményedre” (Kolozsvári Grandpierre: K. 274); „Nekem is *volna* egy kérésem” (Kolozsvári Grandpierre: K. 300); – „Részemről Mauszné. Az otthon vezetője *lennék!*” (Vészi: K. 600).

Udvarias kérésből, javaslatból feltűnően kevesebb van az elbeszélésekben, mint a drámákban: „Ugyanolyan szenvedő alanya vagyok a helyzetnek, mint ön, kedves ... Ha *volna* szíves bemutatkozni!” (Vámos: K. 535); „Ha *volna* oly szíves kiönteni a vizet!” (Vámos: K. 541); – „És most *lenne* szíves talán részletezni az ügyet” (Vészi: K. 602).

A visszakérdezés adatai: „Képes követni, kedves Babarci? – Miért ne *volnék* képes? – mondotta Babarci” (Tatay: K. 525); – „Ez kicsoda? – kérdezte

Nopritz Andrea, és ujjal rám mutatott. – Kicsoda *lenne*. Hát nem ismered?” (Bodor: K. 32); „Mondom a magyaroknak, kinek a fia a srác. Meglepődnek. De mért ne *lenne* a fia?” (Spiró: K. 467).

A tagadó és a tiltakozó árnyalat egyszer-egyszer jelenik meg az elbeszélésekben: „Mert ugyebár, az van, ami van, de azért tovább kell élni. S ha ez ilyen egyszerű *volna*...” (Kolozsvári Papp: K. 319); „Bizony bolond *lennék* a ráismerés szerepét elfogadni” (Sándor: K. 458). A drámák korpuszában az ilyen adatokhoz a felháborodás árnyalata áll közel: „Csak nem akarod leendő sógorodat feljelenteni?! [...] Szép *volna*!” (Páskándi: R. 355); „Most már ezek is idejőnek... mintha nem *volna* elég nagy a tumultus...” (Vámos: R. 634).

Az idéző jellegű, ’úgymond’ jelentésárnyalatú adatok: „Türelmetlenül legyintett [a bácsi], morgott valamit, hogy kis hülye *volnék*, de lesz ez még más-ként is” (Esterházy: K. 138); „Panka is ki-kinevetett, de közben rajtam felejtgette a szemét, ábrándosan megfogta a fejemet, s noha állandóan évődött, hogy »kicsi« *volnék*, eközben »kis lovagom«-nak szólított” (Esterházy: K. 140); – „lelketlenség úgy beszélni, bármilyen finoman csoportosítják, ő jól érti, gonosz, kapzsi *lenne* csak azért, mert megalapozottan óhajtott összekötni az életét” (Csaplár: K. 108). A drámákból csupán a *volna* adatolható ebben a szerepben: „Hiénának neveznek minket, dögevőnek. Mert ugye a huszár eleven katonák ellen harcol, mi pedig agyba-főbe vert bilincses embereket faggatunk... Práktice tehát hullákat. Ergo – dögevők *volnánk*...” (Páskándi: R. 323).

Rátérve azokra a funkcióárnyalatokra, amelyeket az elbeszélésekben csak a *volna* képvisel, elsőként a jobb híján ’afféle’ jelentésének minősítettet mutatom be: „és amiből [ti. a férfiaságból] ez a kézcsók holmi előlegféle *volna*” (Esterházy: K. 130).

Az udvarias kérdés egyetlen adata: „De a weekendem kedd estig szabad. *Volna* valami ötlete?” (Karinthy Ferenc: K. 219). Érdekes, hogy ebben az árnyalatban a drámákban is csak a *volna* fordult elő.

Az érvényesség hangsúlyozása, a bizonygatás az elbeszélésekben a második leggyakoribb funkció. Két példát idézek: „Van egy perc idő? – kérdezte [Ilma] halkan. [Bekezdés.] Bólintottam, hogy van, hogyne *volna*” (Kolozsvári Grandpierre: K. 273); „és ahol [Papp György] úgy gondolja, hogy *volna* kaszálnivaló, ott nagyon-nagyon lelassítja a lépéseit” (Végh: K. 587). Feltűnő, hogy az elbeszélésekben ebben a szerepben a *volna* használata kizárólagos, hiszen a drámákban a *lenne* került (igaz, hajszálnyi) többségbe. Egy az ottani adatokból: „Lehet, hogy nem is vagy boldog? Már hogyne *lennél*! Aki fiatal” (Márton: R. 297).

A *volna* funkcióinak sorát a kötőmódúnak minősített, de nyilván másként is értékelhető adattal zárom: „nem tekinthettem ezt valami agyafúrt, iszonyatos cselnek sem, hogy ugyanis éppen e hányavetiség *volna* térdrekényszerítő – nem volt meg közöttünk ez a közvetlen birkózás, örök küzdelem” (Esterházy: K. 129).

Az elbeszéléskötetben az óhaj az egyetlen olyan funkcióárnyalat, amelyben csak a *lenne* adatolható: „Samut emlegette Másikunk a Tömörkény utcában; hogy Samu hadd *lenne* velem ma délután, a Tömörkény utcában; hogy Samu hadd *lenne* velem ma délután, amikor szabadon lesz” (Tandori: K. 507). Az egyik drámában (egyben bibliai idézetként) a *volna* is felbukkan ilyen szerepben: „vajha hideg *volnál*, vagy hév” (Békés: R. 66).

Az elbeszélésekben megjelenő funkcióárnyalatok bemutatása közben nem esett szó két olyan szerepről, amely csak a drámakorpuszban fordul elő.

Az egyik ilyen a méltatlankodó kérdés. Két-két példa a *volna* és a *lenne* efféle használatára: „Mi *volna*, ha én is minden hozzátartozóval lefeküdnék?” (Gyurkovics: R. 155); „Mi *volna*, ha az orvos beleszeretne a betegébe?” (Gyurkovics: R. 157); – „Ez *lenne* ilyen reménytelen, egy szaros állitmány?!” (Békés: R. 63); „Mi *lenne*, ha egyszer a lányodat kérnéd meg?” [ti. arra, hogy kenje be a hátad napolajjal] (Vámos: R. 558).

A másik ilyen funkció a rendreutasítás. Ebben a szerepben csak a *lenne* bukkan fel: „Talán *lenne* szíves kicsit visszafogni magát!” (Vészi: R. 662); „Jobb *lenne*, szerkesztő úr, ha egyből takaréklángra állítaná magát” (Vészi: R. 703).

4. A kontrollvizsgálat tehát egészében és fontos részletekben igazolta a drámakorpusz korábbi elemzésének eredményét. A statisztikai értékelés során a szövegmintákon belül és a két szövegmintát összevetve csak kevés szignifikáns eltérést találtam: mindkét korpuszon belül számottevő a *volna* : *lenne* pár jelenre, illetőleg jövőre vonatkozó használatának különbsége; az elbeszéléskötetben szintén statisztikailag jelentősen tér el egymástól a *volna* : *lenne* arány szempontjából a birtoklást kifejező és a vonzatos igék csoportja; a funkcióárnyalatokat tekintve viszont nem a *volna* : *lenne*, hanem a „feltételeességet kifejező adatok : más funkciójúak” arányban van szignifikáns különbség a két korpusz között.

A kontrollvizsgálat azt sugallja, hogy a *volna* és a *lenne* közötti választásban a műfaj szerepe nem mondható meghatározónak, ezt a feltételezést azonban csak további műfajok vallomása erősíthetné meg. Szintén érdekes eredményt hozhat az írásbeli és a szóbeli nyelvhasználat (különösen a spontán beszélgetés) összehasonlítása. Ezt szociolingvisztikai szempontokkal is gazdagítani lehetne. Az a kérdés pedig nyelvtörténeti kutatásra vár, hogy az ómagyar kor óta eltelt időszakban mikorra vált a maihoz hasonlóvá a *volna* : *lenne* pár használata és előfordulási aránya.

A SZÖVEGMINTÁK FORRÁSAI

Az egyes elbeszélések, illetőleg drámák listájának közlésmódja: – Szerző: Cím (a kötetbeli lap-számok): a *volna* adatainak + a *lenne* adatainak száma.

K. = *Körkép 86. Harmincegy mai magyar elbeszélés*. Szerk.: Kardos György. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 1986. – Bertha Bulcsu: Árnnyak és lovasok (5–16): 0 + 1. – Bodor Ádám: Az Eufrátesz Babilonnal (17–36): 0 + 1. – Boldizsár Iván: Politika és fizika (37–42): 0. – Bólya Péter: Nyáridő (43–97): 1 + 4. – Csaplár Vilmos: Epizódok egy látkép történetéből (98–117): 0 + 8. – Csurka István: Válás (118–28): 4 + 0. – Esterházy Péter: A mánor enyhe szabadsága (129–46): 10 + 0. – Fejes Endre: Bennszülöttek (147–59): 0. – Hernádi Gyula: Harmadfokú tulajdonság (160–79): 0 + 2. – Illés Endre: Egy éjszaka története (180–90): 0. – Jókai Anna: Tiszta vizet a pohárba (191–215): 1 + 3. – Karinthy Ferenc: A leánykereskedő (216–34): 2 + 1. – Kardos G. György: Római pillanatok (235–67): 1 + 0. – Kolozsvári Grandpierre Emil: Emberi környezet (268–301): 6 + 0. – Kolozsvári Papp László: Nyomaink (302–27): 12 + 0. – Krasznahorkai László: Borbélykézen (328–47): 0. – Kurucz Gyula: Macskaköröm (348–54): 0. – Mátyás Iván: Önéletrajz (355–65): 0. – Moldova György: Régi történet (366–79): 0 + 1. – Nemes György: Az írógépszalag (380–91): 2 + 2. – Odze

- György: Trópus (392–414): 0 + 5. – Ottlik Géza: Buda (415–40): 1 + 2. – Ördögh Szilveszter: Lészen eljövendő (441–9): 0 + 2. – Sándor Iván: Az összeláncoltság változatai (450–62): 0 + 2. – Spiró György: Honn (463–70): 0 + 1. – Tandori Dezső: Egy elbeszélés két napja (471–518): 5 + 6. – Tatay Sándor: Az álíró (519–34): 1 + 0. – Vámos Miklós: Vegyes páros (535–54): 5 + 0. – Vári Attila: A borzalom bére (555–62): 1 + 0. – Végh Antal: A boldogtalan ember (563–96): 6 + 9. – Vészi Endre: Le az öregekkel! (597–626): 0 + 3.
- R. = *Rivalda 86–87. Nyolc magyar színmű*. Sorozatszerk.: Jovánovics Miklós. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 1988. – Békés Pál: A nő partörtség szeme láttára (13–83): 6 + 8. – Gyurkovics Tibor: Fekvőtámasz (93–164): 18 + 5. – Hernádi Gyula: Dogma (173–229): 4 + 7. – Márton László: Lepkék a kalapon (239–304): 10 + 7. – Páskándi Géza: Lélekharang (307–12, 321–453): 26 + 10. – Spiró György: Csirkefej (463–543): 0 + 10. – Vámos Miklós: Világszezon (553–639): 19 + 4. – Vészi Endre: Le az öregekkel! (649–716): 3 + 15.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 120–83.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Auktor Könyvkiadó. Budapest. 181–2, 628.
- Horváth László 1999. *A volna : lenne kettősség mai drámákban*. In: Kugler Nóra–Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 165–70.
- Kovalovszky Miklós 1980. Feltételes mód. In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 626–8.
- Kovalovszky Miklós 1985. *Volna – lenne*. In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1243–4.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 104–26.
- Tompá József 1961. Az igeragozás. In: Tompá József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 482–514.

Horváth László

SUMMARY

Horváth, László

A control study of the duality *volna : lenne* ‘would be’

The present conditional of the Hungarian auxiliary/existential verb *van* ‘be’ can be represented by forms of both the *volna* and the *lenne* type. In a previous paper, the author was seeking an answer to the question of what the proportions of occurrence of those two forms were in contemporary Hungarian dramas. The control study reported on here is based on a corpus of contemporary Hungarian short stories. In addition to providing a general picture, the analysis also presents observations on how the choice between *volna* and *lenne* depends on the role of the given verb form in signalling temporal relations, on part-of-speech factors, as well as on the nuances of function expressed by conditional mood in any given case.

Nyelvi változások a nyelvcsere és nyelvvesztés folyamatában

A nyelvcsere és a nyelvvesztés a kétnyelvű beszélőközösségekben kialakuló és az emigráns vagy autochton kisebbségi nyelv(változat) esetleges kihalásával végződő tendenciák kétféle megközelítését jelöli: míg a nyelvcsere kutatása módszereit tekintve elsődlegesen nyelvszociológiai irányultságú és az adott két-nyelvű beszélőközösség nyelvválasztási szokásainak változását vizsgálja, addig a nyelvvesztés vizsgálata a nyelvcsere folyamatában visszaszoruló nyelv rendszerének az egyes beszélőknél kimutatható változásaival foglalkozik. A továbbiakban a nyelvcsere és nyelvvesztés egymásra hatásának nyelvi vetületével kapcsolatban fogalmazunk meg felvetéseket, amelyek érvényességét különböző szociolingvisztikai helyzetekben vizsgáljuk meg.

1. Mivel a nyelvcsere és a nyelvvesztés kutatása a magyar nyelvtudomány új részterületének tekinthető, és fogalmi rendszere még kialakulatlan, szükséges néhány előzetes, terminológiai jellegű megjegyzést tennünk. Elsősorban a nyelvcserehelyzetek tipológiájával és az érintett beszélői csoportokkal kapcsolatos kifejezésekre térünk ki, hangsúlyozva, hogy a diszciplína nemzetközi terminológiája távolról sem tekinthető egységesnek.

A nyelvcserehelyzetek legismertebb tipológiája a *hirtelen*, a *radikális*, a *fokozatos* és az *alulról felfelé tartó* (latin mintájú) *nyelvcsere*t különbözteti meg egymástól (Campbell és Muntzel 1989: 183k.; magyarul I. Bartha 1999: 127kk.). A nyelvcseretípusok és a hozzájuk rendelhető nyelvi változások összefüggéseit elemezve a későbbiekben részletesebben foglalkozunk Campbell és Muntzel felosztásának egyes kérdéses szempontjaival. Előzetesen mégis megemlítenéd, hogy a szerzők a „nyelvhalál” típusairól írnak, noha tipológiájuk tulajdonképp nem a nyelvhalálról, tehát a nyelvcsere folyamatának **végpontjáról** (vö. Dressler 1988a: 184), hanem a nyelvcsere **folyamatáról** szól. Különösen fontos hangsúlyoznunk ezt a fokozatos nyelvcsere esetében (a szerzők terminológiájával: „gradual language death”), amely a radikális nyelvcserétől elsősorban a változás hosszabb időtartamában tér el. Hiszen a fokozatos nyelvcsere folyamatának megállítása, visszafordítása, azaz a nyelvélénkítés mint elvi és (jóval kevésbé) gyakorlati lehetőség nyilvánvalóan adottnak tekinthető az érintett beszélőközösségek körében. Ha például a felsőöri magyar nyelv esetében „fokozatos nyelvhalálról” beszélünk, azon túl, hogy „képtelen” metaforát hozunk létre, bizonytalan jóslatokba is bocsátkozunk a nyelvcsere folyamatának eljövendő kimeneteléről. (A már valóban kihalt nyelvek esetében is igaz, hogy maga a nyelvcsere folyamata lehetett csak fokozatos vagy radikális, de a nyelv kihalása nem.) Ennélfogva a továbbiakban Campbell és Muntzel (1989) tipológiájára mint a **nyelvcsere** különböző folyamatainak osztályozására hivatkozunk.

Elsősorban a fokozatos nyelvcserevel összefüggésben vethető fel Huls és de Mond (1992: 103), Bartha (1995: 35; 1999: 125k.) és Kiss (1995: 223) megkülönböztetése a funkcionális és a strukturális nyelvvesztés jelensége között. Míg az utóbbiról a későbbiekben bővebben lesz szó, megemlítenéd, hogy a funkcionális nyelvvesztés fogalma mint a nyelvhasználati színterek számának csökkenése megfelleltethető a nyelvcsere általánosan elfogadott definíciójának.

Mivel nincs okunk arra a feltételezésre, hogy bármely, a nyelvcseré folyamatában visszaszoruló nyelv funkcionális beszűkülése általában megállíthatatlan lenne, felesleges a terminológia szintjén párhuzamot vonnunk a funkcionális nyelvvesztés, azaz a nyelvcseré és a strukturális nyelvvesztés között. Már csak azért sem, mert egy adott nyelvváltozatnak a beszélők nyelvhasználatában megvalósuló funkcionális visszaszorulása és a nyelvváltozat rendszerének sajátos változásai (a strukturális nyelvvesztés) egymással nem állnak determinisztikus összefüggésben.

Az eddigiek értelmében Trudgill (1992/1997: 56k.) és Bartha (1995: 42; 1999: 126k.) további különbségtétele a nyelvcseré (az adott nyelv egyik változatának kihalása) és a nyelvhalál (egy adott nyelv összes változatának kihalása) között – hasonlóan Campbell és Muntzel (1989) tipológiájához – azzal az előfeltevéssel él, hogy nem csupán a nyelvhalál, hanem a nyelvcseré folyamata is visszafordíthatatlan. További nehézséget jelent a fenti distinkció értelmezésében, ha a nyelvcseré és a nyelvvesztés közötti különbséget akként fogalmazzuk meg, hogy az előbbi egy kétnyelvű beszélőközösség egészét érintő változás, míg a nyelvvesztés a bilingvis beszélőhöz köthető folyamat (l. például Bartha 1995: 42). Az adott beszélőközösség szempontjából ugyanis az egyik általuk korábban használt nyelv teljes körű elhagyása akkor is ennek a nyelvnek a kihalását jelenti, ha más közösségekben az adott nyelv fennmarad.

Az érintett közösségek beszélőinek csoportosítása két szinten történhet: a nyelvcseré szintjén kisebbségi nyelvhasználatuk nyelvhasználati színterekhez kötődő gyakorisága, azaz nyelvválasztási szokásaik skaláris értékelése alapján különíthetjük el a beszélőket. A nyelvvesztés szintjén a beszélői csoportok meghatározásának fokmérője egymáshoz viszonyított nyelvtudásuk, nyelvi kompetenciájuk. A nyelvi jártasság – Dorian (1981), Dressler (1981), Schmidt (1985) és többek által vizsgált – kontinuumán a nyelvvesztéssel összefüggésben kiemelt jelentőségű azoknak a csoportoknak az azonosítása, amelyeknek a nyelvhasználatuk eltéréseket mutat a közösség hagyományos normáihoz képest. A nyelvi változás vizsgálatában fontos szerepet játszik a kisebbségi nyelvet hiányosan elsajátító beszélői csoport, az úgynevezett terminális beszélők nyelvhasználatuk. Ezek a beszélők még képesek arra – szemben a kontinuum végpontját alkotó „emlékezőkkel” (l. Bartha 1999: 127) –, hogy a nyelvet kreatívan használják, bár a folyékony beszélők normáitól a közösség által felismerten eltérő módon (Dorian 1981: 107).

A „terminális beszélő” kifejezés (terminal speaker) megfelelőjeként az angol nyelvű szakirodalomban többnyire a Dorian (1977) által bevezetett „semi-speaker” terminus használatos. Sasse (1992a: 26) felhívja a figyelmet arra, hogy a „terminális beszélő” szakkifejezés angol megfelelője (l. például Dorian szerk. 1989 több tanulmányát) félrevezető lehet, mivel azt sugallja, hogy ezeknek a beszélőknek az azonosítása nem nyelvi kompetenciájuk tökéletlensége alapján történik. A csoport elhatárolásának kritériuma tehát eszerint az lenne, hogy a kihaló nyelv beszélőközösségének utolsó tagjairól van-e szó. Márpedig egy nyelv- (változat) utolsó beszélői nem feltétlenül hiányos nyelvi kompetenciájúak, gondoljunk például a radikális nyelvcseré eseteire, mikor a beszélők erős politikai

nyomás hatására úgyszólván egyik napról a másikra hagynak fel anyanyelvük használatával. A magyar szakkifejezés megalkotására mégis alkalmasabbnak tartom a „terminális beszélő” terminust, egyrészt a „semispeaker” lefordításának nyilvánvaló nehézségei, másrészt Sasse érvelésének kérdésessége miatt. Ugyanis a korábban teljes nyelvi kompetenciájú beszélőket, akiknél a nyelvfelajátás nyilvánvaló jelei mutathatók ki (vö. Sasse 1992b) több külön kifejezés jelöli: „utolsó beszélő” (last speakers), „korábbi beszélő” (former speakers) (l. Elmendorf 1981: 36), „berozsdásodott beszélő” (rusty speakers) (Menn 1989: 345; Sasse 1992a: 22k.; Sasse 1992b: 61kk.). Tehát a beszélők két típusát (terminális, illetve utolsó vagy korábbi beszélő) az angol nyelvű irodalom (is) eltérő módon nevezi meg. Noha Elmendorf (1981) a „last speaker” és „terminal speaker” terminusokat egymás szinonimáiként használja, az angol nyelvű szakirodalomban az utóbbi kifejezés általánosan a „semispeaker” kategóriájába sorolható beszélőkre vonatkozik (vö. például Dorian szerk. 1989 tanulmányait).

A nyelvvesztés szintjén a beszélői nyelvtudásra hangsúlyt fektető felosztást a nyelvcsere szintjén kialakítható osztályozással összefüggésben is értelmezhetjük (ehhez l. még 5. alatt Gal (1984) modelljét), bár ismételten hangsúlyozandó, hogy a nyelvválasztás funkcionális megoszlása és a nyelvvesztés strukturális következményei között nincsen okunk egyértelmű megfelelést feltételezni.

2. A nyelvcsere és nyelvvesztés folyamatával jellemezhető szociolingvisztikai szituációkban előforduló nyelvi változások típusainak meghatározása vitatott kérdés. A legnagyobb figyelem eddig a nyelvvesztés strukturális következményeinek és a nyelvi érintkezésnek tulajdonítható változások elméleti és gyakorlati meghatározására, valamint egymástól való elhatárolásuk kérdésére irányult (vö. Campbell és Muntzel 1989; Sasse 1992a, b). Általános feltételezés, hogy a nyelvi rendszerben bekövetkező változások alapvetően ennek a kétféle hatásnak az eredményei (Andersen 1982; Seliger és Vago 1991: 7; Bartha 1995: 35). Bár az a kérdés sem érdektelen, vajon a változások típusai egyértelműen elkülöníthetők-e egymástól, emellett a visszaszoruló nyelvben megjelenhetnek olyan folyamatok is, amelyek nem vezethetők vissza egészében sem a környezeti nyelv hatására, sem a nyelvvesztésre. Ezeket a változásokat a nyelvcsere nyelvi következményeinek tarthatjuk, és a továbbiakban a stilisztikai és/vagy szociolektális egyszerűsödés kifejezés utal rájuk.

Bár a számunkra releváns szociolingvisztikai leírások még csak korlátozott érvényű elméletek kidolgozását teszik lehetővé (vö. Dressler 1988a; Rindler-Schjerve 1989; Sasse 1992a), a nyelvcsereben érintett alárendelt nyelvek változásának különböző típusait talán nem hiábavaló rendszeres vizsgálatnak alávetnünk. A megelőző nyelvi elemzések ugyanis elsősorban a terminális beszélők nyelvi készségeivel foglalkoztak, ugyanakkor jóval kevesebb figyelem irányult azokra a változásokra, amelyek nem a nyelvvesztés vagy interferencia eredményei, és nem csupán ezekhez a beszélőkhöz köthetőek (vö. King 1989: 148). Mivel a terminális beszélők nyelvtudásának mértéke részben a hiányos nyelvelsajátításnak tudható be, a fokozatos nyelvcsere esetében (vö. Campbell és Muntzel 1989: 184k.) nyelvi inputjukat – azaz a náluk általában idősebb, nyelvi

szocializációjukban szerepet játszó beszélők magasabb szintű nyelvhasználatát – is szükséges minél több szempontból megvizsgálnunk. A nyelvvesztésnek az egyes generációk nyelvhasználatát összehasonlító látszólagosidő-vizsgálatai ugyanis elsősorban a terminális beszélőknél kimutatható kvalitatív változásokat kísérik figyelemmel, más szóval, a csak kvantitatív módszerekkel kimutatható gyakorisági változásoknak mindeddig kevés elemzés tulajdonított jelentőséget.

A nyelvcsereben érintett beszélőközösségek szociolingvisztikai vizsgálatának egyik alapvető kérdése tehát az: milyen mértékben és megoszlásban jelennek meg a nyelvi változások különböző típusai a nyelvi jártasságuk alapján elkülönített beszélői csoportok nyelvhasználatában?

3. A nyelvcsere szociolingvisztikai szituációjában lehetséges nyelvi változásokat vizsgálva Mougeon és Beniak (1991: 16) a nyelvi változások három alaptípusát különíti el egymástól az ontariói (Kanada) francia kisebbségi beszélők nyelvhasználatában: (a) interferencia, (b) nyelvi rendszeren belüli egyszerűsödés és (c) monostilizmus, avagy szociolektális redukció.

A legutóbbi kategória megfelelőjeként a továbbiakban a „szociolektális egyszerűsödés” terminust használom a strukturális egyszerűsödés és redukció később bevezetendő megkülönböztetésének fenntartása érdekében. Kiemelendő továbbá, hogy a vizsgált szociolingvisztikai helyzetekben előforduló nyelvi változások nem minden esetben sorolhatók be egyértelműen valamelyik típusba. Ilyenkor a nyelvi változás külső és belső okainak a történeti nyelvészetből ismertség együtthatásáról van szó (vö. például Campbell és Muntzel 1989: 188; Mougeon és Beniak 1991: 10, 159k., 181kk.). Sasse (1992b) ugyanakkor amellett érvel, hogy az interferencia és a nyelvvesztés strukturális következményei egyértelműen szétválaszthatók a kihalás előtt álló nyelvek változásában. Elemzése azonban inkább a nyelvi érintkezés és a nyelvvesztés tipikus következményeinek tautologikus listáját nyújtja, mintsem a jelenségek elméletileg megalapozott osztályozását.

Mougeon és Beniak (1991) a vizsgálatba bevont nyelvi változók alapján az említett nyelvi jelenségek között implikációs viszonyt állapítottak meg, amelyet több, nyelven kívüli paraméterrel összefüggésben vizsgáltak. A nem, lakóhely és a szociális státus változója mellett a kisebbségi beszélők francia és angol nyelvhasználatának interperszonális kommunikációban megvalósuló gyakoriságát is korrelációba állították a nyelvi változókkal. Adatközlőik francia tanítási nyelvű középiskolába járó, kanadai francia származású diákok voltak. Implikációs skálájuk szerint a francia nyelvet a nyelvhasználati szinterek és beszédpartnerek többségével korlátozás nélkül használó beszélők nyelvhasználatában elsősorban az interferencia jelensége mutatható ki, a mérsékeltlen korlátozott francia nyelvhasználatúaknál az interferencia mellett az egyszerűsödés is, míg a francia nyelv használatában leginkább korlátozott beszélők csoportjában mindhárom jelenség előfordult.

A következőkben részletesen áttekintem az egyes típusokat, és amellett érvelek, hogy a Mougeon és Beniak (1991) által kidolgozott implikációs skála a kanadai francia kisebbségi nyelvhasználattól eltérő elrendezésű a fokozatos nyelvcsere azon eseteiben, amelyek az érintett nyelvek számát tekintve mindenképpen tipikusnak mondhatók.

4. Mougeon és Beniak (1991) különbséget tesz az interferencia két típusa között. A nyilvánvaló interferencia (overt interference) új elemek megjelenésével jár a felvevő nyelvben. A rejtett interferencia (covert interference) esetében az alárendelt nyelv bizonyos elemeinek a használati gyakorisága csökken, míg másoké, amelyek átveszik az előbbi funkcióját, megnövekszik. A szerzők szerint ez a változás a fölérendelt nyelv megfelelő elemeinek a hiányára vezethető vissza (1991: 11), de tegyük hozzá, hogy a megfelelő elemek kisebb gyakorisága a domináns nyelvben éppúgy kiválthat rejtett interferenciát. Hangsúlyozandó, hogy az interferencia mindkét típusa nyelvi érintkezés eredménye, ennél fogva nem köthető kizárólagosan a nyelvcseré és nyelvvesztés szociolingvisztikai szituációjához.

Strukturális egyszerűsödésen a szerzők a nyelvi rendszer szabályosabbá és transzparenssebbé válását értik (Mougeon és Beniak 1991: 4). Az általuk egyszerűsödésnek nevezett jelenség részben azonos a nyelvvesztés fent említett strukturális következményeivel, amennyiben a változás nem tulajdonítható egyértelműen a nyelvi érintkezés hatásának. Ugyanez a feltétel érvényes a nyelvvesztés következményeinek másik típusára, amelyet strukturális redukciónak nevezhetünk (l. például Dressler 1981). A redukció a nyelv funkcionális bomlását eredményezi, ahol a terminális beszélők nyelvi készségeinek a – nyelvelsajátítás sajátos körülményeire visszavezethető – hiányosságai a nyelvi rendszer jelentős egységeiben jelentkeznek.

A nyelvcseré folyamatában a kisebbségi nyelv(változat) stílusváltozataiban és/vagy szociolektusaiban is kimutatható nyelvi változás, ami elsődlegesen a stílusváltozatok és a szociolektusok használatához kötődő társas kontextusok beszűkülésének a következménye (vö. Mougeon és Beniak 1991: 5–6; Dorian 1977: 27; Giacalone Ramat 1983; Dressler 1988b: 1554; Uő. 1996: 207).

Mougeon és Beniak (1991) vizsgálatai szerint a szociolektális változás az ontariói kisebbségi beszélők azon csoportjánál mutatható ki, amelyben a francia nyelv használata a leginkább korlátozott. Bár a szerzők elsősorban adatközlők önértékelése alapján vizsgálták a beszélők nyelvi jártasságát, és a fentiek értelmében nem állíthatjuk, hogy a korlátozott nyelvhasználatú beszélők feltétlenül alacsony szintű nyelvi kompetenciával rendelkeznének, eredményeiket mégsem érdektelen abból a szempontból is elemeznünk, hogy milyen összefüggésben állnak a nyelvi változások általuk elemzett típusai a kisebbségi nyelvcseré folyamatában érintett beszélők nyelvi jártasságának fent említett kontinuumával.

5. Mougeon és Beniak elemzéséhez hasonlóan Dressler (1996: 207) a stilisztikai egyszerűsödést – a beszélőközösség tagjait nyelvi jártasságuk alapján csoportosítva – a terminális beszélők nyelvhasználatára tartja jellemzőnek. Noha az is kérdéses, hogy az ontariói korlátozott nyelvhasználatú adatközlők terminális beszélőknek tekinthetők-e (vö. Mougeon és Beniak 1991: 73), a továbbiakban Gal (1984), Borbély (1998), valamint Lanstyák és Szabó Mihály (1997) alapján a fokozatos nyelvcseré néhány olyan esetéről lesz szó, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy a vizsgált nyelvi szituációkban a stilisztikai egyszerűsödés nem kizárólag a terminális beszélők nyelvhasználatára jellemző jelenség.

Susan Gal (1984) a felsőöri beszélőközösség néhány fonológiai változóját elemezve kimutatta, hogy a fonológiai változók köznyelvi és nyelvjárási változatai egyaránt előfordultak a fiatalabb beszélők nyelvhasználatában, de nem mutattak rendszerszerű összefüggést a nyelvhasználati szinterek formális vagy informális jellegével, szemben az idősebb beszélők stílusváltásaival. Gal elemzésében a beszélőközösség azon alcsoportjait vizsgálta, amelyek tagjainak nyelvi kompetenciája magasabb szintű a nyelvvesztés folyamatának utolsó beszélőinél.

Gal a fiatalabb (23–40 éves) beszélőket magyar nyelvhasználatuk korlátozottságával jellemzi, a csoport tagjaira a szűk körű nyelvhasználók (*narrow users*) kifejezést alkalmazza — szemben a 63 évnél idősebb beszélőkkel, akiket széles körű nyelvhasználóknak (*broad users*) nevez (1984: 294). A szűk körű nyelvhasználó elkülönítését a terminális beszélőtől Gal (1989) a következőképp fogalmazza meg: egyrészt az előbbi csoportot elsődlegesen nem nyelvi jártassága, hanem nyelvválasztási és nyelvhasználati mintái alapján különítette el a beszélőközösség más csoportjaitól, másrészt a szűk körű nyelvhasználóknak — ha a nyelvi jártasság kontinuumán elhelyezzük őket — a terminális beszélőknél jóval magasabb szintű nyelvi kompetenciájuk van (1989: 330–1).

Gal tehát azokkal a beszélőkkel foglalkozott, akiknek a nyelvhasználatát elsődlegesen a nyelvcseré és nem a nyelvvesztés jelensége befolyásolta. Hasonló a helyzet Dorian (1994a) vizsgálatában, amely egyetlen kelet-sutherlandi (Skócia) gael beszélő nyelvhasználati stílusait írja le. Dorian megállapítja, hogy a beszélő aktívan irányítja stilisztikai választásait a tradicionális normának megfelelően. Esetében éppúgy nem beszélhetünk monostilizmusról vagy stilisztikai redukcióról, mint az idősebb felsőöriek nyelvhasználatával kapcsolatban. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy sem Dorian informátora, sem a felsőöri fiatalabb (23–40 éves) beszélők nem tartoznak a terminális beszélők közé (vö. Dorian 1994a: 220; Gal 1989: 330k.), ennél fogva nyelvhasználatuk sajátosságai nem cáfolják azt a megállapítást, hogy a terminális beszélők nyelvhasználatában jelentős stilisztikai redukció jelentkezhet (vö. Dressler 1996: 207).

Galhoz hasonlóan Borbély (1998) szintén informális és formális beszédhelyzetekben elemezte két magyarországi (Kétegyháza, Békés megye) román anyanyelvű, idősebb beszélő stílusváltásait. Az adatközlők között jelentős eltérés mutatkozott a stilisztikai változók szituációhoz kötődő megoszlásában, amit Borbély egyrészt a beszélők négy évtizeddel korábbi, államosítás előtti szociális helyzetének a különbségére, másrészt román identitásuk és a román nyelvvel kapcsolatos attitűdjeik — a korábbi társadalmi különbségek által meghatározott — eltérésére vezetett vissza.

Landstyk és Szabó Mihály (1997) kutatásai a kanadai francia beszélőközösség szociolingvisztikai helyzetével ellentétben egy olyan szituációt írnak le, amely a kisebbségek esetében tipikusnak mondható: „[a szlovák tanítási nyelvű középiskolába járó, magyar nyelvű háttérű] diákoknak egyáltalán nincs lehetőségük intézményi keretek közt elsajátítani és gyakorolni a magyar standardot, mivel a szlovák tanítási nyelvű iskolákban a magyart még tantárgyként sem oktatják” (26). Az adatközlők többségére valószínűleg jellemző, hogy magyar nyelvi kompetenciájuk közelebb áll az egynyelvű anyanyelvi beszélőkéhez, mint

a terminális beszélőknek a nyelvvesztés jellemző eseteit mutató kompetenciájához. A feltevést alátámasztja, hogy a csoport tagjainak többsége a családjában mindenkiel magyarul beszél. Közvetetten igazolja feltételezésünket, hogy a lehetséges informátorok a nyelvismeret hiányára hivatkozva elutasíthatták a magyar nyelvű kérdőív kitöltését (Lanstyák és Szabó Mihály 1997: 9–10). Megjegyzendő továbbá, hogy a szerzők meg sem említik a nyelvvesztés lehetséges jelenségeit (a csoport heterogenitásából adódóan azonban a szlovák tannyelvű iskolában tanuló adatközlők nyelvhasználatának nyelvészociológiai, szociolingvisztikai, valamint nyelv-elsajátítással kapcsolatos összefüggései részletesebb vizsgálatot igényelnének).

A szerzők a nyelvi változók négy típusát különítik el és vizsgálják a szlovákiai magyar nyelvi háttérű középiskolások nyelvhasználatában (Lanstyák és Szabó Mihály 1997: 19–22). Ezek közül hármat kontaktusváltozónak neveznek: az úgynevezett egyetemes kontaktusváltozók azonosak a rejtett interferencia Mougeon és Beniák (1991) által elkülönített kategóriájával, míg az „analóg” és „nem analóg” kontaktusváltozók a nyilvánvaló interferencia két altípusát alkotják. Megjegyzendő, hogy a szerzők az interferencia fogalmát szűkebben értelmezik, mint például Mougeon és Beniák (1991), a nyelvi rendszer részét nem képező jelenségeket értve alatta. A tágabb értelemben vett interferencia jelensége a „kölcsonzás” kifejezéssel utalnak (Lanstyák és Szabó Mihály 1997: 5, 21).

Lanstyák és Szabó Mihály (1997) az egyetemes magyar változónak nevezett kategóriába az egész magyar nyelvterületen élő változókat sorolta, amelyek elsődlegesen nyelvhelyességi és/vagy stilisztikai vonatkozásúak. Változataik eltérő gyakorisága, ha a különbségeket folyamatban lévő változásként értelmezzük, megfelel Mougeon és Beniák (1991) stilisztikai és/vagy szociolektális egyszerűsödésének.

A változók megoszlását Lanstyák és Szabó Mihály nem hozza kapcsolatba a beszélők bilingvizmusával (1997: 19), noha – a nyelvcsere folyamatát két vagy több érintett nyelv funkcionális megoszlásának döntően egyirányú változásaként értelmezve – a beszélők nyelvhasználatának szociolektális és/vagy stilisztikai egyszerűsödése egyértelműen összefüggésbe állítható a kisebbségi nyelvhasználati szinterek beszűkülésével. A szlovák tannyelvű iskolába járó diákok ugyanis, ha családi körben magyarul beszélnek is, a másodlagos nyelvi szocializációjukat jelentősen befolyásoló oktatási intézményekben nem szembesülnek a magyar nyelv formális változataival.

A vizsgálat eredményei szerint az elemzett egyetemes magyar változók használata és megítélése a szlovák nyelven tanuló középiskolások körében az esetek 55%-ában statisztikailag szignifikáns eltérést mutatott a magyar nyelv használatában nem vagy kevésbé korlátozott kortársaikhoz (tehát a Magyarországon élő, illetőleg a szlovákiai magyar tannyelvű iskolában tanuló diákokhoz) képest. Ez az eltérés a szlovák nyelven tanuló diákok részéről (a feladat típusától függően) az esetek 88%-ában, illetőleg 70–75%-ában a változók nem sztenderd változatainak nagyobb gyakoriságú használatában mutatkozott meg (Lanstyák és Szabó Mihály 1997: 122–3, 131).

Elmondható tehát, hogy a szlovák tannyelvű iskolába járó diákok nyelvhasználatára – amelyről a fentiek értelmében feltételezzük, hogy a nyelvvesztés

jelenségei nem (vagy csak kis mértékben) határozzák meg – a szociolektális és/vagy stilisztikai egyszerűsödés egyértelmű jeleit mutatja. Ugyanezt állíthatjuk a nyelvvesztés strukturális következményeinek hiányáról és a szociolektális és/vagy stilisztikai egyszerűsödés meglétéről a felsőöri fiatalabb beszélők (l. Gal 1984), valamint a kétegyházi idősebb, román anyanyelvű beszélők (l. Borbély 1998) nyelvhasználatában.

Ezekben az esetekben a Mougeon és Beniak (1991) által kidolgozott implikációs skálán a szociolektális és/vagy stilisztikai egyszerűsödés megelőzi a nyelvvesztés strukturális következményeit, más szóval, míg az utóbbi jelenség csak a terminális beszélőknél fordul elő, a változások előbbi típusa a terminális beszélőknél magasabb szintű nyelvi kompetenciájú beszélők nyelvhasználatában is kimutatható.

6. Hogyan értelmezhető a nyelvcsere és a nyelvvesztés strukturális következményeinek implikációs viszonyai között fennálló különbség a kanadai francia és például a szlovákiai magyar kisebbség esetében? A választ a kisebbségek szociolingvisztikai szituációjának eltéréseiben lelhetjük fel. A kanadai és a szlovákiai kisebbség helyzete a nyelvcsere két különböző típusára nyújt példát. A kanadai kétnyelvű beszélőközösségek a francia nyelvet intézményi keretek között is gyakorolhatják, de ez az ontariói beszélőközösségek korlátozott nyelvhasználatú beszélői esetében sokszor (az adatközlők 62%-ánál) azt jelenti, hogy az otthon már többnyire angolul beszélő francia eredetű középiskolások a francia nyelvet elsősorban az iskola formális szociolingvisztikai színterén gyakorolják (Mougeon és Beniak 1991: 86).

Az ontariói szociolingvisztikai szituáció nyelvi kimenete hasonlóságot mutat a hopi, majo és arizonai jaki (uto-azték nyelvcsalád) beszélőközösség latin mintájú nyelvcserejével (l. Hill 1983: 269–70), amelyet Campbell és Muntzel „alulról felfelé tartó nyelvhalálnak” nevez (1989: 185k.). A nyilvánvaló szociolingvisztikai, szociokulturális stb. különbségeken túl a nyelvcsere mind a négy esetben nagyobb arányban jelentkezik az informális nyelvhasználati színtereken (otthon, szomszédság stb.), mint a formális jellegűeknél (az uto-azték nyelvekben a rituális kontextusokban, a kanadai franciánál az iskolai nyelvhasználatban).

Campbell és Muntzel tipológiájukban az alulról felfelé tartó nyelvcserét elkülönítik a fokozatos nyelvcserétől. A két típus közötti elkülönítés szempontja nem egyértelmű, mivel a latin mintájú nyelvcsere is lehet fokozatos, mint például az ontariói nyelvi helyzetben (Mougeon és Beniak 1991). Tehát ez a típus inkább nevezhető a fokozatos nyelvcsere sajátos esetének, amely a nyelvi változások különböző típusainak sajátos implikációs viszonyaiban tér el a fokozatos nyelvcsere általánosabb eseteitől, valamint a folyamat időtartamában különbözik a radikális nyelvcserétől. Hiszen nehezen képzelhető el olyan szociolingvisztikai szituáció, amely során a beszélőközösség külső kényszer hatására az egyik nyelv használatával rövid időn belül felhagy, majd mondjuk 20 év múlva, az utolsó (korábbi) beszélők már csak a nyelv informális változatát képesek előhívni emlékezetükből.

7. Végül megválaszolandó a kérdés, miért is tekinthetjük a szociolektális és stilisztikai egyszerűsödést a nyelvcsere következményének? A válasz nem

kézenfekvő, hiszen hasonló változások a kihalással nem fenyegetett nyelvek esetében is előfordulnak. Az egyszerűsödés azonban kimutatható összefüggésben áll a kisebbségi nyelvnek a szociolektusok és a stílusváltozatok használatához kapcsolódó szociális kontextusokban megfigyelhető visszaszorulásával. Ezzel magyarázható, hogy Ontarióban a francia nyelvhasználatukban némiképp korlátozott beszélőknél, akiknek túlnyomó többsége – Mougeon és Beniak adatközlőinek 87%-a (1991: 86) – többet beszél és hallja a kisebbségi nyelvet, mint az angolt, a szociolektális egyszerűsödés jelei nem mutathatók ki (1991: 223).

A folyamat nyelvi vetülete nem feltétlen az egyes szociolektusok vagy nyelvi stílusok teljes redukciójában (monostilizmusban) mutatkozik meg. A tendencia azonban már a terminális beszélőknél magasabb szintű kompetenciával bíró beszélői csoportoknál (például a felsőori szűkkörű beszélőknél) is jelentkezhet. Esetükben a nyelvi változók nagyfokú variabilitása a beszélőközösség szociolingvisztikai normáinak a reinterpretációjával magyarázható.

Hordozhat-e magában a nyelvi normák ilyen típusú változása társadalmi-szimbolikus jelentést, miként az „egészséges” nyelvekben végbemenő folyamatokra jellemző? Láttuk, hogy Borbély (1998) egyértelműen szociális különbségekre vezette vissza a kétegyházi román kisebbségi beszélők nyelvhasználati különbségeit. Ruth King az új-foundlandi francia nyelvváltozat szociolingvisztikai vizsgálata során eltérő eredményre jutott: „...az új-foundlandi franciában a nyelvi variáció, ámbár szoros korrelációban áll az életkorral, nem hordoz társas jelentést, szemben az egészséges beszélőközösségekben jelentkező variációval” (1989: 148). King állítása adatgyűjtési módszereinek sajátosságait figyelembe véve talán kétségbe vonható, mivel az elemzett, személyes kapcsolatokon alapuló, kis létszámú közösségek vizsgálata során – jelentőségének hangsúlyozása mellett – sem vette figyelembe az individuumok társas hálózatának struktúráját, valamint a beszélők alapján véve kontextusfüggő szociális státusát sem határozta meg (1989: 143).

A nyelvi variáció társas jelentésének hiányát Kinghez hasonlóan Bavin (1989), Dorian (1994b), valamint Mougeon és Nadasdi (1998) is feltételezi, bár a főbb szociolingvisztikai változók (életkor, nem, társadalmi státus) vizsgálata mellett egyik kutatás sem ad számot a kérdésnek a helyi kontextusban megvalósuló – és más nyelvi helyzetekben kimutatott jelentőségű – összefüggéseiről, amelyek pedig feltehetőleg a nyelvvesztés során nagyfokú nyelvi változatosságot mutató nyelvváltozatok esetében is érvényesek lehetnek (vö. Schilling-Estes és Wolfram 1999).

Nyilvánvaló, hogy a nem latin mintájú nyelvcseré során végbemenő szociolektális és/vagy stilisztikai változások, valamint szociolingvisztikai vonatkozásaik is további empirikus vizsgálatokat kívánnak (vö. Gal 1996: 591). Nem utolsósorban annak érdekében, hogy a nyelvcserében érintett beszélőközösségek különböző szintű nyelvi jártassággal rendelkező csoportjainak nyelvhasználatát vizsgálva azonosíthassuk a terminális beszélőket érő nyelvi hatásokat, és ezáltal feltárjuk a nyelvvesztés jelenségének szociolingvisztikai összefüggéseit.

SZAKIRODALOM

- Andersen, Roger W. 1982. Determining the linguistic attributes of language attrition. In: Lambert, R. D. és Freed, B. F. (szerk.): *The loss of language skills*. Rowley, MA: Newbury House. 83–118.
- Bartha Csilla 1995. A nyelvvesztés néhány rendszerbeli szimptómája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: Laczkó K. (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK. 34–45.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bavin, Edith L. 1989. Some lexical and morphological changes in Walpiri. In: N. C. Dorian (szerk.): 267–86.
- Borbély Anna 1998. A magyarországi románok beszédstílusai. In: Sándor K. (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 159–69.
- Brenzinger, Matthias, szerk. 1992. *Language death: Factual and theoretical explorations with special reference to East Africa*. Berlin és New York, Mouton de Gruyter.
- Campbell, Lyle és Muntzel, Martha C. 1989. The structural consequences of language death. In: N. C. Dorian (szerk.): 181–96.
- Dorian, Nancy C. 1977. The problem of semi-speakers in language death. *International Journal of the Sociology of Language* 12: 23–32.
- Dorian, Nancy C. 1981. *Language death: The life cycle of a Scottish Gaelic dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Dorian, Nancy C. 1994a. Stylistic variation in a language restricted to private-sphere use. In: D. Biber és E. Finegan (szerk.): *Sociolinguistic perspectives on register: Situating register variation within sociolinguistics*. New York, Oxford, University Press. 217–32.
- Dorian, Nancy C. 1994b. Varieties of variation in a very small place: Social homogeneity, prestige norms, and linguistic variation. *Language* 70: 631–96.
- Dorian, Nancy C. (szerk.): 1989. *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dressler, Wolfgang U. 1981. Language shift and language death – a Protean challenge for the linguist. *Folia Linguistica* 15: 5–28.
- Dressler, Wolfgang U. 1988a. Language death. In: F. Newmeyer (szerk.): *Linguistics: The Cambridge survey*. IV. kötet. Cambridge, Cambridge University Press. 184–92.
- Dressler, Wolfgang U. 1988b. Spracherhaltung – Sprachverfall – Sprachtod. In: U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier (szerk.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. 2. kötet. Berlin és New York, Walter de Gruyter. 1551–63.
- Dressler, Wolfgang U. 1996. Language death. In: R. Singh (szerk.): *Towards a Critical Sociolinguistics*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 195–210.
- Elmendorf, William W. 1981. Last speakers and language change: Two Californian cases. *Anthropological Linguistics* 23:36–49.
- Gal, Susan 1984. Phonological style in bilingualism: The interaction of structure and use. In: D. Schiffrin (szerk.): *Meaning, form and use in context: Linguistic applications*. Washington, D.C., Georgetown University Press. 290–302.
- Gal, Susan 1989. Lexical innovation and loss: The use and value of restricted Hungarian. In: N. C. Dorian (szerk.): 313–31.
- Gal, Susan 1996. Language shift. In: H. Goebel, P. H. Nelde, Z. Starý és W. Wölck (szerk.): *Kontaktlinguistik/Contact linguistics/Linguistique de contact*. 1. kötet. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 586–93.
- Giacalone Ramat, Anna 1983. Language shift and language death. *Folia Linguistica* 17: 495–507.
- Hill, Jane H. 1983. Language death in Uto-Aztecan. *International Journal of American Linguistics* 49:258–76.

- Huls, Erica és de Mond, Anneke van 1992. Some aspects of language attrition in Turkish families in the Netherlands. In: W. Fase, K. Jaspaert és S. Kroon (szerk.): *Maintenance and loss of minority languages*. Amsterdam és Philadelphia, Benjamins. 99–115.
- King, Ruth 1989. On the social meaning of linguistic variability in language death situations: Variation in Newfoundland French. In: N. C. Dorian (szerk.): 139–48.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest, Tan-könyvkiadó.
- Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában*. Pozsony, Kalligram.
- Menn, Lise 1989. Some people who don't talk right: Universal and particular in child language, aphasia, and language obsolescence. In: N. C. Dorian (szerk.): 335–45.
- Mougeon, Raymond és Beniak, Édouard 1991. *Linguistic consequences of language contact and restriction: The case of French in Ontario, Canada*. Oxford, Clarendon Press.
- Mougeon, Raymond és Nadasdi, Terry 1998. Sociolinguistic discontinuity in minority language communities. *Language* 74: 40–55.
- Rindler-Schjerve, Rosita 1989. Sprachverschiebung und Sprachtod: Funktionelle und strukturelle Aspekte. In: H. Beck (szerk.): *Germanische Rest- und Trümmersprachen*. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 1–14.
- Sasse, Hans-Jürgen 1992a. Theory of language death. In: M. Brenzinger (szerk.): 7–30.
- Sasse, Hans-Jürgen 1992b. Language decay and contact-induced change: Similarities and differences. In: M. Brenzinger (szerk.): 59–80.
- Schilling-Estes, Natalie és Wolfram, Walt 1999. Alternative models of dialect death: Dissipation vs. concentration. *Language* 75: 486–521.
- Schmidt, Annette 1985. *Young people's Dyrbal: An example of language death from Australia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Seliger, Herbert W.–Vago, Robert M. 1991. The study of first language attrition: An overview. In: H. W. Seliger és R. M. Vago (szerk.): *First language attrition*. Cambridge, Cambridge University Press. 3–15.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGYTF Kiadó.

Bodó Csanád

SUMMARY

Bodó, Csanád

Linguistic change in the process of language shift and decay

The linguistic consequences of minority-language situations characterized by the process of language shift and decay have often been regarded as the result either of language contact or of structural loss in the decaying language. This paper argues that there are also other mechanisms of linguistic change induced by language shift, i.e. by functional restrictions in the use of minority languages.

These mechanisms are identified as sociolectal and/or stylistic simplification and they can be placed on the proficiency continuum in the minority language at the level of the so-called younger fluent speaker group (speakers with restricted use of the minority language). The linguistic outcome of these mechanisms is observable e.g. in Canadian French, Hungarian (in Slovakia and Austria), Romanian (in Hungary), and in the East Sutherland Gaelic speech communities discussed in the paper.

Mondatösszevonás-típusok és funkcióik Nagy Gáspár költői nyelvében

Abban a líranyelvi jelenlétben, beszédmódbeli megnyilvánulásban, melyben „a költői megszólalás aktusát problematizáló”, „a nyelvi közlést dekonstruáló” (Keresztury 2000: 401), „a beszédet alapjaiban »lírátlanító«, antipoétikus szövegfejlesztő elvek” ütköznek „a hagyományozott... nyelvi-poétikai magatartás”-sal, a „retorizáltság metaforikus szerkezetét” őrző és fenntartó kanonikus versbeszéddel (Kulcsár Szabó 1994: 188, 154), Nagy Gáspár költői nyelve új irányát jelöli ki a klasszikus modernséghez való kötődésnek: az el- és feloldó, a szabadon formálható, a magatartást és módszert kiszolgáló kötődést. Nála az avantgarde-ra hangszerelt tradicionális formák, illetve az ezekre történő avantgarde rájátszások olyan poligrammatikus szerkezeti típusok, melyek – e sajátosan kétszintű motivációs síkon – a többféle olvasat grammatikai kódjaként a grammatika lehetséges funkcionális többértelműségét, másképpen a grammatika poétikáját képviselik: egyrészt, hogy „mennyi valóságot bír el a költészet” (A valóság égető nyelve), másrészt, hogy a szerephelyzet-meghatározás felülvizsgálata mentén a hasonított szerepekből (is) táplálkozó identitásnak milyen felépítő-jelölő alakzatokat kínál. Mert ez a látószólag alulretorizált, alulstilizált nyelv a hagyományos poétikai megnyilvánulás gesztusaival a szándékoltság következményének retorizált létesülése, és az etikai tartalmú elgondoltság foglatában körülhatárolt szemiotikai státussal rendelkezik. Egy avantgarde detrakciós eljárás alakítja, mely a versbeszéd polifón gondolati elemeit úgy tartja, fogja össze, hogy a **többszörös grammatikai kapcsoltság** által egymásba illeszti a megbontott egységeket, és szintetikus formát képez az analitikusból.

A közölés mint detrakciós-zeugmatikus kapcsoltság

Például az *Ómagyar Mária-Siralom*tól Balassin és Aranyon át a XX. századig ívelő közölés (szűkebben mezezeugma) formai toposza tűnik föl újraformált módon a *Lemez-keresztek* felütésének **detrakciós-zeugmatikus** szintaktikai konstrukciójában:

Lemezhajad örökre a fán
zörög egy maroknyi világ –,

ahol a *zörög* állítmány vonja egybe a többféle olvasattal széttagolható mondatot (*Lemezhajad örökre a fán zörög, a fán zörög egy maroknyi világ, illetve: Lemezhajad, egy maroknyi világ zörög a fán*), de az állítmányt közölő két alany

a kapcsolt mondatnak már értelmezettje és értelmezője is, vagyis a *világ* több-funkciós mondatrészszerében – mint a *lemezahajad* azonosító értelmező jelzője – a szemantikai azonosság jelölője lesz, és teljes metaforát alkot az értelmezettel. A szemantikai azonosítás tényét erősíti, hogy a „közös” állítmány igei metafora, mely (akár egy újabb, negyedik olvasatban: *Lemezahajad úgy zörög, mint egy maroknyi világ*) bővítményeit a kifejtett azonosság szintjére emeli.

A zárlat a felütés formai **reddíciója**, valójában formai képleti mása:

víznek és csontnak fekete tányér
vásárolható már újabb kitinpáncél –,

csak a zeugmatikus kapcsoltság itt karakterisztikusabban társul a zárt mondat-szerkezet fellazításával. A kiemelt határozók következtében ugyanis az alanyok epiforikus helyzetbe kerülnek, s bár a második alany mondatrésztátusa nyitott, azonosító jelzői szerepe is releváns, a közölt mondatrészek szemantikai azonosságát az **epifora** alakzata pragmatikailag reprezentálja. A konstrukciók poligrammatikus jellegéből adódik, hogy a közlés esetükben olyan **hiperbaton**, mely metaforának tekintve választja szét az azonosított értelmezett azonosító értelmezőjétől. A szándéktól vezérelt eltérő műveleteknek ezek a nyelvileg megformált **komplex alakzatai** az egyidejű többféle olvasat kódjával – az intencionális jelentés tartományán belül – a jelölt tartalmat teszik hozzáférhetővé. „Az olvasás retorikai irányultságát” (Kulcsár Szabó 1999: 358) tehát a grammatikai létesülés adja meg, az a többszörösen motivált kód, mely a figuratív funkcióknak (vö. de Man 1986) is megjelenési formája.

Ennek a versnyelvtannak kitüntetett megoldásai a jellegzetes Nagy Gáspár-i mondatösszevonás-típusok, mindig más alakzategyüttes társulásában, de analóg szerepkörű konstrukcionális egységként és kettős dimenzionáltságú poétikai érvénnyel, mert az avantgarde ismérveit úgy struktúrálják, hogy az alulretorizált közlésmód önmagát opponálja, és – az átemelt hagyomány retorikai képletein is – funkcionális, jelentésképző alakzattá stabilizálódik.

A fő- és mellékmondatok közöléses összevonása

Aki a félelmen túli tartomány
dalokra elszánt kölyke,
jól tudja, miért e földi ág
s miért a csillagok – fölötte.
(Félelmen túli...)

A rendeltségi viszonyok jelzéseinek hiánya, az alanyi és a két tárgyi mellékmondatot képviselő főmondatbeli utalószók (vö. jól tudja *az*, *azt*), valamint a

tárgyi mellékmondatok függőségét explikáló *hogy* törlése a líra eredendően parataktikus jellegéhez közelít, s miközben oldja az alárendelés szilárdabb kötését – s az előszó intonációját, pszichológiáját tükrözi –, szintézisbe hozza a versmondat tagmondatait. A főmondatral kapcsolt – s az azt közrefogó – tagmondatok rendje, versmondattani elrendezése (egy A, Á, T tipológiában) annak a preszupponált jelentésnek a hálója, retorizált grammatikai-szerkezeti konstrukciója, melyet a két tárgyi mellékmondat indukál, s mely az elől álló alanyi mellékmondatral fejlik a személyranggal reprezentált tárgyi mellékmondatokig. Közülük az első „beleolvad” főmondatába, hogy az általa „kifejezett tényállás igazságát” (Kiefer 1983: 192), a „félelmen túli” magatartás célját a *jól* fokhatározóval támogatott *tudja* a *miérttel* egy közvetlen viszonyban tételzeze fel. Ezt a „morális létszemléletet” (Görömbei 1996: 233) rögzíti a szilárd jelentésképzés egyirányú folyamatában a grammatikai formával közvetve jelölt *föld* – *ágy* szemantikai azonosítás, a beszélő/alany ismert előfeltevése, valamint a Babitscsal folytatott rejtett párbeszéd, a „... miért e földi ágy / s miért a csillagok – fölötté” epanasztrofikus hiányos kérdő mondatformulának az Esti kérdésre való alludálása. A detrakciós analitikus-szintetikus forma így válik a költői szerepmagatartást felépítő, összetartó grammatikai alakzattípussá.

Hasonló funkcióval rendeződnek alakzatba, és képződnek az etikai integritás burkává a magatartás előhívta formák kombinációi *A Fió naplójából* című versben.

a) A mellékmondat-elhagyásos hipozeugma és az epiforából kifejlő reddíció

... csupán el kéne hinned... de nem hiszed hogy éppen
ők jöttek-szöktek el a maszkabálból hogy éppen ők
azok a független kutyák...

A két egymást követő főmondat – azonos, közös tárgyi mellékmondatokkal – egy mellékmondat-elhagyásos **hipozeugma** alakzata, melyben az első főmondathoz odaértett mellékmondatok a „hiányos” mondat igenévi alanyához, míg az egységet alkotónak igei állítmányához (az igenévi alany alapszavához) kapcsolódnak. Ez és a főmondatokból hiányzó utalószó (melyet a második rendel szintaktikailag az elsőhöz) fokozza a „szétszerelt” mondat tömörségét, ugyanakkor a főmondatok ilyen pozíciójában nyomatékot kap az elvárástörő ellentét. A „csupán el kéne hinned” még kérdőjelezi, a „de nem hiszed” viszont már egyértelműen megvonja a két mellékmondatról igazságuknak érvényét, s hogy az **enjambement**-nal megbontott „éppen / ők” **epifora** leváló elemével **reddícióba** fordul, s hogy ezt a mellékmondatok alanyai alkotják, az **epiforából** kibomló, kifejlő **reddíció** az egymásba csúsztatott mondatokon belül jelöltté teszi, s mintegy kimetszi az etika világában elutasított tartalmat.

b) A mondatösszevonásba beépülő chiasztikus reddíció

... nem tudom még hogyan viselem tartósan a szégyent
 hogy együtt néztük ugyanazt az eget folyót hangyafészket
 és másképp vert a szívem másért pirultam el
 másért szorult ökölbe a kezem és másképp láttam
 ugyanazt a fát...

A hiányos viszonyjelzések által tagolt összevonásos értelmező jelzői mellékmondatokban (és *másképp* vert a szívem / *másért* pirultam el / *másért* szorult ökölbe a kezem / és *másképp* láttam...) a mód és az ok, a *másképp* és a *másért* **chiasztikus reddíciója** irányítja a jelentésképzést, sűríti apollinaire-i módon a lényegét, az **ugyanazt másképp** szemlélet antitézisé, mely a „hogyan viselem tartósan a szégyent” függő kérdés pragmatikai előfeltevése, egy etikai tartalmú tagadásos előfeltevés, a szituációból fakadó tarthatatlan léthelyzet.

Mivel a magatartásra való rákérdezés indokait a *szégyent* értelmező mellékmondatok adják, a grammatikai forma elsődleges szerepét a formába beépülő alakzatok rögzítik (a demotivált grammatikát alakzatai motiválják).

c) A mellék- és főmondat egybevonása mint konklúzió

A következményként kialakított költői magatartás a zárlat mondatösszevonásában kapja meg alakzatformáját:

... míg a szem él látni kell fele-Barátaim!...

A mellék- és főmondat egybevonása egyrészt növeli a *kell* illokúciós értékét, másrészt – lazítva a grammatikai hierarchiát – az *addig* szemantikai korlátai nélkül nyitva hagyja az egyidejűség folyamatát. A *fele-Barátaim* „avantgarde” szétbontása, a dadát imitáló nyelvi dekonstrukció meg éppen a szétszerelésben lesz jelentéses, az uráli korból öröklött félnek a mellette álló társra utaló eredeti jelentése (Balázs 1980: 468) tevődik át a diakrón síkról a szinkroniába, kategorikusan jelezvén a máshova tartozást.

A kompozíciót átfogó chiasztikus reddíció

Már egész kompozíciót átfogó megoldás a **chiasztikus reddíció** az *Előbb és aztán*ban, azzal a kettős poétikai relevanciával, mely a zeugmatikus szerkesztést a forma által, önmagára reflektáltan zárja keretbe:

Előbb a kétségbeesések
 aztán a kétségbevonások

bizony barátaim
 jönnek a megrovások
 .....
 Bizony barátaim
 jönnek a megrovások
 előbb a kétségbeesések
 aztán a kétségbevonások

A verset indító hipozeugma alakzatát a chiazmus formálja át protozeugmává, s ez reddíciót alkotva saját előzményével, nemcsak oldja a szerkezet feszültségét, hanem rendet is teremt a konstrukción belül.

A láncszerű zeugmatikus konstrukció, a kettős protozeugma

A „társadalommegítélő moralitás” (Jánosi 2000: 367) erősíti a *kell* és *nem szabad* illokúciós erejét, s az illokúciós erőter vonatkoztatja egymásra a **láncszerű zeugmatikus** konstrukció elemeit, és motiválja az olvasatot integráló formát az *Öröknyár: elmúltam 9 éves* című versben:

(p. s.)
 egyszer majd el kell temetNI
 és nekünk nem szabad feledNI
 a gyilkosokat néven nevezNI!

A *feledni* és a *nevezni* igenévi alanyok között, közrefogott tárgya a *gyilkosokat*, melyet a *felednihez* – a *nem szabad* állítmány kíséretében – valójában az **enjambement** lendülete köt (*és nekünk nem szabad feledni a gyilkosokat*), a *neveznihez* pedig – értelmileg – a szerkezetből kihagyott *kellen* át illeszkedik (a *gyilkosokat néven kell nevezni*). Ez az olvasat a kifejtett tárgyat – egy bennfoglalt geminációban – újból reprezentálja (*és nekünk nem szabad feledni a gyilkosokat, néven kell nevezni a gyilkosokat*), de hasonló eredményű az analitikus szétírás is (*és nekünk nem szabad feledni azt, hogy a gyilkosokat néven kell nevezni*).

Az idézett utóirat **kettős protozeugma**, melynek távolabbi (*kell*) s közelebbi (*nem szabad feledni*) kiemelt elemét a között *gyilkosokat* tárgy vonja össze. Ugyanakkor a *kell eltemetni* alanya a szövegelőzmény *test* és *csont* grammatikai alanyában

(vö. a test
 a csont
 Nincs sehol...)

a vers pragmatikai tárgyát köti le, s így a *kell* a teljes szövegértelelem szintjén a **hipozeugma** funkcióját is betölti, képviseli.

A nyitva hagyott tagmondat státus, a közlő metafora és a kifejtő reddíció

Többféle olvasatot involváló kód az *Ők már kívárlják...* kezdő sorainak az összekapcsolt határozóval szerkesztett formája:

Ők már kívárlják
ott a föld alatt
hűségesen simul
homok agyag –

A beágyazva kiemelt „ott a föld alatt” mondatot zár és újat nyit egyszerre (*Ők már kívárlják ott a föld alatt, ott a föld alatt hűségesen simul*), s mint két állítmánynak alárendelt mondatrész, függőséget teremt a szövegrészek között. Ezt a függőséget nem bontja meg, hogy a „nyitva hagyott” tagmondat-státus, vagy másképpen a grammatikailag „eldönthetetlen” olvasat lehetővé teszi a mellékmondati minősítést. Ebben az esetben a „hűségesen simul...” az „Ők már kívárlják...” határozói mellékmondata, mely a jelölt tartalom komplexitásának megfelelően többfunkciós analitikus-szintetikus forma, értelmező színezetű helyhatározói mellékmondat.

Mondattani szempontból ugyancsak relativált az éssel kapcsolt újabb tagmondategyüttes:

– és

nápolyiként a
megtört deszkaprés
nyelvük helyére hull
akár a kés

Reprezentált helye az „ott a föld alatt”, amellyel állhat mellé- vagy alárendelő viszonyban, ezért határozói mellékmondatának szintje is bizonytalan. Mégis bármelyik megadható elemzésében a transzcendens szenvedésmorálnak, az ironikusan tragikus állapotnak a retorizált grammatikai jelentésképző alakzatformája, *két egybefűzött teljes metafora* nyelvi – közlő – megjelenési módja. A szemantikai azonosítás tengelyén a *deszkaprésre* először a *nápolyiként* essivusi állapot-határozó, majd a hasonlító állapothatározói mellékmondat vonatkozik. A szintagmatikus kapcsolatokban ezt a vonatkozást a *hull* igei állítmány jelzi, a *nápolyi* és a *deszkaprés* viszonyát formálisan, a másik relációt pedig mint *zeugma*. A szemantikai viszonyok többsikű hálózatában a mellékmondati viszonyító alany távolságát egyrészt a tömörítő alakzat ellensúlyozza, másrészt a viszonyított két viszonyítója is egymás metaforikus hatókörébe vonódik (vö. Tolcsvai Nagy 1996). Ehhez a sűrítéshez járul még hozzá, hogy maga a képszerkezet összevont **chiazmus**, mely azonos szerepű szélső pólusaival **reddíciót** ír a grammatikai konstukcióba (*nápolyiként – deszkaprés – kés*).

A Nagy Gáspár-i versmondattani kidolgozás a zárlatban – ahogy azt az *Előbb és aztán* szerkesztése is példázta – feloldja a kezdet intenzív tömörségét:

de Ők már kívárlják
ott a föld alatt
kivárlja ott velük
homok agyag –

A kifejtő reddícióba foglalt epanasztrofé (*kivárlják – kivárlja*) újra szervezi a nyelvtani viszonyokat, és az olvasás retorikai módját is kialakítja.

SZAKIRODALOM

- Balázs János 1980. *Magyar deákság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Görömbei András 1996. Nagy Gáspár újabb versei. In: *A szavak értelme*. Püski, Budapest.
Jánosí Zoltán 2000. „Két part között a hit.” In: Görömbei András (szerk.): *In honorem Tamás Attila*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
Keresztury Tibor 2000. Az öntudat rehabilitálása. In: Görömbei András (szerk.): *In honorem Tamás Attila*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kulcsár Szabó Ernő 1994. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum Kiadó, Budapest.
Kulcsár Szabó Ernő 1999. Az elidegenített nyelv „beszéde”. *Irodalomtörténet* 30.
de Man, Paul 1986. The Resistance to Theory. (Ford.: Huba Miklós) In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Gáspári László

SUMMARY

Gáspári, László

Types of sentence contraction and their function in Gáspár Nagy's poetic language

This paper is part of a larger research project on stylistic figures. Both the author's earlier work and the present paper have as one of their striking features that his analysis of the system of figures takes grammatical description as a point of departure, goes through a pragmatic component, and is finally embedded in a text description in the contemporary sense. In the case of literary texts, the author's claims are fully in accord with current results in hermeneutics, literary theory, and literary history, as well.

A farkas állatnév összetett növényneveinkben

A botanikában az olyan összetételek, melyeknek jelzői előtagja a *farkas* név, erősen pejoratív jellegűek; a kártékony, félt és megvetett állat nevével jelölt növények hasznavehetetlenségét, vadságát, mérgező voltát fejezik ki. A *farkas-gégevirág*, *farkasgomba*, *farkashézaggyökér*, *farkasölőfű*, *farkascseresznye*, stb. népi nevek mind a növény veszélyességére figyelmeztetnek. Így, az utótaggal jelölt növényvel szemben, vadon termő, hitvány fajokat jelölnek (pl. *bab ~ farkasbab*; *szőlő ~ farkasszőlő* stb.). Ókori művekben, majd a középkori füvészkönyvekben is gyakori a lat. *lupus* 'farkas' névvel jelölt növény: *Lupinaster*, *Lupinus albus*, *Lupinus angustifolius*, *Lupinus luteus*, *Lycopodium* (< gör. *lykos* = farkas), *Lycopus*, *Lycoperdon*, *Faucaria lupina*, illetve később az ezek mintájára keletkezett újlatin nyelvi r. *ochiul lupului*, *lupoaie*, *gura-lupului*, *turta lupului*, *laptele lupului*, *marul lupului*, fr. *tue-loup*, *raisin de loup* vagy az a. *wolf's-bane*, ném. *Wolfstrapp*, *Wolfsmilch*, *Wolfsauge*, *Wolsklee*, szb.-hv. *vučja stopa*, szlk. *vlkovec obyčajný* stb.

(Érdekes, hogy a magyar állatnév növénynévként átkerült az erdélyi szászba, illetve az ottani román nyelvjárásba is; vö. e. szász *Farkasch*, r. N. *farcaș* 'ringlőszilva' /NP. 450/, e. szász *Farkaschbirne* 'Pirus communis' /uo. 329/.)

farkasalma J: *Aristolochia* (MNöv. 57). R: 1470 k.: *farkafalma* 'Aristolochia longa' (CasGl. 10), 1525 k.: ua. (Ortus 2), XVI. sz. első fele: *farkas alma* 'ua.' (Herbolarium), 1578: *him v. nőstin farkas alma*, *hayas farkas alma* 'Aristolochia' (Herbarium 143), 1584: ua. 'Aristolochia clematis' (NomPann. 24), 1588: ua. (FrankHasznK. 20), 1603: ua. (MedVar. 765), 1604: ua. (MA.), 1619 e.: ua. (OrvK. 1267), 1643: ua. (Com:Jan. 27), 1702: ua. (Miskolczi G.: Egy jeles vadkert 511), 1745: *farkasalma-gyökér* 'Radix aristolochiae' (Torkos: Taxa pharmae. 9), 1752: *farkas alma* 'Aristolochia' (PP.PaxCorp. 382), 1762: ua. (PP. 806), 1798: ua. (Kitaibel 164), 1813: ua. (SzT. 3: 706), 1831: *farkasalma* 'Aristolochia' (Kreszn. 1: 150), 1833: ua. 'kiszíjja az fogakat, ínyeket' (Kassai 2: 151), 1841: *farkasalma* (NövTan. 387), 1864: ua. 'gegevirág' (CzF. 2), 1894: ua. 'Aristolochia' (Pallas 6: 705), 1911: *farkas alma* 'ua.' (Nsz. 102). N: ÚMTsz. 2: 280: *farkasalma* (Alföld, Pest m. északi része, Galgamácsa, Monor, Kunsztmiklós, Ns.nádudvar, Viss, Kp.-Tisza-vid., Nagykuság, Békés, Csenger, Hortobágy, H.böszörmény, Szabolcs-Szatmár m., Csermosnya-v., Bodony), *farkasóma* (Écs, Z.baksa, Kötse, Szokolya, Pográny), *farkasóma* (Lovászpata) 'Aristolochia clematis', *farkasalma* (Kk.félegyháza) 'Echinops', *farkasóma* (Szentgál) 'Physalis alkekengi', *farkasómafa* (Bocfölde környékén) 'Aristolochia clematis' / SzamSz. 1: 255: *farkasalma* / OrmSz. 145: *farkasóma* 'ua.' / SzlavSz. 1: 222: *farkasama* 'ua., mérög' / NéprÉrt. 33: 239: *farkasóma*

(Cserszegtomaj) 'ua.' / Nyárády 31: *farkasalma* (Marosv.h.) / MNy. 4: 31: ua. (Réty) 'Aristolochia Clematitis' / Nagy 12: *farkasóma* (Nagyváty) / Vajkai 63: *farkasalmafa* (Borsa) / Nép és Nyelv 1943: 96: *farkasalma* (Horgos, Hantháza) 'termést, levelet megfőzik, jó barna leve lesz, ... a tehén-, ló szája fáj, meggurgujázni vele' / MNy. 39: 160: *farkasóma* (Komárom m. Kürt) 'Aristolochia clematis' / Péntek–Szabó 204: *farkasálma* (Magyarvalkó, Sztána, Szucság), *farkasálmafa* (Bábony, Bánffyhunad, Kalotadamos, Nyárszó, Váralmás, Zsobok) 'ua.' / Kótyuk 77: *farkasalma* (Kárpátalja, Rát) 'ua.' / Nyr. 86: 439: *farkasóma* (Kopács), uo. 441: (Kórógy) / MNy. 45: 218: ua. (Martos) 'ua.' / Nyr. 10: 331: *farkas óma* (Vas és Sopron m.) 'ua.' / NéprÉrt. 35: 79: *farkasóma* (Göcsej, Zala-baksa) 'ua.' / Herman:Pázt. 676: *farkasalma* (Jakobi-pusztá) 'Echinops ruthenicus' / BaNyj. 73: *farkas"óma* 'Aristolochia clematis'.

Természetesen hatóanyagai révén – kellő adagolással – ez a mérgező növény is lehet nélkülözhetetlen orvosságok, a gyógyászat alapanyaga. *Aristolochia* neve az *aristos* 'legjobb' és a *locheia* 'szülés' szavakból van képezve. Ez is gyógynövény voltára utal, azaz a szülést segítő szerepét tartották fontosnak. De egyéb területeken is hatásos lehetett, így például marhák bőrbetegségei ellen tejből, ecetben, borban főzve volt használatos. A leveleit zúzott sebekre és orbánc ellen használták, mint azt egy XVII. sz.-i följegyzés is tanúsítja (Nép-Nyelv. 1935: 176): „az össze romlott csontokat, golyóbist, nyilat, lő... set kiszija es az fogakat, inyekeket meg tisztitya. Az férgeket is ki szija kihullatya”. Ma is gyógynövény, a Komárom megyei Martos községben többféleképpen is hasznosítják: „Mékfőznyi mindénit; a levive a vágássebét mosnyi; nagyon kitisztíttya.” Másrészt „bóhák ellen farkasómát hánynok az ágy alá, hogy attú megdöglik” (MNy. 45: 218), a Kárpátalján pedig drogjának forrázatával nehezen gyógyuló sebeket, gyulladásos testrészeket borogatnak (Kótyuk 77).

Magyarországon a gyökerét, föld alatti gumóját *földialma*, *farkasalma* néven árulták a gyógyszertárakban. Német nevét, a *Wolfsapfelt* magyarból fordították, hiszen a növény a XV. században tőlünk Németországba szállított kiviteli árucikk volt. Egy akkori német kódex széljegyzete szerint a neve *vngerischwurcz* (Term. 1938: 204), azaz tkp. 'magyargyökér' volt. Egyéb idegen nyelvi megfelelői a r. *mārul lupului*, blg. *bŕlesa jabbka* 'Aristolochia' (LWb. K0431), szb-hv. *vučja stopa*, szlk. *vlkovec obyčajný* 'ua.' (Weeds 162).

A borászatban használatos *farkasalmaiz* kifejezést a farkasalma illatára emlékeztető, rendszerint kellemes borízre alkalmazzák. Ilyen íze van például a cabernet és a merlot szőlőfajták borának.

farkasalmafalevél J: Az *Aristolochia clematis* levele (ÚMTsz. 2: 280).

Hódmezővásárhelyen és Borsán följegyzett név; népi gyógyszer elnevezése.

farkasalmalevél J: Az *Aristolochia clematitis* levele (ÚMTsz. 2: 280). N: Kovács 35: *farkasómalevél* (Szigetköz) 'ua.' / ÚMTsz. 2:280: ua. (Csákánydoroszló, Z.baksa), *farkasalmalevél* (Csoma, Kk.félegyháza, Hú.pályi, N.bánya, Ny.császári, Ny.egyháza, H.nánás).

Gyógyhatású: „friss, metszett sebre farkasóma levelet ... tesznek” (uo.).

farkasbab J: 1. csillagfűrt; 2. sisakvirág; 3. békabogyó (MNöv. 57). R: 1578: *farkas bab* 'Faba alba' (Herbarium 153a), XVI. sz. utolsó harmada: *far-*

kasbab 'Herba paris' (Ars Medica), 1706: *farkas bab* 'Aconitum' (PPNomH.), 1792: ua. (Váli 183), 1793: ua. (Földi 15), 1831: *farkas-bab* 'Actaea spicata' (Kreszn. 1: 150), 1843: *farkasbab* 'ua.' (Bugát 123), 1845: ua. (Műsz. 198), 1864: ua. 'farkasszőlő' (CzF. 2: 607), 1903: ua. 'Aconitum napellus' (MVN. 109), 1911: ua. (Nsz. 103). N: Pallas 6: 706: *farkasbab* (Dunántúl) 'Euphorbia cyparissias'. A magyar név a ném. *Wolfsbohne* 'Lupine' (Mackensen: DWb. 1174) és az ol. *fava di lupo* 'farkasbab' (TESz. 1: 847) tükörszava. Ami a *farkasbab* 'Lupinus albus' jelentését illeti, az egykori névadást a *farkas* előtaggal az indokolta, hogy a növény alkaloidjai foszformérgezéshez hasonló zsíros máj-elfajulást, úgynevezett lupinózist okoznak. Az ötvenéves nemesítői tevékenység eredményeként azonban mára majdnem alkaloidmentes fajták jöttek létre, a mag szóva finom csemege, hüvelyes termésű takarmány- és zöldségnövény.

Pörkölés következtében méregtartalma elillan, így aztán valódi kávé pótlására is használható és *kávépótlékborsó*, *vadkávé*, *magyarkávé*, *gyöngyösi kávé* (Nyr. 71: 64) néven ínséges időben, amikor a *Coffea arabica* termésének árát nem tudják megfizetni, használják is. L. még az őrségi babkávéről Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása c. munkáját (ismerteti Beke /Nyr. 70: 79/, aki fölveti a kérdést: vajon miféle kávé ez az Őrségben termő babkávé, mert hogy nem valódi kávé, az nyilvánvaló). Kardos azt írja a kávéfogyasztásról, hogy babkávét (szemeskávét) itt-ott lehet látni a kertekben: megpirítják és kifőzik.

A *Lupinus csillagfürt* neve azzal magyarázható, hogy régen azt tartották a növényről, hogy a csillagokból gyűjt tápanyagot.

farkasbogyó J: 1. *Scopola carniolica*, csüngőbelénd; 2. nadragulya (MNöv. 57). R: 1807: *farkasbogyó* 'Scopola' (TESz. 1: 846), 1843: ua. 'Bacca belladonnae' (Bugát 123), 1908: ua. 'Atropa belladonna' (Zelenyák 87), 1911: ua. 'Atropa' (Nsz. 103), 1925: ua. (HGy. 174).

A növények bogyószerű, mérges termését juttatja kifejezésre az elnevezés, akárcsak a nadragulya *farkascseresznye*, *ördögszőlő* (Zelenyák 87), *ördögbogyó*, *mérges cseresznye* (MNöv. 135) hasonnevei. Német megfelelője a *Wolfsbeere* 'ua.' (TESz. 1: 847). Az 50–200 cm magasra megnövő nadragulya a bükkös erdők, erdei vágások igen-igen mérgező növénye, amelyet a felsőháromszéki nép *natyfü*, *nagyerejűfü*, *tudósfü*, *szerencsefü* (Folklór Archivum 1: 91) néven ismer; szerencsehozónak, tudósnak, általában nagyerejűnek tart. Helyét a népi hiedelemvilágban feltűnő biológiai tulajdonságai révén foglalta el (kora tavasszal, szinte a hó alól dugja ki hajtásait; nyár közepén „elment”, teljesen leszáradt; ha ráépítették az épületet, még a küszöbön belül is – napfény, eső hiányában is – két évig élt). Nyelvjárási nevei is mutatják, hogy különös becsben tartott növény. Számos hiedelem kapcsolódik hozzá, mágikus erejéről a magyar etnikum egész területéről ismer a néprajztudomány szórványos adatokat. A vendéglősök körében a Szilágyságban keresett növény lehetett, mert „Áss a küszöbbe matragulyát, s nem viheti el senki a szerencsét, s te is otthon ülő lész.” „Áss a hordók ászokfája alá matragulyát, megjön a szerencséd, elkél a borod”; „árujják a piacon es”, s „Bras-sóba es vót” (uo.). A Székelyudvarhely környéki Siklódon a boszorkányok a fenti módon – küszöb alá ásott nagyfűvel rontottak. Kuruzslás, varázslás eszközeként rontani és gyógyítani lehetett vele, amint az a szegedi boszorkányperek vallomá-

saiból kitűnik. A boszorkányszombat résztvevői varázskénőccsel kenték be magukat, a *boszorkányszír* összetevői között szerepelt a farkasbogyó is, melynek hatóanyaga egyes kutatók szerint a bőrön át felszívódva a repülés, zuhanás érzését kelti.

A nadragulya tudományos nevének (*Atropa belladonna*) magyarázatát l. a *farkascseresznyénél*.

farkasboroszlán J: *Daphne mezereum* (MNöv. 57). R: 1805–10: *farkasboroszlán* 'Daphne mezereum' (Márton 29), 1807: *farkas Boroszlán* 'ua.' (MFüvK 252), 1833: *farkas-boroszlán* 'ua.' (Kassai 2: 151), 1838: *farkasboroszlán* 'ua.' (TESz. 1: 846), 1864: ua. (CzF. 2: 608), 1869: ua. (Math. és TermTudKözl. 6: 205), 1909: *farkas boroszlán* 'ua.' (MNy. 5: 187). N: SzegFüz. 2: 158: *farkasborostyán* (Szászfenes) 'Daphne mezereum' / ÚMTsz. 2: 280: *farkasboroszlán* (Gyimes-vid.) 'ua.'

A növény valamennyi szerve a csípős ízű *mezerin* nevű méreganyagot tartalmazza, a pejoratív jelentésű *farkas* előtag erre utal. Orosz megfelelője ezzel az állatnévvel a *volcse lyko* 'ua.' (MO. 193). A *boroszlán* (R. 1783: „*Syringa vulgaris* ... *Boroszlán*” /TESz. 1: 348/) pedig szerb-horvát eredetű növényneveünk; vö. szb.-hv. N. *brstan*, *bstran*, *bersljan* 'borostyán, repkény'. Megvan több más szláv nyelvben is: blg. *brisljan*, mac. *brslan*, *brslen*, szln. *bršljan*, cs. R. *brziestan*, le. R. *brzestan*, *brzostan* 'ua.'. A román N. *boroșleán* 'borostyán' (uo.) a magyarból való átvétel.

A magyarban használatos számos nyelvjárási alakváltozat (*boraszlán*, *boroslán*, *borosleány*, *buruslán* /ÚMTsz./, *boroslány*, *boroszlány* /MNyatl. orgona alatt/) némelyike népetimológiás alakulat.

farkasbors J: *Daphne mezereum* (MNöv. 57). R: 1780: *farkas bors* 'Daphne mezereum' (Phytologicon 89), 1835: ua. (Kováts 350), 1843: *farkasbors* 'Cubebae' (Bugát 123), 1894: ua. 'Daphne mezereum' (Pallas 6: 706). N: FöldrKözl. 22: 63: *farkasbors* (Mátra) 'Daphne'.

Nyilván összetartozik az előző szócikkbeli *farkasboroszlán* 'ua.' elnevezéssel, melynek rövid, „értelmesített” alakja lehet.

farkasborsó R: XVII.sz.: *farkas borso* 'Lupini; keserű bab' (Dioscorides bej. 168).

Ez, akárcsak a német *Wolfsbohne* 'ua.' (PbF. 277), latin elnevezésből származik (< lat. *lupus* 'farkas').

farkascsengőfű J: (Borsod) *Polygonatum* (MNöv. 164). R: 1908: *farkascsengőfű* 'Polygonatum officinale' (Zelenyák 118), 1911: *farkas csengőfű* 'ua.' (Nsz. 103). N: Kovács 27: *farkascsengőfű* (Szigetköz) 'Polygonatum sp.'

A salamonpecsét (~ ném. *Salomons-siegel* (PbF. 362), fr. *sceau de Salomon* /HGy. 177/ 'ua.') egyik népi neve. Latin *Polygonatum* (< gör. *polys* = sok; *gony* = térd, csomó) elnevezése arra utal, hogy a száron számos csomós dudor található. Erre vonatkozik a növény *soktérdű-gyöngyvirág* (MNöv. 164) társneve is.

farkascseresznye J: *Atropa bella-donna* (MNöv. 135). R: XVIII. sz.: N. *farkas cseresznye* 'Belladonna, Tollkraut' (Nyr. 85: 212), 1807: *farkas-tseresznye* 'Atropa belladonna' (MFüvK. 175), 1833: ua. 'Atropa belladonna, ártalmas mérges tseresznye; nadragulya' (Kassai 2: 151), 1835: *farkascseresznye* 'mérges

cs.’ (Kováts 92), 1842: *farkascseresznye* ‘Belladonna’ (Peregriny: TermTört. Buda.73), 1843: ua. (Bugát 123), 1845: ua. (Műsz. 198), 1874: *farkas cseresznye* ‘ua.’ (Nyr. 3: 222), 1894: *farkascseresznye* ‘Atropa belladonna’ (Pallas 6: 706), 1908: ua. (Zelenyák 87). N: ÚMTsz. 2: 280: *farkascseresznye* (Privigye vid.) ‘Atropa belladonna’, *farkascserésnye* (Csákánydoroszló) ‘Solanum nigrum’ / MNöv. 57: *farkascseresznye* (Vas m.) ‘nadragulya’ / MNy. 39: 160: *farkas csérésnye* (Komárom m., Kürt) ‘Solanum nigrum’ / MNy. 33: 346: *farkascserésnye* (Örisziget) ‘Lonicera xylosteum’.

Német megfelelője a *Wolfskirsche* ‘vadcsereznye’ (Mackensen DWb. 1174); alighanem ennek alapján, tükörfordítással honosodott meg a név a magyar botanika szaknyelvében. A névadás alapja a növény sötétvörös, feketés, cseresznyéhez hasonlító bogyótermése, mely veszedelmes, igen mérgező; innen a pejoratív értelmű előtag az összetételben. A debreceni fűvészkönyvben Diószegiék *mérges tseresznye* néven is szerepeltetik (MFűvK. 175). A nadragulyának igen sok társneve utal erre a tulajdonságára; vö. R. XVIII. sz.: *dühösfű*, *veszettfü*, *ördögbibirkó*, *álomfü*, *kábitó bogyó* (Nyr. 85: 212), mai nyelvjárási *álomhozófű*, *altatófű*, *bolondítófű*, *mérgescseresznye*, *ördögbogyó* (MNöv. 135).

A tudományos fajnév utótagja díszítő jelző (lat. *bella donna* ‘szép asszony’ > fr. *belladone*, *belladame* /HGy. 174/), és azzal van összefüggésben, hogy a növénynek pupillatágító hatása van. Ezt az atropin nevű alkaloid idézi elő. Az *Atropa* előtag Linnétől ered. A legenda szerint Marcus Aurelius hadseregét – amikor i. e. 34-ben a Római Birodalom keleti terjeszkedésének érdekében a parthusokkal háborúzott – nadragulyával mérgezték meg. A három párka közül Atroposz vágta el az élet fonálát.

farkascserge J: *Polypodium vulgare*; *Pteridium aquilinum* (Péntek–Szabó 316). N: ÚMTsz. 2: 280: *farkascserge* (Magyarókereke) ‘*Pteridium aquilinum*’ / Péntek–Szabó 276: *farkascserge* (Nagykapus), *farkascseré* (Sztána), *farkascserge* (Zsobok), *farkascserge* (Győrmonostor, Győrvásárhely, Kiskapus, Magyarvalkó), *farkascsergő* (Magyarbikal), ‘*Pteridium aquilinum*’, 272: *farkascserge* (Kiskapus), *farkascserge* (Győrmonostor, Mogyorókereke, Körösfő), *farkascsergő* (Inaktelke, Kiskapus), *farkascsergő* (Kalotaszentkirály-Zentelke) ‘*Polypodium vulgare*’, 229: *farkascsergő* (Kiskapus) ‘*Dryopteris filix-mas*’ / BotKözl. 64/1: 27: *farkascserge* (Kalotaszeg) ‘*Pteridium aquilinum*’.

Az erdélyi szó a magyar–román nyelvi kölcsönhatás eredménye, az átvétel iránya nem dönthető el. A r. *țolu lupului* ‘*Polypodium vulgare*’ (Péntek–Szabó 175) kifejezéssel függ össze, egymás tükörszavai.

farkacsinge J: *Aristolochia clematis* (ÚMTsz. 2: 280). N: uo.: *farkacsönge* (Kákics) / OrmSz.: ua. A farkasalma hasonneve. Az összetett szó utótagja nyelvjárási szó (R. 1838: *csinge* /Tsz./, *cséngé* /EtSz. 1: 1074/); talán a ‘hinta, függelék’ jelentésű *csinga* szóval függ össze, és a növény valamely részére utal.

farkasebtej N: Ethn. 8: 94: *farkasebtej* (Hetés) ‘*Euphorbia cyparissias*’.

A német *Zypressenwolfsmilch* ‘ua.’ (PbF. 143) névvel függ össze (*cyparissias* = ciprushoz hasonló > ném. *Zypressen* előtag). A *Wolfsmilch* ‘farkastej’ jelentésű. L. a *farkasfűtej* szócikket.

farkasfing J: pöffeteggomba (NyTudÉrt. 80: 27). R: 1787: *farkas fing* 'ua.' (uo.).

A *pöffeteggomba* elnevezés igen régi (1578: Herbarium 28: *poefeteg-gomba*, 1584: Beythe: *pöfeteg*, 1590: SzikszF.: *poeffedek*, 1838: *pöfeteg-gomba* /Tsz./); és ma is használatos. A *fing* utótag magyarázatára vö. a tinóru (tinótorty) gombanévvel. Ugyanígy hangutánzó elnevezés a *bábfing-gomba* (Pallas), a *lófing* és *pőfing* (Benkő, ill. Tordán: Nyr. 42: 11) is. Szalontán *lűfing* és *bikafing* ismeretes (MNY. 13: 126). A *tinótorty* jelentése is csak így magyarázható, vö. *tortyog* 'szortyog' (Balaton mell.), *tortyan* 'buggyan' (Háromszék m.), *trottyos* 'fingós' (Szentés), *trotty* (Bács-Bodrog m.), *tritty-trotty* 'fing' (Debrecen) (MTsz.). Vö. a *bikafing*, *farkasfing*, *lófing*, *lúdposz* elnevezésekkel. A *-posz*, *-fing*, *-torty* utótagok azonos jelentésű és funkciójú megfelelői más nyelvekben is megvannak, vö. például gör. szakny. *Lycoperdon* < *Lykos* 'farkas' és *perdon* 'fing'.

farkasfog J: *Bidens tripartita* (VN. 28). R: 1520 k.: *farkas fog* 'Barba Iouis' (Növ. 3), 1520 k.: *farkas fogh* 'Semper viva' (Herbolarium), 1603 k.: *farkas fog* (MedVar. 227), 1619 e.: *farkas fogh* 'fünem' (TORVK. 167), *farkas fog* (OrvK. 1325), 1629: *farkasfog* (Nyr. 34: 202), 1703: *farkas fog* (Botanicon), 1783: ua. 'Bidens tripartita' (NomVeg. 426), 1813: ua. (OrvF. 369), 1815: ua. (Kassai B 239), 1825: *farkasfog* 'ua.' (Lexicon Budense 190), 1833: *farkas-fog* (Noszvaj vid. 'tsörgő-fű' (Kassai 2: 151), 1843: *farkasfog* 'Bidens tripartita' (Bugát 123), 1845: ua. (Műsz. 198), 1864: *farkasfog* 'Lupus: mocsáros helyeken tenyésző fű' (CzF. 2: 608), 1894: ua. 'Bidens bipinatus, tripartitus' (Pallas 6: 708), 1925: ua. (MF. 1116). N: ÜMTsz. 2: 280: *farkasfog* (Békés, Szeghalom, N.zerénd) 'különféle, nedves helyeken tenyésző, tüskés termésű gyomnövények, leggyakrabban a Bidens neveként', 281: ua. (Dormánd, Bh.ugra, N.szalonta, Csombord, A.-Fehér vm., Ms-t. vm.) 'ilyenfajta gyomnövényeknek szűrés, tüskés ... termése' / MTsz. 1: 547: *farkasfog* (Borsod m.) / OrmSz. 145: ua. 'gázfölvérte helyek egyik növényének termése: beleragad a ruhába, alig lehet kiszedni' / MNY. 4: 31: ua. (Réty) 'Eryngium planum; lidércfű' / Nép és Nyelv 1943: 96: ua. (Vésztő) 'Bidens tripartitus' / Péntek–Szabó 209: *farkasfog* (Alszege, Felszege, Kapus mente, Inaktelke, Mákó, Nádasdaróc) 'subás farkasfog'.

A *farkasfog* összetétel – mint a nyelvben már más jelentésben meglévő összetett szó – vált egyszerű botanikai terminussá, a *szarkaláb*-, *kakastaréj*-féle összetételekhez hasonlóan. A farkas kétkaréjú, hegyes tépő-, illetve zápfogaival és hosszú hegyes szemfogaival függ össze a farkasfog kifejezés: kiálló, tühegyes, a többenél hosszabb fog (pl. csikónál).

A növénynek szeldelt, lándzsás, fűrészszélű levelei átellenes állásúak, hasonlóak a fogazathoz, ám mégsem ez a név motivációja. A terminológia elsősorban a ruhába akadó termésekre vonatkozik, és csak másodlagosan magára a növényre. Ennek ugyanis „ragaszkodó” termése van, szigonyos tüskékkel tapad mindenhez. Hasonneve, az *ördögfog* is a fűrészszelű fogú, szálkás termésre utal, mert a növény érett kaszatjai horogszerűen visszahajló árhegyben végződnek, amellyel megkapaszkodnak az állatok szőrzetében, távolabbi élőhelyekre is eljutva.

Román megfelelője a *dentriță* 'ua.' (Szabó–Péntek 209).

A latin *Bidens tripartitus* név előtagjában is szerepel a *fog*, pontosabban a 'kétfog', míg a *tripartitus* utótag 'háromrészes' jelentésű.

farkasfűl J: *Aristolochia clematitis* (MNöv. 57).

A farkasalma (gégevirág, hézaggyökér stb.) egyik alakfestő, zoomorf társneve.

farkasfű J: *Euphorbia marginata* (f. tippan) (Surányi 258). R: 1578: *farkas fű* 'sisakvirág' (Herbarium 153a), XVI. sz.: *farkaſfw* 'Thymalea' (Dioscorides bej. 163), 1583: *farkas fű* (Atrebat 4), 1588: ua. (FrankHasznK 18), 1831: *farkas-fű* 'Aconitum Lycoctonum / Wolfgift' (Kreszn. 1: 150). N: Kovács 20: *farkasfű* (Szigetköz) 'mindenféle Euphorbia helyi neve'.

A *farkasfű* idegen nyelvi megfelelői: ném. *Wolfskraut* 'Eisenhut' (Mackensen DWb. 1174), fr. *tue-loup* 'farkasfű' (TESz. 1: 847), r. *lupariță*, *lupoie* 'Orobancha ramosa', *gura-lupului* 'Scutellaria altissima' (DRM. 1: 742).

farkasfüte J: *Euphorbia cyparissias* (MNöv. 57). R: 1824: *farkasfüte* (Magyarázat VI:15), 1842: *farkas füte* 'Euphorbia cyparissias' (Kubinyi 71), 1865: ua. (Math. és TermTudKözl. 3: 304), 1877: ua. (uo. 14:120), 1894: ua. 'Euphorbia Cyparissias' (Pallas 6: 706). N: ÚMTsz. 2: 281: *farkasfüte* (Privigye vid.) 'Euphorbia'.

A *farkas-kutyatej*, *farkastej*, *farkasebtej* 'ua.' társneve. A ném. *Zypressenwolfsmilch* 'ua.' (PbF. 143) elnevezéssel függ össze. A név motivációja az, hogy e növényeknek a tejnedve többé-kevésbé mérgező.

farkasfűz J: fűzfafajta (ÚMTsz. 2: 281). N: uo.: *farkas-fűz* (Tiszadob), *farkas fűzfa* (S.örös).

farkasgégevirág J: *Aristolochia* (Nsz. 103). R: 1807: *farkas gégevirág* 'Aristolochia clematis' (MFűvK. 371).

A *farkasgége* egyes vidékeken 'csigatészta' jelentésű is, Karcagon a rakoncátlan, szilaj, lármás gyereke mondják, hogy *farkasgégén eresztett* (ÚMTsz. 2: 281) vagy Szegeden *farkasgégén nevededett* (SzegSz.). Ebben az összetett szóban azonban az utótag a pejoratív *farkas* előtag után az önálló *gégevirág* 'Aristolochia clematis' (MNöv. 57) növénynév, mely Diószegiék szóalkotása, akik az új nemi nevek között sorolják fel (MFűvK. 355). Ennek megfelelően ők a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” sorában említett *hézag gyökér* 'Aristolochia clematis' helyébe javasolják a „Megállított Nevek” közé a *farkas gégevirág* kifejezést.

A növény további társnevei a farkasalma, farkas-hézaggyökér és a farkasfűl (uo.).

farkasgomba J: gombafajta. R: 1799, 1812: *farkas gomba* (SzT. 3: 702).

Mivel csak erdélyi levéltári anyagban bukkan föl az elnevezés, minden bizonnyal egy ottani tájnyelvi gombanév került be az írott forrásokba. Mérgező gombafajta lehet.

farkasgyökér J: *Aconitum* (MNöv. 169). R: 1762: *farkas gyökér* 'Aconitum' (PP. 806), 1767: ua. (PPB.), 1793: ua. (Földi 15), 1833: *farkas gyökér* 'Aconitum Lycoctonum' (Kassai 2: 151), 1843: *farkasgyökér* 'ua.' (Bugát 123). N: ÚMTsz. 2: 281: *farkasgyökér* (Monor) 'Aconitum'.

Szintén egy mérgező növény elnevezése, vö. *farkas-méregfű*, *torokrontófű* stb. (MNöv. 169) társneveivel. Latin *Aconitum* neve a régi görög *akoniton* 'mérges növény' elnevezésből származik.

farkashárs J: *Daphne mezereum* (MNöv. 57). R: 1470 k.: *farkafhas* (CasGl. 49), 1516 k.: *farkas haas* 'Agnus castus' (Nyr. 34: 201), 1520–30: *farkashas* 'Laureola' (Ortus), 1578: *farkashárs* 'Granum gnidium' (Herbarium 44), XVI. sz. utolsó harmada: *farkas haaf* (Ars Medica 648), 1603 k.: *farkas hars* (MedVar. 273), XVII.sz.: *farkas hárs* 'Aconitum' (Dioscorides bej. 168), 1706: ua. 'Thimelea' (PPNomH.), 1745: ua. 'Daphne mezereum' (Torkos: Taxa pharmae. 4), 1780: ua. 'ua., farkasbors', ua. 'Daphne thymelaea' (Phytologicon 89), 1783: ua. 'Daphne mezereum' (NclB. 362), 1802: *farkas hársfa* 'ua.', 1807: *farkas hárs* 'ua.' (Márton 1: 221), 1808: ua. 'Tilia parviflora' (Kitaibel 164), 1825: ua. 'Daphne mezerum' (Lexicon Budense 347), 1831: *farkas-hárs* (Kreszn. 1: 150), 1833: ua. (Borsod) 'Daphne mezereum' (Kassai 2: 151), 1835: ua. (Kováts 371), 1842: ua. (Kubinyi 52), 1843: ua. (Bugát 123), 1845: ua. (Műsz. 198), 1864: *farkas-hárs* 'farkasboroszlán' (CzF. 2: 609), 1894: ua. (Pallas 6: 706), 1937: ua. (Term. 42).

N: Gyógysz. 375: *farkashárs* (Gyergyó) 'Daphne mezereum' / Népism-Dolg. 4: 28: ua. (Gyimesbükk) 'ua.' / FöldrKözl. 63: ua. (Bakony, Mátra) 'ua.' / ÚMTsz. 2: 281: ua. (Szentgál, Csoma) 'farkasboroszlán', ua. (Kötcse) 'Gentiana' / NéprÉrt. 35: 79: *farkashársfa* (Göcsej, Zalabaksa) 'Aristolochia clematitis'.

Az *r* járulékhang lehet a hársban, a régi adatok szerint *has* (OkISz.) az eredeti. A nyelvjárásokban ma is *hársfa* (Erdővidék), *háss* (Göcsej, Szilágy m.) (MTsz.). Akárcsak a *farsang* ~ *fasang*, *fásáng*, *fassang* vagy a *birsalma* ~ *bisalma*, *bisóma* esetében.

A csipős, mérges cserje szívós, rostos hársszövetű, erről nevezték így el. A daphnin keserű anyaga nagyon mérgező. Az Ars Medicában (XVI. sz.) így írnak a farkashársat is kiemelő főlisorolásban: „az füvek közül az eledelnek természetivel ellenköznek teljességgel és viaskodnak mindazok az melyek, ha megégetnek nem hogy táplálnák és éltetnék az testöt, sőt az jóltáplált testöt is az magok mérgös természetire változtatják”. Lencsés György a nevet 1577-ben (OrvK. VI: 8a) így magyarázza: „azerth Newezýk annak, merth az Farkafth megh öly ha megh aggyák hufban önný”.

A növény hánccsrostjaiból írópapír, takaró, kötél is készül.

A tudományos nemű névben szereplő *Daphne* eredetét a Bécsben orvosnak tanuló Sándorffi József (Poétai botánika. Béts, 1795. 9) így magyarázza: „A' szűz Daphné nem engedvén Apolló buja kívánságának: Laurus fává változott, melyet szűzfának tartanak a' Poéták azért: mert mindég zöldellik, se meleg, se hideg nem veheti le lábáról”.

farkashere J: *Trifolium lupinaster* (Nyr. 51: 41). R: 1909: *farkashere* 'Wolfsklee; Trifolium lup.' (Graumann), 1911: *farkas-here* 'ua.' (Nsz. 103), 1922: *farkashere* 'ua.' (Nyr. 51: 15).

Szintén tükörfordítás eredménye, a német *Wolfsklee* (Graumann) mintájára keletkezett elnevezés. A tudományos fajnévben is szerepel a *farkas* állatnév: *lupinaster* < *lupus* = farkas; *lupinus* = farkasé.

farkashézaggyökér J: *Aristolochia clematitis* (MNöv. 57). R: 1578: *farkas hézac gyöker* 'Aristolochia' (Herbarium 143), 1643: *farkas hézag gyökér* (Com: Jan. 27), 1698–1703: *farkas hejszakgyükér*, *farkashejszag* 'borbélynak való fű' (MedBorb. 129, 172), 1706: *farkas hézak gyükér* 'Aristolochia' (PPNomH.), 1793: *farkas hézag* (Földi 15), 1911: *farkas hézag-gyökér* 'ua.' (Nsz. 103).

A *farkasalma*, *gégevirág*, *farkasfűl* egyik társneve ez az igen régi, minden bizonnyal Meliustól származó növénynevünk.

farkasibolya J: *Hepatica triloba* (MNöv. 125). A *májvirág* társneve. Latin *hepatica* (< gör. *hepar*, genitív *hepatos* = máj), valamint a ném. *Leberblümchen* (tlk. májvirágocska) elnevezése is arra utal, hogy a farkasibolyát gyógynövényként a májbetegségek gyógyítására használták.

farkaskáposzta R: 1706: *farkas káposzta* 'Creta marina' (PPNomH.).

Nyilván Pápai Páriz Ferenc névalkotása; a további forrásokban – köztük az ő szótárában – már nem szerepel.

farkasköröm J: (Borsod) görögcséna (MNöv. 57). R: 1833: N. *farkas-köröm* (Noszvaj) 'Trigonella foenum graecum' (Kassai 2: 151), 1864: *farkasköröm* 'Lycopodium' (CzF. 2: 609), 1902: ua. (Nyr. 31: 138).

A latin *Lycopodium* név 'farkaslábacska'hoz hasonló' (< gör. *lykos* = farkas; *podion* = lábacska) lehet az alapja.

farkas-kutyatej J: *Euphorbia cyparissias* (MNöv 57).

A növény neve a németben *Zypressenwolfsmilch* 'Euphorbia cyparissias' (LWb. M1008), azaz szó szerint 'ciprus-farkastej'. L. még *farkasfüte*, *farkasebte*. Az *Euphorbia* magyarzatát l. a *farkastej* szócikkében.

farkaslábfű J: *Lycopus europaeus* (MF. 905). R: 1894: ua. 'Lycopus tourn.' (Pallas 6: 709), 1903: *farkas-láb-fű* 'ua.' (MVN. 6).

Rövid szőrű, hosszúkás leveleiről elnevezett növény, *farkastalp*fű neve is erre utal. A latin *lycopus* (< gör. *lycos* = farkas; *pous* = láb) névre vezethető vissza. Német neve is *Wolfstrapp* (PbF. 278).

farkaslábmoha J: *Anomodon viticulosus* (Mohák, zuzmók, harasztok. Bp., 1974. 36).

Ép szélű, hosszúkás leveleinek alakja emlékeztet a szőrös farkaslábra.

farkaslepedő J: *Pteridium aquilinum* (Péntek–Szabó 316). N: uo. 276: *farkas lepedő* (Tordaszentlászló) 'ua.'.

Erdélyi, Kalotaszegen használatos népi név, a román *lepedeu lupului* 'Polypodium vulgare' (uo. 175) növénynévvel függ össze. Feltehetőleg román mintára alakult, bár a fordított irányú átvétel sem zárható ki.

farkaslevél J: *Aristolochia clematitis* levele (Péntek–Szabó 316). N: uo. 204: *farkaslevél* (Kalotadamos) 'ua.'.

Gyógyhatása miatt sebre, kelésre teszik. Gyakoribb a növény *farkasalma*-levél elnevezése.

farkasmajoránna R: 1706: *farkas majoránna* 'Anagalis utica' (PPNomH.).

Akár a *farkaskáposzta* elnevezés, ez is Pápai Páriz névalkotása lehet; a későbbi forrásokban – köztük az ő szótárában – már nem szerepel a növénynév.

farkasmaszlag J: *Strychnos nux-vomica* (MNöv. 183). R: 1620: *farkas mazlag*, 1627 és 1692: *farkas maszlag* 'méreg-fajta' (SzT. 3: 708), XVII. sz.: *farkas maßlag* 'Aconitum' (Dioscorides bej. 167), *farkasmaszlag* (TESz. 1: 846), 1706: *farkas maszlag* 'Nux vomica' (PPNomH.), 1708: *farkas maßlag* 'ua.' (MA. 53), 1792: *farkas-maßlag* (SzD. 54), 1805–10: ua. 'Strychnos nux-vomica' (Márton 29), 1843: *farkasmaszlag* 'Nux vomica' (Bugát 123), 1864: ua.

'dió alakú magva némely állatokat megöl: *Nux vomica*' (CzF. 2: 610), 1894: ua. 'Strychnos' (Pallas 6: 708).

Mai tudományos neve a latinból származó *sztrichnin-fa*, egyéb népi társnevei is a növény mérgező voltára utalnak, vö. *ebvésszag*, *hánytatófa* (MNöv. 183). A *Strychnos nux-vomica* gombmagyságú magjai mérgező alkaloidákat (sztrichint, brucint) tartalmaznak, mint patkány- és egérméregnek van jelentősége. A *farkas-maszlág* elnevezés román megfelelője a *turta lupului* 'ua.' (RM. 396).

Maszlág szavunk (R. 1544: „Afijan neuű *maßlag* kiben vala”, 1544–6: „intoxiant multos cum veneno vel cum aliqua *mazlak*” /TESz. 2: 858/) eredetileg a súlyosan mérgező csattanó maszlág neve volt. 1664-ben Lippay egy, a burgonya rokonságába tartozó mérges, fehér virágú és tövises toktermesű növényt jelöl vele (Posoni kert 1: 97). A *maszlág* többi jelentése ezzel a mérgező hatással függ össze: 'méreg, mérgezett étel'; 'hazug állítás'; 'mámort okozó ital', sőt 1901-ből: 'hitvány, jellemtelen ember' (Nyr. 30: 444). Az arab eredetű név vándorszóként megvan a németben, a románban, a környező szláv nyelvekben (szerb-horvátban, szlovénban, szlovákban), valamint a lengyelben, sőt az oszmán-törökben is. A magyarba botanikai-gyógyszerészeti szakszóként a németből kerülhetett.

farkasmájfű J: *Pulmonaria officinalis* (MNöv. 152). A *Pulmonaria* a középkorban fontos népi gyógynövény volt, különösen a tüdőbetegek gyógyítására használták. Erre utal a lat. *pulmonarius* 'tüdőbeteg' (< *pulmo*, többesszám *pulmones* = tüdő) szó alapján keletkezett elnevezés is. A magyarban a *Pulmonaria májfű* elnevezése talán félreértés, hibás fordítás eredménye, hiszen ez a név a legtöbb forrásban a *Hepatica* növényt jelöli. Létrejöttét is a középlat. *hepatica herba* (Genaust 285) 'májfű' növénynévből való fordításnak köszönheti, mely a lat. *hepaticus* (< gör. *hepatikós*) 'máj' szóból képzett. A növény német neve is *Lungenkraut*, N. *Lunckwurtz* (Genaust 518), azaz 'tüdőfű, tüdőgyökér'.

farkasméregfű J: *Aconitum napellus* (MVN. 109). R: 1793: *farkas méreg* (Földi 15), 1835: ua. 'Aconitum licoctonum' (Kassai 4: 317).

Nyilván a *farkasölőfű*, *farkasfű* nevekkal függ össze és a növény mérgező voltára utal.

farkasnevetőfű J: *Ranunculus sceleratus* (MF. 374). R: 1578: *farkas nevető fű* 'Scardonius risus' (Herbarium 215), 1775: *farkas-nevető-fű* 'Apium, Ranunculus' (Csapó 70), 1780: *farkas nevető-fű* 'Ranunculus sceleratus' (Phytologicon 98), 1793: *farkas nevető fű* (Földi 15), 1798: *furkas nevető-fű* (Veszelszki 373), 1894: ua. 'boglárka' (Pallas 6: 708), 1903: ua. 'Ranunculus sceleratus' (MVN. 114).

Mérges növény; felső levelei lándzsásak, melyek a farkas fogaihoz hasonlítanak. Érdekes, hogy *méhék nevetése* elnevezése is van a torzsika boglárkának. Igen mérges növényről van szó, mint arra már Melius is utal: „vízi méreg ákit a barom, juh, ketske megészik, hamar meg hal”. Mérgező voltára utalnak társnevei is, mint a *libadöglesztő*, *vízi méreg*, *sebesítő fű*, *égető boglárka*; a *nevetés*, *nevetőfű* megnevezése ezért nehéz. Talán az utóbbi két név azzal magyarázható, hogy a mérgezett állat vicsorít kínjában, tetemét is így találják meg.

farkasnyelv J: *Plantago major* (MNöv. 57). R: 1906: N: ua. (NövtanKözl. 5: 99).

Eger vidékén használatos népi növénynév..

farkasnyílífű J: *Bidens tripartita* (MF. 1116). R: 1775: *farkas-nyila fű* (Csapó 89), 1793: *farkas nyila* (Földi 15), 1815: N. ua. 'Bidens tripartia' (Hegyalja) (Kassai B 239), 1833: *farkas' nyila' ua.* (Kassai 2: 151), 1843: *farkasnyilafű* 'Bidens bullata' (Bugát 123), 1894: *farkasnyílífű* 'Bidens bipinatus, B. tripartita' (Pallas 6: 708), 1902: *farkasnyilafű* (Nyr. 31: 138). N: SzamSz 1: 255: *farkasnyila' ua.* / MNyj. 16: 128: *farkasnyila* (Szamosszeg) 'gyomnövény'.

A névadás alapja az, hogy a növény apró, lapos magvai a ruházatra tapadnak.

farkasnyom J: (Balaton) *Lycopodium* (MNöv. 108). R: 1908: *farkasnyom* 'Lycopodium clavatum' (Zelenyák 91), 1911: ua. (Nsz. 103).

A korpafű egyik tájnyelvi elnevezése. Latin *lycopodium* neve 'farkaslábacska' jelentésű. Az elnevezés szemléleti alapja a jelölt növény alacsony, a földön szétfutó jellege. Társnevei is erre utalnak: *földönfolyó fenyő*, *földönfolyó moh*, *kutyalánc* (Zelenyák 91).

farkasölőfű J: *Aconitum vulpina* (MNöv. 57). R: 1578: *farkas ölö fű* 'Lycocotonum' (Herbarium 153a), XVII. sz.: *farkas öölő mérges fw* 'Aconitum lycocotonon' (NépNyelv. 1935: 176), 1835: *farkas-ölő virág*, *farkas öölő répa' ua.* (Kassai 4: 317), 1807: *farkasölő sisakvirág*, *farkasölő gyökér' ua.* (MFüvK. 371), 1843: *farkasölőfű' ua.* (Bugát 123), 1864: *farkasölő sisakvirág' ua.* (Gönczy 209), 1894: *farkasölő fű* 'Euphorbia Cyparissias' (Pallas 6: 706), 1985: *farkasölő sisakvirág' Aconitum vulpina* (Surányi 263). N: SzegSz. 1: 404: *farkasölőfű' Wolfswurtz*.

Hasonneve is mérgező voltára utal: *farkasméregfű* (uo. 708). A névadási szemlélet magyarázata ugyanaz, mint pl. az *ebbrontó fű* esetében. Mai tudományos neve, a *farkasölő sisakvirág*, valamint tájnyelvi elnevezései szintén a növény mérgező voltára utalnak; vö. *mérgezfű*, *rókaölő sisakvirág* (MNöv. 57). Az egész növény, de különösen a gyöktörzs, magas alkaloidtartalma miatt nagyon erős mérge. Emiatt már az ókorban Dél- és Közép-Európában, de Indiában is nyílmérge előállításához használták. Ezenkívül fontos volt a dúvadirtásban, innen a növény számos társneve: kivonatával a ragadozóknak kitett dögcshalétket mérgezték meg, elsősorban a róák és a farkasok ellen.

A *rókaölő sisakvirág*, *farkasölő sisakvirág* nevek utótagjának a virágok sisakformája a magyarázata; a felső virágtakaró-levél sisakszerűen kiöblösödik. Ez a *sisakvirág* kifejezés Diószegiék szóalkotása, ők javasolták a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” között felsorolt *farkasölő gyökér* helyett a „Megállított Nevek” közé a *farkasölő sisakvirág*ot (MFüvK. 371). Jobb neveket keresve arra törekedtek, hogy „a” nemnek természeti tzímeréből formálódjon a 'Nemi-Név' (Előljáró Beszéd, XIII.1).

Idegen nyelvi megfelelőinek, a fr. *tue-loup* 'farkasfű' és az a. *wolf's-bane* 'sisakvirág' (TESz. 1: 847) elnevezéseknek névadási szemlélete ugyanaz, hiszen a jelentésük 'farkasölő', illetve 'farkasbaj, farkasveszedelem' szó szerint.

Régóta használatos a magyar botanika szakkönyveiben a *katika sisakvirág* elnevezése ennek a növénynek. Állandósult sajtóhiba rejtőzik a névben. Borbás Vince (TermTudKözl. 58: 352) *patika sisakvirág*ot tartott helyesnek. Annál is inkább igaza volt, mert ez a növény német *Apotheken-Eisenhut* nevének szó

szerinti megfelelője. (Borbás a *kunrépa* esetében is állandósult sajtóhibára hívja fel a figyelmet, hiszen a név helyesen *kanrépa*. Ez pedig a ném. *Saurübe* részfordítása; a növény a disznók kedvelt csemegéje.)

farkasrépa J: *Aconitum* (MNöv. 169). R: 1793: *farkas répa* (Földi 15), 1831: *farkas-répa* '*Aconitum Lycoctonum*' (Kreszn. 1: 150), 1833: ua. (Kassai 2: 151), 1843: *farkasrépa* 'ua.' (Bugát 123), 1894: ua. (Pallas 6: 708).

Szintén mérgező növény, ezt fejezi ki a legtöbb társneve is: pl. *farkasméregfű*, *ebrontófű*, *torokrontófű*, *ördöggyökér* (MNöv. 169). Tökéjét fölaprították és húscsalétekbe keverték. Mint egy 1795-ös forrás (Sándorffi J.: Poétai botánika. Béts. 6) magyarázza: „így a' Pokolból felhozott Cerberus; hogy kiada mindent a' 'fzájánn: – a' Farkas répa innen fakada”.

farkasszar J: a *Ligustrum vulgare* termése (Péntek–Szabó 316).

Nyilván mérgező.

farkasszáj J: *Faucaria felina* (Priszter 61).

Latin mintára alkotott, a nemi névben a lat. *faucis* (< *faux* tbsz.) 'torok, garat, gége' szó a fűrészes szélű levelekre utal. Egyéb ragadozó állatok fogazatához is hasonlítják a növényt; vö. *Faucaria lupina*, illetve *Faucaria tigrina*, *F. felina*, ném. *Tigermaul*, *Tigerrachen* (Genaust 246).

farkasszem J: *Lycopsis arvensis* (MNöv. 57). R: 1894: *farkas szem* '*Lycopsis*' (Pallas 6: 709), 1911: ua. (Nsz. 103), 1951: 'ua.' (Soó 496).

A német *Wolfsauge* 'ua.' (PbF. 278) tükörfordításával került a magyarba. A latin *lycopsis* (< gör. *lykos* = farkas; *opsis* = arc) nem 'farkasszem', hanem 'farkaspofo' jelentésű. Román megfelelője az *ochiul lupului* (RM. 396).

farkasszőlő J: 1. *Paris quadrifolia*; 2. békabogyó; 3. sisakvirág (MNöv. 57). R: 1775: *farkasszőlő* (Magyary–Kossa: OrvEml. 2: 251), 1793: *farkas szőlő* (Földi 11, 15), 1807: *farkas szőlő* 'Páris' (MFüvK. 272), 1831: *farkas-szőlő* '*Actea spicata*' (Kreszn. 1: 150), 1833: ua. (Kassai 2: 150), 1843: *farkasszőlő* 'ua., *Paris quadrifolia*' (Bugát 123), 1864: ua. 'négylevelű cillár' (CzF. 2: 610), 1879: '*Paris quadrifolia*' (Nyr. 8: 415), 1893: ua. '*Actaea*' (Pallas 2: 830), 1976: ua. 'Páris' (Uránia 2: 345).

A francia *raisin de loup* 'farkasszőlő' (TESz. 1: 847) tükörszava. A levél-örv közepén álló egyetlen virágból gömbölyű, kékesfekete bogyó lesz, emiatt hasonlítják a szőlőhöz. Csábító bogyója azonban mérges, rizómája és szára is mérgező hatású paris-typhnin nevű alkaloidot tartalmaz. A növény a mérgező szaponinok miatt kellemetlenül keserű ízű. Általában a nép *farkasnak* nevezi a veszedelmes, mérges növényeket. Ezek már nevükkel elárulják a veszélyt, melyet fogyasztásuk okoz.

A nemzetség latin neve *Paris*, mely az ógörög mitológiára vezethető vissza. A bogyó ugyanis Erisz almáját jelképezi, amelyért Pallas Athéné, Héra és Aphrodité versengenek. A *quadrifolia* utótag az egyforma négy levélre hívja fel a figyelmet.

farkastalp J: *Heracleum sphondylium* (Tissier 35). R: 1588: *farkastalp* 'medvetalp' (FrankHasznK.), XVII. sz.: *farkas thalpa*, *farkas talp fű* 'Achimilla, *Leontopodium*' (Ért. 22).

A *medvetalp* – ugyanazon a névadási szemléleten alapuló – hasonneve. A latin név első, *Heracleum* tagja azon alapul, hogy a növény levelei – melyek

háromszorosan-négyszeresen szárnyasan összetettek, nagyok, húsosak és laposak, az alsók 50 cm-ig terjedő hosszúságúak – a medve talpához hasonlatosak. (A növény német neve is *Bärenklau*). A *sphondylium* pedig Dioscoridestől származik (i. sz. I. sz.). A szó görögül „meghatározhatatlan” növényt jelent. Ez gyógyászati hatásának pontosítására vonatkozott, a növényt ugyanis sok betegség ellen használták. A farkastalp erősítő hatóerejét a benne lévő aminosavaknak köszönheti, amelyek koncentráltan helyezkednek el a gyökérzetben.

farkastalpfű J: *Lycopus europaeus* (MVN. 6). R: 1894: ua. 'Lycopus Tourn.' (Pallas 6: 709), 1903: *farkastalp-fű* 'ua.' (MVN. 6), 1908: *farkastalp* 'Lycopodium clavatum' (Zelenyák 91). N: FöldrKözl. 22: 74: *farkastalpfű* (Balaton mell.) 'Tussilago farfara'.

A farkaslábű elnevezéssel függ össze; a latin *lycopus* 'farkasláb' szóra vezethető vissza.

farkastej J: *Euphorbia cyparissias* (MNöv. 58). R: 1604: *farkastey fű* 'Helioscopium' (MA.), 1706: *farkas téj* 'Thitimalus' (PPNomH.), 1762: *farkas téj* 'ua.' (PP. 806), 1775: ua. 'ua., Euphorbia' (Csapó 80), 1793: ua. (Földi 15), 1825: *farkastéj* 'Euphorbia cyparissias' (MNy. 79: 119), 1831: *farkas-téj* 'Tithymallus (Kreszn. 1: 150), 1833: *farkas-tej* 'ebtej' (Kassai 2: 151), 1838: ua. (Tsz. 116), 1841: *farkastéj*, *farkasfütéj* (NövTan. 389), 1843: *farkastej* 'Euphorbia' (Bugát 123), 1845: ua. (Műsz. 199), 1864: ua. 'Euphorbia pithysa' (CzF. 2: 611), 1894: ua. 'kutyatej' (Pallas 6: 709).

Minden bizonnyal tükörfordítás eredménye a németből; vö. ném. *Wolfsmilch* 'mérgező tejlevű növény' (Mackensen DWb. 1174), ua. 'Euphorbia palustris' (Graumann 58). Megvan így a románban is: *laptel-lupului* 'ua.' (Bejan 162). Nevezik *farkas-kutyatejnek* is. Latin *euphorbia* neve már az antik világban használatos volt (Plinius 5: 16), a gör. *euphorbion* 'tüskés növény, melynek tejnedve orvosi szerként szolgál' (Dioscorides) megfelelője.

farkastinórú J: *Boletus pachypus* (MNöv. 58).

Farkas előtagja a jelölt gombafaj mérgező, kerülendő voltára utal. Az összetétellel alkotott gombanév utótagja tulajdonképpen *tinóorrú gomba*. A ma használatos *tinórú gomba* elnevezés a *tinóorrú gomba* folytatója, elhomályosult összetétel. Eredetileg *tinóorr* volt, ebből összevonással jött létre a *tinor*. A gombát húsos, gömbölyded alakjáról nevezték el Gregor szerint (NyTudÉrt. 80: 29), mivel hasonlít a fiatal tinó, illetve borjú orrához. Az összetett szó *tinó*- előtagja névátvitel eredménye. A tudományos *Bovinus* elnevezésben ugyanis a *tehén* állatnév szerepel, a lat. *bos*, genitív *bovis*, mely a gör. *bous* szóval rokon. Az artepitheton a gomba hújának vajszerű anyagára és színére utal (a vaj alapanyaga a *lac bovinum* 'tehéntej'). A gomba német neve is *Kuhpilz* (Genaust 105), azaz 'tehéngomba'. A *Boletus* a régi rómaiak legfontosabb étkezési gombája volt (Plinius 22: 92; Seneca: Epist. 95: 25). A szó a gör. *bolétes*, *bolítes* 'Amanita caesarea' (Genaust 102) gombanévvel rokonítható.

farkastop J: *Lycopodium* (Nsz. 104). R: 1868: *farkas-topp* 'korpafű' (Balogi 1: 352), 1911: *farkastop* (Nsz. 104).

A *farkastalp*, *farkastalpfű* azonos szemléletű társneve. A *top* utótag magyarázatára vö. a *libatop* növénynévvel, mely genusnév, nyelvújítási tükörszó

latin mintára. Diószegiék tudatos műszóalkotása a lat. *Chenopodium* megfelelője. (Azok között a nevek között is felsorolják, amelyek „a Deákból fordítottak” /MFüvK. 357/). A latin szó pedig – Linnétől – görög elemekből áll (< gör. *chen*, genitív *chenos* = liba; *podion* = lábacska). A növény levelére utal, melynek alakja a liba talpához hasonlítható. Vö. a. *goosefoot*, ném. *Gänsefuß*, fr. *N. patte d'oie*, cs. *N. husia šlapka*, or. *N. gúszínaja lapka* 'ua.' (TESz. 2: 766). A *liba-talp* elnevezést a nyelvújítás korában fordították magyarra (a *-top* utótag 'láb' jelentésű), az utótag a *topog*, *toppan* családjába tartozó *topp*, *top* 'lépés; lábnyom; a lábfejnek alsó része; láb' (MTsz.) főnévvel függ össze. Mint arra Kiss Lajos (NyelvtudÉrt. 71: 46) felhívja a figyelmet, a *libatoppot*, amelyet hamarosan egy *p*-vel kezdtek írni (pl. 1838: *libatop* /Tsz./), a nyelvújítás ellenzői helytelenítették. Fialowsky (Nyr. 7: 264) szerint a *lúdlábfű*vel kellene fölcserélni, Borbás (Pallas 11: 490) pedig a *libatalp* elnevezést javasolta. Érdekes, hogy Arany János védelmébe vette (Szalontai János álnéven, in: Nyr. 7: 458).

Kiss Lajos szerint (i. h.) a nyelvjárásokba nem hatolt be, az ÚMTsz. anyagában nincs rá adat, egy marosvásárhelyi adatközlő azonban azt bizonyítja, hogy ismert már (N: Nyárády 33: *libatopp* 'Chenopodium' /Marosv.h./), de használatos *libatopp*an 'Potentilla anserina' (MNövSz. 118) jelentésű nyelvjárási alakja is, valamint *libatalp* 'paréjlibatopp: Chenopodium bonus-henricus' (uo. 149) változata.

Diószegiék műszóalkotása különben Rab János szerint (PE. 42) fölösleges volt, mert a nevet már Melius bevezette 1578-ban ugyanilyen tükörfordítással: „Pes anserinus, azaz ludláb”. Sőt, annál inkább igaza van, mert nem is Melius szóalkotása ez, hanem már a Herbariumnál korábbi forrásokból, a Murmelius lexikonból és a Gyöngyösi szótártöredékből is adatolható a *lúdláb*; vö. 1533: *lud lab* 'Anserinus pes: eyn genßfuss' (Murm. 1037), 1560 k.: ua. 'Cenopus pes' (GyöngySzt. 4356).

farkastorok J: *Faucaria lupina* (Priszter 61).

A *farkasszáj* névvel függ össze, l. ott.

farkastök N: ÚMTsz. 2: 283: ua. (R.gyarmat) 'mocsári gólyahír'.

farkastüske J: 1. (Komárom) ördögszekér; 2. (Vas) *Cirsium vulgare* (MNöv. 58). R: 1911: ua. 'Cirsium Adans' (Nsz. 104). N: Pallas 6: 709: ua. (Dunántúl) 'Cirsium lanceolatum'.

A *cirsium* ógörög növénynév, szintén tüskés növényt jelöltek vele. Német neve *Kratzdistel* (PbF. 133), azaz 'karcolóbogáncs'.

farkasvirág J: 1. (Vas) henye boroszlán; 2. keserű csucsor; 3. barátszegfű (MNöv. 58).

A NEM KÖZISMERT FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEINEK FÖLOLDÁSA

Ars Medica	= Lencsés György: <i>Ars Medica</i> . 1570 k.
Benkő	= Benkő József: <i>A' fűszéres szótatoknak magyar és Oláh neveik</i> . 1783.
Beythe	= L'escluse, Charles de (Beythe István közreműködésével): <i>Stirpium Nomenclator</i> . Antverpiae, 1584.
Botanicon	= Th. Dorstenius: <i>Botanicon</i> . Frankfurt, 1540. A füveskönyvbe bejegyzett magyar növénynevek 1703-ból.

- Dioscorides bej. = Szabó T. Attila: Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI–XVIII. századból. Magyar nyelvű bejegyzések Dioscorides De Medicinali Materia Libri sex (Marburg, 1543.) c. művében. In: *Studia Universitatum V. B. Bolyai*. Tomus III. Nr.6. Series IV. Cluj, 1958.
- DRM. = *Dict. ionar romin-maghiar*. Bukarest, 1964.
- Ért. = *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből*. (MTA) Pest, 1870 / 7: 65–76.
- Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
- FrankHasznK. = Frankovith Gergely: *Hasznos és fölötté szikseges könyv*. Monyorókerék, 1588.
- Graumann = Graumann Sándor: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.
- Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fvéknekc nevekről, természetekről és haßnairol*. Kolozsvár, 1578.
- Herbolarium = Herbolarium, Vincentiae (1491) bejegyzései. In: *MNy*. 11: 131–5.
- Kitaibel = Priszter Szaniszló: Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban. In: *OrvTörtKözl*. 1984: 3/4.
- Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.
- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
- Kresznerics = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
- Kubinyi = Kubinyi Ágoston: *Magyarországi mérges növények*. Buda, 1842.
- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen. I–II*. Prága, 1970.
- Magyarázat = Szádlér József: *Magyarázat a magyar plánták' szárított gyűjteményéhez*. Pest, 1824.
- Márton = Márton József magyar–német szótárai. 1800 és 1807.
- MedBorb. = Becskereki Várad Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség*. 1698–1703. In: Az azonos című gyűjteményes könyvben. Bp., 1989.
- MedVar. = *Medicinae Variae* (Melius Herbariumához kötött recipék). 1603 k. (uo.).
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MFűvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody–Priszter: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
- Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. In: *Magyar Könyvház I*. Pozsony, 1783.
- NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiae, 1584.
- NomVeg. = Benkő J.: *Nomina Vegetabilium*. In: *Magyar Könyvház*. Pozsony, 1783.
- NövTan. = Barra I.: *Növenytan*. Pest, 1841.
- NP. = Friedrich Krauss: *Nösnerländische Pflanzennamen*. Beszterce, 1943.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
- OrvK. = Török János: *Orvoskönyv lovak orvoslása*. 1619 e. In: *Medicusi és ... Bp.*, 1989.
- PbF. = Schubert–Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.

- Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
 Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
 Soó = Soó Rezső: *A magyar növényvilág kézikönyve*. Bp., 1951.
 Surányi = Surányi Dezső: *Kerti növények regénye*. Bp., 1985.
 Term. = *A Természet*. Bp., 1898–1944.
 Tissier = A. Tissier: *A nemi vágyat serkentő növények*. Bp., 1999.
 TOrvK. = Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve*. 1619 e. In: *Medicusi...* Bp., 1989.
 Tseh = Tseh Márton: *Lovakat orvosló-könyv*. Pest, 1797.
 Vajkai = Vajkai Aurél: *Népi orvoslás a Borsavölgyben*. Kolozsvár, 1943.
 Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótáratska*. Győr, 1792.
 Veszelszki = Veszelszki Antal: *A' növény-planták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
 Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Bp., 1987.
 Zelenyák = Zelenyák J.: *A gyógynövények hatása és használata*. Bp., 1908.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

The animal name *farkas* 'wolf' in compound plant names in Hungarian

In botanics, compound terms whose attributive first constituent is *farkas* 'wolf' are all of a strongly pejorative character; they express the uselessness, wildness, toxic nature of the plants that carry the name of that noxious, feared and despised animal. Popular names like *farkasgégevírág* (lit. 'wolf's throat flower'), *farkasgomba* (lit. 'wolf's mushroom'), *farkashézaggyökér* (lit. 'wolf's gap root'), *farkasölőfű* 'wolf's-bane', *farkascseresznye* 'deadly nightshade' (lit. 'wolf's cherry'), etc., all point to the harmfulness of the plant concerned. In contrast to plants denoted by the posterior constituent alone, terms prefixed by *farkas* refer to wild-growing, inferior species (e.g. *bab* 'beans' ~ *farkasbab* 'lupine', *szőlő* 'grapes' ~ *farkasszőlő* 'herb Paris'). In both ancient pieces of literature and medieval herbals, plants with names based on Latin *lupus* or Greek *lykos* (both: 'wolf') frequently occur: *Lupinaster*, *Lupinus albus*, *Lupinus angustifolius*, *Lupinus luteus*, *Lycopodium*, *Lycopus*, *Lycoperdon*, *Faucaria lupina*; later in the Romance languages we find names based on the former: Romanian *ochiul lupului*, *lupoaie*, *gura-lupului*, *turta lupului*, *laptele lupului*, *marul lupului*, French *tue-loup*, *raisin de loup*, also in other languages: English *wolf's-bane*, German *Wolfstrapp*, *Wolfsmilch*, *Wolfsauge*, *Wolfslee*, Serbo-Croatian *vučja stopa*, Slovak *vlkovec obyčajný*, etc. – This paper contains word historical notes on Hungarian plant names with *farkas* as their anterior constituent.

Nyelvi és metrikai típusok a régi magyar népdal verselésének és dallamának jellemzésében

A kilencvenéves Szomjas-Schiffert Györgynek ajánlom

Bevezető módszertani megjegyzések

Az írás célja, hogy hozzájáruljon a magyar népdal tipológiai jellemzéséhez három szemiotikai szinten: (1) a nyelv, ahogy a beszédben megjelenik, (2) a poézis, ahogy a metrikában formát ölt és (3) a zene, amennyiben az előző kettővel összefügg. A célkitűzés behatárolja az egyes szintek elemzését a szemiotikai vizsgálat lehetőségei szerint. A főszereplő végig a nyelvi rendszer lesz, de nem ő a főhős, mert alárendelődik a metrikának és a zenének. A tipológia a nyelvi és a ráépülő metrikai és dallamtípusokat jelenti. A típusok a rendszerek alapvető komponenseiként jelennek majd meg. A típustan ugyanis a teljes nyelvi rendszer általános jellemzőit vizsgálja, köztük azokat is, amelyeket a mindennapi nyelv, az úzus nem használ ki, de a költői nyelv, a poézis igen. Ez régóta ismert, a költői nyelv szabadsága ezt is jelentette. A nyelvelmélet történetében Humboldt vizsgálta először ilyen aspektusban a tipológia, a nyelvi rendszer és költészet viszonyát. Például a duális tipológiailag lehetséges kifejezését vizsgálva a különböző nyelvekben, köztük a görögben, költői idézetekkel mutatta be: hogyan és miért használták a görög költők hol plurálist, hol duálist művészi céljaiknak megfelelően. Ez az írás rendszerbeli alapvetés. Nem lesznek benne verssorok, dallamok. Száraz lesz ez a dolgozat azoknak, akiknek az elmélet nem kenyerük, ők gazdag anyagot találnak a hivatkozott irodalomban, ami itt nem kaphatott helyet. Ezt én végig éreztem, hiszen tizennégy éven keresztül elemeztem magyar költők verseit olasz hallgatóknak. De, remélem, írok én még konkrétan is, kiegészítve ezt a rendszertani írást szövegtenival.

A három szemiotikai szint: a nyelvi beszéd (B), a poétikai metrum (M) és a zenei dallam (Z) viszonya kalkulusba foglalható: (1) B:M, (2) B:Z, (3) M:Z; két tényezőt együtt is szembesíthet a harmadikkal: (4) (B+M):Z, (5) B:(M+Z), (6) (B+Z):M. Az első a (B:M), a költői metrum nyelvészettel való egybevetése, megjelenik a metrikai tipológiában, amelyről majd a verselemzés nyelvi komponensében lesz szó. A zenészek a népzene-kutatóktól az operaszöveg-írókig, fordítóig első-sorban a második viszonnal (B:Z) foglalkoztak, itt első-sorban Vargyas Lajos és Szomjas-Schiffert György megállapításainak egy részét idézzük, figyelembe véve Sárosi Bálint könyvét is. A költői metrum és a zene (M:Z) kapcsolata már az előbbi vizsgálatban megjelenik, hiszen a népdal már metrikailag megformált, de központivá válik a költői és zenei műfajok elemzésében (sirató, epika, líra). A (B+M):Z oppozíció együttesen tekinti a nyelvi és a költői megformálást, a B:(M+Z) pedig a metrika és zene kapcsolatát szemben a harmadikkal. Az utolsó lehetőség (B+Z):M egy nyelvész számára szokatlan, de a zeneelemzésben lehetséges, hogy a műfaji különbségek nyelvi és zenei realizálását szembesítik a metrikai sajátosságokkal.

A megállapításokban, feltevésekben lévő terminusok három szemantikai szinthez tartoznak, és ott kerülnek meghatározásra. Így három különböző rendszerbe tartoznak még akkor is, ha ugyan-úgy hangzanak (pl. hosszúság, ritmus). Pontos jelentésüket az adott szint terminusrendszerében nyerik el (pl. magánhangzó-hosszúság). Az összehasonlítás – úgy tűnik – nem igényel sajátos szintek szerinti terminológiát, viszont alkalmaznia kell az általános típustan fogalmi rendszerét. A megállapítások és feltevések helyességét először az adott szemantikai szinten kell ellenőrizni, utána az érintett szinteken együttesen.

Ideje egy példát adni. *Leszállott a páva vármegyeházára* részlet egy közismert népdal egyik szövegvariánsából, amelyhez egy zenei variáns rendelhető. Nyelvi szinten szemiotikailag többek

között releváns: a rövid és hosszú magánhangzók megléte, az, hogy két szólamra oszlik, mindkettő élhangsúlyos; ahol két szó van a szólamban: *Leszállott a páva*, a második lexéma élhangsúlyos, gyenge, gyengébb mint a szólamhangsúly. A szórendet és intonációját illetően az állapítható meg, hogy az alapszórend (*A páva leszállott a vármegyeházára*) helyett egy hangsúlyos igével kezdődő szórendi variáns jelenik meg, amelynek nemcsak közlési, hanem költői funkciója is van. A mondatban szereplő *páva* lexéma nem lehetett meg az ősmagyarban, a *vármegyeház* aligha keletkezett az őmagyar kor elején. A dalszöveg tehát viszonylag késői. A szótagszámláló metrum ősi, és versformája lehetett egy régebbi szövegnek is. A dallam a népdalok régi rétegébe tartozik, dallamvonala ereszkedő, a hangzó szöveg metrikai intonációja ugyancsak ilyen. Ez a rövid elemzés kötetlen formában ugyan, de az egyes szemiotikai szintek szakszókincset használta. Az elemzés a nyelvi és verstani jellemzőket együttesen állította szembe a zenei elemzés egyetlen kritériumával, amelyeket továbbiaknak kell követnie. Ezek azonban már sajátosan zeneiek, és a zenei tipológia, a magyar zenetörténet szempontjából sorolják a dallamot a népdalaink régi rétegébe. Az egybevető elemzést redukálni lehetett volna két szemiotikai szintre, és az egyes szinteket részletezni lehetett, sőt kellett volna.

A fenti sor huszadik századi szövegrészlet, de magában hordozza előtörténetét, diakroniáját. Az összes említett paramétert lehet a magyar nyelv, vers, zene történetében elemezni. Ugyanakkor ezek tipológiai ismérvek is, összekapcsolják a magyart más azonos és különböző típusú szemiotikai rendszerekkel a nyelvben (pl. a magánhangzó-hosszúság megléte vagy hiánya, a szó- és szólamhangsúly helye), a metrumban (tisztán szótagszámláló vagy a hosszúságra, hangsúlyerőre, tónusra épülő típusok), a zenében (az ereszkedő és emelkedő dallamvonal). A vizsgálatra került szemiotikai szintek diakrón tipológiai szempontból is jellemezhetőek a magyarban. Például a szó- és szólamhangsúly helye történetileg nem változott, a szótagszámláló metrika mellett viszont már megjelent a klasszikus, az ereszkedő zenei dallamlejtés mellett az emelkedő. Így ez az egyszerű példa elvezet bennünket a nyelvi, metrikai és zenei tipológiához, a magyar történeti tipológiai jellemzéséhez, amelyben azonban sok egyéni vonás is található.

Greenberg állapotváltozás-modelljének egyik, még verifikálandó feltevése szerint: minden típusból el lehet jutni egy másikba közvetve vagy közvetlenül az emberi nyelvek összességében, például a magánhangzók hosszúság szerinti ellentéte megjelenhet vagy megszűnhet, a szóeleji hangsúly szövegére vagy másra változhat és viszont, a szórend, a szólamlejtés változhat. A hangtani érvekre épülő metrikában is érvényesülni látszik ez az elv, ha a fonetikai feltételek adva vannak a változásra. Így jelent meg a klasszikus mérték a magyar versben; amint meglátjuk, a nyelvi jellemzőkkel összefüggő zenei ismérvek között van bizonyos lényeges összefüggés. Kérdéses, hogy a népzene tipológiájára érvényes-e a fenti elv, és ha igen, hogyan. A változásból következik, hogy ugyanazon nyelv poétikai rendszerében jelen lehet a régi és új típus. A magyar nyelv szórendje például változóban van, már nem képviseli tisztán az igei állítmányt mondatvégre helyező típust, de az ígét az alany után helyezt sem. A magyar metrikát sem egy típus uralja, mint a görögöt. A magyar népdal együtt élő történeti rétegei is jól ismertek.

A formát lényegesen befolyásoló tipológiai szabályrendszerek alapvetően befolyásolják a szemiotikai rendszer realizálását. Például az olasz szórend, szó-, szólam- és mondathangsúlyozás arra kényszeríti a magyar anyanyelvűt, hogy behelyezkedjen az olasz sorrendi és hangsúlyozási típusba, és azon fejezze ki magát. A klasszikus metrikát el kellett sajátítania a magyar költőknek, és aszerint kellett verselniük. A pentaton típus sajátos zenei forma a maga törvényszerűségeivel, nem egy leépített hétfokú skála. A változás egyik típusból a másikba hosszú időt igényel „természetes körülmények” között a rendszerek történeti változása során.

A három szint közül a nyelv a legszabadabb, mert a kommunikáció megköveteli a nagyfokú variálhatóságot. A kötöttebb művészi szinteken a variációk jól érzékelhetőek a népdalok szövegében vagy dallamában. Míg a nyelv fő funkciója az információ átadása-átvétele, addig a vers és zene alapfunkciója művészi. A három szemiotikai szint rendszereinek tényezőit együtt kell fel-

használni egy népdal, például a fenti részlet elemzésében, mert együttesen érik el a művészi hatást a szövegben. Ugyanakkor mindegyik szint rendszerei „külön életet élnek”, és nem mindegyik részrendszerük releváns a másik, a magasabb szint szempontjából, ha a nyelvet tekintjük alapszintnek. A nyelvi szintnek csak bizonyos – tipológiai jellemzői lényegesek a metrum szempontjából, és a metrikailag megformált nyelvi-költői szövegeknek csak bizonyos ismérvei fontosak a zenei formában. A továbbiakban azt keressük, melyek a nyelv metrikai és zenei szempontból lényeges jellemzői. Tudatában vagyunk azonban annak, hogy szemiotikai szintek rendszerekben történő vizsgálata és az erre épülő szövegelemzés elemeire bontja azt, ami egész a jelenben, és méginkább az volt a múltban. A klasszikus görög metrum még egyaránt vonatkozott a poézisre, a dalra és a tónusra.

1. Morfológiai és fonológiai tipológia, a szótagszámláló metrikai típus a magyar népdalban

1.1. A metrikai tipológiáról

Bennünket azok a megközelítések érdekelnek, amelyek a nyelvi tényezőt és vele a nyelvtipológiát is számításba véve metrikai típusokat, univerzálékat állapítanak meg, és amelyek konkrét verselési rendszerekre alkalmazhatóak, verselemzésre felhasználhatóak. Lotz és Jakobson megközelítései állnak érdeklődésünk középpontjában, amelyek széles körben ismertek, alkalmazhatóak a metrum történeti elemzésébe, valamint az uráli és indoeurópai rekonstrukcióban. A metrikai tipológia úgy viszonyul az egyes nyelvek metrikai rendszeréhez, ahogy a nyelvtipológia a nyelvhez: alapvető törvényszerűségeket állapít meg, de a konkrét nyelvek verselési rendszerei, bár ezekre épülnek, sokkal gazdagabbak.

Lotz és Jakobson metrikai megközelítései alapjaikban izomorfak. A két tudós együtt állapított meg bizonyos axiómákat, de előtte és utána saját útukon haladtak, egyik az uráli, a másik az indoeurópai, főleg szláv vers területén. Mivel itt bennünket a magyar és közvetve az uráli verselés érdekel, Lotz tipológiáját vázoljuk fel, annak is az egyik főtípusával, a tisztán szótagszámláló metrikával (A) foglalkozunk. A szótagszámlálás azonban alapját képezi a másik főtípusnak (B) is, de prozódiai tényezőkkel egészül ki: a hosszúsággal a klasszikus metrumban (B1), az erős dinamikus hangsúllyal a germán verselésben (B2) és a tónusokkal a kínai versben (B3). A versszótag és a prozódiai jellemző együtt alkotja a bázist (Lotz 1960: 64).

A szótag nyelvészeti terminusként ismert, a metrikai szótag mint alapegység realizálódhat mind nyelvi szótagban, mind morában, amely a szótagmaghoz előlről vagy hátulról csatlakozó mássalhangzókat is figyelembe veszi, számlálja. Kevésbé ismert és Lotznál sem szerepel az a moraszámláló rendszer, amely a magánhangzót megelőző mássalhangzókat veszi figyelembe, ilyen található a szuahéliben, ahol minden szótag nyílt magánhangzóra végződik, és mássalhangzó-kapcsolat csak előtte lehetséges, ott viszont gyakori (Greenberg 1990). A kellően tanulmányozott versrendszerek rövid jellemzése megtalálható a Witsam szerkesztette kötetben (1972), amelyhez bevezető tanulmányt Lotz írt.

Az állapotváltozás-modellnek megfelelően felállítható egy kalkulus, mely az egyes típusok lehetséges változásait állapítja meg. A változás feltétele az, hogy az új típus alapját képező nyelvi feltételek adva legyenek. A tisztán szótagszámláló típus, amely a régi magyar verselésre jellemző, átalakulhat klasszikus (hosszúsági) verseléssé, mint a magyarban részlegesen történt, mert a hosszú-rövid ellentét a magánhangzókban megvolt. A késői görög verselésben viszont a klasszikus verselés „épül le”. A magyarban nem alakulhatott ki dinamikus metrum, mert a szó eleji hangsúly gyenge. Ahelyett, hogy folytatnánk a lehetőségek felsorolását, inkább egy több változást szemlélítő példát adunk. A korai indoeurópai vers, feltehetőleg alapvetően szótagszámláló volt (A), csak

késői periódusában jelennek meg a hosszúsági metrika (B1) elemei a verssor második részében. Ez található meg a szanszkritban, a korai görögben, a korai szlávban. A korai germánra viszont a dinamikus metrika (B2) jellemző, mivel a szóeleji hangsúly igen erős volt. A tónikus metrum (B3) csak ott lehetséges, ahol a tónus alapvető fonológiai tényező, nem csak egy duratív rendszer kísérő jellemzője (mint a görög vagy szerb metrumban). Szinte félve adtam meg ezeket a példákat. Ennek egyik oka, hogy a konkrét versrendszerek jóval bonyolultabbak, a másik és lényegesebb, hogy a nyelvi tényezők a metrumban „átértékelődnek”, a metrikai rendszerben jelennek meg, amire csak utaltunk. A hosszúság, hangsúly, tónus és más nyelvi terminusok mögött egy-egy részletet feltáró tipológia húzódik meg, amely a metrikában sajátos módon realizálódik, de ennek vizsgálata nem lehet feladatunk, mert csak a szótagszámláló típussal foglalkozunk majd.

A mondat és a szó alapvető nyelvi egységek, amelyek a verselésben is lényegesek, például a kínai verssor egy mondatnak felel meg, a verssort tagoló cezúra bizonyos verselési típusokban vagy rendszerekben nem vághatja két részre a szót. Az összefüggő, kohezív szócsoporthoz kolont alkotnak, amelyek elsősorban az A típusban fontosak.

Az indoeurópai és szláv verselést vizsgálva Jakobson (1952: 452–3) a következőképpen viszonyítja a metrikai és nyelvi egységeket: versláb – szótag, kolon – szóegység és verssor – értelmi egység. Ehhez a viszonyításhoz Jakobson a következő úton jutott. A fonémák lehetnek szótagalkotóak és nem szótagalkotóak, az előbbieket a nekik alárendelt fonémákkal együtt alkotják a verselésben számításba veendő szótagot. A körülmények fogalmazás oka a mássalhangzók szerepe: egyrészt lehetnek szótagképzők, másrészt a magánhangzóval együtt veendő szamba a szerinti tagolásban. A szótag lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan a szóban, szóegység viszont a hangsúlyos és hangsúlytalan szavakból (például klitikumokból) képződik, ennek megfelelője a metrumban a kolon. A függetlenül hangsúlyos és tőlük függő szóegységek, ha egymással határosak, a szintaktikai hangsúllyal értelmi egységekbe egyesíthetők, amelyekben egyes szóegységeknek van, másoknak nincs mondattani hangsúlya. Ennek felel meg a metrikában a sor. Az ősi szláv verssor lehet szimmetrikus vagy aszimmetrikus, aszerint, hogy milyen a kolonok szerinti tagolása: 4+4 és 4+4+4 avagy 5+3 és 4+6. A verssor lehet rövid vagy hosszú: 4+4 és 5+3 vagy 4+4+4 és 4+6. A szimmetrikus mérték jellemző a siratókra (szélesebb értelmezésben), az aszimmetrikus az epikára. A dalok vagy a versek formált beszéd kétféle osztható, a recitativók lehetnek kettős vagy hármas tagolásúak, ami megkülönbözteti őket a daltól és a versszédtől. A sirató formája lehet kettős osztású rövid vagy hármas hosszú sor, az epika mindkét lehetőséget felhasználja.

Jakobson az ősi szláv versmértéket jellemezte, ez átvezet a szótagszámlálás kérdéseihez, amelyet mi a magyar verselésben elemzünk majd. Jakobson megközelítésének alapjellemezője a rekonstrukció, mégpedig a metrika rekonstrukciója, amely nem jár együtt a szövegével. Egyébként az archaikus szláv verselés feltáráásával Meillet indoeurópai metrikai rekonstrukcióját támogatja meg. Ebben már a hosszúsági metrum elemei is megjelennek a második kolonban. A késő indoeurópai metrum rekonstrukciójához járult hozzá Gamkrelidze és Ivanov is (1995: 738) újabb adatokkal. A késő indoeurópai nyelv fonológiai rendszere viszont a germánban annyira átalakult, hogy csak dinamikus metrikát eredményezhetett, mint említettük. Ez arra utal, hogy egy alapnyelv rekonstruált rendszeréből több metrikai típus vezethető le, ami a nyelvészeti rekonstrukciót is megválaszolando kérdések elé állítja.

Kuryłowicz (1975) metrikai tipológiájában központi fogalom a „fuga” (Fuge), amely „a verssornak belső kapcsolatot kölcsönöz” (i. m. 226), és értelmezése a magyar építészeti szak kifejezéshez áll közel. Én „kapcsoló tényezőnek” nevezem. Ez a beszélt nyelvben is megvan, de a poétikai formában lényegesebb, másként funkcionál: a verssor végén meggyengül, a soron belül is gyengülhet cezúra esetén. A kapcsoló tényező az indoeurópai versben egyesíti a mondattannilag egymás mellett álló szavakat, amelyek mondattani kapcsolatban nem állnak (I), vagy abban állnak (II), a hangsúlyos szavakat és a klitikumokat (III), a szóösszetétel komponenseit

(IV), a gyököt vagy a tövet és a szóképző elemeket (V), a gyököt vagy a tövet és a végződéseket (VI). Kuryłowicz szerint a hangsúlyozó (akzentuirenden) metrumra az jellemző, hogy a két összekapcsolt szó hangsúlyviszonyai megváltoznak: az egyik főhangsúlyos lesz, a másik csak mellékhangsúlyt kap.

A hangsúlyozó metrumban ez főleg a mondatnailag kapcsolt szavakban (I) történik meg, a kvantitatív metrumban mind a kétfajta (I és II) kapcsolatban. Az első metrumban prozódiai szandhi keletkezik, a másodikban fonológiai. Ezzel a szavak nyelvi kapcsolódása a metrikában megváltozik (uo. 226–9). A metrum lehet szótagszámláló, vagy épülhet egy metrikai konstansra: a verslábak és taktusok megszabott emelkedéseinek (Hebungen) számára (uo. 232). Mindegyik metrumnak van egy (ideális) alapformája, amelyből számos variáns vezethető le. Az alapformában, típustól függetlenül, a szótagszám vagy az emelkedések száma ugyanaz, de a sor strukturálódására, típustól függően, fonetikai szandhi vagy prozódiai egység jellemző. Az alapforma és a levezetett formák közti viszonyt Kuryłowicz a germán metrikán illusztrálja. Ebben a viszonyban szerepet játszik a jelöltség is: az alapformától eltérő jelölt. A metrikai rokonságot Kuryłowicz kizárja a szláv vagy óír és a szanszkrit vagy görög verselés között, mert a fonológiai szandhi és a kvantitatív verselés csak az utóbbiakra jellemző, az előbbiekre nem (uo. 237).

Kuryłowicz metrikai megközelítése más, mint Jakobsoné. Az indoeurópai metrumra vonatkozó következtetések teljesen mások. Mindketten elfogadják Meillet feltevését, de Jakobson a szanszkrit és görög alapján rekonstruált indoeurópai metrumból vezeti le a szlávot, Kuryłowicz viszont kizárja az első kettő és a harmadik közötti rokonságot. Kuryłowicz nem foglalkozik az uráli metrummal, a különböző indoeurópai nyelvek metrikájára alkalmazza megközelítést, így empirikus alapja viszonylag korlátozott. Tipológiai felfogása nem izomorf Lotzéval és Jakobsonéval, bár a nyelvi és metrikai alapok számos érintkezési területet eredményeznek, amelyek bármely nyelvészeti alapú metrikában számba veendők. Két tényező tette szükségessé rövid ismertetését és eredményeinek figyelembevételét. Az egyik a kapcsoló tényező (Fuge) verstani fontossága. Ennek különböző realizálódása megkülönbözteti a hangsúlyos és kvantitatív verselést: az előbbire a prozódiai, az utóbbira a szandhi jellegű fonológiai kapcsolódás jellemző a vesszoron belül. Ez megfigyelhető a magyar szótagszámláló és időmértékes verselésben is. Tipológiai szempontból lényeges a kapcsolódás olyan részletezése, amely figyelembe veszi mind a szintetikus, mind az analitikus típusokat, ugyanis történetileg egyik a másikba változhat (pl. klitikumok végződésekké). A hangsúlyozó metrum szembeállítása az időmértékessel felhívja a figyelmet a szótagszámláló típus hangsúlyozási és ezen keresztül hanglejtési viszonyaira, amellyel a későbbiekben részletesen foglalkozunk. A metrum alapformája és a metrikai formák levezetése, a jelöltség elgondolkodásra késztet. A metrumok kapcsolata és levezetése a leírás és elemzés szintjén gyakori, ennek kell, hogy legyen elméleti alapja. Kuryłowicz szerint egy típuson belül a metrikai formák levezethetők, de a típusok között már nem. Ez azonban nem zárja ki, hogy a metrikai típus ne változzon meg. Az nem véletlen, hogy az ereszkedő szótagszámláló típus mellett a magyar versezésben először a trocheusi időmérték honosodott meg. Ennek oka a magyar szó- és szólamhangsúlyozásban és dallamban keresendő. Ezt a tényezőt kell figyelembe venni az indoeurópai verselésben is.

1.2. Morfológiai tipológia és a szótagszámláló metrikai típus a magyarban

A metrum nyelvi alapja. A morfológiai tipológia a 19. században alakult ki, megállapításai közismertek és a nyelvek jellemzésében általánosan használtak. Eredeti formájában nem volt pontos, és előítéletek kísérték, de eredményei időtállóan bizonyultak. A 20. században a nyelvtanírás módszertanának fejlődésével Sapir és Skalička alakította újjá az alaktani tipológiát. Sapir megközelítését Greenberg fogalmazta át úgy, hogy bizonyos paraméterek szerint kvantifikálható

legyen (Dezső 2000). Bennünket itt csak a szintézisparaméter érdekel, amely az egy szóra eső morféma számát vizsgálja morfológiailag különböző típusú nyelvekben. Az egyik póluson a polisintetikus eszkimó áll (3.72), a másikon az izoláló annamita, amelyben egy szó gyakorlatilag egy morfémának felel meg. A szintetikus nyelvek az eszkimó felé húznak, de attól jócskán elmaradnak: szanszkrit (2.59), suahéli (2.55), jakut (2.17), angolszász (2.12). Az agglutináló vagy flektáló típus nem játszik lényeges szerepet, a kettő közti különbséget külön index méri. A mai angol és perzsa (1.52 és 1.68) az izoláló típushoz állnak viszonylag közel. Bennünket elsősorban a szintetikus agglutináló és flektáló nyelvek érdekelnek. Ezekben a morféma száma jelentősen ingadozhat ugyan, de csak bizonyos határok között. A morféma száma kihat a szó hosszúságára, ez elsősorban az izoláló és polisintetikus póluson érzékelhető, az agglutináló és hajlító nyelvekben csak variálódást jelent, például a többjelentésű, de testes flektáló morféma és a számosabb, de rövid agglutinálóak hasonló szóhosszt eredményeznek.

Greenberg adatai azt is megmutatják, hogy egy nyelvcsaládon belül jelentős változások lehetnek az egyes nyelvek értékeiben. Az árja ághoz tartozó flektáló szanszkrit és a késői izoláláshoz közeli perzsa értékei jelentősen különböznek (2.59 és 1.68), sőt az angolszász és a modern angol közötti hasonló tipológiai változás is nagy különbséget hozott (2.12 és 1.52) viszonylag rövid idő alatt. A változásokat előidéző folyamatokat a nyelvtörténetben végig lehet követni.

A szintetikus paraméter hozzásegít ahhoz, hogy felmérjük, egy verssorba és – ha ez kolonokra oszlik – egy kolonba körülbelül hány szó fér bele. A fenti skálán az izoláló póluson elhelyezkedő annamitához közeli típusú kínai verselés mutatja ezt az összefüggést a legvilágosabban: itt minden sor egy mondat (lásd lentebb). A másik pólus metrikai hatására egy polisintetikus nyelv metrumát kellene megvizsgálni, de ez nem állt a rendelkezésemre; a csukcs szavak hangsúlyozása azonban azt mutatja, hogy a polisintézis már a szóhangsúlyozásban a szokásostól eltérő megközelítést igényel, és ez feltehetően kihatással van a versorra. Az eddig mondottakat pontosítani kell azzal, hogy nem minden morféma szótagalkotó, tehát a morfémaszám és a szótagszám között nincsen egyszerű összefüggés, de az index közvetve mutatja a szóhosszúságot is, ami a két póluson világosan megjelenik. A verssor hossza műfajonként változó, de az átlagos műfajonkénti szótagszám lehet nagyobb vagy kisebb. Például a szanszkrit vers a magyarnál hosszabb sorokkal él.

A különböző agglutinatív és flektáló nyelvek metrikái azt mutatják, hogy az egy sorra eső szótagszám népdalokban 7 és 10 között van, de leggyakoribb a nyolcas, amely két egyenlő (4+4) vagy nem egyenlő (5+3, 3+5) kolonra oszlik. Egy sorba négy-öt átlag szó fér bele. A verselés művészete abban is áll, hogy a szavakból, amelyek hossza rövidebb vagy hosszabb a valóságban, „értelmi egységet” alkotó sorokat hozzon létre, és a cezúrák elfogadható szerkezetű kolonokra bontsák a sort. Nyelvészeti szempontból a sort és kolont alkotó egységek igen nagyszámú kombinációt engednek meg, ezeket kalkulusba formálni nem is érdemes, mert a verssor, a kolon már a metrika körébe tartozik, ami egy más szemiotikai szintet jelent.

A magyar szótagszámláló verselés rendszere (Kecskés–Szilágyi–Szuromi 1984:13–37) közel áll egy lehetséges tipológiai kalkulushoz, ha úgy rendezzük át, hogy a verssorok szótagszámát helyezzük előtérbe. Ennek az az előnye is megvan, hogy az etnomuzikológiai kommentárokat majd közvetlen hozzájuk kapcsolhatjuk.

A kolonok szokásos szótagszáma 3–5, a leggyakoribb a négy. Hosszabb 6, 7, 8 szótagszámú kolonok hosszú sorokban találhatók. A két szótagos kolon ritka. Az alábbiakban felsoroljuk a magyar verssorokat figyelembe véve belső szegmentálásukat is.

- A. Öt szótagos sor (3||2) ritka, mert a kolonok igen rövidek.
- B. Hat szótagos sor két kolonra osztható (4||2 vagy 3||3).
- C. Hét szótagos sor két kolonból áll (4||3). Lehetséges egy négy szótagú elősor és egy hét szótagú sor kombinációja (4§3||4).

- D. Nyolc szótagos sor tipikus osztódása 4||4, amelyhez járulhat egy utósor (4||4§4), vagy hosszú sorra alakítható (4||4||4). A nyolc szótagos sor két aszimmetrikus kolonból is állhat (5||3).
- E. Kilenc szótagos sor ritka, tagolása különböző (5||4 vagy 4||5 vagy 6||3), egy hatos és egy rövid sor kombinálódhat (6§3).
- F. Tíz szótagos sorok két kolonra oszthatók (4||6), de a hosszabb kolon tovább osztható. Előfordul szimmetrikus tagolás is (5||5). A tizenegy–tizenkilenc szótagos sorok hosszúnak számítanak a magyarban.
- G. Tizenegy szótagos sor két (6||5, 5||6) vagy három kolonból áll (4||4||3), de hasonló hosszúságú sorkombináció is van (6§5 vagy 4||4§3).
- H. Tizenkét szótagos sor állhat két hosszú kolonból (5||7 vagy 7||5 vagy 6||6) vagy három négy szótagú kolonból (4||4||4). Előfordul sorkombináció is (7§5 vagy 4||4§4).
- I. Tizenhárom szótagú sor két hosszú kolonból áll (7||6 vagy 6||7 és 8||5), amelynek sorkombináció is megfelelhet (7§6 vagy 6§7 és 8§5).
- K. Tizennégy szótagú sorok két hosszú kolonból állnak (8||6) vagy a megfelelő sorkombinációból (8§6).
- L. Tizenöt szótagú sorok két hosszú kolonra oszthatóknak (8||7), vagy hasonló sorkombinációt adnak (8§7).
- M. Tizenhat szótagú sorok három kolonból állnak (5||5||6 vagy 6||6||4), vagy sorkombinációt eredményeznek (5||5§6 és 5§5||6).
- N. Tizennyolc szótagú sorok három részre oszlanak (6||6||6).
- P. Tizenkilenc szótagú sorok osztódása hármas (6||6||7).

Jobb áttekintés és további vizsgálat szempontjából hasznos lehet a következő összefoglaló.

- A. 3||2 = 5
 B. 4||2; 3||3 = 6
 C. 4||3 = 7
 D. 4||4; 5||3 = 8
 E. 5||4; 4||5; 6||3 = 9
 F. 4||6; 5||5 = 10
 G. 6||5; 5||6; 4||4||3 = 11
 H. 7||5; 5||7; 6||6; 4||4||4 = 12
 I. 7||6; 6||7; 8||5 = 13
 K. 7||6; 6||7; 8||6 = 14
 L. 8||7 = 15
 M. 5||5||6; 6||6||4 = 16
 N. 6||6||6 = 18
 P. 6||6||7 = 19

A tíz szótagon felüli sorok két hosszú vagy három átlagosan hosszú kolonra oszlanak; rövid két vagy három szótagos kolonokat nem tartalmaznak. A hosszú sorok és a sorkombinációk között nincs éles határ. A magyar rendszerben nem található meg több lehetséges kombináció, például 13 = 4||4||5 vagy 14 = 5||5||4 vagy 15 = 5||5||5. A hosszú sorok nem jellemzők a magyarra.

A Gamkrelidze és Ivanov (1995: 738–40) a korai indoeurópai nyelvjárásokra két kolonból álló hét vagy nyolc szótagos sorokat rekonstruál. A leggyakoribb nyolcas sor két szimmetrikus (4||4) vagy aszimmetrikus (3||5 vagy 5||3) kolonra osztódik. De előfordulnak a hét szótagos osztott sorok is (4||3 és 3||4). Az ősi kartvéli epikai metrum hosszú sora tizenhat szótagos, amely két nyolcasra oszlik, ezek tovább tagolódnak (4||4 vagy 3||5 és 5||3) (uo. 740).

Agglutináló és flektáló nyelvekben (mint a magyar és az indoeurópai dialektusok) a leggyakoribb sorokban két és nyolc szótagú kolonok nem fordulnak elő: az előbbi túl rövid, az utóbbi túl hosszú. A kilenc szótagnál hosszabb sorokban a hatos kolon gyakori. A magyar 6–12 szótagos sorokban előfordul a négy szótagú kolon mint egyik összetevő, ezenkívül ez az első kolon egyik lehetséges változata; ugyanezt találtam az indoeurópaiban, a kartvéliben és más nyelvekben. Tipológiaiilag rendszeres további kutatást kellene folytatni annak megállapítására, hogy a magyarra tett megállapítás milyen széles körben érvényes az agglutináló és flektáló nyelvekben: (1) előfordul-e a négyes minden rendszerben mint a kolon realizálódásának egyik formája, (2) és lehet-e a négyes kolon az első komponens. Hasonló feltevés vizsgálható az ötös kolonra és a négyesre, ötösrre együtt a sorfajtákra tekintettel. A magyarban például az ötös a 8–14 szótagú sorok komponense.

Kérdéses, hány szótagig tekinthető egy sor rövidnek? Jakobson (1952: 453) nyolc szótagig tekintette annak, de a határ lehet tíz szótag is. Eddig a magyarban csak két kolonra oszlik a sor, és hasonló lehet a helyzet más szintetikus nyelvekben is. A poliszintetikus és izoláló nyelvek külön vizsgálándók, de utána egy univerzális sor- és kolonkalkulus hozható létre.

A kínai költészet Frankel szerint (1972: 22–37) előnyben részesíti a 4–7 szótagos sorokat a régi stílusban. A cezúra gyakran hoz létre aszimmetrikus sorokat a kedvelt 5–7 szótagos sorok közepe tájain. A japán verselésben is gyakori az 5 és 7 szótagú sor, de cezúra nélkül (Brower 1972: 38–51). Ez fölveti a cezúra meglétének vagy hiányának és helyének kérdését a verstipológiában. A metrikai rendszerekre jellemző, hogy a „rendelkezésre álló” fonológiai lehetőségeket csak részben használja fel, például a magyar szótagszámláló vers nem használja fel a gyenge szóhangsúlyt. A kínai a négytónusos rendszerből csak az egyenletes és hajlított ellentétet alkalmazza a verselésben.

A metrika elvi-módszertani és tipológiai kérdései egymás után jönnek elő, ha szélesítjük vizsgálatunk tényalapját, de nekünk vissza kell térni a magyar népdalhoz áttérve a dalsorok zenei jellemzésére.

A népdalok metruma és zenéje a sorok határain belül. A kérdéskör bemutatásában Vargyas Lajos (1981: 85–91) elemzését követjük.

- A. Hatos „rég stílusú izometrikus dalainkban... a legrövidebb sorfajta, ami egy versszakon keresztül állandóan ismétlődhet. Ennél kisebb például a 4 szótagos sor, de az csak mint egy versszak egyetlen sora fordulhat elő” (i. m. 85). Bartók „5 szótagos példája giusto ritmusú, 3+2 tagolású” de van parlando, tagolatlan 5-ös is (i. m. 85). Az izometrikus formájú dalokban a versszak 4×6 vagy 4×8 szótagú, a fentiek csak kivételek.
- B. A hat szótagú sorok „ha külön zenei ritmus nem tagolja, például rubatóban, parlando-ban, 4+2-re vagy 3+3-ra tagolódnak.... a 2+4 tagolás egészen ritka” (i. m. 86). A 2+2+2 csak dudánótákban fordul elő.
- C. „A hetes sorok kivétel nélkül 4+3 tagolásúak, és szinte mind táncdalok... ez a metrikai tagolás igen ritmikus hatást tesz — legalábbis a magyarokra” (i. m. 86). Itt álljunk meg, és tekintsünk vissza a verssorok tisztán metrikai elemzésére egybevetve a metrikai-zenei vizsgálattal. Ez utóbbit zeneinek nevezzük. A négy szótagú sor a metrikában csak sor-kombinációban szerepel: hét szótagoshoz kapcsolódva elősorként, nyolc szótagoshoz járulva utósorként. Az öt szótagos sor ritka, és tagolása 3+2 akár a zenében. A hat szótagú sorok tagolása mindkét esetben: 4+2 és 3+3 lehet. A 2+4 tagolás zenében lehetséges, de ritka, a 2+2+2 pedig csak dudánótákban fordul elő. A hét szótagú sorok tagolása: 4+3 mindkét esetben, holott 3+4 tagolás is elképzelhető lenne, a zenében a 4+3 felépítésű sorok szinte mind táncdalok. A továbbiakban a metrikai és a zenei formát együtt vizsgáljuk.
- D. A nyolcas sorok metrikai tagolása tipikusan a szimmetrikus 4|4, bár osztható aszimmetrikusan is (5|3). Ez a sorfajta bővíthet egy 4-es felsorral, vagy átalakítható egyenletesen tagolt tizenkettes sorá (4|4|4). A nyolcasok zenei realizálása változatos (Vargyas i. m. 86–7). „Azonban éppen a nyolcasokban túlnyomó a parlando rubato előadás, ami nem

- szabja meg a ritmikai tagolást, hanem annyiféle lehetőséget enged meg, amennyit csak a változatosság, a szöveg sokféle követelményei, a dallamvonal alakulása és a díszítmények megkívánnak” (uo. 87). Említettük, hogy a nyolcas széles körben elterjedt metrum a szintetikus nyelvekben, többek között a korai indoeurópaiban, ahol feltehetően zene kísérté, amely számára ez a metrum változatos lehetőségeket kínálhatott ott is.
- E. A magyar metrikában a kilences sor ritka, és 5||4, 4||5 vagy 6||3 felépítésű kolonokból áll. A zenében nem ez a helyzet, ennek a sornak „nyelvileg két tagolása lehetséges: 3+3+3 vagy 4+2+3... Egyéb lehetséges osztások szórványosan fordulnak elő: 4+5” (Vargyas i. m. 88). Ebben a sorfajtában a metrika előnyben részesíti a kettős, a zene a hármas felosztást.
- F. A tíz szótagos sorok két kolonra oszthatók (4||6), de a hosszabb kolon tovább osztódhat metrikailag, és ez jellemző a zenei ritmusképletre: 4+4+2 vagy 4+3+4, ritka az 5+5 és a 4+6 osztás (Vargyas i. m. 88).
- G. A tizenegy szótagos sorok kolonok szerinti osztódása kettős (6||5, 5||6) vagy hármas (4||4||3), sorkombináció lehet a 6§5 vagy 4||4§3. A zenei tagolás szintén kivétel nélkül 4+4+3. „A 11-es dallamok a 7-esekhez hasonlóan mind táncdallamok” (Vargyas i. m. 88).
- H. A tizenkét szótagos sor két hosszú kolonra (5||7 és 6||6) vagy három rövidre (4||4||4) oszlik, a második és harmadik lehet sorkombináció. A zenében ezek a sorok „túlnyomóan parlando, sőt »recitáló« ritmusúak. Nagyon kevés köztük a feszes táncritmus. Tagolásuk kötelezően 6+6, sokszor erős belső metszettel” (Vargyas i. m. 89). Kivételes a 4+4+4 tagolás, egyházi népénekekben fordul elő. A zenében a 6-os félsorok tagolódnak (4+2 és 3+3) (uo. 89).
- I–P. Tizenhárom és tizenkilenc közötti hosszúsorok lehetségesek a metrumban, de csak korlátozott valószínűséggel fordulnak elő. A zenében „12 szótagnál hosszabb sorok a régi magyar népstílusban már csak a kanásztáncdallamokban fordulnak elő, amelyek egyaránt állhatnak 13 és 14 szótagból; sőt egyes variánsokban... 11-től 15-ig ingadozhat a szótagszám” (Vargyas i. m. 89). Még hosszabb sorok újabb fejlődés során (16-os) vagy az új stílusban alakultak ki (uo. 90).

Igen figyelemre érdemes mind a magyar, mind az általános metrikai tipológia és rajta keresztül a nyelvtipológia és a magyar jellemzése szempontjából az, amit Vargyas (i. m. 91) összefoglalásul ír: „régí dalaink óriás többsége 8 szótagos vagy 6 szótagos sorokból áll, az új stílusban pedig ugyanilyen mindent elborító többséget jelent a 10-es és 11-es sorfaj. Úgy látszik, ezek azok a metrikai egységek és ritmusbemegoldások, amelyeket a magyar fül legkellemesebbnek talál, vagy amelyekben legkönnyebb magyar versszöveget elhelyezni”. Ebben a zenei, zene-metrikai megjegyzésben benne van a diakrón tényező, amelynek nyelvtipológiai alapja van. A magyar „szavak” hosszabbá válását követnie kellett a metrumok sorhosszának is: a rövidebb sorok helyett könnyebben lehetett verselni hosszabbakban, és a zenének „igazodnia” kellett ehhez változáshoz. A „szavak” hosszabbá válását nemcsak a lexémák szótagszámának növekedése okozta, pl. képzős, igekötős igék, hanem a segédszavak (névelők, névutók) elszaporodása is a képzőkkel hosszabbodott főnevek mellett. Az eddigi tapasztalatom során szintetikus nyelvekben a 7, 8, 9, 10, 11 szótagszámú sorok a leggyakoribbak, és feltehetően más nyelvekben is nőtt a sorhossz, ha megőrizte alaktani típusát, nem közeledett az izolálás felé.

Vargyas másik megjegyzése nem kevésbé érdekes: „Ezek a metrikai formák mind lehetnek rubato vagy feszes giusto ritmusban. A rubato, vagyis szabad változó ritmus elvileg a szöveghez igazodik. Ez azonban nem mindig van így: éppen mert szabad a ritmus, mert nem zárja a nyelvet szigorúan kimért időhatárok közé, nem is kell követnie a nyelvhosszúság viszonyait és hangsúlyát. Ezért sokkal inkább érvényesülnek benne zenei igények” (i. m. 91). Itt már megjelennek a fonológiai tényezők: magánhangzó-hosszúság, szó- vagy szólamhangsúly, ami a sor vagy a kolon szótagszáma mellett jelen volt a versben. A szótagszámláló metrikai típusban nem ez a főszereplő, bár a sorformálásban

számolni kell vele, mint láttuk. A zenében viszont megnő a jelentősége, de a rubato stílus tud vele bánni: elvben igazodik hozzá, de megőrzi a zene, egy magasabb szemiotikai szint, önállóságát.

A ritmus nyelvi szabályait a zenei elemzés felől lehet igazán megközelíteni. Vargyas (i. m. 145) szerint a magyar nyelv hosszú szavainak és szólmainak viselkedését versben, zenei ritmusban akkor értjük meg, ha tudjuk róluk: „Minden négy szótagonál hosszabb szó vagy szorosan összetartozó nyelvtani egység (szólam) két ütemre tagolódik, de mindegyik csak egyetlen szigorúan meghatározott módon: egy gyorsabban mondott, hosszabb első részre és egy rövidebb, ellassuló másodikra” (i. m. 145); az 5 szótagúak esetén 3+2: *Kis kacska fürdik*, és nem lehet 3+2; a 6 szótagúak esetén 4+2: *Összetana-kodék* szólamban, ugyanígy 4+2: *Magos Déva-várát*. Ez a szabály azonban csak egyetlen lendülettel, megállás nélkül kimondott, nyelvtani egységekre vonatkozik. Külön, szünettel elválasztott beszédelemekből lehet 3+3 tagolást is adni a hatosnak: *Úgy rakják | úgy rakják / Magos Déva-|várát*,” (i. m. 145). A 7 szótagos szó vagy szólam 4+3 ütemezésű lesz. Valószínűnek tartom, hogy ennek alapja a hosszabb fonológiai egységek fő- és mellékhangsúllyal való tagolása. A nyelvi szabály lehet kivétel nélküli vagy általános, mindenesetre olyan gyakoriságú kell legyen, hogy a beszéd szintjéről a vers és a zene szintjére már alapszabályként érkezze. A metrika képletekben a 3||2=5, 4||3=7 az egyetlen lehetőség, a 4||2 mellett van 3||3=6, de az szünetes lehet.

Vargyas (i. m. 146) szerint „a nyolcasok tagolódása viszont már csak 4+4 lehet”; az 5+3 vagy a 6+2 nem ad ritmust önálló szövegben, mert „5 szótagot 3-mal, 6-ot 2-vel nem lehet nagyjából egyenlő időben kimondani semmiféle lassítással vagy szaporítással”. Ez ritmikailag igaz, zeneileg releváns. A 8-as leggyakoribb osztódása metrikailag 4||4, de mellette megvan az 5||3 is, feltehetően két ritmikus egységben.

Vargyas feltevése szerint a beszédben nagy gyakorisággal előforduló 4+ egyéb (2, 3, 5, 6) ritmusok váltak alapjául a hasonló felépítésű metrikai és zenei soroknak. A magyar metrikai képletekben megvannak a 4+2, 3, 5, 6 felépítésű két kolont tartalmazó sorok, bár a 4-es első kolon helyett állhat hosszabb is a nyolcasokban, kilencsekben, tízesekben. A 4+ képlet alkalmazható rövidebb vagy hosszabb második kolonnal, „mivel a rugalmas dallam könnyen igazodik az alatta lévő szöveg kívánalmaihoz, népzeneinkben is meghonosodtak a szótagszámképleteknek megfelelő metrikai típusok” (Vargyas i. m. 146).

Vargyas (i. m. 148 kk.) feltevést állít föl a szöveg és dallam kialakulásáról, eszerint a szöveg és dallam kölcsönhatásban formálódott. Egy nyelvész, ismerve a nyelvtörténet változékonyságát és bizonyos alapdallamaink ősiségét, a dallam viszonylagos elsősége mellett voksol, amelyet persze ma már nem rekonstruálható szövegek kísértek. A mai népdalszövegeink nyelvtani és lexikai jellemzői nem alakulhattak ki a késői ómagyar kor előtt. Valószínűnek tűnik tehát Vargyas feltevése az elemi dallammagról (i. m. 148): „Az ilyen nagyon régi, nagyon elterjedt dallamra bizonyára sokféle szöveget énekeltek, s mikor a szövegek különböző metrikai-ritmikai típusokba kezdtek rendeződni, a rájuk énekelt dallam is különböző metrikájú típusokba variálódott.” Ez a folyamat feltevésünk szerint igen hosszú lehetett, és a magyar nyelv rendszerének végleges kialakulása után jöttek létre a ma általános szöveg-dallam viszonyok és az egyes dalok zenei és nyelvi variálódása. A tipológiailag valószínű nyolcas körüli sorokból a magyarban a nyolcas lett domináns: „minden nyolcas szöveg minden nyolcas dallamra ráénekelhető” (Vargyas i. m. 148). A rubato dalban a szöveg és dallam könnyen összhangba hozható, a giusto ritmusban „nemcsak a szótagszámegyezés szükséges, hanem további követelményeket is ki kell elégíteni az együtt járásban: a szótaghosszúságát is a metszetek mellett” (uo. 149). A hosszúságviszonyok végleges kialakulása nyelvileg későbbi, tehát a szöveg-dallam ma ismert formája is későbbi lehet. A régi stílusú népdalokban a rubato dominanciája ezt látszik alátámasztani. Az alkalmazkodó, pontozott ritmus „a dallam és szöveg együtt járását biztosítja az állandó dallam-szöveg csere esetén is” (uo. 150). A dallam viszonylagos történeti állandósága és a szöveg változása a magyarban a pontozott ritmust szükségszerűen hozta létre, s ha már létrejött, élni is lehetett vele, hogy „a szájhagyomány létformáját összhangba tudja hozni a jó prozódia követelményeivel” (uo. 150). A metrum nyelvi „töltőelemeket” használ; a cseremisz gyákorító, a zürjén kicsinyítő képzőt, a magyar lehetőségei igen változatosak.

A versszak vizsgálata túlmegy e fejezet keretein, de a nyelv és zene kapcsolatát elemezve meg kell említeni Vargyas (i. m. 153) igen lényeges megállapítását: „A kvintváltó dallamok kadeniciájának összecsengése a magas és mély részben, de ereszkedő, régi stílusú dalaink kihangsúlyozott sorzárlatai általában rímelést valósítanak meg zenei elemekkel, s ezek már honfoglalás előtt meglehettek népzeneinkben. A vers viszont a rímet elég későn, a középkor végére fejlesztette ki a középlatin és más, európai költészet példájára.” Egyik megjegyzésem a vers és zene areális-tipológiai aspektusára hívja fel a figyelmet. A kvintváltás areális jelenség, amely a magyar zenét a törökkel és más népekével kapcsolja össze (Du 1998), míg a rím az európai areállal. Egyébként éppen történeti rögzíthetősége miatt a népdalszövegek rímelését is részletesen tanulmányozni kellene. Ebben azonban egy eddig nem tárgyalt metrikai és zenei tényezőt is figyelembe kell venni: a verssorok jelöltségét. A sorvégi rím metrikailag jelöltté teszi sor utolsó részét egy újabb metrikai tényezővel, amely azonban már a versszakhoz kapcsolódik. Az ősi indoeurópai metrum rekonstrukciója szanszkrit, görög és szláv tényanyag alapján azt mutatja, hogy a szótagszámlálás mellett a hosszúsági viszonyok a második kolont, főleg annak utolsó részét „rendezték” metrikailag megkövetelve bizonyos formákat (Gamkrelidze-Ivanov 1995: 737–40). A magyar zene hasonlóképpen a dallam második részét formálja meg, s ez a kvintváltó egységen belül a versszakdallam alakító tényezőjévé válik, ha a sor felől közelítünk a nagyobb egység felé. Történetileg a sor és a nagyobb egység kölcsönösen formálták egymást.

A kvantitatív és dinamikus verselés két különböző típust képvisel, az utóbbira jellemző a soron belüli és a sorok első részében összecsengő alliteráció. A szótagszámmérő verselés mindkettővel összeegyeztethető. A hosszú-rövid magánhangzó-ellentét a kvantitatív típus iránt teszi fogékonyabbá magyar metrumot, de nem zárja ki az alliterációt sem, főleg erősebben hangsúlyozott szólamkezdeteken. A rím és alliteráció egyaránt versszakalkotó tényező, a sorokra tagolt hangsúlyos sorkezdetekkel építkező régi dalok úgy formálják a verset mint a rímek. A sorokra alapuló metrika így terjed ki versszakalkotó tényezővé.

A lírai dal és az epikus műfaj szövege valószínűleg egyetemesen különböző versmértéket követel meg rövidebb és hosszabb sorokkal, ami nem jelenti azt, hogy a metrum típusa változnék, és a kétfajta versmérték között ne lenne kapcsolat. A zene oldaláról tekintve arról van szó „hogy egy dallamfajtaival meghatározott szövegfajta jár együtt: például néhány »balladadallam«, amihez általában balladát vagy néhány meghatározott balladát szoktak csak kapcsolni” (Vargyas i. m. 151). A műfajok szerinti metrikai és zenei realizáció mindkét szinten jelentős, az adott nyelvre, költészetre, zenére jellemző változatosságot mutat. A magyar lírai dalokban egy gondolat érzékeltetése kétszer két sorban történhet: „az első természeti kép, a második egy emberi érzelem, lelkiállapot kifejezése, ami az első képhez hasonlít, vagy amit az első értelmez anélkül, hogy a hasonlatra rámutató szóval utalna a szöveg” (Vargyas i. m. 155). A példák jól ismertek és nagyon szépek. De nemcsak ezért említettem meg, hanem azért is, mert így a sorhatáron túl a versszakig és az általános, tipológiaiilag releváns jellemzőktől az egyediig jutunk el, ami vizsgálatunk határát jelzi. Egy konkrét nyelvben, népi metrumban, népzeneben az egyedi az általános ritkább realizációja. Így a szóban forgó versszakszerkezet Európában ismeretlen, de hajdani szomszédainknál a cseremiszeknél és a csuvasoknál megtalálható (Vargyas 1988: 523–4).

2. A szórend, a szólamhanglejtés típusai és a magyar intonáció

2.1. A szórend, a szólam és a mondat hanglejtéstípusai

Az adott kérdéskör vizsgálatában „távolabbról” kell kezdeni a nyelvészeti elemzést. Bár a szórendi tipológia a század második felében közel annyira ismert, mint az alaktani, a tipológiai háttér azonban itt lényeges, így fel kell vázolnunk.

A tipológia a nyelvek általános törvényszerűségeit vizsgálja; az egyes nyelvek elemzésén alapul, és tipológiai jellemzés és hasonlítás formájában visszatér a konkrét nyelvekhez. A tipológiai megközelítés a nyelvben egy tudományelméleti eljárás nyelvre történő alkalmazása, és ekként kell tekinteni (Hempel 1965). Lényeges, hogy milyen az adott tudomány jellege, milyen más tudományterületekkel rokon. Például tipológiai megközelítést használ mind a lélektan, mind a nyelvtudomány, de az utóbbi a szemiotikai tudományok közé tartozik, alapját az általános szemiotika képezi. Ez nem áll a lélektanra, lélektani típustanra, melynek esetleges kapcsolata a szemiotikával más. A nyelv egyébként több nyelvvel is foglalkozó tudomány aspektusából vizsgálható, amelyek szempontjai különböznek a nyelvészetétől, és alapvetően ezek határozzák meg a határtudományok jellegét (nyelvszociológia, nyelvfilozófia, nyelvlélektan), körülbelül abban a rendben, ahogy felsoroltuk őket.

A mostani vizsgálat iránya azon tudományok felé mutat (metrikai, népzene kutatás), amelyek szemiotikai jellegűek, elsődleges vagy másodlagos anyaguk a nyelv, de tárgyük fő funkciója művészi, míg a beszédé közlési. A nyelv közlési funkciójának megvalósításában alapvető az ikonelv, amely egy általános szemiotikai elv nyelvi realizációja (részleteket l. Greenberg 1995). A nyelvben az ikonelv forrása kettős lehet: a külső világ vagy maga a kommunikáció. Amikor a nyelv, ahogy a nyelvészek ismerik, egy másik szemiotikai szinten jelenik meg, szerepe módosul az adott szint fő funkciója szerint, bár nem veszti el kapcsolatát a beszédben megnyilvánuló nyelvvel.

A továbbiakban szórendről, szólam- és mondathangsúlyozásról lesz szó és arról, hogy a nyelvi szabályok, köztük az ikonelv hogyan érvényesülnek vagy veszítik érvényüket a versben és zenében.

A közlési ikonelv az általános szórendi tipológiában úgy nyilvánul meg, hogy alapszórendben a tipológiai alanyt, amely tipikusan ismert információt tartalmaz, követi az ige bővítménye, amely általában új információt ad. Meghonosodott jelöléssel: S+O. A mondat hangsúlyozása ezt követi, és az O kap hangsúlyt. Az ige elhelyezése típuszabályokat követ: SOV, SVO, VSO. A két legelterjedtebb típusban (SOV, SVO), amelyekhez a nyelvek 90%-a tartozik, a hangsúly az intonációs kontúrt is meghatározza, az első esetben az O-ról a V felé ereszkedik, a másodikban a V-től az O felé emelkedik. A szemiotikai jellegű és eredetű ikonelv a nyelvi realizációban gyengül, ezért igen kis számban VOS, nagynéha OVS és OSV is lehet alapszórend. Másodlagos szórendben, ha megengedett, az O az ismert, és az S lesz közlésileg fontos; a hangsúly az S-re kerül, és onnan ereszkedik a V-re az egyik fő típusban, a másikban a V-ről emelkedik az S-re (OSV, OVS). A tipikusan mondathangsúlyos csoportot a hangsúlytalantól szünet választja el; így ereszkedő (S#OV, O#SV) és emelkedő (S#VO és O#VS) intonáció járul a két szórendi és hangsúlyozási típushoz. Ha a szórendi szabályrendszer következetes, a főnévi kifejezésben is az újat közlő vagy inkább pontosító jelző (A) kap nyomatékot (AN és NA), és a jelzős szerkezetet ereszkedő, illetve emelkedő intonáció jellemzi. Az ikonelvet következetesen megvalósító nyelvekre vagy az ereszkedő, vagy az emelkedő intonáció jellemző, ilyen a magyar és az olasz. Az egyenletes intonáció tipológiailag nem releváns, mindkét esetben előfordulhat. Ha a nyelvek a kommunikatív ikonnyelvet következetesen megvalósítanak, a szórend, a mondathangsúlyozás és az intonáció harmonikusan rendezett volna a fenti két alaptípus szerint. A nyelvek azonban bonyolult nyelvi törvényszerűségeket követve eltérnek az ikonelvet követő típusoktól.

A szavak hangsúlyozása harmóniában lehet a szólamintonációval: egy élhangsúlytól ereszkedhet a szóvég felé (mint a magyarban), vagy szóéltől emelkedhet az utolsó vagy utolsó előtti szótag felé (mint az a franciában vagy az olaszban). A törökben viszont az SOV és AV szórend ellenére emelkedő a szólamhangsúly, mert a szó véghangsúlyozása és a szóintonáció emelkedése lehetetlenné teszi az ereszkedő szólamintonációt. A metrika és a zenei dallam a beszédben leggyakoribb jellemzőket követi: a magyar metrum kolonjainak ereszkedő vagy egyenletes intonációjuk van. A magyar népdal régi rétegében a dallamok ereszkedőek, csak az új rétegben fordul elő emelkedő külföldi hatásra (Paksai 1997:5). Ezzel a megállapítással teljessé tettük a beszédétől a zenéig

vezető vonalat, de előreszaladtunk. A zene külön elemzést igényel, de a nyelvi komponensről előbb még röviden szólni kell: tisztázni kell terminusait, pontosítani megállapításait, bár részletes kifejtésre itt nem kerülhet sor.

A mondattani tipológiában a terminusok értelmezése nem olyan általánosan elfogadott, mint az alaktaniban. A fenti terminusok közül az S a tipológiai szubjektumot jelöli, amelynek a nominatív-akkuzatív magyarban általában az alanyesetben álló névszó felel meg. A V az igei állítmány. Az O az ige bővítményeit jelöli, amelyek formája és szórendi elhelyezkedési szabályai különbözőek (vö. Dezső 1982). A metrikai és zenei szinten érvényesülnek a nyelvi formára és szórendre vonatkozó szabályok, de a költői szabadság jobban kihasználja a nyelvi rendszerben adott lehetőségeket. A szórend tipológiai értelmezésében használatos a „sorrendiség” terminus, amely megszabja a morfémák helyét a szóban, a szavakét a szókapcsolatban és a mondatban. A metrikai egységeket a mondat szerkezeti egységei képezik, de mondattanilag független egységek is alkothatnak kolont. A metrikai tipológiában láttuk, hogy a sor csak a kinaiban azonos kötelezően a mondattal, a szintetikus nyelvek metrikájában meg kell elégedni az értelmi egységgel. A nyelvi egységeket kolonná formáló fonológiai egységekből képződik a sor a szótagszámláló metrikai típusban. A kolonok intonációs kontúrja lehet homogén: ereszkedő vagy emelkedő, s mindkettőt kiegészíti az egyenletes; de a kolonok lehetnek heterogének: emelkedő kolont ereszkedő követ vagy fordítva.

A sort alkotó kolonok intonációi kalkulusba foglalhatóak: lehetnek következetesen ereszkedők (1), emelkedők (2), vagy ereszkedőt emelkedő követ (3), vagy emelkedő után ereszkedő áll (4). Mint a magyar és finnugor mondat és sor elemzése során meglátjuk, a magyarban a következetesen ereszkedő (1) és az emelkedő-ereszkedő (4) fordul elő, és ezekkel jellemezhetőek a népdalstílusok is. Az egyenletes intonációval tovább variálhatóak a metrikai lehetőségek: egyenletest ereszkedő vagy emelkedő követ, ha az egyenletes az első kolonban fordul elő. Ha lehetséges egyenletes intonáció a második kolonban, két további lehetőséget nyerünk. A kalkulusba foglalt változatokban számolni kell a nyelv kommunikatív ikonelvével, tehát azzal, hogy a beszédintonációban az újat közlő rész nyelvészetiileg jelölt, tipológiaiilag meghatározó. Az ikonelv a metrikában és a zenei dallamban úgy alakul, hogy a sor, tehát az értelmi egység, esetleg mondat, második része a jelölt. Ez viszonyítható ahhoz a tipológiai megállapításhoz, hogy a mondat második részében van az újat közlő rész, de közvetlen kapcsolatban nincs vele. Láttuk, hogy metrikailag a diakroniában a második rész korábban válik megformálttá, itt jelentkezik a rím is. Zeneileg a sor második felének intonációja lesz jellemző, de figyelembe veendő az első is, mert az is lehet befejezett közlést tartalmazó egység. Az eddigiekben elvontan kellett fogalmazni, ideje, hogy konkrét példával élve lépjunk tovább.

A magyar nyelv, metrum és népzene kapcsolatát ebben az írásban a leírás és a történet egységében vizsgáltuk, a továbbiakban is megmarad ez a szemléletmód. A szórend, mondathangsúlyozás és intonáció szempontjából a magyar átmeneti állapotot rögzített nyelvtani szerkezetekkel. Az uráli szórend SOV típusú volt, a mondatnyomaték szokásos helye az ige előtt kellett legyen, így az intonáció csak ereszkedő lehetett, és ilyen ma is a kelet-uráli nyelvekben. A magyarban megkezdődött a változás az SVO típus felé, amely azonban megállt: a névelőtlen tárgy, határozó igekötő nélküli igékkel alkotott mondatokban az ige előtt maradt (*levelet ír*), az igekötős ige és a névelős tárgy (*megírta a levelet*) viszont az ige után került (vö. Dezső 1982). A mondat intonációja az első szerkezetben ereszkedő, a másodikban viszont egyenletes. Hogy az ige előtti nyomaték érvényesüljön, az ige „mozog” a mondatban (*levelet írt a szobában*), nem rögződött meg mondatvégi helyzetben. Világosan kitűnik a különbség egy merev, a V-t következetesen a mondat végén őrző SOV típus és a magyar SOV~SVO szórend közötti különbség a koreai és a magyar szövegek szórendjének összehasonlításában (vö. Dezső 1992). A mondatnyomaték nincs mindig az ige előtt merev SOV szórendben sem, de a hangsúlytalan ige miatt a mondatintonáció ereszkedő. A magyarban az igével mozgó nyomatékos elemre kerül a hangsúly, de az intonáció ereszkedő jellegű.

A jelzős főnévi kifejezésben a jelzőn, jelzői tömbön van a nyomaték, és az intonáció ereszkedő. A következetesen SVO rendű olaszra az emelkedő intonáció a jellemző; történetileg az SOV típusú indoeurópaiakról a következetes SVO típushoz érkezett el az olasz mind szórendben, mind hangsúlyozásban és intonációban (pl. *scrive una lettera, ha scritto la lettera nella stanza*).

A két alapszórendi, hangsúlyozási és intonációs típust rövidítve jelöljük SOV és SVO szimbólumokkal. A változás kiindulhat SOV-tól, és haladhat SVO felé következetesen vagy csak részben érvényesülve szórendben, hangsúlyozásban, intonációban. Érdekes tipológiai szempontból, hogy a fordított változás SVO-tól SOV felé ritka, holott az SOV → SVO igen gyakori. Ez azt jelenti, hogy körülbelül 6–8 ezer évvel ezelőtt az SOV szórendi, hangsúlyozási és intonációs típus gyakoribb volt, de nem volt kizárólagos, mert vannak olyan nyelvcsaládok, például a bantu, ahol egy hajdani SOV periódus nem rekonstruálható. Nem részletezzük a további lehetséges alapvető változások kalkulusát (SOV és SVO → VSO, VSO → SOV vagy SVO).

A mi szempontunkból az a lényeges, hogy a mondat hangsúlyozása és intonációja ereszkedő (SOV) vagy emelkedő (SVO, VSO) típusú lehet, ami szórendi szimbólumokkal így általánosítható: OV, VO.

A mondat és szólam nyomatékánál és intonációjánál gyorsabban változhat a szóhangsúly, ami prozódiailag igen lényeges tényező, és lehet szabad vagy kötött. Ha kötött, kerülhet szóélre, a szó végére az utolsó vagy utolsó előtti helyre. Mint láttuk a szó hangsúlyozása, hanglejtése harmóniában lehet a magasabb egységekkel, mint a magyarban és az olaszban, de lehet másként is. Szabad hangsúly esetén a versben nem keletkezik megoldhatatlan ellentét, a kötött szóhangsúly viszont konfliktus forrása lehet. A magyarban szótagszámláló verselési típusban a szóeleji hangsúly harmonizál a mondat- és szólamhangsúlyal. A szóhangsúly erőssége igen lényeges tényező, és kialakulhat az a sajátos metrikai típus, amely a germán verselésre jellemző. A szabad hangsúlyozás másik változata a zenei hangsúly, amely implikálja a hosszú-rövid ellentétet, és így jön létre a klasszikus metrika. A szóhangsúly tehát alapvetően módosítja a verselés típusát. Minderről már volt szó, itt az a lényeges, hogy a metrika a nyelvek prozódiai, hangsúly- és hanglejtési tényezőinek összehatásából alakul ki. Erre jó példa a magyar: a szótagszámláló és a szónál nagyobb egységek prozódiai jellemzőit előtérbe helyező metrika mellett kialakult a klasszikus, viszont a dinamikus metrum nem jöhetett létre a gyenge szóeleji hangsúly miatt. A szóhosszúság lényeges, de nem típusmeghatározó tényező a metrikában. A következetesen rövid szavakat használó, izoláló típusú nyelvekben azonban előtérbe kerül az intonáció, amely sajátos metrikai típust eredményez (ilyen a kínai verselés).

Az előző fejezetben a verselést a kisebb nyelvtani egységek felől közelítettük meg, ebben a nagyok felől, és így jutottunk el a kisebb egységekig. A nyelvészeti alap ugyanaz, de a megközelítések különbözősége révén más jellemzők kerültek előtérbe.

Az előző fejezetben Lotz és Jakobson megközelítésére orientálódva vizsgáltuk a nyelvi és metrikai kérdéseket, és ezt jól egészítette ki Vargyas zenei-nyelvi látásmódja. Kurylowicz megközelítésében lényeges szerep jut a nyelvtani tényezőknek a szóelemektől a mondatig, nála alapvető különbség van a csak prozódiailag és a fonológiailag szandhiszerűen kapcsolódó verselés között. Ez a szótagszámláló és az időmértékes verselés közti különbségben jut világosan kifejezésre, ami megjelenik a magyar verselésben is, de figyelembe kell venni, hogy ugyanazon a nyelvi alapon együtt létező két metrummal (szótagszámlálással és időmértékkel) van dolgunk. Lotz tipológiájával Kurylowicz metrikája nem áll ellentétben, mert Lotznál is alapvető különbség van a szótagszámláló és vele a magasabb egységek prozódiajának helyt adó, valamint a szófonológiára épülő metrumok között (időmértékes, dinamikus, tonikus); közöttük azonban két fő típus határa húzódik.

A továbbiakban meg kell vizsgálnunk az intonációt, amely bár kapcsolódik a mondat szerkezetéhez és főleg kommunikációs tagoláshoz, de önálló részrendszer, amely nyelvészetileg és zeneileg közelíthető meg.

2.2. A magyar nyelv hanglejtése és a népzene dallama

A magyar intonáció nyelvészeti megközelítése. Kiefer (1994: 34) az autoszegmentális fonológia rövid ismertetésének végén ezt írja: „Az elmélet legfőbb előnye, hogy egységesen tudja kezelni a fonológiai ábrázolás legkülönbözőbb aspektusait és meg tudja oldani azokat a problémákat, amelyeket a szigorúan diszkrét egységekkel számoló klasszikus fonológiai elméletek (ide értve a generatív fonológia első változatait is) vetnek fel.” Majd később megjegyzi „a hanglejtés talán leginkább az autoszegmentális fonológiai keretben ragadható meg” (i. m. 40).

Az újabb fonológiai elméletek részelméletek, és „vagy a generatív fonológia eredeti feltételezésének tagadását jelentik, vagy csak nagyon áttételesen hozhatók ezekkel kapcsolatba”. (i. m. 31). Mivel a mai tipológiában a részelméletek szerepe jelentős, ezek kompatibilisek a nem tipológiai indítatású elméletekkel: az előbbieken kimunkáltabbak lehetnek az elméleti alapok, az utóbbiakban a nyelvek összehasonlítása, de egy részelméletben mindkettőre szükség van, tehát a két megközelítés kiegészíti egymást.

A magyar hanglejtés leginkább teljes vizsgálatát Varga László végezte el, mi a strukturális magyar nyelvtenban lévő fejezetének egyes megállapításaira fogunk támaszkodni (Varga 1994: 468–550). Varga figyelembe veszi a magyar nyelvtudományban hagyományos kontúrelemző keretet és azt kiegészíti az autoszegmentális megközelítéssel. A két megközelítés konkrétan összekapcsolható, ha a magyar intonációs lexikont alkotó dallamprozódémákat (i. m. 492) egybevetjük az autoszegmentális elemzés eredményeivel, amelyek ugyancsak az intonációs lexikonban foglalhatók össze (i. m. 510–11). A hanglejtés tárgyalása itt csak rövid és elvont lehet, de Varga is csak a munkája utolsó fejezetében elemzi konkrétan a magyar mondat dallami tagolását (i. m. 518–46).

Varga egyik alapismérve a karakterdallam, azaz „minden olyan, jelentéssel bíró hanglejtésforma, amelyben a hangmagasság vagy sztereotip módon változik, vagy magas szinttartó, és amelynek indító szótagja hangerőtöltettel rendelkezik” (i. m. 476). Ezek első csoportjába (1) az eső jellegű karakterek tartoznak, amelyeket alapjelentéseikkel sorolunk föl: (a) eső: 'önálló+befejezett', (b) félig eső: 'önálló', (c) eső-emelkedő: 'önálló+szembehelyezkedő'. A lebegő jellegű karakterdallamok (2) fajtái ezek: (a) emelkedő: 'előre mutató+feszült', (b) magas szinttartó: 'előre mutató', (c) ereszkedő: 'előre mutató+rutinszerű'. A lebegő-eső jellegű (3) karakterek: (a) emelkedő-eső: 'eldöntendő kérdő+kérdező', (b) szinttartó-eső: 'eldöntendő kérdő', (c) ereszkedő-eső: 'eldöntendő+felkiáltó' (i. m. 476–484). Az egyes csoportokat a jelentés különbözteti meg (1) önálló, (2) előremutató, (3) eldöntendő kérdő. A három csoport karaktere lehet eső vagy lebegő, de nem lehet emelkedő. Ez megfelel a magyar általános tipológiai jellemzőinek, ami megkülönbözteti a másik alaptípustól, ahol az emelkedő dallam társul a lebegővel (mi egyenletesnek neveztük). Ennek nem mond ellent az utolsó három karakterdallam (4. csoport): második típusú ereszkedő: 'önálló+értékelő felkiáltó'; valamint: stilizált (magas alsó terasz jellegű): 'önálló+rutinszerű+mozgósító', végül függelékdallam (szinttartó): 'önálló+befejezett+szervetlen'. A magyar intonációs lexikon ezekből tevődik össze (i. m. 492). Reméljük, hogy a karakter és jelentés jól érzékelte a dallamfajtákat, szedéstechnikai bravúrt igénylő példák nélkül is.

A kontúrelemző megközelítés jól ismert az irodalomból, ez nem mondható el az autoszegmentálisról. Varga (i. m. 502) abból indul ki, joggal, hogy „a magyar dallamprozódémák többsége képzett melódia”. Ezek létrehozása dallamképzés, amelynek „során megváltozik a felhasznált dallamok jelentése” (uo.). A képzés során dallamképző szabályok működnek: az alpmelódiákra hatnak az elsődleges képzési szabályok, ezután következik az egyszerűsítés, amelyet a másodlagos dallamképző szabályok követnek. Ezt a folyamatot mi nem tudjuk tárgyalni. A dallamelemek között nemcsak magas és alacsony, hanem sülylesztett magas és alacsony tónusok is vannak, így különböztethető meg az ereszkedő (magas, sülylesztett magas) a félig esőtől (magas és alacsony) és az esőtől (magas, alacsony, sülylesztett alacsony).

A magyar intonációs lexikon fent bemutatott tagjai az alábbi ábrázolást kapják (i. m. 510). Az ábrázolásból a kezdő dallamot jelző csillagot elhagyjuk, a süllyesztést aláhúzással jelöljük. Az intonációs lexikon egységei az autoszegmentális listán sem változnak meg, de az első és a második csoport közé beékelődik az utolsó, és a csoportok belső sorrendje a megközelítés logikáját követi. Mi a csoportok sorrendjének megváltozásától eltekintünk. A H magas (high), az L alacsony (low) jelentéssel bír.

- (1) félig eső karakter: HL§; eső karakter: HLL§; eső-emelkedő HLH§,
- (2) magas szinttartó karakter H§; ereszkedő karakter: HH§; emelkedő LH§,
- (3) szinttartó-eső karakter: HHL§; ereszkedő-eső: HHL§; emelkedő-eső: LHL§,
- (4) stilizált karakter H§L§; második típusú ereszkedő karakter: HH§; függelékdallam: L§.

Ez a jegyzék szimbólumokkal pontosítja az intonációs lexikont.

A megközelítés sajátossága az, hogy a dallamábrázoláshoz vezető utat is megmutatja az alapelődiától az elsődleges dallamképzés, az egyszerűsítés, majd, ha ilyen lehetőség van, tovább a másodlagos dallamképzés felé (i. m. 510–1).

Az elsődleges képzés szabálya lehet záró (lefelé) és nyitó (felfelé irányuló). Az egyszerűsítés lehet kontúrképző vagy emelkedő. Az alábbiakban a másodlagos képzést, amely felkiáltó, stilizált és függelékdallamokat hoz létre, mellőzzük. A valójában nem létező elődiákat zárójelbe tesszük. A tipológiai lehetséges, de nem realizált dallamok helyén ϕ áll.

alap- melódiák	elsődleges		egyszerűsítés	
	záró	nyitó	kontúr	emelkedő
(HLL§)	HLL§	ϕ	ϕ	ϕ
	ϕ	ϕ	HL§	ϕ
	ϕ	(HLL§)	ϕ	HLH§
(HH§)	HH§	ϕ	ϕ	ϕ
	ϕ	ϕ	H§	ϕ
	ϕ	(HH§)	ϕ	ϕ
HHL§	HHL§	ϕ	ϕ	ϕ
	ϕ	HHL§	ϕ	LHL§

A tipológiai aspektus jelen van már az alapelődiában, pontosabban a karakter meghatározásában, amely az intonációs centrumból indul, mivel a hangsúly az egység élén van; míg az oroszban az előző pozíció is lényeges lesz, mint meglátjuk. A kezdő elem magas szinten van az alapelődiában, onnan ereszkedik a zárószabállyal, a nyitószabály csak elvont sémákat hoz létre, azonban egyszerűsítéssel emelkedő is létrejöhet.

Az intonáció nyelvi-zenei vizsgálata. A nyelvészeti szempontú elemzés eredményeit szembevetjük Szomjas-Schiffert György nyelvi-zenei megközelítésével, amely a hatvanas évek alakult ki az akkori nyelvészeti és zenei nyelvészeti irodalom alapján, főleg Csűry és Molnár munkáiból kiindulva. A megközelítésről a szerző korai munkái (Szomjas-Schiffert 1967, 1980) helyett itt egy újabbra hivatkozunk (1999), amelyben tömören ad számot koncepciójáról.

A nyelvészeti és nyelvi-zenei elemzést in medias res kezdjük: Szomjas-Schiffert és Varga munkáinak összehasonlításával. Ehhez szólni kell röviden Szomjas-Schiffert ábrázolásmódjáról. A szerző három vonalas kottán három pont segítségével határozza meg az intonációs kontúrokat.

Ezt eredeti formában nem reprodukálhatjuk, de számok segítségével is megtehető: a teljes számok a kottavonalon, a törtek a két kottavonal közötti intonációs pontokat jelentik. A számozás felülről indul: 1, 1/2, 2, 2/3, 3. Szomjas-Schiffert dallamtáblázataihoz viszonyítjuk Varga autoszegmentális intonációs lexikonját, amelyet fentebb elemeztünk (Varga i. m. 510). Az összehasonlításban figyelembe kell venni a két ábrázolás közti különbségeket. Szomjas-Schiffertnél minden dallam indítópontja magas (1 vagy 1/2), minden dallamot három szint jellemez, míg Vargánál előfordul egy, és gyakori a két magassággal való ábrázolás. Vargánál a viszonyított magas (H) vagy alacsony (L) csak megelőző magas (H) és alacsony (L) után áll. A dallamok csoportosítását és funkcióit Szomjas-Schiffert alapján az ő példáival adjuk meg, ezt követi Varga viszonyító dallamának képlete és megnevezése. A csoportjelölést (A, B, C, D) én állapítottam meg, ugyancsak tőlem származik a Szomjas-Schiffert kotta szerinti számoknak hangmagasság szerinti átírása: 1=H, 1/2=H, 2=L, 2/3 és 3=L, amely átvezet Varga rendszeréhez.

- (A) Befejezett közlés: 1-2/2/3 vagy 1-2/3-3: *Nem hallgattatok rám* (ismételve) (HLL). Varga rendszerében ugyanígy van HLL§ elsődleges eső dallam, önálló+befejezett jellemzővel, és az első csoportban szerepel; közeli hozzá a kéttónusú félig eső HL§, amely azonban az elvont HLL§ alapdallam egyszerűsítése.
- (B) Eldöntendő kérdés: 1/2-1-3, azaz HHL: *El-men-tél?* Vargánál közeli hozzá HHL§, azaz szinttartó-eső karakter, amely konkrétan is meglévő alapelódia, a harmadik csoportban szerepel, jelentése eldöntendő kérdés.
- (C) Kérdőszavas kérdés: 1-1/2-3, azaz HHL: *Ki lá-tott?* A kétfajta kérdés között az első két pontban van különbség. Vargánál HHL§ ereszkedő-eső karakter, a HHL alapdallam pedig elsődleges képzése során jön létre, jelentése egy másfajta kérdés. Vargánál a kérdőszavas kérdés nem szerepel jelentésként.
- (D) Befejezetlen közlés 1-3-2, azaz HLL: *Pál barátom-volt-itt...* Vargánál ehhez áll közel: HLH§. Ez eső-emelkedő, és egyszerűsítéssel jön létre a HLL§ elvont alapdallamtól az elvont elsődleges HLL§ dallam közvetítésével.

Szomjas-Schiffert dallamaihoz viszonyítható Varga összes háromelemű dallama, kivéve az LHL§ alacsony indítású karaktert, mert L indítású dallamok nem szerepelnek Szomjas-Schiffertnél. A kétfajta kérdődallam viszonya világos zenész szerzőknél, a nyelvész pedig nem vett föl két kérdődallamot. A befejezett és befejezetlen közlés dallamvonala eltérő, levezetésük külön alapdallamból történik.

A nyelvészeti és nyelvi-zenei vizsgálat eredményeinek a viszonyíthatósága az első pillanatban meglepő, de kevésbé az, ha tudjuk, hogy alapjuk a magyar nyelv intonációja, és tudománytörténetileg izomorf megközelítésmódot fejlesztettek tovább. Számunkra a két igen eltérő háttérű vizsgálat összhangban álló eredményei azért fontosak, mert a tipológiai vizsgálat alapja így megbízhatóbb. Másrészt a nyelvészeti és zenei szintek egybevetése izomorf kritériumok alapján történhet, még ha azok viszonylagosak is.

Az eddigiekben olyan ismérvekkel foglalkoztunk, amelyek általánosak, egy kritériumrendszer komponensei. A magyar intonáció leírása már a nyelvi szinthez tartozik, mint ahogy a magyar népzene jellemzése is további zenei kritériumokat igényel.

Meg kell azonban említeni egy igen lényeges momentumot, amely Vargánál a magyar mondat jellemzésében szerepel, de általános érvényű. A mondat szerkezet szokásos tipológiai tagolása: alany, direkt, indirekt tárgy, különböző határozók. Ettől eltér a kommunikációs szempontú tagolás, amely a magyar strukturális nyelvtanban fontos szerepet kap: topik, kvantor, fókusz, igei és ige utáni pozíció. Ezek közül mi említettük a topikot (téma), a fókuszt, az igei pozíciót, előfordult az ige utáni pozíció is, amely a szigorú SOV nyelvekben nem lehetséges. Az intonáció elemzéséhez ezek kapcsolatát teremtenek, de nem szolgálnak kellő alapul. Varga bevezeti a funkcionális mon-

dat fogalmát: „Funkcionális mondat minden olyan beszédrészet, amelynek önálló illokúciója van (= aminek a kimondásakor önálló illokúciós aktust hajtunk végre) függetlenül attól, hogy szerkezetileg mondat-e vagy sem” (i. m. 519). Szomjas-Schiffert dallammintái igazolják ennek a terminusnak a szükségességét, mert nála szótól mondatig különböző egységek hordozzák ugyanazt az intonációt. Mint utaltam rá, már a nyelvi szempontból vizsgált intonáció is átmenetet képez egy magasabb szemiotikai szinthez, a zenéhez, bár annak határain kívül van, de még a nyelvi szinthez tartozik. Mint láttuk egyébként, a metrum egységei sem kapcsolhatók nyelvészeti szerkezeti egységekhez. A funkcionális mondat a legmagasabb dallamhordozó tömb. Hasonló szerepe van a metrumban a sornak.

Az intonáció szempontjából a funkcionális alapegység tömbökre tagolódik, ilyenek a váltótömbök, amelyek között a beszélő komplementáris viszonyt létesít, valamint az ikertömbök, amelyek között a beszélő ekvivalenciaviszonyt hoz létre (Varga 1994: 526); ezek mellett vannak szervetlen tömbök, amelyek függelékállamot kapnak (i. m. 522). A tömbök elemzése képezi a magyar mondat dallami tagolásának fő részét, és nyelvészeti jellegű. A tömbök magasabb egységek: alkotóelemeik, a karakterek, visszavezetnek a beszéddallam és zenei dallam már elemzett tipológiai jellemzőihez. Például, a legfontosabb tömb, a váltótömb, legutolsó dallama lehet *a*-típusú eső, *b*-típusú lebegő vagy *c*-típusú lebegő-eső. A magyar mondatok szerkezeti-szórendi, hangsúlyozási elemzése alapján (Dezső 1982) ezek az eredmények plauzibilisek. Varga intonációs vizsgálata, akárcsak Szomjas-Schiffert elemzése a teljes mondatra érvényes szerkezetre való tekintet nélkül. Az én vizsgálatom viszont csak a tipológiailag „diagnosztikus” mondat szerkezetek sorrendjére, hangsúlyozására és téma-réma viszonyaira terjed ki, de előnye a szerkezeti és szórendi tipológiával való kapcsolat. Az izomorf vonások nem véletlenek, mert a „diagnosztikus” mondatok intonációja is a magyar funkcionális mondat szabályainak vannak alávetve.

A nyelvi-zenei elemzésben a nyelvi tömbök intonációja hasonlítható a népdalok dallamához. A zeneileg releváns nyelvi tömbök a „beszéd”-tömböktől eltérnek, hiszen egy másik szemiotikai szintre utalnak, a beszéd általános jellemzőit követik, nem „képezik le”, nem ábrázolják a beszéd változatait. A népdalok dallamához kétfajta tömb viszonyítható (Szomjas-Schiffert 1999). Az első két befejezett közlésből áll: 1-2-2/3 + 1-2/3-3; s a nyelvészeti ikertömbhöz hasonlítható, nyelvi példával illusztrálva: *Nem hallgattatok rám, nem hallgattatok rám*. A népdalanyagból számosat bemutat Szomjas-Schiffert (1999), ilyen a két nyolcasból álló: *Keze, lába meg ne állna, / Örökétig motolálna*, amely mellett észti, karéliei példákat is ad. A másik tömb a nyelvészeti váltótömbhöz hasonlít: az első befejezetlen közlés, amely igazodik a második befejezett közléshez. A nyelvi példa: *Pál barátom volt itt, fakereket hozott*: 1-3-2+1-2/3-3, népdal – megfelelője az ismert pávadallam: *Leszállott a páva / Vármegyeházára* (6+6 szótag) vagy *Hej regő rejtem, / regő rejtem* (5+4 szótag). Ezek mellett is találunk finnugor párhuzamos dallamokat.

Szomjas-Schiffert (1999) a tömbalkotásban nem veszi számításba a kérdő dallamokat. A mindennapi beszéd szövegösszefüggéseinek szempontjából ennek az oka az, hogy az eldöntendő kérdésre egyszerű igen-nem válasz várható, a kérdőszavas kérdésre pedig elég lehet a rákérdezett szó megadása, például: *Elmentél? El, vagy Ki járt itt? Pista*. Zeneileg a kérdőszavas kérdés intonációja hasonlít a befejezett közléshez, a különbség az ereszkedő dallam eloszlásában van (1-1/2-3 és 1-2/3-3). Ez a nyelvi szinten jelentős, de neutralizálódhat a zenei dallamban: a siratókban gyakoriak a választ nem váró kérdőszavas kérdések, dallamuk két befejezetlen közlés.

A zenei elemzés egyik kiindulópontja éppen a siratómodell, amelyben a két befejezett közlés „merev kadencia-viszonyban áll egymással: az egyik dallamsora a 2. fokon, a másik pedig az 1. fokon végződik, s így elhatárolódik más periódusoktól” (Szomjas-Schiffert 1967: 456). A Kalevalának is ez adja egyik dallamváltozatát. A zenei formában a szöveg „mindenható ereje már megszűnt, a dallami alváz önállósult, a hangok ütemekbe szerveződtek, és már nem engednek a szöveg nyomásának: csak annyi szótagot fogadnak el, amennyit a zenei keretbe „aprózással” bepréselni lehetett... az előadók tudatában az ének dallami oldala már nincs tekintettel a beszéd hanglejtési szabályaira” (uo. 457).

A Kalevala másik hanglejtésdallami változata és a magyar „pávadallam” másik beszédintonációs párból vezethető le: „befejezetlen+befejezett” közlés. Nyelvi és metrikai szempontból ez nagyobb összefüggő „értelmi egységet” képes magában foglalni.

A fentiekben mi csak a magyarral foglalkoztunk. Szomjas-Schiffert (1967, 1980) megvizsgálta különböző finnugor nyelvek hanglejtését, és hasonlóknak találta a magyarhoz. A szerző a dallampárok szerinti vizsgálatot is kiterjesztette a népzeneire, és hasonlóságot talált a finnugor népek zenéjének legősibb rétegében (uo. és 1965).

Tipológiai megjegyzések. Varga (1994: 476) a karakterdallam meghatározásában a jelentés és a hangmagasság kritériumai után megjegyzi, hogy a dallam „indító szótagja hangerőtöbblettel rendelkezik. A karakterindító szótagokat főhangsúlyosnak fogjuk nevezni. Ha tehát egy karakterdallam egyetlen szótagon jelenik meg, akkor az a szótag főhangsúlyos. Ha több szótagon terül szét, akkor kezdő szótagja főhangsúlyos, de az azt követő szótagjai nem főhangsúlyosak.” Az indító szótag főhangsúlya a magyarra jellemző tipológiai jellemző, amely az intonációvizsgálat egész menetére kihat.

Az oroszban a szólam és szóhangsúly nem kerül a fonológiai egység élére, ezért az intonációs központ (IC), az azt megelőző (PreIC) és követő rész vagy elem (PostC) veendő figyelembe. Attól függően, hogy a mondatban hol helyezkedik el a főhangsúlyos IC, az intonációs egység redukálódhat magára az IC-re és az előzményre; mind az elő-, mind az utótag lehet hosszabb vagy rövidebb. Az alábbiak Bryzgunova (1980: 96–122) elemzésén alapulnak az orosz akadémiai nyelvtanban. Kiindulásul tekintsük meg az intonációs konstrukciók táblázatát, amelyen az IC-t középre helyeztem, az orosz jellemzőket L és H szimbólumokkal rövidítettem, és az utolsó oszlopban összefoglaltam. Az intonációs szintek itt egészen pontosan nem reprodukálhatóak, de a szimbólumokban igyekszünk érzékeltetni.

IK-fajta	PreC	IK-C	PostC	rajz	szimbolikus ábrázolás
IK 1:	H	ER	L		H-ER-L
IK 2:	H	ER	L		H-ER-L
IK 3:	L	EM	<u>L</u>		L-EM- <u>L</u>
IK 4:	L	EM	H		L-EM-H
IK 5:	L	EM/H/ER	<u>H</u>		L-EM/H/ER- <u>L</u>
IK 6:	L	EM	H		L-EM/ <u>H</u> -H
IK 7:	L	EM	<u>L</u>		L-EM/H- <u>L</u>

A különböző intonációs konstrukciókat először ugyanazon példamondaton szemlélteti a szerző: *Kakije u nix ubyčai*, majd részletesen tárgyalja őket funkciójukkal. Mi itt csak azt tehetjük meg, hogy a mintamondat intonációit szóval jellemezzük.

- IK 1: *Kakije u nix ubyčai*. Magas egyenletes kezdet, ER a *-by-* elemen, utána alacsony.
 IK 2: *Kakije u nix ubyčai?* Magas a *Ka*-elem, ER és erős hangsúly a *-ki-* elemen, utána alacsony végig, kérdőszavas kérdés.
 IK 3: *Kakije u nix ubyčai?* Alacsony, EM a *-by-* elemen, utána süllyesztett alacsony. Előfordulhat egy előzetes kérdés ismétlése esetén.
 IK 4: *A u nix? Kakije u nix ubyčai?* Alacsony kezdés, EM a *nix* elemen az előzetesben; a főtagban alacsony kezdés, EM a *nix* elemen, majd magas az utolsó szó. Szerepe egybevető kérdés.

- IK 5: *Kakije u nix ubyčaj!* Közép szintű *Ka*-elem, EM a *-ki-* elemen, majd magas szinttartás, a *-by-* elemen ER, majd süllyesztett alacsony végig. Funkciója értékelés.
- IK 6: *Kakije u nix ubyčaj?! A* kérdő változatban alacsony *Ka*-után, EM a *-ki-* elemen, majd egyenletesen magas. A felkiáltó változatban alacsony kezdettől a *-by-* elemig, ott EM, majd magas. Funkciói: értetlenség, értékelés.
- IK 7: *Kakije u nix ubyčaj!* Középszintű *Ka*-elem, erős EM a *-ki-* elemen, majd alacsony. Funkciója expresszív tagadás.

Az IK 1 és 2 hasonlóak, ugyancsak az IK 3 és 7, csak a hangsúly jellege különbözteti meg őket, ami funkcionális tényező, bár nem tartozik az alapvető jegyek közé (szintek szintváltós irányai). Az orosz intonációs rendszer fenti leírása viszonylag pontos információt csak az oroszul beszélőknek ad.

Az orosz IK rendszer fenti változatai egy központúak, azaz egy ER vagy EM elem van bennük, kivétel az IK 3, melyben kettő van. Tipológiai jellemző az emelkedő IC viszonylag nagy részesedése, ami az alacsony PreC elemek nagyobb számát is implicálja.

Varga magyar intonációs lexikonját és Bryzgunova IK rendszerét azért bajos összehasonlítani, mert strukturálódásuk tipológiaiailag különböző. Ha csak az intonációs centrumokat hasonlítjuk össze, az IC és PostC közti viszonyt kell tekinteni, itt valóban érvényes az emelkedő jelleg dominanciája az oroszban és az ereszkedőé a magyarban. Ezen feltehetően a két megközelítés különbségei sem változtatnak. Egyébként az IC jellege implicálja az IC előzményét (PreC) az oroszban annyiban, hogy ott domináns az alacsony; a magyarban a PreC nem tartozik a karakterbe, de a magas kezdet előtt feltehetően egy alacsony elem volt az előzményben.

Bolinger (1978) jelentős számú nyelv intonációját elemezte, pontosabban összefoglalta és általánosította a rendelkezésére álló információt. Az intonáció és a hangsúly viszonyát vizsgálva, a hangsúlyos és az utána következő pozíció meglétét tartotta szükségesnek ahhoz, hogy az intonáció jellegét (emelkedő, eső, egyenletes) meg tudja adni. Érdeklődése középpontjában a véghangsúlyos nyelvek álltak, amelyek az utolsó szótagok valamelyikét hangsúlyozzák. Megállapítása szerint, ha a főhangsúly a mondat végén van, a mondat elején is lehet egy intonációs csúcs, és a kettő mintegy „függőhídat” képez (i. m. 489–90). Az állító és kérdőszavas kérdést tartalmazó mondatok intonációjukban hasonlóak, amit a magyar és orosz vizsgálatában is láttunk. Az angol intonáció általánosítását nyilvánvalóan korlátozzák a típuskülönbségek, amelyek Bolingernél nem domborodhatnak ki kellően. A végső eső-ereszkedő elv (*go down at the end*) viszont valószínűleg igen általános (i. m. 496), ennek két típusát is helyesen látja: 1) magas kezdettől ereszkedés lefelé, 2) gyors esés a végén, amely mondatvégi hangsúllyal párosul. A kezdet lehet alacsony, de lehet viszonylag magas, bár ez nem lehet olyan alacsony, mint a végső, másrészt az ereszkedés elmaradhat. Ha a végső ereszkedés-esés elmarad, kiegészítendő kérdéssel van dolgunk (i. m. 498). Mindezek tipológiaiailag lényeges megállapítások, amelyeket egy leendő intonációtípológiába be kell majd építeni.

Az angol másodlagosan, a szuahéli „örökletesen” SVO típusú nyelv, tehát a bantu alapnyelv is SVO típusú volt. Az angol szóhangsúly szabad, a szuahéli kötött, a szó és szólam utolsó előtti elemére kerül. A két nyelv intonációs rendszere viszont szinte teljes egyezést mutat (i. m. 506–7), ami nem meglepő, de nem is magától értetődő a két nyelv különbségei miatt. Az angol, a magyar és az orosz intonációs rendszer tipológiai összehasonlítása lehetséges, és további fogódzókat adhatna egy intonációtípológia kidolgozásához, hozzásegítene az elinduláshoz, mert tovább bővíthető lenne, ahogy az angolt össze lehetett vetni a szuahélivel. A jól ismert nyelvekre támaszkodva az empirikus alap kiszélesítése elképzelhetetlen egy tipológiaiailag is releváns részelmélet vagy a meglévő elmélet revíziója nélkül, amely összekapcsolható más elméletekkel egy szélesebb elmélet keretében, számba véve a szórendi tipológiát és a vele kapcsolatos mondatakkcentuációt. Ladd autosegmentális intonációelmélete (Ladd 1996) ebben az irányban tett lépéseket. Ahogy én látom,

jelenleg rendelkezünk egy viszonylag jól kidolgozott, elsősorban szinkrón szórendi tipológiával, egy tipológiai igényű intonációelmélettel, amely a fonológia további területéhez is kapcsolódik. Hiányzik viszont a kettőt összekapcsoló láncszem. Ezt én mondatakcentuációnak neveztem, amely mind a kettővel kapcsolatban van, de kevésbé ismerjük a kellő tipológiai empirikus bázis hiánya miatt.

Hozzá kell tennem, hogy a diakrón aspektus csak a szórendi tipológiában van kidolgozva, de ott is csak nagyvonalakban a jól ismert nyelvcsaládokat illetően. Ami a mondatakcentuációt és az intonáció rekonstrukcióját illeti, a mai magyar vagy orosz ismerete lehetővé tesz bizonyos rekonstrukciót az ősmagyarra vagy az ősszlávra vonatkozóan, mert mindkettő viszonylag konzervatív. Például a szó és szólam eleji hangsúly valószínűleg az ősmagyarban is megvolt, és tovább visszakövethető a finnugorig. A tipológiai általánosításokat figyelembe véve ez esetleg intonációjára vonatkozó rekonstrukcióhipotéziseket is megenged. A magyar népdal legrégebbi rétegének fent elemzett dallamai itt segítségünkre lehetnek annál is inkább, mert megfelelőik más finnugor népek zenéjében is megtalálhatóak. Az elmondottak után nem kell hangsúlyoznom a feladat komplex voltát. Ugyanakkor nekünk nyelvészeknek nem szabad lemondanunk arról a lehetőségről, hogy segítségül hívjuk a magyar etnomuzikológiát, amely éppen diakrón vonatkozásban nemzetközileg kiemelkedő eredményeket ér el a 20. században. A hazai zenetudomány a genetikus kereteken túl areális tipológiai felismerésekhez is eljutott a török és uráli népzene kapcsolatának vizsgálata révén. Ez valahol, valahogyan találkozni fog a nyelvészeti areális kutatásokkal, amelyek az areális korai történetével is foglalkoznak.

Befejező megjegyzés

Ez a dolgozat nem született volna meg a Szomjas-Schiffert Györggyel történt, nyaranként megújuló és továbblépő mátrai beszélgetéseink nélkül. Bár a cikk a kérdéskör komplexitása miatt terjedelmes, sokat nem tudtam elmondani abból, amit akartam, amiről kettőnk közt szó esett. A dolgozat újszerűsége, ha van, az ismert és verifikált információk összekapcsolódásából adódik. Ebből következik egy komplex kutatási program szükségessége. Ennek magvát az itt nem részletezett nyelvészeti, metrikai és népzenei ismeretek alkotják. A kutatás az ismert információ bővítésén, pontosításán keresztül az eredmények összekapcsolása révén vezet új ismerethez: bővül a biztos információ tartománya, és feltevések formájában újabb összefüggéseket lehet megfogalmazni a további verifikáció számára. Mindez megköveteli az elméleti és módszertani problémák felvetését és megoldását is.

SZAKIRODALOM

- Bolinger, Dwight 1978. Intonation across languages. In: Joseph H. Greenberg (szerk.) *Universals of Human Languages*. Vol 2. *Phonology*. Stanford University Press, Stanford. 491–524.
- Brower, Robert H. 1972. Japanese. In: Witsam (szerk.) 38–51.
- Bryzgunova, Je. A. 1980. Intonacija. In: *Russkaja grammatika*. I. Nauka, Moskva. 95–122.
- Dezső László 1982. Word order, theme and rheme in Hungarian and the problem of word order acquisition. In: Dezső László, William Nemser (szerk.) *Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Akadémia Kiadó, Budapest. 245–98.
- Dezső László 1986. Beszélgetés R. O. Jakobson professzorral. *NyK*. 38:145–57.
- Dezső László 1992. (recenzió) Park Soo-Young, Vergleichende Analyse der Satzgliedstellung in Deutschen, Ungarischen und Koreanischen. Wiesbaden 1987. In: *Kratylos* 37. 182–3.
- Dezső László 2000. Two approaches to morphological typology and the diachronic characterization and comparison of languages. In: Olga Mišečka-Tomić (szerk.) *History and Perspectives of Language Study*. Benjamins, Amsterdam, 71–83.

- Du Yaxiong 1998. The la pentatonic scale and its importance to Hungarian prehistory research. *Eurasian Studies Yearbook* 70. 1–14.
- Frankel, Hans H. 1972. Classical Chinese. In: Witsam (szerk.) 22–37.
- Gamkrelidze, Thomas V., Ivanov, Vjačeslav V. 1995. *Indo-European and Indo-Europeans*. Part I. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Greenberg, Joseph H. 1990. Swahili Prosody (1947). In: *On Language. Selected Writings*. Stanford University Press, Stanford. 523–34.
- Greenberg, Joseph H. 1995. On language internal iconicity. In: Marge E. Landsberg (szerk.) *Syntactic Iconicity and Language Freezes. The Human Dimension*. Mouton de Gruyter, Berlin. 57–63.
- Hempel, Carl G. 1965. Typological methods in the natural and the social sciences. In: *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. Free Press, New York. 155–71.
- Jakobson, Roman 1966. Slavic epic verse: Studies in comparative metrics. *Selected Writings* IV. Mouton, The Hague. 414–63.
- Kecskés András, Szilágyi Péter, Szuromi Lajos 1984. *Kis magyar verstan*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1994. A fonológia ma. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 25–41.
- Kuryłowicz, Jerzy 1975. *Metrik und Sprachgeschichte*. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Ladd, D. Robert 1966. *Intonational Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lotz, John 1960. Metric typology. In: Thomas A. Sebeok (szerk.) *Style in Language*. The Technology Press of MIT, Cambridge, Mass., és John Wiley & Sons, New York–London. 135–48.
- Lotz, John 1972. Uralic. In: *Witsam* (szerk.) 100–21.
- Paksay Katalin 1997. *Magyar népzene tára. X. Népdaltípusok* 5. Balassa Kiadó, Budapest. 35–64.
- Sárosi Bálint 1986. *Folk Music. Hungarian Musical Idiom*. Budapest.
- Szomjas-Schiffert György 1965. *A finnugorság ősi zenéje nyomában. Összehasonlító módszertan*. Különnyomat a Magvető 1965/3. számából. Budapest.
- Szomjas-Schiffert György 1967. Kalevala, regösének „páva-dallam”. *Etnográfia*. 452–65.
- Szomjas-Schiffert György 1999. Finnugor kutatás új utakon. (Angol nyelvű előadás magyar eredetije, megjelenés alatt).
- Varga László 1994. A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia*. Akadémia kiadó, Budapest. 468–549.
- Vargyas Lajos 1981. *A magyarság népzeneje*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Witsam, W. R. (szerk.) 1972. *Versification. Major Language Types*. Modern Language Association, New York.

Dezső László

SUMMARY

Dezső, László

Linguistic and metric types in the versification and melody of old Hungarian folk songs

The aim of this paper is to contribute to a typological characterization of Hungarian folk songs at three semiotic levels: (1) at that of language as it appears in speech, (2) at that of poetry as it takes shape in metrics, and (3) at that of music inasmuch as it is connected to the former two. The objective of this paper delimits the analysis of each level in terms of the possibilities of a semiotic approach. The main role is played by the linguistic system throughout; nevertheless, language is not the hero of the story as it is dominated by metrics and music.

The paper is a taxonomic foundation for further research, giving a detailed account of morphological and phonological typology, the syllable-counting metrical type as it appears in Hungarian folk songs, types of word order and phrase intonation, as well as the intonation of Hungarian and the melody of folk music.

The author states that a relatively well-developed (primarily synchronic) word order typology is at our disposal; a typologically oriented theory of intonation is also available; however, the link between the two is lacking: the author refers to that missing link as 'sentence accentuation'. The diachronic aspect is elaborated only in word order typology, but even there just in broad outlines, concerning the widely known language families. The reconstruction of sentence accentuation and intonation with respect to Ancient Hungarian and Ancient Slavic is made possible, to a certain extent, by our familiarity with present-day Hungarian and present-day Russian, respectively. For instance, word initial and phrase initial stress must have existed already in Ancient Hungarian and is probably further traceable back to Proto-Finno-Ugric.

In view of typological generalizations, this may allow for reconstruction hypotheses with respect to Hungarian intonation. The melodies analysed in this paper of the oldest layer of Hungarian folk songs may help us in that endeavour; the more so since their counterparts can be found in the folk music of other Finno-Ugric peoples.

Adalékok a horvát szaknyelv magyar és német mintáihoz

1. A horvát nyelvújítás magyar mintáit bemutató munkámban (Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989) röviden foglalkoztam a vasút és a posta szókincsével is. Az előbbi témában a nyelvi anyagot a Budapesten 1896-ban megjelent *Temeljna pravila dioničkoga društva željeznice* (A Lonja-völgyi vasúti részvénytársaság alapszabályai) című munkából gyűjtöttem. Időközben került elő a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár anyagából egy terjedelmesebb vasútüzleti rendtartás: *Poslovni propisnik za željeznice javnoga prometa u području zemalja ugarske svete krune*, amely az egy évvel korábban kiadott 5.592./M.E. számú Üzletszabályzat a magyar szent korona területén levő közforgalmú vasutak számára című, Wekerle Sándor m. kir. miniszterelnök és Kossuth Ferenc kereskedelemügyi m. kir. miniszter által jegyzett rendtartás pontos fordítása.

A szabályzat a vasúti áruszállításnak a vasútra magára és a szállítókra vonatkozó kötelező előírásait tartalmazza. Szókincsükben különösen érdekesek és a horvát szakterminológia szempontjából fontosak az árufajtákkal, az áruforgalommal, az egyes alkalmazottakkal, tiszt(ség)viselőkkel, a hivatalos iratokkal, eljárásokkal, a fizetendő díjakkal és illetékekkel kapcsolatos kifejezések, valamint néhány elvont jogi, illetve eljárásjogi fogalom neve. A horvát szöveg pontosan követi a magyar eredetét, ezért mondat szerkesztése több helyen elüt a korabeli horvát nyelvi normától. A konkrét tárgyak és foglalkozások megnevezései mellett több olyan elvont fogalom neve is előfordul, amelyek használata nem korlátozódik csupán a vasúti szaknyelvre, hanem más jogi tárgyú szövegekben is megtaláljuk őket. Többségük német és/vagy magyar mintára alkotott tükörszó vagy tükörjelentés (Lehnübersetzung, illetve Lehnbedeutung). A mai szóképzési norma szerint szokatlan horvát kifejezések közül már sok nem él, néhányukat azonban az elmúlt évtizedben, a szerb-horvát (horvátszerb) korszak megszűnésével újra megkísérelték feléleszteni.

2. A következőkben jelentéskörök szerinti csoportosításban és a megfelelő szövegkörnyezetben mutatom be a horvát fordítás jellegzetes szóalkotásait. (A zárójelben található számok a horvát és magyar forrás megfelelő oldalszámai.)

2.1. Árufajták nevei, valamint más, vasúti szállításhoz kapcsolódó kifejezések. Sok előírás szabályozza a gyorsáruszállítást. A *gyorsáru* neve *brzovozna roba* (tkp. 'gyorsszállítási áru'): *unutar rokove...koji su...za brzovoznu robu ustanovljeni...* – azon határidőkön belül...amelyeket a gyorsárakra nézve megállapít... (32; 1955), de találkozzunk derivátummal is: *brzovoznina*: *brzovoznine dužna je primiti* (t.j. *željeznica*, Ny. I.) *prepostavljajuć, da ne ima zapreke carinskom...* *rukovanju brzovoznine* – *gyorsárut* felvenni köteles (ti. a vasút, Ny. I.), feltéve ha a *gyorsáru* vámkezelésének nincs akadály (55; 1972); *pospješana brzovoznina* – gyorsított *gyorsáru* (61; 1976).

A horvát jelzős szerkezet és derivátum levezethető a *brzi voz* 'gyorsvonat' kifejezésből is. A horvát sztenderd ma *vlak*: *brzi vlak* 'gyorsvonat', *teretni vlak* 'tehovonat', *putnički vlak* 'személyvonat'. Rammelmeyer (DtL 32, 35, 36, 155) a *voz* 'vonat' szót a fenti összetételben a *vlak*-nál korábbi szótári adattal bizonyítja. A 'gyorsvonati áru' elemzés lehetséges annak ellenére is, hogy a vonathoz kapcsolódó más kifejezések, például a *vonatvezető* megfelelője ugyanebben a forrásban *vlakovođa*, a *személyvonat*-é pedig *osobni vlak* (Personenzug) és nem *voz*. 'Darabáru' jelentésben *komadna roba* szerepel: *kod komadne robe...* dužna je željeznica... besplatno ustanoviti broj komada i težinu – az olyan *darabáruknál...* köteles vasút... darabszámot és a súlyt... díjtalanul megállapítani (46; 1965); *komadnu robu* valja providiti sa takovim oznakama... – a *darabárukat* oly megjelölésekkel kell ellátni... (54; 1971). A horvát jelzős szerkezet mintája a magyar kompozitum lehetett. A horvát szó a korabeli és a későbbi egy- és kétnyelvű szótárakban sem található, Rammelmeyer sem veszi fel. Filipović 1911-es kiességében (Mali rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika. Zagreb) megtalálható a *Stückgut* második jelentéseként *roba na komad*, amely jobban megfelel a horvát szóalkotásnak.

Hasonló szóképzési eljárás eredményei a *kocsiosztály*, *kocsiszakasz*, *kocsirakomány* jelentésű *kolni red* (*razred*), *kolni odjel* és *kolni tovar*: u drugom i trećem *kolnom redu* – a második és harmadik *kocsiosztályban* (15; 1942); *kolni razred* – *kocsiosztály* (10; 1939); za *kolni odjel* ima se platiti pristojba – *kocsiszakaszonként* díjszabásszerű illetéket kell megfizetni (12; 1940); svaki pojedini *kolni tovar* – minden egyes *kocsirakomány* (44; 1964). A Filipović (1911) szótározza *kolni tovar* = *Wagenladung* alapján valószínű a német és a neki pontosan megfelelő magyar minta hatása is. A mai norma az ilyen és hasonló fogalmak kifejezésében sokszor az előjárós szerkezet, de nem ritka a jelzős szerkezet sem: Šamšalović szótárában *Wagenladung* = *tovar na kolima* és csak második jelentésként *kolni tovar*, *Wagenrad* = *kotač od kola*, de: *Wagenhebel* = *kolno dizalo*, *Wagensitz* = *kolno sjedalo* (ugyanakkor *sjedalo u kolima* is) (Šamšalović, Gustav: Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik. Zagreb 1975.). Újabbban egyre több *kolni ulaz* 'kocsibejárat' kiírást látok Zágrábban a korábban megszokott *ulaz za kola* helyett. Úgy tűnik, a német és magyar substantivum+substantivum összetételek egyes típusait inkább adjectivum+substantivum szerkezettel adják vissza a birtokos vagy előjárós szerkezetű körülírás helyett.

2.2. Az áruforgalom tekintetében alapfogalmak a feladó, az átvévő, a feladási és rendeltetési hely, illetve az ezekre vonatkozó előírások. Az *átvtevő* (tkp. címzett) *preuzimatelj*: na svakom pojedinom komadu robe mora biti točan naslov *preuzimatelja* trajno pričvršćen – minden egyes árudarabon az *átvtevő* pontos címének tartósan megerősítve rajta kell lenni (30; 1954); ako predatelj želi, da se pošiljka ne dopremi u kuću *preuzimatelja*... – ha a feladó azt akarja, hogy a küldemény az *átvtevőnek* házhoz ne szállíttassék... (ibid.). *Übernehmer* jelentésben Filipović 1869-es szótára (Neues Wörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache I–II. Agram) *primlac*, *primac* ('Empfänger') jelentést ad meg, ugyanígy Filipović (1911) is. A *preuzimatelj* (és *preuzimalac* is) Šulek német–horvát szótárában (Šulek, Bogoslav: Deutsch–kroatisches Wörterbuch – Němačko–hrvatski rječnik. Agram. 1860) bukkan fel először. Szerkezetileg pontosan megfelel az *Übernehmernek*. 'Feladó' jelentésben *predatelj* (tkp. *átadó*) szerepel: ako *preuzimatelj* ne odveze robu iza dolaska vlaka, a *predatelj* nije zahtijevao... – ha az átvtevő az árut a vonat érkezése után sem viszi el s a *feladó* nem kívánta... (31; 1955); a horvát főnév a német *Übergeber* megfelelője. Eredeti jelentése 'onaj koji predaje, izdaje, izdajica, proditor'. A horvát szó további jelentésfejlődése, jelentéskörének tágulása hasonló a magyar szóéhoz. A két most említett esetben érdekes megfigyelnünk a *-telj* nomen agens képzőt, amelyet a szerbhorvát (horvátszerb) korszakban hosszú időre kiszorított az *-ac* (*-lac*), s amely most kezd ismét szokásba jönni (*slušalac* helyett *slušaatelj*, *čitalac* helyett *čitaatelj* stb.).

A *feladási hely* vagy *feladási állomás* *predalište*, illetve *predatna postaja*: glede otpreme mrtvaca na groblje *predališta* može željeznica... učiniti odredbe... – a hullának a *feladási hely* temetkező helyére való szállítására nézve a vasút... rendelkezéseket állapíthat meg (35; 1957); na

istoj *predatnoj stanici* – ugyanazon *feladási állomáson* (33; 1956). A *rendeltetési állomás odredišna postaja*, amely részben megfelel a *Bestimmungsort* 'rendeltetési hely'-nek: željeznica dužna je putnika... otproviti sa najbližim, najprikladnijim i na istoj ili drugoj pruži prema *odredišnoj postaji* općem vlakom... – a vasút tartozik azt az utast... a legközelebbi, legalkalmasabb ugyanazon vagy másik vonalrészben ugyanazon *rendeltetési állomás* felé közlekedő vonattal... (20; 1940); za istu *odredišnu postaju* – ugyanazon *rendeltetési állomásra* (33; 1956). A német és magyar összetett szó, illetve jelzős szerkezet hatása nyilvánvaló. A mai nyelvhasználatban a *-hely*, *-pont* stb. utótagú összetételeket a horvát *-ište* képzővel alkotott deverbális főnévvel fejezi ki (példánkban: *Bestimmungsort* = *odredište*), hiszen a régi szláv képző jelentése 'valaminek a helye'.

2.3. A küldeményeket megfelelő iratokkal kellett ellátni. Ilyenek a feladóvévény, az (átvételi) elismervény és a fuvarlevél. A szállításhoz fuvarozási szerződés szükségeltetett, de az általános, 'okirat' jelentésű szót is meg kellett ebben a terminusi körben alkotni. A *feladóvévény* a szabályzatban *predatnica* (tkp. 'átadási, feladási irat'), amely a *predati* 'átad, felad' igéből képzett kifejezések családjába tartozik (*predatelj*, *predatna stanica*). Ennek általános jelentését szűkíti a szabályzat, amikor *podgyászvevényről*, (*predatnica o prtljagi*) beszél: *predatnica o prtljagi* – *podgyászvevény* (24; 1949), de állhat a *predatnica* jelentéskörét leszűkítő szó nélkül is: na želju putnika ima se osim *predatnice* izručiti i *potvrđnica* o plaćenju vozarini za prtljagu – az utas kívánságára a *podgyászvevényen* kívül a fizetett *podgyászviteldíjről elismervényt* is kell kiszolgáltatni (25; 1950). A *predatnica* 'Übergabsurkunde' jelentésben Šulek német–horvát szótárában fordul elő először. Margalits Ede 1898-as kasszótárában (Horvát–magyar és magyar–horvát zsebszótár tekintettel a két nyelv szóhasználatára. Budapest) 'feladóvévény' jelentéssel adja vissza. A minta kétségkívül a német kompozitum, amelyet a horvát derivátummal utánoz, s a derivátum igei tagja pontosan meg is felel a mintának (*Übergab-* ~ *predat-*). A *potvrđnica* Filipovičnál (1911) *Bestätigungsschein*, de ugyanez az alak megtalálható már 1869-es szótárában is. A magyar *nyugta* más szemléletmódot tükröző latin minta után alkotott tükörszó, az *elismervény* azonban már közelebb áll a német és horvát szóhoz.

'Fuvarlevél' jelentésben *vozni list* szerepel, hasonló képzés a mai nyelvhasználatban is előfordul, például *vozna karta* 'menetjegy'; a *fuvarozási szerződés vozarinski ugovor*: na temelju *vozarinskog ugovora* – a *fuvarozási szerződés* alapján (86; 1995). Ez az utóbbi a *vozarina* 'Fuhrlohn' (Filipović 1911) alapszóból van képezve, tehát magában a kifejezésben is benne van, hogy a szerződés tulajdonképpen a fuvardijra vonatkozik. A horvát nyelvújítás korának kedvelt melléknévképzője a *-ben*. A 'Bewilligungsurkunde' jelentésű *dozvolbena isprava* szerkezet melléknévének alapszava a *dozvola* 'Bewilligung, Erlaubnis': u *dozvolbenoj ispravi* – az *engedélyokiratban* (105, 107; 2012, 2014). Az említett kifejezés esetében a német minta valószínű, hiszen a német összetett szó előtagja és a horvát jelzős szerkezet alapszava egyaránt az 'akar' jelentésű ige tövét foglalja magában.

2.4. Külön csoportba sorolhatók a fizetnivalókkal, díjakkal, illetékekkel kapcsolatos kifejezések. Általános jelentésben, de anyagiakra vonatkozóan is a *tražbina* '(anyagi) követelés' használatos: željeznica je dužna *vozni list* i robu uz naplatu njezinih *tražbina*... izdati na izručnom mjestu primaocu – a vasút köteles a fuvarlevelet és az árut (ti. a fuvarozási szerződésen alapuló, Ny. I.) *követeléseinek* kifizetése mellett... az átvevőnek átadni (72; 1984); vozarina i ostale *tražbine* – a fuvardíj az... egyéb *követelésekkel* (90; 1998). A főnév a *tražiti* 'suchen' (Filipović 1911) igeire megy vissza, jelentése ugyancsak Filipovičnál: 'Suche, Ansuchen, Nachfrage, Forderung'. A mai nyelvhasználatból általános jelentésben kiszorította a *zahtjev* és a *pretenzija*, de a jogi szókincs részeként még él. Az ARj is felveszi 'praetensio' jelentésben, de megvan régebbi szótárakban is, Jambrešićnál (Lexicon latinum. Zagrabiae. 1742) második jelentésként *praetensio* alatt: *izkanye, potrebuване... Anforderung, Anspruch auf etvvas. Magáéva tulajdonítás*. Ennek a horvát jogi terminusnak szemléleti háttere megegyezik a magyar *követelés*ével, amely „a cselekvés tartósságát kifejező -l gyakorító képzővel jött létre a *követ* igéből, amely a régi nyelvben az erélyes, sürgető kérés kifejezésére is szolgált” (TESz). A *követ* ige első jelentése: 'nyomában, utána jár' (TESz, az én

kiemelésem, Ny. I.). A magyar szó mai jelentésében a nyelvújítás korában vált általánossá. A NyR. (Nyelvünk a reformkorban. Szerk. Pais Dezső. Akadémiai Kiadó. 1955) idézi Pápai Sámuel: „Ezt a szót: praetensio itt körülöttünk *Követelésnek*, a Tiszaiak *Követésnek* mondgyák, de mivel *követni* már többet is tesz, úgymint *sequi*, ezt is *imitari*, ezt is *deprecari*, nem ártana, ha közönségesen megegyeznénk abban, hogy *praetendere követelni* legyen” (NyR 119). A magyar és a horvát szó szemléleti háttere igen közel áll egymáshoz; mindkettő alapja a ’nyomában jár, követ’ ige főnévi alapszáva, amely a horvát igében még határozottabban fejeződik ki: *trag* = *nyom*(a valakinek, valaminek); *Spur*. A két szó hasonló karriert futott be (*követés* ~ *traženje* → *követelés* ~ *tražbina*). Szemléleti tekintetben érdekes a ’pótlék, pótdadó’ jelentésű *prirezi*: vozarinski *prirezi* – menetdíj-*pótlék* (13; 1941); *prirezi* na vozarinu – fuvardíj-*pótlékok* (48; 1967) és még több adat. Filipović (1869) ’Zuschlag’ majd ’Nebensteuer’ (1911) jelentéssel is szótárazza. Margalitsnál a magyar megfelelők *adó-pótlék*, *pótdadó*. Az ARj *accessus*nak is értelmezi. A horvát szó szerkezete a következő: praefixum + igető + Ø morféma. A horvát *pri-* igekötő megfelel a német *zu-*-nak. A horvát *rez* alapigéje *rezati* ’vág; schneiden’ ilyen jelentésének szemléleti háttere rokon a magyar *ró* igével, amelynek a XV. században ’jemanden mit einer Steuer belegen; jemandem etwas auferlegen; adót kivet valakire’ jelentése is volt (TESz). A *prirezi* tehát ’hozzárovás, hozzávágás, -vésés’, s ebből a konkrét képzetből fejlődött ki az elvont jelentés. ’Illeték’ jelentésben más jogi szövegekhez hasonlóan *pristojba* használatos (vö. Nyomárkay 1989): U slučaju prijave u odredjenom vremenu... nadoplatak od 1 krune k cjeničnoj *pristojbi*, no najviše dvostruki iznos ove *pristojbe*; bez ovakve prijave dvostruki iznos *pristojbe*, no barem 6 kruna – kellő időben való jelentkezés esetében... 1 korona *pótilletéket* a díjszabásszerű díjhoz, de legfeljebb ezen *díj* kétszeresét; ilyen jelentés nélkül a *díj* kétszeresét, de legalább 6 koronát (ti. köteles fizetni minden egyes szállított állatért, Ny. I.) (21; 1947). Az idézett szövegben a *pristojba* főnév ’illeték’ és ’díj’ jelentésben is szerepel. ’Gebühr (Taxe)’ jelentésben szótárazza Filipović (1869), csak ’Gebühr’ jelentésben később ugyanő (1911). Megvan a Jur.pol.term.-ban is. Rammelmayer szerint „Dt. LÜ, zu pristojati se »sich gebühren«, pristojan »gebührend (anständig)«” (DtL 265). A szó jelentés és elsősorban szerkezet tekintetében szembeszökő egyeztetést mutat a magyar *illetékkel*, és így a magyar minta hatása valószínű. Az időben ki nem váltott csomagokért bizonyos határidő lejártával *fekbér*, illetve *álláspénz* fizetendő: Ako se prtljaga u roku od 24 sata ne odnese... imade se platiti u cjeniku ustanovljena *ležarina* ili *stojarina* – ha a podgyászdarabok 24 órán belül... el nem vitetnek, a díjszabásszerű *fekbér* vagy *álláspénz* fizetendő (26; 1951). A szótárak egyiket sem veszik fel. A Jur.pol.term.-ban ’(piaci) álláspénz, helypénz’ jelentésben *mjestovina* szerepel, ezt Mamić is feltünteti: „ono što se plaća da tko smije na kojem mjestu stajati i prodavati. Stand-Geld” (Tem 96), ez azonban nem az a jelentés, amelyben a szavak ebben a hivatalos szövegben szerepelnek. A két szó képzési modellje: igető + képző. Az ilyen szerkezetekben – ha valóban tükörfordításokról van szó – a mintaként szolgáló kompozitum második tagjának jelentését az utánzó nyelvben képző hordozza. A mintanyelv kétségtelenül a német, amelyben a *Standgeld* ’bei Überschreiten der Entladenfristen von Eisenbahngüterwagen zu entrichtende Gebühr’ jelentéssel is rendelkezik (Wahrig DWb), valamint a *Lagergeld*, *Lagergebühr* ’Gebühr für das Lagern von Waren...’ (Wahrig DWb). Mivel a magyar (szak)kifejezések is német mintára mennek vissza, a horvát kifejezések kialakulásában kettős hatással is számolhatunk.

2.5. Az áruszállítással kapcsolatos eljárások feltétele, hogy a feladott áruk el legyenek látva bizonyos megjelölésekkel, bélyegekkel: vozni listovi... moraju *providjeni* biti kontrolnim biljegom koje tuzemne željeznice – a fuvarleveleknek... valamelyik belföldi vasút ellenőrzési bélyegével kell *ellátva* lenniök (42; 1962); komadnu robu valja *providiti* sa takovim oznakama... – a darab-árakat oly megjelölésekkel kell *ellátni*... (54; 1971) stb. A *providiti* (*providjeti*) igét Rammelmayer német tükörfordításának tartja a (*mit etwas*) *versehen* mintájára. Végső forrás a lat. *providere*. A Jur.pol.term.-ban ’versehen (mit etw.)’ jelentésben azonban csak *oskrbiti* (*se*) *čim* szerepel (a többi adatra az utalásokat ld. DtL). Nem zárható ki teljesen a magyar *ellát* mintája sem, amely ’versehen’ jelentésben 1803 óta mutatható ki (TESz). A vasútnak gondoskodnia kell az áruk elrak-

tározásáról is: dužna je željeznica robu na pogibelj i trošak predatelja *uskladištiti* – köteles a vasút az árut a feladó veszélyére és költségére *beraktározatni* (80; 1990); može željeznica za *uskladište-nu* robu zahtijevati u cjeniku ustanovljenu ležarinu – a vasút a *beraktározott* áru után a díjszabás-szerű fekbért szedheti (55; 1972); privremeno *uskladištenje* robe – az áru ideiglenes *beraktározása* (58; 1974). A példáinkban előforduló ige alapszavát Mamić is felveszi szójegyzékébe (Tem 109), német nyelvi megfelelőinek (mintáinak) a *Niederlage*, *Lager* (*Warenlager*) szavakat adja meg. Rammelmeyer nem említi. Az *uskladištiti* mintájaként a ném. *einlagern* mellett (e fordítás alapján is) felvehetnénk a szövegünkben is szereplő *beraktároz* igét, ám a *raktározra* első ismert adatunk 1900-ból való csupán (TESz). A három szó szerkezete pontosan megegyező: *u/skladišt/iti ~ ei/la-ger/n ~ be/raktár/oz*. A megfelelően megjelölt árukat rendőri, vám- és adókezelésnek is alá kell vetni: putnici su dužni pribivati... redarstvenom *rukovanju* s njihovom prtljagom – az utasok köte-lesek... a rendőri *kezelésnél* jelen lenni. (25–26; 1950); carinsko ili porezno *rukovanje* – vám-vagy adóhivatali *kezelés* (61; 1976) és még több adalék. Filipovičnál (1869) *Manipulazion* = *ruko-vanje*, ugyancsak nála (1869) *handhaben* = *rukovati* (čim), *Handhabung* = *rukovanje*, Heysenál (FWb) *Manipulation* = *kunstgerechte Handhabung, Behandlung, Betastung*... A horvát ige és főnév esetében formai okokból – ha egyáltalán fel kell tételeznünk idegen mintát, és nem párhuzamos szemléletmód nyelvi képeről van szó – inkább magyar minta valószínű. A magyar ige és főnév a némethez (német mintájához?) hasonlóan elvont síkon is használatos, például ’beteget gyógyít, gyógykezel’ jelentésben, míg a horvát szó ezt a cselekvést nem fejezi ki.

Külön feladata van a feladónak vagy megbízottjának a küldemény kísérésében: lokomotive, tendere, parna i strojna kola mora pratiti strukovno sposoban *pouzdanik* predatelja – a mozdonyokat, szerkocsikat, gőz- és gépkocsikat a feladó szakértő *megbízottjának* kell kísérnie (41; 1962). A *pouzdanikot* ’Vertrauensmann’ jelentésben szótározza Filipović (1869 és 1911 is). Az ARj adatai szerint a Jur.pol.term.-ban fordul elő első ízben. Jelentésével kapcsolatban az ARj megjegyzi: „isto što povjerenik”. A *povjerenik* és a *pouzdanik* jelentés és szerkezet tekintetében is egyezik a magyar *megbízott*-tal, amely ilyen módon – amint ezt a jogi szövegekben való előfordulásuk is mutatja – a horvát szavak mintájának is tekinthető (vö. részletesebben: Nyomárkay 1989). A fenti mondatban előforduló *parna i strojna kola* ’gőz- és gépkocsi’ szerkesztését tekintve szintén magyar mintára utal; a német *Dampfmaschine* megfelelője *parostroj* vagy *parni stroj*, a *Dampfwagené* *parovoz*, a mondatban szereplő *gőzkocsi* és *gépkocsi* kifejezéseket nem tartalmazza Mayer Lajos műszótára sem (Műszótár az összes vasúti szolgálat számára. Irta Mayer J. Lajos... – Technisches Wörterbuch für den gesamten Eisenbahn-Dienst... Budapest. 1882). A fuvarozással kapcsolatos eljárások körébe tartozik a feladóval történő megállapodás, valamint a feladók esetleges rendelkezései, diszpozíciói is: željeznica nije odgovorna: kod robe koja se po ovom poslovnom zapisniku, ili po cjeniku, ili po *utanačbi* sa predateljem, upisanoj u vozni list, otprema na otvorenim kolima... – a vasút nem felelős: oly áruknál, melyek ezen üzletszabályzat, vagy a díjszabás, vagy a feladóval történt és a fuvarlevélbe felvett *megállapodás* szerint nyitott kocsikon szállítatnak... (83; 1993); ’megállapodás’ jelentésben *utanačba* még egy mondatban szerepel. Az *utanačba* főnév a Jur.pol.-term.-ban *Verabredung, Übereinkunft*, Mayernál *Übereinkommen*. A magyar *tanács* által fejlesztett horvát szócsaládot Hadrovics László bőven adatolja (ld. UngEl), de ezt a főnevet nem említi, jelentése itt ’megtanácskozás’, esetleg ’Ratschlag, Ratschluß’ lehet. A szemléleti háttér magához a megállapodáshoz, megegyezéshez vezető folyamat, amely aztán a cselekvés eredményét is jelenti.

A küldeményekkel való rendelkezés kifejezésére a *raspoložiti* (*raspolagati*) igét, ’rendelkezés’ jelentésben pedig a *raspoložba* főnevet találjuk: ako predatelj na poziv željeznice *raspolaze* sa robom... – ha a feladó a vasút felhívására az áru felett *rendelkezik*; ...tada je žejeznica dužna predatelja pozvati na *raspoložbu* – köteles a vasút a feladót *rendelkezésre* felszólítani (69; 1982); na-knadne *raspoložbe* predatelja – a feladó utólagos *rendelkezései* (67; 1980). A *raspoložba* – amint a kontextusból kitűnik – a cselekvést és a cselekvés eredményét is jelenti. Mamić *raspoložnostot* szótároz ’Verfügbarkeit’ jelentésben (Tem 38), Filipovičnál (1869) ugyanebben a jelentésben

razpoloživost áll, de a 'Verfügung' megfelelőjeként *naredba*, *razredba* mellett megtalálható a *raspoložba* is, szótára 1911-es kiadásában azonban már csak *raspoloženje* olvasható. A német *Verfügung* 'Anordnung' jelentése a XVII. sz. óta használatos. Az alapige 'verbinden, ineinanderpassen' jelentésből több elvont jelentés is alakult (DudEt). A magyar *rendelkezik* alapszavában is az elrendezés, besorolás, rend képzete fejeződik ki, a horvát szó alapigéje, *položiti*, is valamilyen elhelyezést, helyére tevést, átvitt értelemben letevést, pl. vizsga letételét (*položiti* ispit) jelenti, úgy tűnik a szemléleti háttér mindhárom szó esetében rokon vonásokat mutat. A rendelkezések és megállapodások a felek belátásától függenek: *može željeznica... prema svojoj uvidjavnosti jedinstveno urediti...* – a vasút... *belátása* szerint egységesen szabályozhatja... (54; 1971); na naručbu dozvoljuje željeznica po *uvidjavnosti* općenje posebnih vlakova – külön vonatokat indítását a vasút *belátása* szerint engedélyezi (9; 1937). A horvát főnév alapigéje: *uvidjeti*, *uvidati* az *einsehen* tükörszava és – fejlődését tekintve – tükörjelentése is. Hasonló a helyzet az elvonással képzett *uvid* 'Einsicht' főnévvel is. (vö. DtL). Maga a német ige is latin tükörfordítás. Az elvont jelentésű főnevet szótározza Filipović (1869) *Einsicht* alatt: *razgled*, *razgledanje*, *uvidjavnost*. Ugyanabban a szócikkben szerepel az *uvidjavan* melléknév 'einsichtsvoll' jelentésben. Rammelmeyer is megjegyzi: „uvidavan »einsichtig« seit 19. Jh.”, de csak 1928-as példára hivatkozik. *Einsichtig* címszó alatt Šamšalović is felveszi. A horvát *uvidjavnost* az alapige imperfektív alakjából *-n-* képzővel alkotott melléknévből *-ost* főnévképzővel van képezve. Közvetlen német vagy magyar minta csak az alapigében mutatható ki.

Az egyes előírások, intézkedések érvényességét, hatályát a *krijepost* (*krepost*) főnévvel alkotott szókapcsolatok fejezik ki: *u krijeposti stojeći...* *uvjeti* – *érvényes* szállítási feltételek (8; 1937); *povišenja pristojbe...* *stupaju u krijepost* – *díjemelések...* lépnek *hatályba* (9; 1938). Margalis szótárának magyar–horvát részében: *kriepost* = *érvény*. Az idézett horvát kifejezések mintái valószínűleg a német *in Geltung treten*, *in Geltung sein* kapcsolatok, de nem zárható ki a magyar *érvénybe lép*, *érvényben van* hatása sem. A német *gelten* (<ófel_n. *geltan* „...wert sein, entschädigen, opfern... germ. *geldan* 'erstatten, einrichten' ...verwandt mit *Geld*...”) (DtWb). A magyar *törvényerő*, *hatály* 'Kraft, Macht' ugyanazt a szemléleti hátteret mutatják, mint a *krijepost*, vagyis az előírások, rendelkezések, törvények által képviselt *erőt*, hatalmat. Természetesen számolhatunk a *Rechtskraft* hatásával is, amely Filipovićnál (1869) *pravna moć* 'jogerő (-hatalom)'; *zakonita sila* 'törvényerő' és *krepost* 'erő' jelentésben szerepel. Vannak helyzetek, amelyekben az előírások szerint az egyik szerződő félnek a másik költségére, kockázatára kell bizonyos feladatokat elvégeznie: *prekorači li predatelj tovarni rok za više od 24 sata, tada može željeznica robu na trošak i pogibelj predatelja istovariti dati...* – ha a feladó a rakodási időt több mint 24 órával lépi túl, a vasút az árut a feladó *költségére és veszélyére* kirakathatja... (57; 1973); ...*dužna je željeznica robu na progibelj i trošak predatelja uskladištiti* (80; 1990). A mintát Filipović (1869) szótárának *Gefahr* címszava alatti *auf meine Gefahr* = *na moj račun, rovaš, odgovor* 'az én számlámra, rovásomra, felelősségemre' állandósult szókapcsolatban találhatjuk meg. A *költségére és veszélyére*, *terhére és veszélyére* német mintára keletkezett tükörfrazeologizmus a magyarban és a horvátban is. Talán azért verhetett gyökeret hosszú ideig a nyelvhasználatban (gyerekkoromban szüleim beszélgetéseiben viszonylag gyakran hallottam), mivel a *költség és fáradság* típusú (pl. *költséget és fáradságot nem ismerve* stb.) úgynevezett „nem igazi páros kapcsolatok” rendszerébe illeszkedett bele (vö. Hadrovics MFraz 86). Dengl János 1937-ben megjelent munkájában (Magyar nyelv-helyesség és magyar stílus. Budapest) a „Kifejezésbeli (frazeológiai) helytelenségek” című fejezetben így ír: „Árut nem szállítunk valakinek a *veszélyére*, hanem *kockázatára*. Helytelen tehát ez a számlákon található fordulat: Ma küldünk Önnek *számlájára és veszélyére*...” (Dengl i. m. 256., a szerző kiemelései). A német nyelv II. világháború utáni visszaszorulásával kiveszett a mai köznyelvből, legfeljebb idősebbek használják még, legtöbbször a nyelvi humor vagy ironia kedvéért. Mindenestre érdemes, hogy állandósult szókapcsolatok hogyan mentek át a köznyelvből egyes szaknyelvi rétegekbe (jelen esetben a kereskedelem nyelvélbe). 'Felelősség, hiba elkövetésének terhe' jelentésben használja a szabályzat a *krivičnost* 'vétkesség, bűnösség' főnevet. Broz-IV. 'kriv'

(ált. 'bűnös, vétkes'), valamint szakterminusként 'kriminalan' ('criminalis') jelentésben veszi fel. Maga a kifejezés, a 'felelősség terheli' jelentésű *tereti krivičnost* valószínűleg német mintára megy vissza: željeznica je za iste samo onda odgovorna, kao ju *tereti krivičnost* – a vasút azokért csak akkor felelős, ha *vétkesség terheli* (22; 1948). Más esetekben ugyanebben a jelentésben a *grijež* 'bűn, Sünde' fordul elő: u koliko se željeznica ne može u *grijež upisati* kažnjivost – amennyiben a vasutat *vétkesség nem terheli* (59; 1975). Ha esetleges kedvezőtlen következményekre figyelmeztet a szabályzat, akkor a magyar szöveg szintén a ...*terhe mellett* kapcsolatot használja, a horvát szövegben pedig *pod prijetnjom* 'fenyegetettség alatt' fordulat szerepel: predmeti... ne smiju se *pod prijetnjom* posljednica, ustanovljenih u §-u 60., niti poput putne prtljage predati – a... tárgyakat a 60. §-ban megállapított következmények *terhe mellett* úti podgyázként sem szabad feladni (24; 1949). A *prijetnjat* (*prijetnja*) Filipović (1888) 'Drohung' jelentésben szótározza, hasonlóan Broz-Iv. is. A szó korábbi szótárakban is megvan, Verancsicstól (Vrančić) kezdve Stulliig (Stulić), de speciálisan jogi használatra nem találunk példát. Bizonyos eljárások kapcsolódhatnak feltételezésekhez, vélelmekhez. Mindkét fogalom kifejezésére a *predmnijevati* igét találjuk: ako se kasnije prtljaga pronadje, o tom valja putnika obavijestiti, *predmnijevajući*, da mu se boravište istražiti dade – ha a podgyász később megkerül, az utast erről értesíteni kell, *feltéve*, hogy tartózkodási helye kinyomozható (28; 1952); *predmnijeva se*, da je šteta iz ove pogibelji nastala... – azt *vélelmezhetik*, hogy a kár ezen veszélyből keletkezett... (84; 1944). Az igét 'voraussetzen, vermuthen' jelentésben megtaláljuk Filipović horvát–német szótárában (1888). Broz-Iv. nem veszi fel, Rammelmeyer sem. Mamićnál a belőle képzett főnév található *predmnijeva* és *predmniva* alakban 'pravna pretpostavka; Präsumption, Vermuthung' jelentésben. Utóbbi alakot a Jur.pol.term.-ből idézi. *Voraussetzung* címszó alatt Filipovićnél (1869) *mišljenje*, *predpologa* és *predpolaganje* 'gondolat, feltevés', *Vermuthung* alatt *predomišljaj* és *domnjeva* található. A magyar *vélelem* 1804-ben fordul elő először (TESz). Kollonics László 1870-es szótárában (Német–magyar egyetemes hivatali műszótár – Deutsch–ungarische allgemeine ämtliche Terminologie. Pest) *Vermuthung* = *vélelem*, s ugyanezen címszó alatt *Verdacht* = *gyanú*. A horvát ige (és természetesen a Mamić említette főnév is) alapjelentés és szemlélet tekintetében a magyar *vél*hez áll közel, amely 'meinen, glauben, vermuten' jelentésben a XV. század közepe óta adathozható. Szerkezetileg azonban a *voraussetzen*re emlékeztet, noha szemantikailag nem felel meg neki pontosan. A német ige ugyanis 'feltételez; als gegeben annehmen' jelentésű, míg a magyar és a horvát – szemléletét tekintve – megmarad a gondolás, gondolkodás síkján. A horvát szó jogi szakkifejezés, a szaknyelvből nem került át a mindennapi nyelvhasználatba. Rámutatás, utalás szerepét töltik be a *topogledan*, *ovopogledan* 'e tekintetbeni' melléknévek, amelyek szótárakban így nem is fordulnak elő, s minden bizonnyal a német *diesbezüglich*, *diesbeträchtlich* tükörfordításai. Mai szótárak, pl. Šamšalović 'diesbezüglich' jelentésben a *pogledom na to* 'tekintettel arra, arra való tekintettel' szerkezetet adják meg. A megfelelő magyar szövegben nem is találjuk meg az *e tekintetben* vagy *abban a tekintetben* kifejezéseket: ...*topoglednom* zadrževu ovlaštenika, da se obavi vaganje praznih kola... – a rendelkezésre jogosult *azon* kívánságának, hogy az üres kocsi megmérlegeltessék... (47; 1966); predatelj mora *ovopoglednu* svoju privolu izjaviti – a feladó köteles beleegyezését... kinyilatkoztatni (58; 1974).

2.6. A vasúti személyzet, illetve munkakörök közül a rendtartásban a *pratilac* 'kalauz' és a *vlakovoda* 'vonatvezető' szerepel: putnik... koji *pratiocu* (conducteur) ili *vlakovodji* bez poziva prijavi, da nije mogao vozne karte kupiti... – aki a *kalauznak* vagy a *vonatvezetőnek* felszólítás nélkül jelenti, hogy menetjegyet nem válthatott... (14; 1941); ...smiju putnici izaći samo naročito dozvolom *vlakovodje*; na prvi znak *vlakovodje* – az utasoknak csak a *vonatvezető* határozott engedélyével szabad kiszállniok; a *vonatvezető* által adott első jelre (19; 1945). Mayer szótárában *kalauz* = *Conducteur*, *Schaffner*, Filipovićnél (1911) *Conducteur* = *sprovoznik*. A *pratilac* és a *sprovoznik* is a *Begleiter* tükörfordítása. 'Conducteur; kalauz' jelentésben még Broz-Iv. sem veszi fel. A *vlakovoda* kapcsán Rammelmeyer megjegyzi, hogy „Skr. vlakovoda bzw. Vozovoda »Zugsführer« ist wohl direkte LÜ, unabhängig von tsch. vlakovůdce, slov. vlakovodja” (DtL).

3. A nyelvi kölcsönhatások vizsgálata a legeredményesebb akkor, ha szövegek egybevetésén alapul. Ilyen módon fény derül sok alkalmi terminusra, tükörfordításra vagy tükörjelentésre, amelyek szótárakba nem is kerültek be, részint azért, mivel esetleg csupán egyetlen szövegben fordultak elő, részint mivel mesterkélt, az utánzó nyelv normájától eltérő szóalkotással keletkeztek. A röviden bemutatott vasútüzleti rendtartás szókincséből leszűrhető, hogy a horvát szavak és kifejezések jelentős része már rendelkezésre állt a nyelvben, amikor a fordítás készült. Legnagyobb részük német minta alapján keletkezett tükörszó, noha néhány esetben nem zárható ki a német és a magyar minta együttes hatása sem, sőt a szemléleti háttér, a szóalkotás mögött meghúzódó világkép mutathat rokon vonásokat a magyarral olyankor is, ha maga a szó szerkezetileg német mintát utánzó (vö. Bańcerowski, J. 2000: 258–65).

SZAKIRODALOM

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti I (1880) – 23 (1976) Zagreb.
- Bańcerowski J. 2000 = Bańcerowski Janusz: A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. ELTE Szlav és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék. Szerk. Nyomárkay István.
- Broz-IV. = *Rječnik hrvatskoga jezika*. Skupili i obradili Dr. F. Iveković i Dr. Ivan Broz. I. A–O, II. P–Ž U Zagrebu 1901.
- DtL = Rammelmeyer, Matthias: *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*. Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung. Mannheim. 1975.
- DudEt = *Der Große Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Günther Drosowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Dudenredaktion. Mannheim. 1963.
- DWb = Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch...* Völlig überarbeitete Neuauflage. Bertelsmann Lexikonverlag.
- Hadrovics MFraz = Hadrovics László: *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1995.
- Hadrovics UngEl = Hadrovics László: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1985.
- Jur.pol.term. = *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*. Deutsch-kroatisch-serbisch-slovenische Separat-Ausgabe. Wien. 1853.
- Heyse FWb = Dr. Joh. Christ. Aug. Heyse's allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch... Neunzehnte Original-Ausgabe. Hannover und Leipzig. 1910.
- Mamić Tem = Mamić, Mile: *Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja*. Zagreb. 1992.
- Nyomárkay 1989 = Nyomárkay István: *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Šamšalović = Šamšalović, Gustav: *Njemačko-hrvatsksrpski rječnik*. Šesto izdanje. Zagreb. 1975.

Nyomárkay István

SUMMARY

Nyomárkay, István

On Hungarian and German models of Croatian technical language

The paper, broadening the perspectives of the author's earlier studies, presents the German and Hungarian models of part of Croatian railway terminology. The research is based on contemporary texts (instructions).

Próbák és szempontok a módosítószók elhatárolásához

I. A régi-új probléma. A modalitás kifejezőeszközeinek a magyar nyelvben igen gazdag rendszerében találhatók azok szavak, amelyeket sokan sokféleképpen neveznek, például módosítószónak (H. Molnár 1968, Keszler 1992, 1995, 2000; és még sokan), módosító határozónak (H. Molnár 1968, Kiefer 1986: 15, 1990: 7), módosító határozószónak (Kiefer 1990: 3¹, 2000: 320), modális partikulának (Kiefer 1988), modális szónak (Pete 2000: 271). A *valószínűleg* szót és a hozzá hasonló viselkedésű szavakat (pl. *alighanem, állítólag, biztosan, bizonyára, feltehetőleg, kétségkívül, kétségtelenül, látszólag, talán, természetesen*) én is módosítószónak neveztem (Kugler 1998a: 341–5, 2000a), és a H. Molnár Ilona által kijelölt módszereket követve, elsősorban Keszler Borbála és a Helbig–Helbig-féle módosítószó-lexikon eredményeit felhasználva mutattam be.

A Magyar grammatika lektori munkálatai során ismét felvetődött az az elképzelés, hogy a módosítószók valahogyan mégis beilleszthetők a határozószók közé, és – ezzel összefüggésben – besorolhatók a mondatbeli határozók közé is. Ez indított arra, hogy összefoglaljam: milyen próbáink vannak a módosítószóknak más szófajoktól (illetve szintaktikai szempontból: a határozóktól) való elhatárolására; és ennek fényében mérlegeljem: ésszerű-e a módosítószót önálló szófajként számon tartani (szintaktikai szempontból: a határozóktól elkülönítve, szervesen mondatbeli elemként) tárgyalni.

II. Próbák.

1. Kérdésszópróba (H. Molnár 1968, Helbig–Helbig 1993: 19, Keszler 1995).

a) A határozószók, ragos névszók a mondatban határozók, szintaktikailag szerves elemek, ezért felelnek kiegészítendő kérdésre². A módosítószók nem felelnek kiegészítendő kérdésre, mivel nem mondatrészek.

- (1) Géza **biztosan** talált be a belső körbe.
Hogyan talált be a belső körbe? – *Biztosan.*
- (2) Géza **biztosan** betalált a belső körbe.
*Hogyan talált be a belső körbe? – **Biztosan.*

Az (1) mondatban kiemelt szó ragos melléknév vagy határozószó, a mondatban módhatározó; a (2) mondat kiemelt szava módosítószó.

b) A határozók nem felelnek olyan eldöntendő kérdésre, amelyben maguk nem szerepelnek, a módosítószók azonban válaszolhatnak ilyen kérdésre.

- (3) Géza **ügyesen** talált be a belső körbe.
Géza betalált a belső körbe? – **Ügyesen.*
- (4) Géza **biztosan** betalált a belső körbe.
Géza betalált a belső körbe? – *Biztosan.*

¹ Kiefer Ferenc ezekben a tanulmányokban módosítószónak a modális használatú szavakat tartja (pl. *csak, is, talán, esetleg*), és ezeket elhatárolja a módosító határozószóktól (pl. *valószínűleg, feltehetőleg*), hozzátéve, hogy „a módosító szók szófaji elkülönítése amúgyis problematikus” (1990: 3).

² Önmagukban nem feltétlenül felelnek kiegészítendő kérdésre azok a mondatrészek, amelyek szerkezettagok, azaz zárt szintaktikai szerkezetekben szereplő bővítmények. Ezek gyakran csak alaptagjukkal együtt felelnek, illetve önmagukban feelve felveszik az alaptag szintaktikai jegyeit. Például *Nagyon sok almát evett. – Mennyire sok almát/sokat evett? – *Nagyon. – Nagyon sokat.* Ezért a próbát akkor végezzük el, ha a szintaktikai mélység nem befolyásolhatja az eredményt.

A (3) mondatban kiemelt szó ragos melléknév vagy határozószó, mondatrészként módható; a (4) mondat kiemelt szava módosítószó.

A módosítószók egy csoportja a nyilatkozat igazsága iránti elkötelezettséget fejezi ki, ezek általában nem felelnek eldöntendő kérdésre, mivel a proposíciót nem az *igen* és a *nem* között helyezik el. Ezekre a következő próbát végezzük el!

A partikulák semmilyen kérdésre sem felelnek önmagukban.

2. Mondatpróba. A módosítószó vagy szervetlen összetevője valamely mondatnak, vagy önálló tagolatlan mondat. Önálló tagolatlan mondatként fordul elő eldöntendő kérdésre adott feleletként (vö. 1. Kérdéspróba). A módosítószók lehetnek replikák, egyszavas reagálások a társalgás előző fordulójára akkor is, ha az nem tartalmazott eldöntendő kérdést (Helbig–Helbig 1993: 73), ekkor szintén tagolatlan mondatot alkotnak.

(5) – *Sikerült felkeltenem a hallgatóság érdeklődését.* – *Valóban.*

(6) – *Sikerült felkeltenem a hallgatóság érdeklődését.* – *Tényleg?*

A (5) párbeszédészlet állító, a (6) kérdő formájú, módosítószót tartalmazó replikát mutat be.

A határozószó/határozó egyszavas mondatként nem tagolatlan, hanem hiányos szerkezetű mondatot alkot, a partikulák pedig egyáltalán nem lehetnek önálló mondatok.

3. Fókuszpróba (Bánréti 1992: 729). A határozó szerepű elemek általában fókuszba kerülhetnek, azaz lehetnek a mondat főhangsúlyos szavai³. A módosítószók nem foglalhatják el a fókuszpozíciót, így nem lehetnek főhangsúlyosak sem. Az (1) mondatban irtó hangsúly esik a *biztosan*-ra, ezért az utána következő ige már nem lesz főhangsúlyos, ige kötője elválik, és az ige mögé kerül; ezzel szemben a (2) mondat azonos alakú szava nem főhangsúlyos, a szó ebben a jelentésben nem is kerülhet fókuszba, ezt a pozíciót az ige foglalja el. Másik példával (a főhangsúlyt az első szótag aláhúzásával jelöltük):

(7) ***Biztosan** kitört az ablak.* → **Biztosan tört ki az ablak.*

A módosítószó jellemzően hangsúlytalan („lapos határozó” Prószéky 1989: 237; Kálmán–Nádasdy 1994: 460–1), még a kötőszókra jellemző proklitikus helyzetben is előfordulhat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a módosítószó nem lehet hangsúlyos, csak azt állítjuk, hogy a szintaktikai főhangsúly nem eshet rá.

(8) ***Biztosan** ő volt.*

Az (8) mondatban a módosítószó hangsúlyos (de nem főhangsúlyos).

Van azonban a módosítószóknak egy csoportja, amelyben e modális szavak negatív jelentésmozzanata a hangsúly szempontjából a tagadószókhoz teszi hasonlóvá őket. Ezek irtó prozódiajú mondatokban fordulnak elő, főhangsúly esik rájuk: *aligha, dehogy, dehogyis, dehogysem, korántsem* (Prószéky 1989: 236).

A partikulákkal összevetve is érdekes ez a szempont, azok ugyanis részben simulók (*is*), részben fókuszképzők (É. Kiss 1983: 41), fókuszmodosítók (Kálmán–Nádasdy 1994: 460) vagy rémaképzők (Kiefer 1983: 238) (pl. *csak*). A fókuszképzésre is alkalmas partikulákat rémakiemelő partikuláknak nevezzük (Kugler 1998b: 217–8, 2000b: 279–80).

A módosítószók általános hangsúlytalanságával függ össze a **törléspróba** (ezért nem tekintem külön tesztnek). Lényege, hogy a módosítószó a mondatból elhagyható, törölhető a szintaktikai és a prozódiai szerkezet sérülése nélkül. A mondat jelentése természetesen megváltozik, de ez

³ Az időhatározók egy része nem fókuszolható (pl. *rögtön, azonnal*) (Bánréti i. h.).

nem érinti a proposíciót, a mondatban lévő állítást, amelyen a módosítószó eredetileg műveletet végzett: a beszélői viszony szempontjából módosította.

A fókuszolhatatlansággal összefügg a (6.) tagadáspróba is. Újabb próbák is kapcsolhatók hozzá, mivel a fókuszolhatatlan szavak nem kerülhetnek rémakiemelő partikulák hatókörébe (a metanyelvi használatot természetesen kizárva): **főleg talán, *főképp/különösen biztosan, *csak/ki-zárólag valószínűleg* stb.

4. Főmondattá alakítás (propozicionálás, parafrázisestzt) (H. Molnár 1968: 40kk., Kiefer 1986: 28–32, Helbig–Helbig 1993: 18–9).

a) A szabad határozók főmondattá kiemelve egy tartalmatlan ígét bővítenek:

(9) *Tegnap műtötték meg a nagybátyámat.* → *Tegnap történt, hogy megműtötték a nagybátyámat.*

A módosítószókkal így nem hajtható végre a főmondattá alakítás:

(10) *Biztosan kitört az ablak.* → **Biztosan történt, hogy kitört az ablak.*

Jó viszont a következő átalakítás:

→ *Biztos (az), hogy kitört az ablak.*

Ekkor azonban már nem a módosítószó szerepel a főmondatban, hanem egy melléknév. A módosítószók egy része pedig egyáltalán nem emelhető ki főmondattá.

(11) *Talán meglátogat ma este.* → **Talán lesz az, hogy meglátogat ma este.*
→ **Talán, hogy meglátogat ma este.*

b) A szabad határozók főmondattá alakítva vagy vonatkozó, vagy *hogy* kötőszós mellékmondatnál járnak együtt. Ezzel szemben a módosítószó parafrázisát tartalmazó főmondathoz mindig *hogy* kötőszós mellékmondat csatlakozik.

(12) *Tegnap műtötték meg a nagybátyámat.* → *Tegnap történt, hogy megműtötték a nagybátyámat.*

(13) *Géza biztosan talált be a belső körbe.* → *Biztos volt (az), ahogy betalált a belső körbe.*

(14) *Géza biztosan betalált a belső körbe.* → *Biztos (az), hogy betalált a belső körbe.*

A (12) mondat határozót tartalmaz, az átalakítás során a mellékmondat *hogy* kötőszós lett; a (13) mondat határozót tartalmaz, a mellékmondat vonatkozó kötőszós; a (14) mondat módosítószót tartalmaz, a mellékmondat csak *hogy* kötőszós lehet.

5. Hozzátdolás. A szabad határozók előfordulhatnak kötőszós hozzátoldásban, rendszerint egy tartalmatlan jelentésű ígét bővítve:

(15) *Tegnap műtötték meg a nagybátyámat.* → *Megműtötték a nagybátyámat, és ez tegnap történt.*

→ *Megműtötték a nagybátyámat, mégpedig tegnap.*

Ilyen hozzátoldásban a módosítószók nem szerepelhetnek:

(16) *Talán meglátogat ma este.* → **Meglátogat ma este, és ez talán történik.*
→ **Meglátogat ma este, mégpedig talán.*

- (17) *Valószínűleg téged keresnek.* → **Téged keresnek, és ez valószínűleg történik.*
→ **Téged keresnek, mégpedig valószínűleg.*

6. Tagadás (Helbig–Helbig 1993: 19, Keszler 1995: 304). A határozók általában tagadhatók, bár a tagadás gyakorta természetesebb, ha nem tagadószóval történik, hanem képzővel, illetve lexikalizáltan (pl. *nem úgyesen – ügyetlenül*). A módosítószók azonban nem tagadhatók: **nem talán*, **nem valószínűleg* stb. Ez alól csak az evidencialitást, a nyilatkozat igazsága iránti elkötelezettséget jelölő módosítószók lehetnek kivételek (pl. *nem okvetlenül*, *nem feltétlenül*).

7. Premisszapróba (Kiefer 1986: 19, 2000: 324). A módosítószót tartalmazó mondat nem lehet következtetés premisszája, nem fordulhat elő *ha...*, *akkor...* szerkezetben feltételként:

- (18) *Valószínűleg téged keresnek.* → **Ha valószínűleg téged keresnek, akkor menned kellene a telefonhoz.*

8. Koordinálás (Bánréti 1992: 729, Helbig–Helbig 1993: 20–1, Kiefer 2000: 324). A módosítószók nem koordinálhatók egymással, azaz saját típusukba tartozó elemmel nem állhatnak együtt mellérendelésben¹. Készülő módosítószó-lexikonunk előmunkálatai során azonban Darvasi Linda talált egy nem tisztán metanyelvi példát koordinált módosítószókra.

- (19) *...létrejön – nem véletlenül s esetleg, de minden bizonnyal és törvényszerűleg.*

A mondat kizáró ellentétében (*nem...*, *de...*) szereplő pólusok maguk is halmazással jöttek létre, kapcsolatos viszonyban áll egy-egy körülmény típusú határozó (*véletlenül*, *törvényszerűleg*), amely a modalitást propozicionáltan fejezi ki, és egy-egy attitűdjelölő elem (*esetleg*, *minden bizonnyal*), amely szubjektív modalitást jelöl.

A mellérendelhetőség nem zárható ki az evidencialitást jelölő módosítószók körében sem (pl. *állítólag*, *látszólag*, *valóban*).

9. Mondatfajtapróba (Helbig–Helbig 1993: 19, Keszler 1995, Kiefer 2000: 324). A határozók általában nem kötődnek meghatározott mondatfajtákhoz, azaz előfordulásuk nem korlátozódik egy-egy mondatfajta. Az azonban igaz, hogy bizonyos fokozó szerepű elemeknek szerepük van a felkiáltó mondatfajta megalkotásában (Keszler 1989, Keszler 2000: 381). A módosítószók rendszerint csak kijelentő mondatban jelennek meg. Csak kivételesen fordulnak elő kérdő mondatban, és ezek is inkább az evidenciával kapcsolatban tudakozódnak, vagy azt jelölik (példák a nagyszótári korpuszból):

- (20) *Biztosan szerzel csónakot?*
(21) *Ez esetleg évekig is mehet így tovább?*
(22) *...szakítás volt ez egyben a mesélő képzelet, igényesebb, bár kétségtelenül göröngyösebb módjaival is?*
(23) *És tényleg unalmas itt?*

Még ritkább az, amikor a módosítószó felszólító mondatban szerepel. Ekkor már nem modális szerepű, hanem inkább pragmatikai:

- (24) *Akkor talán tényleg foglaljon helyet!*
(25) *Mondd meg neki, tényleg mondd meg neki!*
(26) *Egy óra múlva visszavárom! De biztosan jöjjön!*

¹ A metanyelvi használatot kizárva (pl. *Valószínűleg... – Nem valószínűleg, hanem feltétlenül...*).

Eddigi (a Nagyszótár és a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszán végzett) elemzéseim során nem fordult elő módosítószó óhajtó mondatban.

Összefoglalva: a módosítószókat általában csak kijelentő mondatba tudjuk behelyezni, ezért a más mondatfajtába való beillesztés valószínűleg negatív eredményt hoz. Ha az eredmény pozitív, akkor a kiemelt szó funkcióját is meg kell vizsgálnunk, ugyanis a keresett szó előfordulása lehet diskurzuspunktum (társalgásjelölő és -szervező elem) (Abraham 1991, Bartha 1998: 31).

10. Névmásítás (Helbig–Helbig 1993: 20). A határozók helyettesíthetők névmással, a módosítószók nem. A próba érvényét csökkenti, hogy nem helyettesíthető minden határozó névmással, illetve a helyettesített határozók eltérhetnek abból a szempontból, hogy milyen a névmási referencia típusa (Kugler–Laczkó 2000: 157, Laczkó 2000). Például a *tüstént* határozószó helyettesíthető az *akkor* névmással, ha a referenciaidőt a mellékmondatban megadjuk:

(27) *Tüstént felkapta az eldobott szemetet, amikor meglátott.* → *Akkor kapta fel az eldobott szemetet, amikor meglátott.*

– bár így elvész a határozószó által explicitté tett érintkezés a tagmondatok idősíkjai között.

(28) *Tüstént megmondom.* → **Akkor mondom meg. *Akkor megmondom.*

Az *ügyesen* módhatározó semmilyen mondatban sem helyettesíthető konnexiós referenciájú névmással (Laczkó 2000):

(29) *Ügyesen oldotta meg a feladatot.* → **Ügy oldotta meg a feladatot, hogy az ügyes volt.*

Legfeljebb úgy névmásítható, ha a szituációra történik referenciális utalás:

→ *Így oldotta meg a feladatot.*

A módosítószó azonban a névmási referencia típusától függetlenül sem helyettesíthető névmással.

(30) *Valószínűleg téged keresnek.* → **Így keresnek téged, hogy az valószínű.*
→ **Így keresnek téged.*

11. Közbevetés (Helbig–Helbig 1993: 18, Keszler 1995: 304). A módosítószók rendszerint közbe- és hátravethetők. Ez a próba nem alkalmas egyértelmű elhatárolásra, mivel a szabad határozók is előfordulhatnak parentézisként. A módosítószóknak azonban a szintaktikai szervertől függetlenül fakadó általános jellemzője, hogy a – szintaktikailag és szemantikailag – lehetséges helyeken megszakíthatják a mondatot. Két-két példa a Nagyszótár korpuszából közbe- és hátravetésre:

(31) *Ez az épület a világon a legmagasabb és – vitathatatlanul – a legszebb.*

(32) *Dél és a Don folyó folyása között (állítólag) áthatolhatatlan pusztaság van.*

(33) *... egy víktóriabátár állt a North Star Szálló előtt, rendelésre, valószínűleg, és...*

(34) *Ő, maga mindig tiszta és elegáns volt, kétségtelenül.*

12. Beágyazás a tud predikátum alá (Kiefer 1985: 141).

Mivel a módosítószók a beszélő szubjektív viszonyulását jelölik, s ezen belül a módosítószók többsége a proposíciót a beszélő tudása, vélekedése stb. alapján lehetségesnek vagy szükségesnek mutatja be (vagyis nem tényként ábrázolja), ezért az általuk modalizált mondat nem

ágyazható be a *tud* predikátum alá, amely [+faktív] jegyű, azt jelöli, hogy amire vonatkozik, azt a beszélő fennállónak fogadja el.

- (35) *A seb valószínűleg elfertőződött.*
 → **X tudja, hogy a seb valószínűleg elfertőződött.*

Ez az átalakítás elvégezhető a faktív módosítószókkal.

- (36) *A seb sajnos elfertőződött.*
 → *X tudja, hogy a seb sajnos elfertőződött.*

A *sajnos* faktív attitudinális operátor. A beágyazás elvégezhető, de a módosítószó nem X attitűdjét jelöli, hanem a beszélőét. A beszélő vélekedik úgy, hogy p sajnálatos tény, X nem feltétlenül osztozik az attitűdben. X tudása a proposícióra vonatkozik.

A beszélő és X azonossága esetén:

- (37) *Tudom, hogy a seb sajnos elfertőződött.*

A tudás és az attitűd ágense (37)-ben azonos. A 'sajnos' attitűd azonban nem inkorporálódik a tudásba, az interpretációk lehetséges világában mutatja be a proposíciót.

- (38) *Sajnos lekéstem a vonatot.*
 (39) *Szerencsére lekéstem a vonatot.* (A vonat egy vasúti átjáróban később kamionnal ütközött.)

A tényre vonatkozó attitűd a proposíciót (38)-ban kedvezőtlennek, (39)-ben kedvezőnek, vagyis az interpretációk különböző világaira vonatkoztatva mutatja be.

Összevetve a módosítószók viselkedését a határozókéval azt tapasztaljuk, hogy a határozós mondat beágyazásának nincs akadálya:

- (40) *A seb csúnyán elfertőződött.*
 → *X tudja, hogy a seb csúnyán elfertőződött*

és X tudja, hogy a seb elfertőződött, és tudja, hogy a fertőződés csúnya ('csúnya, nagy mértékű'). Azaz a határozóra a proposíció részeként szintén érvényes X tudása.

A próba nem terjeszthető ki általában a faktív predikátumokra. Semmiképp sem alkalmasak a mondást jelentő igék, mivel ezek mellékmondata idézetszerű, s így tartalmazhat episztemikus attitűdöt is, például:

- (41) *Az orvos megállapította, hogy a seb valószínűleg elfertőződött, s ez okozta...*

ilyenkor a kötőszó ki is maradhat:

- (42) *Az orvos megállapította: a seb valószínűleg elfertőződött, s ez okozta...*

III. Szempontok.

1. Elemszerkezet, funkció. A határozóragos névszó jelentése általában morfémaszerkezetével párhuzamosan elemezhető, a toldalékolás produktív művelet, hozzá szabály rendelhető. Ezzel szemben a határozószó és a módosítószó felépítése (ha van egyáltalán felismerhető szerkezetük) nem produktív szerkesztés eredménye, jelentése nem vezethető le az építőelemek jelentésszövegéből.

A módosítószó vagy elemszilárdulással keletkezett (pl. *tényleg, állítólag*), vagy alaki redukcióval (pl. *talán*) (E. Abaffy 1979: 330–1). A módosítószók többsége ragos névszói → határozószói eredetű, ezek eredetileg határozói körülményeket jelöltek, de többnyire már határozóként is metaforikusan-metonymikusan (pl. *feltehetőleg, kétségtelenül, biztosan*), a relativitást, a skálázás (valamilyen fokozati skálán való elhelyezés) lehetőségét magukban hordozva, az értékelést lehetővé téve. Amikor a szubjektív, értékelő tartalom előtérbe kerül, a vizsgált szó már nem körülményt jelöl, hanem nem valóságábrázolóvá alakítja a mondatot (Kiefer i. m.) rávetítve a beszélőnek a propozícióhoz fűződő viszonyát².

2. Szemantikai jellemzés, belső rendszerezés. Tehát a határozószók és/vagy a mondatbeli határozók körülményt jelölnek, ha van is modális tartalmuk, akkor objektív modalitást fejeznek ki (pl. *kötelezően*), azaz a szükségszerűséget vagy lehetségességet a mondatban lévő állítás részeként (propozicionáltnak) jelölik. Ezzel szemben a módosítószók a szubjektív modalitás jelölői. A próbák jelentős része erre a funkcióra épít, ennek következményeit hasznosítja.

A módosítószók főbb szemantikai csoportjai a következők:

a) evidencialitást jelölők, amelyek az evidencia forrását, típusát adják meg (pl. *szemléltetőmást, állítólag, látszólag, valóban*);

b) evidencialitást és/vagy szubjektív episztemikus modalitást jelölők, amelyek a beszélő tapasztalatai, ismerete, feltételezése alapján a propozíciót lehetségesnek vagy szükségszerűnek minősítik (pl. *biztosan, bizonyára, kétségtelenül, feltehetőleg, valószínűleg, nyilvánvalóan, természetesen*);

c) bületikus modalitást jelölők, amelyek a beszélő kívánságát fejezik ki (pl. *remélhetőleg, lehetőleg*);

d) szűkebb értelemben vett attitűdöt vagy érzelmi/affektív modalitást jelölők, amelyek azt mutatják meg, hogy a beszélő hogyan viszonyul a mondat tartalmához, például kedvezőnek tartja-e, örül-e neki, vagy kedvezőtlennek, szomorúnak tartja (pl. *szerencsére, sajnálatosan*).

Helyes lenne a módosítószók közé sorolni azokat a szavakat is, amelyek a propozíció érvényességi körét adják meg (pl. *rendszerint, általában, tipikusan*). Ezek – a próbák alapján – inkább az evidencialitás körébe tartozó módosítószókkal mutatnak rokonságot, mint a hagyományosan modálisnak tartott kategóriák (episztemikus, bületikus stb.) jelölőivel.

Tehát jelentéstani szempontból lényeges különbség van a módosítószók és a mondatbeli határozók között. Egyedül az úgynevezett tekintethatározó rokonítható a módosítószókkal, az ide sorolt elemek jó részét azonban a próbák alapján is helyesebb lenne módosítószónak tartani.

3. Szintaktikai viselkedés. A határozószók, határozók bővítésének nincs szintaktikai akadálya, csak szemantikai korlátai vannak. A határozószók, ragos névszók a mondatban kötött (vonzat-) vagy szabad határozók lehetnek. A módosítószók szervetlen elemek a mondatban, nem bővíthetők, és a szervetlenség miatt a kötöttség/vonzatosság szempontja náluk nem alkalmazható.

Ha a módosítószót az úgynevezett mondatthatározók vagy módosító határozók egyik fajtájának tartanánk, mivel az egész mondatot módosítja, akkor nem tudnánk egységes jellemzését adni ennek a határozótípusnak. A módosítószóra ugyanis nem lehet rákérdezni, nem lehet tagadni, nem fordul elő hozzátoldásban, nem bővíthet igét (még akkor sem, ha szemantikailag az igei tartalomra vonatkozik), s ennek következtében nem alakítható főmondattá sem úgy, hogy tartalmatlan igét bővítsen.

² A modális partikulák közül az *-e* kérdő partikulán, az *is, csak, már, még* partikulán Fábricz Károly behatóan vizsgálta ezt a folyamatot, és megállapította, hogy az utóbbi négy partikula esetében a szubjektív tartalommal telítődés szófajváltással járt együtt (kötőszóbból, illetve határozószóbból így jött létre modális partikula, azaz kiinduló szó és származék homonímia) (Fábricz 1981, 1985, 1985–1986: 112, 1986, 1989, 1991).

A magyar módosítószó mondatbeli szerepe nem rokonítható az angol modális határozóéval sem. A modális határozók a modális segédigék szatellitái (Hoye 1997), vagy mondathatározók:

(43) *Possibly, she can't be reached at home.*

vagy az igei szerkezeten belül foglalnak helyet:

(44) *She can't possibly be reached at home.*

A példa azt is megmutatja, hogy az angol modális határozó (*possibly*) bekerülhet a tagadás hatókörébe, s ekkor a (44) mondatban már nem 'talán, lehetséges' jelentésben szerepel, mint (43)-ban, hanem a tagadott modális segédige intenzitását növeli (Hoye 1997: 146), s a proposíciót így értékeli: 'nem lehetséges, semmiképp sem'.

A magyar módosítószók nem értelmezhetők szatellitákként, és a tagadás hatóköre sem terjedhet ki rájuk³.

A módosítószók szintaktikai viselkedésük alapján sem illeszthetők be a határozói rendszerbe.

IV. Összefoglalás. Bár azt tapasztaltuk, hogy a próbák egyike sem alkalmas arra, hogy önmagában elkülönítse a módosítószót az egyéb, hasonló felépítésű és rokon jelentésű szavaktól, összességükben azonban elegendők ahhoz, hogy a szófaji besorolásban megnyugtató eredményre jussunk. A módosítószók nem alkotnak teljesen egynemű halmazt, több szemantikai csoportra oszthatók. Kifelé, a többi szófajjal összevetve mégis egységes képet mutatnak: szerzetlen elemek a mondatban vagy önálló tagolatlan mondatok; nem toldalékolhatók; a szubjektív modalitás jelölői.

A módosítószó tehát a beszélői viszonyulás (és ezzel összefüggő meghatározott modális kategóriák) jelölésére létrejött önálló szófaj, amelyet lexikalizációs-grammatikalizációs folyamatok alakítottak ki, a fent bemutatott tulajdonságok jellemeznek, és minden más szófajtól el is különítenek.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1979. A mediális igék és a véletlenség nyelvi kifejezőmódjai. *MNy.* 75: 329–31.
- Abraham, Werner 1991. Discourse particles in German: How does their illocutive force come about? In: Abraham, Werner (ed.): *Discourse particles*. Amsterdam: John Benjamins P. C. 203–52.
- Bartha Csilla 1998. Szociolingvisztika. *Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek* 2. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Fábricz Károly 1981. Az -e kérdő partikula. *Nyr.* 447–51.
- Fábricz Károly 1985. Az is mint kötőszó és mint partikula. *MNy.* 79–82.
- Fábricz Károly 1985–1986. A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéséről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30. Szeged. 107–14.
- Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Fábricz Károly 1989. Where Does the Function and Meaning of Modal Particles Come From? In: Weydt, H. (Herausg.): *Sprechen mit Partikeln*. Berlin. 378–87.
- Fábricz Károly 1991. Capturing subjective meaning. *Separatum Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Dissertationes Slavicae Sec. Ling. XXII*.
- Helbig, Gerhard 1988. *Lexikon deutscher Partikeln*. Leipzig: VEB Verlag.
- Helbig, Gerhard–Helbig, Agnes 1993. *Lexikon deutscher Modalwörter*. Leipzig: Langenscheidt.

³ A kivételeket a 6. próba alatt mutattuk be.

- Hoye, Leo 1997. *Adverbs and modality in English*. London–New York: Longman.
- Kálmán László–Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 393–467.
- Keszler Borbála 1989. Az összetett mondatok modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 283–305.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor–Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 131–9.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119: 293–308.
- Keszler Borbála 2000. A mondatfajták grammatikai kifejezőeszközeinek áttekintése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 381–3.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1985. A *-hat/-het* képző jelentésánál. Az episztemikus *-hat/-het*. *ÁNyT.* XVI. 131–53.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88. 3–37.
- Kiefer Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–25.
- Kiefer Ferenc 1990. Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, 1*. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *Nyelvtudományi Értekezések* 116. sz.
- Kugler Nóra 1998a. A mondat szók. *Nyr.* 122: 337–47. (2000a előtanulmánya.)
- Kugler Nóra 1998b. A partikula. *Nyr.* 122: 214–9. (2000b előtanulmánya.)
- Kugler Nóra 2000a. A módosítószó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 298–302.
- Kugler Nóra 2000b. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 275–81.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–74.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *Magyar Nyelvjárások* XXXVIII. 277–82.
- H. Molnár Ilona 1961. Egy sajátos, határozó alakú mondatrészről. In: Sulán B. (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- H. Molnár Ilona 1968. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *NyTudÉrt.* 60.
- Pete István 2000. Szófajaink rendszere és hierarchiája. *MNy.* 96: 257–71.
- Prószték Gábor 1989. Határozók, szabad határozók. *ÁNyT.* XVII. 213–40.

Kugler Nóra

SUMMARY

Kugler, Nóra

Tests and criteria for the delimitation of modifiers

This paper suggests criteria for the delimitation of modifiers from other parts of speech. It introduces eleven different tests (the question test, focusing, negation, addition, coordination, the parenthesis test, etc.) that help us in identifying the words belonging to this part of speech. The paper characterises modifiers from a syntactic and a semantic point of view, and explores the possibilities of an internal classification of the members of this word class.

A kreol nyelvek kialakulása és az anyanyelv-elsajátítás, nyelvkeletkezés kérdése

0. A címben említett három fogalom az első pillantásra talán szokatlannak hat így együtt. Az utóbbi évtizedekben azonban mind gyakrabban hozzák ezeket egymással összefüggésbe, hiszen minden esetben „a nyelv születése” a központi téma. A kreol esetében egy tökéletlen „segédnyelv” (pidzsín) grammatikai szabályrendszer kialakítása révén válik egy közösség anyanyelvévé, az anyanyelv megtanulása során a kreol nyelvek születésére jellemző jelenségek figyelhetők meg, s talán „az” emberi nyelv keletkezésének a távoli múlt homályába vesző kezdeteire is vethet némi fényt a kreol nyelvek kialakulásának és sajátosságainak feltárása.

Úgy vélem, célszerű a kreol nyelvek kutatásából adódó némely tanulságot röviden ismertetni, felhívni rájuk a figyelmet, hiszen az ilyen kutatások jobbra kívül esnek a magyar nyelvtudomány érdeklődési körén, noha a hazai nyelvészeti kutatásokban is hasznosítható felismerésekről van szó. Elsősorban Derek Bickertonnak, a Hawaii Egyetem neves kreolistájának nézeteit referálok igazán csak dióhéjban.

1. Kezdjük annak a problémának a taglalásával, amellyel szinte minden ember szembesül: miként sajátítja el fokozatosan egy kis emberpalánta környezetének, elsősorban szüleinek a nyelvét, az úgynevezett anyanyelvet. A jó néhány évtizede folyó kutatások még mindig nem adtak meggyőző és megnyugtató választ erre a kérdésre.

Két hagyományosnak nevezhető nézet, az empirista és a racionalista felfogás hívei fáradoztak e probléma megoldásán, de egymásnak tökéletesen ellentmondó gondolatokat fogalmaztak meg. Az empiristák feltevése szerint az ideák a tapasztalás következményei, a racionalisták szerint pedig az alapideák már születésüktől fogva a tudatunkban léteznek. Leegyszerűsítve a vita tehát azon kérdés körül forog, mi az, ami a tudatunkban van születésünkkor, és mi a szerepe a tapasztalásnak. Az empiristák úgy gondolják, hogy a gyermek tudata tabula rasa, azaz a gyermek csupán tapasztalás útján, vagyis a környezeti ingerek hatására sajátítja el a nyelvet. A racionalisták véleménye szerint azonban a gyermek már a nyelvre vonatkozó ideákkal születik, a tapasztalás csupán kibontakoztatja azokat, s ennek eredménye az anyanyelv elsajátítása.

A 20. század 60-as éveitől kezdve a nyelvelsajátítás problémája központi helyet foglal el a behaviorizmust meghaladni igyekvő kutatók munkáiban. A behaviorista felfogásra az jellemző, hogy az anyanyelv megtanulását a tanuláselmélet általános elveivel vélte megmagyarázhatónak. Ezzel szemben az újabb elméletek a gyermek nyelvelsajátítását minőségileg új folyamatnak tekintették, amely ennek értelmében nem volt többé azonosítható az általános tanuláselmélettel (Meenyuk 1981). Ezen elméletek szerint a nyelvelsajátítás alapkategóriája nem a szó, hanem a mondat, a nyelvelsajátítás során pedig a gyermek elsősorban szabályokat sajátít el, amelyek nem kondicionálás vagy utánzás eredményei.

1.1. Noam Chomsky radikálisan módosította mind a racionalista, mind az empirista elméletet. Hipotézise bizonyos értelemben a két alapfelfogás ötvöződése. Felfogása szerint az alapismertetek bizonyos formái már a születés pillanatában léteznek az emberi tudatban. Ezek a tudat úgynevezett „kéességei”, amelyek be vannak „huzalozva” a gyerek agyába. Ami a nyelvre vonatkozó ideákat illeti, azok Chomsky szerint velünk születettek (innét hipotézisének neve: „innata conception”), tehát univerzálisak. Ezek adják azt az alapot, amelyre bármely nyelv grammatikája ráépülhet (Chomsky 1988). Ebben a felfogásban tehát nem az intelligencia, a logika vagy az ész, hanem az univerzális grammatika biztosítja a gyermek számára az anyanyelv elsajátítását a tapasztalás segítségével. A Chomsky-féle felfogás tehát feltételez egy velünk született nyelvelsajátítási mechanizmust, amely részben elemzési eljárásokat, részben nyelvi információkat tartalmaz.

1.2. Újabban a kreolizációs folyamatok tanulmányozása jelent igazi kihívást a nyelvelsajátítással kapcsolatos elméletek életképességének, tarthatóságának igazolására. 1974-ben jelent meg Derek Bickertonnak a nyelvelsajátítással foglalkozó azon tanulmánya, amelyben szembefordult

minden korábbi elmélettel, és amelyet újabb tanulmányok és monográfiák követtek. Bickerton a kreol nyelvek tanulmányozása során összegyűlt tapasztalataiból arra a következtetésre jutott, hogy a kreol nyelvek sajátosságai nem korábban létezett nyelvekből átvett örökségek, hanem egy velünk született „nyelvalkotó program” termékei. Ez a program pedig egyike fajunk biológiai adottságainak.

Bickerton bioprogram-hipotézisére (amely összhangban van Chomsky innata-konceptió-jával, ld. Bickerton 1981: 133–4, 296–7) a pidzsin és a kreol nyelvek kialakulásának, illetve más nyelvekhez való viszonyának a tanulmányozása világíthat rá. A világ különböző pidzsinjei és kreoljai hangtanukban, nyelvtanukban és szókincsükben ugyan eltérnek egymástól, mégis feltűnően sok közös vagy legalább hasonló vonásuk van, még akkor is, ha teljesen eltérőek azok a superstratumnyelvek (angol, francia, portugál, spanyol, olasz, holland, arab stb.), amelyekből részben eredeztethetők.

1.3. A kreol nyelvek szintaxisával és szemantikájával foglalkozó nyelvészek (Taylor 1960, Thompson 1961, Whinnom 1965) már Bickerton munkássága előtt meglepő hasonlóságokat, illetve azonosságokat tártak fel az egyes kreol nyelvek közt. Ezekből az szűrhető le, hogy e nyelvekben nem lehet pusztán véletlen egybeeséssel magyarázni az ige- és a névszóragerőztetés szegényességét, az igeidők kifejezésére szolgáló partikulák használatát, a mellékneveket és határozószókat nyomtatékosítandó reduplikációt stb. A kreol nyelvek inkább szabad, mint kötött morfémákra építve továbbítják a grammatikai információkat, így például tipikusak az igés kifejezések, amelyekben partikulák jelzik az időt és az aspektust. Bár ezekben a nyelvekben gyakran szerepelnek segédigék, ezek szemantikailag és szintaktikailag az úgynevezett substratumnyelvnek az ige előtt álló idő- és aspektusjelölőire emlékeztetnek. Ha ilyen jelölők nincsenek, akkor az egyszerű igealak bármilyen időre utalhat, a megelőző társalgás vagy az általános kontextus függvényében. Fontos hangsúlyozni, hogy a kreol nyelvek igés szerkezeteivel foglalkozó tanulmányok kiemelik a kreol nyelvek szerkezeti hasonlóságát és superstratumuktól való függetlenségüket.

A szeriális igék, azaz két vagy több olyan ige társulása, amelyeket nem kapcsolnak össze kötőszók (mint pl. amilyen az ang. *and* 'és') vagy a beágyazást szolgáló elemek (mint amilyen pl. az angol infinitívusi forma jelölője, a *to*), szintén a kreol nyelvek jellegzetességei közé tartoznak. Az európai nyelvekben ezek határozószóként vagy elöljáróként funkcionálnak, és irányt vagy esz-közt fejeznek ki. Az angol alapú jamaikai kreolban például a *ron go lef im* 'run go left him' jelentése 'run away from him', azaz: 'elfutott tőle'. A *teke nefi kotia meti* 'he took knife cut the meat' jelentése 'he cut the meat with a knife', azaz 'késsel vágta fel a húst'. A *give* ige egy igei csoportban gyakran az angol *to* vagy a *for* elöljárószók funkcionális megfelelője, miként a *say* ige 'that; hogy' jelentésben a *hogy*-os mellékmondatokban, illetve idézetek bevezetéseként használatos. A szeriális *pass* 'megy, halad', *surpass* 'felülmúl, megelőz, túlszárnyal', *exceed* 'felülmúl, meghalad, túllép' pedig hasonlítást fejez ki az igei csoportban. Egyébként hasonló szerkezetek léteznek sok afrikai nyelvben is (Holm 1988: 183–90).

1.4. A kreol nyelvek legfeltűnőbb szemantikai és szintaktikai természetű azonosságai a következőképpen foglalhatók össze (Bickerton 1977: 58–60).

A) Névelők

Az úgy nevezett „early-creolized creole” nyelvekben (a továbbiakban: gyorsan kreolizálódott nyelvekben), amelyek nagyon gyorsan fejlődtek ki a pidzsinből, három névelő létezik, s ezeknek valamennyi kreolban azonos a szemantikájuk:

1. Egy úgynevezett határozott névelő (ez a legtöbb angol alapú kreolban *di*, a hawaiiiban *da*, a suriname-iiban *a*, a legtöbb francia alapú kreolban pedig partikuláusként jelentkező *-la*, amely szemantikailag egy egzisztenciálisan feltételezett NP-t (főnévi csoportot) jelöl).

2. Egy úgynevezett határozatlan névelő (az angol alapú kreolokban *wan*, a haiti kreolban *youn* stb.), amely szemantikailag egy létezőnek minősített NP-nek felel meg.

3. Egy általános (generikus) és/vagy nemspecifikus névelő (a gyorsan kreolizálódott nyelvekben ez kivétel nélkül zéró), amely szemantikailag egy hipotetikusan létezőként elfogadott NP-re utal.

A névelőknek ezt a három kategóriáját Bickerton a guyanai kreolból vett következő példákkal szemlélteti: (1) *mi bai di buk* 'I bought the – presupposed known to speaker – book', azaz: 'megvettem a könyvet', (2) *mi bai wan buk* 'I bought a – presupposed not known to speaker – book', azaz: 'megvettem egy könyvet', (3) *mi go bai buk* 'I shall buy a book or books, even speaker does not know which', azaz: 'venni fogok egy könyvet'.

B) Idő és aspektus

Szinte az összes gyorsan kreolizálódott nyelvet jellemzik a következő sajátosságok:

1. Az ige zéró alakja a cselekvést jelentő igék egyszerű múlt idejét jelenti, a statikus igéknek pedig olyan idejét, amely „nonpast”-nak nevezhető.

2. Az „anterior” aspektus jele (amely az összes angol alapú kreolban *bin* vagy ennek variánsai: *ben, en, wen, min* stb., illetve a francia alapú kreolokban *té, t'*) a mozgást jelentő igék esetében a múlt előtti múltat (régmúltat), a statikus igék esetében pedig az egyszerű múlt időt fejezi ki.

3. A cselekvés irrealitását kifejező aspektus (amelynek jelölője a legtöbb angol alapú kreolban *go*, a srananban és a guyanai kreolban *sa*, a francia alapú kreolokban pedig *(a)va* vagy *ke*) irreális (azaz jövő) időt, feltételes módot vagy kötőmódot fejez ki minden igitípus esetében.

4. A folyamatosság („nonpunctuality”) aspektusa (amelyre egy *stei* elem utal a hawaiiiban, *de, e, da* vagy *a* a legtöbb angol alapú kreolban, és *ap(e)* vagy *ka* a francia alapú kreolokban) mind a tartós (duratív), mind a szokásos (iteratív) cselekvést ki tudja fejezni az összes cselekvésige esetében. Ez az elem indifferens a múlt és nem múlt idő tekintetében, és nem jelenhet meg statikus igékkel.

5. Minden aspektusjelölő az ige előtt áll (az egyetlen kivétel az irrealitás kifejezésére szolgáló *lo* a papiamentuban, amely megőrzi a pidzsin nyelvekben megszokott helyét, azaz mint idő- és aspektusjelölő a mellékmondaton kívül helyezkedik el).

6. Minden aspektusjelölő kombinálódhat a többiekkel (az 5. pontban említett kivételtől eltekintve), de csak a következő sorrendben: 1. anterior, 2. irreális, 3. nonpunctual.

7. Az „anterior + nonpunctual” aspektusjelölők kombinációja olyan folyamatos cselekvést vagy nem folyamatos cselekvések sorát fejezi ki, amely valamilyen más, a szóban forgó esemény vagy egy véglegesen lezárultként értelmezett periódus előtt zajlott le.

8. Az „irreális + nonpunctual” aspektusjelölők kombinációja irreális időben végbemenő folyamatos cselekvést, tehát a folyamatos jövőt írja le.

9. Az „anterior + irreális” aspektusjelölők kombinációja a megvalósulatlan feltételes múlt eszköze.

10. Az „anterior + irreális + nonpunctual” aspektusjelölők kombinációja megvalósulatlan, nem momentán jellegű múltbeli feltételes cselekvést fejez ki, például ilyesmit: 'I would have been looking for something else', azaz: 'valami mást kellett volna keresnem'.

C) Fokalizálás

Minden gyorsan kreolizálódott nyelvben a fokalizált főnévi csoport egységesen a bal oldalon helyezkedik el. Minden kreol nyelvben (a hawaii kivételével, amelyben nincs equative, vagyis azonosító kopula), az equative kopula megelőzi a fokalizált NP-t, például *li ap achte chat-la* 'he is buying the cat', azaz: 'megveszi a macskát', *sé chat li ap achte a* 'it's the cat that he's buying', azaz: 'a macskát veszi meg'. A hawaiiin kívül más kreol nyelvben a nyomatékos NP mögött nem állhat névmás. A hawaiiiban a névmás elmaradhat, ha a tárgy van fókuszban, és el kell hagyni, ha az alany van fókuszban (máskülönben a nyomatékos és a semleges mondat nem lenne megkülönböztethető egymástól), például *jan laik go* 'John wants to go', azaz: 'János el akar menni', *jan i laik go* 'it's John who wants to go', azaz: 'János akar elmenni', *i bin hapai da wahini* 'he has taken the girl', azaz: 'elvette a lányt', *da wahini i bin hapai (am)* 'it's the girl he's taken', azaz: 'a lányt vette el'.

D) Kopulás szerkezetek

Minden gyorsan kreolizálódott nyelv különbséget tesz a jelzős és a lokatív-egzisztenciális szerkezetek között. A jelzős szerkezeteket (amikor az angolban kopulát és melléknevet használunk) statikus igékkel fejezik ki. Például: *li malad*, ill. *i sik* 'he is ill', azaz: '(ő) beteg'. A lokatív-szi és egzisztenciális szerkezetekben mindig van egy megkülönböztető, a helyre utaló kopula (a hawaiiiban *stei*, a karibi francia alapú kreolban *yé*, az angol alapú kreolokban *de*), amely elhagyható, nem cserélhető fel azonban az azonosító kopulával (amely a legtöbb francia alapú kreolban *sé*, a legtöbb angol alapú kreolban pedig *a* vagy *da*), amely két koreferenciális NP között jelenik meg. A hawaii nyilvánvalóan kivétel, ugyanis nem tesz különbséget a jelzői (*jan sik* 'John is ill', azaz: 'János beteg') és az azonosító (*jan mi brada* 'John is my brother', azaz: 'János a fivérem') szerkezetek között. Az azonban aligha lehet véletlen, hogy az angol *iz* kopula egyre gyakrabban tűnik fel az N__N környezetben (azaz két névszó között), mint máshol. (Bickerton 1977: 60).

E) Tagadás

A gyorsan kreolizált nyelvekre jellemző a többszörös tagadás, tehát minden határozatlan NP-t és minden igét egyenként kell tagadni (pl. *nonbadi na go du nating* 'nobody won't do nothing', azaz: 'senki nem fog semmit csinálni').

2. Ezeknek a bizonyíthatóan létező egyezéseknek látszólag nincs nyilvánvaló okuk, kétségtelenül léteznek azonban, és magyarázatra várnak. Vajon miként lehetséges, hogy a francia, német, holland, olasz nyelv pidzsinizált formái ugyanazokat a jegyeket mutatják? Vajon hogyan lehet az, hogy a karibi térség angol alapú kreoljai annyira hasonlítanak a Fülöp-szigeti spanyol alapú kreolokra? Vajon hogyan született viszonylagos egyöntetűség ilyen sokszínűségből? Több elmélet is létezik a hasonlóságok és az eltérések magyarázatára.

2.1. Az egyik elképzelés még 1959-ben, a Jamaikában tartott első pidzsin és kreol nyelvészeti konferencián körvonalazódott. Eszerint – a nagy földrajzi távolságok ellenére – a pidzsinnek és a kreolok hasonlóságai csak a közös eredet feltételezésével magyarázhatók. A pidzsin és a kreol nyelvek tehát egyazon közös forrásra mennének vissza, a szabirnak is nevezett lingua francára, amelyet a mediterrán térségben használtak a középkortól a 19. század végéig. A 15. és a 16. században a portugál relexifikálta ezt a nyelvet, azaz nagyrészt portugál lexémák váltották fel a szókészlet eredeti elemeit, aminek következtében kereskedelmi nyelvként egy portugál alapú pidzsin vált széles körben használatossá. Később viszont ez a pidzsin relexifikálódott francia, angol és spanyol alapú pidzsinné. A grammatikai alapstruktúra mindegyik esetben nagyjából változatlan maradt, a szókincsben azonban nagymértű változások következtek be. Feltételezik, hogy a portugál felfedezők használták ezt a nyelvet Amerikában, Ázsiában, Afrikában a bennszülöttekkel való kommunikáció során. Később, amikor más nemzetek képviselői érkeztek e térségekbe, a pidzsin egyszerű nyelvtana megmaradt, de az eredeti portugál szókészlet szavait fokozatosan az újabb gyarmatosítók nyelvének szavaival cserélték fel. Ez az elmélet monogenetikus vagy relexifikációs elméletként vonult be a szakirodalomba, és elsősorban Whinnom (1965) és Todd (1974) nevéhez fűződik. Ők azt állítják, hogy nagyon sok a szókészletbeli és szerkezeti hasonlóság a Fülöp-szigeteken beszélt spanyol alapú kreol és az Indonéziában beszélt portugál alapú kreol között. Azt feltételezték, hogy az utóbbi nyelv, mely a mediterrán lingua francának, a szabirnak az utánzata, került a Fülöp-szigetekre. Mások is megerősítették azt az állítást, miszerint a Fülöp-szigeteken beszélt spanyol alapú kreol sajátosságai fellelhetők a Karib-szigeteken beszélt kreolokban, az angol alapú kínai pidzsinben és a tok pisinben is.

A portugál hódítások történeti vizsgálata és a modern nyelvelemzés egyaránt sok érvet tud felsorakoztatni ezen elmélet mellett. Minden angol alapú pidzsinben és kreolban van néhány portugál eredetű szó, mint például a *savvy* (vö. portugál *saber* 'tud') és a *piccaninny* (vö. portugál *pequeno* 'kicsi'). A suriname-i angol alapú kreolban a szókincs 38%-a portugál eredetű, a kínai

pidzsint a korai tudósítások portugál–angol keveréknnyelvként írták le. A relexifikáció és a „proto-pidzsín” elmélete ugyan valószínűbbnek látszik, mint az, amelyik sok különböző nyelv azonos átstrukturálódását feltételezi, de nem problémátlan. A relexifikáció nem tekinthető kétségesnek, hiszen a pidzsín alapvetően szókészletből áll, amelyben minimális a szintaxis, ezért a relexifikáció nem jár együtt egy új grammatika kialakításával.

Stewart (1962) mutatott rá, hogy míg a karib térség különböző helyein élő népcsoportok képesek az egymás közti kommunikációra francia alapú kreol nyelvükön, aligha tudnak azonban könnyedén társalogni egy francia anyanyelvűvel. Jóllehet, a szókinszbeli egyezések bizonyos mértékben magyarázatul szolgálhatnak a kölcsönös megértésre, valójában a szintaktikai hasonlóság jóval fontosabb tényező, és ezek az egyezések utalnak a francia alapú kreolok közös eredetére.

2.2. Az ellentétes, poligenetikus álláspont szerint a pidzsín nyelvek spontán módon keletkeztek, akkor és ott, ahol és amikor szükség volt egy minimális szintű kommunikációra. Ezek szerint minden kreol egyedi jelenség, két nyelv véletlen érintkezésének eredménye, a köztük lévő hasonlóságok pedig keletkezési körülményeik hasonlóságaiból adódnak.

Első pillantásra ez az álláspont is elfogadhatónak tűnik. Nem látszik ugyanis valószínűnek, hogy a délkelet-ázsiai kreolok bármiféle kapcsolatban lehetnének azokkal, amelyek a karibi térségben alakultak ki. Ez az elmélet azonban nem ad magyarázatot azokra a hasonlóságokra, egyezésekre, amelyek a világ különböző részein beszélt pidzsínek és kreolok között felfedezhetők.

2.3. Léteznek olyan elméletek is, amelyek a substratumnnyelvek valószínű egyezéseit feltételezik a jelenség mögött (Alleyne 1980, Lefebvre 1986, Sylvain 1936), márcsak azért is, mert olyan sok substratumnnyelv létezik, hogy közülük mindig akad legalább egy, amelynek a sajátosságai hasonlítottak az adott kreol nyelvéhez. A substratummélet hívei azonban ennek ellenére sem tudtak elfogadható és meggyőző magyarázatot adni a miértekre.

2.4. Bickerton (1977: 61–62) azt állítja, hogy a pidzsínek és a kreolok hasonlóságai nem tulajdoníthatók afrikai nyelvi hatásoknak. Szerinte a monogenetikus magyarázat nem ad számot a pidzsínek és a kreolok hasonlóságairól, mivel bizonyos alapvető hasonlóságokat, például a kreol igék jellegzetes idő- és aspektusrendszerét lehetetlen visszavezetni valamilyen afrikai forrásra. A legdöntőbb bizonyítékot Bickerton számára azok a kreol nyelvek szolgáltatják, amelyek semmiféle kapcsolatban sem állnak semmilyen afrikai nyelvvel, mint amilyen például a hawaii kreol, amely viszont számos ugyanolyan jegyet tartalmaz, mint a többi kreol (és pidzsín).

Bickerton a hasonlóságok magyarázatára egy alternatív elméletet adott elő (1981, 1999), a fentebb már említett bioprogram-hipotézist, avagy az univerzális nyelvészajátítás-elméletet. Azt állítja, hogy a pidzsínek és a kreolok közötti hasonlóságok az első nyelv elsajátításában szerepet játszó univerzális elvekkel függenek össze. Jespersen (1922: 234) is kimutattott korábban bizonyos hasonlóságokat a pidzsínek, a kreolok és a gyereknyelv között.

Az egymással rokonságban nem álló nyelvekből származó kreolok közötti „rejtélyes” azonosságokban, a grammatikai szerkezetükben megmutatkozó „kísérteties” hasonlóságokban Bickerton szerint egy úgynevezett alapvető grammatika mutatkozik meg. Ez az „univerzális” grammatika nyilvánul meg azokban a hibákban is, amelyeket a gyerekek a nyelvtanilag sokkal jobban megalapozott és gazdagabb nyelvek elsajátítása során követnek el. Amikor a gyerekek azt mondják: *why he is leaving?* (kb. 'miért elmegy?'), *nobody don't likes me* (kb. 'senki sem szereti engem') vagy *I'm gonna full Angela's bucket* (kb. 'megtelizem Angela vödörét'), akkor akaratlanul is olyan mondatokat hoznak létre, melyek nyelvtanilag helyesnek számítanak a világ számos kreol nyelvében.

A kreol olyan egykori pidzsín nyelv, amely egy közösség anyanyelvévé vált. Ez a definíció egyértelművé teszi, hogy a pidzsín és a kreol nyelvek egyazon folyamat különböző fejlődési fokait képviselik. Az első lépés a kreol kifejlődése felé, amikor a pidzsín egy közösség egyre nagyobb része használja elsődleges kommunikációs eszközként, így a közösség gyerekei minden más nyelvnél gyakrabban hallják ezt a nyelvet, és lassacskán vagy akár egy generáción belül anyanyelvükké válik. Egy-két nemzedék után az anyanyelvi használat stabilizálódik, sőt tovább is terjed. Az

eredmény egy kreol vagy „kreolizált” nyelv lesz. A pidzsinból kreollá válás során a nyelvek szerkezeti eszközei, különösen a szókincs, a nyelvtan és a stílus jelentősen gazdagodnak, hogy megfelelhessenek mindazon igényeknek, amelyeket az anyanyelvvé fejlődés támaszt velük szemben. Jelentősen megváltozik a közösség által használt nyelvek fontossági sorrendje is. A pidzsinnek természetük szerint „segédnyelvek”, amelyeket a beszélők más, gazdagabb, fejlettebb struktúrájú nyelvek mellett sajátítanak el. A kreolok viszont maguk is közösségek által beszélt, teljes értékű anyanyelvek.

A kreol nyelveket általában olyan gyerekek fejlesztik ki, akik többnyelvű környezetbe születnek bele, s itt a játszótársakkal való kapcsolat legfontosabb nyelve egy pidzsin. A gyerekek kénytelenek kifejleszteni, illetve továbbfejleszteni ezt a nyelvet, mivel minden egyes gyerekben működik az a biológiai program, amely egy teljes értékű nyelv kialakítására szolgál. Mivel a gyerekek elégedetlenek a töredékes szósalátákkal, nyelvtani szabályokkal látják el a nyelvet, vagyis megalkotnak valamit, ami korábban nem volt meg benne, s így egy teljesen új, gazdag és kifejező nyelv jön létre. Bickerton azt állítja, hogy a gyerekek rendelkeznek bizonyos velük született nyelvi képességekkel, amelyeket gyakorlatilag kénytelenek elnyomni, amikor olyan nyelveket tanulnak, mint az angol vagy a francia. „Csak a pidzsin beszélő közösségekben nincs olyan grammatikai modell, amelyik versengeni tudna a gyerekekkel született grammatikával, s ezért ezekben a gyerekeknek nem kell elnyomnia a veleszületett grammatikai modellt” (Bickerton 1981: 121). Szerinte a pidzsinizálódás és a kreolizálódás között az az alapvető különbség, hogy a pidzsinizálódás másodiknyelv-tanulás, korlátozott inputtal, a kreolizálódás viszont elsőnyelv-tanulás, szintén korlátozott inputtal. Van tehát egy tökéletlen nyelvi input, amelynek a tökéletesítése belső indítatású, egy feltételezett velünk született nyelvi szabályrendszer segítségével történik. Ennek végeredményeként olyan nyelv keletkezik, amely minőségileg különbözik a szülők által beszéltől, és sok esetben érthetetlen is számukra. Bickerton megjegyzi, ha egy kreol nyelv nyelvtana nagymértékben a gyerek elméjének a terméke, akkor ez nagyon világos képet adhat számunkra az agy veleszületett nyelvi, grammatikai szerveződéséről. A nyelvek mögött meghúzódó egyetemes séma, a segédigék, a felcserélési szabályok, a főnevek és az igék, az alany és a tárgy, a kifejezések és a mondatok, az esetek és az egyeztetés stb. stb. mind az emberi agy valamilyen közös tulajdonságára utalnak. A kreolizációs folyamat ebben az értelemben tehát a nyelvelsajátítás természetével, illetve az univerzális nyelvi tudással kapcsolatos elméletek tesztje is egyben. Azt az állítást, miszerint az emberi elme tartalmaz valamilyen részletes sémát a grammatikai szabályokra, megint csak az igazolja, amit a kisgyerekek szájából hallunk. A nyelv valószínűleg ösztönös termék, s nem csupán ügyes megoldás egy olyan problémára, amelyet az ember felfedezett. Sok bizonyíték van arra, hogy a normális gyerekek a nyelvet nem a szülők utánzása révén tanulják meg.

Bickerton konkrét állításait sokan vitatják ugyan, mert nehéz rekonstruálni az évtizedekkel, évszázadokkal korábban történt eseményeket, ám az alapvető elképzelést sikerrel igazolja két egészen új természetes kísérleti szituáció, amelyekben valós időben, tehát a jelenben figyelhető meg a gyerekeknek a nyelvek kreolizálására való képessége. Mindez a süketek jelbeszédében is tapasztalható.

3. Bickerton valójában az emberi nyelv keletkezését is a kreol nyelvekével azonos módon képzei el. Az emberi evolúció egy viszonylag kései szakaszában (kb. másfél millió [?] évvel ezelőtt alakult ki az a biológiai program, amely a tagolt emberi nyelv kialakulásához vezetett. Ha esetleg igaz is lenne ez a hipotézis, bár semmiféleképpen sem igazolható, sok kérdést hagy megválaszolatlanul, és persze újabbakat is felvet. Ilyen például az, hogy minek a következtében alakult ki az emberi agyban ez a bizonyos program.

Ennél sokkal közelebbi időkre nézve és kézzelfoghatóbb tanulságokkal is jár Bickertonnak a kreol nyelvek kialakulásával kapcsolatos hipotézise. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelői előtt ismert, hogy az utóbbi jó száz év folyamán számos olyan kísérlet látott napvilágot, amely a rokon nyelveket nyelvcsaládokban egyesítő elméleteket, a rokon nyelveket egy közös ősből, az úgynevezett alapnyelvből levezető teóriákat megalapozatlannak, sőt nemegyszer tuda-

mánytalannak bélyegezve a nyelvrokonságot a különféle nyelvek érintkezése, „keveredése” folyamán kialakult jelenségnek szeretné minősíteni. E rövid tanulmányban nem kívánom megemlíteni az indogermanisztikában és az uralisztikában burjánzó ilyenféle „teóriák” szerzőit és műveiket, csak arra hívom fel a figyelmet, amennyiben a nyelvrokonság illetén való magyarázata akárcsak némi realitással is rendelkezne, akkor az esetleges pidzsinizáció és az azt követő kreolizáció eredményeként kialakult indogermán és uráli nyelvek grammatikáinak éppen úgy kellene hasonlítaniuk egymásra (vagy méginkább: meg kellene egyezniük egymással), miként ez a kreol nyelvek esetében látható. Tehát a „nyelvkeveredést” hirdetők éppen arról nem tudnak, hogy a pidzsinizáció és az azt követő kreolizáció nem eltéréseket, hanem egyezéseket hoz létre, ergo: minden intenzív nyelvi érintkezés eredményeként kialakuló nyelv grammatikája lényegében megegyezne az összes többiével (kivételt jóformán csak a teljesen izolált nyelvek jelenthetnének).

SZAKIRODALOM

- Alleyne, M. C. 1980. *Comparative Afro-American*. Ann Arbor, MI: Karoma.
- Bickerton, Derek 1974. Creolization, linguistic universals, natural semantics and the brain. *Working Papers in Linguistics* 6.3: 124–141. Honolulu, University of Hawaii.
- Bickerton, Derek 1977. Pidginization and Creolization: Language Acquisition and Language Universals. In: Valdman, Albert (ed.) *Pidgin and Creole Linguistics*. Bloomington–London, Indiana University Press. 47–69.
- Bickerton, Derek 1981. *Roots of Language*. Karoma Publishers, Inc., Ann Arbor.
- Bickerton, Derek 1990. *Language and Species*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Bickerton, Derek 1999. Creole Languages, the Language Bioprogram Hypothesis, and Language Acquisition. In: Ritchie, William C.–Bhatia, Tej K. (eds) *Handbook of Child Language Acquisition*. New York, Academic Press. 195–220.
- Chomsky, Noam 1988. *Language and Problems of Knowledge*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Holm, J. A. 1988. *Pidgins and Creoles. Vol. I: Theory and Structure*. Cambridge, Cambridge University Press (idézte Malmkjær 1995 alapján).
- Jespersen, Otto 1922. *Language, its Nature, Development and Origin*. London, Allen & Unwin (idézte Mühlhäusler 1986 alapján).
- Lefebvre, C. 1986. Relexification in creole genesis revisited: The case of Haitian creole. In: N. Smith–P. Muysken (eds) *Substrate versus universals in creole genesis*. Amsterdam, Benjamins. 279–300.
- Malmkjær, Kirsten 1995. Creoles and pidgins. In: Malmkjær, Kirsten (ed.) *The Linguistics Encyclopedia*. London–New York, Routledge. 81–89.
- Menyuk, P. 1981. *Language and Maturation*. Cambridge, Mass.–London, The MIT Press.
- Mühlhäusler, Peter 1986. *Pidgin & Creole Linguistics*. Oxford–New York, Basil Blackwell.
- Sylvain, S. 1936. *Le creole haïtien, morphologie et syntaxe*. Wetteren, De Meester.
- Stewart, W. A. 1962. Creole languages in the Caribbean. In: Rice, F. A. (ed.) *Study of the Role of Second Languages in Asia, Africa and Latin America*. Washington, DC. Center for Applied Linguistics. 34–53 (idézte Malmkjær 1995 alapján).
- Todd, L. 1974. *Pidgins and Creoles*. London. Routledge – Kegan Paul (idézte Malmkjær 1995 alapján).
- Whinnom, K. 1965. Contact des langues et emprunt lexicaux: the origin of the European-based creoles and pidgins. *Orbis* 14: 509–27 (idézte Malmkjær 1995 alapján).

SUMMARY

H. Varga, Márta

The development of creoles and the problem of first language acquisition: the birth of language

The author gives a brief survey of the results of the study of creole languages that may be relevant for our understanding of first language acquisition and of what is called the intermingling of languages. Primarily on the basis of papers by Derek Bickerton, she summarises the – conspicuously identical – syntactic features that creole languages exhibit and introduces, in nutshell, the major claims that have been made with respect to the emergence of those languages. The conclusions that can be drawn from the characteristics of pidgin and creole languages would probably be able to enrich certain types of linguistic research in Hungary, too.

Személyragozott igekötők?

1. Kövendi Dénes (Nyr. 2000. 270–2) szóvá tette a *rá* igekötőnek és határozószónak helyesírási problémáit. Kifogásolja a Nyelvművelő kézikönyvnek (II. k. 553: *ráfér*) azt a megállapítást, hogy a *rá* névmási határozószónak személyragos alakját mindig különírjuk. Bemutatja, hogy a *rám, rád, rátok* stb. alakok is lehetnek igekötőfélék, ezért javasolja ezeknek ilyen értelemben való egybeírását.

Kövendi érvelése gondos jelentéselemzésen és átalakítási kísérleteken alapszik. Példái mégis hiányérzetet hagytak, megállapításai itt-ott túlzóan általánosítók, helyesírási végkövetkeztetése pedig cáfolatot érdemel.

2. A *rá* ugyanis elsősorban személynévmási határozószó, ilyenként pedig beleillik a *bele, benne, neki, róla, utána*-féle szavak csoportjába. Ezek közül a *hová?* kérdésre felelők gyakran használatosak igekötőként is. Az igekötői használatnak legbiztosabb kritériuma az, hogy a lativusi (*hová?*) értelmű vonzat rag formájában szinte megismétlődhet a vonzott főnéven: *beleszól a vitába, nekimegy a falnak* stb. Az 1., 2. személyű és a többes számú alakokban ilyen kettős jelölés szóba sem jöhet: a *beléd esett, nekünk jött* stb. szerkezet csak igéből és határozói vonzatából áll, nincs ott még egy szinonim elem. Az ilyen névmási határozói vonzatot, ha az ige előtt áll, az igével együtt egyetlen hangsúllyal ejtjük, mintha egyetlen szó volna. – Még inkább kívánczik az egybeírás a *rá* igekötővel és határozószóval, mert ez csak egy szótagból áll s ez ritmikailag is természetessé teszi a *rá* következő ige hangsúlytalanságát. Ugyanez a fonetikai helyzet a *rám, rád* személyragos alakoknál is.

A jelentésbeli, használati különbség a *rám* stb. igekötői (Kövendinél: **I**) és határozói (**H**) funkciója közt valóban megvan. De az is igaz, hogy ezt a különbséget helyesírásunk nem fejezi ki. A NymKk. idézett cikkeinél (melyek közül az egyiket magam írtam, a másikat Kovalovszky Miklós) jóval korábban: hétkötetes értelmező szótárunkban világosan kifejeztük, hogy a személyragos határozószókat még az igekötőszerű állandósult kapcsolatokban is különírjuk (pl. a *fér*, a *hagy* ige egyik különálló jelentésében). Ezt a szabályt Ferenczy Gézával és Ujváry Lajossal egyetértésben egyértelműnek tekintettük, döntésünket Fábián Pál a Helyesírási Bizottság részéről ellenőrizte.

Különbséget kell tenni a tulajdonképpeni igekötő és az igekötőszerű állandó határozó közt. (Kövendi nem ezt a különbséget tartja döntőnek, hanem az igekötőszerű és a nem igekötőszerű, szabadabban mozgó határozóvonzat különbségét.)

Kövendi egyik példája: „Mindent *ráhagy* a gyerekre” (NymKk. i. h.). Ennek 1. személyű alkalmazását így írja: „mindent *rámhagytak*.” Az igekötői értelmű *rám*-mal ennek egyetlen tagadó formája: „Nem hagytak rám mindent.” Ellenben a határozói funkcióban más szórend is előfordul: „*Rám* nem hagytak mindent”; „Nem (én)rám hagytak mindent”. Ez utóbbi, egyértelműen határozó+ige kapcsolatban – melynek három jelentése a *ráhagy*-nál (ÉrtSz. V, 897–8): 1. 'örökségül hagy', 2. 'felügyelete alá helyez', 3. 'feladatává teszi vkinek' – a nyelvtani személy határozottan névszói értékű, ezért 1. és 2. személyű vonatkozásban ezt a személyre utalást a névmási határozószó különírása jellemzi. Mellette a *hagy* ige olyan jelentésben szerepel, mely egyezik saját jelentésével (ÉrtSz. III, 25: *hagy* 8., 10., 12.). E szókapcsolat szabadságát az mutatja, hogy a *rám, rád* stb. nem csak főhangsúlyos szóként (fókusz szerepben) állhat, hanem téma (v. topik) szerepben is (pl. az ige tagadása esetén). A Kövendi által csak igekötősnek, nem határozósnak tekintett első

példában, a *ráhagy* 4. (valódi igekötős) jelentésében a *rá* nemigen előzheti meg topikként a tagadott igét, mert a *hagy*-nak önmagában nincs ilyen jelentése. Tagadása az igekötős igék szokott formulája szerint: *nem hagyta rá*.

Ez a különírási szabály érvényes az olyan alanytalan igére is, mint *ráesteledik*. A Magyar grammatika (2000. 91) egészen természetesen ad példát ennek 1. személyre vonatkozó változatára mint az *esteledik* vonzatára: „Nem is vettük észre, hogy *ránk* esteledett.”

A gondot nem a *rám hagyta* típus különírása okozza (melyet Kövendi kifogásol a *ráhagy* igekötős értelmében), hanem a *ráhagy* 3. személyű egybeírása a határozószói jelentésekben. Más ilyen személynévmási határozószókat inkább különírunk az igétől: *hozzá fordultam, mellé állt* ('melléje') *a titkárja, hozzá megy feleségül, utána ment* ('őutána, mögötte'). Az egy szótagú *rá* azonban csábít az egybeírásra akkor is, ha határozói értelmű. Könnyebben egybeírjuk a *rááll, ráborít, rácsap* stb. igéket akkor is, ha nincs mellettük *-ra/-re* ragos névszó. Ezek egybe- vagy különírása olyan ányalatnyi különbséget fejezhet ki, melynek eltévesztése semmiképp sem nagy hiba.

3. A Magyar grammatika (Bp., 2000) az igekötőt a nem teljes lexéma értékű szavak közt tartja számon (28), melyek részben prefixumszerűek (55), a „viszonyszók” (pontosabb és célszerűbb megnevezéssel: viszonyító szók) közé tartoznak (61, 69), ezek közt is átmeneti jellegűek (73: nem tisztán morfológiai természetűek). Az igekötők irányjelölő szerepét egyebek közt a *rákalapál* példázza (88), az ige vonzatkeretét módosító szerepére pedig ilyen példák vannak: *alábújik valaminek, belebújik vmibe, ráakad vmire, beleakad vmibe, nekifog vminek, hozzáfog vmihez*. Ebből a példasorból kissé kilóg az *alábújik*, mert a dativusi (birtokos részeshatározói) vonzat kiemeli az *alá* 3. személyű vonatkozását; explicit személyraggal *alája bújik* is lehetne. Az igekötő és a határozószó elhatárolására a Magyar grammatika (211) ad ugyan néhány alapvető kritériumot, de ezek felsorolása nem kimerítő, alkalmat ad sok bizonytalankodásra. A személyragozás szempontját meg sem említi. Ahol ez a grammatika (265) olyan igekötőket említ (*ide, oda, haza*), melyek határozószóként is élnek, olyan különbségekre utal, amelyeket Kövendi is elismer, sőt gondolatmenetének alapjául tekint. Később (266) példapárokon mutatja meg a Magyar grammatika ezeknek a szóknak igekötői és határozószói jelentését. E szakasz végét (267) ezzel a mondattal zárja: „Személyes névmások a személyraggal ellátott igekötők: **alám áll, belém szeret**.” (Ez a fogalmazás kiemeli ugyan e szavak névmási jellegét, mégis némi pontosítást kíván. Nem elég ezeket személyes névmásoknak minősíteni; ezek *s z e m é l y n é v m á s i h a t á r o z ó s z ó k*.) E személyragozott alakokat nyilván Kövendi is határozói értékűeknek tartja. Amit ő igekötő módjára egybeírna az igével, arra nincs példa ebben a nyelvtanban. Az idézett megfogalmazásból azonban nyilvánvaló, hogy a személyragozott igekötő már nem igekötő, hanem szófajváltással névmási határozószóvá válik akkor is, ha ez a névmási jellegű szó egészen szoros szemantikai egységet alkot az igével.

4. A helyesírási értelemben vett *s z ó* tudniillik nem azonos a jelentéstani (szemantikai és lexikai) egységgel. A két (sőt néha több) szóból álló lexikai egységek legismertebb példái egyrészt a szólások, másrészt az igekötőszerű kapcsolatok felé mutató vonzatos igei szerkezetek.

A szólások annyira lexikológiai jellegű szókapcsolatok, hogy például a Magyar grammatika alig foglalkozik velük. (Csupán az állandósult szókapcsolatokról ír tizenkét sorban: 350.) A vonzatok viszont (a 19. századi Becker-féle fordulat óta¹ százötven év után) az újabb nyelvtanokban

¹ Becker, K. F. (Organism der Sprache als Einleitung zur deutschen Grammatik 1827) állapította meg – túlhaladva azokat a grammatikákat, melyek a mondatot közvetlenül a logikai ítéletből vezették le – azokat a logikainak nevezett mondattani jelentéviszonyokat, melyek alapján a német nyelvtanok, majd az őket követő magyar és más nyelvű nyelvtanok a mondatrészeket tárgyalják, szinte a mai napig, nemigen ügyelve arra, hogy a mondat bizonyos szavai hogyan függenek össze egymással, hogyan feltételezik egymást. Becker jelentőségét és iskolai nyelvtanokban betöltött szerepét magvasan jellemzi Hell György: NP + VP. (Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára. A Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója 2000. 200–5).

megint a részletes tárgyalás homlokterébe kerültek; sokáig a szintaxisnak ezt az alapvető fogalmát is a szótárak belügyének tekintették.

Majdnem ilyen lexikai egységet alkotnak azok a főnévből és igéből álló (de talán még nem állandósult) szókapcsolatok, melyek főnévi eleme névelőtlen: *iskolába jár, pipára gyűjt*. Ezek főnévi tagja nem meghatározott tárgyat jelöl (tehát nincs közvetlen referenciája), hanem a fogalmat az adott konkrét tárgytól elvonatkoztatva általánosságban jelöli meg. Mint ilyen elem új és meghatározó jellegű, ezért ige előtti helyzetben éppúgy elveszi az ige hangsúlyát, mint az igeekötők. Az *iskolába jár* olyasféléképpen viszonyul a *jár az iskolába* szerkezethez, a *pipára gyűjt* a *rágyűjt a pipára* szerkezethez, mint a *ráhagy* 'nem ellenkezik vele' a *ráhagy* 'öröklül hagy' jelentéséhez. Az első formák kötöttebb alakzatok, személyraggal szokatlanabbak (bár a *rám hagyták* kevésbé szokatlan, mint például a *pipámra gyűjtök*), – a második (névelős, külső referenciájú: konkrét tárgyra vagy személyre utaló) változatok szabadabb mozgásúak. Igaz, hogy a névelőtlen *iskolába* is lehet topik szerepű, így megengedést és ellentétet sejtetve vagy előkészítve: „iskolába *nem* jár (de otthon olvas)”; „*rám nem* hagyták (de nem sokat vitatkoztak vele)”.

A Magyar grammatika bőven foglalkozik a vonzatossággal, részletezi a vonzatfajtákat, másfelől jól jellemzi a főnevek határozott vagy határozatlan voltát. De ennek a két szempontnak az összekapcsolását nem végzi el. E kettős szempont szerinti elemzés jelentőségét különösen Kiefer Ferenc emelte ki. A strukturális nyelvtan fontos szerepet tulajdonít az *igemódosító* nak (Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia 2000. 461–5). Igemódosító lehet olyan névszói vonzat, melynek sem névelője, sem jelzője nincs. A *levelet ír, újágot olvas, ajánlatot tesz, gazdát cserél, ruhát mos* szókapcsolatok főnévi tagja nem vonatkozik konkrét, valóságos tárgyra, hanem annak csak általánosított, elvont fogalmára. Az „Éva szép levelet írt” mondatban a tárgy nem igemódosító, mert egy újabb állítást rejt magában egy konkrét levélről: 'Éva írt egy levelet, amely szép volt'. Viszont nem monduk ilyet: *Levelet írt, majd betette a fiókjába. (Ehhez a folytatáshoz ilyen előzmény kellene: *Írt egy levelet, ...*) Határozó is lehet igemódosító ilyen kifejezésekben: *iskolába jár, moziba megy* (illativus); *zöldre fest, butának tart, szénné ég* (praedicativus értelmű sublativus, dativus, ill. translativus).

Ez a nyelvtani szemlélet az igemódosítók közt tárgyalja az igeekötőket: „Az igeekötő olyan igemódosító, amely nem vonzata az igének” (StrMorf. 463).

Itt nem feladatomban a strukturális Morfológia igeekötő-szemléletét tovább boncolgatni, csak arra kívánok rámutatni, hogy a Kövendi által egybeírandonak vélt *rám fér, rám hagy* típusú alakulatok olyan igemódosító-félt tartalmaznak, melyek igeekötőszerűek is, de vonzatok is: igéjük csak ebben a szerkezetben kapja meg sajátos jelentését. Mégsem igazi igemódosítók (hiszen van konkrét referenciájuk) és nem is igeekötők, hanem igevonzatok. Helyesírási szakembereink tehát jól döntöttek, amikor ezeket a személyragos alakulatokat mindig külön szóba íratják, a kapcsolat jelentésétől függetlenül. Könnyebb is megtartani ilyen formális szabályt, mint a jelentések finom megkülönböztetésére ügyelni.

5. Kövendi részletmegállapításai közül a következőket látom vitathatónak:

IF [azaz igeekötői értelmű felszólító] funkcióban csak az első forma használható [„Hagyj rám mindent.” – Hagyján; ez így van.] – **HF** [azaz: határozói funkció felszólításban] csak a másik kettő [„(én)rám hagyj mindent. Mindent rám hagyj.” – Ez utóbbi megszorítás nem áll, hiszen „Hagyj rám mindent” forma is használható ebben az értelemben, ha a *rám* nem fókusz.]

Nincs kellő ok az egybeírásra a következő példában: „Alaposan *rámterítették* a vizeslepedőt”. Ez 3 elemű szókapcsolat egyetlen jelentéstani egységként, szólásként: vkire (rá)teríti a vizes lepedőt. A jelzős tárgy egybeírására éppenséggel semmi ok, hiszen a konkrét képben a lepedő vizes. Különírva megvan a Helyesírási tanácsadó szótárban.

A *ráförméd* is csak 3. személyben jogosult az egybeírásra. Az igeekötőt hangsúlyos határozó is helyettesítheti; az egybmondás nem ok az egybeírásra, tehát szabályosan így: *jól rátok ijesztett*. Az efféle vonzatos szerkezet is a szólásokhoz hasonló, egyetlen jelentéstani egység, de nem egy szó.

„Rádjött a bolondóra”? Dehogy! *Rád jött!* Hiszen azt is mondhatjuk: „Most *őrá* jött a bolondóra”. – És a „*rámjött* a hátvéd” helyett nem mondhatjuk: „énram jött a hátvéd”?

Többi példái közt is találunk szólásokat.

„*Rádnézett* a kakas?” Hogy a határozó az igével egy mondattagot, kiejtésben egyetlen ütemet alkot, az nem ok az egybeírásra. Persze, hogy a határozó kiemelése esetén aktuális tagolási viszony van a hangsúlyos határozó és az ige közt, és természetesen ezt mindenki különírja: „Nem *rád* nézett a kakas (hanem a tyúkokra).” Hogy a belső tagolódás hiánya ok volna az egybeírásra, azt helyesírási szabályzatunk egésze nem igazolja, csupán néhány kivételes írásmódú szókapcsolat a szójegyzékekben.

Költők helyesírására hivatkozni kétélű dolog. Az ötvenes években vita folyt arról, van-e külön szépiírói helyesírás. (L. pl. Tompa József: Nyr. 1955. 67–80.) Annyi igaz, hogy költők, szépiírók helyesírási szabálytalanságokkal éreztetethetnek olyan különbségeket, melyek a közírói helyesírásban nem érvényesülnek; egybeírással jelezhetik azt, hogy a kivételesen egybeírt alakulat a számukra sajátosan külön fogalmat jelent. Ennek szélső esete Borbás Gabriella Dóra nemrég megjelent kis kötete: *Őszinteversek* (Bp., 1999). Ady gyakran alkotott sajátos összetételeket. Az igei kapcsolatok az ő idejében még nem voltak úgy szabályozva, mint 1954 óta, ezért írhatta: „az életet / Rámparancsolta”. Van nála ilyen is: „Mikor rásüt a Hold, megremeg / s *elébemerednek* a hegyek” (Csók az ájulásig).

A költői helyesírás nem mérvadó a köznyelv helyesírásában.

De attól a hiedelemtől is meg kellene szabadulni, hogy „egy fogalom egy szó”. A szónak nem csupán jelentéstani ismérvei vannak, hanem formaiak is. O. Nagy Gábor túl későn hozta nyilvánosságra a szólásokról írt fejtegetéseit. Már nem tudta megakadályozni az AkH. 1954. szójegyzékében található *cserbenhagy*, *síkraszáll* egybeírását, pedig ezek tipikus szólások. Előtagjuk igeekötőnek látszik, holott nem az. A *jólesik* egybeírásának nyelvtani képtelenségéről magam is írtam: MNy. 1994. 73.

6. A személyragos előtagok különírásáról azonban nagyon helyesnek látom a helyesírási szakértők döntését. Aki mégis éreztetni akarja a *ráhagy* igenek és néhány társának sajátos jelentését a személyragozásban, ám írja egybe, nem követ el nagy hibát. (Sokan megteszik.) De az ajánlott írásforma továbbra is az, amit a helyesírási szabályzat sugall és a Nyelvművelő kézikönyv világosan kifejt: az igeekötő személyragozása szófajt változtat, névmási határozószóvá teszi az igeekötőt, ezért különírandó.

Elekfi László

A marosvásárhelyi Teleki-herbáriumok növényneveihez

A Nyr. legutolsó száma (125/1: 68–73) növényneveket közöl a marosvásárhelyi Teleki-herbáriumokból. A szerzők értékes összeállításába sajnos szótörténeti és névmagyarázati hibák csúsztak.

A *Cynoglossum officinale* *kutyanyelv* nevénél említik az *ebnyelv* hasonnevet, melyet tévesen „1640 óta ismert társnévként” (71) tüntetnek fel. Ez az elnevezés azonban sokkal régebbi növénynevéünk. Míg a *kutyanyelv* csak 1783-tól adatolható, az *ebnyelv* első felbukkanása a magyar írásbeliségben 1525 körüli, az Ortus Sanitatisban szerepel: *eb nyílw* 'Cinoglossa'. Ezt követően az 1533-ból való Murnelius-féle szójegyzékben bukkanunk rá: *eb nyelue* 'Cynoglossa, Hundstzung' (Murm. 1425), majd 1577-ben [*eb nyelw* 'Chinoglossa'] a Kolozsvári glosszában (320), 1578-ban Melius Juhász Péternél [*eb nyelw* 'Lingua canis' (Herbarium 150)], 1584-ben Clusiusnál [*eb nyelw* 'ua.' (NomPann. 88)], 1604-ben pedig Szenczi Molnár Albert szótárában. A terminus ma is ismert a nyelvjárásokban: SzegSz. 1: 307: *ebnyelvűfű* 'atracél' | Nyárády 85: *ebnyelvű fű* (Ma-

rosv.h.), ám a *kutyanyelvű fű* sokkal szélesebben elterjedt: Ethn. 5: 37: *kutyanyelvű fű* (Szombathely) 'Setaria viridis' | MNy. 39: 252: *kutyanyevű útifű* (Kürt) 'Plantago maritima' | ÚMTsz. 3: 669: *kutyanyév* (N.cétény) 'ua.', *kutyanyév* (Nyi.vm.) 'ua.', *kutyanyév* (Lajos) 'Taraxacum levele' | Kovács 36: *kutyanyelv, kutyanyelvűfű* (Szigetköz) 'Plantago lanceolatus' | MNy. 33: 345: *kutyanyevő* (Alsóór, Jobbágyi, Órisziget), *kucsanyevő* (Felsőór) 'Plantago major' | MNy. 23: 589: *kutyanyevűfüji* (Zala m., Páka).

Mint már Földi jól látta, az *ebnyelv* „a” Görög és Deák Nyelv példája szerint” jött létre. A növény leveleinek felszínére, annak formájára vonatkozik. Az elnevezés a magyarba a *Cynoglossus* = lat. *lingua canina* 'növény keskeny, nyelvformájú levelekkel' (Plinius 25: 81) tükörfordításával került, mely a gör. *kynoglosson, kynoglossos* 'útifű' (Dioscorides 2: 126) [< gör. *kyon, kynos* = kutya; *glossa* = nyelv] névre vezethető vissza.

A régi magyar fűvészkönyvekben nagy volt a vita és az ellentét, mert hol *Cynoglossum*, hol *Anchusa*, néha ökörnyelvű fű, vagy atracél értelmezést adtak a szerzők. Ennek nyilván az a magyarázata, hogy a kérdéses növényeket a természetben nem különböztették meg, hanem csak egymás munkáiból lemásolták.

A németben szintén megvan; vö. *Hundsunge* 'Wegerich' (Mackensen: DWb. 1991: 526), R. /XVII. sz./ *Hunds zung* 'Cynoglossum' (NépNyelv. 1935: 180) és több más európai nyelvben is: fr. *Langue de chien* (NclB. 333), or. *pésziz jazúk*, a. *hound's tongue* 'Cynoglossum' (LWb. CS0246), le. *ostrzeń pospolity*, r. *limba ciinelui*, szb.-hv. *jednostruki jezik pasji*, szlk. *psí jazyk* 'ua.' (Weeds 1617).

A Capsella [Thlaspi] bursa-pastoris *palackfű* neve a szerzők szerint (72) „1775-ben Csapónál jelenik meg”. Azonban már két évszázaddal korábbi felbukkanású; vö. 1576: *palaszkfű* (SzlJsz. 375), 1578: *palafkfűfű* 'Sphatula, Gladiolus' (Herbarium 40), 1590: *palacka fű* 'Thlaspi' (Szikszai Fabricius Balázs: Nomenclatura 29), 1604: *palackafű* 'ua.' (MA.). Szaknyelvi szóként csaknem az összes későbbi orvosbotanikai és fűvészeti könyv említi, de a nyelvjárásokban is használatos: MTsz. 1: 61: *palacfűfű-virág* (Háromszék m. Angyalos, Besenyő, Gidófalva) | MNy. 4: 33: *palaczkfűfű* (Réty) 'Capsella Bursa-pastoris és Thlaspi arvense' | KertLap. 17: 243: ua. (Nagykörös) 'nősziorom' | Nyr. 34: 106: *palac-fű* (Szentpál) 'pásztortáska' | Nyr. 18: 574 és Herman: Pászt. 682: *palackfűfűvirág* (Tótszentpál) 'ua.'.

A szerzők szerint (72) „az ókor óta közismert gyomnövénynek jellegzetes, palack alakú a termése”. Ám a névadási szemlélet háttere nem ez lehetett! Különböző növényeket jelölnek *palackfűként*, de minden esetben a növény szaga motiválta az elnevezést. Például a debreceni fűvészkönyv szerzői a *palaczkfűfű*, *tsimazfű* névvel az Iris foetidissimát jelölik, melynek társneve is a szagára utal: *büdös lilium* (MFűvK. 80). Ugyanígy indokolt más növényeknél is a név, l. pl. Csapónál: „levelei megdörzsöltetvén oly bűdösek, mint a bűdösfű”. Melius használati útmutatást is ad a növényhez (Herbarium 40): „ha megfőződ és az ágyat, felt megfőződ vele, meg őli az czimazókat az palafkfűeket”. Szabó-Péntek (Ezerjófű 130): „a palackfűfűről 'Lythrum salicaria' azt mondják Kibédén, hogy elűzi a poloskát”. Vö. *csimazfű*, *poloskafű* hasonneveivel. A *palaszkfű*, *palackafű* stb. növényneünk a *palacka* 'Cimex; Wanze', azaz 'poloska' szóból való. A R. *palacka* [XVI. sz. második fele: *palasz-fűfű* (KolGI.), 1683: *palczka, palacka* szó 'poloska' jelentésű (Nyr. 40: 112), 1815: *palatzka fűfű* 'bűdös fűfű' (Kassai B 296)] a szláv *ploska*, -a, -o 'lapos' (Nyr. 88: 24) szóból származik. E szó származéka *poloska* szavunk szláv eredetije is; vö. cs. N. *ploščka, ploška, ploška* 'poloska' (TESz. 3: 245).

A Capsella bursa-pastoris *pásztortáska* metaforikus társneve esetében volt a növény termésének sajátos alakja a névadás szemléleti alapja!

Ismert két további terminus is, a *palacka* szóval képzett további összetételek. A *palackfűfűmag* [R: 1807: *palafkcamag* 'Corispermum' (MFűvK. 58), 1825: *fényes palaszcamag* 'C. nitidum' (Sadler. MNy. 79: 120), 1843: *palaszcamag* 'ua.' (Bugát 335), 1845: *palaczcamagú, palackakergető* 'ua.' (Műsz. 357)] nevet a debreceni fűvészkönyvből vették át a későbbi szerzők.

A *Corispermum* tükörfordításával Diószegiék alkotta elnevezés. Gyakrabban szerepel a növény *poloskamag* hasonneve /*palacka* = poloska a régiségben/. A tudományos elnevezés görög szavakból képzett: *Corispermum* < gör. *koris* = poloska és *sperma* = mag. Ennek alapján keletkezett a ném. *Wanzensame* 'ua.' (Genaust 177) kifejezés is.

A *vízi palacka* [R: 1815: *vízi palatzka* 'úszka, Nato necta' (Kassai B 66)] elnevezés, akár a tudományos *nato* név a lat. *natans* 'úszó' jelentésű szóból, a növény életmódjára utal.

Rácz János

Aprónak látszó tévedések a rádióban, a televízióban és a sajtóban

1. Ezúttal olyan bemondói, riporter stb. tévedéseket sorolok fel, amelyek jobbára egy-egy szóra vonatkoznak, tehát kisebb jelentőségűnek látszanak, de amelyek legalábbis félreérthetőek, és bizony – enyhén szólva – tájékozatlanságról tanúskodnak, továbbá még inkább arról, hogy a rádiósok, tévések egy bizonyos hányada mintha leszokott volna a „mindennek utánajárni, mindent ellenőrizni, mindennek a valós voltáról meggyőződni” elvéről és gyakorlatáról – hogy az elmélyült általános műveltség hiányáról már ne is szóljak.

2. Először a rossz hangsúlyozás, illetve a helytelenül alkalmazott vagy a szükséges, de elmaradó szünet miatti félreérthetőségről szólok. A Kossuth rádióban hangzott el a következő hirdetés, amely az eternitpalát reklámozta: *Az eternit megfelel az önthonteremtő fantáziájának.* Igen ám, de mit jelent az *önthonteremtő fantázia*? A mondat csak így érthető: *Az eternit megfelel az Ön önthonteremtő fantáziájának!*

Szintén a Kossuth adón hallottam egy, az olasz tengerpartot ajánló reklámban a következő mondatot, miután a bemondó Riminit és a többi meglátogatandó várost felsorolta: *És jöjjön vissza egy mosollyal!* Megjegyzem: a hangsúlyos *egy* csak számnév lehet. Ha rosszmájú lennék, azt mondanám, hogy az *egy* hangsúlyozásával a felolvasó visszájára fordította a szándékolt jelentést: tudniillik baj lehet az ottani jókedvvel, vidámsággal, ha az ott-tartózkodás csupán egyetlen mosolyra futja. Ebben a reklámban én nem is a hangsúlytalan *egy* határozatlan névelővel élnék, hanem inkább ezt elhagyva így módosítanám a mondatot: *És jöjjön vissza mosollyal vagy mosolyogva vagy vidáman!*

3. Másik hibatípus: a riporter stb. – helytelenül – megváltoztatták egy-egy község nevét. Egy korábbi (168 óra c.) műsorban a riporter *Nagyhalászi* emlegetett. Holott ennek a Szabolcs megyei falúnak a neve: *Nagyhalász*. Minden bizonnyal a Győr-Sopron-Moson megyei *Halászi* nevű helység -i képzős szóalakja hatott a riporterre.

Aztán a televízióban A hét c. műsorban – amelyben Bay Zoltán kiváló fizikusunk itthoni földben való eltemetéséről adtak képes beszámolót – a riporter *Gyulavárról* beszélt. Pedig Bay Zoltán szülőfalujának neve: *Gyulavár!*

Más természetű hiba a következő. Egy rádióműsorban a Felső-Tisza menti Cigánd község nevét így idézték: *a borsodi Cigándon*. Az persze igaz, hogy Cigánd ma (a negyvenes évek végétől) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében van, de ezenkívül semmi köze ennek a bodrogi falúnak se Borsodhoz, se Abaújhoz, ezektől messze is esik. Egyébként mindig Zemplén megyéhez tartozott. Szerintem tehát csak a *zempléni Cigándról* reális beszélni.

4. Az egyházi ünnepek nem ismeréséről van szó a következő esetben. A húsvét előtti csütörtökön a televízió bemondónője a híradóban azt jelentette be, hogy *ma áldozócsütörtök van*. Pedig köztudott, hogy áldozócsütörtöknek, Jézus mennybemenetelének az ideje a húsvét utáni negyvenedik nap.

5. Baj van az idegen nevek kiejtésével is. A Kossuth adón, az egyik reggeli lapszemlében arról hallottunk, hogy *Most távozik hazánkból az utolsó csehszlovák nagykövet: Rudolf Chmel*. A *Chmel* nevet azonban a felolvasó – nyilván valamiféle vélt francia hatásra – *smel*nek mondta, holott a *ch* a csehben és a szlovákban „erős” *h*-nak hangzik.

Szintén idegen tulajdonnévvel, illetve annak helytelen kiejtésével kapcsolatos a következő írásmód. A Rádióújságban ugyanis a *Dallas* c. film egyik epizódjának az ismertetésében ez olvasható: *Közben az* – tehát így, *z*-vel – *Ewing* (írva: *e+w+ing*, kiejtve: júing) *családban tovább folytatódik a két testvér közötti ádáz küzdelem*. Az *az* névelő használatában tehát az ismertetés írója az idézett családnév leírt formáját vette alapul (*Ewing*), holott a kiejtést kellett volna. Egyébként azt fel se merem tételezni, hogy nem ismeri e családnév kiejtett formáját.

6. Tanulság: az adatoknak – ha a legkisebb kétely is felmerül bennünk – föltétlen utána kell nézni. Különösen érvényes ez a rádióra és a televízióra, hisz százezrek hallgatják, nézik, és mintegy mintának tekintik.

Szathmári István

Fehér Erzsébet: A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2000. Nyelvtudományi Értekezések 147. szám. 87 lap

A közelmúltban jelent meg a magyarországi szövegkutatásról egy olyan összegző munka Fehér Erzsébet tollából *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben* címmel, amely a nemzetközi szövegtanulmányozás keretébe helyezve, a külföldi kutatásokkal szembesítve, azok hatását, illetve hatásnélküliségét kellő mélységgel bemutatva, képet rajzol a magyar szövegtan majdnem fél évszázados történetéről. Ebből a nézőpontból követi nyomon a szöveg szemlélet kezdeti fázisait az 1960–70-es évektől 2000-ig.

Bár Fehér Erzsébet bevallott célja nagyon szerény: segíteni az eligazodást a dinamikusan fejlődő és interdiszciplináris kapcsolatokkal terhes tudományágban, ez a *Tudománytörténeti vázlat* alcímet viselő kötet mégsem csupán ismertetés, hanem lényegre törő elemzés és szaktudományi szempontú értékelés is, hiszen nagyon világosan mutatja ki, hogy a magyar szövegtani kutatások három irányzata milyen gyökerekre vezethető vissza, kik, illetve mely nézetek hatottak megtermékenyítően egymásra. Ehhez a történeti szemléletet tartja legalkalmasabbnak, azt vallva, hogy „időrendi megközelítéssel eredményesebben alakítható ki a szöveg vizsgálatához nélkülözhetetlen elméleti háttérismeret és fogalmi apparátus”, illetve „csak történeti megközelítés adhat magyarázatot a szövegkutatás egymás mellett élő irányainak létére, eredetük hátterére” (5).

A szerző világosan kijelöli megközelítése határait: szűkebbre vonja a nyelvészeti szövegkutatás tárgyát, mint egyes kutatók, és ez nyilvánvalóan kihat az elméleti háttér kijelölésére is: egyrészt koncepcuálisan a szövegtan külső, azaz tudomány-rendszertani és belső, vagyis a nyelvészeti rendszerekhez való viszonyára, másrészt tematikusan, mivel a szerteágazó alkalmazási területeket is kirekeszti a vizsgálódásból. Kötetének legfontosabb csomópontjai így a következők: a szövegkutatás kezdetei a magyar nyelvészetben belül; a modern nyelvelméletek hazai fogadtatása révén a szövegtan elméleti háttérének kiépülése, tudományközi kapcsolatai, irányai, tárgykörei, fontosabb forrásai; a szöveg mibenlétére vonatkozó koncepciók.

Munkáját Fehér Erzsébet négy nagy egységre bontja. Az *Elméleti viták és a szövegkutatás kezdetei a magyar nyelvészetben* című első fejezetében először a nyelvészeti kutatás új módszerekről szóló elméleti vitáit (1954, 1961, 1973/74, 1977) tekinti át, és ezek elméleti hozadékát veszi számba a nyelvészetben bekövetkező elméleti nyitás szempontjából.

A fejezet *A szövegkutatás kezdetei a magyar nyelvészetben* című második részében egyszerűen érvényesít tárgyalásmódjában időbeli és tematikus rendet.

Az időben legkorábbi szemléleti irány kiinduló pontját a könyv szerzője H. Molnár Ilona a *de* kötőszós mondatkezdésekről 1956-ban írott tanulmányában látja. Így ő az elindítója a mondatközpontú felfogásból elinduló konstrukcionális szövegtani irányzatnak. Mikközben H. Molnár öt típusát különbözteti meg ennek a mondatkezdő formának, több fontos, a szöveg természetét illető tanulságot levon, többek közt azt, hogy a *de* nemcsak mondatrészeket, szomszédos mondatokat, hanem egymástól távol eső szövegrészeket is összekapcsolhat.

Fehér Erzsébet a hazai szövegtan napjainkig termékeny irányzatát a funkcionális szemléletű és a Deme László nevével fémjelzett irányzathoz köti. Deme funkcionális alapállásból értelmezi a szövegen belüli mondatkapcsolatokat. Az ő felismerései jelentős lépést hoznak azáltal, hogy a beszédművet (azaz a szöveget) tartja a természetes nyelvi megnyilatkozás önálló formájának és

abban a mondatot alapegységnek. A beszédmű eszerint nem szerkezeti, hanem gondolatközlési fogalom, amelyet funkciója határoz meg. Fehér Erzsébet nagyra értékeli Deme funkcionális szemléletét, amely nem formális kritériumokra alapozva jelöli ki a beszédmű határait, hanem a kommunikációs funkció határozza meg terjedelmét, szerkezetét. Deme radikális lépést tett meg azáltal, hogy a beszédműnek (később szövegnek) mint a beszéd folyamat legmagasabb funkcionális egységének a szerkezeti vizsgálatát végzi el (1971, 1984). Eszerint a mondatok kapcsolódását alapvetően logikai-szemantikai természetűnek ítéli, és a kötőszóval kezdődő mondatokat nem feltétlenül tekinti önálló tagmondatnak. Ez a szövegtani irány – a szerző értékelése szerint – eredeti módon közelítette meg tárgyát, ugyanakkor kialakulásában döntő szerepe volt az amerikai leíró módszernek, a bühleri nyelvelméletnek és a Laziczius Gyula által képviselt nyelv szemléletnek.

A nyelvészeti szövegkutatás mellett a harmadik irányzatot a szegedi germanista irodalmárok szemiotikai műhelyében látja Fehér Erzsébet, amelyben a formális és funkcionális aspektusok összefonódása az úgynevezett egyszerű formák vizsgálatában elméleti eredményeket is hozott: egyrészt azt a felismerést, amely szerint az azonos pragmatikai meghatározottságú szövegek közötti különbség a kommunikációs formák eltéréseiből adódik, másrészt azt, hogy a pragmatikai és szociokulturális beágyazottságú szövegszerkezeti formák jelenthetik a szövegkutatás kiindulópontját. Ez az irányzat a nyelvészeti szövegkutatás figyelmét a szövegtípusokra irányította.

A szerző így ezt szögezi le: „A folyamat a mondatok lineáris kapcsolatából adódó nem lineáris jelentések vizsgálatától a szövegnek mint kommunikációs egységnek az értelmezésén át a szövegtípusnak mint szociokulturális eredetű, pragmatikai feltételek által meghatározott kognitív struktúrának a felismeréséig vezet” (28).

Könyve második fejezetében Fehér Erzsébet *A nyelvészeti szövegkutatás tudományrendszertani helye és elméleti alapjai* témával foglalkozik. Azt vizsgálja: hol jelölhető ki a nyelvtudománynak és az interdiszciplinákként szóba jöhető tudományoknak a határa, milyen diszciplináris kapcsolatok tárhatók fel a szövegnyelvészetre és interdiszciplinái között, az interdiszciplinák elméleti és módszertani eszközeiből mi és milyen mértékig használható föl. Egyértelműen leszögezi a szerző: „a szöveg nyelvészeti célú vizsgálata nem csupán a nyelvi egység léptékbeli kiterjesztését jelenti a mondatnál nagyobb nyelvi egységre, hanem a tudomány feladatkörének a rendszerszemléletnél tágabb: a funkció irányába tágitott értelmezését is” (29).

A szerző tanulmányának ebben a részletében követi nyomon a kommunikációs nyelvészeti felfogás és a nyelvészeti pragmatika hazai fogadtatását, szemléletének és módszerének érvényesülését a magyar szövegnyelvészeti munkákban. A szövegten interdiszciplináinak körét két szempontból húzza meg: egyrészt az interdiszciplinaként szóba jöhető tudományok alapján, másrészt a szövegkutatás tárgyára vonatkozó értelmezésétől függően. Következtetése szerint „a speciális szövegtudományok módszertanából csupán az vonható be a szövegnyelvészetre szemléleti keretébe, ami az adott szaktudományi megközelítésen túlmutat, és a nyelvhasználatra vonatkozóan általánosítható implikációkat tartalmaz, ennek folytán eredményei beilleszthetők a nyelvészetbe, annak speciális szaktudományi szempontjai szerint” (30).

A szerző *A nyelvelméleti háttér kiépülése* című alfejezetében – vallomása szerint – a szóba jöhető elméleteknek még vázlatos bemutatásra sem vállalkozik, kizárólag a hazai fogadtatását kívánja megragadni, illetve a szövegkutatás felé mutató oldalát veszi számba. Még hozzá a tárgyalás menetében logikai menetet követ (néhol az időrendre is tekintettel), hiszen az általánosabb tudomány felől közelít a szöveghez. Így elsőként a szemiotika hazai recepcióját ismerteti, és azon belül is a művészet- és a kultúrszemiotika hatásával számol, mivel a magyar nyelvészeti szövegkutatás szemléleti és módszertani támogatást innen kapott. A szemiotika és a szövegnyelvészetre között a párhuzamot a következőkben állapítja meg: a szöveg fő szervezőelvei a szemantikai ismétlődések, a korreferens szemantikai egységek, a szövegstruktúra „lehetséges világgént” értelmezhetők, illetve az egyes szövegek autonómiája csak részleges, mivel a legkülönbözőbb részrendszerekkel tart kapcsolatot.

Fehér Erzsébet tanulmányában levezeti, hogyan érinti a pragmatika mint elmélet és mint módszer a nyelvészeti kutatás több problémáját, és miként van hatással a szövegten fejlődésére, a nyelvszemléletre a nálunk a 80-as években bekövetkező pragmatikai fordulat, vagyis a nyelvészeti pragmatika meghatározó elméletei: a beszédaktus-elmélet, az interakció-elmélet, illetve ezek jelentéstani és szociolingvisztikai vonatkozásai. Pléh Csaba és Radics Katalin tanulmánya a beszédaktus-elmélet kisugárzását igazolja (1982), Terestyéni Tamás dolgozata pedig a grice-i interakció-elmélet gyakorlati jelentőségét bizonyította a szövegkutatás számára azzal, hogy 1992-ben megalkotta kommunikációelméleti alapú szövegelméleti koncepcióját.

A szerző megítélése szerint a pragmatikus elméletek leginkább a jelentésre vonatkozó felfogást érintették, ennek következtében a jelentéstani problémák kerültek előtérbe: különösen a szemantikai és a pragmatikai jelentés, illetve a jelentés rétegeinek az elkülönítése. Mindez pedig mélyen érint a nyelvészeti szövegkutatásban egy sor kérdést: a mondat és a szöveg viszonyának, a szöveg mibenlétének megítélését, a szövegtipizálást, a szövegalkotás és -megértés feltételeit stb.

A második fejezet *Milyen terjedelmű és típusú nyelvi egység a szövegkutatás tárgya?* című második alfejezetében a szerző két fontos kérdést vet föl a nyelvészeti szövegkutatás tárgykijelölése és a pragmatikus elméletek alkalmazhatósága szempontjából: milyen nyelvi tények sorolhatók be a mindennapi nyelvhasználat körébe, illetve hogyan érvényesülnek a pragmatika szempontjai a közvetlen és közvetett kommunikáció nyelvhasználati tényeiben.

Fehér Erzsébet azt láttatja, hogy szöveg mint a mondatnál nagyobb nyelvi egység az új tudományos felfogások hatására két vonatkozásban merül fel. Egyrészt Kiefer Ferencnek a jelentéskutatás irányzatait felvázoló előadása (1975) és tematikusan hozzá kapcsolódó dolgozatai (1976, 1979) azok, amelyek a szövegkutatás szempontjából fontos kérdéseket feszegetnek: milyen tulajdonsága tesz egy mondatot szöveggé; mi különbözteti meg a mondathalmazt az értelmes, összefüggő szövegtől, illetve mennyiben tér el a mellérendelés az összetett mondatban és a szöveg mondatSOROZATÁBAN. Kiefer a maga által feltett kérdésekre a következő válaszokat adja: „A szöveg fogalma nem nyelvészeti fogalom, de vannak nyelvészeti aspektusai” (1979); a téma felismerése, a világról való ismereteink döntően meghatározzák a szövegformálást (1979); a mellérendelés szabályai szigorúbbak a mondatok belül, mint a szöveg mondatai között (1976). – Másrészt a pszcholingvisztikát is foglalkoztatja a szöveg két szempontból is: egyfelől az emlékezeti és megértési folyamatok tanulmányozását lehetővé tevő nyelvi produktum, másfelől a nyelvhasználat folyamatába betekintést engedő, aktuális helyzetben megvalósuló nyelvi produkció. Pléh Csaba idevonatkozó kutatásai (1980) rávilágítottak arra, hogy a szöveg szemantikai meghatározottságú egység, és a szövegfajta kognitív jellegű.

Fehér Erzsébet világosan láttatja, hogy a szöveg pragmatikai dimenziói akkor tárhatók fel, ha a kutatás a szöveg belső kapcsolatain túl a külső kötődésekre is tekintettel van, azaz a kommunikációs szerepére van tekintettel. A hazai szakirodalomban Deme László (1979) az, aki a szöveg mibenlétét az aktuális szituációban betöltött szerep alapján értelmezi. Az ő szövegdefiníciójával összhangban vannak a hazai pragmatikai szakirodalom megállapításai (Pléh Csaba 1980, Pléh Csaba–Radics Katalin 1982, Kiefer Ferenc 1983, Terestyéni Tamás 1992).

A szöveg funkcionálisának áttételesebb megvalósulását fedezi fel Fehér Erzsébet a szövegtípusokban, amelyre társadalmilag kötött beszédmód és az ahhoz kötődő, hagyományokban rögzített funkció társul. A szövegkutatásban, a mondasók elemzése kapcsán Kocsány Piroskának (1986, 1989, 1991) a nagy érdemeit így méltatja a szerző: „...az egy mondatos szövegtípus vizsgálata elméleti és módszertani nyereséggel jár a szövegkutatás több területén” (55): segíti a szövegkutatás tárgykörének, szempontjainak pontosabbá tételét; lehetőséget mutat a szöveg mibenlétére, fogalmára vonatkozó felfogás árnyalására, az együttes pragmatikai és nyelvészeti megközelítésre. A szövegtípus-vizsgálatnak a szövegkutatásban jelentkező hasznát Kocsány Piroskához hasonlóan abban látja Fehér Erzsébet, hogy a konkrét szövegekkel kapcsolatos empirikus befogadói tapasztalatokat és a mindenkorl értelmezés viszonyítási pontját, a mintát egyidejűleg tartalmazó módszert mutat fel.

Megemlíti Fehér Erzsébet, hogy a nyelvészeti pragmatika hatására fellendült a szövegnyelvészet keretében a társalgáselemzés, a dialógusok és a spontán beszélgetések vizsgálata is, de jelzi, hogy ezen a téren még nagy a fogalmi tisztázatlanság, márpedig a nyelvészeti szövegkutatás tárgy-kijelölése szempontjából nem közömbös a társalgás, a dialógus és a diskurzus fogalmak viszonya. A szerző az eddigi koncepciók alapján valószínűsíti, hogy általánossá válik a pragmatikai megközelítés, illetve szét fog válni a szöveg és a társalgás vizsgálata.

A kötet harmadik *A magyar nyelvészeti szövegkutatás irányai, tárgykörei* címet viselő nagy fejezetében a szerző megkísérli azokat a szempontokat megállapítani, amelyek révén a szövegkutatás irányai elkülöníthetők. Ezeket a kritériumokat a következőkben jelöli ki: 1. a szöveg mibenlétére vonatkozó felfogás, 2. a kutatás tárgyát képező szövegfajta, 3. a szövegjelenség vizsgált aspektusa, 4. a vizsgálatban alkalmazott módszer, 5. a szövegkutatás szaktudományos, illetve valamennyi szövegtudományra kiterjedő tárgyértelmezése, 6. a nyelvészeti szövegkutatás szerepkörének értelmezése. Egyet lehet érteni a szerzővel abban, hogy ezeknek a szempontoknak a révén nemcsak az egyes nyelvészeti szövegvizsgálati módok jellege határozható meg, hanem egyben a nyelvészeti és a nem nyelvészeti célú szövegkutatás is elkülöníthető.

A továbbiakban (az *Irányzatok és tudományközi kapcsolatok* című alfejezetben) az így megadott szempontok alapján választja szét a szövegkutatás céljait szűkebben és tágabban értelmező irányzatokat. Ehhez támpontnak használja fel a tudományág elnevezésvátozatait (szövegelmélet, -nyelvészet, -tudomány, -tan, -grammatika, -textológia, szemiotikai textológia). Problematikusnak tartja a szövegnyelvészet tudomány-rendszer-tani helyének és feladatkörének kijelölését is, és egyben a rész-, társ- vagy segédtudományok helyzetét is. Meggondolandónak tartaná a napjainkra már többértelművé vált szöveg-tan helyett a szövegnyelvészet elnevezés használatát.

A harmadik fejezetnek *A magyar szövegnyelvészet főbb tárgykörei és jelentősebb forrásai* című alfejezetében a szerző rámutat a hazai szövegnyelvészet sajátos paradoxonára, hogy tudniillik míg „kezdeti mai ismereteinkkel is egybevágó funkcionális szemlélet jellemzi, ugyanakkor a kutatás súlypontja az elmúlt két évtized alatt leginkább a szöveg szerveződésére: a mondatok közötti kapcsolatok vizsgálatára esett” (65). Ennek okát a nyelvészet mondatközpontú beállítódásában, illetve a szövegfogalom műszo-i értelmezésének tisztázatlanságában véli felfedezni.

Míg a tudománytörténetben a szöveg megközelítési módjai két dichotómiával írhatók le: konstrukcionális vagy funkcionális vizsgálat, induktív vagy deduktív módszer, azaz a szövegszerveződést a mondatok felől vagy az összetevőket a szövegegész felől megközelítő eljárás, addig a hazai szakirodalomban ezek gyakran metszik egymást. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével Fehér Erzsébet a hazai szövegnyelvészet tematikájának három típusát nevezi meg. A szövegszerveződést deduktív módon megközelítő álláspont Békési Imrénének a szöveg szemantikai-logikai konstrukciótípusaival kapcsolatos kutatása a bekezdésnyi terjedelmű szövegekben, a napi hírekben (1976, 1979, 1982), az érvelő szövegekben (1986) és pragmatikai jellegű vizsgálatokkal (1993), illetve Antal Lászlónak a szövegmondat típusok és a szövegszerkezet összefüggésére vonatkozó felfogása (1976, 1979).

A másik módszerrel a kutatók a szöveget az összetevők, a mondatok felől közelítik meg, megállapítva sokféle szövegkonnexió eszközt: a determinációt, az ana- és kataforát, hozzájuk kapcsolva az ellipszist és az egyeztetést, a kötőszókat, az igeidőket és -módokat, a téma-réma tagolást, az előfeltevéseket és az idézés formáit. Hogy ezekben a témákban milyen elmozdulások következtek be a szövegnyelvészet rövid történetében is, arról Fehér Erzsébet a következő főbb tendenciákat nevezi meg: nem különülnek el élesen a grammatikai, szemantikai és pragmatikai megközelítések; a névmási utalások és a szerkesztettségi hiány kiegészül az aktuális tagolással összefüggő szempontokkal; az aktuális tagolásban az új információt tartalmazó részről is szó van; az aktuális tagolás két változata közül a szintaktikai kritériumokra építő a használatosabb, mert kapcsolatban áll az utalás grammatikai formáival.

A két megközelítés közötti szintézist a szövegtéma és a szövegszerveződés összefüggésének a vizsgálata adja. Idesorolhatók Bánréti Zoltán dolgozatai (1979), amelyek bizonyították, hogy az

anaforikus főnévi csoport által referált tény és a szövegelőzménybeli kijelentések összevetésével megragadhatók a szövetségsszerveződés folyamatában a téma részelemei; a szövegtéma szerveződése a beszélő világmodelljével hozható összefüggésbe, Gallasy Magdolna írása (1992), amely a főtémának jelzői szerepű közelre mutató névmással való jelölését elemzi, Dániel Ágnes elemzése (1990), amely a szövegcímben megjelenő téma beszerkesztettségét vizsgálja szövegekben.

Egyértelműen leszögezi Fehér Erzsébet, hogy a szövetségsszerveződés számos aspektusáról csak hézagos ismereteink vannak, így a modalitásról, a szöveg időszerkezetéről, a mindennapi nyelvhasználati stílus szövegnyelvészeti vonatkozásairól.

A szövegnyelvészet kérdéseit taglaló írások zöme folyóiratokban, periodikákban jelenik meg, a szerző csak keveset tart átfogó igényű összefoglalásnak (Nagy Ferenc 1981, Schweiger Paul 1982, Balázs János 1985, Terestyéni Tamás 1992, Szikszainé Nagy Irma 1993). Az utóbbiak jelentőségét így méri fel Fehér Erzsébet: a „szövegtani összefoglalások jelzik azt a tendenciát, ahogy a hazai szövegkutatás is eljutott a mondatból kiinduló szövegnyelvészeti koncepciótól a multidiszciplináris tárgyértelmezésig. Az újabb tanulmányokból kirajzolódnak a továbblépés fő irányai is egy átfogó, moduláris rendszerű metatudomány, illetve egy kommunikációs nyelvészeti (interdiszciplináris) szaktudomány felé” (72).

A kötetben negyedik fejezetként jelölt *Összefoglalás és kitekintés* című részben a szerző jelzi azt a tényt, hogy az általa felvázolt kép töredékes, mert a nyelvészeti szövegelmzések feldolgozása nem fért bele a megszabott keretekbe.

Ebben a fejezetben egy nagyon lényeges kérdést tesz fel a szerző: Miként alakul a nyelvészeti szövegkutatás jövője? Beaugrande-dal egyetértve valószínűsíti a következőket: a szövegnek nem csupán nyelvi, hanem kommunikációs egységként való értelmezése cselekvés-, megértés- és interakció-elméleti konzekvenciákkal jár; a tárgy tudományköziségének belátása, önreflexiójának szükségessége; természetes nyelvi adatok elemzése; az analitikus és a szintetikus módszer egyensúlya. A színtek szerinti vizsgálat nem lehet produktív; a szöveg elemzése csak többirányú megközelítéssel lehet eredményes, és ebbe bele kell tartoznia a szövegtípus figyelembevételének is; elengedhetetlen egy koherens elméleti keret kidolgozása. De mindenekelőtt – figyelmeztet a szerző – újra kell értelmezni a szövegnyelvészet tudományrendszertani kapcsolatait.

Fehér Erzsébet áttekintésének fontos elméleti hozadéka az, hogy a szerző igazi kutató módjára tudománytörténeti aspektusból mutatja be a legfontosabb magyar nyelvészeti szövegkutatás legmarkánsabb vonulatait, és éles szemmel veszi észre a témába vágó leglényegesebb munkák újszerű megállapításait, következtetéseit.

Szikszainé Nagy Irma

Dallos Nándor–Pesti János: Hosszúhetényi szótár. Hosszúhetényi Honismereti Füzetek 3. Hosszúhetény, 1999. 264 lap.

Egy-egy település nyelvjárási szókincsének összeállítása és kiadása – különösen akkor, ha a gyűjtő-feldolgozó teljességre törekszik – hosszú évtizedekig, esetenként harminc-negyven évig is tartó, szorgalmas gyűjtőmunka eredménye. Ezt nyelvjáráskutatásunkban – például Csűry Bálint *Szamosháti szótárától* Bálint Sándor *Szegedi szótárán* át Várkonyi Imre *Büssüi tájszótáráig* – az örvendetesen nagyszámú táj- és regionális szótáraink szinte mindegyike jól példázza. Az ilyen jellegű gyűjtés – természetesen más irányú kutatói tevékenység mellett – azért igényel hangyaszorgalmat, nagy kitarást és sok időt, energiát, mert egy-egy tájszónak például nemcsak több jelentése, jelentésárnyalata lehet, hanem hangalakjában, stilisztikai értékében, az adott nyelvközösségen belüli (pl. nemek és nemzedékek szerinti) ismertségében és használatában is több olyan különbséget mutathat, amelyre a gyűjtőnek-közítetőnek föltétlenül tekintettel kell lennie. Ha azt szeretné elérni, hogy tájszótárának

anyaga nyelvészeti (pl. nyelvtörténeti, lexikológiai) felhasználhatósága mellett más tudománysszakok (elsősorban a néprajz és a helytörténet) számára is hasznosítható legyen, akkor esetenként a tájszóhoz tartozó néprajzi, történeti háttér feltárására és közlésére is figyelmet kell fordítania. Ezért tart nagyon sokáig a tájszógyűjtés még akkor is, ha a kutató saját nyelvjárásában végzi munkáját.

A fentiekben vázolt föltételeknek minden szempontból megfelel Dallos Nándor és Pesti János *Hosszúhetényi szótára* (a továbbiakban HhSz.), amely a Zengőalja egyik községének, a Pécs és Pécsvárad között fekvő Hosszúheténynek a szókincsét foglalja magában. Az anyaggyűjtést Dallos Nándor, a falu szülötte végezte, a gyűjtött adatok ellenőrzését és az ezzel párhuzamosan folyó pótlógyűjtést, majd a szerkesztést pedig Pesti János nyelvész kolléga vállalta magára. Kitartó és hozzáértő munkájukért mindketten minden elismerést megérdemelnek. Ilyen, sok időt és energiát igénylő tevékenységet csak az képes folytatni, akiben a vállalt feladat iránti elkötelezettség és tárgy szeretet munkál, s aki igazán ragaszkodik ahhoz a közösséghez, amelynek nyelvkincsét gyűjti, közlésezi.

A HhSz. gyűjtése nagyjából fél évszázadot ölel föl, hiszen Dallos Nándor első tájnyelvi följegyzéseit még 1948-ban vetette papírra, a szóanyag lezárása, szótárrá szerkesztése pedig a 90-es évek végén történt. A község nyelvkincsének a közeli és a kissé távolabbi tájegységek szókészletével, valamint a főbb hangtani és alaktani jelenségekkel való megegyezéseiről a kötet bevezetésében a következő tanulságos észrevételeket olvashatjuk: „A szótárba felvett szavak származásuk szerint a hosszúhetényi népnyelvből valók, de nagy részük megvan a Zengőalja községeinek nyelvében is. A szóegyezések, hangtani és alaktani megfelelések alapján távolabbi kapcsolatokra is gondolhatunk. Nem lehet véletlen, hogy a hosszúhetényi szavak egy részének mindmáig van megfelelője a Zengőalja vidékén, a régi Ormán (ma: Nagyváty és Szentlőrinc térsége) és a mai Ormánság falvainak nyelvében. A szótár anyaga világított rá talán először erre a történeti-nyelvi kapcsolatra” (7).

A HhSz. bevezető részében a baranyai és a helyi szógyűjtés történetéről (7–9), az ellenőrzés és a szerkesztés munkálatairól (9–10), a hosszúhetényi nyelvjárás hang- és alaktani sajátosságairól (10–13), továbbá az egyes szócikkek fölépítéséről (13–14) ad részletes tájékoztatást Pesti János. Ugyanebben a fejezetben jó áttekintést nyújt a község történetéről (14–17), s itt kapott helyet a különféle rövidítések és a szótárban felhasznált források jegyzéke is (18–19). A könyv gerincét természetesen a szótári rész (21–245) képezi. Jó ötletnek tartom, hogy függelékként értékes néprajzi gyűjtések (népdalok, mesék, találós kérdések, lakodalmi kurjantások) és nyelvjárási szövegek egészítik ki a kötet szóanyagát (247–264).

A HhSz. egész anyagában – lexikográfiai és általában lexikológiai tekintetben is – tájszótáraink legjobb hagyományait követi. Így például abban, hogy folytatja azt a Csúry Bálint *Szamosháti szótára* óta eléggé általánossá vált gyakorlatot, amely az egyes lexémáknak nemcsak a hangalakját, ejtémódját igyekszik hűen tükröztetni, jelentését pedig pontosan megadni, hanem a szó jelölte fogalom, néprajzi háttérnek feltárására is törekszik. Hogy ezt Dallos Nándor, a gyűjtő és Pesti János, a szerkesztő meg tudták valósítani, abban kitűnő előzmények, értékes néprajzi közlemények segítettek őket. A község folklorisztikai és népnyelvi értékeire ugyanis már az 1930-as évektől kezdve a néprajzkutatók is fölfigyeltek, és anyaggyűjtést végeztek. Így a baranyai néphagyományok kutatója, Berze Nagy János „valóságos nyelvi kincsesbányának tekinthette Hosszúhetényt: sokszor megfordulhatott itt, és sok időt szánt a tekintélyes terjedelmű, nyelvileg nagyon szépen megformált népmesék lejegyzésére. Tájszavakat is gyűjtött a faluban. Nemes János igazgató-tanító úrban kiváló gyűjtőtársra talált, aki a helyi népdalok, dramatikus játékok, népszokások és hiedelmek megörökítésével alkotott maradandót” (8). A HhSz.-ban sok olyan címszó található, amelyhez néprajzi leírás is kapcsolódik. Ilyenek például a következők: *asztag* (28), *balázsáldás* (31), *barkaszentölés* (32), *csöngő* (52), *iványolás* (112–3), *karácsony* (120), *kotyolás* (137), *lakodalom* (145–6), *lidérc* (149), *ólomöntés* (173–4), *subrikál ~ suprikál* (203), *szémverés ~ szömverés* (211), *szülés* (217) stb. – A HhSz. jó néhány olyan lexémát tartalmaz, amelynek hangalakja és/vagy

jelentése különösen nyelvtörténeti szempontból számít becses értékűnek. Ilyen adatok pl. a *bévvöd-este* 'karacsony este bőséges étkezéssel <a nagybőjt végén>', illetve 'szilveszter este <ugyancsak bőséges vacsorával>' (42); *févvó* 'teherhordáskor a fejre rakott kis tekercs' (74, 78); *fűjem* 'finom szemcséjű homokos talaj' (82); *hölgyelő ~ högyellő ~ högyelű* 'a hegy eleje (alja), egyúttal a faluhoz v. más viszonyító helyhez közelebb eső része' (102); *hējába ~ hijába ~ jába* 'hiába' (102, 104); *kajlott* 1. 'hajlott, lefelé görbülő'. 2. 'hajlott, görbe hátú <ember>' (116); *monyorú* 'mogyoróbokor és ennek makktermése' (164); *urgya ~ urja* 'sertésnek a hátgerince húsosul' (174); stb. Hasonlóképpen értékesek azok a tájszók, amelyek többnyire a földrajzi nevek köznévi elemeként őrződtek meg a hosszúhetényiek nyelvkincsében. Ilyenek például a következő szóalakok: „*aszó* 'völgy', Megj. önállóan már nem létező szó; a jelentését sem ismeri a mai lakosság. **Fr. n.-ben:** *Fonyászó* <*fene* 'farkas' + *aszó* 'völgy' és *Nagysziadó* (<*Nagyszói-oldal*) 1. R. C.” (27–8); „*hęgymöge ~ högymöge* 'a magasabb hegyek északi oldalának lejtője; s a faluhoz képest van a hegy mögött'. **Fr. n.-ként:** *Hegymöge* (102), ma 'domboldal, hegyoldal'. Megj. Csak helynevekben fordul elő ma már ez a köznév. A mai lakosság a szó régi értelmét nem ismeri”; *Vö. Máloldal*. **Fr. n.-ben:** *Csermál, Cserma, Korsoma, Pókmálja, Rózsamál, Potoma*” (153); *sid ~ süd ~ süt* rég., ritk. 'kis vízfolyás' – **Fr. n.-ben:** *Séd-völgy, Süt-völgy, Sid-völgy, Sit-vögy*. A *Séd* (*Sid, Süd*) nevű vízfolyás völgye” (198). Abban, hogy ezekben a helynevekben napjainkig fennmaradt köznevek is bekerültek a HhSz.-ba, nyilvánvalóan közrejátszik az a körülmény is, hogy Pesti János a névtan kiváló szakembere, aki a Baranya megye földrajzi nevei című, két kötetből álló kiadványának a főszerkesztője volt, és több értékes tanulmányt is közzétett a helynevek köznévi elemeiről. Ezért némelyik címszó csupán tömör összefoglalása egy másutt részletesen kifejtett szóföldrajzi, etimológiai kérdéskörnek. – A HhSz. több német eredetű tájszót is tartalmaz (pl. *cágër* 'óramutató', *cimët* 'fahéj', *culágër* 'építőipari <alkalmi> segédmunkás', *hucli* 'aszalt szilva', *pisli* 'gúzzsal v. madzaggal összekötött rőzssecsomó', *spándli* 'aprogatott fa' stb.) Ez azzal függ össze, hogy a 19. század második felétől – főképpen Püspökszentlászlórol és Kisújbanýáról – német ajkú lakosság költözött Hosszúheténybe. Az azóta „itt lakó németek bizonyos fokú hatást gyakoroltak a tősgyökeres magyar népesség szokásaira, például viseletére (klumpa, kötött lábbelik stb.), étkezési kultúrájára (tartósítási eljárások, újfajta ételek, új edények stb.), építkezésére, végső soron szókészletére is” (14).

A HhSz. gazdag forrása a község egykori népiéletét, anyagi és szellemi kultúráját megőrző szókészleti elemeknek (tájszókknak, állandósult szókapcsolatoknak, nyelvi fordulatoknak) is. Egy részükben jól tükröződik a népi gondolkodás szemléletessége (pl. *csöpögës* 'ereszalja', *fehërnép* 'a család nőtágjai', *kákabëllü* 'gyenge, kényes gyomrú; vézna, vékonyka <gyermek>', *rongyosfa* 'platán', *tányërbafagyott* 'kocsonya' stb.), bizonyos szóalakokban pedig a hosszúhetényiek tréfára való hajlama, humora mutatkozik meg (pl. *mërgesigyeközet* 'kasza', *tülemrottyantotta* 'tojásrántotta', *tülemtoló* 'vasvilla' stb.). A HhSz. anyagában – természetesen az egyes tájszók jelentését és használati körét megvilágító példamondatokat is figyelembe véve – föltárul az elmúlt idők hosszúhetényi lakosságának, az egymást váltó nemzedékeinek küzdelmes élet, egykori hagyományvilága, példamutató erkölcsi felfogása is.

Nagyobb terjedelmű és sok-sok adatot magában foglaló műben, mint a HhSz., kisebb hibák is előfordulhatnak. Ilyennek vélem „A község nyelvjárásának hang- és alaktani sajátosságai” című alfejezet e) pontjának utolsó mondatát, melyet innen el lehetett volna hagyni, és az explozív *ty*-zés, *gy*-zés jelenségénél kellett volna megemlíteni, hogy az *-r* utáni formája (pl. *borgyu, irgyon, pörgye* stb.) az idősebbek beszédében még ma is használatos. A kisebb hatókörű hangtani sajátságoknál (a 12. lapon) a *v* zöngésítő hatása mellett – a *v* zöngétlenedéséről is szólni lehetett volna, hiszen például a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *kötve* szóalakkal szemben Hosszúhetényben a következő hangtani változatok élnek: *kötfë ~ ködve ~ kötfel* (140), hasonlóképpen a *testvér* lexémának *testfër* formájára is van példa (223). – Apróbb kifogásom egy-két adatnak bizonyos címszókhoz való besorolásával kapcsolatban is van. Így például a 30. lapon a *bab* és a *bablevës* címszónál nem kel-

lett volna a *borsó*, illetőleg a *borsólevés* lexémákat említeni, hanem ezek inkább önálló címszóként állhattak volna. Ugyanígy a *csép* szóalak mellett található *cséphadaró* lexémát esetleg külön címszóként lehetett volna szerepeltetni (52), vagy pedig a rajzos ábránál a *csép* részeként kellett volna föltüntetni. – A *bicske* címszónál változatként találjuk a *hécsédli* lexémát (36), amelyet nem is kellett volna itt fölvenni, hiszen a 101. lapon – helyesen – címszóként áll. – Az 51. lapon fordul elő a *csöcsös* szóalak, amelynek a különféle jelentéseit a szócikk legvégén (egymást követően) egy-egy példamondat világítja meg. Ezeket a példamondatokat jobb lett volna külön-külön, az egyes jelentésváltozatok után közölni. – Az itt felsorolt észrevételeim, helyesbítő megjegyzéseim eltörpülnek a HhSz. értékei, a benne rejlő adatok többszempontú felhasználhatósága mellett.

Nyelvjáráskutatásunk – mint ismeretes – a tájszavak gyűjtésében és közzétételében igen régi múltra tekinthet vissza, a különböző (általános, regionális, helyi) tájszótáraink más népek, nemzetek ilyen típusú szótáraihoz viszonyítva is jelentős számban láttak napvilágot, s így joggal lehetünk büszkéek ezen a téren elért eredményeinkre. Az azonban – sajnos – kétségtelenül igaz, hogy a magyar nyelvterület egészét tekintve szembeötlő aránytalanságok, hiányok is fölfedezhetők az eddigi tájszótárak földrajzi megoszlásában. A Nyugat-Dunántúlról (a határon túli Felsőört is ideszámítva) négy kiadvány is megjelent már (Imre Samu: *Felsőöri tájszótár*. Bp., 1973; Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár*. Bp., 1979. NytudÉrt. 103.; Markó Imre Lehel: *Kiskánizsai szótár*. Bp., 1981 és Ábrahám Imre: *Nyúl község nyelvkincse*. Bp., 1991. MNyTK. 195. sz.), és ugyanez a helyzet a Balatontól délre eső területen, a Dél-Dunántúlon is (Kiss Géza–Keresztes Kálmán: *Ormánysági szótár*. Bp., 1953; Várkonyi Imre: *Büssüi tájszótár*. Bp., 1988; Dallos Nándor–Pesti János: *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, 1999 és Szabó József–Sz. Bozóki Margit: *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000). Ha végiggondoljuk, hogy ezekkel a dunántúli tájszótárakkal szemben más nagyobb tájegységekről (pl. a Kis- és Nagyunságból, a Hajdúság és a Jászság vidékéről, a Szigetközről stb.), továbbá a határon túli területekről (pl. Csallóközből, Kalotaszegről, a Muravidékről stb.) mennyire hiányzik egy-egy ilyen kiadvány, könnyű belátnunk, milyen sok és sürgős teendőjük van még a magyar nyelvjáráskutatóknak, a tájszavak gyűjtőinek.

A HhSz. megbízható forrása lehet a nyelvföldrajzi kutatásoknak, ezenkívül a község nyelvjárásának legmarkánsabb sajátosságai és ezeknek változásai is jól megragadhatók belőle, ahogy ezt Pesti János is megfogalmazta: „Mivel a Hosszúhetényi Szótárban Dallos Nándor jelenkori szógyűjteménye mellett immár nyelvjárástörténeti adalékként jelen vannak a Berze Nagy- és Nemesféle gyűjtemény ide vonatkozó szavai, szövegrészletei, ez a szótár alkalmas arra, hogy segítségével összehasonlítsuk a helyi nyelvjárás korábbi és mai állapotát. – Szótárunk már-már nyelvméltárnak tekinthető, hiszen a benne található szavak nagy részének évszázados (sőt ennél is régebbi) története van” (19).

Összegzésül azt állapíthatom meg, a Hosszúhetényi szótár egész anyaga jól mutatja, hogy a szerzőpáros együttműködése igen eredményesnek bizonyult. Dallos Nándor kitaró munkával folytatott alapos gyűjtését Pesti János személyében hozzáértő és lelkiismeretes szakember egészítette ki, szerkesztette kötétté. Nyelvjáráskutatásunk így újabb értékes tájszótárral gazdagodott. Elismeréssel kell szólni továbbá azokról a szervezetekről, intézményekről, a helybeliek közösségeiről és magánemberekről is, amelyek és akik valamilyen módon (anyagi hozzájárulással, munkájukkal) közreműködtek a HhSz. megjelenítésében. Hosszúhetény lakossága és vezetői szép és követendő példát mutattak a közösségi gondolkodásra, múltjuk és szellemi értékeik megbecsülésére, az ezért végzett céltudatos összefogásra.

Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2000. Szerkesztette és lektorálta Gecső Tamás. 293 lap.

Az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke immár hagyományt teremtett azzal, hogy konferencia-előadásainak köteteit megjelenteti. Az 1999. okt. 25–26-án rendezett *Lexikális jelentés, aktuális jelentés* című konferenciát a szervezők Zsilka János egyetemi tanár emlékének szentelték, aki sok éven át volt a tanszék vezetője, és munkásságával, szellemi kisugárzásával nem kis mértékben meghatározta kollégái, tanítványai érdeklődési körét, tudományos munkásságát is.

Az előadások a következő főbb témakörökbe csoportosíthatók:

1. *A lexikális jelentés és az aktuális jelentés a lexikográfiában.* Kiss Gábor a magyar *ad* és a George Orwell „1984” című regényében előforduló angol *give* igék előfordulásait elemzi kétnyelvű szótárak adataival összevetve. Ruzsiczky Éva a szótárírók azon dilemmáiról szól, amelyek egy új szótár írásakor vagy szótárak bővített változatának kiadásakor felmerülnek: *Mi kerüljön a szótárakba?* Dési Edit az orosz lexikográfiában érdekességnek számító két új szótár ismertetésével mutatja be az aktuális jelentés és a lexikális jelentés kapcsolatát. Érdekes és szakmailag is kiemelkedő színvonalú előadások voltak ebben a témakörben még Alberti Gábor *Aktuális és lexikális jelentések leírása „életfogytiglani” DRS-ben*, Bibok Károly *A lexikai és az aktuális jelentés kapcsolata a kétszintű konceptuális szemantikában és a generatív lexikonelméletében*, valamint Váradi Tamás *Szótár, korpusz – magyar nemzeti szövegtár* című előadása.

2. A jelentésváltozások mértékével, a kontextuális és pragmatikai jelentéssel foglalkoztak a következő előadások: Deme László *Jelentésváltozatok vagy alaki csonkulatok?*, Horváth Katalin *Lexikális jelentés – kontextuális jelentés – jelentésváltozás*, Hoffmann István *Megjegyzések a helynevek szemantikai szerkezetéhez*, Kelemen Sándor *Aktuális jelentés – pragmatikai megközelítésben*, Pólya Tamás *Lexikális jelentés és kontextus*.

3. Az aktuális jelentés a grammatikában című témakörben a morféma-, lexéma- és a szintaktikai szint különböző elemeinek és a lexikális, valamint az aktuális jelentésnek az összefüggéseiről hangzottak el a következő előadások: Gecső Tamás *Kérdőszó és hatókör*, Kugler Nóra *Egy attitűdjelölő szócsoporról* (A módosítószók a modális rendszerben), Ladányi Mária *Képzett szavak jelentése: lexikális, aktuális és potenciális jelentés*, Lengyel Klára *Az aktuális, a lexikai és a grammatikai szófajtság összefüggései*, Maleczky Márta *Lexikális szemantikai hatások a mondatalkotásban*, Wacha Balázs *Képzett szó és szójelentés*.

4. A stilisztika és a különböző jelentéstípusok kapcsolatáról kaphattak aktuális információkat a hallgatók is a kötet elolvasása után a témakör iránt érdeklődők a következő előadások anyagából: Büky László *Szójelentés névutós környezettel a költői nyelvben*, Kemény Gábor *A szemantikai távolság és a stilisztikai érték viszonya*, Spannrafft Marcellina *Lexikális jelentés – aktuális jelentés* (Boda István Késői tündöklet c. versének szemantikai elemzése), Szabó Zoltán *Aktuális szójelentések a magyar szépprózai stílus történetében*.

Nehéz a dolga a recenzensnek, amikor konferenciakötetet kell ismertetnie. Különösen akkor, ha az előadások mindegyike sok érdekes és hasznos információt tartalmaz. Csak a teljesség igénye nélkül válogathat a figyelem felkeltése céljából. A kötet tanulmányai igen hasznosak lehetnek mind az egyes témakörökkel foglalkozó kutatóknak, mind pedig a nyelvészet iránt érdeklődő hallgatóknak. De haszonnal forgathatják a tanulmánykötetet a nyelvtanárok és az idegen nyelvet tanulók is.

In memoriam Papp Ferenc

„Lenni? vagy nem lenni? kérdések kérdése!
Melynek nehéz, kétése, szép a megfejtése.
... Lát és habzik az ész, a szív fél és óhajt,
S bennem a kérdésben forgó lélek sóhajt.”

(Csokonai Vitéz Mihály)

Így töprengett az örök hamleti kérdés fölött, immár nagy betegen, fiatal életének utolsó évében Debrecen költője, Csokonai Vitéz Mihály. Ez az a töprengés, amely óhatatlanul hatalmába kerít minden gondolkodó embert, amikor az elmúlás, a halál könyörtelen tényével szembenézni kényszerül. S különös erővel törnek fel bennünk ugyanezek a gondolatok most, amikor egy olyan nagy gondolkodó, egy olyan kiváló tudós, az emberi szellemnek és értelemnek egy olyan kimagasló egyénisége távozik közülünk, mint amilyen Papp Ferenc akadémikus volt tartalmas élete során.

Az élő, az érző, a gondolkodó ember valójában soha nem tudta, nem is tudhatja elfogadni a végleges elmúlás, a teljes megsemmisülés gondolatát. *Non omnis moriar* — hitte, hirdette, vallotta magáról már az ókor embere. Mint tudjuk, maga a történelem a bizonyíték rá, hogy az emberiség nagyjai, a hírességek, a kiválóságok valójában soha nem halnak meg teljesen, jóllehet az élet törvényei szerint az ő földi létezésük is véges. De szabad-e közel engednünk magunkhoz a teljes elmúlás, az örök nemlét gondolatát éppen most, amikor egy olyan gazdag életpálya befejeződésének vagyunk élő tanúi, mint amilyen Papp Ferenc akadémikusé, Papp tanár úré, kedves Feri bátyánké volt. Az örök nemlét gondolatával aligha azonosulhatunk. Nem tehetjük, mert amikor őt itt ma utolsó útján elkísérjük, valójában csak a földi maradványait, a hamvait helyezzük örök nyugalomra, de ő maga, az ő tudása, az ő szelleme, az ő igazi emberi mivolta, az ő elhangzott bölcs szavai, kedves mosolya, s mindaz a sok, amit tőle kaptunk, továbbra is itt él bennünk, változatlanul velünk marad. Ha van egyáltalán valaki, aki elmondhatja magáról, akkor Papp Ferenc igenis az, aki azt méltán megteheti, Horatius szavaival szólva, hogy *Exegi monumentum*, avagy akár Puskind idézve is kijelentheti: *Я себе памятник воздвиг*. Igen, ő emlékművet állított magának! S ezt az emlékművet, amely nem kőből, nem ércből, nem bronzból van, hanem amely tudásból, emberségből, segítőkészségből, a tudomány iránti végtelen elhivatottságból épült, ahogyan már eddig is, úgy a jövőben is a Papp Ferenc név fogja mindnyájunk számára jelenteni.

Hogy Papp Ferenc azzá vált, aki valójában lett, akit őbenne a tudományban elért eredményeinek, a mások iránt tanúsított önzetlen segítőkészségének köszönhetően már régóta tisztelünk, abban nagyon is meghatározó szerep jutott az ő Debrecenben eltöltött éveinek. Huszonöt évesen, tehetséges, ambíciózus, de még alig ismert fiatal egyetemi adjunktusként, mondhatnánk, „Papp Feri”-ként került Budapestről a cívís városba, ahonnan három évtized múltán mint „Feri bátyánk”, mint „Papp tanár úr”, mint a tudomány legfelső köreiben is ismert, itthon és külföldön egyaránt nagyra becsült „Papp Ferenc akadémikus” tért vissza. Debreceni munkásságát, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen eltöltött harminc évét nem is lehetne találókban jellemezni, mint ahogyan azt a közismert latin mondás fejezi ki: *Veni, vidi, vici*. Igen! Papp Ferenc megvívta és mindnyájunk javára meg is nyerte debreceni csatáját.

Miközben ő maga a debreceni egyetem oktatójaként, majd az Orosz Nyelvészeti Tanszék vezetőjeként a tudományos fokozatok lépcsőin egyre magasabbra emelkedett, a leendő filológusok, a leendő tanárok százait tanította és nevelte, így vezetve be őket a nyelvtudomány rejtelmeibe, fejlesztve a tudományos gondolkodásukat, ellátva tanítványait egész életre szóló szellemi útravalóval. Lehetetlen ma már számba venni, hányan és hányan tapasztalhatták meg vizsgákon és egyéb megmérettetéseken az ő jóindulatú szigorát, hányan és hányan éltek át előadásainak felemelő, magával ragadó légkörét, hányan és hányan tanultak tankönyveiből, hányan és hányan olvasták és olvassák ma is tudományos dolgozatait, hányan hivatkoznak nap mint nap tudományos megállapításaira. Nem kevés azoknak az egykori tanítványoknak, kollégáknak, barátoknak, pályatársaknak a száma sem, akik a tudományban elért eredményeiket nem kis mértékben Papp Ferenc önzetlen segítségének is köszönhetik.

Nem túlzás azt állítani, hogy Papp Ferenc neve szorosan összeforrott a Kossuth Lajos Tudományegyetemmel, azon belül a Szláv Filológiai Intézettel. Semmi kétség, hogy személyesen neki, az ő fékezhetetlen energiájának, a tudomány iránti határtalan elkötelezettségének köszönhető, hogy a hatvanas évektől kezdődően Debrecen a nyelvtudományban bizonyos központi szerepet töltött be. Az ő személye, az ő munkássága vonzotta a városba, az egyetemre már 1971-ben a világ számítógépes nyelvészeit, akik éppen ott, a hajdúság központjában tartották soron következő kongresszusukat. Ő indította el 1975-ben az azóta rendszeressé vált januári debreceni russzisztikai konferenciák sorozatát, amelyek mindig nagyon nyitottak voltak más nyelvekkel kapcsolatos tudományos problémák előtt is. Sok százan fordultak meg ezeken a konferenciákon, itthoniak és külföldiek, akik hozták és vitték a legújabb, a legfrissebb tudományos információkat.

Papp Ferenc Debrecenből kiépített külföldi kapcsolatainak, a már akkor kiérdemelt nemzetközi elismertségének volt köszönhető, hogy a világ legnagyobb nyelvészei közül sokan megfordultak a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, jelenlétükkel, előadásukkal frissítő pezsgést hozva a tudományos életbe. Ő maga is számos külföldi intézményt látogatott meg, magas szintű szerepléseivel a legkülönbözőbb tudományos rendezvényeken képviselte az egyetemet, a várost, a magyar tudományt. Szakmai hírneve a világ számos tájára, többek között Japánba is elvitte őt, ahol 1971-ben a Szapporói Egyetemen vendégprofesszorként tartott előadásokat.

Miközben debreceni évei alatt Papp Ferencet a Magyar Tudományos Akadémia előbb levelező, majd rendes tagként sorába választotta, ezáltal ő maga a tudomány csúcsára ért, soha nem feledkezett meg arról, hogy mások tudományos fejlődését a legönzетlenebb módon segítse. Iskola-teremtő egyénisége azért is vonzott sokakat, mert soha nem volt féltékeny a pályatársak sikereire, mert a tudományból mindig úgy kanyarította ki a maga részét, hogy közben semmit el nem vett másoktól, mert soha meg sem kísérelte, hogy mások kárára érvényesítse saját elképzeléseit. Tudása, ismeretanyaga annyira gazdag volt, hogy jutott belőle bőven másoknak, barátoknak, kollégáknak, pályatársaknak is. Mindaz, amit ő Debrecenben tett, messze túl nőtt az egyetem falain, meghaladta város, sőt az ország határait is. Múltán adományozta hát neki a Kossuth Lajos Tudományegyetem 1995-ben a *doctor honoris causa* megtisztelő címet.

Sokan nem tudták, mert ő maga szinte soha nem beszélt róla, hogy Papp Ferenc már debreceni évei alatt súlyos, gyógyíthatatlan beteg volt. Visszatekintve azokra az időkre, csak csodálni tudjuk akkori elszántságát, akaraterejét, amellyel nap mint nap képes volt úrrá lenni betegségére fölött, tudomást sem véve azokról a megállíthatatlan folyamatokról, amelyek már akkor elkezdődtek a szervezetében. Hányszor előfordult, hogy orvosai tanácsát, sőt tilalmát megszegve napjait nem a gyógyintézetben, hanem a munkahelyén, idejét nem a betegágyban, hanem az íróasztalánál töltötte. Elismerés és csodálat illeti az ő szerető feleségét, Marikát is, aki már a debreceni években élete teljes önzetlenségével segítette tudós férjét, tette ezt nem csak azzal, hogy megteremtette a tudományos munka végzéséhez szükséges nyugodt otthoni körülményeket, hanem azzal is, hogy amikor kellett, nagy szeretettel ápolta beteg hitvesét. Hogy Papp Ferenc ilyen magasra ívelő életpályát futott be, abban Marikának is nagyok az érdemei. Engedtessek meg, hogy ezt itt most Papp

Ferenc tanítványai, barátai, pályatársai, minden tisztelője nevében Marikának szívből megköszönjük.

Minden temetés együtt a búcsúzás pillanata is. Részt vállalva a család, a rokonok, a hozzátartozók nehéz gyászában, búcsúzzunk hát mindnyájan Papp Ferencről, a nyelvtudós akadémikustól, a Debreceni Egyetem díszdoktorától, a Kossuth Lajos Tudományegyetem egykori tanszékvezetőjétől, az iskolaalapító tudóstól, a kiváló pedagógustól, monográfiák, cikkek, tanulmányok és tankönyvek szerzőjétől, a segítőkész kollégától, az igaz baráttól, a nagyszerű embertől, Papp tanár úrtól, kedves Feri bátyánktól.

Búcsúznak Papp Ferencről a Debreceni Egyetem egykori és jelenlegi vezetői, oktatói, dolgozói. Búcsúzik a Bölcsészettudományi Kar, a Szlav Filológiai Intézet, az Orosz Nyelvészeti Tanszék, azoknak minden egykori és jelenlegi vezetője és munkatársa. Búcsúznak az egykori tanítványok, a barátok, a pályatársak, az általa szervezett konferenciák résztvevői, s mindenki, aki tisztelte, szerette Papp Ferencet, akinek a számára az ő személye sokkal több volt, mint egy átlagos hétköznapi ember.

Búcsúzik Debrecen városa, annak vezetői és polgárai. Búcsúzik a Batthyány utca, ahol Papp Ferenc családjával lakott, ahol felnevelte gyermekeit, ahol sokan felkeresték őt tanítványai, barátai, pályatársai közül a könyvekkel zsúfolt szerény otthonában, ahol ezen felül nem egy világhírű tudós is megfordult.

Papp Ferenc emlékét a szívünkben, a lelkünkben, az elménkben örökre megőrizzzük. Ezért az ő nagyszerű tudós és emberi mivolta semmit sem halványul, mert neki a jövőben is ...

*„...nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik.”
(Arany János)*

Drága Feri Bátyánk! Nyugodj békében!

Budapest, 2001. április 20.

T. Molnár István

Szemle

Fehér Erzsébet: A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben (Ismerteti: <i>Szikszai-né Nagy Irma</i>)	257
Dallos Nándor–Perti János: Hosszúhetényi szótár (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	261
Gecső Tamás (szerk.): Lexikális jelentés, aktuális jelentés (Ismerteti: <i>N. Lőrincz Julianna</i>)	265
A Nyelvőr hírei	
<i>T. Molnár István</i> : In memoriam Papp Ferenc	266

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELIP). Előfizethető Budapesten a HELIP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénnek naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességszefirásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Gecső Tamás: Szükség van-e a filológiára?

Bañcerowski Janusz: Néhány megjegyzés a „természetes nyelv” fogalmának értelmezéséhez

Rácz János: Népi növényneveink

Tolcsvai Nagy Gábor: Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata

Kemény Gábor: A „szecessziós” Krúdy

Gósy Mária–Kovács Magdolna: A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében

Haader Lea: Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban)

MAGYAR NYELVÖR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Gecső Tamás</i> : Szükség van-e a filológiára?	269
<i>Bañcerowski Janusz</i> : Néhány megjegyzés a „természetes nyelv” fogalmának értelmezéséhez	282

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Népi növényneveink	287
--	-----

Nyelv és stílus

<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata	299
<i>Kemény Gábor</i> : A „szecessziós” Krúdy	319

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gósy Mária–Kovács Magdolna</i> : A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében	330
<i>Haader Lea</i> : Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban)	354

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Fodor István</i> : A rendszer újabb jelentése	372
--	-----

Kisebbségi közlemények

<i>A. Molnár Ferenc</i> : A Halotti Beszéd és könyörgés értelmezése	374
<i>Zsigri Gyula</i> : Részleges vagy teljes hasonulás?	378
<i>Gaál Imre Péter</i> : Az <i>isa</i> és az ősmagyar kori *VCV fölépítésű mutatónévmási rendszer	381

MAGYAR NYELVÖR

125. ÉVF.

*

2001. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Szükség van-e a filológiára?

(Egy nyelvész reflexiói)

„Jedem Zeitalter liegt es ob, so das von den Ahnen überkommene wie das selbsterrungene geistige Erwerbtum [...] dem anderen, durch welches es abgelöst wird, zu überliefern. Bei diesem Geschäft nun tritt als eigentümliche und, wenn sie ihres hohen Zweckes sich bewußt bleibt, [...] ebenso würdige als notwendige Wissenschaft – die Philologie, sie, die Bewahrerin, Bibliothekarin und Auslegerin der Sprachdenkmale – ins Mittel; wenn ich hier Philologie sage, so verstehe ich darunter [...] nicht dieses bloße Stück von Philologie welches sich [...] bescheiden die klassische oder noch bescheidener Philologie, ohne allen Zusatz, nennt; ich verstehe darunter vielmehr die Gesamtphilologie [...] Wie nun jeder Einzelphilologie eine besondere Sprache zugrunde liegt, so ruht die Gesamtphilologie auf der allgemeinen Sprachwissenschaft [...]” („Minden korszaknak kötelessége, hogy mind az ősök által hagyományozott, mind a saját maga által létrehozott szellemi terméket átadja annak a kornak, amely őt felváltja. E tevékenység során jelentkezik közvetítőként – mint sajátságos, és ha küldetésének tudatában marad, épp oly méltó, mint szükséges tudomány – a filológia, a nyelvemlékek megőrzője, könyvtárosa és magyarázója; ha itt a filológia szót említem, úgy ezen nem pusztán azt a filológiát értem, amely magát szerényen klasszikus vagy még szerényebben – mindenféle jelző nélkül – filológiának nevezi; ezen sokkal inkább az összfilológiát értem. Mint ahogyan minden egyes filológia alapjául egy adott nyelv szolgál, úgy az összfilológia az általános nyelvtudományon nyugszik.” – A tanulmány szerzőjének fordítása.) (Pott, idézi Arens 1969: 234)

0. A tanulmány fő célkitűzése, hogy megvilágítsa a filológia szerepét az ezredforduló nyelvtudományában. A (nem **csak**) nyelvész társadalom számára egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a filológia nem is olyan régen még szilárdnak vélt pozíciója az elmúlt évtizedekben megingott.

Milyen tudománytörténeti okai vannak ennek a pozícióvesztésnek? Igaz-e, hogy a hanyatlás felgyorsulásának vagyunk tanúi az ezredfordulón? Extrapolálható-e a filológia helyzete relatíve és abszolúte? A tanulmány ezekre az izgalmas kérdésekre válaszol, miközben a szerző folyamatosan igyekszik kikerülni az apologetika egyébként nagyon is csábító csapdáit.

1. Mi a filológia?

Idézzük itt a filológia néhány kvázidefinícióját!

1.1. „filológia, *philologia* <gör. 'a beszéd, a tudomány szeretete'>: 1. valamely nép, népcsoport v. nyelvcsalád egész írott és íratlan irodalmát, nyelvét, esetleg hitvilágát stb. átfogó történeti tudomány. A klasszikus ókor népeinek, elsősorban a görög és latin népnek nyelvével és kultúrájával a → *klasszika-filológia*, a modern nyelvekkel és irodalmakkal a modern ~ (germanisztika, anglistika, szlavisztika, romanisztika stb.) foglalkozik. – 2. tudományos módszer írott emlékek tanulmányozására. Az adott szöveget elszigetelt, egyszeri adottságként formai és tartalmi összetevőire bontva vizsgálja, elemzi. Feladatai: a művek hiteles szövegének megállapítása (szövegkritika), tárgyi és nyelvi szempontú értelmezése, magyarázata, keletkezéstörténetének, forrásainak vizsgálata stb. Összekötő kapocs az irodalomtudomány és a nyelvtudomány között, s egyúttal minden történeti tudomány számára is nélkülözhetetlen eljárás.” (Új Magyar Lexikon 1960: 349)

1.2. „FILOLÓGIA <gör.–lat.>: szűkebb értelemben az írott szövegek megértésének tud.-os módszere, ill. tud.-a; tágabb értelemben valamely nép, népcsoport, nyelvcsalád szellemi fejlődésének és sajátosságainak nyelvi és irod.-i alapon történő tud.-os vizsgálata.” (Akadémiai Kislexikon 1989: 574–5)

1.3. „... philology [...] (no longer in scholarly use) 1. comparative and historical linguistics. 2. the scientific analysis of written records and literary texts. 3. the study of literature. [C 17: <L *philologia*, <Gk: love of language]” (Collins 1989: 857)

1.4. „Philologie [...] *Sprach- u. Literaturwissenschaft* [zu grch. *philein* „lieben” + *logos* „Lehre, Rede”]” (Wahrig 1990: 989)

A fenti meghatározások szerint tehát a filológia feladata elsősorban a nyelvnek és az irodalomnak, ezen túlmenően az egyes népek kultúrájának, hitvilágának stb. **történeti** szempontú tudományos vizsgálata, a filológia valójában „minden történeti tudomány számára is nélkülözhetetlen eljárás”. (Új Magyar Lexikon i. h.)

2. A filológia eredete, kialakulása az antikvitásban.

2.1. A filológia gyökerei a grammatikai gondolkodás, a grammatikaelmélet kezdetéig nyúlnak vissza. Az ókori görög városállamok hanyatlásának és felbomlásának időszakában, amikor a köznyelv, a *koinè* kialakul, az irodalom oldaláról merül fel az igény a filológia segítségére, hiszen a régi auktorok, mindenekelőtt Homérosz műveit a nyelvészek, irodalmárok, itt még a szó tulajdonképpeni értelmében: a filológusok szöveghűen kívánták saját koruk nemzedékére hagyományozni, a régi szövegek számos nyelvi formáját azonban már nem értették meg.

A filológia már létrejöttének pillanatában több funkciót tölt be:

- a) a szöveghű hagyományozás eszköze;
- b) eligazít az irodalmi szövegek értelmezésében;
- c) egyfajta kezdetleges megfeleltetést adja a régi és az újabb nyelvi formáknak;
- d) a szövegkritika csíráit hordozza magában.

A hellenisztikus kor legnagyobb filológusa a szamothrakéi Arisztarkhosz (217–145), aki Alexandriában tanított. A hagyományozott irodalom értelmezése mellett az ő nevéhez fűződik a (később „hagyományos” értelemben vett) grammatikai terminológia végső kidolgozása. Az ő tanítványa Dionüsziosz Thrax, a Nyugat első grammatikájának szerzője. A Techné grammatiké, az első úgynevezett kategoriális grammatika négy megelőző évszázad grammatikai gondolkodásának összegeződése, kiteljesedése, valójában az ókori görög **filológia** gyümölcse.

Meg kell jegyezni, hogy a nyelv „tisztán” filológiai szemléletéhez az út a nyelv mitikus, dialektikus és logikai szemléletén keresztül vezetett el. A filológiai szemlélet ebből a három forrásból táplálkozik. A logikai szemlélet ugyanakkor kerékkötője is volt a filológiai szemlélet/a filológia kialakulásának. Platón és Arisztotelész a kijelentő mondatot (az állítást) elemzik logikai szempontból, és az elemzés során a mondatot (tulajdonképpen a logikai ítéletet) két (onoma + rhema), illetve három (onoma + rhema + syndesmoi) alkotórészre bontják. A következősen logikai szemlélet így nem eredményezhette a szóosztályok (elsődleges kategóriák) különválasztását. A sztoikusok nyelvelméletében kezd a háttérbe szorulni a logika szerepe, és Dionüsziosz Thrax grammatikája már mentes a logika hatásától, a görög nyelv szóosztályait – elsőként a grammatika történetében – a logikai szemlélettől megszabadulva a filológia eszközeivel írja le. (Arisztarkhosznak korábban már sikerült elfogadtatnia a nyolc beszédrészt (szóosztályt), de Dionüsziosz Thrax grammatikája maradt ránk elsőként.)

A Techné grammatiké fényében a filológia meghatározása a nyelv logikai szemléletével szemben: a nyelv (kategoriális) leírása **önmagából** kiindulva, **önmagáért**.

Az ókori görög filológia következő nagy teljesítménye Apollóniosz Düszkolosz szintaxisa, amely Dionüsziosz Thrax kategoriális grammatikája után három évszázaddal születik meg. Időben nagy a távolság a két szerző között, a szintaxis azonban szerves folytatása a szóosztályok leírásának. Apollóniosz Düszkolosz szintaxisa a filológus, és nem a logikus nyelvész alkotása.

2.2. A filológia kialakulásának másik központja az ókori India. Hasonlóan a görög kortársakhoz, itt is az irodalom oldaláról merül fel a gyakorlati igény a filológia segítségére, eszközeire. Az ókori indiai nyelvészet eredetileg az ősi szent himnuszok, a Védák, elsősorban a Rigvéda nyelvének tanulmányozását jelentette. (A legrégebbi szövegek i. e. 1500 körül keletkeztek.) A himnuszok nyelve és a beszélt nyelv közötti különbség azonban olyan nagy volt, hogy a himnuszok szövege több ponton érthetatlenné vált, ugyanakkor a himnuszok vallásos tartalma miatt fontos volt az abszolút szöveghűség.

Az ókori indiai grammatikai gondolkodás legjelentősebb alakja, összegzője Panini (kb. i. e. 300), aki az első leíró, empirikus jellegű grammatika szerzője. Ez a mű mentes mindenféle etimológiai spekulációtól, illetve általános nyelvészeti elvektől.

2.3. A filológiát tehát gyakorlati igény szüli meg: a filológia a kibontakozó nyelv- és irodalomtudomány édesgyermeké.

3. A filológia korai szerepe az oktatásban.

Az i. sz. 1. században Remmius Palaemon az első és egyben legjelentősebb latin nyelvű követője Dionüsziosz Thraxnak. *Ars grammatica* című műve valójában a *Techné grammatiké* pontos alkalmazása a latin nyelvre, annak viszonyaira. A grammatika latin terminológiája (a szóosztályok elnevezései stb.) arról tanúskodnak, hogy a szerző a két évszázaddal korábbi görög műszavakat sikeresen viszi át, fordítja le a latin nyelvre, még akkor is, ha olykor azért melléfog (az aitiatiké-nek accusativus-ra való fordítása).

Az i. sz. 4. században Donatus is ír egy *Ars grammaticát*; ez a munka már iskolai nyelvtan, amelyet a latin nyelv kezdő oktatására használtak. A középkori latin leíró grammatikák számára a példakép Donatus mellett Priscianus (6. sz.), aki Bizáncban írta meg *Institutiones rerum grammaticarum* című művét.

A híres elődök példáját követve sorra születnek meg azok a tankönyvek, amelyek a latin nyelv oktatását, elsajátítását hivatottak elősegíteni, azaz mindig valamilyen gyakorlati célnak kívánnak megfelelni.

Remmius Palaemon, Donatus és Priscianus munkássága a filológia második nagy korszaka a nyelvészetben.

Nyilvánvaló, hogy a filológia alkalmazása nélkül nem is jöhetett volna létre a rómaiak nyelvészete adott tartalmában, formájában és keretein belül. A filológia mint történeti elemző-feltáró módszer először teszi lehetővé az anyanyelv (kategorialis) leírását egy olyan nyelvelmélet alapján, amely évszázadokkal korábban, egy idegen nyelv leírási kísérletei során alakult ki.

4. A filológia első fénykora.

A 15. században kibontakozó és kereteit egyre tágító filológiai tevékenység egyet jelent a **humanizmus** megszületésével a nyelvészet és az irodalomtudomány területén. A humanisták eredetileg a görög és latin nyelvet, a görög és latin auktorokat tanulmányozzák. Ezekhez a stúdiumokhoz igen hamar csatlakozik a héber nyelv és irodalom, filozófia európai (újra)felfedezése. Kialakul a humanista filológia embereszménye, a **homo trilinguis**.

A filológia azonban nem csupán a Biblia három szent nyelvének vizsgálatára szorítkozik. A humanizmus kora a polgárosodás kezdete Európában. A szent nyelvektől itt most már egyenes út vezet el a nemzeti nyelvek, az anyanyelvek leírásához. A nagy előd Dante (*De vulgari eloquentia*, 1305 körül). A 15. század közepétől a 16. század végéig terjedő mintegy másfél évszázad a filológia első fénykora. Sorra születnek meg a nemzeti nyelvek, az anyanyelvek leíró (kategorialis) grammatikái, szótárakat, helyesírási útmutatókat készítenek a filológusok. A vizsgált nyelvi anyag mennyisége hihetetlen mértékben és gyorsasággal bővül. A nyelvi anyaggyűjtés nagy korszaka ez.

Ami a nyelvi leírás technikáját illeti, Donatus és Priscianus a példakép. A humanista filológusok viszonya a két latin szerzőhöz ugyanaz, mint az ő viszonyuk Dionüsziosz Thraxhoz és Apollóniosz Düszkoloszhoz. A görög grammatikai gondolkodás vívmányai valójában latin közvetítéssel, áttétellel jutnak el a humanista nyelvleírás korába. A filológia szerepe tehát meghatározó a nemzeti nyelvek grammatikájának létrejöttében.

A humanista filológia, ezen belül a nyelvészet kiemelkedő alakjai (a teljesség igénye nélkül): Johannes Reuchlin (1455–1522), Julius Caesar Scaliger (1484–1558), Franciscus Sanctius (1554–1628), Conrad Gesner (1516–1565), Claudio Tolomei (1492–1555 v. 1557), Joseph Justus Scaliger (1540–1609).

5. A filológia második fénykora.

A 19. század elején kibontakozó történeti és összehasonlító nyelvtudomány számára a filológia a nyelv (és az irodalom) tudományos, azaz történeti szemléletű vizsgálatának alapvető, nélkülözhetetlen eszköze. A filológia alkalmazása a nyelvek történeti leírásában a tudományosság fő kritériumává válik. A történetiség/történeti szemlélet jegyében fogant nyelvészet vezet el a tudományos filológiára, a filológia tudományának megszületéséhez.

A 19. század nyelvtudományának két nagy korszakát, az ógrammatikus és az újgrammatikus nyelvelméletet a nyelv történeti szemlélete köti össze. Míg azonban az ógrammatikusok a nyelv állapotát a nyelv történetéből magyarázzák, vezetnek le, az újgrammatikusok homlokegyenest ellenkező kérdésfeltevésére a válasz is homlokegyenest ellenkező: a nyelv történetét a nyelv állapotából magyarázzák, vezetnek le. És a nyelv állapota, az állapot leírása felé fordulás egyben a filológia trónfosztásának kezdetét is jelenti a nyelvtudományban.

6. A filológia trónfosztása: strukturalista irányzatok a nyelvtudományban.

Ferdinand de Saussure nyelvelmélete a 19. század történeti szemléletű nyelvtudományának kritikáját adja. Saussure a nyelv állapotát az állapot viszonyaiból magyarázza, a történet, a történeti változások relevanciája megszűnik a nyelvi leírásban. A történettől való elfordulás, az állapotnak a leírás középpontjába való állítása óhatatlanul maga után vonja a szakítást a hagyományos értelemben vett (klasszikus) filológiával.

Saussure még a történeti szemléletű múlt nyelvtudományának, az újgrammatikus iskolának a neveltje. A belőle táplálkozó, őt követő strukturalista irányzatok képviselőinek számára a filológia már csak egy letűnt korszak relikviája, amelynek hovatovább pusztán kultúrtörténeti érdekessége van. Különösen szembező a filológia negligálása a koppenhágai glosszematikus nyelvelméletben.

7. A filológia vesszőfutása folytatódik: a transzformációs (generatív) grammatika megszületése.

A transzformációs (generatív) grammatika szervesen kötődik a deskriptív nyelvészethez. A generativisták számára a nyelvelmélet fő célkitűzése egy nyelv grammatikális mondatainak elemző módon való előállítás, leírása. A nyelv állapotát írják le ők is, az állapot viszonyai alapján. Az állapot viszonyait azonban másként, másnak látják, mint a deskriptivisták. A generatív nyelvészetben – hasonlóan a strukturalista irányzatokhoz – a filológia nem játszik, nem játszhat szerepet.

8. A filológia mégis jelen van, szerepet játszik Saussure munkásságában, a strukturalista irányzatokban és a transzformációs (generatív) grammatikában.

8.1. A történeti szemlélet eliminálódása a nyelvelméletben kiszorította a filológiát a tudományos vizsgálat eszköztárából. Ezzel a sommás állítással lehetne jellemezni a filológia helyzetét Saussure-től a generatív grammatika korszakáig. A fenti állítást azonban pontosítani kell. A filológia egy bizonyos típusáról van itt szó, arról, amelyik a nyelv történeti szemlélete alapján valamilyen formában a nyelv eredetét, a szavak etimológiáját hivatott vizsgálni, kideríteni. A („az etimologizáló”) filológia, ami egyes definíciók szerint egyenesen a történeti és összehasonlító nyelvészettel, a modern nyelvtudomány első nagy korszakával lenne azonos, valójában nem meríti ki a filológia több, mint 2000 éves fogalmát.

8.2. Ferdinand de Saussure nyelvelméletében központi helyet foglal el a nyelvi jel, a nyelvi jelek rendszerének fogalma. Ami a nyelvi jel két oldalát, a két oldal meghatározását illeti, Saussure előzményei megtalálhatóak a görög–római nyelvészeti/filológiai hagyományban. A római Sextus Empiricus (i. sz. 200 körül) tudósít *Adversus mathematicos* című írásában a sztoikus filozófia/nyelvészet jelentős felismeréséről: a jelölt, a jelölő és a jel tárgya, a denotátum hármasságának viszonyáról. Ami a jelrendszer terminust, a jelrendszer fogalmát illeti, Saussure fellépését megelőzően már August Friedrich Pott (*Bezeichnungssystem*) és Nyikolaj V. Krusevszkij (*Zeichensystem*) is eljutnak ahhoz a fogalomhoz, amelyet pedig leginkább Saussure tanításához köt a nyelvtudomány. De elég csak egy pillantást vetni Saussure Bevezetés az általános nyelvészetbe című művének név- és tárgymutatójára: a nagy nyelvtudós a nyelvészeti/filológiai hagyomány egészéből merít, a hagyományozott terminológiát, az általánosan elfogadott nyelvészeti alapfogalmakat használja fel, persze ki is egészíti azokat olyan új műszavakkal, amelyek az ő nyelvelméletének a sajátjai. (Saussure maga egyébként így látja a filológia kialakulását, helyét a társadalomtudományok között: „A nyelvi tényekkel foglalkozó tudomány – mielőtt felismerte volna, mi is az ő igazi és egyetlen tárgya – három egymást követő fázison ment keresztül.

Annak a művelésével kezdődött, amit „nyelvtan”-nak neveztek. Ez a stúdium, amelyet a görögök vezettek be és főképpen a franciák folytattak, a logikán alapul, híjával van minden tudományos szempontnak, és maga a nyelv nem érdekli; kizárólag arra törekszik, hogy a helyes formáknak a helytelen formáktól való megkülönböztetése céljából szabályokat adjon; normatív, a tiszta megfigyeléstől igen távol eső diszciplína ez, amelynek nézőpontja szükségszerűen szűk.

Majd megjelent a filológia. Már Alexandriában volt egy „filológiai” iskola; ez a kifejezés azonban főként ahhoz a tudományos mozgalomhoz fűződik, amelyet Friedrich August Wolf teremtett meg 1777-től kezdve, és amely napjainkban is létezik. A nyelv nem egyetlen tárgya a filológiának, amely mindenekelőtt a szövegeket kívánja rögzíteni, tolmácsolni és magyarázni; ez az elsődleges feladata készítette arra, hogy irodalomtörténettel, szokásokkal, intézményekkel stb. is foglalkozzék; mindenütt a maga sajátos módszerével, vagyis a kritikával él. Nyelvészeti kérdéseket főként azért vet fel, hogy különböző korszakokból való szövegeket összehasonlítsa, az egyes szerzők nyelvi sajátosságait meghatározza, megfejtsen és megmagyarázzon régi vagy homályos nyelven megfogalmazott feliratokat. Ezek a kutatások kétségkívül előkészítették a történeti nyelvtudományt: Ritschlnek a Plautusra vonatkozó munkáit nyelvészetieknek is lehet nevezni;

ezen a területen azonban a filológiai kritika egy szempontból hiányos: túlságosan szolgai módon tapad az írott nyelvhez, és megfeledekzik az élő nyelvről; kutatásait egyébként csaknem teljesen a görög–római ókor tölti ki.

A harmadik szakasz akkor kezdődött, amikor felfedezték, hogy a nyelveket egymással össze lehet hasonlítani. Ez volt az összehasonlító filológia vagy „összehasonlító nyelvtan” kezdete.” (de Saussure 1967: 17–8)

A továbbiakban Saussure kiemeli Georg Curtiusnak, a neves grecistának el-évülhetetlen érdemeit az összehasonlító nyelvészet és a klasszikus filológia viszonyának tisztázásában: „Curtius, az elsősorban a *Grundzüge der griechischen Etymologie* (1879) című művéről ismert kiváló filológus, egyike volt az elsőnek, akik az összehasonlító nyelvtant a klasszika-filológiával összebékítették. Az utóbbi bizalmatlansággal figyelte az új tudományág fejlődését, és ez a bizalmatlanság kölcsönössé vált” (de Saussure 1967: 19).

8.3. A strukturalizmus és a filológia kapcsolata.

8.3.1. A Saussure tanításából kinövő strukturalista nyelvészeti irányzatok közül kétségtelenül a koppenhágai glosszematikus iskola távolodott el leginkább a (klasszikus) filológiai hagyományoktól. Viggo Brøndal és Louis Hjelmslev nyelvelméletükben abból indulnak ki, hogy a múltból ránk hagyományozódott formája a grammatikának a **logika** szemszögéből nem tekinthető adekvátnak. Ugyanakkor tény, hogy Hjelmslev, aki indogermanisztikai tanulmányai mellett a finnugor és a kaukázusi nyelvekkel is foglalkozott, éppen az ókori kategoriális grammatika legnagyobb vívmányát, a szóosztályokat (a „beszédrészeket”) vizsgálja, és kísérli meg újra definiálni; ugyanezt teszi Brøndal is. Mindkét nyelvész számára elvi kérdés, hogy a grammatikának egy olyan transzparens, logikailag tartható rendszerét konstruálják meg, amelynek át kell ölelnie mindazokat a hagyományos grammatikai fogalmakat, kategóriákat, amelyeket a korábbi nyelvtudomány tisztán empirikusan, vagyis a nyelv és nem a logika nézőpontjából definiált. Tehát: a filológia produktumait rendelik alá a logika követelményeinek.

8.3.2. A Vilém Mathesius körül szerveződő prágai iskola központi kutatási területe a funkcionális hangtan, a fonológia. Egy olyan új diszciplína jön létre, amely első pillantásra szinte a semmiből, elméleti hagyományok híján építkezik. A (prágai) fonológiának is kimutathatóak azonban a tudománytörténeti/filológiai előzményei. Már az ókori India nyelvelmélete számára ismert a fonéma fogalma (ez nem mondható el a kortárs görög nyelvészetről), Henry Sweet és Jan Baudouin de Courtenay munkássága pedig megvetik az alapjait az „új” tudományágnak. Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj 1939-ben megjelent *Grundzüge der Phonologie* című kiváló munkájában a fonológia új terminológiáját dolgozza ki. Saussure rendszerszerű szemléletének hatása egyértelmű, amikor Trubeckoj a fonológiai oppozíciók rendszeréről vagy a fonéma tartalmának meghatározásáról értekezik, így az új fonológiai vizsgálat módszere is szervesen kötődik a filológiai hagyományhoz.

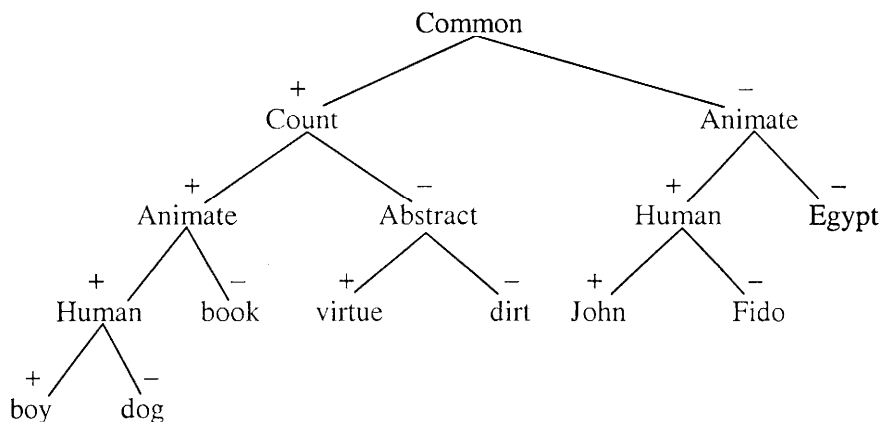
8.3.3. Az amerikai deskriptív nyelvészet legnagyobb képviselője, Leonard Bloomfield 1933-ban megjelent *Language* című művében a nyelvhasználattal kapcsolatban tárgyalja a filológia szerepét. A 2. fejezet 1. pontjához írott jegyzetében éles különbséget tesz a filológia és a nyelvészet között: „The term *philology*, in British and in older American usage, is applied not only to the study of

culture (especially through literary documents), but also to linguistics. It is important to distinguish between *philology* (German *Philologie*, French *philologie*) and *linguistics* (German *Sprachwissenschaft*, French *linguistique*), since the two studies have little in common.” (Bloomfield 1984: 512) A fenti idézetből kitűnik, hogy Bloomfield a filológia fogalmát szűken értelmezi. Ha szemügyre vesszük a *Language* egyes fejezetcímeit és a név- és tárgymutatót (Index), kiderül, hogy Bloomfield éppen a filológiai hagyományban kikristályosodott fogalmakkal dolgozik, ezeknek a fogalmaknak adja részben új értelmezését; azt is látnunk kell, hogy a nyelvi leírása nyelvelmélet két évezredes vívmányait gazdagon építi be egy olyan munkába, amely egyébként a maga jogán válik egy új korszak bibliájává a nyelvtudomány történetében. Legyen elég itt csak a hagyományos értelemben vett szóosztályok fogalmát példának felhozni: „We shall see that the great form-classes of a language are most easily described in terms of *word-classes* (such as the traditional „parts of speech”), because the form-class of a phrase is usually determined by one or more of the words which appear in it.”, illetve máshol: „The term *parts of speech* is traditionally applied to the most inclusive and fundamental word-classes of a language, and then, in accordance with the principle just stated, the syntactic form-classes are described in terms of the parts of speech that appear in them. However, it is impossible to set up a fully consistent scheme of parts of speech, because the word-classes overlap and cross each other.” (Bloomfield 1984: 190 és 196)

9. A transzformációs (generatív) grammatika is szorosan kötődik mind nyelvelméletében, mind módszertanában, mind terminológiájában a (nyelvészeti) filológiai hagyományhoz. Noam Chomsky úttörő jelentőségű művében (*Syntactic structures*, 1957) a transzformációs újraírási szabályokban alkalmazott szimbólumok a korábbi strukturalista (közvetlen összetevős) elemzés fogalmaihoz kapcsolódnak; a transzformációs grammatika tehát a hagyományos értelemben vett szóosztályok kategóriáival dolgozik. A szerkezeti homonímia jelenségcsoport, amelyet Chomsky először a fonológia síkján tárgyal, ismert (és elemezhető!) a hagyományos leírás számára is. (A transzformáció bevezetésének szükségességét a nyelvi leírásba tehát egy olyan jelenség újrafelfedezése kényszeríti ki valószínűleg, amelyet elsőként a filológiai hagyomány fedezett fel magának és írt le adekvát módon a maga eszközeivel.) A kérdő mondatnak a kijelentőből, a tagadónak az állítóból, a passzív szerkezetnek az aktívból való levezethetősége sem originális generatív felismerés, hiszen a hagyományos leírás, az iskolai nyelvtanok is számot adnak erről. A transzformáció fogalma, technikája visszavezethető a 17. századi Port Royal grammatikára; az *Ableitung* a 19. századi történeti nyelvészet egyik központi fogalma és technikája. Karl Christian Reisig már az 1820-as években rájön arra, hogy a jelentések nem függetlenek egymástól, levezethetők egymásból. Ezzel szemben Chomsky 1957-ben még csak bizonyos nyelvi formák, szerkezetek levezethetőségét bizonyítja, a jelentésnek a nyelvi leírásból való kizárása mellett. Ami a generatív grammatika, a generatív nyelvszemlélet elméleti megalapozását illeti, Chomsky csak az 1965-ös modellben (*Aspects of the Theory of Syntax*) ad számot saját tudománytörténeti, valójában filológiai

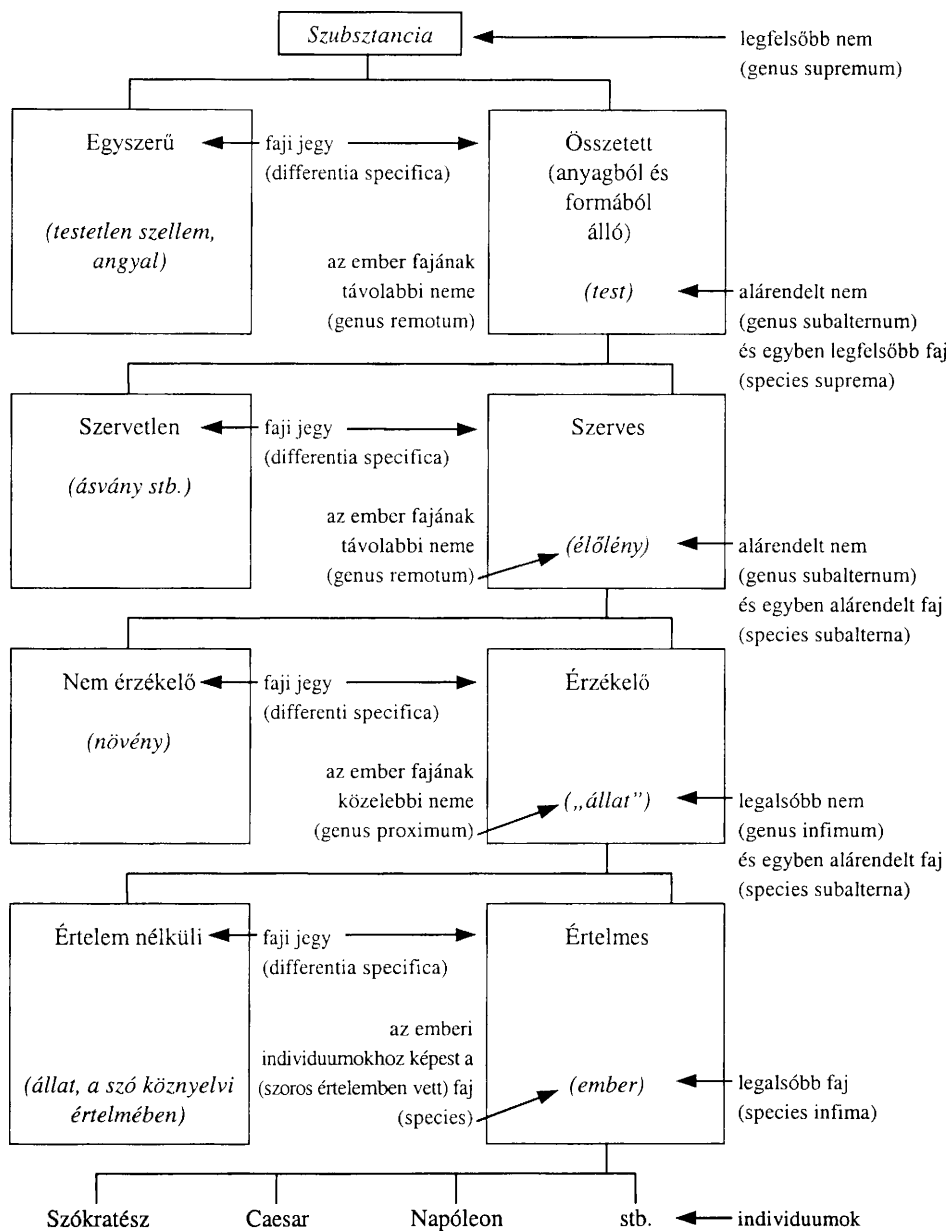
előzményeiről: a nagy szellemi előd Wilhelm von Humboldt. (Egyértelmű, hogy a *generatív* műszo Humboldt *erzeugend* terminusának tükörfordítása.)

Katz-Fodor 1963-ban (*The Structure of a Semantic Theory*) a két- vagy többértelműségnek a szerkezeti homonímia melletti másik fő típusával, a lexikális homonímiával foglalkozik. Ez a jelenség régóta ismert a hagyományos jelentéstanban. Katz-Fodor a szó jelentését bontja elemekre. Az újgrammatikus Hermann Paul szerint a szó jelentése összetett, elemekre bontható. Katz-Fodor szerint a szó jelentésének van egy grammatikai és egy szemantikai része. A szemantikai részen belül két réteg különül el egymástól: szemantikai jelölők (markers) és megkülönböztető jegyek (distinguishers). Chomsky áttemeli, beépíti Katz-Fodor szemantikai elméletét 1965-ös modelljébe. Vessük most egybe Chomsky alábbi ágrajzát a „porphürioszi fával” (amely az Arisztotelész logikai műveihez kommentárt készítő görög neoplatonista filozófustól, Porphüriosztól (232–301) származik)!

(Chomsky 1965: 83)

Katz-Fodor jelentésemellete és Chomsky jelentős felismerése az Aspects-ben, miszerint a szóosztályokat éppen olyan elvont tartalmi jegyek (szemantikai markerek) segítségével lehet subkategorizálni (complex symbols), mint amelyekkel a szó jelentésének szemantikai részében operálunk a distinguisher-szint előtt, magának a **subkategorizációnak** a felfedezése teszi lehetővé annak a mintegy 1800 éves kérdésnek a megválaszolását, amelyet az ókori görög nyelvészeti/filológiai hagyomány már említett nagy alakja, Apollóniosz Düszkolosz fogalmazott meg először szintaxisában: hogyan függ össze egymással a szó, a kategória és a szerkezet? A szintaxis (az általános/elméleti nyelvészet) legfontosabb problémáját sejtí meg az ókori grammatikus, amelyet éppen a generatív nyelvelmélet első nagy korszaka old meg. A megoldás azért lehetséges, mert Apollóniosz Düszkoloszhoz hasonlóan Chomsky nyelvelmélete 1965-ben még mentes a logikai szemlélettől, a mélyszerkezetben is elfogadja a hagyományos értelemben vett kategóriák, a klasszikus szóosztályok létjogosultságát, azaz koncepciója beleolvad a filológiai hagyományba.

(Turgonyi 1993: 18)

Az Aspects-ben a levezetés után a jelentés is visszakerül a nyelvi leírásba. (Láttuk, hogy mindkét fogalom központi szerepet játszik a hagyományban, első-sorban a történeti nyelvészetben.) Ugyanakkor megindul egy olyan folyamat, amely éppen a legrégebbi grammatikai kategóriákat, a filológiai hagyomány ad-

dig általánosan elfogadott, soha meg nem kérdőjelezett fogalmait, a hagyományos értelemben vett szóosztályokat elemzi újra, vizsgálva ezek érvényességét a generatív koncepció által feltételezett mélyszerkezetben. Dolgozatok egész sora íródik meg annak bizonyítására, hogy a szóosztályok érvényessége megszűnik a mélyszerkezetben, helyük, funkciójuk ezek után csak a felszíni szerkezetben van. A sort Chomsky nyitja meg 1965-ben, amikor a jelzői funkciójú melléknévről bizonyítja annak pusztán felszíni szerkezeti érvényességét. A Port Royal grammatika *Dieu invisible a créé le monde visible* elhíresült példamondata a filológiai előzménye Chomsky elemzésének. (A melléknév egyébként sokáig nem önálló szóosztály, az onoma, illetve a nomen része; csak a spekulatív grammatika korában, a 12. században választják külön a főnevet és a melléknevet mint önálló szóosztályokat: nomen substantiale v. substantivum és nomen adiectivum.)

A 2.1. pontban láttuk, hogy a nyelv logikai szemlélete forrása, ugyanakkor kerékkötője is volt a filológiai szemlélet kialakulásának. A logikai szemlélet veti meg az ókori (görög) grammatikai gondolkodás alapjait; újra feltűnik a középkorban (spekulatív v. modista grammatika) és az újkorban (Port Royal grammatika). Mind a modisták, mind a Port Royal (Claude Lancelot és Antoine Arnauld) számára a fő probléma éppen a hagyományos értelemben vett kategóriák, a szóosztályok definiálása a logika szemszögéből. A transzformációs (generatív) grammatika a nyelv filológiai szemléletéből nő ki, és csak 1965 után válik benne meghatározóvá a logikai szemlélet. (Egyébként a logikai szemléletűvé vált generatív grammatika megtart számos olyan grammatikai fogalmat, terminust, amelyek a filológiai hagyomány produktumai.)

10. A hagyományos nyelvi leírás tudományos létjogosultsága a nyelvtudomány generatív korszakában.

Mi a hagyományos nyelvi leírás? A hagyománynak, amennyiben a hagyományt legtágabb értelmében, a nyelvtudomány történetével azonosítjuk, részét képezik természetesen a logikai szemléletű grammatikák, nyelvelméletek is. Ugyanakkor éles határvonalat húzhatunk a filológiai (ezen belül a történeti) és a logikai szemléletű grammatikák között. Mint láttuk, a nyelv filológiai szemlélete a nyelvet önmagából kiindulva, önmagáért vizsgálja, írja le (legyen az akár a nyelv állapota, akár a nyelv története), míg a nyelv logikai szemlélete általában ugyan konkrét nyelvi anyagból kiindulva, de a logika szabályait alkalmazza a nyelv leírásakor, a nyelv (a nyelvi rendszer) immanens szabályainak detektálása helyett egy már meglévő szabályrendszert „húz rá” a nyelvi anyagra. A logikai szemlélet szélsőséges változatában a nyelv szabályrendszerében a logika szabályrendszerét véli felfedezni. A különböző leírási szemléletek hullámmása a nyelvtudomány történetében azt mutatja, hogy a nyelv filológiai és logikai szemlélete körül kristályosodtak ki a nyelvi leírás fő nézőpontjai az ókortól napjainkig. A kategoriális grammatika kialakulásának folyamata nem olvasztotta magába nyomtalanul a logikai szemléletet: a logikai szemlélet a maga régi jogán újra és újra megjelenik a nyelvi leírásban. Mondhatnánk azt is, hogy a grammatika történetét a filológiai és a logikai szemlélet szakadatlan párharca alakította és

alakítja ma is. Kétségtelenül más eredményeket, megoldásokat várhatunk a filológiai szemlélettől, mint a logikaitól. Kérdés, hogy a logikai szemlélet alapján közelíthetünk-e egyáltalán **adekvát** módon a nyelvhez/a nyelvi rendszerhez? A két szemlélet közötti vetélkedést valójában annak kellene eldöntenie, hogy találunk-e olyan jelenségeket/jelenségcsoportokat a nyelvi rendszerben, amelyekkel az egyik vagy a másik szemlélet „nem tud mit kezdeni”. A hagyományos leíró nyelvészek nyilván mindig is igyekezni fognak azt bizonyítani, hogy nincs olyan jelenség a nyelvi rendszerben, amelyet a hagyományos (filológiai) technikák ne tudnának adekvát módon megragadni, leírni, és amelyeket a logikai szemlélet a nyelvi rendszer belső, valóságos összefüggéseitől idegen módon próbál magyarázni.

Itt és most csak annyit állíthatunk erről a rendkívül bonyolult elméleti és gyakorlati problémáról, hogy a hagyomány, a filológia szerepe a nyelvi leírásban nem ért véget a 19. században, a logikai szemléletnek a 20. század végén bekövetkezett térhódítása ellenére jelen van, jelen kell legyen a leírásban.

11. Összegzés, kitekintés.

11.1. A tanulmányban a filológia hagyományos értelmezése mellett igyekeztünk rámutatni arra, hogy a nyelv filológiai szemlélete milyen funkciót töltött és tölt be ma is a nyelvi leírásban – szemben a nyelv újra és újra felbukkanó logikai szemléletével. A címben szereplő kérdést feltehetnénk így is: Szükség van-e a filológiai szemléletre a nyelvi leírásban? A kérdésre határozott **igen** a válasz.

11.2. A filológia pozícióvesztésének tudománytörténeti okát a nyelvi leírásnak az állapot felé fordulásában találtuk meg. A 19. századi történeti nyelvészet második (újgrammatikus) korszakában kezd csökkenni a filológia jelentősége.

11.3. Ami a filológia pozíciójának hanyatlását, a hanyatlás felgyorsulását illeti, ennek a 20. századi, több évtizedes folyamatnak a kiváltó okát elsősorban abban kereshetjük, hogy az első világháború után a nyelvészeti kutatások súlypontja áttevődött az óceánon túlra, az Amerikai Egyesült Államokba. A deskriptív és a generatív nyelvészet a tudományos értekezésnek egy új típusát hozta létre, amelyet az „amerikai típusnak” nevezhetünk – szemben az „európai típussal”, a hagyományos, filologizáló, gyakran „mikrofilologizáló” disszertációs technikával. Az értekezés amerikai típusára az Egyesült Államok társadalmi-gazdasági életének egyik fő jellemzője, a lényegre törés, a gyakorlatiasság, a pragmatizmus nyomta rá bélyegét. Amíg Európa csendesen sűtkérezik a hagyomány még mindig melengető fényében, addig Amerika számára a jelen, még inkább a jövő lehet csak a kérdés. (Itt és most pusztán megemlítjük ezt az érdekes jelenséget, amelynek beható vizsgálatát feltétlenül el kell végezni.)

11.4. A nyelv filológiai szemlélete a logikai szemlélettel áll szakadatlan harcban. A filológia **relatív** helyzete tehát annak függvénye, hogy a nyelvtudomány egy adott korszakában a logikai szemlélet uralkodóvá válik-e vagy sem.

A filológia **abszolút** helyzetét a nyelvi leírás hagyományának folytonosságából vezethetjük le. A 20. század végén olyan fogalmakkal operál, olyan fogalmakat vizsgál, határoz meg újra a nyelvtudomány, amelyek az immár 2500 éves (filológiai) hagyományban alakultak ki. (Kérdés: leírható-e egy nyelv adekvát módon olyan fogalmak segítségével, amelyek nem produktumai sem a filo-

lógiai, sem a logikai szemléletnek? Elkezdődhet-e ismét, újraíródhat-e a nyelvi leírás története?)

11.5. August Friedrich Pott álma, követelése a **Gesamtphilologie** – a történeti szemléletű filológus/nyelvész a nyelvmemlékek megőrzőjét és magyarázóját látta benne.

Jelen tanulmány más megvilágításba helyezi, lényegesen tágabban értelmezi a filológia fogalmát. Mindamellett Pott álma és követelése ebben az új értelmezésben is időszerű.

SZAKIRODALOM

Akadémiai Kislexikon. Első kötet, A–K. Budapest, 1989. 574–5.

Arens, H.: Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Freiburg/München, 1969. 234. (Az eredeti mű: Pott, A. F.: Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen. [...] 2 kötet. 1833–1836.)

Bloomfield, L.: Language. Reprint. Chicago, 1984. 512. (Először megjelent: New York, 1933.)

Chomsky, N.: Aspects of the Theory of Syntax. Second printing. Cambridge, Massachusetts, 1965. 83.

The Collins concise dictionary of the English language. Second edition. Latest reprint. Glasgow, 1989. 857.

de Saussure, F.: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1967. 17–8.

Turgonyi, Z.: A filozófia alapjai. Budapest, 1993. 18.

Új Magyar Lexikon. 2, D–F. Harmadik, változatlan lenyomat. Budapest, 1960. 349.

Wahrig, G.: Deutsches Wörterbuch. Német értelmező szótár. Teljesen átdolgozott, új kiadás. Budapest, 1990. 989.

Gecső Tamás

SUMMARY

Gecső, Tamás

Is philology necessary?

The present paper throws a new light upon the notion of philology: this notion is defined in a wider sense. Besides the traditional interpretation of philology it is shown by the author that the philological view of language has been playing a specific role in linguistic description – versus the logical view of language. Philology has lost its previous position in linguistic description. This fact can be explained by the growing importance of the description of the state versus the history of language. The philological view of the language carries on a constant struggle with the logical view. The relative position of philology depends on the status of the logical view in a given period of linguistics. The absolute position of philology can be deduced from the continuity of the tradition of linguistic description.

Néhány megjegyzés a „természetes nyelv” fogalmának értelmezéséhez

A „természetes (emberi) nyelv” nevének elsődleges deszignátuma az objektív valóság meghatározott összetevője, nem pedig a fogalmi valóságé. Más-képpen fogalmazva, „az emberi nyelv” egy olyan lét, amely nem lehet sem ideális, sem absztrakt objektum vagy rendszer. Tehát ennek a névnek az elsődleges deszignátuma nem más, mint a valódi lét. A valóság síkján „az emberi nyelv” egyszerűen a valódi (élő) emberek bizonyos komponense, ami azt jelenti, hogy az emberi nyelv egy konkrét lét, amely az egyes emberek agyának (az elmének) meghatározott tulajdonságát képezi. Ez a megállapítás azt implicálja, hogy a természetes nyelvek nem önállóan és nem autonóm módon funkcionáló objektumok (rendszerek). Az emberi nyelv egy adott személynek (embernek) elválaszthatatlan komponense, amely minden embernek a leglényegesebb alkotórésze. A természetes nyelv az emberi lény konstitutív tulajdonsága. Ez azt jelenti, hogy a természetes nyelvek nem létezhetnek az emberek nélkül, és fordítva, az emberek sem létezhetnek a nyelvek nélkül. A nyelv nem valami hozzáadott kiegészítője az embernek, hanem azoknak a tulajdonságoknak a halmazához tartozik, amelyek az ember lényegét adják. Az ember kezdettől fogva nyelvi lény. A korlátozott vagy sérült „nyelvi komponenssel” rendelkező személyek nem a szabályt, hanem a kivételt képezik. Az így értelmezett természetes nyelv nyilvánvalóan nem eszköz, hanem az ember bizonyos fajta mechanizmusa, berendezése, „szerve”. Ez azonban semmilyen esetben sem lehet olyan mechanizmus, amely csak az emberek közötti kommunikációt biztosítja. A természetes nyelv mindenekelőtt és elsősorban olyan mechanizmus, amely lehetővé teszi az egyes személyeknek és a személyek révén az egyes embercsoportoknak, végső soron pedig az egész emberiségnek mind a kognitív, mind pedig a gyakorlati fejlődését. A természetes nyelv egyidejűleg olyan mechanizmusnak tekinthető, amely az ember intellektuális vívmányait rögzíti, dokumentálja. A nyelv tehát nemcsak az **interszónális kommunikációt**, hanem az **interszónális kogníciót** is biztosítja.

Az egyes emberek nyelve nemcsak az agyukban internalizált operációs szabályrendszerből (gyakorlati tudásból) áll, hanem másfajta tudást is feltételez, nevezetesen a már korábban elsajátított (mindenekelőtt a lexémikus és a morfé-mikus, de nagymértékben a szintaktikai és szövegbeli) kifejezésalakoknak, valamint szemantikai és pragmatikai funkcióiknak a tudását. Hangsúlyozni kell, hogy minden konkrét nyelv egy kisebb vagy nagyobb terjedelmű tudásból, egy specifikus (mentális és egyben intellektuális) operációs képességből, valamint a megfelelő izomkészségből tevődik össze. Azok az „elméletek”, amelyek azt sugallják, hogy a természetes nyelv elsődlegesen az emberi agyon kívül létezhet/ létezik, tévesen értelmezik a nyelv természetét. Az emberi nyelvek valódi természetét hamis fényben mutatják be azok is, akik különféle koncepciók révén absztrakt rendszereknek vagy ideális, illetve társadalmi létnek tekintik őket. Teljesen irracionális az a nézet is, hogy az emberi nyelvek elsődlegesen a szótárakban, könyvekben, feliratokban vagy a nyelvi közléseket rögzítő más formákban léteznek. Bármilyen (emberi) tudás, így a nyelvtudás is létezik és létezhet kizá-

rólag a konkrét emberi agy (elme) meghatározott (specifikus) tulajdonságaként. Ez bármilyen, konkrét nyelvvel összefüggő képességre is vonatkozik. A konkrét emberektől elszakítva nem létezik, és a dolgok természeténél fogva nem is létezhet semmilyen valódi tudás és semmilyen (emberi) képesség. A konkrét emberek kivül, tehát tőlük függetlenül csak az alkotójuk tudását képviselő (reprezentáló) nyelvi kifejezések vagy művek létezhetnek, de hozzá kell tenni, hogy az emberi művek és a kifejezések nem azonosak az emberi tudással. Ezek különböző dolgok.

Azokat a nézeteket, amelyek szerint a természetes (emberi) nyelv a nyelvi kifejezések valamilyen külső, externalizált halmazában keresendő, a fentiek tükrében tévesnek kell tekintenünk, mivel a létrehozott (aktuális) szavak, mondatok, szövegek úgy viszonyulnak a valódi emberi nyelvhez, mint bármilyen termék a termelési programjához, amely alapján ezt a terméket legyártották. Ebben a tekintetben megengedhetetlen az emberi nyelvet a nyelvi mechanizmus kimenetét képező szavak, mondatok vagy szövegek halmazával azonosítani. Semmilyen (külső) szótárak és semmilyen szöveggyűjtemények, függetlenül attól, hogy milyen módon és milyen mennyiségben készítették (rögzítették) őket, nem tartalmazzák a természetes nyelvet. Igaz viszont az, hogy minden nyelvi kifejezés, mint nyelvi képződmény, természeténél fogva csak bizonyos mértékben tükrözi a valódi nyelvet, azaz az adott alany meghatározott tudását és képességét.

Egyetlen nyelvi kifejezés sem tartalmaz semmi mást (a rögzítési módon, azaz a fonikus, grafikus vagy a mágneses szubsztancián kívül), csak azt, amiből áll. Ezt azt jelenti, hogy nem tartalmazza sem a nyelvet, amely alapján létrehozták, sem „saját” jelentését. A nyelvi kifejezéseknek a jelentése tükrözi az adott alannak a róluk alkotott tudását, amely főként a kifejezések alakjára és a hozzájuk rendelt referenciális (reprezentációs) funkciójára vonatkozik. Ennek a funkciónak köszönhetően képesek vagyunk előhívni azt az információt, amelyet az adott nyelvi jel (szó) takar (szimbolizál). Tehát a nyelvi jelek tulajdonképpen csak az **előhívó jelszavak** szerepét töltik be, a „fájl”-nevekhez hasonlóan a komputeres technikában. Az adó által felhasznált nyelvi jel (például *virág, kutya, ló, vizsla, erdő, demokrácia* stb.), mint szubsztanciális kódszekvencia aktiválja a vevőben azt az információs mezőt, amely belső információs univerzumának (tárolójának) egy meghatározott szintű fragmentumát képezi. Egy ilyen szimbólum (amely a **hiperonima** szerepét tölti be a neki alárendelt információk viszonylatában, amely információk ebben az esetben a **hiponimák** funkciójában szerepelnek) nagy **határozatlansággal** rendelkezik azokhoz az információkhoz képest, amelyek az általa megjelölt (megnevezett) információs mezőnek a terjedelmét adják meg. Így, a szóban forgó információs mezőnek minden egyes összetevője mindig határozottabb (konkrétabb) lesz a hiperonimájukhoz viszonyítva. Ebben a kontextusban érdemes lenne újragondolni az úgynevezett szószemantikának a mondatszemantikához fűződő viszonyát. Informatikai fogalommal élve azt mondhatjuk, hogy **a természetes nyelv nem más, mint a konkrét emberek agyának (elméjének) a szoftvere (operációs potenciálja)**. Mint ilyen, a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhetetlen, de megnyilvánul hordozója meghatá-

rozott képességeiben. A nyelvi potenciálnak bizonyos „adagját” az ember a „természetből” kapja meg, azaz a genetikai átadás során. Ez minden ember **faji „felszereltségének”** (programjának) a komponensét képezi. Ez nem jelenti azonban azt, hogy minden ember egyforma „nyelvi felszereltséggel” születik. Ellenkezőleg, ez egyénileg differenciált jelenség. Az úgynevezett nyelvelsajátítás a szóban forgó „nyelvi felszereltségnek” a továbbfejlesztését és/vagy konkretizálását jelenti. A nyelvet nem lehet elsajátítani „kívülről”, mivel „kívül” nem létezik semmilyen természetes nyelv. Minden emberi nyelv valakinek a nélkülözhetetlen tulajdonsága. A nyelvelsajátításról csak metaforikus értelemben beszélhetünk. Valójában minden embernek ki kell alakítania, ki kell fejlesztenie a saját nyelvét. Tény azonban az, hogy ez nagymértékben azoknak a személyeknek a mintájára történik, akiket megfigyelünk, és akikkel kapcsolatban állunk. Nem tartható azonban az a nézet, hogy mindenki ugyanazt a közös nyelvet reprodukálja, mivel minden emberi nyelv egyéni nyelv.

Itt megfogalmazott álláspontunknak megfelelően, az emberi nyelvet meg kell különböztetni, mint: (1) az emberek bizonyos értelemben vett faji tulajdonságát, amely minden ember számára közös tulajdonság; (2) bizonyos genetikai potenciált, azaz az egyes konkrét személyek „nyelvi felszereltségét”; (3) az adott személynek azon konkretizált tulajdonságát, amely az örökölt (természetes) nyelvi potenciál fejlődésének (szocializáció) az eredménye, és (4) olyan tulajdonságot, amely az adott embercsoportra vagy emberi közösségre jellemző. Ez azt jelenti, hogy a „természetes nyelv” mint kifejezés többféle módon értelmezhető.

Minden konkrét emberi nyelv szükségszerűen mindig bizonyos tudást és bizonyos képességeket is magában foglal. Természetesen, semmilyen tudás és semmilyen képesség nem létezhet önállóan.

Az emberi nyelv, mint az emberi agy (fejlett) tulajdonsága, egy tetszőleges személy gyakorlati képességeinek azon készleteként értelmezhető, amely alapján képes: (1) létrehozni meghatározott típusú kifejezéseket (struktúrákat) és ellátni azokat a megfelelő szubsztanciával; (2) e kifejezések segítségével megvalósítani a meghatározott kommunikációs célokat, azaz bizonyos eszközként használni ezeket a kifejezéseket; (3) a kifejezésekhez hozzárendelni meghatározott értékeket, mindenekelőtt a jelfunkciókat; (4) felismerni a más személyek által továbbított hasonló kifejezéseket, azaz azonosítani és differenciálni őket; (5) felismerni és megérteni az ezen kifejezésekhez rendelt funkciókat, a velük kapcsolatos értékeket, mindenekelőtt pedig a jelentésüket.

Most próbáljunk elgondolkozni azon, hogy a fentiek értelmében, milyen következtetések vonhatók le az emberi nyelv ontológiai státuszára vonatkozóan. Úgy tűnik, hogy (nagyságától és minőségétől eltekintve) bármely emberi közösség nyelvét kétféle módon értelmezhetjük: (1) **logikai metszetként**, azaz az összes egyéni nyelvben megnyilvánuló közös részként (invariánsként) vagy (2) **logikai unióként**, azaz az összes élő tagok nyelvének összességéként. Mivel az első (1) értelmezés bizonyos absztrahálást (= általánosítást) jelent, így csak ebben az értelemben beszélhetünk a nyelvről mint absztrakt létről, tehát csak az általunk létrehozott konstruktum szintjén. Egyelőre a nyelvtudomány nem egységesen minősíti a nyelveket. Általában nyelven az első interpretációs lehetőséget értik,

azaz mint az adott közösséget képező összes tag nyelvének a közös részét, de részben a második értelmezés szerint is, elemekből álló bizonyos halmazként. A grammatikák, szabály szerint az első (1), a szótárak pedig általában a második (2) felfogást követik, de ez általában nem következetesen, nem is tudatosan történik.

Hozzá kell tenni, hogy az adott kisebb vagy nagyobb közösségnek a nyelve csak akkor létezik (a valóságban), ha valóban léteznek (élnek) ennek a közösségnek a tagjai. A lengyelek vagy a magyarok által internalizált latin vagy görög nyelv nem tekinthető az ókori rómaiak vagy görögök nyelvének. Hasonló módon azt mondhatjuk, hogy csak az élő lengyelek vagy magyarok stb. nyelve létezik, de nem létezik ugyanolyan értelemben a már nem élő lengyelek vagy magyarok nyelve. Egészen más kérdés vetődik fel azzal a ténnyel kapcsolatosan, hogy a valaki vagy valakik által létrehozott és megfelelő módon rögzített kifejezések, szövegek alapján, azaz az explicit tudás alapján, képesek vagyunk valamilyen mértékben rekonstruálni (modellálni) alkotójának/alkotójuknak a nyelvét, azaz az implicit tudását. Ezzel a témával kapcsolatosan azt lehetne mondani, hogy ez a tény mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy az emberek agya nagymértékben analóg módon működő berendezés, de sokkal gazdagabban van „felszerelve” a „természet által”, mint ahogy eddig a hagyományos nyelvészet feltételezte.

Egy adott személynek, azaz egy konkrét embernek a nyelvét a nyelvészeti hagyománynak megfelelően **idiolektusnak** szokták nevezni. Egy tetszőleges közösségnek vagy embercsoportnak a nyelvét az első (1) értelmezés szerint **közös polilektusnak**, a második (2) értelmében pedig **kollektív polilektusnak** fogjuk nevezni. Egy tetszőleges etnikai közösségnek a polilektusát **etnolektusnak** nevezhetjük. Az etnolektusok egy specifikus kategóriáját az úgynevezett **nemzeti nyelvek**, azaz a **nációlektusok** képezik. Egy meghatározott etnolektusnak bizonyos variánsai a megfelelő **szociolektusok**, azaz az ugyanahhoz az etnikai közösséghez tartozó különböző csoportok, rétegek vagy társadalmi osztályok polilektusai. A meghatározott etnolektusok bizonyos variánsainak tekinthetjük a **dialektusokat** is, ami nem jelenti azonban azt, hogy a szociolektusok és a dialektusok egyforma kategóriák. A dialektusok és a szociolektusok nem azonos elvek alapján meghatározott közösségek polilektusai. Az első esetben területi, a másodikban pedig társadalmi közösségekről van szó.

SZAKIRODALOM

Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései.* (szerk.: Nyomárkay István). ELTE. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

*Bańcerowski, Janusz***Some remarks on the interpretation of the notion ‘natural language’**

In terms of the author's position expounded in this paper, human language is (1) a species-specific characteristic of human beings, one that is a common property of all humans; (2) a certain genetic potential, i.e. the ‘linguistic endowment’ of each concrete individual; (3) a concretized property of the given individual that results from the development (via socialization) of his/her inherited (natural) language potential; and (4) a property that is characteristic of a given group or community of people. It appears that (quite apart from its size and quality) the language of each human community can be interpreted in two different manners: (1) as a **logical section**, i.e. the shared (invariant) part of all individual languages involved, or (2) as a **logical union**, i.e. the total of the languages of all living members of the community. Given that interpretation (1) entails a certain operation of abstraction (or generalization), this is the only coherent way in which language as an abstract entity can be construed, on the level of a theoretical construct created by the linguist.

Népi növényneveink

A népnyelvi bűvárlat módszere című (Bp., 1936) szép könyvében írja Csűry Bálint: „Mit érne az a természettudomány, mely bűvárlata tárgyául csupán a parkok és kertek dísznövényeit és nemesített virágait választaná, de nem törődne a mezők, rétek, erdők vadon tenyésző virágaival és növényvilágával? Ha a nyelvbűvárlat csak a köznyelvet veszi tárgyául, voltaképpen csak félmun-kát végez” (13).

A népnyelv figyelembevétele elengedhetetlen a növénynevek kutatása során. Szókészletünk egy rétegének, mégpedig egészen jelentős részének, a növényvilág terminológiájának névanyagára Priszter Szaniszló „Növényneveink” (Bp. 1998) c. hatalmas kötete az irányadó. Sajnos azonban nem gyűjti hiánytalanul egybe népi elnevezéseinket, melyekről máig nincs alapos összeállítás; kimentésüket a tájszótárakból, nyelvjárási tanulmányokból, tájnyelvi szövegekből, néprajzi közleményekből, természettudományi, mezőgazdasági, kertészeti folyóiratokból, illetve a századok során megjelent herbáriumokból, orvosbotanikai, gyógyszerészeti szakmunkákból, szótárakból, növényhatározókból kell elvégezni. Ezeknek az elnevezéseknek a kihalása fenyeget; kár volna értük, hiszen szókincsünk szegényedése az eredmény. Hivatalos használatban ritkák; szaknyelvi alkalmazásuk ugyanis nem problémamentes, hiszen a népi névadás legfontosabb motivációja az, hogy mire használható a jelölt növény (vö. *lépfű, kígyómarást gyógyító fű, bolhahalál, bagzófű, tetűfű, kosárfű, ostornyélfa, embererőfű, sör-árpa, farkasölőfű, takarmánytök, jósfű, báránypirosító, földi szappan* stb.). Vagy a növény morfológiai sajátossága volt a névadás indítéka (pl. *borjúorrú fű, ökörnyelv, farkasfog, gólyaorr, szeméremvirág, tölcsérfűrt, kardvirág, kakasláb* stb.) Nem különbözteti meg az egyes nemzetségbe tartozó fajokat (például egymástól rendszertanilag távol álló növényeket egyaránt *rózsának* nevez). Sajnos a linnéi nevezéktan szükségszerű elfogadása és adaptálása is elmélyítette a szakadékot a népi és a tudományos növényismeret között; a tudomány nyelve részben elidegenedett a köznyelvtől.

A szókészlet növényekre vonatkozó népi elemeinek megmentése érdekében – még reálgimnáziumi tanár korában – Beke Ödön, akinek tervei között szerepelt a magyar növény- és állatnevek etimológiai szótárának összeállítása, 1935-ben segítségért fordult a Magyar Nyelvőr olvasóihoz (Nyr. 64: 83), hogy gyűjtsék a növények és az állatok népi elnevezéseit. A kérelem az Országos Néptanulmányi Egyesület és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége mint megbízók nevében jelent meg, mivel munka közben kiderült, hogy alig van megbízható anyaggyűjtés. A neveken kívül a növényekhez fűződő hiedelmeknek, babonáknak, orvosló erőnek, szokásoknak és játékoknak, mondókáknak és versikéknek,

sőt a gyermekek adta neveknek a följegyzését is kérték, mert sokszor ezek adhatnak fontos fölvilágosítást a nevek eredetére.

Ennek a fölhívásnak annak idején lett is visszhangja, 1936-ban például a zilahi kollégium alsós diákjai több, mint 200 pontosan azonosított népi növénynevet gyűjtöttek a bihari, érmelléki, szatmári és szilágysági falvakban (az összegyűlt anyagot rendre beküldte és egy részét 1957-ben közzétette Vigh Károly /in: NyIrK. 1: 149–56/).

A nyelvjárási szókincsnek ezt a rétegét nem hanyagolták el a későbbi kutatásban sem. Magyar nyelvterületen a legalaposabb népi növénynévgyűjtésre Péntek János és Szabó Attila jóvoltából újabban Erdélyben került sor, két etnobotanikai útmutatójuk (Ezerjófű; Ember és növényvilág) nagyszerű tárháza a – főként kalotaszegi – nyelvjárási adatoknak. A növények megbízható azonosítását szolgálják a szemléletes rajzok, leírások és a népiek mellé a hivatalos (magyar és latin) elnevezések.

Mintaszerű Nagy Rózsának Nagyvátya község népi növényismeretéről írt tanulmánya (Adatok a baranyamegyei Nagyvátya növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. Magy. Népnyelv. IV. 1942: 268–308), mely szintén értékes adatforrása a néprajzosnak és a nevek gyűjtőjének, kutatójának. A szövegben előforduló népi nevekhez a szerző azok ejtési módját és a tudományos neveket is feltüntette.

A XIX. század végén jelent meg a Szinnyei-féle Magyar tájszótár, mely a népi növénynevek valóságos tárháza. Ugyanez vonatkozik az Új magyar tájszótár eddig napvilágot látott kötetekre is. Sok növénynevünk szóföldrajzi részének föltárásakor kiderült azonban, hogy még ennek a kivételesen alapos és modern munkának az anyagából is mennyi minden kimaradt! Elsősorban az „eldugottabb” helyeken megjelent nyelvjárási gyűjtések, folyóirati közlések, összefoglaló monográfiák eredményei nem kerültek be. Szerencsére a népi növénynevek természetszerűleg fontosak az etnobotanikai kutatásokban, de kedvelt témája a néprajzi tanulmányoknak is. Feltárásukért, egybegyűjtésükért sokat tettek az egyes nyelvjárási szógyűjtemények és szótárak szerzői (BaNyj., BüTsz., IpTsz., KkSz., MiTsz., OrmSz., SzamSz., SzegSz., SzlavSz., SzékNySz., Tsz., FelsSz., MNyj., Nyatl., FöTsz., ToNyj.).

Szintén jó lelőhelyei a népi növényneveknek azok a tanulmányok, amelyek foglalkozási ágak szókincsével, tájegységek nyelvjárásaival vagy éppen az ott élő emberek növényismeretével foglalkoznak (Péntek–Szabó, Herman: Pászt., Édes, Nagy, Zelnik, Gáspár, Kovács, Kótyuk).

Nem kevésbé fontosak a nyelvészeti (Nyr., MNy., NyK.) és a természettudományi, néprajzi folyóiratokban (SzegFüz., TermTudKözl., BL., KertFüz., Term., NéprÉrt., Ethn., Gyógysz., NövtanKözl., TermrajzFüz., ErdL., BotKözl. stb.) publikált idevágó gyűjtések, sőt néhány cikk, tanulmány is. Moesz Gusztáv (1873–1946) például, aki különböző vidékek népi növénynevei iránt egész munkássága alatt érdeklődést tanúsított. Már brassói tanár korában gyűjtötte a székel és csángó növényneveket, később az alföldi népi növényneveket és a mátrai gombaneveket. A kiváló botanikus ezzel jó szolgálatot tett a nyelvészetnek is (l. pl.: Székely és csángó növénynevek /MNy. 4: 29–34/, A Kiskunság és a Jászság néhány növényneve. /uo. 23: 67–70/).

Csapody Vera és Priszter Szaniszló közös munkája, a „Magyar növénynevek szótára” (Bp. 1966) és Jávorka Sándor „Magyar Flórája” is tartalmaz a hivatalos latin és magyar neveken kívül nagyszámú népi növénynevet, de sajnos átírva és földrajzi pontosítás, forrásmegadás nélkül.

Nem hagyták figyelmen kívül a nyelvjárási növényneveket a régiségben sem. A régi szójegyzékekben, szótárakban megőrzött elnevezések bekerültek a könyvnyomtatás korának füveskönyveibe, orvosbotanikai összefoglalásaiba, útmutatóiba. De a lexikológiai adatok mellett ebben az időben már gyűjtötték a tájnyelvi, népi kifejezéseket is. A XVI. században Szikszai Fabricius Balázs érdeklődéssel fordult a tájszók felé; „Nomenclaturá”-jába sokat felvett ezekből és a Hegyalja környéki szőlőnevekből. Csaknem 500 növénynevet, köztük kevésbé ismert népi neveket is tartalmazó művének 1590-es debreceni megjelenését számos további kiadás követte. A Szikszaitól gyűjtött népi elnevezések hatalmas mennyiségben, teljes alaki egyezéssel bukkannak föl Melius Juhász Péter 1578-ban Kolozsváron megjelent „Herbariumá”-ban. Melius orvosi füveskönyve 627 növényfajt sorol föl, és részben le is írja azokat, 1236 magyar növénynév felhasználásával. A népi növényismeret és a tudományos növénytan összefonódása ezzel a munkával kezdődött. Az ómagyar kor növényismeretének összegzésében, a későbbi korokra legnagyobb hatású alpműben megőrzött XVI. századi névanyagnak a magyar növénytani szakszókincs kialakításában kezdeményező szerepe volt.

Öt évvel Melius kolozsvári művének megjelenése után készült az első latin–magyar növénysszótárunk. Németújváron, 1583-ban került ki a nyomdából „Stirpium Nomenclator Pannonicus” címmel. (Ugyanez a 348 korabeli növénynevet tartalmazó jegyzék jelent meg 1584-ben Antverpenben a flóramű függelékeként.) A németalföldi Charles de l'Écluse vagy ismertebb latinos néven Clusius mecénása a pannóniai flóra kutatásában a híres törökverő Batthyány Boldizsár, a művelt, tudományoszerető mágus volt. A németújvári várúr környezetéhez és Clusius baráti köréhez tartozott az udvari tudós pap, Beythe István, aki Clusius gyakran elkísérte botanikai kirándulásain, és közölte vele a növények magyar neveit. (Az előszóban Clusius kiemeli Beythe István németújvári prédikátor érdemét ebben.)

Clusius másik fontos munkája, a „Fungorum in Pannoniis observatorum brevis Historia” 1601-ben jelent meg. Mindkét műve arról tanúskodik, hogy szerzőjük a vidéket járva följegyezte a növények népies neveit, kutatta szerepüket a nép körében, megörökítette a nevekhez fűződő mondákat. Kitűnő növényleírásain és természetű rajzain kívül ez a gyűjtőmunka az igazi érdeme. A szójegyzékek összeállításában, a népi növénynevek, gombanevek gyűjtésében Beythe István volt kiváló segítője, akinek határozott célja volt a sok „vulgaris nomina” lejegyzése. (Ő rendezte sajtó alá a németújvári kiadást is.)

A XVIII. század második felében jelent meg Csapó József „Új magyar füves és virágos könyv”-e (Pozsony 1775), és Veszelzski Antal „A' növény plánták országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy- is fa- és fűszeres könyv” (Pest 1798) című műve. Mindkettő a hazai flóra feldolgozása, ezért értékes a népi növénynévanyaguk. Csapó levelezésben állott az erdélyi polihiszttal,

Benkő Józseffel; 1783. dec. 15-én Debrecenben kelt levelében közli a „Nomenclatura botanicá”-val kapcsolatos észrevételeit, és beszámol arról, hogy „a’ Füveket szedegettem, neveiket falukban kérdeztem szegényektől és Prédikátoroktól”, végül több tájszó névadási motivációját is feltárja. Számunkra a legfontosabb az, hogy az „Új füves és virágos magyar kert” több, mint 1100 magyar népi növénynév lelőhelye.

Alapvető jelentőségű Benkő József „Nomenclatura botanicá”-ja, mely Linné fontos növényfajainak első magyar növénynévszótára. Pozsonyban, a Magyar Könyv-ház 1783. évi kötetében jelent meg. A növényvilág terminológiájának összeállításakor Benkő az addigi botanikai irodalom szókincsén kívül nagyszámú saját szóalkotására és az erdélyi népi elnevezésekre támaszkodott, ő maga is gyűjtötte ezeket. 1778-ban megjelent „Transsylvania” című munkájának harmadik részében Erdély flórájával foglalkozik. A növények tudományos terminusain kívül megjelöli azok népies magyar, román és német nevét is. Elsőnek foglalta össze körülbelül 60 növény román népies elnevezését.

A névadás indítékára is magyarázatot keres olykor, bizonyítja ezt egy 1784-ben Kazinczy Ferencnek írt levele, melyben többek között a *borostyán*, *N. boroszlán* és a *repkény* elnevezéseket tárgyalja. Hogy milyen körülmények között gyűjtögette és választotta ki közlésre a tájszavakat, a népi eredetű növényneveket, azt jól mutatja a következő részlet: „A’ mi illeti a *Hedera Poeticá*t, készen vagyok annak neve a’ Székelyeknél, kik Igaz Magyar Nyelvel szoktunk születetni. *Repkény-fa* nálunk az ő neve, úgy tetszik, az egyéb fákra való fel-folyásától avagy repülésétől. ... Hallottam először, mintegy két esztendővel, Csíki Székelyektől; de nem vettem bé mindjárt, vélvén hogy csak valami szegelyetbéli szó: azután bé kellett vennem, ki tanulván, hogy Székely földünkön mindenfelé isméretes nevezet” (KazLev. 1: 60).

Benkő József elévülhetetlen érdeme a népnyelvi növénynevek föl kutatása és ezekkel a magyar növénytan szaknyelv gazdagítása.

Kortársa, Földi János igen kritikusan vette számba a növényvilág magyar terminológiáját, számos névtípust elutasít. A felvilágosodás időszakában még minden, ami népi, paraszti és bundaszagú, lenézett, nem komolyan vehető dolognak számított. Földi szintén – kora felfogásához híven – idegenkedik a népies elnevezések nagy többségétől. Ugyanakkor azonban megértéssel és türelemmel viseltetik a szerinte helytelen szóhasználattal szemben: „a’ kik az Anyai téjjel szívták be’ a’ régi rossz Neveket, nem kívánom, hogy azokat elhagyják” (1793: 43). És bár sok növénynevet „ki kell venni a’ köznép szájából, és alkalmasokat adni helyekbe” (8), a helyes és jó képzésű népnyelvi elnevezéseket nem támadja. Sőt, azokat gyűjti és közzéteszi: „a’ Nép között szerte széjjel talált, vagy hallott Nevek” (uo. 50–59). Felfogása szerint „Jó értekezni a Köznép-től; és ezt én is megselekedtem: de nem hogy ők bennünket orrunknál fogva hordozzanak, hanem hogy mi a tőlök hallottakat okos ítéletre vegyük s megvizsgáljuk” (uo. 44).

Erre az időszakra tehető Kitaibel Pál (1757–1817) munkássága is. Kitaibel a magyar tudományos botanika megteremtője, a Kárpát-medence flórájának nagy kutatója, leírója és ismertetője volt. Szintén számos népi elnevezés

feljegyzését köszönhetjük neki, az ország sok vidékén járt, botanizált. Gazdag névanyagot tartalmazó útinaplóiból számos tájszót tesz közzé Gombocz Endre (BotKözl. 35: 278–83), illetve Priszter Szaniszló (OrvTörtKözl. 107/108: 161–75).

A nyelvújítás korának nagy szóalkotóival (Bugát, Kováts, Tóthfalusi) elmentén a magyar növényvilág terminológiájának megalkotásánál a debreceni szerzőpáros szívesen támaszkodott a népi elnevezésekre. Az első, „a’ Linné alkotmánya szerint” készült összefoglaló növénytani munka Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály szerzőségével 1807-ben jelent meg „Magyar Fűvész Könyv” címmel. Valóságos tárháza az akkori idők népi és tudományos növényneveinek, valamint saját szóalkotásaiknak. Ugyanis „sok új neveket kellett készíteni”, mert „felette sok plántáknak még semmi magyar nevek nem volt”, soknak pedig „alkalmatlan vagy bitang nevek vólt” (MFűvK. VI.). Ők maguk is gyűjtötték a tájnyelvi növényneveket. A régi herbáriumok hagyományos neveit együvé sorolták a tájszókkal. Ezek közül Földi kritikájának alapján kiselejtezték a „tsúf és gyalázatos” neveket. Ők is kikelnek az „illetlen elnevezések” ellen, mint írják: „Megtetszik magából a’ könyvből, hogy mi, minden előttünk tudva vólt alkalmas magyar nevezeteket betsbenn tartottunk, és meghagytunk: de meg kell vallani, hogy azok közt a’ bábaelte fűnevek közt, mellyek a’ köznép szájábann sőt könyveinkbenn is forognak, sokann vannak botránkoztató, babonás, helytelen, tsúf nevek, sőt olyan gyalázatosok is, mellyeket a betsülletes ember szájára venni is átallana” (Elöljáró beszéd).

Diószegi 1813-ban megjelent „Orvosi Fűvész Könyvé”-nek függeléke az első szinonimaszótár. Ennek terjedelmes „Igazitó Laistroma” a „Növények régi, és Népközt forgó magyar nevezeteinek” (363–395) csoportja. Az utolsó lap alján, a jegyzetben Diószegi azt írja, hogy a lajstrom még hosszabb volna, ha valaki „a’ két Hazának minden részeibenn szokásbann lévő nevezeteket” összeszedné, hiszen a népi elnevezések terén egyetlen növénynek több neve is bekerül a fősorolásba; másrészt viszont, ha elvégezné azt a besorolási feladatot, hogy a különböző vidékek számos népi elnevezését fajonként azonosítva és különválasztva csoportosítsa, akkor a lista kisebbre olvadna. A „Megállított Plánta Nevek” egy-egy elnevezéséhez ugyanis „Ugyan azoknak bitang Nevei” számtalan társnévvel csatlakoznak. Így például a *Physalis alkekengi* esetében a megállított név a *piros páponya*, ugyanennek „bitang nevei” pedig a *muhartz, álkekengi, hólyag tseresznye, ’sidó tseresznye, kőrontófű, Vénusköldöke és papponya* (azaz 7 társnév).

A Magyar Nyelvőr hasábjain vita alakult ki Fialovszky (Nyr. 7: 260–66, 501–4) és Arany (7: 455) között a debreceni fűveszkönyv növényneveivel kapcsolatban. Fialovszky az új neveket három csoportba sorolja: elvetendő, kigazitandó, helyettesítendő. Noha ő maga a népi nevek csodálója és elszánt védelmezője, Diószegiék számos olyan elnevezését nem veszi észre, amelyek eredetileg népi névadásúak. Arany Fialovszkyval szemben kimutatta a népnyelv alapján, hogy a hibáztatott *félszer, nyakó, mozsárvirág, szurdancs, szironták, libatopp, bigebecő, porhon, konya, degesz* stb. szavak helyes szóalkotások. Védelmébe vette a Magyar Fűvész Könyv szerzőit, sőt Földi Jánost is, akinek név-

alkotási elveit Diószegiék magukévá tették: „.... óhajtani lehet, hogy aki még valaha nyelvünkben újítt, azt a népnelv, népi észjárás oly teljes ismeretével, s oly romlatlan nyelvérzéssel tegye, mint Diószegi, Fazekas és Földi” (TermTudKözl. 37: 653).

A népi növénynevek XIX. századi gyűjtőinek (Kassai József, Fialovszky Lajos, Borbás Vince, Wagner János) is rengeteg népi elnevezés megismerését köszönhetjük.

Szikszaí művéhez hasonlóan szintén a Hegyalja környékéről való az a tekintélyes számú tájszó, amelyet a XIX. század első felében „Származtató, 's gyökerésző magyar–diák szó”-könyvében Kassai József említ. Mint írja, „első-sorban Bodrog Kiss-faludi hazámból”. Szókönyvének öt kötete 1833 és 1836 között jelent meg értékes népi névgyűjtésének gazdag botanikai anyagával.

Herman Ottó a tájszók egybegyűjtése érdekében vidéki tanítókkal, tanárokkal, gazdatisztekkel, botanizáló papokkal, sőt arisztokratákkal is levelezésben állott. Ezen az úton is tekintélyes számú nyelvjárási növénynevet, adatot gyűjtött.

Szerteágazó és sokrétű etnobotanikai munkássága során Borbás Vince szintén rendkívül nagyszámú nyelvjárási növénynevet ismertet. Degen Árpád 874 megjelent írását tartja számon. Különbő folyóiratokban publikált tanulmányainak legtöbbszörében találunk egy-egy értékes néprajzi megfigyelést, tájnyelvi adalékot, népi kifejezést, az ember és a növényzet viszonyát tárgyaló művelődéstörténeti fejtegetést.

Talán legértékesebb tanulmánya a Balaton-melléki lakosság botanikai ismeretével foglalkozik (FöldrKözl. 22: 57–78). Megmutatja, milyen gazdag a nép botanikai szókincse, hogy a terminológia etimológiailag föltűnően magyar jellegű, alig lehet találni jövevényszavakat a népi nevek között. Kimutatható viszont a régi herbáriumok hatása a népi növényismeretben.

Mesés füvekről írott munkáiban (TermTudKözl. 28: 201–4 és Nyr. 4: 23) szintén számos elnevezés (*vasfű, szerencsefű, lakatrózsa*) megfejtéséhez találunk segítséget, hiszen a néprajzi gyűjtés szerint az ezekkel a nevekkal jelölt növények zárnyitó füvek hírében állnak. A növénynevek gyakran visszatükrözik a nép erkölcsi, vallási fölfogását. Megfigyelte, hogy ugyanannak a fűnek, vadnövénynek ugyanabban a faluban is több neve lehet. A fölbukkanó népnyelvi elnevezés nyomán Borbás Vince kitűnő filológiai érzékkel foglalkozik a növénynév jelentésével.

Ő írta a Pallas lexikon botanikai címszavainak többségét, ezek kidolgozásánál körültekintően figyelembe vette a növények néprajzi, művelődéstörténeti és ipari-gazdasági jelentőségét. Némelyik címszó valóságos kis néprajzi tanulmány. Gunda Béla arra figyelmeztet (Ethn. 82: 10), hogy a forrás értékű címszavakat néprajzi irodalmunk eddig figyelmen kívül hagyta, ezekben számtalan értékes néprajzi megfigyelés, gazdaságnéprajzi fejtegetés lappang.

Gyakran fölkereste a Magyar Nyelvőrt, és annak köteteiben is több tájnyelvi növénynévről tudósít.

Sajnos forrás, adatközlő vagy helymegállapítás nélkül, de rendkívül nagyszámú népi elnevezés ismertetését köszönhetjük Wagner Jánosnak (M.o. virágos

növényei. Bp., 1903), Gombocz Endrének és Mágocsy-Dietz Sándornak (in: Jávorka: Magyar flóra. Bp., 1924–1925), akik az egész magyar flórára kiterjedő névanyagot gyűjtöttek egybe.

A századfordulón jelent meg Móra Ferenc írása (Nyr. 29: 16–20) „Népies növénynevek a Kiskunság flórájában” címmel. Szerinte a nép adta növénynevekből fény vetődik az elnevezők gondolkodásmódjára, lelki világára. Móra növényismerete szépirodalmi műveiben is megmutatkozik, gyakran bukkannak föl kedvelt vadvirágai.

A gyakorlatiasság, a hasznosság vezérelvén létrejött népi növényismeretre, az etnobotanikai tudásanyagra talán jobban támaszkodhattak volna a botanika „műnyelvét” megalkotó fűvészek. Mint arra Csorba József már 1855-ben (Magy. Akad. Ért.: 521) fölhívja a figyelmet: „vettük magyar nyelvünkön a’ néptől; mert kétség kívül a’ fűvésztudomány ismerete előtt ’s nélkül is ízeről, érzékeinkre hatásáról, tanyájáról, más tárgyakkal hasonlítva idomáról ismerte azt, és ismeri, ’s hagyományos névvel nevezi a’ pásztor, az erdősz, és a’ paraszt gazdaszszony is”.

A fűvek gyűjtőfogalmába a gyomnövények, a kerti növények, és a különféle növényrészek egyaránt beletartoznak. (*Fű* szavunk ősi, ugor kori örökség; vö. vog. T. *pòm*, Szo. *pum*, osztj. V., O. *pam*, Ko. *pùm* ’fű, széna’. A *fűvésztudomány* nyelvújítási alkotás /TESz. 1: 998/.) Legfontosabb a népi orvoslás terén a szerepük, de használatosak voltak ezenkívül szerelmi varázslásra (*bagzófű*, *agármonya*, *kankalin*, *zsálya* stb.), a szerencse biztosítására (*fekete nádály* a kertbe ültetve), a villám elhárítására (*kővirózsa*), zár kinyitására (*vasfű*), féregűzésre (ereszbe tűzött *úrnapj sátorfű*), vihar megelőzésére (ablakba kitett *ezerjófű*), hajnövesztőszerként (*márialen*), tetű- és bolhairtóként (*bolhaűzőfű*, *bolhahálál*, *tetűfű*), alkalmazták továbbá rontó célokra is (*nadragulya* a haragosok küszöbe alá ásva) vagy éppen a rontás elhárítására (*csalán*, *ökörfarkkóró*, *üröm* stb.). Használatuk sokszor kémiai-biológiai erejükön alapul, hatóanyagokra épül. Az erre vonatkozó népi tudásanyag évszázadok paraszti tapasztalain alapuló hagyományain nyugszik, részben azonban a népi gyógyászatba leszívargó hivatásos orvostudomány ismerettárából ered. Néhány fű neve természetfeletti lényekre utal, ezeket nevük miatt tartják hatásosnak. Még hozzá attól függetlenül, hogy ezek az elnevezések területileg nem egységesek, más-más vidéken nem ugyanazt a növényt jelölik (*angyalfű*, *istenfa*, *szentjánosfű*, *szentantalvirág* stb.).

A növénynevek etimológiája nem egyszerű, ha a valamikori névadási indíték homályban maradt. Sok növénynévnél az elnevezés és a jelölt fajta közötti összefüggés azonban egészen nyilvánvaló, hiszen számos leíró jellegű elnevezés a species valamelyik jellegzetességére, a levél, a bogyó, a szár, a gyökér egyik föltűnő tulajdonságára utal. A belső nyelvi fejleményeknél a népi (motivált) és a mesterséges (tudományos) névadásnál egyaránt az a törekvés figyelhető meg, hogy az elnevezés minél találóbban leírja, a többitől világosan megkülönböztesse a jelölt fajt, fajtát.

A szavak értelmét keresve az antik világ úttörői szómagyarázataikkal azt a célt kívánták elérni, hogy a nyelvi jelek végső eredetét föltárják, az általa jelölt

dologgal kapcsolatban az igazi (gör. *étymos* = valós, igazi, eredeti) jelentést ki-kutassák. Mint például M. Terentius Varro (i. e. 116–27), aki a lat. *cadaver* 'holttest' szót a *caro data vermibus* 'a kukacoknak ítélt hús' jelentésű szófűzéből vezeti le. De – hogy a növényneveknél maradjunk – látható az ősi etimológizálás makacs továbbélése az *unedo* 'eperfa és annak termése' szó megfejtési kísérletének példáján. Az idősebb Plinius naiv szófejtését (< *unum tantum edo* = csak egyet eszem /a gyümölcsből, mert túl savanyú/) találjuk Georg Christian Wittstein sok-sok évvel később, 1852-ben megjelent szótárában (Etymologisch-botanisches Wörterbuch. Ansbach). A növénynevek eredeti értelmének magyarázatára törekedő kutatók még itt tartottak a 19. század közepén.

A történeti összehasonlító nyelvtudomány alapjainak lerakása azonban (Franz Bopp, Jacob Grimm, Friedrich Diez), majd a szótárírók (August Schleicher, Georg Curtius, Meyer-Lübke) munkásságának köszönhető eredmények birtokában sem változott a helyzet alapvetően. Még egy filológiai jól képzett botanikusnak is komoly nehézséget jelentett az újonnan feltárt nyelvi anyaggal, a hangváltozások törvényszerűségeivel való munka. És fordítva, a növényrendszertan, a botanika újabb eredményei még a növényvilág iránt érdeklődő nyelvésznek is inkább nehezen áthágható akadályokat jelentettek. Minden bizonnyal ez a módszertani szakadék a magyarázata annak, hogy alig találunk botanikai szakmunkákban helyes nyelvi magyarázatokat, ám nyelvtudományi kézikönyvekben is ritkák a helytálló botanikai adatok abból az időből. Hagyományos félreértések és tévedések vonulnak végig mindkét tábor munkáiban.

Nem is lehet helyes etimológiát fölállítani szótározva, mégoly alapos hangtani tudással, de botanikai ismeretek nélkül, azaz a szó szemantikai vonatkozásainak, jelentéstörténetének figyelmen kívül hagyásával.

A névadás indítéka egy-egy növénynév keletkezésekor sokszor csak akkor válik világossá, ha rá tudunk jönni a jelölt növény szerepére abban a korban. Azaz arra, hogy a névadó, esetleg névadó közösség számára mi volt annál a növénynél fontos, kihangsúlyozandó. Vagy a látásmódra, azaz hogyan értékelték, láthatták a növényt; alakját (virágának színét, levélformáját, szárának, gyökerének tulajdonságait), esetleg ízét, szagát mihez hasonlították és miért? Mérlegelnünk kell tehát azt a mozzanatot, amely körülmények között a név megszületik. De végig kell követni a vizsgált elnevezés teljes életútját is a társadalmi és nyelvi közegben. A jövevényszavakat illetően nem elég egy-egy szó átvételének, nyelvbe kerülésének körülményeit és időpontját vizsgálni. Meg kell állapítani a szónak az átadó nyelv szókészletében elfoglalt helyét és jelentését. Gyakran kiderül, hogy az átadó nyelv csak közvetített, a vizsgált kifejezés ott sem tartozik a szókincs saját fejleményeinek sorába. Végig kell követnünk vándorútja állomásain kronológiai sorrendben, feltárva történetét, alakváltozatait, össze kell állítanunk a jelentésfejlődés láncát.

Az összehasonlító nyelvészet korai időszakának töcentrikussága és – újgrammatikus fogantatású – hangtancentrikussága helyett alapos morfológiai és szemantikai vizsgálatok, elemzések szükségesek. Ez a felfogás természetesen oda vezet, hogy a szófejtés területén a művelődéstörténeti ismeretek fontossá

válnak. Az anyagi és szellemi kultúrának a társtudományok által feltárt tényei beépülnek a nyelvészeti kutatásba.

A végső forrást keresve bonyolult például a *Petroselinum* 'petrezselyem' elnevezés esetében a szófejtés, hiszen a régi lat. *petroselinon* (Plinius 20: 118) a gör. *petrosélinon* 'ua.' (Dioscorides 3: 70) növénynévből való, és a *pétra*, *pétros* 'szikla, kö' jelentésű szóval függ össze. Ellentmondó ugyanakkor a petrezselyemfajok és -változatok botanikai leírása, mely szerint szó sincs arról, hogy a növény köves talajon jól érezze magát, vagy száraz sziklákon nőne. A megoldásra az ókori orvosi könyvekben bukkanunk rá: az antik világban a növény vese- és hólyagkő elleni gyógyszerként, gyógynövényként volt használatos. A pusztán nyelvészeti tudással felvértezett etimológus szófejtése félrevezető, orvostörténeti, művelődéstörténeti adatokkal kell kiegészíteni és megtámogatni a szómagyarázatot.

A tudományos, mesterséges névadás, a szakszavak létrehozása mellett továbbra is élő hagyomány a népi névadás, a spontán névalkotás. A nevet adó közösség a jelölt növény megjelenésére, színére, alakjára stb. utalva – a számára fontos tulajdonságokat szem előtt tartva – szigorú szabályok nélkül, néha pontatlan természetismerettel ugyan, de jó megfigyelőképességgel, találóan írja le a fajokat. Sajnos a tipikus vonások, melyeken a nevek alapulnak, nem kizárólag bizonyos fajokra jellemzőek, ezért ezeknek a tájnyelvi elnevezéseknek az átvihetősége, fölcserélhetősége, jelentésváltozása meglehetősen gyakori. Előfordul, hogy egy-egy növénynek húsznál is több nevét tartja számon a szakirodalom. Ugyanazt a növényt a Dunántúlon másképp hívják, mint a Tiszántúlon, más a neve Erdélyben, és ismét más a Felvidéken. Vagy akár csupán két szomszédos faluban. Ugyanakkor különböző, egymással rendszertanilag még csak nem is rokon növények az egyes tájegységekben ugyanazt az egy nevet viselhetik. Az elnevezések mögött különböző nyelvi szemlélet, képalkotás, több áttételen nyugvó botanikai forrás, idegen nyelvből való átvétel, fordítás áll. A néprajzi kutatás fontos területei a termelőgazdálkodás, a növények felhasználása a népi iparban (kosár-, seprű-, olaj-, festék-, gyantakészítés, fafeldolgozás), a növények szerepe a táplálkozásban, gyermekjátékokban, a gyógyításban, egészségmegőrzésben, végül a növényekhez fűződő babonák föltárása. Néprajzi szempontból fontos (és esetleg csak úgy magyarázható) a növények összetett neveinek felhasználásra, értékesítésre (*kosárfűz*, *ostornyélfa*, *gyermekláncfű*, *vetéllővőgy*), táplálkozásra, állati eledelre (*sörárpa*, *takarmánytök*, *tyúkhúr*, *madárköles*, *szamár gyönyörűsége* stb.) vonatkozó előtagja. Uthalat az összetétel előtagja gyógyászati fölhasználásra (pl. *pattogzófű* /ha valakinek a lába *kipattog*, azaz apró fölpattogzó sebekkel van tele/, *fűfű* stb.). Lehet az összetétel vallási preferenciát tükröző, szimbolizált dolgot jelentő, biblikus jelképpellegű elnevezés (*Golgota-virág*, *Istenfa*, *Jézuscsalán*, *Szentjánoskenyér*, *Isten kegyelme fű*, *Isten lova farka*, *Isten átkozta fű*, *Isten kenyere*, *ördögrokolya*, *ördögbordája*, *ördögseker*, *ördögharaptafű*, *ördögoldal*, *szépasszony füve*, *borszorkány kása*, *boldogasszony csipkéje*, *boldogasszony mentája*, *bába kalács*, *bába fésű* stb.), esetleg népszokásra, hiedelmekre utaló növénynevek (a virágvasárnapi barkaszentelés *cicamaca-fája*, rossz szellemek távoltartására szolgál a *boszorkány-*

tüske és az *ördögtüske*, felvonuláskor a számár nyakába akasztott *Caltha palustris*ből font koszorú a *számárvirág*, előszeretettel a sírra ültetett *sírvirág*, a termés bőségére vagy gyengeségére következtetnek egy erdőszéli virág bimbójának négyféle – búza-, kukorica-, árpa- és szőlőalakú – kis részecskéjéből, ez a *jósfű*; a növény morfológiai sajátossága volt a névadás alapja a *szégyenvirág*, *szeméremvirág* esetében (fehér ernyős virág, közepén kis piros folttal); vagy például Gálospetriben a borszerető emberek nem engedték hazavinni a *borvirág*ot /*Filipendula vulgaris* = koloncos bajnóca/, mert attól tartottak, hogy megvirágosodik a bor tőle stb.). Számos más növénynevünk is hasonló hiedelem alapján jött létre. Persze fordított esetet is ismerünk: a név nyomán, a név magyarázataként alakult ki a hiedelem.

Néha a neveknek is mágikus hatása van, egy-egy növény sorsát is befolyásolják. Mint Péntek János írja kalotaszegi tapasztalatai alapján: „Ha egy növénynek trágár, illetlen neve van, lehet akármilyen szép, senki sem szedi le, senki nem díszíti vele a lakását” (Honismeret 1979 /7/: 101).

A növénynevek eredet szerinti rétegződésének feltárása szoros kapcsolatban áll az egyes terminusok alakrendszerének leírásával, hiszen a képzéssel, összetétellel kialakult növénynevek nyilván magyar fejlemények, többségükben nyelvjárási szóalkotások. Ezeknek a népi elnevezéseknek kitűnő vizsgálatát végezte el a Kolozs megyei tájegység kalotaszegi nyelvjárásának kutatásakor Péntek János (in: Péntek–Szabó: Ember és növényvilág. Bukarest, 1985). Az etnobotanikai monográfia zárófejezetében (173) a népi növénynevek alaki felépítése szempontjából négy szerkezeti típust különít el: I. Egyszerű növénynevek, II. Képzett növénynevek, III. Összetett növénynevek, IV. Szószerkezetek. Eredetüket illetően az egyszerű nevek kis része ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű, jóval nagyobb a kölcsönelemek száma. A nemzetközi szavak mellett jövevénszavakat találunk, az átadó nyelvek elsősorban a latin, a német és a szláv nyelvek.

A legtöbb növénynevünk azonban a magyar nyelv külön életében keletkezett. Szarvas Gábor véleménye még az volt (Nyr. 22: 151), hogy a növényvilág magyar nevei, „az egész nomenclatura alig egynehány számot tevő kivétellel idegen népek ajándéka”. Ez többé-kevésbé legfeljebb egyszavas genusneveinkre igaz, fajneveink túlnyomó többsége belső nyelvi fejlemény. Ezek részben szóalkotással (képzéssel, összetétellel, elvonással, összerántással stb.), részben szószerkezetté válással létrejött növénynevek.

Az idetartozó terminusok hangutánzó vagy hangfestő szavak, szóhasadás eredményei, illetve hangátvetéssel, népetimológiával, elvonással (tapadással), tulajdonnév köznevesülésével, tiltó igealak főnevesülésével jöttek létre. Szintén magyar nyelvi fejlemény a metaforizációval létrejött növénynevek csoportja. A belső keletkezésű szókészlet egy rétegét a szóteremtéssel keletkezett szavak alkotják. **Indulatszóval** csak kevés növénynevet alkottak. **Hangutánzó** szóval képzett például a *csattanó maszlag*, *csöngő*, *puffogató*, *csörgőfű*, *pukkantó dudafűrt*. Annál több a szóalkotással keletkezett szavainkkal alkotott növénynév. Sok az összetétel; már a régiségben is találunk az alárendelő összetételek között például határozós (*napranezo fy* /Murm./) vagy minőségjelzős összetételeket (*kurteul fa* /Tihanyi Alapítólevél/, *sárga répa*, *fehér répa* stb.).

A népetimológiás alakulatok szóalakító tevékenység eredményei; a népetimológia analógiás következtetés, népnyelvi sajátosság. A növénynevek körében is érvényesül, azaz a nyelvérzék a számára homályos, jelentéstartalmat nélkülöző szavakat „értelmesítette”. A növényneveknél azért is gyakori, mert számos elnevezés elszakadt rokonaitól. Az idegen eredetű növénynevek is rokontalanul állnak. A nép eltanulta, átvette, de értelmetlennek találja. Ilyenek a nyelvújítás korának új elnevezései is, melyek idegenek maradtak. Elferdítve, valamelyik más szóval kapcsolatba hozva „értelmessé” válik. Például *cingróf*, *csiri-csuri* (szőlő), *Áron szakállá*, *baltacin*, *belekenyér*, *sárkerék*, *csókarépa*, *garádicskóró*, *keménymag*, *kertifíjól*, *mariskafa*, *nagydragula*, *tubarózsa*, *bőlényvirág*, *kopottnyak*, *pogányka*, *egérfa*, *Török Bálint alma*, *csuka*, *pergament körte*, *borköles*, *borrágó*, *csikószőlő*, *pacsirtagomba*, *lócérna*, *madárgyökér*.

Ismeretes, hogy a tájszavak időben adatolhatatlanok, azaz történetlenek. A népi növénynevek esetében bizonyos fogódzót egy-egy szó korára mégis találhatunk, ugyanis igen sokat közülük tudományos igényű művekbe beépítettek. A korai herbáriumok, orvosbotanikai munkák és a későbbi fűvészkönyvek összehasonlító vizsgálatával elég nagy biztonsággal elkülöníthető bennük a népnyelvi réteg a szaknyelvitől. Sajnos egy-egy régi, esetleg az írásbeliség legkorábbi forrásaiban fölbukkanó növénynév keletkezésének idejéből csak ritkán áll rendelkezésre irodalom, támpontot adó és a jelölt növényt, illetőleg a nevet is érintő leírás. Meg kell próbálni egyéb társtudományok (például néprajz, gyógyszerészet, orvostudomány története) kutatási adatait is bevonni, a rendelkezésre álló források számát bővíteni, hogy a névadási motívumot megérthessük. Az etimologizálás igen érdekes, vonzó, ám néha szörnyen nehéz föladata a hajdani névalkotó gyakran szerteágazó gondolatmenetének követése, indokainak megértése.

SAZAKIRODALOM

- Édes = Édes Jenő: *A Balatonfelvidéki népnyelv*. Bp., 1907.
 Földi = Földi János: Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts, 1793.
 Gáspár = Gáspár János *tájszógyűjteményei*. 1838–45. Bp., 1964.
 Herman:Pászt. = Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Bp., 1914.
 KazLev. = Kazinczy Ferenc levelezése. 1–22, + 23 (pótkötet). Bp., 1890–1927 + 1960.
 Kovács = Kovács Antal: *„Járok-kelek gyöngyharmaton”*. Mosonmagyaróvár, 1987.
 Kótyuk = Kótyuk István: Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton. Ungvár–Bp., 1993.
 Murm. = Murmellius: *Lexicon*. Krakkó, 1533.
 Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty... Kolozsvár*, 1943.
 Péntek–Szabó = Péntek J. – Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
 Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36). Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

*Rácz, János***Popular plant names in Hungarian**

The Hungarian terminology of botanics includes a large number of compound terms involving names of animals. Some of these terms are of a respectable age; others are based on popular names that are still in use in certain dialects. In this paper, the author discusses compound plant names that include the animal name *farkas* 'wolf'. He gives their word histories from their first occurrence in written documents, as well as their word geographies on the basis of dialect dictionaries and ethnographic and botanic sources. In addition, he discusses the name giving habits and motivations that underlie them. Where appropriate, ancient and/or foreign-language parallels and correspondences are also given in a source-true form, accompanied by binominal meaning specifications.

Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján*

1. Elméleti előzmények

A stilisztika és a stíluselmélet az 1970-es évek óta számos elméleti irányt dolgozott ki a regiszterelmélettől (Halliday 1978, 1985) és a szövegközpontú viszonyértelmezésektől (vö. Enkvist 1964, 1978, Péter 1974, 1978) az etnometodológiai alapú cselekvésemleletekig (vö. Sandig 1986) vagy az összetett stílustipológiai magyarázatokig (vö. például Carter–Nash 1990, Sandig 1997). Ezek az elméleti megközelítések már alapvetően elvetették a stílus fogalmának a nyelvi rendszerből való levezethetőségét. A magyar stilisztikai kutatásoknak az 1990-es évek előtti leghatásosabb iránya, a funkcionális stilisztika azonban még a szinonímián alapuló választás és elrendezés stílusmagyarázó kategóriáiból indul ki, vagyis egy erősen a langue-parole megkülönböztetést tartalmazó strukturalista magyarázattól (l. például Szathmári 1994). Ezért kapott saját kutatásaimban is nagyobb hangsúlyt a nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek és a stílus szociokulturális összetevőinek megkülönböztetése és az utóbbi tartománynak a külön részletes elméleti megalapozása a magyar stilisztikai szakirodalomban (vö. Tolcsvai Nagy 1996). Az elméleti megközelítést más (például etnometodológiai, szociolingvisztikai és szövegtani, pragmatikai) kutatási eredmények mellett a fent jelzett szakirodalom belátásai is indokolták. Az elméleti megalapozás mellett, illetve annak hipotézisként való alkalmazásával szükségesnek látszott empirikus adatok gyűjtése is. E bevezető szakaszban már hangsúlyozni kell, hogy empirikus adatok a stílussal kapcsolatban csak közvetve gyűjthetők, hiszen a stílusnak a mai kutatások szerint az a lényege (és ebből ered kutathatóságának minden nehézsége), hogy a beszélői és hallgatói tulajdonítások során mentálisan létesül nyelvileg és szociokulturálisan körülhatárolható potenciálból, de nem előre meghatározva.

Az alább olvasható tanulmány egy olyan pályázati kutatás részeként készült, amely a fent jelzett elméleti megfontolások alapján (és e megfontolások igazolása mellett) több, egymással összefüggő kérdést ölel fel. E kérdések az alábbiakban fogalmazhatók meg. 1) Azonos szövegekhez azonos vagy eltérő stílusértéket rendelnek a hallgatók/befogadók? 2) Milyen módszerrel lehet megállapítani és fogalmi keretben rögzíteni ezeket a reakciókat? 3) Mi okozza az azonos vagy az eltérő válaszokat, van-e az azonos és a különböző válaszok mögött szociokulturális relevancia? 4) Van-e mérhető összefüggés a szövegtípus és a hozzá rendelt stílustípus között? 5) Van-e különbség a mindennapi és a szép-

* A tanulmány az OTKA támogatásával, a T 020397 számú pályázat keretében készült.

irodalmi szövegek stílusértékelése között? 6) Milyen stílustipológia állítható föl (a meglévő modellek mellé) az empirikus vizsgálat eredményeképpen? A kérdések tehát összefoglalóan arra irányulnak (és irányultak az adatgyűjtés során), hogy a mai magyar anyanyelvű hallgatók/befogadók milyen értelmet tulajdonítanak az általuk hallott, olvasott szöveg nyelvi megformáltságának, és ezeket a nyelvi ítéleteket egy széles értelemben vett nyelvészeti kutatásban miképp lehet fogalmi keretben rögzíteni és értelmezni.

A kutatás e kérdéseken belül elsősorban a következő meghatározásra összpontosított: a stílus a szöveg szociokulturálisan is meghatározott megformáltságbeli értelemösszetevője. A szociokulturális jelleg a beszélő/író, illetve a hallgató/befogadó nyelvi horizontjának (széles értelemben vett nyelvi tudásának) és a szövegnek a kölcsönhatásában érvényesül. A nyelvi tudás (annak egy része) a szöveg megalkotásakor vagy megértésekor aktualizálódik, s az általa befogható horizonton belül létrehozza vagy értelmezi az adott szöveg megformáltságát (is), a voltaképpeni stílust, összeveti elvárásaival, melyek általában a korábban már megismert, szituációban, cselekvésekben, kontextusban elhelyezett (azokhoz kapcsolódó) szövegeken alapulnak. Mivel a kész szöveg megértéséről könnyebb számot adni, mint a készülőnek a megalkotásáról, ezért a kutatások a hallgatói/befogadói értékelésekre összpontosítottak.

1.1. A kutatás elméleti megalapozása Tolcsvai Nagy (1996)-ban történt meg, amelyben a stílus belső szerkezete a következő jellemzést kapta:

szociokulturális változók	a nyelvi tartományok stíluslehetőségei	a stílus szerkezeti lehetőségei
magatartás	hangzás	szövegszerkezeti
helyzet	szó, szótár	stílusjellemzők
érték	mondat	
idő	jelentés	módosított
hagyományozott nyelvváltozatok		alakzatrendszer

A stílus szociokulturális rétegzettségét az alábbi változók mentén részleteztem:

- a magatartás mentén: durva, bizalmas, közömbös, választékos;
- a helyzet mentén: informális, közömbös, formális;
- az érték mentén: értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös, értéktelítő (patetikus);
- az idő mentén: közömbös, régies, újszerű;
- a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok mentén: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei stb.

2. A kutatás módszertana

A módszertant – az eddigi hazai gyakorlat hiánya miatt – csak részben lehetett előre meghatározni. Az empirikus adatgyűjtés kétféle módszerrel valósult meg: a) kérdőív kitöltésével és b) interjú készítésével. A jelen tanulmányban a kutatás 4. számú kérdőívének eredményei olvashatók. A kérdőív a kérdéses mellékelt szöveggel, annak egyes konkrét részeivel (szavaival, mondataival, egyéb részeivel, illetve domináns elemeivel) kapcsolatban jelölt ki stílusértékelési lehetőséget megadott szempontrendszeren belül. Ugyanakkor a kérdések hangsúlyosan úgy lettek megfogalmazva, hogy minden adatközlői döntés a kérdezett nyelvi egységek szövegbeli stílusértékére vonatkozzon. A kérdőívkitöltés egyéni munka eredménye volt a kutatás során, mely az adott szöveg elolvasása vagy meghallgatása után azonnali spontán válaszokat várt, amelyek a kijelölt nyelvi egység szövegbeli stílusértékét a meghatározott szempont szerint fogalmiasították, kategorizálták az adatközlő számára is. A kérdőívek látszólag egyszerűek voltak az adatközlők számára, a kérdések újdonsága azonban, a kategóriarendszer szokatlansága meglehetősen erőfeszítésre készítette az adatközlőket, ráadásul volt hét oldal hosszú kérdőív is (ez éppen az itt tárgyalandó 4. számú).

A kérdőívek felépítése az olvasói feldolgozás prototipikus formáit követi. Elsőként egyes globális jellemzőkre kérdez rá (van-e stilisztikailag feltűnő elem benne, homogén vagy heterogén stilisztikailag), majd a szöveg egyes általam kiválasztott nyelvi egységeivel kapcsolatban következnek kérdések, végül ismét globális stílusbesorolást kér a kérdőív (a kitöltő saját szavaival jellemezze a szöveg stílusát), a legutolsó kérdések pedig az adatközlőre vonatkoznak (kor, nem, iskolai végzettség, lakhely).

2.1. Mivel a kérdőívek és különösen az interjúk elkészítése az adatközlőktől is jelentős szellemi erőfeszítést kívánt, az adatközlők köre szociológiailag körülhatárolódott. Az eredeti munkatervnek megfelelően a kérdőívkitöltések és az interjúk Budapestre korlátozódtak, s azon belül is a hagyományosan diplomás értelmiségi (angolszász területen felső középosztálybeli) megnevezéssel illetett társadalmi rétegre, illetve kisebb részben az egyetemistákra. Mivel a kérdőív- és az interjúkérdések egy része a megkérdezettek szociorégióbeli nyelvi meghatározottságára, nyelvi szocializációjára vonatkozott, a kutatás az azonos vagy eltérő stílushatások mögé szociokulturális rétegzettséget tudott állítani.

3. Egy kérdőív értékelése

A 4. számú kérdőív két azonos eseményt tárgyaló rövid napihír összehasonlító elemzése, 38 adatközlővel (az egyes kérdésekre adott válaszok száma ennél néhány esetben kevesebb, mert vagy nincs válasz a kérdésre, vagy értékelhetetlen). Az alábbiakban a kérdőívet szétírva, azaz a kérdéseket megismételve, a válaszokat közölve és értékelve mutatom be.

3.1. A kérdőív két példaszövege a következő:

I.

*Lövöldözés Kalocsán***Fegyvert fogott a rendőrökre**

A rendőrök csak figyelmeztető lövés után és testi kényszer alkalmazásával tudták megbilincselni szerdán a 64 éves K. István Pált, aki Slavia típusú léghuskaival előbb szomszédja házában ablakán lőtt be kétszer, majd a kiérkező járőrökre fogta fegyverét. A Vörösszállás gúnynevű városrészben a riasztásra érkező rendőrök egy imbolygó férfialakot pillantottak meg, kezében egy „puskának látszó tárggyal”, amit rájuk fogott. Az egyik rendőr felszólította: dobja el fegyverét, majd a levegőbe lőtt. Társa pedig lefegyverezte az idős embert.

(Magyar Nemzet 1999. augusztus 5. 32.)

II.

Zsarukra célzott

Puskával célzott zsarukra Kalocsa külterületén egy ember. Nem lőtték szitává, mert a figyelmeztetést követően eldobta a csúzlit, és megadta magát. A járőrt amúgy éppen a puskás ember miatt riasztották Kalocsán. Azt állította egy telefonos bejelentő az ügyeletesnek, valaki fegyverrel lőtt be az ablakán.

A sötétben guruló rendőrautó aztán megtalálta a puskást. A fénycsóvába került ember nem sokat kecmecelt: vállához emelte a fegyvert, és célzott a zsaruk felé. Ám eldördült a figyelmeztető lövés. A fegyveres ugyan elhajította a csövest, viszont a bilincselésnek ellenállt, miközben egy hosszú kés is kikerült a zsebéből.

(Mai Nap 1999. augusztus 6. 32.)

3.2. A kérdések és az adatközlői válaszok szám szerint és százalékosan a következők.

1. Milyennek találja a mellékelt két szöveg stílusát a teljes szöveget tekintve?

I.

a) közömbös	16 / 42,1%
b) bizalmas	1 / 2,63%
c) választékos	21 / 55,2%

II.

a) közömbös	5 / 13,1%
b) bizalmas	32 / 84,1%
c) választékos	–

Az első, ismerkedő kérdésben egyetlen melléknévi kategória ad lehetőséget a teljes szöveg stílusának jellemzésére, minden további specifikáció nélkül. A kérdőív kitöltői itt nyilván még ismerkedtek nemcsak a példaszövegekkel, hanem a kérdőív fogalmi rendszerével és módszertanával is, ezért a három kategóriát valószínűleg itt alkalmazták a leginkább spontánul. Az első kérdésre adott válaszok lényegében meg-

előlegezik a két szövegre vonatkozó teljes adatmennyiségből származtatható következtetéseket: a két szöveg stílusában jelentősen különbözik, hiszen a válaszadók az első szöveget a közömbös és a választékos tartományban helyezték el, míg a másodikat a bizalmasban, mindkét esetben igen magas százalékban. Mivel a három választható kategória kontinuumot alkot, és az egy szövegre globálisan vonatkozó stílustulajdonítások nem vonják be a közömböshöz viszonyítva a két szélső tartományt (tehát egyszerre a bizalmasat és a választékosat), a válaszok következtetések.

2. Milyenek találja a mellékelt két szöveg stílusszerkezetét?

I.

a) homogén (egynemű, azaz egy stílus jellemző az egész szövegre)	29 / 76,3%
b) heterogén (több stílus keveredik benne)	9 / 23,7%

II.

a) homogén (egynemű, azaz egy stílus jellemző az egész szövegre)	19 / 50%
b) heterogén (több stílus keveredik benne)	19 / 50%

A második kérdés az egész kérdőív (és valójában a stilisztika) egyik legösszetettebb témáját állítja középpontba. A szöveg stílusstruktúrája ugyanis elválaszthatatlan a szöveg általános szerkezetétől és értelemszerkezetétől (tehát alapvető szövegtani kérdésektől; vö. Tolcsvai Nagy 2001), akár a szöveg mindennapi elméleti feldolgozását, akár a szöveg nyelvészeti leírását tekintjük, természetesen számos további kognitív jellegű tárgykörre kiterjesztve a leírást. A kérdés hasonlóképpen fölveti a stilisztikai homogenitás általános problémáját, vagyis azt, hogy az egy szövegben előforduló nyelvi egységek milyen szempontok szerint tekinthetők egy stílusúaknak. Mivel a kérdőívekben adott válaszok minden tudatosítás és fogalmiasítás ellenére folkteóriák, tehát nem valamely tudományos elmélet kategorizálásának folyományai (erre l. Taylor 1991), bár ilyen megközelítésektől nem függetlenek, a 2. kérdésre adott válaszok fontosak. Ekképp az I. szöveget homogénnek tekintők aránya (76%) meglehetősen meggyőző. A II. szöveg esetében az 50%-os megoszlás jelzi az említett nehézséget. Az adatközlők egy része (a szövegnek homogenitást tulajdonítók) a későbbi kérdések alapján bizalmasnak, informálisnak és értékmegvonónak tekinthető nyelvi egységek túlsúlyát, uralkodó jellegét kivetítették a teljes szövegre, míg a II. szöveg heterogenitását érzékelő adatközlők a közömbös és a bizalmas egységek vegyülését jelezték. Az I. szöveget heterogénnek tartók abból a körből kerülnek ki, akik néhány olyan kifejezést említenek stilisztikailag feltűnőként, amelyek az I. szöveg közömbös hírstílusától szaknyelvi kötöttségükben térnek el (ilyen például a jogi szaknyelvi *figyelmeztető lövés* és a *testi kényszer alkalmazása*). Ez a szaknyelvi kötöttség természetesen kapcsolódik össze a formális helyzet és az értéktelítés szociokulturális összetevőjével, ekképp eredményezve az adott (heterogén) stílustulajdonítást.

3. Van-e a két szövegben a stílusával feltűnő elem (például szó, szó szerkezet, mondat szerkezet)?

I.

a) igen   b) nem
17 / 44,7%   20 / 52,6%

Ha igen, írjon rá három példát. Stílusával feltűnő elemek gyakorisági sorrendben:

<i>testi kényszer alkalmazásával</i>	10
<i>puskának látszó tárgy</i>	6
<i>figyelmeztető lövés</i>	5
<i>imbolygó férfi alakot pillantottak meg</i>	5
<i>Slavia típusú légpuskájával</i>	2
<i>lefegyverezte az idős embert</i>	2
<i>pillantottak meg</i>	1
<i>a kiérkező járőrökre</i>	1
<i>felszólította</i>	1
<i>járőrökre fogta a fegyverét</i>	1
<i>szomszédja házánaak ablakán lőtt be kétszer</i>	1
<i>Vörösszállás</i>	1
<i>riasztásra érkező rendőrök</i>	1

II.

a) igen   b) nem
34 / 89,4%   3 / 7,9%

Ha igen, írjon rá három példát. Stílusával feltűnő elemek gyakorisági sorrendben:

<i>eldobta a csúzlit</i>	23
<i>nem lőtték szitává</i>	22
<i>nem sokat kecmecelt</i>	22
<i>zsaruk</i>	20
<i>csöves</i>	10
<i>puskás ember</i>	3
<i>sötétben guruló rendőrautó</i>	2
<i>amúgy</i>	2
<i>puskával célzott zsarukra</i>	2
<i>puskás</i>	1

A 3. kérdésre adott válaszok összhangban állnak a 2. kérdés válaszaival. A II. szövegben az adatközlők lényegében mind találtak stilisztikailag feltűnő nyelvi egységet, míg az I. szövegben ez az adat csak a fele a másíknak.

Az I. szövegben a négy ténylegesen gyakoribb feltűnő nyelvi egység közül három jogi szaknyelvi kifejezés (*figyelmeztető lövés, testi kényszer alkalmazásával, puskának látszó tárgya*), valójában mindegyik állandósult szókapcsolat, és csak egy tekinthető alkalmi kifejezésnek kommunikációs szintérbeli kötöttség nélkül (*imbolygó férfialakot pillantottak meg*). A feltűnő kifejezéseknek ilyen jellegű kötöttsége (az e kötöttségre vonatkozó feltételezhető értelmiségi tudás alapján) indokolja magát a feltűnőséget. Az adatközlők által említett többi nyelvi egység feltűnősége az elenyésző arányok miatt a vizsgálatban nem releváns, kiemelésük föltehetőleg egyéni motivációkon alapul, amelyet a kérdőív nem tud mérni.

A II. szövegben az adatközlők által megjelölt stilisztikailag feltűnő nyelvi egységek statisztikailag releváns módon különülnek el a nem feltűnő elemektől (négy kifejezés 20 említés fölötti száma 50–60%-os feltűnési arányt mutat). Az a tény, hogy a stilisztikailag feltűnő nyelvi egységek meghatározható köre azonos az adatközlők többségénél, már önmagában jelzi a szövegbeni feltűnőség (az előtérben állás) stilisztikailag releváns jellegét. A feltűnőség indokai a kérdőív későbbi válaszaiból részben kideríthetők: ezek elsősorban a téma és a szövegtípus, valamint a szövegtípussal összefüggő kommunikációs cselekvéstípus befogadói elvárásai és a készen kapott szöveg közötti feszültségből erednek. Mint a későbbi kérdésekre adott válaszokból kiderül, ezek a nagy arányban feltűnő kifejezések meghatározzák a II. szöveg stílusát, és így hozzájárulnak az értelméhez is. A kiemelt kifejezéseket jól tudták jellemezni az adatközlők a szociokulturális összetevők szempontjai alapján (magatartás, helyzet, érték, nyelvváltozat), tehát a kiemeléseket a kérdőív során önkéntelenül is megindokolták a kapott kategóriarendszer alapján. Összegezve az állapítható meg előzetesen, hogy a városi népnyelvnek és bizalmasnak tekintett elemeket nevezték meg az adatközlők, vagyis azokat, amelyek a hírszöveg mindennapi (folkteoretikus) és a sajtó önismérete szerinti elvárásoknak nem felelnek meg, legalábbis a nem bulvár sajtó elvárásainak (az adatközlők szocioregionális eredete e tekintetben nyilván fontos tényező). A kis arányban megemlített feltűnő nyelvi egységek közül figyelmet érdemel még a *sötétben guruló rendőrautó*, amely föltehetőleg a *zsaru* és társaival való stilisztikai szembenállás miatt került a kiemelték közé, továbbá az *amúgy*, amelyet a két adatközlő funkcionálisan, tehát mondattani és jelentéstani szempontból talált furcsának és nem stilisztikailag (mint ez rövid magyarázó megjegyzésükből kiderül).

Megjegyzendő még, hogy egy válaszadó egyik szövegben sem talált feltűnő elemet, továbbá egy kitöltetlenül hagyta a kérdést, tehát vagy nem tudta értelmezni azt, vagy a fentebb említett fölmerülő kétségek miatt nem tudott dönteni.

A következő kérdések (4–11.) magatartás és helyzet szerint vizsgálták a megadott szavakat és kifejezéseket. A kérdések az eredeti kérdőívben kifejezésenként külön szám alatt megismétlődtek a könnyebb érthetőség és feldolgozhatóság kedvéért.

Kérdések az I. szöveggel kapcsolatban

4–7.

Milyen a stílusa az alábbi szövegbeli szerkezetnek?

1. táblázat

	<i>figyelmeztető lövés</i>	<i>testi kényszer</i>	<i>imbolygó férfialak</i>	<i>idős ember</i>
választékos	14 / 36,8%	27 / 71%	20 / 52,6%	20 / 52,6%
közömbös	24 / 63,1%	10 / 26,3%	10 / 26,3%	16 / 42,1%
bizalmas			7 / 18,4%	3 / 7,9%
durva		1 / 2,63%	1 / 2,63%	

A napilap cikke és az olvasó (vagyis Ön) közötti viszony alapján milyen helyzetet jelöl a fenti szerkezet?

2. táblázat

	<i>figyelmeztető lövés</i>	<i>testi kényszer</i>	<i>imbolygó férfialak</i>	<i>idős ember</i>
formális	23 / 60,5%	26 / 68,4%	16 / 42,1%	19 / 50%
közömbös	9 / 23,7%	6 / 15,8%	7 / 18,4%	12 / 31,7%
informális	6 / 15,8%	6 / 15,8%	15 / 39,5%	7 / 18,4%

A két kérdés részben az egyes külön stílustulajdonításokra vonatkozik, ill. arra, hogy a magatartás és a helyzet tényezőjét jól el lehet-e különíteni a mindennapi tudás által is, valamint arra, hogy a két szempont szerinti adatok között milyen összefüggések mutathatók ki. Az adatközlők ezekben a kérdésekben szembesültek igazán a bevezetett kategóriarendszer két tényezőjével. A magatartás tényezője a beszélőnek a nyelvi megformáltságban kifejezett és a hallgató által értelmezett, a szöveggel kapcsolatos magatartását, a helyzet tényezője a beszélőnek a nyelvi megformáltságban kifejezett és a hallgató által értelmezett, a beszédhelyzetre vonatkozó közlését határozza körül. Bár a mindennapi beszédhelyzetekben ezeket a tényezőket, főképp párhuzamosan, könnyen feldolgozzák a beszélők/hallgatók, fogalmiasítva, kategóriákként megnevezve kétségtelenül nehezebb a megértésük. Föltehetőleg ebből a jelenségből ered az 1. táblázat egyik sajátos válasza: a *testi kényszer* kifejezést egy adatközlő a *durva* kategóriába sorolta, amely aligha nyelvi (pontosabban stilisztikai) besorolás, sokkal inkább a kifejezés által fogalmiasított tartalom megítélése.

Az I. szöveggel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok az említett nehézségek ellenére jellegzetesek és relevánsak. Az első két kifejezés (*figyelmeztető lövés*, *testi kényszer*) a magatartás szerint közömbös vagy választékos, a helyzet szerint elsősorban formális és részben közömbös. E besorolásokat a már említett kötöttség is indokolja. Nagyobb a szóródás az *idős ember* kifejezés esetében, hiszen annak nincsen szaknyelvi vagy egyéb nyelvváltozati kötöttsége, ám az *idős* melléknév korlátozza a bizalmas és informális válaszok lehetőségét. Ezért e

kifejezés adataiban több a közömbös besorolás. Az *imbolygó férfialak* megítélése még vegyesebb, a közömbös tartomány két oldalán levő szélsőbb (tehát egymástól erősen eltérő) tartományok mindegyike kapott adatot, a helyzet tényezőjében a formális és az informális majdnem azonos mértékben. Az adatokat itt több szempontból is indokolni lehet: az I. szöveg típusa és beszédhelyzete a közömbös és a választékos/formális tartományok elvárásait előfeltételezi, a kérdéses kifejezés konceptuális szerkezete viszont legalább ilyen mértékben a bizalmas/informális tartományokat, különösen a jelző és az *alak*.

Az adatokból az is kitűnik, hogy a magatartás és a helyzet szerinti stílus-tulajdonítás a két példaszöveg esetében az ugyanazon nyelvi egységeknél igen nagy mértékben azonos tartományokban történik meg, tehát a magatartás szerint a közömbös vagy választékos tartománybeli kijelölésnek hasonló felel meg a helyzet szerint. Ez a megállapítás bizonyos fókig általánosítható, de semmiképpen nem zárja ki nem homológ kombinációk lehetőségét, mint ahogy azok meg is valósulnak más szövegekben és beszédhelyzetekben.

Kérdések a II. szöveggel kapcsolatban

8–11.

Milyen a stílusa az alábbi szövegbeli szerkezetnek?

3. táblázat

	<i>nem lőtték szitává</i>	<i>eldobta a csúzlít</i>	<i>nem sokáig kecmecelt</i>	<i>figyelmeztető lövés</i>
választékos		1 / 2,63%		12 / 31,7%
közömbös	1 / 2,63%	2 / 5,26%	2 / 5,26%	25 / 65,7%
bizalmas	22 / 57,9%	25 / 65,7%	22 / 57,9%	1 / 2,63%
durva	15 / 39,5 %	10 / 23,6%	14 / 36,8%	

A napilap cikke és az olvasó (vagyis Ön) közötti viszony alapján milyen helyzetet jelöl a fenti szerkezet?

4. táblázat

	<i>nem lőtték szitává</i>	<i>eldobta a csúzlít</i>	<i>nem sokáig kecmecelt</i>	<i>figyelmeztető lövés</i>
formális	5 / 13,1%	4 / 10,5%	4 / 10,5%	17 / 44,7%
közömbös	4 / 10,5%	3 / 7,9%	4 / 10,5%	16 / 42,1%
informális	29 / 76,3%	31 / 81,5%	30 / 79%	4 / 10,5%

A II. szöveggel kapcsolatban ugyanazokra a kérdésekre kellett az adatközlőknek válaszolniuk négy kifejezést minősítve, mint az I. szöveggel kapcsolatban. A két szempont szerinti stílustulajdonításokban itt is egyértelműen tendenciaszerűen mutatkoznak meg a válaszok, tehát statisztikailag és ekképp stilisztikailag is releváns adatok keletkeztek. A 8–11. kérdésekben három olyan kifejezést választottam ki, amely előzetes megítélésem szerint stilisztikailag feltűnő, és az

a 3. kérdésre adott válaszokban be is bizonyult. A három kifejezés (*nem lőtték szitává, eldobta a csúzlit, nem sokáig kecmecelt*) az adatok alapján a magatartás szerint 90% fölött a bizalmas és a durva tartományban helyezkedik el, a helyzet szerint 76–79% között az informálisban, mindkét esetben meggyőző arányban. E stílustulajdonítások, tehát hogy három, általános megítélés szerint feltűnő nyelvi egység nem a közömbös tartományban található, hanem a hírszöveg elvárásaival nem egyező módon a bizalmas/informálisban, indokolja feltűnőségüket, egyúttal értelemképző szerepüket.

Hasonlóképpen fontos a negyedik kifejezés (*figyelmeztető lövés*), hiszen az az I. szövegben is előfordul, természetesen más szöveggörnyezetben. Az adatok azt mutatják, hogy a kifejezés a két szöveg adatközlői stílustulajdonításaiban a magatartás szerint azonos arányban sorolódik be a választékos (36,8, ill. 31,7%) és a közömbös (63,1, ill. 65,7%) tartományba, míg a helyzet szerint módosultak az arányok (formális: 60,5, ill. 44,7%, közömbös: 23,7, ill. 42,1%, informális: 15,8, ill. 10,5%). Az adatközlők a helyzet szerinti szempontban azért változtathattak besorolásukon, mert a szöveggörnyezet többek számára egyértelművé tehette, hogy a II. szöveg szerzője a teljes szöveg stílusa által informálisabb beszédhelyzetet hoz létre, mint az I. szöveg szerzője. E negyedik kifejezés stílusértéke a magatartás szerint nem változott az adatközlők értelmezésében, ami a két szempont (helyzet és magatartás) elkülönítésének indokoltságát mutatja, egyúttal a mindennapi nyelvi tudás árnyaltságát.

A kérdőívben ezután következő kérdések a két szöveg valamilyen szempontból rokon kifejezésének stilisztikai összehasonlítását végeztették el az adatközlőkkel (a legtöbb kérdésben a két szövegben külön szereplő szinonimákra vonatkoznak a kérdések, kiterjedve az összes szociokulturális tényezőre).

Kérdések a két szöveggel kapcsolatban

12. Milyen a stílusa a két szöveg következő szavainak:

5. táblázat

	I. járőr	II. puskás
választékos	14 / 36,8%	1 / 2,63%
közömbös	24 / 63,1%	10 / 26,3%
bizalmas		27 / 71%

Ebben a kérdésben a szociokulturális tényezőket három protokategóriában foglaltam össze (vagyis egyesítettem a magatartás, a helyzet és az érték tényezőjét), tehát a kérdés a lehető legáltalánosabb összehasonlítást kezdeményezi. Az adatok egyértelműek: a *járőr* kétharmadrészt közömbös, egyharmadrészt választékos minősítést kapott, míg a *puskás* ('puskával lövöldöző' alkalmi jelentésben) 26%-ban közömbös és 71%-ban bizalmas minősítést. Ugyanakkor e kérdés előkészíti a következőt úgy, hogy elkülöníti a stílustulajdonítást és a stílushatást. Ez az elkülönítő művelet valószínűleg a legelvontabb összetevője egy stíluselméletnek: a

befogadás folyamatában más a szociokulturális kategóriák szerinti besorolás és más a besorolás révén kialakuló mentális és érzelmi állapot mint hatás.

13. Milyen stílushatást gyakorolnak Önre az előző kérdésben felsorolt szavak?

I. járőr

a) közömbös (az író tárgyilagosan tudósít egy eseményről)	34 / 89,4%
b) nagyképzű (az író nagyobb értéket tulajdonít saját szövegének, mint ön)	–
c) választékos (az író és az olvasó szerint is választékos, kifinomult ez a stílus)	3 / 5,26%
d) ironikus (az író látszólag értékes, magas presztízsű stílusban ír, de ő is tudja, és az olvasó is, hogy ez a stílus nem olyan)	1 / 2,63%
e) bizalmas	–

II. puskás

a) közömbös (az író tárgyilagosan tudósít egy eseményről)	4 / 10,5%
b) nagyképzű (az író nagyobb értéket tulajdonít saját szövegének, mint ön)	9 / 23,7%
c) választékos (az író és az olvasó szerint is választékos, kifinomult ez a stílus)	–
d) ironikus (az író látszólag értékes, magas presztízsű stílusban ír, de ő is tudja és az olvasó is, hogy ez a stílus nem olyan)	11 / 29%
e) bizalmas	13 / 34,2%

A 12. és a 13. kérdés szempontjai látszólag azonosak, valójában azonban különböznek, hiszen a 12. kérdés az adatközlőt a szöveg stílusára igyekezett összpontosítani, míg a 13. az adatközlőnek a beszélő által kiváltott hatására a beszélőre vonatkozó befogadói attribúciók révén. A két kérdés ugyanarra a két szóra kér minősítéseket, és a válaszok eltérnek, a *puskás* esetében lényegesen nagyobb a szóródás, a *járőr* esetében pedig magasabb a közömbös aránya. Az eltérés részben a nagyobb kínálatból ered, a több válaszlehetőségből, illetve a válaszlehetőségek részletezéseiből. A két kérdésre adott válaszok azonban mégis tendenciaszerűen közel állnak egymáshoz: a *járőr* esetében a közömbös hatás magában foglalja a választékos protostílust, a *puskás* esetében az ironikus, a nagyképzű és a bizalmas mint hatás megfelel a közömbös és főképp a bizalmas protostílusnak.

A két kérdésre adott válaszok alátámasztják, hogy a stílushatás nem azonos a stílustulajdonítással. A stílustulajdonítás a nyelvi és szociokulturális ismeretek alapján történő kategorizálás, általában nem explicit kategóriarendszer alapján. A stílushatás a stílustulajdonítás révén létrejövő mentális állapot, amely általában a beszélő és szövege attributív értékelésében mutatkozik meg, de ez sem kap

feltétlenül nyelvi kifejtést. Ez az értékelés többnyire levezetett formában mutat összefüggést a stílustulajdonítás kategóriáival.

A 14–18. kérdésekben két szinonim szó stílusának szociokulturális összetevői teljes mátrixukban fordulnak elő, vagyis mind az öt szociokulturális szempont szerint külön válaszok készültek. A két szó (*rendőr*, *zsaru*) szinonim, tehát szófajilag, szemantikailag szorosan összefügg, ezért könnyen összehasonlítható. Emellett az egyik szó az I. szövegben, a másik a II. szövegben fordul elő, tehát stilisztikai szembeállításuk és jellemzésük két, az adatközlők számára is jól meghatározható szöveggörnyezetben történhetett.

14. Milyen magatartást fejez ki a következő két szó?

6. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
választékos	5 / 13,1%	
közömbös	32 / 84,1%	
bizalmas		29 / 76,3%
durva		9 / 23,7%

15. Milyen helyzetben helyénvaló a következő két szó?

7. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
informális	3 / 7,9%	30 / 79%
közömbös	24 / 63,1%	2 / 5,2%
formális	11 / 29%	6 / 15,8%

16. Milyen értéket fejez ki a következő két szó?

8. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
értéktelítő	2 / 5,26%	2 / 5,26%
közömbös	33 / 86,8%	4 / 10,5%
értékmegevonó	1 / 2,63%	32 / 84,1%

17. Régi vagy új a következő két szó?

9. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
régies	4 / 10,5%	3 / 7,9%
mai	31 / 81,5%	18 / 47,3%
újszerű	3 / 7,9%	17 / 44,7%

18. Milyen nyelvváltozatba tartozik a következő két szó (írjon be egyet a javasolt lehetőségek közül)? (Nyelvváltozatok: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelv-járások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei.)

10. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
sztenderd	35 / 92%	1 / 2,63%
városi népnyelvi	1 / 2,63%	30 / 79%
hivatalos nyelvi	1 / 2,63%	
diáknyelvi		4 / 10,5%
szleng		2 / 5,26%

A válaszokból kapott adatok meglehetősen egyértelmű tendenciákat rajzolnak ki, ha a legfontosabb, legkiemelkedőbb adatokat egy táblázatban összegezzük.

11. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
magatartás	84%-ban közömbös	76%-ban bizalmas
helyzet	63%-ban közömbös	79%-ban informális
érték	86%-ban közömbös	84%-ban értékmegvonó
idő	81%-ban mai	47/44%-ban mai/újszerű
nyelvváltozat	92%-ban sztenderd	79%-ban városi népnyelvi

Az összegző táblázat jól mutatja a lényegi különbségeket, amelyben a két szóval kapcsolatos stílusulajdonítások eltérnek: a *rendőr* alapvetően a közömbös tartományba tartozik sztenderd nyelvváltozati besorolással, míg a *zsaru* a bizalmas/informális tartományba, városi népnyelvi nyelvváltozati besorolással. Fontos adat az itteni két szöveg stílusulajdonításaiban, hogy az érték tényezője az első kettővel (magatartás és helyzet) együtt mozog (ismét megjegyzendő, hogy két konkrét szövegről van szó, és rajtuk keresztül egy szövegtípus két különböző megvalósulásáról, a tendencia tehát ebben a vonatkozásban érvényes). Az érték tényezője a beszélőnek a nyelvi megformáltságban kifejezett és a hallgató által értelmezett, a szöveggel és ekképp a szöveg témájával kapcsolatos értékelését határolja körül. Az adatok szerint az egyes tényezők együttállása a nyelvváltozatokban is megvalósul, hiszen a két szó besorolása egyértelműen magas százalékban elkülönül.

A táblázatban összefoglalt kiemelkedő adatok mellett megemlítenéd még, hogy a magatartás tényezőjében a *rendőr* közömbös tartománya mellé csak választékos adat került, míg a *zsaru* bizalmas tartománya mellé csak a durva, tehát a két szó ebben a tényezőben teljesen elkülönül. A helyzet tényezőjében nagyobb volt a szóródás, ami érthető, hiszen a *rendőr* főnév aligha korlátozható a megadott helyzetfajták valamelyik tartományára (az adatközlők egy része föltehetőleg elvonatkoztatott a konkrét szöveggörnyezettől). Ugyanakkor a *rendőr* inkább formális besorolást kapott még, a *zsaru* viszont elenyésző mértékű kö-

zömböset. Az idő tényezője föltehetőleg nehezebben fogalmiasítható az adatközlők számára, hiszen az nem annyira a tipikus beszédhelyzetekhez, cselekvésekhez és szövegtípusokhoz kötődik, mint inkább más típusú szociokulturális (például nemzedéki, írott nyelvi) ismeretekhez. A *zsaru* időtényezőjének megoszlása ennek ellenére indokolható, föltételezhetően nem közömbös volta okozza az újszerű stílustulajdonítást sokaknál.

A 19–23. kérdések hasonlóak az előző öt kérdéshez: itt négy szinonim szó stílustulajdonításait összegezik a táblázatok az öt szociokulturális tényező szerint, méghozzá úgy, hogy két szó az első szövegből való, kettő pedig a másodikból.

19. Milyen magatartást fejez ki a következő négy szó?

12. táblázat

	<i>fegyver</i>	<i>puska</i>	<i>csúzli</i>	<i>csöves</i>
választékos	20 / 52,6%	6 / 15,8%	1 / 2,63%	
közömbös	18 / 47,3%	22 / 57,9%	2 / 5,26%	
bizalmas		8 / 21%	29 / 76,3%	20 / 52,6%
durva			5 / 13,1%	17 / 44,7%

20. Milyen helyzetben helyénvaló a következő négy szó?

13. táblázat

	<i>fegyver</i>	<i>puska</i>	<i>csúzli</i>	<i>csöves</i>
formális	22 / 57,9%	7 / 18,4%	3 / 7,9%	3 / 7,9%
közömbös	14 / 36,8%	23 / 60,5%	4 / 10,5%	4 / 10,5%
informális		7 / 18,4%	30 / 79%	30 / 79%

21. Milyen értékeket fejez ki a következő négy szó?

14. táblázat

	<i>fegyver</i>	<i>puska</i>	<i>csúzli</i>	<i>csöves</i>
értéktelítő	7 / 18,4%	6 / 15,8%		2 / 5,26%
közömbös	31 / 81,5%	29 / 76,3%	2 / 5,26%	2 / 5,26%
értékmegevonó		3 / 7,9%	35 / 92%	33 / 86,8%

22. Régi vagy új a következő szó?

15. táblázat

	<i>fegyver</i>	<i>puska</i>	<i>csúzli</i>	<i>csöves</i>
régies	10 / 26,3%	13 / 34,2%	15 / 39,5%	1 / 2,63%
mai	27 / 71%	23 / 60,5%	10 / 26,3%	11 / 29%
újszerű	1 / 2,63%		12 / 31,7%	25 / 65,7%

23. Milyen nyelvváltozatba tartozik a következő négy szó (írjon be egyet a javasolt lehetőségek közül)? (Nyelvváltozatok: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diákn nyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei.)

16. táblázat

	<i>fegyver</i>	<i>puska</i>	<i>csúzli</i>	<i>csöves</i>
sz t end er d	29 / 76,3%	29 / 76,3%	2 / 5,25%	
iro d al mi ny el vi	6 / 15%	4 / 10,5%	3 / 7,9%	1 / 2,63%
v á ro si né p ny el vi	1 / 2,63%	2 / 5,26%	18 / 47,3%	26 / 68,4%
hi va ta los ny el vi	1 / 2,63%			
di á k ny el vi			11 / 29%	7 / 18,4%
ny el v já ra si			5 / 13,1%	1 / 2,63%
zs ar gon				1 / 2,63%
sz len g				1 / 2,63%

A válaszokból kapott adatok ezúttal is meglehetősen egyértelmű tendenciákat rajzolnak ki, ha a legkiemelkedőbb adatokat összegezzük egy táblázatban.

17. táblázat

	<i>fegyver</i>	<i>puska</i>	<i>csúzli</i>	<i>csöves</i>
ma ga ta r t á s	52/47%	58/21%	76% bizalmas	52/44%
	vá lasz t é k os /	k ö z ö m b ö s /		bizalmas/durva
	k ö z ö m b ö s	bizalmas		
he ly zet	58/36%	60% közömbös	79% informális	79% informális
	for má lis / k ö z ö m b ö s			
érték	81% közömbös	76% közömbös	92% értékmegvonó	87% értékmegvonó
idő	71% mai	60/34% mai/régies	39/26/32%	65% újszerű
			régies/mai/újszerű	
ny el v vá l to zat	76% sztenderd	76% sztenderd	47/29%	68/18%
			v á ro si né p ny el vi /	v á ro si né p ny el vi /
			di á k ny el vi	di á k ny el vi

Az összegzésből kiolvasható, hogy a két szövegben funkcionáló szinonimásor az első három szociokulturális tényező szerint nagyjából kitölti a lehetséges tartományokat mint kontinuumokat. A *fegyver* a választékos/formális és a közömbös tartományok határán helyezkedik el sztenderd besorolással, a *puska* a közömbös tartományban sztenderd besorolással, a *csúzli* a bizalmas, informális és értékmegvonóban városi népnyelvi/diákn nyelv besorolással, míg a *csöves* a bizalmas/durva, informális és értékmegvonóban városi népnyelvi/diákn nyelv besorolással.

Az e kérdésre adott válaszok körében nagyobb volt a szóródás, illetve a bizonytalanság a helyzet tényezőjében, hiszen a *csöves* és a *csúzli* is többször formális stílustulajdonítást kapott. Hasonlóképpen nagy volt a szóródás a nyelvváltozatok kijelölésében. Ez utóbbi föltehetőleg a kategóriák összetettebb volta

miatt alakult így: az informális vagy formális helyzet kevesebb kritériummal írható le a folктеóriák alapján, mint a sztenderd vagy városi népnyelv.

A 24. kérdésben a 13. kérdés ismétlődik meg, ezúttal a teljes szövegre kiterjesztve a stílustulajdonítást. Ezzel a kérdéssel a kérdőív visszatér az első feladatokhoz hasonlóan a teljes szövegre vonatkozó, globális stílustulajdonításhoz.

24. Milyen hatást gyakorol Önre stílusában a két egész szöveg?

I.

a) közömbös (az író tárgyilagosan tudósít egy eseményről)	33 / 86,8%
b) nagyképű (az író nagyobb értéket tulajdonít saját szövegének, mint ön)	–
c) választékos (az író és az olvasó szerint is választékos, kifinomult ez a stílus)	4 / 10,5%
d) ironikus (az író látszólag értékes, magas presztízsű stílusban ír, de ő is tudja, és az olvasó is, hogy ez a stílus nem olyan)	1 / 2,63%
e) bizalmas, beszélt nyelvi, hétköznapi, esetleg durva (az író kisebbíti az esemény jelentőségét)	–

II.

a) közömbös (az író tárgyilagosan tudósít egy eseményről)	1 / 2,63%
b) nagyképű (az író nagyobb értéket tulajdonít saját szövegének, mint ön)	5 / 13,1%
c) választékos (az író és az olvasó szerint is választékos, kifinomult ez a stílus)	–
d) ironikus (az író látszólag értékes, magas presztízsű stílusban ír, de ő is tudja, és az olvasó is, hogy ez a stílus nem olyan)	5 / 13,1%
e) bizalmas, beszélt nyelvi, hétköznapi, esetleg durva (az író kisebbíti az esemény jelentőségét)	27 / 71%

A kérdésben csak néhány lehetséges stílustulajdonítási kategóriát jelöltem meg, elsősorban olyanokat, amelyek legalább részben könnyen megfeleltethetők az egyes szavakkal és kifejezésekkel kapcsolatos, már elvégzett stílustulajdonításoknak. A válaszok összhangban állnak az egyes szavakkal és kifejezésekkel kapcsolatos, már elvégzett stílustulajdonításokkal: az I. szöveg 87%-ban közömbös, 10%-ban választékos minősítést kapott, míg a II. szöveg 71%-ban bizalmas, 13%-ban ironikus és 13%-ban nagyképű minősítést. Mivel a stílus a szövegértelmezés összetevője, a részletekre és a teljes szövegre vonatkozó stílustulajdonítások igen jelentősek, különösen akkor, ha egy eseményt reprezentáló két különböző, de azonos méretű és szövegtípusú szöveg stílusa az adatközlők szerint ilyen mértékben eltér. Az ebből eredő következményekről alább még lesz szó röviden.

25. Hogyan jellemezné Ön a mellékelt két szöveg stílusát saját szavaival? Ha lehet, egyszavas vagy határozóval bővített (pontosított) melléknevet használjon.

I.

tárgyilagos 19; korrekt 2; objektív 1; lényegretörő 1; hivatalos 1; körülményes 1; mesterkélt tárgyilagosság 1; értékítéletet nem tartalmazó 1; formális 2; közömbös 3; megszokott 1; átlagos sajtónyelv 1; udvarias 1; tapintatos 1; választékos 2; komoly 2; tisztességes 1; polgáris 1; normális 1; írott 1; informatív 1; igényesebb publicisztika 1; távolságtartóan tudósító 1.

II.

alpári 2; közönséges 2; primitív 5; durva 1; erőltetett 2; csemegéző 1; bizalmas 2; bizalmaskodó 5; közvetlenkedő 1; idegesítően bizalmas 2; arrogáns 1; szenzációhajhász 3, összekacsintó 2; népszerűséghajhász 1; pongyola 2; felelőtlen hozzáállás 1; szubjektív 1; meghökkentő 1; ironikus 1; rosszul humorizáló 1; nevetséges 1; vicces 1; hatásvadász 2; komolytalan 2; jópofizó 2; kacsa 1; közömbös 2; bulvárlap stílusa 3; zsargonokkal teli 1; szóbeli 1.

Bár az adatközlők által adott, kategorizáló stílustulajdonítások természetesen igen sokfélék, és gyakran a korábban a kérdőívben saját maguk által kiterjedtebben elvégzett stílustulajdonításoknak csak egy részét vonják be itt a válaszbba, e kérdés is jellemző adatokat nyújt. Egyrészt sok a szinonima a megadott jellemzők között. E szinonimacsoportok alapvetően a beszélő (itt a cikkíró) magatartására, a szöveg(típus) és tartalma viszonyára vonatkoznak, tehát elsősorban a szociokulturális összetevőkre és csak részben a nyelvi potenciálra. Ez a tény is igazolja a stílus szociokulturális összetevőinek fontosságát és értelmezhetőségét. Másrészt a két szöveghez adott jellemzők lényegesen eltérnek egymástól. Az I. szöveg esetében kiugróan magas a *tárgyilagos* megjelölés, míg a II. szöveg esetében a *primitív* és szinonimái, illetve a *bizalmaskodó* és szinonimái a leggyakoribbak. Ezek a megítélések teljes összhangban állnak a korábbi egyedi stílustulajdonításokkal.

Az adatok további elemzése a kutatás monografikus bemutatásában lesz olvasható.

4. Az adatok tágabb összefüggései

A bemutatott adatok két további szempontból igen lényegesek: a hírszöveg tipológiai jellemzői és a hírszöveg társadalmi, politikai diskurzusban való elhelyezkedése szempontjából.

A két szempont vázolója előtt a két szövegről kapott adatokat a következőképpen lehet összegezni. Az I. szövegben az adatközlők stílustulajdonításai szerint a közömbös, választékos és formális elemek vannak túlsúlyban, de bizonyos

pontokon a bizalmas és informális tartomány is érvényesül. Vagyis a szöveg szerzője (a beszélő) általában tárgyilagos és távolságtartó, de a szöveg egyes pontjain finom módszerekkel véleményt nyilvánít (leginkább a hírek alapot adó esemény egyik szereplőjéről, az *imbolygó férfialak* kifejezéssel), legalábbis az adatközlők egy része szerint. A II. szövegben az adatközlők stílustulajdonításai szerint a bizalmas, informális és értékmegvonó elemek uralkodnak. Vagyis e II. szöveg szerzője nem tárgyilagos, nem távolságtartó, hanem gyakran mond véleményt (például a híresemény két szereplőjét, a lövöldöző embert és a rendőröket egyaránt hátrányosan értékeli).

Mindennek következtében az I. szöveg megfelel a hírszöveg tipológiai és szerkezeti jellemzőinek, még akkor is, ha a példaszöveg rövid. Vagyis a lehetséges mértékig tárgyilagos tudósítás és az értékelés elkülönül, az utóbbi nem része a szövegnek (a hírszöveg kanonikus formai és értelemszerkezetére vö. van Dijk 1988). A II. szöveg nem felel meg a hírszöveg tipológiai és szerkezeti jellemzőinek, mert a stílussal áttételesen történő véleménynyilvánítás a szöveget legalább részben megszünteti hírnek lenni, és szenzációs történetet, pletykát csinál belőle. Ezáltal a két szöveg eltérő funkciót lát el, így más diskurzusba lépnek be. Az I. szöveg háttérbe szorítja a lehetséges ideológiai és kulturális vonatkozásokat, a hír alapját képező eseményt hírré téve kiemeli a társadalmi praxisból, és tényközlést alakít belőle, amely persze diskurzusok része lesz. A II. szöveg ezzel szemben azonnal ideológiai vonatkozásokat aktivizál diskurzív formában: konstruálja a valóságot a szöveg által, és egyúttal kijelöli azt a módot is, ahogy e konstruált valóságról beszélni lehet. Ebben az esetben eltűnőben van az eredeti esemény, és helyette a szenzáció mint reakció kerül előtérbe (a kérdésről részletesen l. Fairclough 1995, Fairclough–Chouliaraki 1999).

5. A kutatás kezdetén föltesztelt kérdésekre röviden a következő válaszok adhatók (a többi, itt nem ismertetett kérdőív és interjú alapján).

5.1. Azonos szövegekhez azonos vagy eltérő stílusértéket rendelnek a hallgatók/befogadók? A stílustulajdonítás a kérdőívek és az interjúk adatai szerint nem homogén, tehát nem jelenthető ki az, hogy ugyanannak a szövegnek ugyanahhoz a nyelvi egységéhez azonos stílusértéket rendelnek a befogadók. A rendelkezésre álló adatok azonban bizonyos tendenciákat elég jól jeleznek. A közömbös stílustartomány meglehetősen általánosan érvényesül az adatközlők körében, tehát a többség azonos módon ítéli meg a stilisztikailag közömbösnek nevezhető elemeket. Ez az adat összefüggésben áll azzal, hogy az adatközlők az egyes szövegekben nagyjából azonos egységeket emeltek ki mint stílusukban feltűnőeket, vagyis nagyjából azonos egységeket tekintettek nem feltűnőeknek. Szintén tendenciaszerűen értékelik az adatközlők a szövegek stílusstruktúráját: a kevés feltűnő és sok közömbös elemet tartalmazó szöveget stilisztikailag inkább homogénnek, míg a feltűnő (és az adatközlők szerint különböző nyelvi rétegekbe besorolható) elemeket tartalmazó szöveget stilisztikailag heterogénnek minősítik.

5.2. Milyen módszerrel lehet megállapítani és fogalmi keretben rögzíteni ezeket a reakciókat? A szociokulturális tényezők fent összefoglalt rendszere az adatközlők számára érthetőnek bizonyult, a kérdésekre válaszolni tudtak (az ér-

telmezhetőséget jelzi a tendenciaszerűség számos példája). Az adatközlők felismerték és alkalmazni tudták az egyes szociokulturális tényezőket, a közöttük levő különbségeket és összefüggéseket, vagyis e tudományosan kijelölt kategóriák nem állnak távol az adatközlők spontán nyelvi tudásától, mindennapi nyelvi praxisától: ez utóbbi fogalmiasítása lehetségesnek látszik a felállított tudományos kategóriákkal.

5.3. Mi okozza az azonos vagy az eltérő válaszokat, van-e az azonos és a különböző válaszok mögött szociokulturális relevancia? Az adatközlők előzetes szociológiai körülhatárolása e kérdések megválaszolását természetesen korlátozza. E korlát tudatában is megfogalmazható azonban a kérdőívbeli adatok ismeretében, hogy a) az adatok bizonyos korosztályi, nemzedéki különbségeket mutatnak (elsősorban a helyzet informális–formális változója mentén), ugyanakkor b) alapvetően azonos tendenciák érvényesülnek a stílustulajdonításokban, tehát legalábbis a városi, budapesti értelmiségi csoportban érvényesül a szociokulturális relevancia. Az irodalmi szöveggel kapcsolatos interjúkban az adatközlők szocioregionális eredete jóval nagyobb teret kap, tehát e tekintetben lényegesen relevánsabb. Ez utóbbi adatok azt bizonyítják, hogy összetett szöveg stílustulajdonításainál a szocioregionális eredet mellett az egyéni motivációknak is igen nagy a szerepük. Mindkét adatgyűjtési formában kirajzolódnak a tipikus elvárások.

5.4. Van-e mérhető összefüggés a szövegtípus és a hozzárendelt stílustípus között? A válasz határozottan igen; e tényt különösen a 4. kérdőív összehasonlító kérdéseire adott válaszok bizonyítják.

5.5. Van-e különbség a mindennapi és a szépirodalmi szövegek stílusértékelése között? Van. Az interjúk készítése során mindinkább egyértelművé vált (és ezt a válaszok alátámasztják), hogy a szociokulturális változók a mindennapi szövegek stílusértékelésében nagyobb szerepet játszanak, mint az irodalmi szövegekében.

5.6. Milyen stílustipológia állítható föl (s a meglévő modellek mellé) az empirikus vizsgálat eredményeképpen? Az empirikus vizsgálatok alapvetően megerősítették azt a stílustipológiát, amelyet felvázoltam (Tolcsvai Nagy 1996). Eszerint a kutatásban nyert adatok alapján a következő prototipikus összefüggések állapíthatók meg (ezek csak a kutatásban vizsgált szövegekre vonatkoznak): a hír szövegtípusa a közömbös stílustartománnyal áll szoros kölcsönhatásban, a glosszáé a bizalmasával, a spontán, de kissé formális helyzetű párbeszéd a bizalmas és a közömbös tartományával. A kérdőívek adataiból kirajzolódó tendenciák nagyjából megegyeznek az adatközlők elvárásaival is. A szépirodalmi szövegekben az elvárás inkább a választékos, formális homogenitás, miközben a vizsgált szövegben a heterogenitás elismerést kap.

5.7. Összegzésül megállapítható, hogy a) empirikusan indokolt a stílusfogalom szociokulturális meghatározottságának elméleti kategorizálása; b) a stílusra, a nyelvi megformáltságra vonatkozó elméleti megfontolások összefüggésben állnak a beszélők gyakorlati tudásával és szocioregionális eredetével; c) a szövegtípusok és a releváns stílusjellemzők között szoros összefüggés van (legalábbis bizonyos szövegtípusok esetében). Az empirikus adatok kiemelik az

irodalomelmélet befogadásteóriájának szemantikai és szociológiai összetevőit. Vagyis bizonyossággal állítható, hogy a megnyilatkozást a grammatika szabályai fölött egy szociokulturális (tehát egy közösség szokásrendszerében rugalmas stabilitással fönntartott) normarendszer irányítja, amely éppúgy leírható, mint a grammatika szabályai.

SZAKIRODALOM

- Carter, Ronald–Nash, Walter 1990. *Seeing through language: a guide to styles of English*. Basil Blackwell. Oxford.
- van Dijk, Teun A. 1988. *News as Discourse*. Lawrence Erlbaum. Hillsdale. NJ.
- Enkvist, Nils Erik 1964. On Defining Style. In: N. E. Enkvist–J. Spencer–M. J. Gregory (eds): *Linguistics and Style*. Longman. London.
- Enkvist, Nils Erik 1978. Stylistics and Text Linguistics. In: W. U. Dressler (ed.): *Current Trends in Textlinguistics*. Walter de Gruyter. Berlin, New York. 174–90.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman, London.
- Fairclough, Norman–Chouliaraki, Lilie 1999. *Discourse in late modernity: rethinking critical discourse analysis*. Edinburgh University Press.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. University Park Press. London, Baltimore.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold. London.
- Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László (szerk.): *Jelentés- és stilisztika*. Budapest. 458–63.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XII. 221–31.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Sandig, Barbara–Selting, Margret 1997. Discourse styles. In: T. A. van Dijk (ed.): *Discourse as Structure and Process*. Discourse Studies 1. SAGE Publications. London. 138–56.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press. Oxford.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

A contrastive analysis of style values attributed to two short pieces of daily news

The paper elaborates the results of a test designed to explicate the naïve style attributions made by 38 adult urban intellectuals after reading two versions of an event reported in the form of short pieces of daily news in two different Hungarian daily papers. The questions that the subjects were asked mainly concerned the socio-cultural factors (attitude, situation, value) of the stylistic structures of the two texts, partly separately, and partly in comparison, in a functional-cognitive

framework. The results demonstrate the fact that style attributions exhibit firm tendencies that are independent of the age or ideological stance of the subjects: the first version of the news item was considered neutral (at some points formal) in terms of style and one that summarises the event objectively, whereas the second one was characterised as an informal text that sounds more like gossip or sensational storytelling than a usual piece of news.

A „szecessziós” Krúdy

(Egy Aranykéz utcai éj emléke)

1. Jól ismert tény, hogy Krúdy Gyula stílusportréján impresszionista, szimbolista, szürrealista és „tárgyas-intellektuális” vonások váltakoznak (legjobb műveiben szerves egységet alkotva).

Van-e azonban **szecessziós** Krúdy is? A szakirodalom szerint van, sőt Kispéter András irodalomtörténész Krúdyt „a magyar irodalmi szecesszió legmarkánsabb alakjá”-nak, Szindbádöt „tipikus szecessziós figurá”-nak nevezi (Kispéter 1989: 44–5). Szabó Zoltán új magyar stílustörténete szerint Krúdy a szecesszió első (1890-es évek) és második (1900-as évek) szakaszának egyaránt fontos szereplője (Szabó Z. 1998: 173).

Azt magam is elismerem, hogy a szecessziósnak (vagy annak is) tekinthető stílusjegyek folyamatosan megfigyelhetők Krúdynál, anélkül azonban, hogy lenne egy bizonyos korszaka, amelyet elsősorban, meghatározóan szecessziósnak kellene minősítenünk.

Ezek a szecessziós vonások 1910, az irányzat kifáradása, sőt „elavulása” (Szabó Z. 1998: 174) után sem tűnnek el Krúdy prózájából. Jól mutatja ezt, hogy amikor olyan szövegrészletet kerestem, amely sűrítetten tartalmaz ilyen stílusjegyeket, ezt egy 1914-ben (kötetben pedig csak 1916-ban) megjelent novellában találtam meg.

Ez a novella, az Egy Aranykéz utcai éj emléke a Pesti Napló 1914. március 1-ji számában látott napvilágot, a később Aranykéz utcai szép napok címmel egybegyűjtött írások közül időrendben másodikként. Az első a Múló évek az Aranykéz utcában című volt, a lap február 21-i számában. Ezeket további egy-egy hét különbséggel követte a Fáj és A nők könyvéből című novella. E négy, tartalmilag szorosan összefüggő elbeszélés alkotja a későbbi kötetnek az Előhang utáni első részét, mégpedig oly módon, hogy az elsőként megjelent két írás, amely címében is tartalmazza az *Aranykéz utca* helymegjelölést, közrefogja az utóbb megjelent kettőt. Így a minket most elsősorban érdeklő írás, az Egy Aranykéz utcai éj emléke ennek a „blokk”-nak a záródarabja lett.

A négy, egyaránt egyes szám 1. személyben elbeszélte történet a reformkori Pest-Budán játszódik, abban az édeskés, egyben fanyarul önironikus biedermeier miliőben, amelybe Krúdy ekkor, az I. világháború éveiben oly szívesen menekült vissza. Az elbeszélő, egyben a novellák főszereplője K. Károly, a divatos beszélyíró. A rövidítés Kisfaludy Károlyra látszik utalni, de egyéb történeti, irodalomtörténeti vonatkozás nemigen található a novellákban. Krúdyt ugyanis (akárcsak a néhány évvel későbbi Hét Bagolyban) ezúttal sem az író művészi tevékenysége,

hanem társadalmi, elsősorban pedig szerelmi élete érdekli. Ez főleg Estella, a kikapós aranymívesné körül forog, de jut benne szerep Florentinnak, az előkelő és gazdag fiatal özvegynek, valamint egy Irmafy nevű kis színésznőnek is (a névadás külön elemzést érdemelne, de ezzel most nem foglalkozhatunk).

Az Egy Aranykéz utcai éj emléke, a négy novellából álló kis ciklus záródarabja azzal kezdődik, hogy az elbeszélő öngyilkosságra készül (elsősorban pénztelensége miatt), s már az erről szóló hírlapi tudósítást is megszövegezi. Ekkor tör fel belőle a jellegzetesen krúdys „operai nagyária” (vö. Szabó E. 1968: 237–8) az eltűnt ifjúságról, amelyet az aranymívesné-szeralem kezdetének emlékképei szimbolizálnak. E szövegrészlet egyetlen többszörösen összetett, a végén hozzá kapcsolódó három egyenesen idézett rövid mondatral együtt összesen 225 szó terjedelmű mondat. Ezt választottam szövegelemzésem tárgyául mint Krúdy szecessziójának, a „szecessziós” Krúdynak nyelvi és stílári doku-mentumát (a zárójelbe tett számok a tagmondat sorszámát jelzik):

(1) Ah, ifjúság, (2) amely csak tegnap szöktél el mellőlem, (1) hitek, rajongások, rövid boldog délutánok és álmodozások a pamlagon, értelmetlen vallomások séták közben vadgesztenyék alatt, (3) egyszer: szökés, a Dunán, gőzhajóval Vácra, napfényes tavaszi délután, (4) a habok fodrai oly nyugodalmasan locsolgatták a gőzhajó oldalát, (5) mintha a végtelenségig tartana utunk a szökevény aranymívesnével, (6) a hegyek szinte megadással közelegtek a folyam partjain, (7) és a falvak kora tavaszi napfényben fürdöttek, (8) öreg hajósok kipödörtek fehér bajuszukat, (9) és a gőzhajó, (10) amely egykor Kossuth Lajost hozta Bécsből, (9) olyan ünnepélyesen pöfögött, (11) mint az orgona a koronázási templomban, (12) midőn felséges királyunk fejére feltette a primás a koronát – (13) négy óra felé mindenféle szomorúságok jelentek a partokon, köd és elvesző napsugár, a folyam hátán az aranyszínű csipkék, a menyasszonyruha fodrai, az aranyos harisnyakötők és piros színű félálomok a kedves nő szívére hajtott fejjel, (14) midőn szinte esztendő mély aluvásából, egész eddigi életem bánatos, hideg és ködös hajnali miséjéből felébredve kérdeztem, (15) hogy mennyi ideig szenderegtem a meleg szív fölött, (16) a nő felelte: (17) „egy pillanatig, kedvesem”, (18) és az álom mégis telve volt megfeythetetlenül szép képekkel, piros bajuszú kisemberekkel, (19) és szán csilingelt valamerre, (20) kis falvak tornyaiban lakodalmi harangozás, (21) pajkos falusi fiúk másznak át palánkokon, (22) és a vörös bajuszú kisember egyszerre csak rongyos vándorló eldobott fakó kabátját veszegeti magára, (23) tavaszodik, (24) fél az olvadástól – (25) és a kedves nő ajka szememre tapadt:

(26) – Álmodj tovább a hóemberekkel. (27) Magam is szundikáltam egy kicsit. (28) Tedd a szívemre fejed. (Egy Aranykéz utcai éj emléke. In: Aranykéz utcai szép napok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1958. 26–27).

2. A szövegrészlet elemzését a hatalmas mondat szerkezetének áttekintésével kezdjük.¹

A mondat az én elemzésem szerint – lehetséges ugyanis másfajta tagolás is – 25 tagmondatból tevődik össze. Ezekhez az új bekezdésben három rövid mondat csatlakozik:

(26) – Álmodj tovább a hóemberekkel.

(27) Magam is szundikáltam egy kicsit.

(28) Tedd a szívemre fejed.

¹ Ezúton mondok köszönetet Laczkó Krisztinának a mondat szerkezeti elemzésében nyújtott segítségéért.

Mivel azonban ezek tartalmilag tárgyi mellékmondat értékűek: (25) és a kedves nő ajka szememre tapadt [, és azt mondta, hogy]: (26)–(27)–(28), valójában beletartoznak a nagy mondat egészébe. Ugyanilyen viszonyban van egyébként a (16) és a (17) is: (16) a nő felelte: (17) „egy pillanatig, kedvesem”.

A mondatot ennél több tagmondatra is tagolhattam volna. Például mindjárt az (1), később pedig a (13) a nominális, mozaikszerű építkezés folytán több kisebb tagmondatra is bontható. Ez azonban kevésbé felelt volna meg az író szándékának, amely mind a két helyen nagy feszítávolságú asszociációs ívnek a kirajzolására irányul. Ezért ezeket egyetlen tagmondatként (és azon belül mondatrészhalmazként), nem pedig nominális tagmondatok egymásutánjaként értelmeztem.

Egy kissé problematikus a (13) és a (14) kapcsolatának az elemzése is. A (14) formailag alá van ugyan rendelve a (13)-nak:

(13) négy óra felé..., (14) *midőn* ... kérdeztem;

ez az alárendelés azonban szemantikailag mellérendelés értékű: 'ekkor...' A *midőn* kötőszó miatt azonban kénytelenek vagyunk a (14)-et a (13) időhatározói mellékmondatának minősíteni. A (16)-tól kezdve azonban ismét mellérendelt főmondatok sorjáznak, egészen (25)-ig, amelyekhez valódi mellékmondat már nem is kapcsolódik, csak az asszonynak egy, majd egymás után három egyenesen idézett mondata: a (17) a (16)-hoz, a (26)–(28) a (25)-höz.

Egészében véve az óriási mondat úgy jellemezhető, mint lazán, többnyire kapcsolatosan mellérendelt tagmondatok láncolata, amelybe időnként alárendelt tagmondatok kapcsolódnak bele. A meghatározó mondatépítési mód tehát a mellérendelés: a 28 tagmondataból 17 a főmondat, 11 a mellékmondat. Ha a tagmondatok hosszúságát (szószámát) is figyelembe vesszük, a különbség még nagyobb: a főmondatok együttvéve 150, a mellékmondatok 75 szót tartalmaznak, vagyis az előbbieknél szószámban mért terjedelme pontosan kétszer akkora, mint az utóbbiaké.

A szöveg ritmusát alapvetően három tényező szabja meg: a mondat szerkezet, a tagmondatok hosszúsága és a tagmondatokon belül a mondatrészek halmozása. A továbbiakban erre a három mozzanatra koncentrálni tekintjük át a mondat felépítését és a nyelvtani formának a kifejezendő tartalommal, hangulattal stb. való összefüggését.

A mondat az *ifjúság* főnév előrevetésével, tehát úgynevezett anakoluthonnal indul (vö. Bencze 1989: 240). Ezt közbeékelte értelmezői mellékmondat, majd halmozott, részben (többszörös) jelzős főnevek sorozata követi. A nominális stílusú főmondat azokat a legfontosabb képzeteket, motívumokat sorakoztatja fel, amelyeket az *ifjúság* szó az elbeszélő tudatában, emlékezetében felidéz:

(1) Ah, ifjúság, (2) amely csak tegnap szöktél el mellőlem, (1) *hitek, rajongások, rövid boldog délutánok és álmodozások a pamlagon, értelmetlen vallomások séták közben vadgesztenyék alatt...*

A fordulatot, egyben az új tagmondat kezdetét az *egyszer* határozószó jelzi. Ami ezután következik, az már nem az ifjúság úgy általában, hanem annak egy meghatározott eseménye:

(3) *egyszer: szökés, a Dunán, gőzhajóval Vácra, napfényes tavaszi délután...*

Figyeljük meg, hogy az aranyművesné megszöktetését még mindig nominális szerkezetű tagmondat exponálja. Olyan ez a mondat, mint egy naplófeljegyzés: szaggatott, vezérszavakra korlátozódó, egyben azonban az emlékező hajdani és mai izgatottságát is érzékeltető (a most elemzett szövegrészlet utáni első mondat utal is arra, hogy az elhangzottak az író naplójából vett feljegyzéseken alapultak: „Naplóm, életem torz tükörképe, telve mindenféle álmokkal, feljegyzésekkel, amelyeket manapság – öngyilkosságom felé közeledve – szinte meg sem értek”).

A (4) tagmondat fordulatot hoz: innentől kezdve nem „slágvortokat” kapunk, hanem az egykori események leírását, a környezet és a hangulat felidézését. Ennek megfelelően megjelennek az igei állítmányok is. Ez a rész kapcsolatosan mellérendelt főmondatokból áll, csupán a (4)-nek van egy hasonlító jelentéstartalmú határozó értékű jelzői mellékmondata, és a (9)-be ékelődik be két alárendelt mondat: egy értelmezői és egy szintén hasonlító jelentéstartalmú határozó értékű jelzői. Ezt a bővülést, mondatbeágyazódást az okozza, hogy az elbeszélő egy pillanatra belemélyed a szövegháttérbe, a történetiségbe (erről a 4. pontban lesz bővebben szó). A mondathosszúság (a szószám) nagyjából egyenletes, bár némiképp csökkenő irányzatot mutat:

(4) a habok fodrai oly nyugodalmasan *locsolgatták* a gőzhajó oldalát, (5) *mintha a végtelenségig tartana utunk a szökevény aranyművesnével*, (6) a hegyek szinte megadással *közelegtek* a folyam partjain, (7) és a falvak kora tavaszi napfényben *fürdöttek*, (8) öreg hajósok *kipödörtek* fehér bajuszukat, (9) és a gőzhajó, (10) *amely egykor Kossuth Lajost hozta Bécsből*, (9) olyan ünnepélyesen *pöfögött*, (11) *mint az orgona a koronázási templomban*, (12) *midőn felséges királyunk fejére feltette a primás a koronát...*

Az újabb fordulópont a (12) és a (13) között van: ezt jelzi a gondolatjel is. A (13) az egész mondat leghosszabb tagmondata: több mint kétszer annyi szót, pontosan 34-et tartalmaz, mint az utána következő két leghosszabb, az egyaránt 16 szó terjedelmű (1) és (14). Ebben a tagmondatban – a szemantikailag majdnem üresnek mondható *jelentkezik*-et kivéve – újból nincsenek igék. A névszói szerkezetek, nyelvi képek (l. a 3. pontban!) halmozása nagyszerűen érzékelteti azt a „félíg álom-, félíg ébrenlétszerű állapotot” (Harsányi 1969: 120), amelyben a hajó utasai ekkor vannak. A hullámok csobogása, a gőzgép dohogása, a hajótestnek alig érzékelhető folytonos remegése álomba (vagy inkább félálomba) ringatja őket. Ennek tökéletes megfelelője nyelvi síkon a hétszeres halmozás:

(13) négy óra felé mindenféle *szomorúságok* jelentkeztek a partokon, *köd* és elvesző *napsugár*, a folyam hátán az aranyszínű *csipkék*, a menyasszonyruha *fodrai*, az aranyos *harisnyakötők* és piros színű *félálmok* a kedves nő szívére hajtott fejjel...

A (14) ehhez képest többszörös kontrasztot mutat: kevesebb mint fele annyi szóból áll, mint az előző tagmondat, a *midőn* kötőszó – a mellérendelt tagmondatok sorozatát megtörve – alárendelést jelez (bár ez a *midőn*, mint említettem, igazában ’ekkor’ értelmű), s a tagmondatnak saját alárendelt mondata is van, a (15).

Mi történt hát? A ritmusváltást az magyarázza, hogy az elbeszélő felébredt:

(14) midőn szinte esztendőök mély aluvásából, egész eddigi életem bánatos, hideg és ködös hajnali miséjéből *felébredve* kérdeztem, (15) hogy mennyi ideig szenderegtem a meleg szív fölött...

Ekkor következik, újabb erős ellentétként az eddigi legrövidebb, csupán három szóból álló tagmondat, majd egy ugyanilyen rövid, szintén háromszavas egyenes idézet:

(16) a nő felelte: (17) „egy pillanatig, kedvesem”...

Megszólalt a nő s vele az álmok után a józanság, gyakorlatiasság, egyben azonban a meghitt kedvesség is. Ezt érzékelteti a két igen rövid mondat, az idéző meg az idézett. Itt jegyezzük meg, hogy a *felébredve* szó utáni részben nem találkoznak többé halmozással: ettől kezdve mozgalmassabbá válik a szöveg.

Az ellentétesen mellérendelt (18) és a hozzá kapcsolódó további hat tagmondat az álom képeit villantja fel. Ez tehát nem maga az álom, hanem annak felidézése – bár azon a ponton, ahol az igeidő múltból jelenbe csap át, azt gyanítjuk, hogy a narrátor újból elszenderedett:

(18) és az álom mégis *telve volt* megfeythetetlenül szép képekkel, piros bajuszú kisemberekkel, (19) és szán *csilingelt* valamerre, (20) kis falvak tornyaiban lakodalmi harangozás, (21) pajkos falusi fiúk *másznak át* palánkokon, (22) és a vörös bajuszú kisember egyszerre csak rongyos vándorló eldobott fakó kabátját *veszegeti* magára, (23) *tavaszdik*, (24) *fél* az olvadástól...

Az álomképeket rövid, egymást gyors egymásutánban követő tagmondatok idézik fel. A bennük megjelenő figurák egyre különösebbek, riasztóbbak (ez azonban már nem mondat szerkezeti kérdés). Sorozatukat – a fordulatot jelző gondolatjel után – ismét az asszony szavai törik meg. Ez a három (félíg-meddig önálló) mondat vet véget az „operai nagyáriának”:

(25) és a kedves nő ajka szememre tapadt:

(26) – *Álmodj tovább a hőemberekkel.*

(27) *Magam is szundikáltam egy kicsit.*

(28) *Tedd a szívemre fejed.*

Ezen a ponton le is zárhatjuk a szövegelemzés mondattani részét. Mert az, hogy honnan tudhatta az aranyművesné, hogy szerelmese hőemberekkel álmodott, már szintén nem a mondattannak az ügye.

3. Krúdy mondatának a különleges mondat szerkezet mellett másik szembeötlő stílusjegye a **képszerűség**, a **nyelvi képek** erőteljes használata. Elemzésünket ennek vizsgálatával folytatjuk.

A szöveg – a részben már köznyelvivé váltakat is figyelembe véve – a következő elemi képeket tartalmazza:

1. Ah, ifjúság, amely csak tegnap *szóktél el* mellőlem...

2. a habok fodrai *oly nyugodalmasan locsolgatták* a gőzhajó oldalát, *mint-ha a végtelenségig tartana utunk* a szökevény aranyművesnével

3. a hegyek szinte *megadással* közelegtek a folyam partjain

4. a gőzhajó (...) *olyan ünnepélyesen pöfögött, mint az orgona* a koronázási templomban

5. négy óra felé mindenféle szomorúságok *jelentkeztek* a partokon

6–8. a folyam hátán az *arany színű csipkék, a menyasszonyruha fodrai, az aranyos harisnyakötők*

9. *piros színű félálom*ok a kedves nő szívére hajtott fejjel

10. midőn szinte esztendők mély aluvásából, *egész eddigi életem bánatos, hideg és ködös hajnali miséjéből* felébredve kérdeztem...

A képek nagy többsége, mint láthatjuk, metafora (a 10-ből 8, közülük 3 egyben megszemélyesítés is), míg hasonlatot csak kettőt találunk (a 2. és a 4. sorszámmal jelletteket). Az explicit és az implicit képek aránya 3:7 (a 8 metafora közül 7 implicit, 1 explicit: a 10. számú). A szöveget ennek megfelelően a képalkotás szempontjából (is) az erős, tömény költőiség jellemzi (feltéve, hogy a szóképet, s ezen belül is különösen az implicit szóképet tömörebb, sűrítettebben költői kifejezőeszköznek tekintjük, mint a hasonlatot).

Ugyanezt mutatja a képeknek a szöveg egészéhez viszonyított területi aránya is. Krúdy mondatának 225 szavából (ha a képet tartalmazó tagmondatnak mindegyik szavát a képhez számítjuk) összesen 83, azaz a szövegszavaknak 36,88%-a képszerű. Hogy ez az arány nagy-e vagy kicsi, azt önmagában persze nem lehet megítélni. Bencze Lóránt számítása szerint Lengyel Géza művészeti tárgyú tárcájának, amely a Nyugat első évfolyamában jelent meg, majdnem 25%-a tartozik a képek „régijába” (vö. Bencze 1989: 243). Ehhez képest a csaknem 37%-os arány elég nagynak látszik (ám reális értékeléséhez sok különféle műfajú szövegben kellene megállapítani ezt az arányt).

Tartalmilag (az azonosított, illetve összehasonlított elemek jellege, a viszonyítás irányultsága szempontjából) a szöveg képeinek többsége a természeti és az emberi szféra kapcsolatán alapul. Magától értődően ilyen irányú mindenekelőtt a három megszemélyesítés:

1. Ah, ifjúság, amely csak tegnap *szóktól el* mellőlem...

3. a hegyek szinte *megadással* közelegtek a folyam partjain

5. négy óra felé mindenféle szomorúságok *jelentkeztek* a partokon

Még határozottabb a környezet emberiesítésére (pontosabban: „asszonyiasítására”) való törekvés a három halmozott implicit metaforában:

6–8. a folyam hátán az *arany színű csipkék, a menyasszonyruha fodrai, az aranyos harisnyakötők*

A lemenő nap fénye visszaverődik a fodrozódó víztükrökről, s ez a fényvisszaverődés a félig elszenderedett utas „piros színű félálmaiban” aranylóan csillogó női ruhatartozékok képében jelenik meg. A menyasszonyruha fodrainak és a harisnyakötőknek az említése előreutalás is lehet a megszöktetett nő meghódítására, netán későbbi feleségül vételére. (Az álomban *lakodalmi* harangozás is hallatszik!) Hogy azután ez az előreutalás beteljesedik-e vagy sem, annak kérdése kívül esik a mondaton, sőt részben a novellán is, ezért itt nem foglalkozunk vele.

Az elemzendő szövegnek a képalkotással összefonódó további lényeges stilisztikai sajátossága a jelzők nagy száma. A mondat összesen 25 jelzős szerkezetet tartalmaz: *rövid boldog délutánok, értelmetlen vallomások, napfényes tavaszi délután, szökevény aranyművesné, kora tavaszi napfény, öreg hajósok, fehér bajuszuk, koronázási templom, felséges királyunk, elvesző napsugár,*

aranyszínű csipkék, aranyos harisnyakötők, piros színű félálmodok, egész eddigi életem bánatos, hideg és ködös hajnali miséje, meleg szív, megfeszíthetetlenül szép képek, piros bajuszú kisemberek, kis falvak, lakodalmi harangozás, pajkos falusi fiúk, vörös bajuszú kisember, rongyos vándorló eldobott fakó kabátja, kedves nő. Mivel azonban ezeknek majdnem a fele kétlépcsős felépítésű, azaz a jelzős szó szerkezet még egy jelzőt kap (pl. *rövid boldog délutánok, napfényes tavaszi délután, kora tavaszi napfény, pajkos falusi fiúk, eldobott fakó kabát*), az *egész eddigi életem bánatos, hideg és ködös hajnali miséje* teljes metafora „második lépcsőjében” pedig három halmozott jelző is van, sőt ehhez szerkezetes (szintén kétlépcsős minőségjelzőjű) birtokos jelző is kapcsolódik, a minőségjelzők száma eléri a 34-et. A szavak számát tekintve a jelzős szerkezetek részaránya több mint 28%-ot tesz ki (64:225, azaz 28,44%).

A jelzős szerkezeteknek körülbelül az egynegyede valamilyen színnevet tartalmaz (6:25, azaz 24%). A szövegrészlet színvilága igen koncentrálnak mondható. Csúpan három szín fordul elő: *fehér* (1), *arany(os)* (2), *piros* (2), *vörös* (1). Ez a négy szín azért tekinthető háromnak, mert a *piros bajuszú* és a *vörös bajuszú* megjelölések ugyanarra vonatkoznak, koreferensek.

Az *arany* jelző kulcsszava a szövegnek, már csak az *Aranykéz utca* (mint tágabb kontextus) és az *aranyművesné* miatt is. A korábban említett (6–8. számú) implicit metaforákban sűrítetten jelenik meg ez az aranyló színezés: „a folyam hátán az *aranyszínű* csipkék, a menyasszonyruha fodrai, az *aranyos* harisnyakötők”. Az *arany* egyébként az egyik leginkább kedvelt színe volt Klimtnek és általában a szecessziós képző- és iparművészetnek. Az *arany* motívumának Tóth Árpád költészetében játszott szerepét Kozocsa Sándor Géza dolgozta fel alapos tanulmányában (Kozocsa 1998).

A *piros* szín Krúdynál és több kortársánál (így Adynál is) az élni akarásnak, az életörömmek, a szexuális vágyaknak a kifejezője (vö.: Kovalovszky 1965: 34; Kemény 1991: 58–9). A Bukfenc című Krúdy-regényt Bori Imre így jellemzi: „regény pirosban” (Bori 1978: 113). Szabó Zoltán Malonyai Dezsőtől és Kosztolányitól idéz ilyen példákat: *az élet pirossága, a művészet festett pírja* (Szabó Z. 1998: 175). A *piros* jelzőnek a most elemzett Krúdy-szövegben is van valami erotikus konnotációja („*piros színű* félálmodok a kedves nő szívére hajtott fejjel”).

4. Krúdy stílusának, sőt egész szövegalkotási módjának egyik döntő mozanata az úgynevezett **szöveg-háttér**, amelyben korfestő részletek, mikrorealitások, utalások stb. vannak felhalmozva (vö. Bori 1978: 104–15). Ez a háttér gyakran fontosabb, mint az előtérben zajló cselekmény.

Ennek a szövegrészletnek a háttérében is felsejlik a teljes magyar 19. század. A novella és az *Aranykéz* utcai szép napok kötetnek vele összefüggő többi írása elvileg valamikor 1830 előtt játszódik, hiszen K. Károly, a „divatos elbeszélő író” nem lehet más, mint az 1830-ban meghalt Kisfaludy Károly. Ám időviláguk ennél nyilvánvalóan tágabb, mert magában foglalja a magyar biedermeier egész korszakát is (legalább a szabadságharcig). Ezt a „biedermeier” miliót a régebbi Krúdy-szakirodalom egy kissé túlhangsúlyozta (vö.: Benedek 1957: 122; Zolnai 1993: 112–3), holott Krúdy maga sem veszi egészen komolyan. Az ő biedermeierének

édeskességébe mindig vegyül valami fanyarság, valami ironikus és önironikus íz (ez teszi élvezhetővé a mai olvasó számára is). Ilyen mindjárt a szöveget nyitó *ah* indulatszó, amely Krúdy korában még nem volt olyan archaikus és komikus, mint napjainkban, de már útban volt e felé a nyelvi státus felé.

Ezt a korszakot („valamikor régen, de leginkább a 19. század első felében”) sugallják a hosszú mondat bizonyos szavai, vissza-visszatérő motívumai is. Ilyen maga az *aranyművesné*, a megszőktetett asszony (Krúdynál elképzelhetetlen, hogy a férj asztalos vagy lakatos legyen!), továbbá a *gőzhajó* mint az asszonyszőktetés eszköze és az elbeszélő álmában *csilingelő szán* (bár meglehet, hogy a gőzhajót és a szánt csupán a mai olvasó, értelmező véli korjelző elemnek).

A gőzhajó mint olyan jármű, amelyen asszonyt lehet szőktetni, Krúdynak több más írásában is feltűnik. Érdekes és Krúdy alkotómódszerére fölöttébb jellemző, hogy a gőzhajó ilyen szerepben a kötetnek egy másik novellájában, a Fáj címűben is előfordul, de ott az elbeszélő nem az aranyművesnével, hanem ennek vetélytársával, a szőke Florentinnal szőnik gőzhajón Bécsbe. A nő és az úticél variálódik, a gőzhajó változatlan marad. (Mintha az írónak ez a körülmény fontosabb lenne, mint az, hogy hőse kit és hová szőktet.)

Hadd idézzek néhány későbbi adatot is a *(gőz)hajó*-ra mint életörömet, (szerelmi) boldogságot konnotáló motívumra!

1916-ból: „Ők [= Edmund három nagy szerelme] voltak élete regényei; (...) ők játszanak most a tó tükre déli napsütésben, midőn a *gőzhajó* fehérre kavarja a zöld vizet” (Gázláng; in: A madárijesztő szeretője. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1964. 6); 1918-ból: „Rombolai ekkor bevallotta, hogy ő csak a *gőzhajóig* tudja elkísérni a hölgyeket, akiket kiszemelt” (Pesti nőrabló; in: Jockey Club. Hét kisregény. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1964. 151); „A Dunán úgy fénylettek a *hajók* az őszi napsütésben, mint a boldogság szigetei. Nem is lehet baja annak, aki aranylő szeptemberi délelőttön a Fecske fedélzetén a Margit-sziget felé utazik” (Bukfenc; in: Bukfenc – Velszi herceg – Primadonna. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1958. 21); 1921-ből: „Az elzúllott fiatalember célja nyilvánvaló volt (...) Szőktetni akarta a kisasszonyt: – a *boldogság hajóján* –, amely hajó alatt bizonyosan nem az Ipolyság nevű vontatógőzöst gondolta, mert az igen kormos volt” (Szent Margit nyúlja; a kötetben eddig kiadatlan írást újra közli Gajdó 1999¹); 1922-ből: „Én is, mint minden pesti leány, aki a nyarat a városban töltötte, sokszor voltam a Margit-szigeten. Néztam a *hajó* lapátkerekéről lehulló ezüstgyöngyöket” (Hét Bagoly; in: Hét Bagoly – Boldogult úrfikoromban. Regények. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1963. 220); 1923-ból: „[a fehér hajó] akkor volt a legszebb, amikor hattyúként szállott a Dunán. (...) A kürtszóra mindenki utazni szeretne, a füstfoszlányba úgy kapaszkodik a gondolat, mint valami üzenetbe, amelyet a boldogok földjéről küldenek” (Fehér hajó; in: Vadszőlő. Magyar Helikon, Budapest 1971. 66).

A szövegháttér elemei nem csupán arra szolgálnak, hogy a cselekményt „valahová a múltba” helyezzék, hanem arra is, hogy az időt időtlenné, a kort kortalanná tegyék. Jól példázza ezt a szövegünk középpontjába helyezett, magában is többszörösen összetett mondat alakú hasonlat: „a gőzhajó, amely egykor Kossuth Lajost hozta Bécsből, olyan ünnepélyesen pöfögött, mint az orgona a koronázási templomban, midőn felséges királyunk fejére feltette a primás a

¹ Az adalékért Pusztai Ferencnek tartozom köszönettel.

koronát”. A kora reformkori, biedermeier kori miliőbe előbb egy talán 1848-ra időzíthető mozzanatot iktat be – bár ekkor, tudomásom szerint, Kossuth Lajos Pozsonyból, az országgyűlésről jött gőzhajón a forradalmi Pestre –, majd ezt a Kossuth személye által megszentelődött gőzöst a Ferenc József magyar királylyá koronázásán, tehát 1867-ben megszólaló orgonához hasonlítja. (A *felséges királyunk* a szöveg keletkezésének idején senki másra nem vonatkozhatott, mint „Ferenc Jóskára”). A két személy és a két esemény ilyen összekapcsolása egyrészt az iróniának a megnyilvánulása, másrészt az elidőtlenítésnek az eszköze.

5. Az elemzés összegzéseként azt szeretném még röviden összefoglalni, milyen stílusjegyek alapján minősítettem ezt a szöveget **szecessziós**nak:

- hosszan hömpölyögtetett, alapjában mellérendelő jellegű mondat szerkezet;
- mondatrészek, szó szerkezetek, tagmondatok halmozása;
- nagyszámú nyelvi kép, bennük az emberi szférának a természeti szférára való rávetítése, a természeti szépné emberre és művészi széppé való stilizálása;
- a jelzőknek, köztük különösen a színneveknek (*arany, piros*) a szokásosnál nagyobb gyakorisága;
- a stílus iróniája és öniróniája; az időnek a korai reformkor és a kiegyezés, sőt a századforduló közötti lebegtetése.

Ezek mind olyan nyelvi és stílusi sajátosságok, amelyeket a szakirodalom a szecessziós stílus ismertetőjegyeként tart számon (vö.: Kispéter 1989; Bencze 1989; Szabó Z. 1998: 172–82). Ennek alapján az elemzett Krúdy-részletet bízvást minősíthetjük szecessziós stílusúnak, magát a novellát és talán az egész kötetet pedig Krúdy szecessziója termékének.

A *szecessziós* jelzőt tanulmányom címében mégis idézőjelbe kellett tennem. Mégpedig két okból:

- a felsorolt stílusjegyek Krúdynak nemcsak erre az egy szövegrészletére, novellájára, kötetére, korszakára stb. jellemzők, hanem úgyszólván egész életművére;
- szinte ugyanezen vonások alapján a szöveget és szerzőjét más stílusirányzatokhoz, stílusfejlődési tendenciákhoz is sorolhatnánk (pl. az impresszionizmushoz, sőt – az álmokképek logikátlan logikája, különös képzettársításai és az egész mondat szabadasszociációs jellege miatt – akár a szürrealizmus-hoz is).

Mindez nem azért van így, mert a Kispéter András, Bencze Lóránt, Szabó Zoltán és mások (köztük a szecesszió fogalmát irodalomtörténeti kategóriaként újraértelmező, korán elhunyt Diószegi András) által felállított kritériumok nem illenek a szecessziós stílusra. A baj csupán az, hogy nemcsak arra illenek rá, hanem a 20. század első harmadának úgyszólván egész magyar szépirodalmi „köznyelvére”. Ennek folytán többé-kevésbé mindenki „szecessziós” (köztük természetesen Krúdy is), ám egyszersmind impresszionista, szimbolista, szürrealista stb. is. A szecessziós stílus nyelvi ismérvei, úgy látszik, túl távol vannak ahhoz, hogy az irányzatot és annak képviselőit megnyugtatóan azonosítani lehessen. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy talán Ady – egy bizonyos korszakában – és Kaffka Margit mutatja a legtisztábban a szecessziós életszemléletnek és stílus-

nak a jegyeit. Ez azonban mindaddig nem több ötletnél és munkahipotézisnél, amíg nem igazolja alapos gyűjtés és annak statisztikai feldolgozása.)

A „szecessziós” Krúdy tehát nem csupán az (még ebben a most elemzett írásában sem, ahol pedig aránylag a leginkább az). De az is, végig egész írói pályáján, talán csak a kései elbeszélések egy részét, az úgynevezett gyomor- vagy evőnovellákat kivéve (ezekre inkább a nyelvi visszafogottság jellemző). Mindez, úgy gondolom, kellően indokolja, hogy Krúdy Gyula és ez a róla szóló – sajnos, csupán vázlatos – szövegelemzés helyet kapjon ebben a kötetben.²

SZAKIRODALOM

- Bencze Lóránt 1989. A szecesszió nyelvi stílusjegyei. Lengyel Géza „Tárlatok és képtárak” című írásának tanulságai (Nyugat, 1908. I, 16–19). In: Fábíán–Szathmári (szerk.) 238–44.
- Benedek Marcell 1957. *Az olvasás művészete*. Bibliotheca. Budapest.
- Bori Imre 1978. *Krúdy Gyula*. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Diószegi András 1967. A szecesszióról. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 151–61.
- Fábíán Pál–Szathmári István (szerk.) 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gajdó Tamás 1999. Szent Margit nyúlja és A Sánta Ördög. Krúdy Gyula elfeledett írása. *Forrás* 6: 64–7.
- Harsányi Zoltán 1969. *Stíluselmzés* (Prózai művek stílusa). I. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában*. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Kispéter András 1989. Az irodalmi és a nyelvi szecesszió néhány kérdése. In: Fábíán–Szathmári (szerk.) 36–48.
- Kovalovszky Miklós 1965. *Egy Ady-vers világa*. Új, tavaszi sereg-szemle. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Kozocsa Sándor Géza 1998. Arany. Tóth Árpád lírájának egyik motívuma. In: Szathmári (szerk.) 70–83.
- Szabó Ede 1968. Utószó. In: Krúdy Gyula: Asszonyságok díja. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 225–38.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Corvina–MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Zolnai Béla 1993. *A magyar biedermeier*. Holnap Kiadó. Budapest. (Hasonmás kiadás; eredetije: é. n. [1940.] Franklin-Társulat. Budapest.)

Kemény Gábor

² A cikk részlet az irodalmi szecesszió stílusáról szóló, a TINTA Könyvkiadónál Szabó Zoltán szerkesztésében megjelenő tanulmánykötetből.

SUMMARY

*Kemény, Gábor***Krúdy, the “secessionist”**

This paper attempts to present the secessionist (Art Nouveau) character of Gyula Krúdy's style on the basis of an analysis of a single sentence (of 225 words) of a short story of his, first published in March 1914 (*Egy Aranykéz utcai éj emléke* [Memories of a night at Aranykéz Street]). The author investigates three levels of the text: (1) sentence structure; (2) figurativity, linguistic figures; (3) the “background” of the text (historical and cultural allusions, period motives, etc.).

In conclusion, the author claims that this short story by Krúdy can be subsumed under the category of secessionist style, but only between inverted commas as it were. This is because (1) the “secessionist” traits observable in the text can be found in almost all works and periods of the writer; (2) the same linguistic properties could refer the short story and its writer to a number of other trends of style (impressionism, symbolism, or even surrealism) as well.

It appears that the linguistic criteria of “secessionist style” are too general for a satisfactory identification of that trend and its representatives.

A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében

Bevezetés

A mentális lexikon nagysága és szerkezete évszázadok óta érdekli az embereket. Sok feltételezés született ezekkel kapcsolatban (vö. Gósy 1999); a modern tudomány, elsősorban a pszicholingvisztika korszerű, főként kísérleti módszerekkel igyekszik a felmerült kérdésekre választ kapni. Az anyanyelv-elsajátítás folyamatának vizsgálatában is központi kérdés az, hogy miként jelennek meg az első szavak, és hogyan módosulnak, változnak a fejlődés során. A szavak összessége mi módon alakítja ki a gyermek mentális lexikonát, hogyan jönnek létre a lexikális reprezentációk? Az empirikus adatok és a kísérletek eredményei alapján ugyan sok mindent megtudtunk a működésekről, de még mindig számos tény ismeretlen, hipotézisek megfogalmazására kényszerülünk.

Meglehetősen pontos a tudásunk az első szavak megjelenésének idejét, artikulációs sajátosságait és a mögöttes fonológiai reprezentációkat tekintve (pl. McNeill 1970; Ferguson–Garnica 1975; Steinberg 1993; a magyarra: Kenyeres 1926; Vértes O. 1955; S. Meggyes 1971; Gósy 1998a). Nincs egyetértés azonban a kutatók között a jelentés eredetét illetően az anyanyelv-elsajátítás kezdetén. Az elméletek néha hasonlóak, néha jelentős különbségeket mutatnak (kognitív teória, asszociációs teória, valószínűségi elmélet, prototípus-elmélet stb., vö. Pease–Berko Gleason 1985, 106–9). A gyermek szókincse az észlelés-megértés működése során jön létre, jelentősen megelőzve időben a produkciót. Az irodalmi adatok szerint például egy 13 hónapos gyermek már megértett 50 szót, de 50 szó produkálására csak 19 hónapos korában volt képes (Benedict 1979). Ez azt sejtethetné, hogy kétféle mentális lexikonunk van, egy produkciós és egy percpiciós; ez azonban már az anyanyelv-elsajátítás kezdetén sem valószínű. Csupán a mentális lexikon eltérő használatáról van szó (neurológiai érvek és kísérleti adatok egyaránt azt támasztják alá, hogy egyetlen mentális lexikonunk van, vö. Coleman 1998). Az első szavakról szóló szakirodalom igen nagy, a későbbi évek szókincsének vizsgálata azonban meglehetősen gyér. A középpontban a jelentés elsajátítása, a szó fonetikai, illetőleg fonológiai formája, valamint a közléseket felépítő szavak hosszúsága áll; ezek viszonylag könnyen elemezhetők a korlátozott szószám következtében. Az idősebb gyermekek szókincsének alakulását célzott kísérletekkel igyekeznek megismerni (például a szófajok elsajátításának sajátosságai vagy a funkciószavak jelentésének alakulásai különböző életkorokban).

A szókincs nagyságának változása nem feltétlenül lineáris a gyermek életkorának növekedésével, továbbá meglehetősen nagyok az individuális különbségek. Az egyes fogalmak megértésének és produkálásának a fejlődése ugyanakkor jóval több hasonlóságot és szabályszerűséget mutat az egyes gyermekek között. Az új szavak tanulása nem egyszerűen a fogalom, illetőleg a jelentés elsajátítását jelenti, hanem a kapcsolódásokat is. A legelfogadottabb feltételezés az, hogy a jelentés elsajátítása az elsődleges, a viszonyok felismerése és használata másodlagos (McNeill 1970). A jelentésmezőnek a kialakulása azonban viszonylag késői a gyermeknyelvben. Ez nem mond ellent annak a feltételezésnek, hogy a lexikai egységek hálózatalvú felépítése az anyanyelv-elsajátítás stratégiája (amit egyébként a neuronok igazolt fiziológiai működése is alátámaszt). Az asszociációs kísérletek eredményei megerősítették a szókincs „pókhálószerű” elrendezettségét már viszonylag korai életkorban is (Aitchinson 1987). Ez az elrendeződés csaknem megkérdőjelezhetetlenül sze-

mentális. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a gyermekek rendelkeznek valamiféle előprogramozottsággal arra vonatkozóan, hogy hogyan tárolják az elsajátított szavakat a mentális lexikonban úgy, hogy azok a szükségleteikben a legmegfelelőbbben hozzáférhetők legyenek. A gyermekek képesek beépíteni az újonnan azonosított lexikális egységeket a mentális hálózatukba, de a frissebben bekerültek sokkal lazábban kötődnek egymáshoz és a meglévőkhöz, mint a régebben tároltak (vö. holland anyanyelvű felnőttekkel folytatott kísérletek is: Ruts et al. 1990).

Az utóbbi tíz év kutatásai megerősíteni látszanak azt a feltételezést, hogy a gyermek szókincsének kiépülése nemcsak az artikulációs és akusztikus lenyomatok, hanem a fonológiai leképeződések révén alakul ki (Ingram 1999). Ennek a hipotézisnek a háttérében az a felfogás áll, hogy a gyermek beszédészlelése révén kialakult „szókincs” a percepciók képességgel együtt elegendő ahhoz, hogy megkezdődjön a fonológiai szerveződés az első szavak produkálásához. A produkciós szókincs nagymértékű fejlődése a kezdetekben a kombinációs lehetőségeken alapszik. Más szavakkal: kezd kiépülni a gyermek mentális lexikonának hálózata. Ezt támasztja alá az is, hogy 100 új szó elsajátítását is feljegyezték hetenként 22 hónapos korig, ugyanakkor az adott időszakban a gyermek fonológiai működésében jelentős változásokat nem tapasztaltak. A fejlődés tehát egyfelől a fonológiai reprezentációk mind pontosabb kialakulásában és ezzel egyidejűleg a szómennyiség korlátozottabb elsajátításában jelentkezik. Három-négy éves korra a következők valószínűsíthetők a gyermek mentális lexikonának jellemzésére: az alapvető nyelvspecifikus fonológiai reprezentációk kialakultak, a szemantikai alapú hálózat szerkezetileg kialakult, a szavak tárolása a felnőtt nyelvi rendszer szerint történik, a lexikális hozzáférési folyamatok megközelítik a felnőtteknél tapasztaltakat.

Ha adaptáljuk Levelt beszédprodukciós modelljét (1989), akkor azt mondhatjuk, hogy a lexikai reprezentációban a lemma- és a lexémaszint a kezdetektől kiépül, legfeljebb a használatuk különbözik gyermek- és felnőttkorban. A gyermekkori kétféle (fonetikai) tárolás fokozatos megszűnésével és a szókincs egyidejű gyarapodásával a lemma- és a lexémaszint egyértelműen elkülönül. Ez azt is jelenti, hogy a gyermekek lexikális hozzáférése a beszédprodukcióban hasonló stratégiák jellemzőek, mint a felnőttekre (legalábbis a második biológiai sorompó kialakulásától). Kísérletek igazolták, hogy angol anyanyelvű ötéveseknél a szó hosszúságának és a fonemikus hasonlóságnak nincs szerepe a szó hozzáférési folyamatában, a hétéveseknél azonban már mindkettőnek fontos szerep jut (Henry 1991). Az ötévesek szemantikai asszociációi még tartalmazzak az adott kategóriába nem illő fogalmakat, ez hétéves kortól már nem fordul elő. Szóaktiválás a kezdő hangkapcsolat alapján nemigen érhető el négyéveseknél, hétéves kortól akár több szót is képesek az adott „szabálynak” megfelelően leírni.

Újra és újra felmerül az a kérdés, hogy vajon mekkora a gyermek szókincs az egyes életkorokban, milyen mértékű a növekedés. A gyermekek kezdeti szókincsa a rendszerint igen nagy individuális különbségek ellenére sok hasonlóságot mutat (Jarovinskij 1995). A különbségek inkább mennyiségiek, mint minőségiek (vö. már Bakonyi 1918). A szakirodalmi adatok arra utalnak, hogy a szavak elsajátítása 1;6 éves korig viszonylag lassú, innentől viszont rohamos növekedés kezdődik. Egy 1;6 évesen 22 szót tudó gyermek három hónappal később, 1;9 éves korában már 118 szót tudott (Ingram 1999). Janota saját gyermeke szókincsét hasonlította össze az irodalomban közölt, cseh anyanyelvű gyermekek, Ohnesorg és Pačesová adatközlőinek adataival (1970). Azonos életkorokban a négy gyermek szókincsé 500, 921, 1613 és 1913 szót tett ki. Az első 500 szó elemzése a gyermekeknél azt mutatta, hogy a lexikai egységek 2-2 gyermeknél 48%-ban, illetőleg 56%-ban azonosak (az utóbbi adat testvérpárra vonatkozik). Valamennyi gyermeket figyelembe véve, az 500 szó 24%-a volt teljesen megegyező. A hároméves korra feltételezett szókincs tekintetében is nagyok az egyéni eltérések; angol és német kutatók adatait összegezve az alsó határt 500, a felsőt 3600-ban jelölik meg. A magyar gyermek szókincsére vonatkozóan is nagyon tág határokat adtak meg: 150–1500 szó. Harminc hároméves óvodás (3;0 és 3;3 év közötti) produkciós szókincsére 1256 szó adódott (Gósy 1984). Három és fél éves korukig figyelte a szavak megjele-

nését Meixner Ildikó 8 gyermek esetében; a legkevesebbet mondó gyermektől 260 szót, a legtöbbet mondótól pedig 1468 szót rögzített (1976). E munka egyik szerzőjének első fiúgyermekke kétéves korában 450 szót mondott; szókincsét hároméves korában 1600 szóra becsülték. Ha a becslést elfogadjuk, akkor az új szavak elsajátításának gyakoriságáról feltételezhetjük, hogy az naponta 3,15 szót, hetente pedig 22,11 szót jelent, illetőleg havi összegzésben 95,83 lexikai egységet (természetesen nem lineárisan növekedve). S ekkor még nem vettük számításba az elsajátított morfológiai egységeket, a nyelv szerkezetére vonatkozó ismereteket (utóbbiak számszerűsítése önmagában véve problematikus) avagy a pragmatikai sajátosságokat. Nyilvánvaló, hogy ez az elsajátítási tempó nem lehet folyamatosan ilyen intenzív, de a további évekkkel kapcsolatosan a becslések még bizonytalanabbak.

A 6–7 éves kori szókincs több szempontból kerül a figyelem középpontjába; természetesen itt is becslésekkel találkozunk. Egy 1961-ből származó adat szerint a hatéves amerikai gyerekek szókincsé mintegy 23 700 szóból áll (Carroll 1961). Megint más adatok alapján azt feltételezik, hogy a hatéves amerikai gyermek 7800 szótóvet (és 13 000 szót) ismer, és a szókincsé naponta 14,5 szótóvel és 21 szóval növekszik (Lindblom 1999). Ennek megfelelően 8 éves korára 13 092 szótóvet és 20 665 szót tud. Kommentálás helyett: a Jókai-szótár 22 000 címszót tartalmaz. Az egyes kutatók között azonban a becslésekben sincs egyetértés. Clark az ötéves amerikai gyermek szókincsét 14 000 szóra becsüli, és véleménye szerint évente mintegy 300 új szót sajátít el (1995). Eszerint a nyolcévesek szókincsé kb. 14 900 szóból áll. Átmenetileg elfogadva az új szavak elsajátítására vonatkozóan ezt az éves mennyiséget, a fentebb idézett magyar kisfiú nyolcéves kori szókincsé 3100 szó kellett, hogy legyen (?). Összehasonlítául megemlíthjük, hogy egy amerikai felnőtt szókincsét 75 000 és 150 000 szó közöttinek valószínűsítik (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1988, 158). Más becslések szerint ugyanakkor az 50 leggyakoribb angol szó teszi ki a beszélgetések 60%-át, vagyis azt mondhatjuk, hogy 10–15 szó kimondása után következik be egynek az ismétlése. A gépi beszédfelismeréssel foglalkozók óvatosabban becsülnek. Megfogalmazásukban egy átlagos ember 40 000 szót képes megbízhatóan felismerni (Waibel 1986). Az egyik legismertebb szótár, a Longman Dictionary of Contemporary English, amely 55 000 szót tartalmaz, azokat mindössze 2 000 szóval magyarázza meg. Mindez feltétlenül meggyőz arról, hogy a gyermekek (és a felnőttek) szókincsének nagyságáról nem sokat tudunk, a legkomolyabb, olykor kísérleti adatokon nyugvó becslések is rendkívül bizonytalanok.

Vértés O. András már 1971-ben kifejtette a gyermeknyelvi szókincs meghatározásának módszertani nehézségeit. Tudjuk, hogy az anyanyelv-elsajátítás bármely szakaszában igen nagy különbségek vannak a gyermekek nyelvi és nyelvhasználati teljesítményében. A jelentős egyéni beszédészlelési különbségekről magyar adatok is tanúskodnak (Gósy 1999); nagy biztonsággal feltételezhetőek tehát a szókincs individuális eltérései is. A ma ismert és használatos szókincs-tesztek elsődleges célja nem is az egy adott életkorban használt lexikai egységek megbecslése, hanem az adott teszt sztenderd értékéhez való viszonyítás, így a nem megfelelően teljesítő gyermekek korai kiszűrése (pl. Peabody-féle szókincs-teszt, vö. Büky 1984 vagy Lőrík–Ajtony–Páló–Pléh 1995).

A jelentésrepresentációk és a lexikális hozzáférések megismerésére módszerként viszonylag gyakran használják a szóasszociációt. Az első ismert szóasszociációs kísérlet Francis Galton nevéhez fűződik, aki 1883-ban saját magán próbálta ki a szóasszociáció működését, illetőleg annak gyorsaságát. A módszernek három fajtája ismeretes. a) Az ún. szabad szóasszociáció, amikor egy (előre) meghatározott hívószóra kell a kísérleti személynek kimondania az első szót, ami eszébe jut. b) A szűkített szóasszociációs tesztekben a hívószóra meghatározott kategóriájú választ várnak (például ellentétet, hasonló hangzást). c) A nyitott tesztekben az adatközlőnek egy meghatározott jelentéskategórián belül (pl. *állatok* vagy *bútor*) kell annyi szót mondania, ahány eszébe jut.

A szóasszociációs kísérletek adatai nemegyszer más nyelvi sajátosságokra is fényt deríthetnek. Az anyanyelv-elsajátításban a szintagmatikai/paradigmatikai váltás az angol gyermekeknél a

hetedik életév körül következik be (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998). Ez azt jelenti, hogy míg a fiatalabb gyermekek a szabad szóasszociációkban inkább a szintaktikai összefüggések révén aktiválják a szavakat (pl. a *kutya* hívószóra az *ugat* igét mondják), addig a nagyobb gyermekek és a felnőttek is azonos nyelvtani kategórián, illetőleg jelenéskörön belül maradnak (a *kutya* szóra a *macska* aktiválódik). A szintagmatikai/paradigmatikai váltás tényét sokféleképpen magyarázzák, és feltételezhető, hogy az adott nyelv szerkezeti sajátosságai következtében ez a váltás a különböző nyelvekben különböző életkorokban következik be.

A **jelen kutatás célja** a pubertáskorú, magyar anyanyelvű gyermekek szókincsének több-szempontú elemzése. Kísérletünk egy 1939-ben publikált kutatás (vö. Cser János) megismétlése, majd a kapott adatok összevetése, önálló és együttes értékelésük. A szakirodalomban a szókincs nagyságának megállapítására vonatkozó kísérletek túlnyomórészt a beszédmegértés lexikális hozzáférési folyamatára összpontosítanak. A beszédprodukciónál aktivált lexikális hozzáférés eredményeinek elemzése pontosabb képet adhat a mentális lexikon szerveződéséről. Ez a következőkkel támasztható alá. a) Szabad szóasszociációban a mentális lexikonnak mind az aktív, mind a passzív része aktiválódik, b) minél gyorsabb a lexikális hozzáférés, annál több szó hívható elő, c) minél nagyobb a lexikális egységek száma, annál könnyebb a hozzáférés (hiszen nincsenek korlátozó nyelvi vagy egyéb szabályok), d) valószínűsíthető a mentális lexikon hálózatstruktúrájának jellege, e) következtetések vonhatók le az egyes nyelvi kategóriák kódoltságáról, végül f) óvatos becslések fogalmazhatók meg a szókincs nagyságáról.

A 12–13 éves kort azért választottuk, mert biztosan az úgynevezett második biológiai sorompót követő időszak szókincsének sajátosságait kívántuk vizsgálni. Hozzájárult ehhez az a lehetőség is, hogy az 1939-ben publikált vizsgálatban is szerepeltek ilyen korú gyermekek. Így mód nyílt a hat évtized alatti szóvesztések, illetőleg az új szavak megjelenésének megismerésére. Az összevethetőség ténye egyúttal lehetőséget nyújt a nyelvi, nyelvhasználati változások megfigyelésére a szókincsben.

Anyag és módszer

Módszerként a szabad asszociációnak azt a változatát ismételtük meg, amelyet Cser János alkalmazott és írt le 1939-es könyvében (a szabad szóasszociációk e típusára más utalást a szakirodalomban nem találtunk). Ennek az a lényege, hogy a gyermek minden megkötés nélkül aktiváljon szavakat egymás után 15 percen keresztül (a szavakat a gyerekeknek le kellett írniuk). Cser azzal indokolja e módszer választását, hogy így háromféle szempontból is értékesíthetők az adatok. Egyrészt a kapott szavak számának elemzése révén, másrészt a szósorok sajátosságainak feltérképezésével bepillantást nyerhet a gyermek gondolkodásmódjába, harmadrészt pedig lehetőség nyílik a vizsgált gyermekek aktív szókincsének becslésére, illetőleg a szavak gyakoriságának megismerésére.

Cser János kísérletében összesen 4483 tíz és tizennégy év közötti budapesti leány és fiú vett részt (különbféle iskolatípusokból: népiskola, polgári, középiskola), közülük azonban 1000 (korcsoportonként 200) gyermek anyagát dolgozták fel. A tesztelést osztálytermi körülmények között végezték. Noha szabad szóasszociáció volt a cél, két megkötést mégis előírtak a gyerekeknek: kerülniük kellett a tulajdonneveket és a ragozott szavakat. Az általunk lefolytatott kísérletben 12 és 13 éves leányok és fiúk vettek részt (az ország különböző pontjairól), az általános iskola hatodik és hetedik osztályosai, illetőleg ugyanolyan életkorú, gimnáziumba járók. Mindkét korcsoportban 200 tanuló volt (100 lány és 100 fiú), összesen 400 gyermek. A feladatot szintén tanórán végezték. Az instrukció megadásakor semmilyen megkötést nem alkalmaztunk (a gyerekek tehát írhattak tulajdonneveket és ragozott formákat is). Kísérleti csoportjainkat budapesti és vidéki iskolákból egyaránt választottuk. A Cser-féle kísérlet résztvevői dőlt írással tanultak írni, mártogatós tollal

írtak, az akkori elvárásnak megfelelően a külalakra, azaz az írás minőségére is figyelniük kellett. A mi kísérletünkben résztvevők álló írást tanultak, golyóstollal, ritkábban ceruzával írtak, a külalakot pedig az adott életkorokban már nem osztályozták.

A minimális tudatos változtatás és az időeltérés okozta különbségek ellenére az 1999 őszén lefolytatott kísérletsorozat összevethetővé vált a több mint 6 évtizeddel korábbival. A 400 gyermek által írt szavakat számítógépre vittük; az értékelést a tanulmány egyik szerzője (K. M.) az MS Access adatbázis-kezelővel és speciális, saját fejlesztésű célprogramokkal végezte. A statisztikai elemzések az SPSS for Windows 8.0 szoftverrel történtek.

Eredmények

1. A saját korpusz adatai

A korpusz nagyságának meghatározásához mindenekelőtt a 'szó' fogalmát kellett tisztázni. A szabad szóasszociációk ugyanis egyértelműen jelzik, hogy a mentális lexikonban tárolt egységek a klasszikus grammatika szómeghatározásával csak részben jellemezhetők. A szó lehet szótó és toldalékolt forma, lehet összetétel és szókapcsolat. Nemegyszer ez utóbbi kettőnek az elhatárolása is nehéz, nem kifejezetten helyesírási, hanem fogalmi szempontból. Egy-egy aktiválás pedig több szóból álló szakasz előhívását is eredményezte, s ezeket esetünkben ugyanolyan egységnek kell tekintenünk, mint a tőszót. Az elmondottak feloldására a mentális lexikonban tárolt egységet „mentális szónak” neveztük, amely megfelelhet a grammatikai értelemben vett, „hagyományos” szónak, de eltérhet attól struktúrában, illetőleg abban, hogy szókapcsolatként, sőt szerkezetsorként is megjelenhet.

A mentális szó tehát tárolt lexikai egység, amelytől elkülönítjük az egyetlen fogalmat jelentő lexémát Levelt definíciója alapján (1989). A levelti beszédproduktions folyamat lemmaszintjével itt most nem kell foglalkoznunk. A lexéma – a magyarban – a fogalom szemantikailag, szintaktikailag és fonológiailag definiált formája. (Mindezek ellenére a tanulmányban a „szó” megjelölést is használjuk a lexéma szinonimájaként.) A 12 és 13 éves gyermekek összesen 52 764 mentális szót írtak, ebből 289, illetőleg 250, azaz összesen 539 szó kiolvashatatlan, a továbbiakban ezekkel nem foglalkoztunk (az olvashatatlan egységek aránya mindössze 1,02%). A korpusz tehát **52 225 mentális szót** tartalmaz, ezt tekintettük 100%-nak. Az elemzések során az egyszerűség kedvéért a hatodikos tanulók átlagéletkorát 12 évnék, a hetedik osztályosokét 13 évesnek fogadjuk el.

A hatodikosok által aktivált mentális szavak száma **25 761**, ugyanez a hetedikeseknél **26 464**, a különbség 703 szó. Az eltérés kétféleképpen is magyarázható. Egyfelől, s ez az áhítottabb magyarázat, az anyanyelvi mentális lexikon mennyiségi különbségével, másfelől a mind gyorsabb és pontosabb használatával. Ez tehát azt jelentené, hogy a 12 és a 13 éves gyermekek között átlagosan 703 szó ismeretében lehet különbség, s ez az érték nem mond ellent a szakirodalmi feltételezéseknek. Nem zárható ki azonban az sem, hogy nem a mentális lexikon nagyságában van különbség a két korcsoport között, hanem csupán a lexikális hozzáférés folyamatában. Ez pedig azt jelentené, hogy az idősebbek hozzáférési folyamatai gyorsabbak és sikereesebbek, s ez idézi elő a több szó asszociációját.

A másik lehetséges magyarázat az, hogy a hetedikesek írása nyilvánvalóan gyorsabb, mint a hatodikosoké, ez lehetővé teszi azt, hogy jobban lépést tartson a mentális lexikon aktiválásával. Ebben az esetben nem is kell, hogy különbség legyen a mennyiséget tekintve, pusztán a kézírás gyorsaság eredményezheti a különbséget. A szótagszám elemzése azt mutatta, hogy az idősebbek hosszabb szavakat írtak. A 12 évesek átlagosan 2,14 (lányok) és 2,15 (fiúk) szótagú mentális szavakat aktiváltak (a szórás a lányoknál 0,18, a fiúknál 0,25). A 13 éveseknél az átlag 2,22 (lányok) és 2,20 (fiúk) szótagból álló mentális szó (a szórás a lányoknál 0,22, a fiúknál 0,25). Az

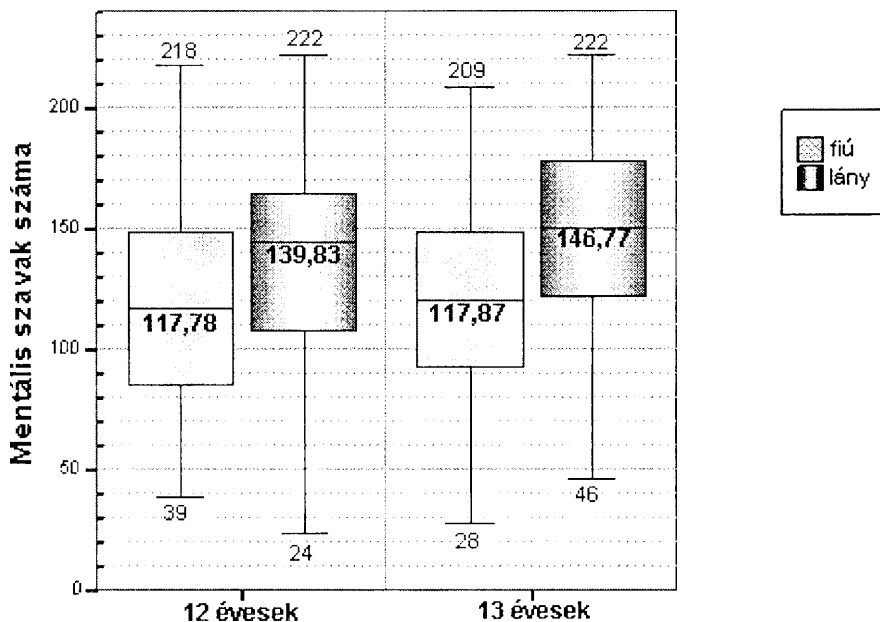
életkor szerint a különbség statisztikailag szignifikáns, azaz kimondható, hogy az idősebbek valamivel hosszabb szavakat hívtak elő. (Összehasonlításképpen: a szótári tőszavak átlagos szótaghosszúsága 1,94, vö. Papp 1973.)

A tapasztalat és az adatok elemzése alapján azt kell feltételeznünk, hogy a mentális lexikon jobb működtetése és kitöltöttebb volta és nem az íráskészség a felelős a szótöbbletért. A hetedikese nem írnak lényegesen gyorsabban, mint a hatodikosok, a kézírásuk külalakjában sincs számottevő eltérés. A gyorsabb lexikális hozzáférés, illetőleg a gyorsabban ismétlődő aktiválások egyértelműen több szó lehívását teszik lehetővé. A kérdés tehát még mindig az, hogy ez önmagában magyarázat-e a 703 szó különbségére, avagy a mentális lexikon egy év alatti növekedését is tekintetbe kell vennünk.

A 12 évesek **4642**, a 13 évesek pedig **5280 lexémát** aktiváltak (a tulajdonneveket kivéve). A statisztikai elemzés szerint a különbség szignifikáns. A fiatalabbak 1930 olyan lexémát írtak, ami nem szerepel a hetedikeseknél, míg az idősebbek 2568 olyat, amely viszont a fiatalabbaknál nem szerepel. A közös lexémák száma 2712 szó, 58,42% a 12 évesek és 51,36% a 13 évesek esetében. Példák, amelyek csak a 12 éveseknél fordultak elő, és a gyakoriságuk nagyobb volt vagy egyenlő 3-mal; összesen 116 ilyen szó van: lexéma ≥ 10 : *gömbölyű*, ≥ 7 : *boszorkány*, *komoly*, *muskátl*, *zsaru*, ≥ 6 : *jószívű*, *csóró*, *jeles*, *sündisznó* (stb.), ≥ 5 : *anakonda*, *csukló*, *krampusz*, *utcalány* (stb.), ≥ 4 : *asztalos*, *csacsi*, *emésztő*, *harmonika*, *hőmérséklet*, *adás*, *páva* (stb.) és ≥ 3 : *bojt*, *csipke*, *csorda*, *előhang*, *féreg*, *nyomorék*, *pelyhes*, *szalonna*, *zsalu*, *tejszínhab* (stb.). Az anyagban néhány obszcen szó is előfordult. Érdekes viszont egy-egy „neologizmus”, amely különösen jól szemlélteti a nyelv változását, mint a *csúcsragadozó*, amit három tanuló is írt.

A csak a 13 éveseknél előforduló lexémák száma 189, vagyis lényegesen több, mint az egy évvel fiatalabbak esetében. Példák: lexéma ≥ 9 : *deltoid*, *egészség*, *internet*, ≥ 8 : *fájdalom*, *takarít*, *völgy*, *kémcső*, ≥ 7 : *higany*, *sor*, *szex*, ≥ 6 : *hélium*, *pia*, *nyávog*, *óvszer*, *alvászám*, ≥ 5 : *készít*, *tanító*, *szenvedés*, *őrült*, *puszi*, *pszichopata*, *himnusz* (stb.), ≥ 4 : *nemi szerv*, *óda*, *paróka*, *hangkártya*, *koporsó*, *jövő*, *veszekszik*, *utálat*, *vallás* (stb.) és ≥ 3 : *fogamzásgátló*, *féltekenység*, *bimbó*, *költészet*, *horgászik*, *kocog*, *rendszám*, *intelligens* (stb.). A számok és a példák elrejtik a szemantikai elemzésnek azt a lehetőségét, amely sokféle pszichológiai következtetés megfogalmazására is lehetőséget teremt. Mivel e tanulmánynak ez nem is célja, csupán néhány gondolatot fogalmazunk meg. A 13 évesek leggyakoribb asszociációi például mindössze 1,05%-ban tartalmaznak állatnevet, míg a 12 éveseknél ez az arány még 14,65%. A szexualitással és a negatív érzelmekkel kapcsolatos szavak viszont ugrásszerű emelkedést mutatnak. A 12 éveseknél 2,58–2,58%, egy évvel később már 4,23%, illetőleg 18,9%. A hobbi területére eső gyakori szavak a változást mutatnak. A 12 éveseknél még dominál a mesevilág (*boszorkány*, állatok, *krampusz*). A tévé hatása is erősen érződik az asszociációkban, például *szappanopera*, *bemondó*. A 13 évesek már az idősebb korosztályra jellemző szabadidő-elfoglaltságokat nevezik meg, bár a *tévé* szó itt is gyakori (*táncol*, *Internet*, illetve a számítógéppel kapcsolatos egyéb lexémák). Bár más szóval megnevezve, közös a *pecázás* (12 évesek), illetőleg a *horgászás* (13 évesek). A tantárgyak hatása mindkét korosztálynál megtalálható, az aktivált szavak jellegzetes eltéréseivel; a *barnaköszén*, a *hőmérséklet*, a *nagyító*, a *paraszti*, a *világegyetem* és a *viasz* mintegy szembeállnak a hetedikesek asszociációival, például *elektron*, *deltoid*, *kémcső*, *higany*, *tápanyag*, *autotróf*, *magnézium*, *stroboszkóp* vagy *vegyjel*.

Az átlagértékeket, a minimum és maximum szómennyiséget az 1. ábra összegzi, a szórás a 12 éveseknél 41,94 (lányok) és 39,6 (fiúk), a 13 éveseknél pedig 39,5 (lányok) és 39,06 (fiúk). Az individuális különbségek – várhatóan – meglehetősen nagyok. A lányok több szót aktiválnak, noha a minimum és maximum szómennyiségben alig van eltérés. Ez azt jelenti, hogy mindkét korcsoportban több lány aktivált jelentősen több szót, mint fiú. A 12 és 13 éves lányok között nagyobb a különbség, mint a fiúk között, utóbbiak stagnálást, illetve a minimum értéket tekintve az idősebbek csökkenő teljesítményt mutatnak. A lányoknál a minimum érték 13 éves korban az egy évvel korábbihoz képest a duplájára növekszik.

1. ábra

A szóasszociációkban kapott eredmények az életkor és a nem szerint

A 12 éves leányok összes aktivált mentális szava 13 877-et, a 13 éveseké pedig 14 685-öt tesz ki. Egy év múltával tehát a lányok mintegy nyolcszáz szóval többet aktiváltak, azaz a „napi szóelsajátításuk” átlaga 2,21 szó. A 12 éves fiúk számennyisége 11 874, a 13 éveseké pedig 11 751. A különbség „mindössze” 123 szó (az arány 1% körüli), de a fiatalabbak előnyére, vagyis ők aktiváltak ennnyivel több szót ugyanazon idő alatt. Kimondható, hogy a hatodikos és a hetedikos fiúk között nincs különbség a lexikális hozzáférés feltételezett folyamatában.

A fentiekben feltett kérdések különösen jelentősek, ha a fiúk és a lányok tekintetében vizsgáljuk meg azokat. A fiúk mentális lexikonának látszólagos stagnálása összefügghet az íráskészséggel (rendszerint lassabban és kevésbé szépen írnak, mint a lányok), de attól független is lehet. Mindkét esetben egyértelmű hátrányról van szó a lányokkal szemben, s ez a hátrány – a pedagógiai következményeket számba véve – negatívan hat a fiúk tanulási folyamataira, valamint az eredményeikre a számonkérés során, továbbá mindezzel kapcsolatosan hátrányosan befolyásolja a megítélésüket.

A határértékekkel kapcsolatosan két lényeges kérdés merül fel. 1. Vajon a keveset aktiváló gyerekek gyakori vagy nem gyakori szavakat írtak-e (a teljes korpuszhoz viszonyítva)? 2. Az ismétlések a keveset avagy a sokat aktiváló gyerekekre jellemzőek inkább? A hipotézisünk az első kérdéssel kapcsolatban az volt, hogy a kevés szót előhívó gyerekek szükségszerűen az adott életkorra leggyakoribbakat aktiválják. A második kérdésre vonatkozóan pedig azt feltételeztük, hogy a kevesebb szót aktiválóknál jelennek meg ugyanazok a lexémák. Az adatok az első esetben igazolták a feltevésünket, a második esetben azonban, meglepetésre, nem. Kiválasztottuk azt a 10-10 hatodikos, illetve hetedikos gyereket, akik a legkevesebb szót írták. Az 1. táblázat azt mutatja, hogy az általuk írt szavak – összesen 858 lexéma – hogyan oszlott meg a gyakorisági sávok szerint. Öt csoportot különítettünk el aszerint, hogy hány tanuló aktiválta ugyanazt a lexémát. A számok azt igazolják, hogy igen nagy mértékű az azonosak megjelenése a keveset aktiválóknál, vagyis közöttük a legkisebbek az individuális különbségek.

1. táblázat: A keveset írók szavainak gyakorisága

Gyakoriság	Lexémák aránya a gyengén teljesítőknél (%) n = 858 → 100%	A teljes korpuszban (%) n = 7397 → 100%
n < 3	8,28	8,92
3 ≥ n ≤ 19	23,19	28,06
20 ≥ n ≤ 39	13,52	16,76
40 ≥ n ≤ 79	17,02	18,16
n ≥ 80	38,00	28,10

A statisztikai elemzés szerint az egész korpuszt figyelembe véve is fennáll a negatív korreláció a tanulónkénti teljesítmény és az aktivált lexémák gyakorisági mutatója között. Megállapítható, hogy minél többet aktivált valaki, annál több $3 \geq n \leq 39$ sávba eső szót írt.

A szóasszociációk „tipológiája”

A szóasszociációk sajátos hozzáférési folyamatok, illetőleg azok eredményei, amelyek hangzási, szemantikai vagy szerkezeti összefüggések, illetőleg ezek kombinációi eredményeként jönnek létre. A szakirodalomban leírtak, valamint a saját anyagunk alapján kialakult rendszer a következő.

1. Hangzási (fonetikai) összefüggés
  - a) homonímia
  - b) részleges fonetikai azonosság
2. Szerkezeti összefüggés
  - a) szóképzés,
  - b) szóösszetétel,
  - c) szószerkezet
3. Szemantikai összefüggés
  - a) koordináció,
  - b) alárendeltségi, ill. fölérendeltségi kapcsolat,
  - c) szófaji azonosság

1. A **hangzási** (vagy fonetikai) **hasonlóság** érintheti a teljes szóalakot (ekkor homonímiáról beszélünk), annak nagy részét, elejét, végét vagy csupán a kezdő hangját, hangkapcsolatát/szótagját. Anyagunkban a hangzási hasonlóság következő fajtái különíthetők el.

a) Az egymást követő szavak azonos CV-kapcsolattal kezdődnek, de lehet koordinációs szemantikai kapcsolat is közöttük, pl. *baba – baka, család – csalán, fotel – fogas, fuvola – furulya*. A szemantikai kapcsolat hatását módosíthatja a hangzási hasonlóság (erre utal Jakobson a *horrible Harry* előtérbe kerülésének példájával a *terrible Harry* kifejezéssel szemben, vö. 1969: 222). Idetartoznak az egy szótagú szó kiváltotta hangzási hasonlóság eredményei, ahol azonban az eredeti szótagszerkezet felbomlik: *csat – csattog, hód – hódol, öt – ötlet, pad – padló*, „visszafelé” is működhet: *sörét – sör*.

b) Azonos VC-kapcsolatra végződnek, és itt is előfordulhat szemantikai kapcsolat, például *fotel – hotel, blöki – löki, gatyá – kutya, vipera – opera, leopárd – gepárd, terület – kerület*. Az esetek túlnyomó többségében a szótagszám is azonos, kivételek: *szemöldök – köldök, ajtókilincs – bilincs, billentyű – kesztyű, moly – számoly*.

2. A szerkezeti típusú összefüggésekben is fellelhetők a szemantikai stratégia működései is. Azok az adatok kerültek ide, amelyekben megítélésünk szerint a szerkezet volt a domináns asszociáció. A kollokáció viszonylag gyakori stratégia, a folyamatos beszédben rendszeresen egymás mellett, egymást követően előforduló szavak (a magyarban ezek többnyire jelzős szókapcsolatok, illetőleg szóösszetételek) megjelenése. Például: *ravasz róka, örök szerelem* vagy *pók – pókháló*.

a) Az asszociációs stratégia szóképzéssel háromféle módon is működhet.

(i) Szótő + képző, például *fagy – fagyí, harc – harcos*. Érdekes, amikor úgy látszik, hogy a képző az asszociációs sor működtetője: *szervetlen – ehetetlen – verhetetlen, lábatlan – álmatlan – vágyatlan*. (ii) Képzett szó után következik a szótő, például *hatványozás – hatvány, ruházat – ruha*. (iii) Azonos tövű szavak (mindkettő képzett szó), például *borító – boríték, ellenőrző – ellenőrzés*.

b) A szóösszetételek elemzésekor az egybeírás/különírás kérdéséről eltekintettünk. Itt is többféle módozat található: (i) egyszerű szó → összetett szó, a kiindulásként szolgáló tö előtag lesz, például *barát – barátnő, cipő – cipőfűző*. (ii) Egyszerű szó → összetett szó, a kiindulásként szolgáló tö utótag lesz, például *csuka – focicsuka, szivacs – tengeri szivacs, szülők – nagyszülők*. (iii) Összetett szó → egyszerű szó, az előtag marad meg, például *asztalláb – asztal, pénztárca – pénz*. (iv) Összetett szó → egyszerű szó, az utótag marad meg, például *állatkert – kert, rövidnadrág – nadrág*. (v) Mindkét szó összetett szó és az előtag azonos, például *Csipkerózsika – csipkebogyó, fogkefe – fogkrém*; itt szerepelnek az azonos igekötőjű igék is, például *megáll – meglátogat – megcsal – meghív*. (vi) Mindkét szó összetett szó és az utótag azonos, például *dióbél – vakbél, sípcsont – lapos csont – kulcscsont – lábszárcsont*.

c) A szó szerkezetek szorosan összekapcsolódnak a szóösszetételekkel, leggyakrabban jelzős vagy határozós kapcsolatok (esetenként a gyerekek vesszővel elkülönítik őket a felsorolásban): *szőke nő, nemi szerv, illatos kölni*. Predikatív, tárgyas szerkezet és következő jellegű kapcsolat is előfordul: *tanár – szid, csoki – olvad, harap – vicsorít – kutya – macska, gólya – csecsemő*. A szóösszetételekkel való rokonságra utalnak azok az asszociációk, amelyek egy létező szóösszetétel tagjai: *harisnya – cipő – kanál, krumpli – jég – korong – foci, fizika – óra – rend – ór – irodalom*.

Ha a fonetikai és a szerkezeti asszociációk együttes számát (1461, a teljes korpusz 2,8%-a) tekintjük 100%-nak, akkor az arányuk 38% és 62%, vagyis a szerkezeti típusú a gyakoribb. A fonetikaik esetében jóval többször fordul elő a szó elejének összecsengése, a 38%-ból 31%. A szerkezeti asszociációkon belül sokkal gyakoribb az összetétel, mint a szóképzés, a szóképzés az esetek 5%-t teszi ki, szemben az összetételek 57%-ával. Az összetételek közül a leggyakoribb a *cipő – cipőfűző* típus, a legritkább az *állatkert – kert* típus. A fonetikai asszociáció a gyerekek 68,75%-ánál fordult elő (átlagosan 2, egyetlen kiugró adattal, ami 17). A morfológiai asszociáció a gyerekek 75,5%-ánál fordult elő (átlagosan 2,5).

3. A szemantikai összefüggések között a szabad szóasszociációban legáltalánosabbnak a koordinációt tartják (Aitchinson 1987: 74), ennek lényege, hogy az asszociált szó a hívószóval azonos részletszintet képvisel, például *só és bors* vagy *nap és hold*. A magyarra alkalmazva egyfajta mellérendeltségi viszonyt tekintjük. Idetartoznak az ellentétes jelentésűek is, mint *fekete és fehér, nappal és éjszaka*. Alárendeltségi kapcsolat is előállhat, ha az asszociált szó valamiképpen a megelőzővel faj-egyed viszonyban van, például *madár – gólya* vagy *szín – zöld*. Az „ellenkező irányban” működött nevezteük főlérendeltségi viszonyt, például: *puska – fegyver*. A szinonimák megjelenése meglehetősen ritka, például *kövér – hajas; kerékpár – bicó; mikulás – télapó; rohan – szalad; együttes – zenekar*.

a) A koordinációt vagy mellérendeltségi viszonyt úgy definiáljuk, hogy egy fogalmi mező azonos szinten álló szavai között áll fenn. Ide soroltuk a metonimikus, illetőleg tapasztalati jellegű kapcsolatokon alapuló asszociációkat is. Példák: *blúz – nadrág – cipő – zokni, tojás – embrió*; illetve térbeli érintkezés: *kémény – füst, szánkó – hó, pattanás – arc, cseresznye – kukac*. A térbeli kapcsolat egy sajátos, a tesztelési helyzetből adódó esete, amikor az osztályteremben együtt látható tárgyakat sorolják fel: *pad – szék – asztal – konnektor – könyv – füzet*. Rész-egész viszony: *háló –*

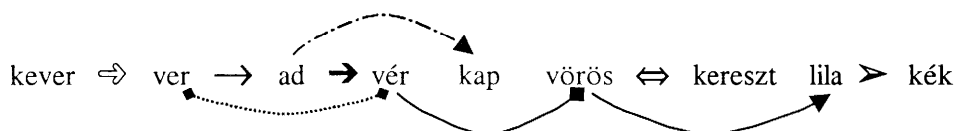
kapu, monitor – számítógép, autó – rendszám; anyagbeli, ok-okozati viszony: bor – szőlő, álmos-ság – elalvás, csúszik – jeges. Ellentétes jelentésű és komplementer szavak: hülye – okos, tűz – víz, haver – ellenség, gyerek – felnőtt, anya – apa.

b) Példák az alá- és fölérendeltségi viszonyokra: *rovar – légy, zöldség – répa, szervek – szív, hajó – Titanic, bolygó – Merkúr; illetőleg puska – fegyver, galóca – gomba, zokni – fehérnemű.*

Külön kategóriának felvehetnénk az „egyéb asszociatív kapcsolatokat”. Ide kerültek azok az esetek, amelyek szigorúan véve nem fértek bele a fenti kategóriák egyikébe sem, de a kapcsolat létrejötte magyarázható. Például a növények között szerepelnek gyümölcsök is: *fa – nárcisz – narancs; a színnevek felsorolását követően a narancs szóval tér át a gyümölcsnevekre: barna – lila – narancs – citrom. Itt szerepelnek az álarc – farsang; répa – retek – mogoró – rigó sorok is.*

c) A szófaji azonosságon alapuló sorok kategóriájába mellé knevek vagy igék/igenevek hosszabb-rövidebb felsorolása tartozik. Nincs minden elem között nyilvánvaló fogalmi kapcsolat: *puska – lő – beszél – gondolkozik, ül – áll – mosogat – tévézik, busz – utazni – sétálni – fagyizni – nyál – nézni – bámulni – olvasni, szép – jó – okos – ügyes – olasz, hibbant – mulya – ifjú – leleményes.*

Az asszociációs előhívás mint módszer sajátossága, hogy számolni kell a különböző típusú asszociációs párok/sorok egymásba ékelődésével, ami azzal is jár, hogy a közvetlen kapcsolatok száma ezzel csökken. Például:

Kiválasztottuk a 20 legtöbbet író gyereket (az 5-5 legtöbb mentális szót író hatodikos és hetedikos fiút, illetve lányt), és megnéztük, hogy számszerűen hogyan alakulnak az asszociációs típusok. A 20 gyerek összesen 4168 mentális szót írt. A 4168 mentális szót 100%-nak véve, az állapítható meg, hogy az esetek 41,5%-ban a szomszédos szavak között nem volt a fenti típusokba besorolható kapcsolat. A korábban a teljes korpusz alapján jellemzett fonetikai és szerkezeti kapcsolat itt 1,3, illetve 2,3%-ot tett ki. A fonetikai viszony esetében csak a tisztán hangzási hasonlóságot vettük figyelembe, ha ez együttjárt valamilyen fogalmi kapcsolattal, akkor az az utóbbinak megfelelő alkategóriába került. Leggyakoribbnak a mellérendeltségi viszony bizonyult (32,5%), ezt követi az alárendeltségi (0,7%) és fölérendeltségi viszony (0,4%). A szószervezetek kereken 1%-ot tettek ki. A 4168 mentális szó közül a szomszédos szavak között 58,5%-ban van kimutatható kapcsolat. Ezt tekintve 100%-nak, az egyes típusokra az alábbi arányok állapíthatók meg: mellérendelő: 59,3%, ellentét: 5,2%, alá- és fölérendelt: 1,9%, szinonima: 3,5%, egyéb asszociatív: 7%, tapasztalati: 10,8% (ebből mintegy 2,8%-ot az osztályteremben előforduló tárgyak teszik ki), mindez összesen 88,5%. A szófaji azonosság: 6,6%, a szóösszetételek aránya: 1,9%, a jelzői és határozói viszony: 2,1%, a predikatív kapcsolat: 0,7%, egyéb: 0,3%.

Az asszociációk során előfordulnak **ismétlések**, amelyek megjelenése egyéntől függő. Ezek száma összesen 695, vagyis ugyanaz a gyerek ugyanazt a szót kétszer, néhány esetben pedig háromszor írta le. Ez az összes aktivált szóhoz képest elenyésző, mindössze 1,3%. Érdekesebb az, hogy hány gyereknél tapasztaltuk az ismétlést. 271 gyerek, azaz az adatközlők 67,25%-a ismételt szót, s ebben nem mutatkozott statisztikai különbség a lányok és a fiúk vagy a hatodikosok és a hetedikosok között. Vajon az ismétlések száma összefügg-e az összteljesítménnyel? A korrelációszámítás szerint igen: minél több szót írt valaki, annál valószínűbb, hogy néhány ismétlés is előforduljon az aktiválásokban. Eszerint nem az eléricsi, keresési kudarcok jelzője, hanem éppen ellenkezőleg, a jó teljesítmény velejárója ugyanannak a lexikai egységnek a megjelenése. Az ismétlések

leggyakrabban az osztályteremmel, tanulással kapcsolatos tárgyakat, fogalmakat érintették. A leggyakrabban ismételt lexémák (zárójelben az összes ismétlés száma): *óra* (21), *tábla* (12), *kép*, *könyv*, *virág* (11), *cipő* (10), *fa*, *toll* (9), *ceruza*, *kabát*, *radír*, *víz* (8), *szék*, *üveg* (7) és *haj*, *pad* (6). Úgy tűnik, hogy ha a szabad asszociáció során a gyerek zsákutcába jutott, akkor a közvetlen környezet (tárgyi) tényezői mintegy hívószóként funkcionálva vitték tovább az asszociációs sort.

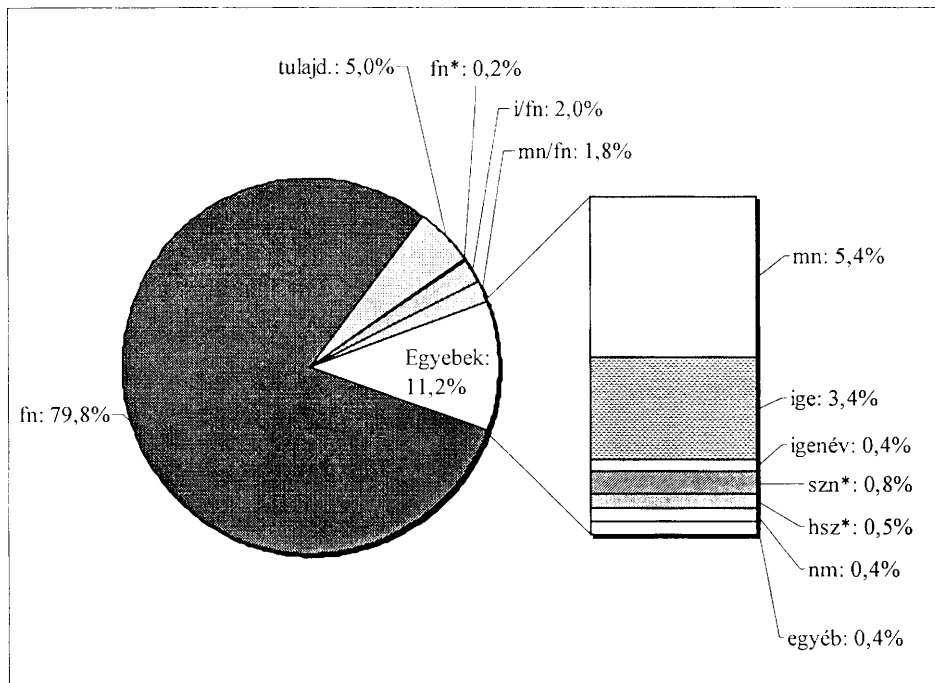
Az ismétléseknek számos sajátossága figyelhető meg, amelyek létrejöttek magyarázatára, illetőleg okára is utalnak. Ugyanaz a szóalak különböző jelentésben különböző asszociációs környezetben jelenik meg (az esetek 5–6%-a). Például: *hold*, *nap*, *fény*; *hónap*, *nap*, *év*; vagy *kenyér*, *kosár*, *túrórúdi*; *foci*, *kosár*, *jégkorong*; vagy *festmény*, *rajz*, *vetítő*; *ének*, *rajz*, *biológia*; vagy *tanterem*, *óra*, *osztály*; *perc*, *óra*, *keves*; *gyönyörű*, *óra*, *karkötő*; vagy *szív*, *lép*, *máj*; *lépés*, *lép*, *megy*; vagy *vasárnap*, *egy*, *kettő*; *tető*, *egy*, *öregember*; vagy *irodalom*, *föld*, *rajzfilm*; *Mars*, *Föld*, *Jupiter*. A homonimákat néha közvetlenül egymás után kétszer is leírják: *út*, *daru*, *daru*, *lyuk*; *egér*, *nyúl*, *nyúl róka*; *menekül*, *ég*, *ég*, *bevásárlóközpont*. Ismétlődnek a keresztnévek, mintha valamennyi, ugyanazon nevű osztálytárs külön-külön jelenne meg a szósorokban. Hat(hat) a különböző típusú asszociatív kapcsolatok „kényszerítő” ereje. Például szinonima és koordináció: *eb*, *kutya*, *szőnyeg* + *lő*, *kutya*, *tábla*; koordináció és antonima: *egér*, *fekete*, *párduc* + *fehér*, *fekete*, *gyors*; szószerkezet és koordináció: *szép*, *kék*, *virág* + *barna*, *kék*, *piros*. Nem kategorizálható, feltehetően egyéni okra visszavezethető ismételt előfordulások, például *élet*, *halál*, *fent* + *karambol*, *halál*, *szenvedés*; *műt*, *halál*, *temet* + *papa*, *halál*, *fáj*; *irodalom*, *felmérés*, *lesés* + *felelés*, *felmérés*, *folyók*; *szeretet*, *szív*, *halál* + *boldogság*, *szív*, *vers*; *haj*, *mell*, *műszer* + *pénisz*, *mell*, *hegy*. Sokszor nem fogalmazható meg egyértelmű magyarázat az ismétlésre, mivel ezekben az esetekben bizonytalan, hogy a gyerek tudatában volt-e annak, hogy ismételi. Példák: *fűzet*, *ceruza*, *tolltartó* + *radír*, *ceruza*, *ellenőrző*; *kulcs*, *táska*, *papír* + *filc*, *táska*, *könyv*; *pulóver*, *nadrág*, *póló* + *dolgozat*, *nadrág*, *cipő*; stb.

Szófaji kategóriák

A korpuszban gyakorlatilag valamennyi szófaji kategóriára találunk adatot, bár a szófajok reprezentáltsága természetesen óriási különbségeket mutat. Érdekeség mindenképp, hogy 41 angol szó is található a korpuszban, például *episode*, *thriller*, *enter*, *transport*, *skate*, *city*, *alien*, *market*, *yellow*. Ezekkel a továbbiakban nem foglalkozunk, de utalhatunk az idegen szónak a köznyelvi meghonosodására, például talán a *thriller* esetében. A szófajok megoszlását a **mentális szavakra** (összesen 52 225 db), majd a **lexémákra** (összesen 7397 lexéma a tulajdonnevekkel együtt) kivetítve is elemezzük.

A gyerekek asszociációs stratégiáinak vizsgálatakor az igeneveket egyben toldalékolt szavakként is értelmeztük (ez különösen a főnévi igenevek esetben látszott jogosnak, és nyilván a nyelvtanítás következménye is). Az igenevek megoszlása: 167 főnévi, 13 melléknévi (*ugráló*, *szelő*, *vágyakozó*, *focizó*, *lehulló*, *húzó*, *visszahúzódkodó*, *faxoló*), 7 határozói (*körülrva*, *rajzolja*, *megbántva*, *futva*). A melléknévi igenévnek is felfogható szavak nagy része a melléknév vagy a mn/fn kategóriában szerepel (pl. *lökött*, *üdítő*, *fényképező*, *fűző*, *erősítő*, *lopakodó* stb.). Az *ugrálót* is lehet ugráló kötélként vagy a *bukót* bukásra álló diákként értelmeznünk (kontextus nélkül ezek pontos jelentése eldönthetetlen). A csillagozott jelölések esetei különböző szófajokba is besorolhatók (fn* = fn/hsz, pl. *éjszaka*, *föl*, *hétköznap*, *korán*, *reggel*, *vasárnap*, *otthon*, *haza*, *hsz* = hsz/kötőszó így = hsz/névutó alá*, *mögé*, *mellé*, *kívül* stb. = *hsz/névmás arra*, *ki* stb., *szn* = benne van a hat és a hét is*).

Az egyéb kategória tartalmazza a névutókat, a névelőket, kötőszavakat, indulatszavakat (pl. *hoppá*, *nyekk*, *kuss*), módosítószókat, továbbá néhány, vitatható besorolású szót, mint *szia*, *mizújs*, *kösz*, *anno*. A mentális szavak és a lexémák szófaji megoszlását a teljes korpuszra a 2. és 3. ábra mutatja.

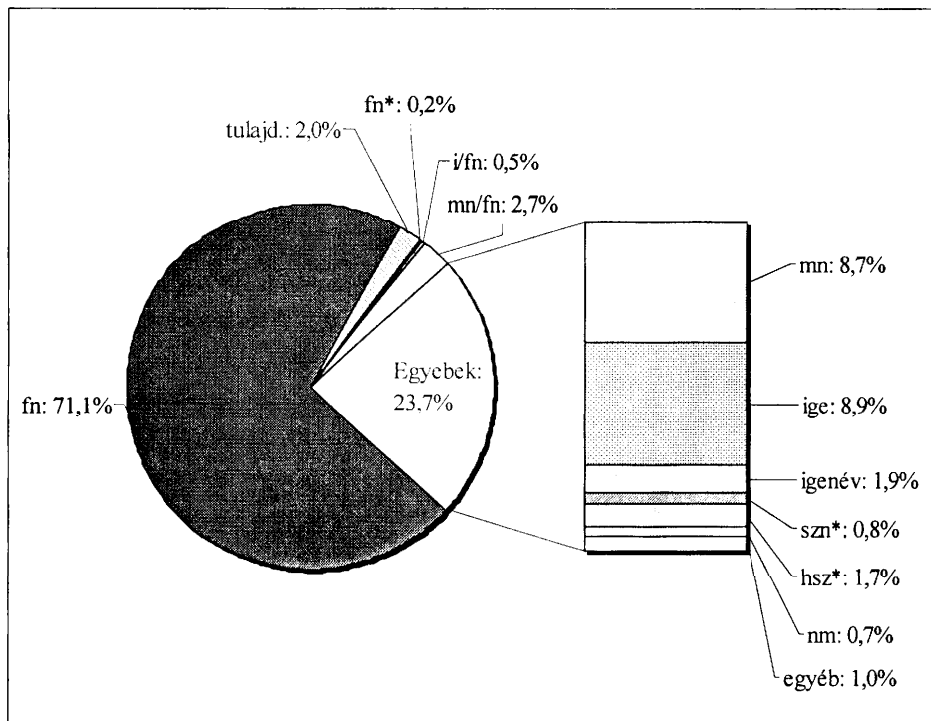
2. ábra

A mentális szavak szófaji eloszlása százalékban

Elemeztük az életkoronként és a nemenként adódó eltéréseket a mentális szavak és a lexémák viszonyában (2. táblázat).

2. táblázat: A szófajok életkoronkénti és nemenkénti megoszlása

	12 évesek		13 évesek		Fiúk		Lányok	
	Mentális szó	Lexéma	Mentális szó	Lexéma	Mentális szó	Lexéma	Mentális szó	Lexéma
fn	80,3%	74,6%	79,2%	72,4%	78,8%	73,4%	80,6%	72,5%
tulajd.	5,3%	1,5%	4,8%	1,4%	6,2%	1,8%	4,0%	1,1%
fn*	0,2%	0,2%	0,3%	0,2%	0,2%	0,2%	0,3%	0,3%
i/fn	2,0%	0,6%	2,0%	0,6%	2,1%	0,6%	2,0%	0,6%
mn/fn	1,6%	2,8%	1,9%	2,6%	1,9%	3,0%	1,7%	2,5%
mn	5,4%	8,1%	5,3%	7,7%	5,0%	8,3%	5,7%	7,6%
i	2,9%	7,4%	3,8%	8,9%	3,0%	6,9%	3,7%	9,6%
igenév	0,1%	0,5%	0,6%	2,0%	0,4%	1,6%	0,4%	1,6%
szn*	1,0%	1,1%	0,5%	0,6%	1,0%	0,8%	0,6%	0,9%
hsz*	0,4%	1,5%	0,6%	1,7%	0,5%	0,8%	0,4%	0,8%
nm	0,3%	0,7%	0,6%	0,8%	0,6%	1,5%	0,4%	1,7%
egyéb	0,4%	0,9%	0,4%	0,9%	0,5%	1,0%	0,3%	0,8%

3. ábra
A lexémák szófaji eloszlása százalékban

A lexémák aránya hasonló a mentális szavakéhoz. Legnagyobb mértékben a főnevek és a tulajdonnevek részesedése csökkent, az igéké pedig nőtt. Ez összhangban van azzal a ténnyel, hogy a leggyakoribb szavak főnevek. A főnevek aránya a legnagyobb, ezen belül a tulajdonnevek 6,18%-ot tesznek ki (ez utóbbi az összes előfordulás 5%-a). A tulajdonnevek többsége keresztnév, feltehetően konkrét személyek (pl. osztálytársak) neve, de teljes személynevek is előfordulnak. Várhatóak voltak a földrajzi nevek és a címek megjelenései, utóbbiak leggyakrabban tévéműsorok, filmek, ritkábban irodalmi művek címei. Meglepően nagy arányban fordulnak elő a márkanévek, a 12 éveseknél összesen 121, a 13 éveseknél 176. A fiúk több mint kétszer annyi márkanévet aktiváltak, mint a lányok, életkortól függetlenül szignifikáns a különbség. A fiúk átlagosan 3,55, míg a lányok csak 1,7 ilyen szót írtak. A márkanévek legnépesebb csoportja az autómárkák, a Forma 1-es „istállók” megnevezése, például *Fiat*, *Ferrari*, *Porsche* (az összes előforduló márkanév 37,8%-a), üdítőitalok és egyéb élelmiszerek neve, mint *Pepsi*, *Fanta*, *Milka* (15,5%); sportszergyártó cégek neve, például *Adidas*, *Nike*, *Fila* (15,2%). Érdeemes megjegyezni a *rottring* szót, amely a leggyakoribb a márkanévek között (15,5%), s ez egyértelműen köznevesülésére utal. A márkanévek relatíve nagymértékű megjelenése egyfajta használati gyakoriságra utal, de a szókincs változásának is hírnöke, hiszen új lexémák létrejöttét jelzi.

A négy százából 260 tanuló írt egy vagy több igét, egy gyerek átlagosan 7,28-at. 95 gyerek mindössze egyetlen igét írt. A hetedikesek szignifikánsan több igét írtak, mint a hatodikosok, s a lányok szintén szignifikánsan többet, mint a fiúk. Feltehető, hogy a hatodikosoknál még jobban érvényesül, hogy a szó mint „onoma” az név (elsősorban főnév). Egy igét átlagosan még egy további

ige követ. Nem tekintve az egyetlen igét írókat, az átlag valamivel több egynél: 1,45. Ez azt jelenti, hogy ha megjelenik az ige, akkor azt gyakran követi legalább még egy. A leghosszabb igesort egy hatodikos lány írta, 16 db-ból állt: (*tallér*), *dolgozik*, *tévézik*, *alszik*, *eszik*, *iszik*, *dohányzik*, *rágózik*, *ír*, *rajzol*, *fest*, *másol*, *olvas*, *néz*, *kér*, *kap*, *örül*, (*krém*) – ez esetben az *ír* szót önkényesen igének tekintettük.

Az igeként és főnévként is besorolható lexémák száma 35 (= 1133 mentális szó), gyakorisági sorrendben felsorolva a következők: *fej*, *fal*, *ing*, *nyúl*, *fog*, *csap*, *ír*, *szív*, *tűz*, *csavar*, *ég*, *nő*, *dob*, *terem*, *áll*, *zár*, *vár*, *sir*, *ér*, *szeg*, *volt*, *fél*, *él*, *lép*, *fagy*, *nyom*, *sejt*, *nyű*, *les*, *szán*, *követ*, *zavar*, *szignál*, *tett*, *varrat*. Az alapkérdés itt az, hogy vajon az igei vagy a főnévi jelentés aktiválódik-e; illetőleg hogy utal-e valami arra, hogy az azonos hangalaknak aktiválódik-e mindkét jelentése (a kétértelmű szótári elemek többszörös aktivációjáról a percepcióban vö. Pléh 2000). Az asszociatív kapcsolat fennállhat a megelőző, a követő szóval vagy mindkettővel, avagy egyikkel sem. Vannak olyan esetek, amikor az i/fn (a *volt*, *ír* esetében i/fn/mn) típusú mentális szót olyan szólánchban találjuk, ahol a megelőzővel van kapcsolat, utána azonban egy váratlan szemantikai váltás következik be: *sétál*, *ül*, *áll*, *csend*; *nap*, *felhő*, *ég*, *emelet*; *kabát*, *dzseki*, *ing*, *ágy* – ilyen az esetek 20,7%-a. A követő szóval 25,9%-ban van egyértelmű kapcsolat: *ügyes*, *ügyetlen*, *áll*, *ül*; *alma*, *kivi*, *szív*, *bél*. 26,7%-ban mindkettővel feltételezhető a kapcsolat: *könyök*, *csukló*, *áll*, *száj*; *gatyá*, *ruha*, *ing*, *cipő*. Egy időben korábbi aktiválás hatása mintegy késve is megnyilvánulhat. Például: a *levegő*, *víz*, *csap*, *föld* sor alapulhat azon, hogy a *levegő*, *víz*, *föld* – az őselemek összetartozásán alapuló koordinatív láncolatba beleékelődött a *víz*, *csap* kollokáció.

Néhány többé vagy kevésbé érintkező fogalmi mező szavai szinte felváltva hívódnak le, mint *mosdószivacs*, *szappan*, *fürdőkád*, *zokni*, *sampon*, *papucs*, *csap*, *ruházat*, *törülköző*; *zokni*, *zsiráf*, *ing*, *nyuszi*, *papucs*; *hangya*, *sün*, *beszél*, *ír*, *nyúl*, *ól*. A koordinatív kapcsolat összefonódhat egy kollokációs jellegű asszociációval: *karóra*, *csavar*, *anya*, *apa*, *anyacsavar*, *csavarhúzó*, *szerelés*; *tábla*, *kocka*, *fal*, *dobókocka*. Nem követhető nyomon, hogy mi lehet az oka egy-egy olyan gondolati kitérőnek, mint például *golya*, *macska*, *kutya*, *táska*, *nyúl*, *zebra*, *kígyó*.

A szerkezeti kapcsolat a megelőző/követő szóval már kevésbé valószínűsíti valamelyik jelentést, de nem zárja ki egyiket sem: *kalapács*, *fogó*, *fog*, *iroda*; *lepedő*, *háló*, *ing*, *magas*; *szőke*, *nő*, *nemi szerv*. Az elsődlegesen fonetikainak tűnő kapcsolatnál sem biztos, hogy melyik jelentés vagy esetleg mindkettő aktiválódott-e, például *körömlakk*, *fok*, *fog*, *villanykörte*; *nyál*, *nyelv*, *nyúl*, *nyel*; *fekete*, *szín*, *szív*, *kirándulás*. A *fű*, *virág*, *les*, *foci* sorban kézenfekvőnek tűnik, hogy a *foci* szó a *lesre* mint főnévre hívódik elő, de ez már nem bizonyítja feltétlenül azt is, hogy a *les*nek csak a főnévi jelentése aktiválódott.

A fentebbi 35 lexéma gyakorisága változó, a *fej*, *fal*, *ing*, *nyúl* a leggyakoribb, a ≤ 80 gyakorisági sávba tartozik, míg a *szignál*, *tett*, *zavar*, *követ*, *varrat* csak egyszer fordulnak elő. Összesítettük, hogy a legalább 20-szor előforduló lexémáknak melyik jelentése fordult elő. A „nem dönthető el” kategória arra utal, hogy az adott lexéma előfordulásakor a környezet nem jelzi egyértelműen egyik jelentést sem. Ilyenek a *táska*, *térkép*, *ing*, *ajtó*; *golya*, *körörcsin*, *vár*, *Lengyelország* esetek. Ide kerültek a fonetikai jellegű előhívások is. A 3. táblázat tartalmazza a Füredi–Kelemen gyakorisági szótár szerinti szépprózai értékeket is. Az üres rubrika azt jelenti, hogy anyagukban az adott szófajú jelentés nem fordult elő legalább 10-szer.

A gyakorisági szótárral történt összevetés alapján a *csap*, *csavar*, *fog*, *nyúl*, *zár* tűnnek érdekesebbnek, mivel ezeknél anyagunkban a szófaji gyakoriság ellentétesen alakul. A gyerekeknél a fontosságú tényező, illetőleg a látható környezet megnevezései kerülnek előtérbe. Vannak olyan lexémák – *fej*, *fal*, *ír* –, amelyeknél több tényezővel magyarázható, hogy csak az egyik jelentés szerepel. Más példák ugyanakkor megerősíteni látszanak a többszörös aktivációt, de az adott kísérleti módszerrel nem dönthető el, hogy egyidejű vagy visszafelé aktiválási folyamatról van-e szó (vö. Pléh 2000: 967), hiszen írásban tetszőleges ideig rendelkezésre áll az adott hangsor, és mód van a „többszörös felismerésre”.

3. táblázat: Többjelentésű szavak előfordulási gyakorisága (*főige, ** segédszó)

Lexéma	Főnévi jelentés (%)	Igei jelentés (%)	Nem dönthető el (%)	A Füredi–Kelemen szótár gyakorisági értékei	
				fn	ige
áll	13,79	68,97	17,24	30,48	820,17
csap	73,61	2,78	23,61	–	45,68
csavar	53,06	2,04	44,90	–	11,83
dob	32,50	10,00	57,50	–	39,79
ég	42,86	30,61	26,53	101,3	64,88
fal	70,64	0,92	28,44	214,03	–
fej	80,18	0,90	18,92	664,07	–
fog	61,64	8,22	30,14	53,18	163,45*
					341,41**
ing	61,18	1,18	37,65	69,30	–
ír	1,41	95,77	2,82	–	164,82
nő	90,70	0,00	9,30	347,6	46,68
nyúl	75,29	2,35	22,35	–	65,34
sír	19,05	57,14	23,81	44,82	112,02
szív	62,69	2,99	34,33	175,63	32,26
terem	81,25	0,00	18,75	63,97	21,78
tűz	74,07	0,00	25,93	70,28	20,45
vár	14,81	22,22	62,96	14,46	464,02
zár	72,41	0,00	27,59	13,9	31,55

A mentális lexikon felépítésének egyik sarkalatos kérdése a **morfémák kódoltsága**. Vannak olyan feltevések, hogy az adott nyelv struktúrája meghatározza a mentális lexikon szerkezetét is (Aitchinson 1987). A hipotézis szerint az agglutináló nyelvek esetében a szótó és a toldalékmorféma más viszonyban áll egymással a mentális lexikonban, mint a nem agglutináló nyelvek esetében. Egy lehetséges következménye ennek az, hogy a toldalékolt formák könnyebben elérhetők a gazdag morfológiájú nyelvekben. Ez azzal is együtt járhat, hogy szóaktíváláskor nemcsak tömorfémák, hanem toldalékoltak is előfordulnak a lexikális hozzáférés eredményeképpen. Feltételeztük, hogy relatíve sok toldalékolt lexikai egységet találunk a korpuszban. Noha előfordultak ilyen alakok, arányuk rendkívül kicsi. A 12 éveseknél összesen 419, a hetedikeseknél 784. Bár a mennyiséget tekintve, ez tekintélyesnek és növekvőnek tűnik, az összes mentális szóhoz viszonyítva csupán 2,3%. A szóaktíválások tehát a szótóveket részesítik előnyben, vagyis a gyerekek jelentéseket, fogalmakat hívnak elő, nem pedig azok szintaktikai szerkezetbe azonnal építhető formáit. A leggyakoribb toldalékolt alak a névszók többes száma, ez 51%-ot tesz ki, az infinitívusz (a már említettek miatt itt is szerepeltetjük) már csak 15,1%-os, az összes többi toldalék 32,46%-ban jelenik meg.

A 10-szer vagy többször előforduló szóalakok a következők: *állatok* (21), *színek* (17), *számok* (17), *emberek* (14), *szavak* (13), *betűk* (11), *gyerekek* (11), *barátok* (10), *írni* (10), *csillagok* (10), *fiúk* (10). Az egyértelműen főnévként besorolt szavak között nem többes számú, hanem valamely más ragozott alak, és legalább ketten írták: *megszentségteleníthetelenségeskedéseiteikért* (4), *egészségedre* (3), *anyád* (3), *megszentségteleníthetelenségeskedéseiteket* (2), *tesóm* (2). További „tréfás” próbálkozások is akadnak: *megégszedségesedéseitekért*, *megvezekeléséitekért*, az igék között pedig az *elkelkáposztásítótalanították*. A mn és mn/fn csoportban is vannak többes számú alakok, például *rosszak* (3) *magyarok* (2), *élők* (1); és előfordul egy-egy más forma is, például

vörösben, jókkal. Az igék főnévi igenévi alakon kívül megjelennek még tárgyas ragozásban, felszólító módban stb.: *viszi* (8), *veszi* (7), *lesz* (7), *vigyázz* (4), *csináld* (2), *nézd* (2), *megyek* (2), *utálom* (2), *utállak* (2), *hívnek* (2), *bejött* (2), *gondoskodott* (2), *lőgni fogsz* (1). Feltételes módban mindössze a *szeretne* (1), *lenne* (1) alakokat írták. Egyéb szófajokból példák: *többet* (1), *nyolcadika* (1), *mit* (5), *ezt* (3), *ezzel* (2). A toldalékolt forma aktiválásának gyakorisága nem azonos az elérhetőségével. A reakcióidős kísérletek azt erősítették meg, hogy nincs különbség a toldalékolt és a nem toldalékolt szavak lexikális hozzáférése között (Gósy 1998b).

2. A szóaktiválások alakulása 60 év elteltével

Felmerül a kérdés, hogy miként viszonyulnak adataink Cser János hat évtizeddel ezelőtt rögzített szóanyagához. Az azonos tanulószám alapján közvetlen összehasonlításra nyílik mód. A mai adatközlők „nagyzüleinek” összes aktivált szava 37 912, vagyis 14 313 szóval kevesebbet írtak, mint a maiak. Ez a különbség rendkívül nagy, s az ok ismét kétféle (is) lehet: egyrészt a szókincs nagysága és/vagy a hozzáférés, valamint a kézírás sebessége. Kiszámoltuk, hogy míg hat évtizeddel ezelőtt egyetlen perc alatt átlagosan 25,27 szót írtak, addig ma 34,85 szót. A különbség 9,58 szó percenként. Ez relatíve olyan nagy szám, hogy kizárható, hogy csak a kézírás gyorsasága eredményezze. El kell fogadnunk, hogy – ha nem is az abszolút értékek mentén –, de a mai 12 és 13 évesek szókincse feltehetően nagyobb, mint (déd)nagyzüleiké, és/vagy a hozzáférési út gyorsabb. Felmerülhet még a stratégia esetleges különbözősége is. Cser János megjegyzi, hogy a hasonló módszerű szóasszociációs vizsgálatokban az amerikai és a svájci (véltőleg francia nyelvű) gyermekeknél a magyarok lassúbbak voltak. Ennek okául a következőket sorolja fel: „az asszociáció sebessége, a képzetkincs nagysága, a kifejezőképesség milyensége, a szavak terjedelme, az írás sebessége” (1939: 15). A fentiekből a szó hosszúsága, ami valóban meghatározó tényező, itt kiesik, hiszen azonos nyelvről van szó, maradnak tehát – még ha más megfogalmazásban is – az általunk is valószínűsített okok, a szókincs nagysága és a lexikális hozzáférés, valamint (bizonyos mértékig) az írás sebessége.

A nyelv változásával kapcsolatos tények a fogalomkörök elemzésével jól szemléltethetők. Ezek az elemzések részben tartalmiak, részben statisztikaiak. A Cser-anyaggal történt összehasonlításokban a relatív gyakoriság (a továbbiakban relgyak) a tényleges adatközlők mindenkorai számát veszi figyelembe. Az elemzések a következő szempontokra terjedtek ki. 1. Mennyire domináns a korosztály számára az adott fogalomkör? Ezt tükröz(het)i, hogy a) a 400 adatközlőnek hány százaléka írt odartartozó szót – vö. 1. táblázat második oszlop; b) az előfordulásoknak hány százalékát teszik ki a fogalomkörbe tartozó szavak – vö. 1. táblázat ötödik oszlop. 2. Vannak-e „lányos” és „fiús” fogalomkörök? Cser ugyanis megkülönböztet ilyeneket. Például a harc, technika stb. a fiúkra jellemző, a színek, ennivaló stb. a lányokra. Ezt annak alapján ítéli meg, hogy a fogalomkörbe tartozó nagy gyakoriságú szavak (5%-nál többszöri előfordulás) között vannak-e olyanok, amelyekben az egyik nemhez tartozók többet írnak. Saját anyagunkban a következő elemzéseket végeztük el ezzel kapcsolatban: a) Azok közül, akik írtak a fogalomkörbe tartozó szót, milyen a lány ↔ fiú arány – vö. 1. táblázat harmadik oszlop. b) Minden egyes fogalomkör valamennyi szavát figyelembe véve elvégeztük nem és osztály faktorokra a kéttényezős ANOVA-t. Ez azt mutatja meg, hogy osztályonként vagy nemenként van-e szignifikáns különbség a személyenként írt szavak számában. A 4. táblázatban a negyedik oszlop tartalmazza, hogy hány szót írtak átlagosan azok, akik aktiválták az adott fogalomkörbe tartozó szót. A felkövérrel szedetteknel a nemek szerinti eltérés szignifikáns. c) A gyakori szavaknál – ami azt jelenti, hogy az adott szó legalább 20-szor előfordult – a lányok ↔ fiúk szerinti különbség 20%-os vagy azt meghaladó. (Az a) és b) valamennyi előfordulásra, a c) 5%-os gyakoriságú /azaz minimálisan 20/ előfordulásra vonatkozik.)

4. táblázat: A fogalomkörök, előfordulás, megoszlás és arányok

Fogalomkör	A gyerekek hány %-ánál szerepelt	Lány – fiú (%)		Szószámátlag lány – fiú		Előfordulás aránya (%)
Állatok	93	50,8	49,2	10,96	10,47	8,02
Növények	90	53,3	46,7	4,05	3,55	2,77
Színek	51	64,2	35,8	4,75	3,92	1,83
Foglalkozás	63,25	53	47	2,31	2,54	1,24
Nemzetiségek	26,25	56,3	43,7	2,13	2,31	0,47
Ennivaló	88,75	50,7	49,3	6,22	5,05	5,41
Testrészek	84	53,3	46,7	6,10	5,39	3,93
Ruha	95	51,3	48,7	11,02	7,53	7,25
Ház és háztartás	97	50,5	49,5	16,15	11,38	10,84
Közlekedés	83,25	47,7	52,3	2,81	3,64	2,18
Műszaki	91	49,7	50,3	4,09	4,79	3,26
Természet	87	51,7	48,3	5,59	4,89	3,68
Anyagnév	70	50,6	49,4	2,45	2,74	1,51
Szabadidő	96,5	51,3	48,7	6,84	6,15	5,06
Szerszám	78,25	50,2	49,8	3,01	3,15	1,94
Iskola	99,25	50,6	49,4	13,89	11,13	10,03
Tananyag	82,5	50,3	49,7	5,07	4,31	3,1
Ember	77,25	53	47	5,18	3,76	2,8
Negatív	47,25	50,3	49,7	2	2,49	0,85
Elvont főnév	77,75	50,5	49,5	7,29	4,94	3,84
Egyéb tárgy						3,11
Egyéb főnév*						2,71

*Ez a „főnév” és a „főnév is lehet” kategória együttesen

A fogalomkörök szerinti elemzés a köznevekre terjedt ki (egyetlen kivétel a „színnevek”, ahol melléknevek szerepelnek). A Cser által kialakított kategóriákból indultunk ki, és ennek alapján határoztunk meg 19 fogalomkört, továbbá az „egyéb tárgyak” és az „elvont főnevek” csoportját. Ebből 18 fogalomkör lefedte a köznévi előfordulások 93,6%-át; a további három a színeket, illetve az ún. egyéb főneveket tartalmazza, amikor a főnév a lehetséges szófajok egyike.

Színek. A korpusz összesen 908 színmellékneve 24 színt azonosít: *barna*, bordó, bordópiros, *citromsárga*, *fehér*, fehéres, *fekete*, fekete-fehér, feketés, hupikék, *hupilila*, *kék*, királykék, *lila*, *narancssárga*, okkersárga, *piros*, *rózsaszín*, *sárga*, sötétbarna, sötétzöld, *szürke*, *vörös*, *zöld* (a dőlttel szedettek előfordulása volt 3 vagy annál nagyobb; az aláhúzottakat csak lányok írták). Az összes adatközlő 51%-ánál szerepelt valamilyen szín. A színnevet írók között csaknem kétszer annyi a lány: 64,2%, fiú: 35,8%. Egy-egy lány átlagosan 4,75 színt írt, ami szignifikánsan több, mint a fiúk 3,92-es átlaga. Valamennyi 20-nál gyakoribb színnevet a lányok jóval többször írták, az eltérés nagysága a legnagyobb a *rózsaszínnél*, a legkisebb a *vörösnél*. A „sorrend”: kék, zöld, fekete, piros, fehér, sárga, lila, barna, rózsaszín, szürke, vörös. Bordó azonban a fiúknál nem fordult elő.

A lányok kissé pontosabban megkülönböztetik a színárnyalatokat (a színek megnevezésének nemenkénti szociolingvisztikai különbségéről vö. Lakoff 1975: 8). Magyar anyanyelvűek kísérleti vizsgálata ugyancsak megerősítette ezt (Gósy 1998c). A Cser-anyagban más a színek gyakorisági sorrendje (vö. piros, zöld, kék, fehér, sárga, fekete), továbbá az árnyalatok vagy hiányoznak, vagy

az előfordulási arányuk mára megnövekedett (pl. narancssárga – relgyak: 0,2 → 3, rózsaszín – relgyak: 3,8 → 9).

Foglalkozás. A leggyakoribb a *tanár* szó, a szinonimákkal együtt (pl. *tanárnő, tanító, pedagógus, tanár néni*). Hasonló a tendencia a Cser-anyagban is. A nemek között nincs szignifikáns különbség, bár a lányok jóval többször írták az *orvos/doktor*, a fiúk pedig a *rendőr* szavakat.

Nemzetiségek. A teljes korpuszban 236 nemzetiségnév fordult elő, 33 különböző. Az *angol* előretörése (relgyak: 2,9 → 13) tükrözheti a történelmi-társadalmi korszakok közötti különbséget. Érdekes az *olasz* (relgyak: 3 → 1,25) előhívásának különbsége. Megjelent a korábban nem adatolt *roma* szó.

Állatok. Az állatok aktiválása igen gyakori, anyagunkban az összes előfordulás 3981, ami a teljes korpusz 8,02%-a, ebben 270 különböző állatnév volt. A 400 gyerek 93%-a írt állatnevet. A leggyakoribbak, s nyilvánvalóan prototípusok a *kutya* és a *macska*. Közhely, hogy az állatnevek a gyermeki szókincs lényeges részét képezik. A kéttényezős ANOVA szerint az osztály meghatározó tényező, a hatodikosok átlagosan 11,92, a hetedikesek szignifikánsan kevesebb, 9,52 állatnevet írtak. A gyermekek neme viszont nem szignifikáns faktor. A 20-nál gyakoribb állatnevek közül a lányok jóval többször írták a *delfin, mókus, cica, malac, hörcsög, csiga* szavakat, míg a fiúk a *bika, galamb, őz, sas* szavakat. A Cser-anyaghoz viszonyított legnagyobb arányú gyakorisági növekedés a vadállatoknál mutatkozott (saját korpuszunk gyakorisági sorrendjében: *zsiráf, delfin, bálna, cápa, hörcsög, giliszta, pingvin, jaguár, polip*). Az *öszvér, samár, veréb* szavak esetében volt a legnagyobb arányú gyakorisági csökkenés a Csernél gyakori állatnevekhez képest. Ott viszont nem szerepel a maiaknál gyakori *teknős* (40), *teknősbéka* (8).

Növények. Növénynévnek tekintettük a növény részeinek megnevezéseit is. A gyerekek 90%-a írt növényt, de viszonylag keveset. Gyakoriak az általános megnevezések: *fa, virág, bokor, növény*. A legnépszerűbb virág a *rózsa*, a gabonafélék között pedig a *kukorica* és a *búza* vezet, ismételten igazolva a prototípus-elmélet működését. A Cser-szótárhoz képest a gyakoriság csökkenése a jellemző, a legnagyobb arányban a gabonaféléknél. Csernél a növény a „lányos” szavak közé tartozik, s ezt saját korpuszunk is alátámasztja (a „nem” szignifikáns tényező), bár a különbség nem olyan látványos, mint a színeknél.

Ennivaló. A leggyakoribb étel a csokoládé, a *csoki* (60) és *csokoládé* (19) szavak együttes előfordulása 79. A további sorrendben kicsit furcsa a *répa* (45) előkelő helyezése. A leggyakoribb innivaló a *tej* és a *kóla*, a szeszesitalok közül a *bor*. Az ANOVA szerint a lányok következetesen több ételnevet írtak. A „lányos” ételek a *pizza, torta, étel, tea, cukor, hamburger, só, vacsora, leves, csoki, ital, hús, vaj, kóla, tejföl, kifli, krumpli, bab*, a fiúk csak a *szalámi* (!) szót írták jóval többször a gyakori ételnevek közül.

A Cser-szótárból sok étel nyilvánvalóan hiányzik, mert akkor még ismeretlen volt; máskor csak a szóválasztás tér el. Csernél *burgonyát, fagylaltot* írnak, ma inkább *krumplit, fagyit*. A Csernél gyakori szavak közül a *főzelék* népszerűsége csökkent legjobban. Megjelentek ott nem szereplő szeszesitalok: *whisky* (11), *vodka* (4), *alkohol* (6), *pezsgő* (16), de a *sör, a bor, a rum* és a *pálinka* gyakorisága csökkent. A leggyakoribb gyümölcs az *alma* (137), majd a *körte* (73) és a *narancs* (71). A Cser-szótárhoz képest az *ananász* és a *banán* gyakorisága nőtt igen jelentősen. A gyümölcsöknél is szignifikáns a nemek közötti különbség a lányok javára.

Testrészek. Korpuszunkban a *haj, szem, láb, fül, kéz, fej, orr, száj, köröm, fog, ujj, szív, nyak* a sorrend (a *nyelv* szóról, amit 10 fiú és 19 lány írt, nem lehet tudni, hogy melyik jelentésében szerepel). A sorrend Csernél hasonló. A nemek közötti különbség nem szignifikáns, bár néhány gyakori testrészt a lányok jóval többször írtak: *köröm, kar, száj, fog, nyelv, has, kéz*. A „kényes” testrészek alacsony gyakoriságúak, de nemenként jellegzetesen eltérően jelennek meg; a fiúknál jóval gyakoribbak (52), mint a lányoknál (6 előfordulás). A megnevezések 32 esetben (csak fiúknál) obszcének.

Ruha. E fogalomkörbe a ruhadarabok, azok „kiegészítői” (*cipzár, zseb*), valamint az ékszerek kerültek. Az *óra* szó (136 fiú és 131 lány írta), ami ide éppúgy tartozhat, mint az „iskolához”,

azért került ide, mert a Cser-szótárban itt található. Az adatközlők 95%-a írt ruhaneműt, s ez az összes köznév 7,25%-át teszi ki. A legnépszerűbbek a *cipő*, *kabát*, *nadrág*; a kiegészítők közül az *óra*, *szemüveg*, az ékszereknél pedig *nyaklánc*, *gyűrű*, *fülbevaló* a sorrend. Az ANOVA egyértelmű nemenkénti különbséget jelez: a lányok átlagosan 10,46, míg a fiúk csak 6,95-öt ruhadarabot neveztek meg. A lányoknál jóval gyakoribb a *hajgumi*, *szoknya*, *zsebkendő*, *gyűrű*, *bugyi*, *nyaklánc*, *esernyő*, *nadrág*, *cipőfűző*, *farmer*, *szemüveg*, *sapka* (stb.), a fiúknál – érdekességképpen – a *melltartó*.

Jellemző az alsóneműk reprezentáltsága, bár a gyakoriság relatíve alacsony. Azok közül az alsóneműk közül, amit vagy csak fiúk írtak, vagy több fiú írt, az *alsónadrág* vezet: *alsógatyá* (4), *gatyó* (2), *alsónaci* (1), *alsónadrág* (1), *férfialsó* (1), *gatyá* (fiú 14 – lány 4), *bokszeralso* (fiú 3 – lány 2). A leány alsóneművel kapcsolatos szavak közül a *bugyi* a leggyakoribb (fiú 8 – lány 19), a többi esetleges (*tangabugyi*: fiú 10 – lány 2, *tanga*: fiú 3 – lány 2, *bugyogó*: fiú 1 – lány 1). A semleges *alsónemű* (fiú 2 – lány 3), *fehérnemű* (fiú 2 – lány 9) a lányoknál fordul elő többször. A leggyakoribb olyan szó, amit csak lányok írtak, a *top* (7).

A Csernél adódott gyakorisághoz képest a legnagyobb arányú növekedés a *bugyi*, *pulóver*, *bakancs* szavaknál tapasztalható, ami tükrözi a változások forrásait. Napjainkban az intim ruhadarab kevésbé tabu – Csernél mindössze a *fehérnemű* fordul elő 19-szer. Megváltozott a szóhasználat és a divat. A nagy gyakorisági csökkenést mutató szavak is megjósolhatók. A *kötény* 171-szer, a *gallér* 127-szer jelenik meg hatvan évvel ezelőtt, ma mindkettő mindössze 4-szer. Feltűnő a *kalap* „törlődésének” tendenciája: Csernél 348-szor, anyagunkban 38-szor fordult elő (relgyak: 34,8 → 9,5). A ruházat szavai jóval nagyobb arányúak voltak, mint ma.

Ház és háztartás. A ház fogalomkörbe a lakóépülettel kapcsolatos megnevezések, beépített berendezések (Cser példáját követve az is, ami tipikusan például egy családi ház körül van /*kút*, *kutyaól* stb./) és a bútordarabok kerültek. A nagy arányban szereplő fogalomkörök közé tartozik. A legnépszerűbbek a *szék* (264), *asztal* (247), *ablak* (230), *ajtó* (205), *ház* (198), tehát a prototípusok. A nemek közötti különbség itt is szignifikáns. Csernél egyáltalán nem szerepel a *WC*, a szinonimák közül csak az *illemhely* (3) és a *toalett* (3) található. A maiaknál *WC* (55), *budi* (2). A legnagyobb gyakorisági növekedést mutató szavak a *csempé* (relgyak: 0,2 → 8,5), *fürdőszoba* (relgyak: 0,7 → 6,75). A legnagyobb arányú gyakorisági csökkenés a *roló*, *mennyezet*, *kályha*, *sámlí*, *fogas* szavaknál volt. Csernél a *kályha* 458-szor fordul elő, ma csak 33-szor (relgyak: 45,8 → 8,25), van viszont a Csernél természetesen hiányzó *radiátor*, amit ma 88-szor írtak (relgyak: 22).

A „ház” fogalomkörhöz szorosan kapcsolódik a „háztartás” csoport, ide vettük a lakberendezési tárgyakat, a konyhai és fürdőszobai használati tárgyakat és háztartási cikkeket, az illatszereket, valamint az ágyneműt. A leggyakoribbak a *villa* (76), *kanál* (72), *pohár* (70). A tisztálkodással, szépítkezéssel kapcsolatos szavak közül leggyakoribb a *szappan* (46), a *körömlakk* (40), a *fogkefe* (38). Amint az várható volt, a lányok szignifikánsan több idetartozó szót írtak.

Közlekedés. A Cser-féle „technika” fogalomkört a „közlekedés” és „műszaki” csoportba soroltuk. A leggyakoribb szó az *autó* (210), ehhez hozzávehető még a *kocsi* (41), *gépkocsi* (2); a következő a *repülő* (76), *repülőgép* (11). Cserhez képest a legnagyobb arányú gyakorisági csökkenés az *autóbusz* (helyette *busz* írnak), *mozdony*, *villamos* (talán mert vidéken ritkább, mint Budapesten) szavaknál van. Az *autó* szó relatív gyakorisága 33-ról 52,5-re nőtt. A nemek szerinti különbség itt szignifikáns a fiúk javára.

Műszaki. Ide tartoznak a híradástechnikai berendezések, a számítógép, a számítástechnikai terminusok, a háztartási gépek, munkagépek és egyéb műszaki cikkek. A leggyakoribb a *tévé* (163), *televízió* (46), a következő a *számítógép* (131), ez utóbbi előfordult *komputerként* (2) és *computerként* (2) is. A fiúk több műszaki szót írtak, továbbá a hetedikesek többet, mint a hatodikosok. A *számítógép* szón kívül összesen 33 lexemáról, illetőleg 103 előfordulásról van szó. Ennek azért van jelentősége, mert a számítástechnikai terminusok főleg a hetedikes fiúknál szerepelnek. A fiúk jóval gyakrabban írták például a *traktor*, *hangfal*, *gép*, *ürhajó*, *égő*, *CD* szavakat, a

lányoknál viszont hasonló arányban gyakoribb a *mosógép*, *számológép*, *magnó*, *videó*, *televízió*. Nem meglepő, hogy a Cser-szótárral igen kicsi az átfedés, az összes idetartozó lexémának csupán 15%-a szerepel ott is.

Természet. A leggyakoribb szavak a *víz* (144), *hó* (110), *föld* (76), *follyó* (74), *hegy* (65). Az ANOVA szerint a „nem” itt nem meghatározó, de szignifikáns a kölcsönhatása az osztállyal: különösen a hetedikés lányok írtak viszonylag sok, a hetedikés fiúk pedig kevés idetartozó szót. A legnagyobb arányú nemek szerinti különbség az évszakoknál adódott, s valamiért főleg a hetedikés lányok írták őket.

Anyagnév. A gyakori anyagnevek *üveg* (120), *arany* (75), *vas* (63). A nem és az osztály nem szignifikáns. A Cser-szótárhoz képest itt is tipikusnak mondhatók a változások: a *beton* gyakorisága a 10-szeresére nőtt, ugyanakkor ma jóval ritkábban írták a *szén*, *ólom*, *selyem*, *márvány*, *vászon* szavakat.

Szabadidő, sport. A legnépszerűbb játékszer a *labda* (117), illetve maga a *játék* szó (103), de a szinonimáival együtt legnagyobb mértékben a *bicikli* (101) jelenik meg, l. még *kerékpár* (18), *kerő* (1) és *bicó* (1). A nemek szerint nincs, de a nem és osztály kölcsönhatásában van szignifikáns eltérés (a hetedikés lányok jóval több idetartozó szót írtak, mint a hetedikés fiúk). A *foci* hiányzik a Cser-anyagból, de van *futball*.

Szerszámok. A leggyakoribbak a *kés* (93), *olló* (76), *cső* (57), *csavar* (49), *doboz* (44), *kalapács* (42), *tű* (42). A nem és az osztály nem szignifikáns, bár vannak jellemzően „fiús” szavak, mint *csavar*, *kötél*, *cső*. A *kalapács*, *szeg/szög* lexémákat azonban ugyanannyi lány írta, ahány fiú.

Iskola. Az iskolával kapcsolatos szavak közé a tantárgyak neve, az iskolai élet tipikus tárgyai, fogalmai és személyei kerültek. Rendkívül fontos fogalomkör, három gyerek kivételével valamennyien írtak idetartozó szót, az összes előfordulás 10%-a jelenik itt meg. A statisztika szerint egyértelműen „lányos” kategória. A leggyakoribb szavak a *toll* (303), *ceruza* (295), *könyv* (283), *tábla* (278), *tolltartó* (249). Cserhez viszonyítva a legnagyobb gyakorisági csökkenés a *szám*, *töltőtoll*, *tinta* szavakat érte, persze van helyette *matek* és *matematika*.

Tananyag. Ide kerültek a valamely tantárgy, tudományág terminológiájához tartozó lexémák. A leggyakoribbak azok, amelyek már első osztályban is előfordulnak (pl. *szám*, *betű*, *vers*). A nem és az osztály nem szignifikáns. Az idetartozó szavak 73,7%-át a 3-nál kisebb gyakoriságú szavak teszik ki (pl. *allegória*, *zsirkréta*).

Ember. Ide soroltuk a rokonságneveket, az emberek életkoruknak megfelelő megnevezéseit és a *barát*, *osztálytárs* típusú szavakat. A nemek közötti különbség szignifikáns, „lányos” fogalomkör. Az „ember” jelentésű szavak és szinonimáik nemtől függetlenül igen gyakoriak, példák: *fiú*, *kölyök*, *kisfiú*, *csávó*, *haver*, *nő*, *asszony*, *hölgy*. A nőnemű szülő megnevezésére hatféle szót írtak, jellegzetesen eltérő gyakorisággal: *anya* (94), *mama* (41), *anyu* (27), *mami* (3), *anyuka* (2), *édesanya* (2). A Cserrel való összevetésben az a legérdekesebb, hogy a *barát(nő)* szavak gyakorisági növekedése a legnagyobb arányú. A 6 előfordulás hatvan év alatt 24-re (*barátnő* – relgyak: 0,6 → 6), a 16 pedig 54-re nőtt (*barát* – relgyak: 1,6 → 13,5). A *család* szó megjelenése is mintegy háromszorosra a hat évtizeddel ezelőtti adatokénak.

Negatív. Ide kerültek a betegséggel, háborúval, halállal, bűnözéssel, droggal kapcsolatos szavak, összesen 653 előfordulás, 179 különböző szó. Bővíthetők például a homoszexualitásra vonatkozó szavakkal és más, társadalmilag negatív töltésűekkel, mint *csöves*, *hajléktalan*. A gyerekek 59,75%-ánál megtalálhatók, a nemek közötti különbség nem szignifikáns. Fegyvert jelölő szót – várhatóan – a fiúk írtak többször; csak náluk fordult elő a *gépfegyver*, *tőr* (3), *gépgyű*, *gránát*, *harcokci* (2), *géppisztoly*, *golyószóró*, *mustárgáz*, *páncélkocsi*, *plasztik*, *rakétavető*, *stukker* (1). A „betegség” csoportban 12 köznévi gyakorisága éri el a 10-et, összesen 147 előfordulás, 40 különböző szó. Példák ezek közül: *alkoholista* (5), *influenza* (5), *amnénia* (3), *AIDS* (2), *holdkóros* (2), *nyúl-száj* (1), *reuma* (1), *vakbélgyulladás* (1). A „negatív” kategória leggyakoribb szavai: *mentő* (21), *beteg* (19), *kórház* (18), *seb* (10). A betegség, elmúlás viszont a lányokat foglalkoztatja jobban.

A *halál* kétszer annyi lánynál jelenik meg, mint fiúnál (18/9), a *sír*, a *beteg* és a *kórház* megjelenésében még nagyobb a különbség (6/15, 13, 12).

Egyéb tárgyak. Ide került minden olyan tárgy, ami az előző kategóriák egyikébe sem volt illeszthető. Ez összesen 1544 előfordulás, 181 lexéma. Példák a harmincnál nagyobb előfordulásúak közül: *kép* (198), *levél* (83), *kulcs* (72), *gyertya* (66), *kosár* (49), *zászló*, *fénykép*, *koszorú*, a ritkébbak közül: *cigi*, *akvárium*, *kupak*, *zacskó*, *zsák*.

Elvont főnév. Az *-ás/-és* és a *-ság/-ség* képzős szavak közül – kompromisszumos megoldásként – a valamely fogalomkörhöz kívánczó szavakat odasoroltuk (ez 218 előfordulás, 77 lexéma). Mindössze 11 lexéma gyakorisága éri el itt a 20-at (az idesoroltak 7,8%-a csak egyszer, kétszer fordul elő). A 20-nál gyakoribb elvont főnevek a következők: *szerelem* (80), *szín* (54), *írás* (49), *idő* (47), *szeretet* (38), *barátság* (33), *beszéd* (21), *munka*, *öröm* (20). Az *élet* 7 esetben a fiúknál és 17 esetben a lányoknál jelenik meg, hasonlóan az *öröm* 7 esetben a fiúknál és 13 esetben a lányoknál. A *szeretet*, *szerelmek* és *barátság* szavak előfordulása is többszörös a lányoknál. A *boldogság* szót egy fiú és 14 lány írta le. Nagyon sok a különböző lexéma (649 db), a darabszámot tekintve ez a legnépesebb csoport. A nemek közötti különbség szignifikáns, a lányok javára. Szignifikáns a kölcsönhatás az osztály faktorról is, mert átlagosan a hetedikes lányok írták a legtöbb elvont főnevet.

Felmerül a kérdés, hogy melyek a – gyerekek számára – legfontosabb, illetőleg legnagyobb reprezentáltságú fogalomkörök? Ez az adott fogalomkörön belül az összes előfordulás száma, valamint annak alapján ítéltető meg, hogy a gyerekek hány százaléka írt a fogalomkörbe tartozó szót. A sorrend ennek megfelelően: *ház és háztartás*, *iskola*, *állatok*, *ruha*, *ennivaló*, *szabadidő*. Említettük, hogy Cser szerint vannak „lányos” és „fiús” fogalomkörök, vagyis az érdeklődés nemek szerinti sajátosságai tükröződnek a szabad asszociációkban. Elemzéseink a következőket mutatják. Jóval több lány írt az *illatszer*, *színek*, *gyümölcs* fogalomkörbe tartozó szót, a különbség több, mint 10%, a *háztartás* fogalomkörnél 9,8%. A lányok átlagosan legalább eggyel több szót írtak az enniivaló, ruha, iskola, ember témakörökben és az elvont főneveknél. A *közlekedés* fogalomkörbe tartozó szavakat viszont a fiúk írták 4,6%-kal többen. A nemekenti különbségek tehát valóban jellegzetesek. A korábbi szóasszociációs kísérletek eredményei alapján feltételezték, hogy a szavak aktiválása mind az aktív, mind a passzív szókincsrészből történik. A jelen kutatás adatai igazolják, hogy az aktív szókincsrészből lehívott szavak nagyobb arányúak, hiszen a „lányos”, illetve „fiús” fogalomkörök egyértelmű elkülönülése ezzel magyarázható. A statisztikai elemzés szerint a „nem” meghatározó tényező, de az életkor csak az „állatok” fogalomkörnél volt szignifikáns. Úgy tűnik, hogy az életkor növekedésével ez a fogalomkör veszít a jelentőségéből.

Következtetések

Eredményeink igazolták, hogy az asszociáció módszere jól alkalmazható a mentális lexikon több szempontú vizsgálatában. A gyerekek a szókincsüknek mind az aktív, mind a passzív részét aktiválták. Közvetve bár, de tarthatónak látszik az a hipotézis is, hogy minél gyorsabb a lexikális hozzáférés, annál több szó hívható elő. Ez tűnik a legkézenfekvőbb magyarázatnak arra, hogy a vizsgált két korcsoport között szignifikáns a különbség az aktivált lexémák számát tekintve. Az idősebbek átlagosan hosszabb szavakat írtak.

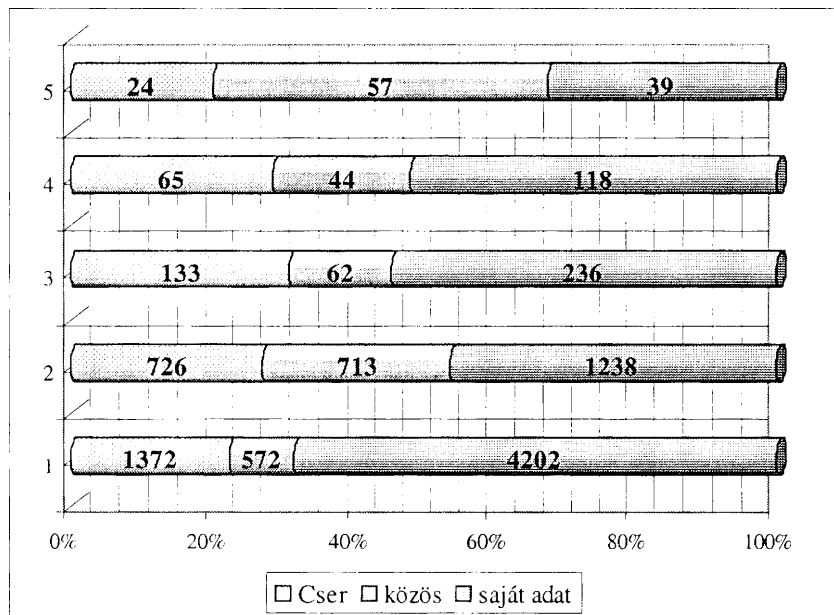
A hetedikesekek jóval több olyan lexémát írtak, amelyek a hatodikosoknál nem szerepelnek. A teljes korpuszt tekintve a két korcsoport között az átfedés, vagyis az azonos lexikális egységek aránya 37,62%. Az egyéni különbségek jelentősek, mind a fiatalabbak, mind az idősebbek esetében. A lányok több szó aktiválására képesek, mint a fiúk (mindkét korcsoportban). Az asszociációkban pedig elkülöníthetők a „lányos” és a „fiús” fogalomkörök.

Az adatainkból levonható tények, vagyis az asszociációk sajátosságai, a lexikális hozzáférés módja mind-mind megerősítik a mentális lexikon hálózatstruktúrájának jellegét. A részletes tipó-

lógia magyar anyanyelvűeknél első ízben elemzi a mentális lexikon építkezését, valamint a keresési stratégiákat (hangzási, szerkezeti és szemantikai csoportosításban).

Tudjuk, hogy az egyéni mentális lexikon nagyságának meghatározására nincs megfelelő módszer, ezért minden ezzel kapcsolatos hipotézisnek, illetőleg becslésnek nagy a jelentősége. A vizsgált 400 gyermek (200 leány és 200 fiú) összesen több, mint 50 000 szót aktivált. Tételezzük fel, hogy az összes gyermek ismeri a létrejött korpusz valamennyi lexémáját (7397 a tulajdonnevekkel és az angol szavakkal együtt), és tételezzük fel azt is, hogy csupán ennyit ismer. Ez azt jelentené, hogy hároméves korától 13 éves koráig (a 3 éves korra adatolt mintegy 1500 lexikális egységet véve, vö. Gósy 1984 és Meixner 1976) naponta közel 2 szót kellett elsajátítania. Valószínű, hogy a gyermekek ez alatt a 10 év alatt ennél nagyobb mértékű szókincsbővítésre voltak képesek, még akkor is, ha ez a mennyiségi növekedés az időben nem feltétlenül fokozatos.

Az összevető elemzések a hat évtizeddel korábbi szóasszociációkkal, bizonyos nyelvi és nyelvhasználati változásokat is feltártak. A mai gyerekek több, mint 14 000 szóval többet írtak, mint „nagyzüleik”, a különbség meghaladja a 9 szót percenként. Ez valószínűsítheti azt, hogy a mai gyerekek szókincse nagyobb (s ebben a televíziónak például jelentős szerepe lehet), de az is elképzelhető, hogy a lexikális hozzáférésük jobb, például a megnövekedett beszédtempó követelményei miatt. A Cser-korpusz 68,8%-a előfordul az általunk gyűjtöttben is. A saját, jóval nagyobb anyagban ez csak 35,6%. A közös szókincs 55,8%-a azonos gyakorisági sávba is esik (vö. 4. ábra).

4. ábra

A közös és a különböző szó mennyiség a 60 évvel ezelőtti és a jelen adatokban
(a függőleges tengely adatai: 1= $n < 3$, 2= $3 \leq n \leq 19$, 3= $20 \leq n \leq 39$, 4= $40 \leq n \leq 79$, 5= $n \geq 80$)

A fogalomkörök reprezentáltságát tekintve jellegzetesek a különbségek, s hűen tükrözik az életformában, a társadalomban, a technikában, a környezetben és az érdeklődésben bekövetkezett általános (emberi) változásokat. A kétféle korpusz jól szemlélteti a megváltozott szóhasználatot és

a „tabukat” is. Pedagógiai szempontból érdekes, s feltehetően a nevelés (család?, iskola?) avagy az erkölcsi normák bizonyos változása eredményeképpen, a mai gyerekek alig-alig kontrollálják magukat a szóelőhívási feladatban. Számos olyan szót leírtak, amelyeket hat évtizeddel ezelőtt talán még gondolni sem mertek (idetartozik még a *bugyi* szó is). Az iskolai szóhasználati elvárásokkal magyarázható a becézett alakok hiánya hatvan évvel ezelőtt (például a tantárgyak megnevezésében). Vannak megjósolható eltérések, amelyek a szavak különféle okokra visszavezethető „elavulásával” függenek össze, mint *szatócs*, *pengő*, *mángorol*, *penna*, *plajbász*, illetőleg *leadó* (‘rádiókészülék’, ‘adóállomás’), *távírda*, *sparherd*, *stelázsi*, *vegytan*, *ródli*, *prakker*, *trén*, *plint*.

Megnövekedett néhány kellemetlenséggel, bajjal kapcsolatos lexéma aránya, például a *halál* szóé (relgyak: 1,6, ill. 6,75) vagy a *baleseré* (0,3, ill. 3). S bár a *drog* vagy a *gyilkosság* hatvan évvel ezelőtt nem, de a *gyilkos* szó megjelenik. Érdekes, hogy a Cser-anyagban alig fordult elő a *bomba*, anyagunkban *atombomba* is akadt (hatvan évvel ezelőtt *ágyút* és *kardot* írtak). A pozitív érzelmek is nagyobb mértékben vannak jelen a mai korpuszban, elsősorban a *szerelem* (relgyak: 0,5, ill. 20) és a *barátság* (0,2, ill. 8,25), de említésre méltó az *öröm* (1,6, ill. 5), a *boldogság* (0,2, ill. 3,75) vagy a *nevetés* (0, ill. 3,5) különbsége is.

Pedagógiai és pszicholingvisztikai szempontból egyaránt nagyon fontos az egyéni eltérésekből adódó következtetések megfogalmazása. A minimum 24 és a maximum 222 szót aktiváló gyermek(ek) közötti különbség felveti a mentális lexikon nagyságának és/vagy a sikeres hozzáférésnek a jelentős individuális különbözőségét. Mindez összefügg a kommunikációs és a tanulási folyamatokkal, tehát messzemenően hatással van a gyermekek kognitív szintjére, tanulási sikerességükre és a további fejlődésükre.

SZAKIRODALOM

- Aitchison, J. 1987. *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Basil Blackwell. Cambridge, Massachusetts.
- Bakonyi Hugó 1918. A gyermeknyelvi szókincs fejlődése. *A Gyermekek* XII. 337–8.
- Benedict, H. 1979. Early lexical development: Comprehension and production. *Journal of Child Language* 6. 183–200.
- Berko Gleason, J.–Bernstein Ratner, N. (eds.) 1998. *Psycholinguistics*. Harcourt Brace College Publishers. Orlando.
- Büky Béla 1982. *A beszédtanítás pszichológiája*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Büky Béla 1984. Az anyanyelvi képességek fejlettsége és továbbfejlesztése életkoronként. In: Büky Béla–Egyed András–Pléh Csaba: *Nyelvi képességek – Fogalomkincs – Megértés*. Tankönyvkiadó. Budapest. 3–122.
- Carroll, J. B. 1961. Language development in children. In: Saporta, S. Holt, Rinehart and Winston (eds): *Psycholinguistics*. New York. 331–46.
- Clark, E. 1995. Later lexical development and word formation. In: Fletcher, P.–MacWhinney, B. (eds): *The Handbook of Child Language*. Basil Blackwell. Oxford. 127–68.
- Coleman, J. 1998. Cognitive reality and the phonological lexicon: A review. *Journal of Neurolinguistics*. Elsevier. 1–26.
- Cser János 1939. *A magyar gyermek szókinccse*. Budapest.
- Ferguson, Ch. A.–Garnica, O. K. 1975. Theories of phonological development. In: Lenneberg, E. H. (ed.): *Foundations of Language Development*. New York–San Francisco–London. 153–76.
- Galton, F. 1883. *Inquires into human faculty and its developments*. Dent. London.
- Gósy Mária 1984. *Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Gósy Mária 1998a. A szavak hangalakjának változása a gyermeknyelvben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd-kutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 1–39.
- Gósy Mária 1998b. Töszók és toldalékolt szavak aktivizálása a mentális lexikonban. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és nyelvjárási tanszéke. Budapest. 59–64.
- Gósy Mária 1998c. Színmegnevezések gyermekkorban és felnőttkorban. In: Lengyel Zsolt, Navracsics Judit (szerk.): *Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok II. Veszprémi Egyetem. Veszprém*. 55–69.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Henry, L. A. 1991. The effects of word length and phonemic similarity in young children's short-term memory. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology* 43/1: 36–52.
- Jakobson, Roman 1969. *Hang – Jel – Vers*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Janota, P. 1970. Development of children's vocabulary. In: Ohnesorg, K. (ed.): *Colloquium Paedolinguisticum. Proceedings of the First International Symposium of Paedolinguistics*. Mouton. The Hague. Paris. 101–9.
- Jarovinskij Alekszandr 1995. Korai szókinccs a gyermeknyelvben. *ÁNyT*. XVIII. 91–101.
- Kenyeres Elemér 1926. *A gyermek első szavai és a szófajok fellépése*. Athenaeum. Budapest.
- Ingram, D. 2001. Toward a theory of phonological development. In: W. Kreidler (ed.): *Phonology*. Routledge. London. 60–79.
- Lakoff, R. 1975. *Language and woman's place*. New York. 8.
- Levelt, M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*.
- Lindblom, B. 1999. How speech works: Questions and some preliminary answers. Plenáris előadás: *Euro-speech '99*. Budapest.
- McNeill, P. 1970. *The Acquisition of Language*. New York, Evanston and London.
- S. Meggyes Klára 1971. Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. *Nyelvtudományi Értekezések* 71. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Meixner Ildikó 1971. Hároméves gyermekek szókinccse. In: Molnár József, Wacha Imre (szerk.): *A beszédszimpozion magyar előadásai*. Szeged. Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 55–9.
- Papp Ferenc [?]. Töszókinccsünk etimológiai rétegenkénti hangstatisztikája. *NyK*. 75: 3–40.
- Pease, D.–Berko Gleason, J. 1985. Gaining meaning: Semantic development. In: Berko Gleason, J. Merrill (eds): *The Development of Language*. Columbus. 103–39.
- Pléh Csaba 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 951–1020.
- Ruts, W. J.–Hueting, J. E.–Soetens, E. L. 1991. Acquired meaning as a component of the word superiority effect. *Paper presented at the Belgian Psychological Society*. Brussels.
- Steinberg, D. 1993. *An Introduction to Psycholinguistics*. Longman. London, New York.
- Vértes O. András 1955. *A gyermeknyelv*. Budapest.
- Vértes O. András 1971. A gyermek szavairól. In: *Anyanyelvi Őrjárat*. Gondolat Kiadó. Budapest. 41–5.
- Waibel, A. 1986. Suprasegmentals in very large vocabulary word recognition. In: Schwab, E. C.–Nusbaum, H. C. (eds): *Pattern Recognition by Humans and Machines*. Vol. 1. Speech Perception. Orlando. 159–87.

Gósy Mária–Kovács Magdolna

SUMMARY

Gósy, Mária – Kovács, Magdolna

Free word associations: An analysis of the mental lexicon

There are numerous hypotheses concerning the structure, size, and strategies of the mental lexicon, including its language-specific operations. The present study analyses the characteristics of 12-year-old and 13-year-old pupils' mental vocabularies using the technique of free word associations. The first part of the paper discusses the acquisition processes whereby children acquire the

words of their first language. The word corpus obtained consists of more than 50,000 'mental words' and more than 7,000 lexemes. The analysis focuses on both quantitative and qualitative characteristics of the data like types of associations, lexical representations, distribution of word categories or semantic analysis of the words. Comparisons are also made with a very similar material found in the literature. That material resulted from an association experiment carried out 60 years ago with Hungarian-speaking children. The discussion concerns (i) the patterns of the tested children's mental lexicon and (ii) vocabulary changes seen as a multifactorial consequence of the progress of time.

Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban)

1. Történeti grammatikai vizsgálatok szemléletmódjául Károly Sándor egyik nevezetes cikkében a mikrodiakroniát ajánlja (Károly 1980), azaz: a nyelvi változásokat történeti szinkrón metszetek alapján az elérhető legnagyobb korpuszra támaszkodva a nyelvi rendszer elmozdulásaiból kifejtteni; figyelembe véve a (rész)rendszerkapcsolatokat, az egymással kommunikációs versenyhelyzetben levő funkcionális variánsok harcát, a szinonímiaviszonyokat, a kezdetben szórványos, majd típusá sűrűsödő nyelvhasználati eltolódásokat vagy éppen ellenkezőleg, egy-egy meglévő jelenség megritkulását, elhalását. A mikrodiakronikus vizsgálat¹ során a nyelv nem válhat el az őt használó közösségtől. Ez az együtszemlélés létalapja a (történeti) szociolingvisztikai kutatásoknak, de a mondattani változások vizsgálatában sem kevésbé fontos, mivel bármely nyelvtörténeti korban bármely változás eredője² a gyakorlati nyelvhasználatban, a beszélőnek a praxisban megnyilvánuló kreativitásában van. Ezért is fontos törekvése a történeti mondattani vizsgálatoknak, hogy a zárt korpuszokból kifejtse a beszélt nyelv tényeit.³

Mikrodiakronikus vizsgálatok lehetőségét teremtették meg A magyar nyelv történeti nyelvtana első három kötetének a korai korszakokra (ősmagyar kor és előzményei, korai és kései ómagyar kor) kiterjedő rendszeres szinkrón metszetei.⁴ Magam a TNYt. megfelelő kötetekben az alárendelő mondatok részrendszerének alakulását kísértem végig az ómagyar korról bezárólag. A jelen tanulmányban a magyar alárendelő összetett mondatok történetének csak a mikrodiakrónia eszközével megismerhető sok apró változásából kísérem meg összefogni az általánosabb vonalakat, azokat a folyamatokat, amelyek a kialakulásnak, megszilárdulásnak és továbbfejlődésnek vitathatatlanul legfontosabb időszakában, azaz az ómagyar kor végéig meghatározók voltak.

Az összetett mondatokkal kapcsolatos változásokat az ómagyar kor végéig alapvetően a következő folyamatok irányítják – természetesen nem egymástól függetlenül, hanem többé-kevésbé egymásba fonódva:

¹ Bizonyos szempontból megfelel a grammatikalizáció szinkrón aspektusának, s ugyanígy a károlyi makrodiakrónia (1980: 48–9) a diakronikus aspektusnak (vö. Diewald 1997: 5).

² A változásokkal kapcsolatos jelenségek valódi magyarázatára a nyelvtörténeti magyarázat elvi problémáinak ismeretében (vö. Herman 1982: 3–5) nem teszünk kísérletet. Ez azért sem lenne ajánlatos, mert éppen az alább tárgyalandó folyamatok egy részével kapcsolatban válik igazán világossá a szituatív ártérítéldéseknek a lassú eltolódásokat, változásokat létrehozó jelentős szerepe, s igazolja a Károly-féle szkepticizmust az okok kutatására nézve (Károly 1972: 123–4). Ami itt-ott szóba kerül, az csupán a nyelvi anyagból levonható elsődleges következtetés szintjéig jut el.

³ A zárt korpuszok és a pótkompetencia fogalmára vö. Forgács 1993–1994.

⁴ A történeti szinkrón metszetek elvi problémáitól – időfogalom; a nyelvi rendszer homogenitása (vö. Benkő 1975, 1988, 1993; Cherubim 1975; Péter 1967; Tolcsvai Nagy 1993; stb.) – most eltekintünk.

- grammatikalizációs folyamatok;
- elliptikus folyamatok;
- törekvések a rendszer szimmetriájára (analógia);
- szinonim szerkezetek harca (mondattani szinonímia).

Közülük a továbbiakban az első kerül részletesebben szóba, a többi rendszeralkotó, -változtató tényezőt – a teljesebb átfogó kép kedvéért jelzésképpen megemlítjük, de részletezettebben most nem tárgyaljuk. Egyáltalán nem foglalkozunk a szerkezeti keveredések (kontamináció) és a szintaktikai kölcsönzések következtében létrejött változásokkal, mivel ezek – bár a mondatban fontosak – az összetett mondatok részrendszerére nézve mégiscsak periferikusabbak.

2. Az összetett mondatok⁵ kialakulásával és váltoásaival kapcsolatban legnagyobb jelentőségűek a **grammatikalizációs** folyamatok.⁶ Ezeket általában úgy szokás jellemezni: azt vizsgáljuk, milyen körülmények között és milyen változások eredményeképpen vált kategóriát egy nyelvi elem, veszít önállóságából, válik például egy lexikai jelből grammatikai jel (alapszófajból viszonyzó). Az alárendelő összetett mondatok – talán még jellemzőbben, mint sok más nyelvtani fenomen – egész létüket (sajátos) grammatikalizáció által nyerték. Erre utalnak a szintaktikalizálódás folyamatát morfológiailag (is) jelölő elemeik specifikumai is. A tagmondatok közötti szintaktikai kapcsolatot jelölő kötőszók és utalószók eleve a – bár alapszófajhoz tartozó, de autosemantikus jelentéssel **nem** rendelkező – névmási szóosztály tagjaiból szerveződnek, akár úgy, hogy tagmondatkapcsoló, kötőszói mivoltuk az egyetlen funkciójuk (vonatkozó névmások), akár úgy, hogy grammatikalizációnak alávetve szemantikai kiürüléssel úgynevezett valódi kötőszóvá váltak (pl. *hogy, mert, ha*). Ez a folyamat igen régi, a nyelvemléktelen ősmagyar korra tehető, de rekonstruálható (l. alább).

2.1. Az alárendelő mondatok keletkezése. Az alárendelő viszonyú összetett mondatok mint szintaktikai struktúrák szabad szövegmondatokból (diskurszusstruktúrákból) jöttek létre. Két típusuk: a *hogy* kötőszósak, illetőleg a vonatkozó kötőszósak más-más pragmatikailag meghatározott sorrendű előzménymondatok összekapcsolódása, grammatikalizációja révén vált szintaktikai szabályoknak alávetett tagmondatok együttesévé.

2.1.1. A *hogy* kötőszós alárendelő mondatok szövegbeli előzménymondatai közül az első tartalomváró jellegű, úgynevezett keretmondat (vö. Hadrovics 1969: 193). Fontos, hogy egyedei jelentésbelileg jól körülríható csoportokba rendezhetők: közlés, érzelem, érzékelés, értelmi tevékenység, értékelő jellegű melléknév stb. Például: *Félek. Látom. Tudjuk. Félelmetes. Jó*. A diskurszus következő mondatában, a második, még önálló szövegmondatban áll a tulajdonképpeni közlendő; például: *Medve közeledik*. A grammatikalizáció lehetőségét (majd a továbbiakban a *hogy*-os alárendelő mondatok számos fontos jellemzőjét, beleértve további fejlődési irányait is) az első mondat tulajdonságai biztosítják: a mindenkori kommunikációban megfelelő gyakorisággal használatosak, valamint jelentésüknél fogva a konkrét beszédtartalomhoz való egyfajta viszonyulást fejeznek ki. A grammatikalizációval létrejött szintaktikai függést kötőszó is jelöl(het)i a mellékmondatban, ennek megjelenése, a morfológizáció azonban csak később következett be. Erre emlékeztetnek a máig is előforduló kötőszó nélküli mondatok.

⁵ A továbbiakban elsősorban az alárendelő viszonyú összetett mondatokkal foglalkozunk. A mellérendelt mondatokat eleve úgy szokás jellemezni, hogy a tagmondataik között logikai viszony áll fenn, amelyet a (grammatikalizálódott) kötőszó (csak) jelezhet (vö. Kugler 2000: 374). Ezekről csupán az alárendeléssel érintkező esetekben lesz szó.

⁶ Az újabb tanulmányok közül, amelyek a magyar nyelvre vonatkozóan foglalkoznak grammatikalizációs folyamatokkal, az alábbiakat emelem ki: Forgács 1999; Ladányi 1998 (ez elméleti igényű is) és 1999. Ezek a munkák azonban az összetett mondatokban végbemenő speciális grammatikalizációs folyamatokat nem érintik.

A magyar *hogy* kötőszó egy, az állapot/módhatározásban használatos vonatkozó névmás továbbbi szemantikai kiüresedése útján jöhetett létre már a nyelvemlékes kor előtt. Az egykor volt grammatikalizációs folyamatot (párhuzamos bibliafordítások segítségével) az alábbi fázisokkal kísérelhetjük meg rekonstruálni:

„lata o napat *fekette* / *z hideg lelett*” (MünchK. 14rb) ~ „Lata hw napat vezteg *fekwen fejét faydalwan*” (JordK. 376). Ezek csak előzménymondatok: bennük mellékmondat helyett igenes szerkesztésmód található; a határozói igenevek állapothatározói funkciójuk.

Ugyanez – mondattanilag szinonim szerkesztésmódú – mellékmondatlalt: „lata az ew napat *hogý fekennek ees hýdeg lelne*” (Pesti ÚT. 14b).

Az átértékelődés lehetősége ebben és az ehhez hasonló tagmondat együttesekben van adva: a *hogy* lehet 'ahogy' jelentésű (ez felel meg az igenévi mondatrészszernek), de lehet aszemantikus (vagy más néven tartalmatlan) *hogy* is: 'Látta (azt a tényt), hogy az ő napa fekszik, és a hideg leli'. Itt már tartalomkifejtés van (vö. Hadrovics 1969: 194–5), a *hogy* még névmási (indirekt denotatív) jelentését is elvesztette, grammatikai (viszony) jelentésűvé vált, csupán a főmondattól való szintaktikai függést mutatja. (Vö. még Juhász 1991: 479.)

2.1.2. A vonatkozó mondatok előzménymondatai a diskurzusban éppen ellenkező sorrendben álltak: elsőként a későbbi mellékmondat, mögötte a későbbi főmondat; például *Ki fél? Jöjjön hozzám! Hova mész? Elkísérek*. Az összetett mondatvá választ az önálló kérdő névmás → kötőszó funkciójú vonatkozó névmás jelentésváltozása mutatja, s ez az alábbi fázisokon keresztül ment végbe: kérdő (*Ki? Hova?*) → kérdő-határozatlan (*Ki/Valaki...*; *Hova/Valahova...*) → határozatlan-vonatkozó (*Valaki/Aki...*; *Valahova/Ahova...*) → vonatkozó (*Aki...*; *Ahova...*).

A szintaktizálódási folyamat legfontosabb mozzanatának/mozzanatainak intonációs változásokat tehetünk fel, amelyek kezdetben még nem jártak együtt morfológizációs folyamattal, formai elkülönüléssel: a kérdő és a vonatkozó névmás a kései ómagyar korig homonimok maradtak (l. később is).

2.1.3. Az alárendelő mondatok keletkezésével, valamint további változásaival járó grammatikalizációs folyamatok összefoglalására tehát az alábbi séma alkalmas:

szöveg (diskurzus) → (szintaktizálódás) → szintaxis → (morfológizálódás) → morfológia.⁷

Nyelvtörténeti változások okainak keresése kétséges kimenetelű erőfeszítés (l. a 2. számú lábjegyzetet is). Ennek ellenére szokásos nyelven kívüli és nyelvrendszeren belül ható változást indítékokat megkülönböztetni.⁸ Givón (idézi Diewald 1997: 14) a skála első részének, azaz a mondatnyi változásoknak okaként kommunikációs igényt jelöl meg, míg a morfológiát, fonológiát érintő grammatikalizációs folyamatokban a fonológiai gyengülés játszana indító szerepet. A kommunikációs igény (szükséglet) feltehetően mindenfajta nyelvtörténeti változás első számú megindítója. Hogy ezt milyen külső okok táplálják, annak megállapítására ekkora időtávlatból kísérletet sem lehet tenni.⁹ A magyar alárendelő összetételeknek a diskurzus önálló mondataiból való kialakulásában inkább a beszéd egyes fonetikai jellemzőinek (pl. hangsúlyviszonyok, beszédtempó) megváltozása tűnik fontosabbnak, a grammatikalizációt indukáló szerepűnek (a kommunikáció teljessége az úgynevezett szövegtani alárendelés esetében is adva volt). A hangsúlyviszonyok válto-

⁷ A séma még tovább folytatódik: → (demorfológizálódás) → morfonológia → (eltűnés) → zéró (Diewald 1997: 18); a skálának ezen a részén ábrázolt folyamatok azonban az összetett mondatok változásait már nem érintik.

⁸ Károly a szűkebb és a tágabb jelhelyzet (azaz a mikromező és a makromező) között feszülő ellentmondások, szembenállások szerepét hangsúlyozza a nyelvi változások létrejöttében; ilyenek például jelrendszer és a társadalom, jelrendszer és a kultúra, jelrendszer és a beszédmű stb. (Károly 1972: 121).

⁹ Különösen, ha figyelembe vesszük, mi minden tartozik a nyelvi változásokat befolyásoló makromező tényezői közé: ontológiai, kultúra-, szociológiai stb. struktúrák (Károly, i. h.); l. az előző lábjegyzetet is.

zása a későbbi, a szintaxist érintő grammatikalizációs folyamatok megindulásában is döntő jelentőségűnek bizonyul, továbbá – mint a fonológiai változásokat meghatározó tényező – univerzálisabb is.

2.2. További változások. Az alárendelő mondatokkal kapcsolatos további grammatikalizációs változásokban alapvetően két irányról (valamint ezek kombinálódásáról) beszélhetünk:

belépés az alárendelő összetett mondat grammatikai kategóriái közé:¹⁰ kötőszók, utalószók keletkezése;

kilépés az alárendelő összetett mondatok keretéből: főmondatból keletkezett módosítószó, partikula;

kilépés, valamint belépés: főmondatból keletkezett kötőszók;

kilépés félbemaradása: módosító mondatrészek, akár mellékmondati, akár főmondati eredetűek.

2.2.1. Belépés, azaz a kötőszók és utalószók létrejötte nagy számban történik az ómagyar kor végéig. Közülük most csak néhány tipikusabb jelenségről teszünk említést.

2.2.1.1. A kötőszók grammatikalizációs folyamatai. Az aszemantikus *hogy* kötőszó keletkezéséről, vonatkozó elemből való átértékelődéséről már volt szó. A mellékmondat tartalomkifejtő jellege miatt ez a típus az alárendelő mondatok rendszerében alapvető, és további változásnak máig sincs kitéve.

A vonatkozó mondattípus kötőszavának keletkezéséről, a vele kapcsolatban lefolyt grammatikalizációs folyamatról szintén esett már szó. A kérdő névmás átértékelődése vonatkozó névmássá kezdetben nem járt alaki elkülönüléssel. Morfológizációs változások megtörténte általában a már korábban lezajlott, idősebb folyamatokat jellemzi. A vonatkozó névmást a kérdő (és határozatlan) névmástól megkülönböztető **előtag** kialakulása az ómagyar kor eseménye. Az előtag főmondatbeli utalószoói funkciót betöltő főnévi mutató névmásból grammatikalizálódott. Mielőtt a folyamat egyes fázisainak feltételeit szemügyre vennénk, alapvető feltételként az utalószó jelenlétét kell megemlítenünk. Az utalószó megjelenése a főmondatban viszont a szerkesztésmód nagyobb fokú jelöltségével van kapcsolatban, az erősebb, kettős szintaktikai kötődéssel (a kötőszó mellett utalószó is). Az utalószóelemek az összetett mondatokban a korai állapotoktól időben előrehaladva szaporodnak meg; a korai ómagyar kor szövegemlékeinek utalószó-használata csekély. Ebből is következik, hogy a homonímia feloldására csak az ómagyarban kerülhetett sor, korábban nem.

A grammatikalizációs folyamat létrejöttének további feltételei: megfelelő kontextus (azaz forrástartomány) és tagmondatsorrend; szórend és hangsúlyviszonyok. A változás fázisai: → tagmondathatár-eltolódás → klitizálódás, azaz a különálló morfémák összetapadása → alaki redukció. Mindez az *aki*, *ami*-típus kialakulásának példáján:

- (1) Mýczoda te hozzád kepesth *az kj* te raýtað bozzoth tðth (ApMélt. 26)
- (2) te vað *a3*, *ki* iocat meg ñomocz (GuaryK. 29)
- (3) Tahat *a3 ki* fe meg mōdhatt-a riuiden (BirkK. 4b)
- (4) Az mýnemew foglyok yth wadnak az egyk *az kj* az zýwrkoth Monýorokerekbe kyldý wolph az Býnes (1530: KLev. 95.)

A változás forrástartományai: főként alanyi (1 és 3), kisebb gyakorisággal állítmányi (2) viszonyú alárendelő összetételek, ritkán alanyt vagy állítmányt értelmező (4) összetett mondat. Azért csak ezek a mondattípusok, mert feltétel, hogy a majdani klitizálódást a főnévi mutató névmási utalószo jel vagy rag ne akadályozza. Tagmondatsorrend: vagy elől álló főmondat (1 és 2), vagy a főmondatba az utalószó után beékelte mellékmondat (3 és 4). Ez is olyan feltétel, amely mutatja,

¹⁰ A grammatikai kategóriát itt nem a szűkebb (Lotz 1974) értelemben használom, hanem az összetett mondat szerveződésére jellemző grammatikai szerepű szabad morfémák (kötőszó, utalószó) megnevezésére.

miért nem mehetett végbe korábban a morfológizáció: a vonatkozó mondatok a diskurzus önálló mondataiból mellékmondat-főmondat tagmondatsorrenddel grammatikalizálódtak (l. 2.1.2.); ahhoz, hogy az ezzel ellenkező tagmondatsorrend megfelelő gyakoriságúvá váljék, sokszori, automatizálódott használatra, ehhez pedig időre volt szükség. Szórend: utalószó a tagmondathatáron, azaz főmondatot záró helyzetben; a kötőszó szintén a tagmondathatáron, azaz mellékmondatkezdő pozícióban. Hacsak valamilyen ok nincsen az inverzióra (pl. vers), akkor ez a feltétel teljesülni szokott. Hangsúlyviszonyok: a fókuszpozícióból kikerült utalószó mindenképpen veszít hangsúlyából. A klitizálódás az adatok egy részében, éppen a morfológiai bizonyíték hiánya miatt csak nehezen, közvetett bizonyítékokkal, olykor egyáltalán nem mutatható ki (vö. Haader 1995: 518). A norma hiánya miatt az egybeírás-különírásra nemigen lehet támaszkodni. Szerencsés esetben egy-egy tagolójel igazíthat útba arra nézve, hol tart a folyamat. Ilyennek tekinthetjük (2)-ben a GuaryK. írásjelét, mert ezt a kódexet a szöveg leírása után utólag tagolta a scriptor, mégpedig a korabeli úzushoz viszonyítva aránylag következetesen. Az adat tehát itt azt bizonyítja, hogy a klitizálódás még nem történt meg. A két lexéma fúziójának bizonyítéka a mutató névmás hasonult z-je; majd (pl. Káldi 1626-os bibliafordításában) ennek aposztróffal való helyettesítése, s végül teljes elmaradása.

Szerencsének tarthatjuk a morfológizálódási folyamat vizsgálata szempontjából a Birkókódex (keletkezési ideje 1474) tanúságát. A kódex – egyedülként az ómagyar kódexek közül – autográf, egy domonkos szerzetes regula- és konstitúciófordításának piszkozata számos javítással: törléssel és betoldással. A fordításból kiviláglik, hogy az *aki*-típus esetében a grammatikalizációs folyamat jóval visszamaradottabb, mint az *ami*-típusnál. Ebben háromszor annyi az előtagosodott vonatkozó névmási kötőszó, mint az előtag nélküli. A fordító áthúzásából és javításából pedig nyomon követhető a morfológizáció menete: a fordítást a vonatkozó névmás *az mi* alakjával kezdi, majd az *az*-t két ízben is a hasonult alakra, *am*-ra javítja, s a továbbiakban így használja. Az egybeírásban is megnyilvánuló proklízis csupán egyetlen adatban jelentkezik, de a fúziót így is megtörténtnek tekinthetjük. Talán nem járunk egészen helytelen úton, ha feltesszük, hogy a *ki* és a *mi*-vel kapcsolatos változás időbeli lefolyásában tapasztalható feltűnő eltérésnek két eredője is lehet. Egyrészt: a *ki* funkcionális megterheltsége az ómagyarban sokszorosa párjának, hiszen mindenféle (élő, élettelen) denotátum esetében használják, s ez alakilag megállapodottá, konzervatívvá tehetette. Másrészt: az előtag nélküli vonatkozó névmások azért változtatták meg morfológiai felépítésüket, hogy ezáltal bizonyos zavaró homonímiák kiküszöbölődjének. A *mi* esetében pedig a homonim alakok száma eggyel több volt, a T/1. személyű személyes névmási alakokkal. A vázolt grammatikalizációs folyamat menetét nem érinti, de azért okvetlenül megjegyzendő, hogy a kódexek a folyamat előrehaladását tekintve nagyfokú ingadozásokat mutatnak (vö. G. Varga 1992: 526–9), ami a grammatikalizációs folyamatok természetét tekintve éppenhogy normálisnak, szokásosnak mondható.

Nem történt meg viszont ugyanez a változás – a kezdemények, a grammatikalizációs csatornába való bekerülés ellenére sem – a mutató névmás palatális párjával. Olyan kódexek, amelyek – feltehetően területi nyelvi sajátosságként – a veláris hangrendű mutató névmás helyett a palatális hangrendűt használták utalószóként (pl. GuaryK., NádK., ÉrsK. stb.) felmutatnak ugyan néhány *e(z)*-előtagú vonatkozó névmási kötőszót: „*eez myt mondaaz myes twgyok*” (ÉrsK. 488); klitizálódott, hasonult formában is: „*Emmyt tee thez meg fem te dolgoz*” (ÉrsK. 460); „*E mých írtam meg híuatatlan írtam*” (NádK. 266); a későbbiekben azonban a folyamat megakad és elhal. Mindez összefüggésben van azzal, hogy a továbbiakban az utalószó is veláris formájában válik a normatív nyelvváltozat részévé.

Az összetett vonatkozó névmások kialakulási folyamata más esetekben is – mutatis mutandis – modell értékű. A változás típusa megfelel a nyelv gazdaságossági igényeinek: az új elem a már meglevő morfémák reanalizációjával keletkezik. Az alárendelő összetett mondatok kötőszó-állományából több egyed keletkezett ilyesfajta grammatikalizációs folyamat során. Ezek a változások természetesen más-más forrástartományokból indultak ki, de a grammatikalizációs csatornában hasonló események mentek végbe: utalószó klitizálódott kötőszóhoz, amelyet a szórendi és hang-

súlyviszonyok megváltozása és tagmondathatár-eltolódás előzött meg. Alaki redukció azonban ezeket a folyamatokat nem kísérte. (A kialakulás részleteire l. Juhász 1992: 791–2; Rácz 1995: 700.) Az ilyen módon keletkezett további kötőszók (*úgyhogy, úgymint, olymely, olymint, olymikeppen, olyha, sőt olymelyha*) a sajátos jelentéstartalmú mondatok állományában jelentek meg. A sajátos jelentéstartalmúak csoportjára általában az jellemző, hogy szintaktikailag kevésbé függőek, erőtelenebbek, olykor az alárendelésből mellérendelésbe csaphatnak át; szemantikailag azonban különlegesen telítettek. A szemantikai telítettség méginkább érvényes a kétfajta jelentéstartalmat egyszerre kifejező úgynevezett feltételesen hasonlító mondatokra. A fenti kötőszók (az *úgyhogy* kivételével) ezeknek a mondatoknak a bevezetésére használatosak az ómagyarban.¹¹ Az, hogy a két lexéma összeolvadása morfológiai változásokat nem vont maga után, a periférikusabb rendszertani helynek, a nagyobb variabilitásnak és mozgékonyágnak, valamint a fiatalabb keletkezési időnek tudható be. Az elemek morfémaszerkezete is útjában állhat a klitizálódásnak: az *annyira* hogy utalószó-kötőszó párosból nem vált kötőszó, pedig – nehézkes morfémaszerkezetén kívül – a grammatikalizációhoz szükséges minden egyéb feltétel adva volt. Hogy kísérlet történt a változásra (ráadásul akár még tovább nyomósított alakban is), igazolják az ilyen mondatok: „meg wýgazta ewtet, *annýra hogý* iarna ees zolna” (Pesti: ÚT. 23b); „Ees nem felele neký chak egy zowalýs, wgy *annýra hogý* az feýedelem igen meg chodalkoznek rayta” (Pesti: ÚT. 62b, a párhuzamos helyen hasonlóan Károlyi is).

2.2.1.2. Utalószók is alakultak hasonlóan nevezhető grammatikalizációs folyamatok által. A forrástartományok természetesen más jellegűek, a kommunikációs indítékok is mások. Példaként a fokhatározói mondatok utalószavai közül választottunk. A fokhatározói mellékmondatok a módhatározóiakból különültek el, azáltal, hogy a cselekvés módján kívül, vagy méginkább azon felül, annak intenzitását is jelölni kezdték. Itt az ilyesfajta, igei alaptaghoz kapcsolódó mellékmondatokról van szó:

- (5) *meg fogyathkoznak* mykeppen fyfth fogyathkozyk meg (KeszthK. 88–9)
- (6) en az febeknek helyt vgy *vakarom el* hogý fonha touaba meg nem ýelennek (JókK. 67)

A fokhatározói mondat típus expresszív, érzelmileg telített típus.¹² Nem is fordul elő „semleges” formában, hanem csupán sajátos jelentésárnyalattal együtt: a cselekvés (történés), tulajdonosság, mennyiség intenzitásának kifejezése mindig vagy hasonlítással, vagy a következmény megnevezése által történik.

Az utalószókészlet kialakulásakor tehát két eredő is működhetett: elkülönülni (legalább részben) a módhatározóiaktól, valamint megfelelően kifejezésre juttatni az intenzitást. Már eddig is többször szóba került: a grammatikalizációs folyamat megindulásának és végbemenetelének egyik feltétele, hogy a változandó elem a kommunikációban megfelelő gyakorisággal jöjjön elő. Az ómagyar kor ilyen szempontból ideális volt a fokhatározói mondatok grammatikalizációs folyamataira nézve: az érzéketes láttatás által az érzelmekre hatni akaró prédikációk és legendák – mint műfajtypusok – feltűnően nagy számú fokhatározói mondatot tartalmaztak, olykor hosszú láncolatokban is: „es mikoron az bezedeket halotta volna az wrdwg. ... meg haraguek. *anera hogi asis melet valo kw hegieket. meg zagata. vgi hogi. az nagi kw zakadasokat egibe vere. oli igen. hogi ebwl lwn czatogas es nagi villamas es twznek nagi zikrazasa. es lwn oly igen nagon. hogi ez nagi zwrnywsegre bodogsagos zent Ferencz. es mind w tarisi acellabol ky hertelékedenek*” (VirgK. 22).

¹¹ Jól érzékelhetők a grammatikalizációs folyamat következményeképpen létrejött párok: *mint, miképpen* – hasonlító kötőszók ~ *úgymint, olymint, olymikeppen* – feltételesen hasonlító kötőszók; *ha* – feltételes kötőszó ~ *olyha* – feltételesen hasonlító kötőszó.

¹² Az expresszivitás nem azonos az érzelmekifejezéssel, annál tágabb fogalom (Péter 1991: 41). A nyelvi érzelmekifejezés azonban mindig expresszív.

A fokhatározói tagmondategyüttesek jellegzetes ómagyar kori utalószava az *olyigen* (*oly igen*). Keletkezési folyamatának menete az alábbiakban rekonstruálható:

- (7) kezdé lenny ez gyermek *jgeen* jo elmeýv: mykeppen az: ký istentevl nyert jo lelket (DomK. 4)
- (8) Twdom wala hogý az en fyán [= fiam] *igen* bewlch hogý ha terwenbe viendik magath meg Mentý (AporK. 218)

Az *igen* lexéma – maga is fokhatározószó (vagy méginkább fokozó partikula) – a főmondatban állva már maga is utalt az alaptagban kifejezett fogalom intenzitására, s a mellékmondat – úgynevezett értelmező határozóiként – csak nyomatékositotta a főmondatban kifejezett tartalmat. Pragmatikai szempontok azonban további érzelmi-intenzitásbeli hangsúly grammatikai megjelenését követelték meg: az *igen* elé betoldódott még egy utalószó is, az *oly*:

- (9) *olý igen* megh rettentek az pinztewl hogh Semmj Marhamra nem Meryk az yo pinzt kezekbewl ki adnj (1531: KLev. 97.)

Az egységes utalószóvá válást (s ezen felül a vázolt folyamat eleveenségét, a fokhatározásban megnyilvánuló intenzitásnövelési, expresszivitási igény kielégíthetetlenségét) bizonyítják az olyan adatok, amelyekben a fenti minta – immár az *oly igen* utalószóval – megismétlődik:

- (10) mi raytonc *ol' igon naon* kónörüle, hoğ magat nē kemele erōttonc (GuaryK. 77).

A összetapadási folyamat morfológiai változásokkal nem járt. Mivel a változási modellnek az indítéka volt nagyon erős, a grammatikalizációs csatornába többfajta kiinduló elem is bekerült: *nagy, nagyon, erősen, felette*, illetőleg *olyan, ily, ilyen* (vö. Haader 1995: 632). Az elemkészlet változatossága pedig az alaki megállapodottság ellenében hat.

Ugyancsak a folyamatosan jelen levő expresszivitási igényre utal, hogy már meglevő utalószókkal kapcsolatban is történtek az ómagyarban nyomatékositási folyamatok – ezek eredményei az ómagyar *azannya, ezennye, azannyira, ezennyire, azannyiban, elannyira, úgannyira* fokhatározói utalószók.

2.2.2. Kilépés az alárendelő összetett mondatok kategóriájából. Itt elsősorban azokat a változásokat vesszük számba, amelyek során az összetett mondat főmondata grammatikalizációs folyamatok következtében a továbbiakban megszűnik főmondat lenni. Kategóriát, tulajdonképpen nyelvi szintet vált, és a morfológizációs folyamat eredményeképpen főként a módosítószók, partikulák szófaji csoportjában jelenik meg (*bár, bizony, hadd, lám, talán, tán* stb.) Az a forrástörténet, amelyből ezek a változások kiindultak, a *hogy* kötőszós (tartalomkifejtő) mondatoknak egy olyan csoportja, amelyeknek főmondata (szűkebb vagy tágabb értelemben vett) értékelő jellegű, a beszélő állásfoglalását, attitűdjét fejezi ki a mellékmondat tartalmára vonatkozóan: *Bizony (az), hogy...; Hagyd (azt), hogy...; Látom (azt), hogy...; Találom (azt), hogy...; stb.* Mivel a grammatikalizáció útján keletkezett új nyelvi elemek olyan szófajok állományát gazdagították, amelyek a nyelvi jel(ek) és a nyelvi szituáció közötti kommunikációs-pragmatikai vagy modális viszonyt fejezik ki (vagy grammatikai viszonyjelentést; vö. 2.2.3. is)¹³, igen beszédesek a főmondati forrástörténetek. Azt is példázzák, hogy – bár a grammatikalizációs folyamatok általános sémája a

¹³ A MGr. a módosítószókat a mondatszók szófaji csoportjában tárgyalja (Keszler 2000: 70). A grammatikalizációs folyamatok szempontjából azonban jobb helyük van a Berrár-féle felosztásnak megfelelően a viszonyozók között (vö. Faluvégi–Keszler–Laczkó 1994: 45). H. Molnár a szófajtani és a mondattani nézőpont összehasonlítását szorgalmazza (1968: 27).

lexikai jelből grammatikai jel – az alapszófajok mégsem egyforma mértékben voltak alkalmasak ezeknek a folyamatoknak az elszenvedésére. Szubsztanciát kifejező direkt denotátumú, konkrét főnévből nem keletkezett viszonyzó¹⁴, a grammatikalizációs folyamatba való belépésre csak a már bizonyos elvontságot felmutató akcendenciafogalmak (ige, melléknév) voltak alkalmasak. Két dolog miatt is. Egyrészt: a grammatikai stb. jelentés a lexikai jelentéshez képest absztraktabb, ilyen pedig konkrét főnévből nehezen alakulhatott volna, már csak a megtett út hosszúsága miatt is; a nyelv pedig – mint tudjuk – ökonomikus. Másrészt: a grammatikalizálódási folyamathoz, a nyelvi elem szemantikai erőzójának megindulásához, a koptató hatáshoz a szóban forgó nyelvi jel gyakori használatára volt szükség. Könnyű belátni, hogy ez melyik csoportban volt (és van maig!) adva a mindenkori kommunikációban.

A változás menetét a *bizony* módosítószóvá válásán keresztül rekonstruáljuk.

- (11) *byzon az hog halz · byzontalan az kedeg · mykoron ... halz meg* (HorvK. 132)
- (12) *Elfeő hyr nylwan valo, Býzon, hogý cházár Ma zerdan. Bwdaban vagýon* (1543: MNy. 80: 511)
- (13) *Býzon hogý etteő kiflëb bvnekert, hağhatt·ak nemicor nekiknek hogý azon mōdot hel·en lacožzanak* (BirkK. 3a; vö. lat.: *Pro culpis vero aliquibus minoribus istis...*)
- (14) *hogj kýth mýh minden athýa fyvýh zerelemel megj akarvñk halalnýh the felsegednek býzonj mýes az the felseged keremesseth semyben megj nem zegýek* (1524: KLev. 53.)
- (15) *byzon ygen zep azont latek* (JókK. 122)
- (16) *Byzon mondom tynektek nem vezty el eerdemeeth* (ÉrdyK. 106)
- (17) *De ez bizony nem ygařag* (ÉrsK. 482)

Az első két mondatban (11 és 12) a *bizony* jelentése 'biztos dolog, tény, igaz', teljes értékű, főmondatként áll, utalószóval (11) vagy anélkül (12), a mellékmondatok kötőszósak, a tagmondat-sorrend főmondat-mellékmondat. A következő fokozatban (13 és 14) a főmondat hangsúlyossága változik, a mellékmondatban kifejezett tény biztosságát már nem állítja kétségtelenül, beszélői attitűdöt kezd jelölni, megerősítést; a hangsúly a mondanivalót illetően a propozíciót tartalmazó mellékmondaton van. Utalószó már nem állhat a főmondatban, kötőszó még igen (13; a fakszimiléből látszik azonban, hogy utólagos betoldás), a tagmondat-sorrend még az eredeti. Az utolsó három mondatban (15, 16, 17) a *bizony* tisztán módosítószó funkciójú. Természetesen már kötőszó sem állhat a (volt) mellékmondatban, hiszen nincs már fő- és mellékmondat. A *bizony* maradhat elől álló helyzetű (15 és 16), de a folyamat végleges lezáródását jelezheti megváltozott szórendi helye is: belesüllyed a saját egykori mellékmondatába (17).

Ismét csak az értékelő jellegű főmondatok devalválódási hajlamára vall, hogy a *bizony* határozóragosan (*bizonnyal*, *bizonyával*, *bizonyában*, *bizonyára*) is hasonló utat járt végig. Forrástarományában így természetesen nem állítmány, hanem határozó szerepű volt.

- (18) *est Jrhathom miwel az Jgen býzonwal wagyon hogý terek czasar reank Jew* (1524: KLev. 48.)
- (19) *Mýnden býzonýal hogý Satanal (= Szata) wolna* (15[2]9: KLev. 79.)
- (20) *mondaanak az legenýok bizonyýauaal hog zepok* (SándK. 24)
- (21) *byzonyaba nagy malazt ... volt ez* (CornK. 73v)

¹⁴ Bizonyos elvont jelentésű főnevek ragos alakjaival kivételt kell tennünk (*tényleg*, *esetleg*), bár ezekről is elmondható, hogy valójában értékelő jellegűek: a faktivitás, a modalitás szempontjából értékelnek.

Az első mondat (18) nagyjából megfelel (11 és 12)-nek, bár a tényközléshez a kontextus miatt némi beszélői attitűd is járul. A főmondati érték azonban nem lehet kétséges. A határozói szerepű *bizonnyal* többnyire feltehetően létige bővítményeként állhatott, s ennek elmaradásával nyílt lehetőség arra, hogy a módosítószó irányába tolódjék el (19 és 20). (19)-ben még nem képviseli egyedül a főmondatot, bár a partikulaszerepű *minden* (szinte állandó érvennyel hozzátapadva) nemigen gátolja a módosítószóvá válást (vö. *valóbbizony* is); a mellékmondat kötőszava azonban a csupán (megerősítést kifejező) beszélői attitűd ellenére megvan. (18)-ban már nincs kötőszó, nincs összetett mondat sem, a folyamat lezárult.

A *bizony* az ómagyarban nem szenvedett alaki redukciót (de vö. a következő korszakban – 1680 k. – *biz* [EWUng. *bizony* a., TESz. *biz*]). Mint látható, a grammatikalizációs folyamat éppen ekkor zajlik, kezdő és végponttal és a közöttük levő átmeneti állomásokkal.

A grammatikalizáció menetét tekintve nagyjából hasonló folyamatokkal számolhatunk a *talán, tán, lám, hadd, vajon* – szintén alárendelő összetett mondat főmondatából keletkezett – módosítószók és partikulák esetében is, ezek azonban morfológiai változáson is keresztülmentek, és grammatikalizációs folyamataik is régebbiek (Juhász 1991: 505; 1992: 825–6).

2.2.3. A kilépés és belépés egyaránt az összetett mondatokban zajlik. Elsősorban főmondatból keletkezett kötőszókról van itt szó (*avagy, jóllehet, tudniillik, tudnimélt, hiszen, azaz*). A grammatikalizációs folyamat több lépése megegyezik a 2.2.2.-es csoportban tárgyaltakkal. A forrástartományok hasonló jellegűek: szűkebb vagy tágabb értelemben vett értékelő jellegű főmondatok. A különbség a keletkezett lexéma szófajában van: itt ezek grammatikai szerepű viszonyzószók. Az *akár* forrástartománya nem főmondat, hanem nagy valószínűséggel mellékmondat (vö. EWUng. és Juhász 1991: 487). A keletkezett kötőszóegyetek jellemzően a mellérendelő viszonyú tagmondatok kapcsolásában kapnak funkciót, vagy az ellentétes mellérendeléssel származási kapcsolatban álló megengedő mondat bevezetésében játszanak szerepet (*jóllehet*). Példaként a *jóllehet* és a *hiszen* grammatikalizációs folyamatát mutatjuk be. Hangsúlyozni kell, hogy ezeknek a főmondatoknak a kötőszóvá válásában a megfelelő kontextusnak igen nagy a szerepe. A *hiszen* például okozat-oki viszonyú mondatokat kapcsol, így főmondati pozícióból szabad grammatikai morfémvá (kötőszóvá) válása csak olyan három tagmondatból álló együttesekben következhetett be, amelyek középső tagmondatként állt, de amelyben a két szélső tagmondat tartalmi viszonya okozat-oki logikai viszonyt jelent meg. A *jóllehet* kötőszóvá válásához szintén megfelelő kontextusra, minimálisan három tagmondat együttesére volt szükség, amelynek első tagmondata a grammatikalizálódó főmondatot tartalmazta, ezt követte egy alanyi mellékmondat, majd erre egy megszorító utótagú ellentétes mondat következett. Mint említettük, a *jóllehet* a megengedő viszonyú mondatok kötőszavává vált. A megengedő viszony tartalmi oldala az elvárás törlése. Az elvárás a grammatikalizálódás kezdetén a két első tagmondat, a törlést pedig a harmadik tagmondat képviselte.

- (22) mert *yol leheeth* hogy az leelek keez legyen de az test yghen betheg (ÉrsK. 27)
- (23) *yol lehet* Thomori lewrincz sokat zolt neký, de nem fogadya az ew zauat ebe (1527: KLev. 66.)
- (24) Es ev tarsi crevtelensegetvl es az ehezestevl touab nem mehetne: *jollehet hog ez* keges atya kezereýty vala evtet el menný az vton (DomK. 85)
- (25) myndenre, kees volnek, *Jo leheeth*, býzon Egy lowam, sýncz (1530: KLev. 88.)
- (26) *Jolleth* azzonunk: ne zikólkódót legón az megh tyztulafra ... de maga alkalmas lón felueni (TihK. 173)

Ennek a grammatikalizációs folyamatnak az a különlegessége, hogy „tágas”. Bár a *lehet* főmondatból is keletkezett kötőszó (*lehet* lelek kezs: de test beteg – DöbrK. 447), tipikus kiindulási formává a nyomósított *jól lehet* vált. A grammatikalizálódás útjára lépő főmondatok többnyire bővítmény nélküli állítmányok szoktak lenni, tehát már maga ez a tény szokatlannak tűnik, bár a nyo-

mósítás ebben az értelemben nem számít teljes értékű bővítménynek. Még kevésbé lehet azonban példát találni arra, hogy a főmondatához kapcsolódó mellékmondatnak a kötőszava is bevonódik a grammatikalizációba, s ezáltal a végeredmény kötőszótársulás (*jóllehet hogy*) lesz. Mivel a megszorító utótagú ellentétes és a megengedő mondatok között a határ nagyon elmosódott, a forrástartománynak számító konstrukció (22 és 23) akár a grammatikalizálódott kötőszót vagy kötőszótársulást is mutathatja. (24 és 25) esetében a tagmondatok rendje – a *jóllehet (hogy)* kötőszós tagmondat a második helyen – mutatja a folyamat befejeződését, a kötőszói funkció megszilárdulását. (26)-ból látható, hogy morfológiai redukcióra is történt kísérlet, eredménye azonban nem vált általános érvényűvé.

A *hiszen*-nel kapcsolatos változások későbbiek (l. 4. is). A grammatikalizációs folyamat az ómagyarban éppen csak megindul, morfológiai változással is járó befejezése a következő korszakra tolódik.

- (27) bñnosokøn ky kønñorwlz. *hýzpm* welem nem nehezwlz (CzechK. 46)
- (28) az en atyam ky l'õt legyen *hizem* hallottatok Legyen ez orzagnak wala wra (ÉrsK. 459)
- (29) ýewel velwñk *hýzem* ýob hogý egý nemzethnek Izraelben legý attya es papýa, honnem egý embernek (JordK. 348)
- (30) iry ennekem mindenkor mikor ide ýouó embered uagion *hißem* meg erdemlem aßt tüled (1589: TLev. 25)
- (31) ne faraßon annalis töbel Ngod bennünket, holot yot uarnank inkab Ntul, *Hißem* sey en, se pedig az en Vram semmit ... nem uitettünk Ngod ellen (1589: TLev. 29)
- (32) vgy mondak az attya fyay myt haborittyatok *hyszem* ha ados marad anny marhaya hogý meg adhattuk (1568: SzT. 5: 149)
- (33) Miért mentek u. m. a' Templomb(a) *hiszen* nem kortsoma ház az (1747: SzT. 5: 150)

A változások forrástartománya az a megfelelő kontextusú mondatnyi helyzet (l. feljebb is), amelyben a főmondati értékű *hiszem*-hez tárgyi mellékmondata kötőszó nélkül kapcsolódik (27 és 28). A kötőszó hiánya mindenesetre már (az egyébként is csupán beszélői hozzáállást kifejező, keretmondat jellegű főmondatnak) egyfajta hangsúlytalanodására utal. (29) és (30) egyaránt mutatják az átmeneti fázist: mindkét értelmezés beleillik a kontextusba: a 'hiszem azt, hogy' és az 'ugyanis, mert' is. Magyarázó mondatok kötőszavának tekinthető a *hiszem* a (31)-ban és (32)-ben. A morfológiai változás – mint (33) mutatja – csak nagyon kései (az EWUng. még későbbről, 1789-ből ismer adatot).

Figyelemre méltó, hogy ugyanezek a változások a hasonló forrástartományból induló *talán*-nál kapcsolatban már jóval korábban lezajlottak. A késedelmesség valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a *hiszem* főmondat a beszélői hozzáállás megjelölésére a *találom*-nál jóval használatosabb volt (ma is az!), és ez konzervált; még inkább azonban arra, hogy a keletkezett grammatikai viszonyító elem nyelvrendszerbeli helyét eddig elfoglaló *mert* továbbra sem kopott ki helyéről, egészen máig használjuk így. Sok adatban előfordul, hogy a két kötőszó együtt áll, az addig szokásos kötőszó mintegy kézen fogja, bevezeti az új elemet funkciójába. Ez egyébként is gyakori jelenségnek számít éppen a mellérendelő viszonyú tagmondatok kapcsolóelemeinek kialakulási, megszilárdulási folyamatában. Például: Jo fiam ... ne haborogi uelem *mert hizem* ha az uristen ez uilagbol ki uezenis tietek lezen ez utanis (1600: SzT. 5: 150). A *talán* > *tán* változásvonalnak megfelelően a *hiszen* is válhatott partikulává – redukálódott *hisz*, *iszen* stb. és teljes alakjában is –, leginkább kérdő mondatok után: Michoda Iften Papia? *Hißem* en vagyoc az Iften Papia (Sztár. 41). (A *hiszen*-nel kapcsolatos változási folyamatokra l. még Papp 1998; Juhász 1992: 773.)

Az ómagyarban kísérletek történtek arra, hogy az *ért* ige felszólító módú alakjai (*értсед*, elvértve *értsen*) a *tudniillik*-hez, *azaz*-hoz hasonló módon válják magyarázó kötőszóvá: migh embõr nõmõfb: annal keduefb zolgalattia iftennek elõtte: *erced* ha lelkebe es nõmõs (TihK. 265). Bár az

értised magyarázó szerkezetek kapcsolásában is megjelenik az ómagyarban, ami a grammatikalizáció megtörténte utal, használata szórványos marad, majd a következő korokra elhal (Papp 1996).

2.2.4. Kilépés félbemaradása. Az alárendelő összetett mondatokban zajló grammatikalizációs folyamatok valamilyen okból meg is akadhattak, benn rekedhettek a grammatikalizációs csatornában. (Olyan változásokról, amelyek többé-kevésbé végbementek, csak különböző okok miatt nem váltak általános érvényűvé, néhányszor már esett szó.) Itt most azokat az eseteket vesszük számba, amelyekben csupán a szemantikai redukció történt meg – hátterében a megfelelő elem gyakori, sőt bizonyos típusokban igen gyakori előfordulásával. A folyamat azonban nem haladt tovább előre, az elem nem lépett ki az összetett mondatok keretéből, nem történt kategóriaváltás, szófajváltás, esetleg morfológiai redukció. Ezen a szemantikailag kiürült fokon – kommunikációs szükséglet miatt – az ómagyarban főmondatok és mellékmondatok is megrekedhettek.

2.2.4.1. Főmondatok: Mellékmondatuk jellemzően kötőszó nélküli, ők maguk sokszor elől álló főmondati pozíciójukat is elvesztve a mellékmondatba helyezhetőkké, közbevethetőkké válnak, mégsem grammatikalizálódik belőlük valamilyen fajtájú (modális, pragmatikai, grammatikai jelentésű) viszonyzó.

- (34) *vala ky ýtalt adand egýnek ... Byzon mondom týnektek* nem vezty el hw erdemeet (JordK. 385)
- (35) *Akkor azt mondom nekýek: Býzoní mondom twénektek* nem esmerlek twtpoketh (ApMélt. 55)
- (36) *kerlek vram meg ne vtaly* (CzechK. 44)
- (37) *khýn lathýe ýsthen* mynden oran bankodom (1527 k.: KLev. 68.)

(34 és 35) esetében látható, hogy az idéző mondatok sajátos (E/1. személyű) fajtájáról van szó, amely ebben a korban és ebben a kontextusban ráadásul műfajtól is függő, hiszen a szemantikai erózió az újtestamentumi bibliafordítások használati gyakoriságának függvénye; a tökéletes kiürülést a (35) mutatja. Megjegyezhetjük, hogy hasonlóan funkciótlannul használatosak ma az *aszondom*, *aszongya* is. A közlés, érzékelés, észlelés jelentéstípusába tartozó főmondati igék esetében az E/1. sajátos pragmatikai szerepet tölt be. Ezek a főmondatok grammatikailag még keretmondatnak is gyengék, viszont kommunikációs szempontból (középpontban az én, az E/1.) fontosak és gyakoriak, könnyen kerülhetnek hát a grammatikalizációs csatornába. Az őket idáig eljuttató kommunikációs igény azonban egyben konzerváló tényezőként is hat: a folyamat itt be is fejeződik, s – legalábbis az ómagyarban – nem megy végig.

2.2.4.2. Szemantikailag kiürült mellékmondatok nagyobb számban főként a hasonlító közt jelennek meg az ómagyarban: *mint látom*, *mint ismerem*, *mint álítom*, *miképpen XY írja*, *mondja*, *miként írva* *vagyon* stb. (Részletes elemzésüket l. Berrár 1960: 40–2.)

- (38) *es amýnth hallottuk* nagi haburusagot zenuettél (KrisztL. 26)
- (39) *ez wylag nem wolth ewreke hanem ewtet Ifíthen teremte mynt uirgilius meg yrta Es mynekwnk Irwa hattha* (ÉrsK. 487)
- (40) *altályaban nem neuezý meg az legenda helyet · hanem chak zent egý haznak mongýa · de menere az legendanak folyasa targýa · az kar allyat mongýa zent egyhaznak* (MargL. 99)
- (41) *ennec meg pfmeretire, vegonc bizonyfagot menere lehet zent irafnac gokerebol* (GuaryK. 32)

Maga a típus nagyon régi, már a korai magyar szövegmélekekben (Halotti beszéd, Königsbergi töredék) többször előfordul. A mellékmondatok, miután valódi hasonlító jelentésüket elvesztették, más szempontból váltak fontossá, például arra szolgáltak, hogy a kommunikációs

partnerek közös tudati háttérét hangsúlyozzák, vagy megmondják, milyen megszorítással érvényes a főmondatban közölt tartalom. Az effajta kommunikatív-funkcionális szükséglet ebben az esetben is útjában állhatott a változási folyamat további előrehaladásának.

2.3. A vizsgált grammatikalizációs folyamatokra nézve a következő általános jellemzőket nevezhetjük meg:

- Önállóbb formából (magasabb nyelvi szintből) történik átmenet alacsonyabb nyelvi szintre (összetett mondat → lexéma).
- A változás a jel, szerkezet tartalmi oldalát mindenképpen, a formai oldalt nem mindig érinti.
- A formai oldal változása összefüggésben van a folyamat régiségével, valamint a keletkezett elemnek a rendszerben elfoglalt központibb vagy periférikusabb helyével. Az alaki változás (morfológizáció) az összetett mondatban keletkezett elemek jó részére nem jellemző.
- A változás mindig a tartalmi oldalon, jelentésváltozással, az összetett mondatokkal kapcsolatban mindenképpen szemantikai redukcióval, jelentésfakulással kezdődik, amely a gyakori használat koptató hatása révén alakul ki.
- A kommunikációbeli gyakori használat kritériuma igen tág határok között már kijelöli a forrástartományok típusait.
- A grammatikalizálódási folyamat megindulásához megfelelő forrástartomány létrejöttében nagy szerepe van a kontextusnak, a szórendnek, valamint a nyelvi ökonómia miatt a fogalmi tulajdonságoknak (akcidencia).
- A grammatikalizálódási folyamat ingadozó, területi nyelvváltozatok szerint változó lehet, egyszerre van jelen a nyelvenszerben a forrás és a végeredmény, valamint az átmenetek. A forrástartomány eredeti funkciójában továbbra is része maradhat a nyelvi rendszernek (poliszémia).
- A grammatikalizációs folyamat különféle állomásokon megállhat, befagyhat.

Az elvontabb grammatikalizációs folyamatok kognitív folyamatokra épülnek.¹⁵ Ezek nagy hatással vannak az alárendelő mondatok rendszerének keletkezésére. Bizonyítják a térorientáció elsődlegességét, az abból fejlődő (egyre elvontabb) → idő → okság irányvonalat. Jól követhető ez a folyamat a határozórendszer kialakulásán. A kifejezőeszközök bizonyítják, hogy egy már grammatikai jelentést nyert elem (esetünkben kötőszó) egy elvontabb jelentés felvétele céljából tovább grammatikalizálódhat. Például *ha:* hely → idő → feltétel; *holott:* hely → idő → megengedés irányvonalon haladtak. Minden bizonnyal meg lehetne állapítani az összetett mondatok grammatikalizációs folyamatára nézve is igen általános útvonalakat, grammatikalizációs csatornákat.

3. Az **ellipszis** néven összefoglalható jelenségek okozta számos változási folyamat kiváltója bármely nyelvi szinten a nyelvi ökonómia. Az összetett mondatok tartományán belül a **vonatkozó** mondatoknak olyan releváns és a kommunikációban megterhelt típusai, mint például az **alanyi**, **tárgyi** mondatok, köszönhetik létüket az eredetileg jelzői mondatok főmondatbeli ellipszisének: *Azt a bűnt megbocsátják, ki bűnt elkövettek.* → *Azt a bűnt megbocsátják, kit elkövettek.* → *Azt megbocsátják, kit elkövettek.*¹⁶

Ellipszis hozta létre a **célhatározói** mellékmondatípust is. Menetét – mai példával – kb. így lehetne rekonstruálni: *Elutazott egy vidéki városba, és/mert azt akarta/kívánja*, hogy találkozzék öreg tanárával → *Elutazott egy vidéki városba, hogy találkozzék öreg tanárával.*

¹⁵ A grammatikalizáció során lezajló metaforikus és metonimikus folyamatokról bőseges a szakirodalom. Kövecses (1998: 78 és kk.) kimutatja, hogy a metaforikus konceptualizáció feltehetőleg univerzális emberi tapasztalásokon nyugszik. Vö. még Ladányi 1998: 410, 412.

¹⁶ A jelzői mondatok kialakulását l. Dömötör 1991: 742–4.

A keletkezés elliptikus módja – a középső tagmondat törlődése – rávilágít az alábbiakra: a célhatározói mellékmondatok kötőszava az aszemantikus *hogy*; az állítmány felszólító módját (kötőmódját) a törölt tagmondat *akar*, *kíván*, *szeretne*, *őhajt* alaptagjai követelik meg. Megindokolhatóvá válik továbbá az ok- és célhatározói mondatok utalószó-egyeztése és mellékmondatbeli igemódhasználatának különbsége is: *Azért utazott a vidéki városba, [mert azt akarta], hogy lássa öreg tanárát.* ~ *Azért utazott a vidéki városba, mert látni akarta öreg tanárát.* A törlődött tagmondat típusa egyben rávilágít a célhatározói mellékmondatok bevezetésére használatos *hadd* partikula grammatikalizációs forrástartományára: *Ne zavarj most a fiút, hadd tanuljon* → *Ne zavarj most a fiút, hadd tanuljon.*

Az ellipsis igen nagy mértékben formálja a **hasonlító** mondatok szerkezetét is. Annyira, hogy a *mint* kötőszót bizonyos esetekben már prepozíciónak, ragmorféma értékűnek tekintjük (vö. Keszler 2000: 72). Több, a hasonlítóval kapcsolatban levő összetett kötőszónk létrehozásában kell számolnunk kihagyásos folyamatokkal, amelyeket aztán klitizálódás követ (*mintha, miképpen ha hogynem, hogysemmint* stb.) A hasonlításban szereplő fogalomkapcsolatokra, valamint ezekkel összefüggésben a hasonlító mondatok elliptikus folyamataira nézve eligazítást nyújt Berrár Jolán mintaszerű monográfiája (1960); következtetései alapja a teljes ómagyar kori kódexanyag.

4. A rendszer szimmetriájára való törekvés, az **analógia** az összetett mondatok rendszerét az ómagyar kor végén, a középmagyar kor elején formálta át. Az **oksági viszonyú** mondatok csoportjairól van itt szó, amelyek ebben az időszakban hasadtak alá- és mellérendelő viszonyú párokra. A változás a következtető mondatok kialakulásával kezdődött meg.

Az oksági viszonyú mondatok azonos referenciális tartalmát grammatikailag kétféle szerkesztésmódban lehetett kifejezni: alá- és mellérendelő formában.

Az ok-okozat viszony esetében:

a) alárendelő formában: mellékmondat-főmondat sorrendű mondattal: „*Myert istenth valija tarswl nem gondol az embery nyáýassaggal*” (WinklK. 129);

b) mellérendeléssel, amelyben a tagmondatok logikai viszonyát ezideig még nem jelezte speciális kötőszó: „*nalatoknal nagygyal erewlb vagyok [Ø] nem artnak en ellenem valamyk kerben terewmnek*” (PéldK. 68); „*z kèllètèc onèki ètanatl z pazanLola mégalkotni amagaffègo kèzezet*” (BécsiK. 61);

Az okozat-ok viszonyúaknál:

a) alárendelő formában: főmondat-mellékmondat sorrendű mondattal: „*Azert zolok nekyk peldazerent Mert lathwan nem lathnak · es halwan · nem halnak*” (JordK. 393); „*Harmadzer vala zent dorothea azzon tevkelletes zerelmev iſtenhez. mert nagy fok fele kenokat zenuede crifufnak zerelmeert*” (CornK. 126r);

b) mellérendeléssel, amelyben a tagmondatok logikai viszonyát eddig még nem jelölte kötőszó: „*Howa fwssak [Ø] nýnchen wtam*” (FestK. 371).

Az alá- és mellérendelő formák kötőszó-pozíciója az ok-okozati viszony esetében eltérő, az okozat-okiban egybeeső volt. Emiatt indult el a szétválási folyamat az ok-okozat viszonyú csoportban, s eredményezte a következtető kötőszók állományának kialakulását, mégpedig határozószókból való grammatikalizálódási folyamatok által. Az egybeeső kötőszóhelyű okozat-ok csoportban a meglevő, vonatkozó névmási eredetű (tehát eredetileg alárendelő) *mert* a kezdetektől fogva máig képes ellátni a kötőszói funkciót a lazább okság mondataiban is. A magyarázó mondatok saját kötőszavainak grammatikalizációs folyamatai a következtetőnél ezért jóval későbbiek (a *hiszen* kötőszó keletkezését a 2.2.3. pontban elemeztük). A kötőszós magyarázó mondatok kialakulásában – valódi funkcionális kényszer híján – a rendszernek a szimmetriára való törekvése játszott szerepet. Márcsak ezért is igen figyelemreméltó, hogy hasonló változás nagyjából ugyanabban az időben a németben is zajlott. Az 1470 és 1650 közötti időszak szintaktikai változásairól szóló folyamatok leírása között olvasható: „Mit *wan* (< mhd. *wande*) konnten mhd. begründende

Haupt- und Gliedsätze eingeleitet werden. Bei Luther setzte bereits eine Differenzierung derart ein, daß *denn* im Hauptsatz und (*die*)*weil* im Gliedsatz gebraucht wurde” (Schildt 1976: 145). Ugyancsak megtörtént a kiegyenlítődés egy, szintén az oksági viszonyhoz tartozó csoportban: a megszorító utótagú ellentétes mellérendelés mellé – azonos referenciális tartalom kifejeződése mellett – létrejöttek a megengedő mondatok. Köötőszavuk egyikének (*jóllehet*) grammatikalizálódási folyamatát a 2.2.3. pontban elemeztük.¹⁷

5. A mondattani szinonímia által az alárendelő mondatok körében előidézett változások az előzőleg tárgyaltakhoz képest más jellegűek. Kevésbé vesznek részt a (rész)rendszerátalakításban, erősebben vetik fel viszont a nyelv és stílus viszonyának bonyolult kérdését. A mondattani szinonímia (vö. Kiss 1993; Károly 1980: 46) a nyelvhasználó részéről olyan szerkezetek közötti válogatás, amelyek egymásnak funkcionális variánsaiként jelennek meg. A választás lehetőségét az adja, hogy a szinonim szerkezetekben az azonosság és a különbözőség egyszerre van jelen. Közel-azonosság a referencia világában (tartalom), megkülönböztetés a nyelvi megformálás, a prezentáció síkján (forma). A formák azonban, amelyek között válogatni lehet – az összetett mondatok viszonylatában legalábbis – rendszerbelileg kapcsolódó területeken helyezkednek el. A szerkezetek közötti válogatás nem független a közlés céljától.¹⁸ Ahhoz azonban, hogy egymással szinonim szerkezetek eltérő használatából nyelvi változásra következtessünk, statisztikai megerősítés is szükséges. Mivel a mondattan variációs igénye – az alsóbb nyelvi szintekhez viszonyítva – igen nagy, a választás lehet egyszerűen stílusbeli kérdés is, a rendszerre nézve nem marad hatása, azt nem alakítja.

5.1. Szinonimikus szerkezeteknek, funkcionális variánsoknak tekinthetők a mondattanban az igeneves szerkezetek és a mellékmondatok. Referenciálisan ugyanarra képesek (az igenév átmeneti szófajiségének köszönhetően úgy bővíthető, mint az ige), a prezentáció azonban eltér: a mellékmondat sokkal redundánsabb, szellősebb. Az, hogy a mellékmondatos szerkesztésmód az ómagyar korban (és még később is) egyre növekvő mértékben szorította ki funkcionális variánsát, az igeneves szerkezetet, megfelel a szerkesztésmódokra nézve a nyelvi változások általános szintetikus → analitikus irányvonalának.

A funkcionális variánsok közötti válogatás vizsgálatára ideális terepet jelentenek a minden nyelvtörténeti korból (bősséggel) dokumentálható bibliafordítások. A referenciális azonosságot bennük maga a lefordítandó szöveg, annak szakrális, erősen kötött jellege biztosítja, a prezentáció a saját korába társadalmilag (szociokulturálisan) és nyelvileg behelyezett, tehát az azt közvetítő fordító nyelvi választása.¹⁹

A párhuzamos bibliafordításokból az derül ki, hogy a korai kódexek igeneves szerkezeteit a későbbiekben (ezek lehetnek a későbbi kódexek is már, de még inkább a középmagyar fordítások, Pesti, Sylvester) mellékmondatos szerkesztés váltja fel. Ez természetesen egyúttal a tagmondat-szám megemelkedését is jelenti, és hatással van a mondategész makroszerkezetére. Például: „*Meg o è bēzellētē im ēlipu Iudas a: tiženkēto kōzōl eg τ o vèlè foc golēkezēt tōrōkēl τ rudackal / ēzēzettēc a: papi fēdēlmeotl / τ a: nepecnē vēnitl*”. Mt. 26: 47-es verse a MünchK.-ben (33ra–33rb) egyetlen mondat két többszörösen bővített igeneves szerkezettel. Ugyanez a vers Sylvester-nél (ÚT. 43) hat tagmondatból álló együttesként jelenik meg (a virgulák nem a tagmondatathárokat jelölik, hanem Sylvester saját tagolójelei): „*Meg mikoronn ezt mondanā / imē az Judās ki az tižen-kēt tanjtuānnak ēggik vala / eliuta / es ū uele nağ fereg nip vala mell fereg nip fel kiβūlt vala tōrōkuel es fabotokual / es mell fereg boczātattott vala az papoknak feiedelmittl / es az nipeknek*

¹⁷ A szétválasztási folyamatokról részletesebben l. Haader 1999.

¹⁸ Elég tágan értelmezve ebbe sok minden belefér, így a nyelv emocionális oldala (vö. Péter 1991) vagy a bármilyen okból történő redundanciára való törekvés (Herman 1967) stb. is.

¹⁹ Ugyanannak a szövegnek többször hagyományozott, az idő és a nyelvterület szempontjából eltérő változatai alkalmasak az egymást felváltó formák és szerkezetek kutatására (Ebert 1978: 6). A nyelvterület különbözőségével összefüggésbe hozható választások most nem kerülnek szóba.

vinitül". Az extrém módon mellékmondatos választás pontos indítékát ugyan nem ismerjük, mivel azonban Sylvester Újszövetségében más esetekben is igen kifejtetten, terjengősen fordít,²⁰ továbbá mert szociokulturális háttére nem ismeretlen, nagy valószínűséggel gondolhatjuk, hogy választásával a reformáció kezdeti szakaszának minél pontosabb és részletezőbb anyanyelvű bibliaismeretét akarta elősegíteni. – Főnévi igeneves szerkezetek esetében: „mert lattvk v Lillagat napkeleten es iottponk *imadnia oipr*” (DöbrK. 279; ugyanezt a megoldást találjuk a MünchK.-ben és a JordK.-ben is). Pesti 1536-ban ezt a helyet már célhatározói mellékmonddal adja vissza: „mert latok az ew chýllagat napkelet felewl, ees iewttewnk *hogý imagywkw ewtet*” (Pesti: ÚT. 2b). Ugyanígy, mellékmonddal fordít Sylvester, Károlyi, valamint a mai protestáns és katolikus bibliafordítás. A latinhoz ragaszkodó, konzervatív, de nyelvi megoldásaiban kiváló és következetes Káldi viszont ismét a főnévi igeneves szerkesztésmód mellett dönt, s nemcsak ebben az esetben, hanem általában is az igeneves megoldásokat választja. Döntése, fordítói magatartása – ismét csak szociokulturális, társadalmi és vallási helyzetének ismeretében – jól érthető. A különböző korokban keletkezett bibliafordítások kellő számú versének vizsgálata alapján, a szinonim lehetőségek közötti választások azonoságaiból és különbözőségeiből kirajzolódnak a mintakövetési vonalak. Ezeket többnyire a felekezeti hovatartozás és az időbeliség hálózata determinálja. Igeneves – mellékmondatos szinonímia a bibliafordításokon kívül a legendáriumok párhuzamos szövegeiben sem ritka: „Attyam hallak *tegedett zolný es mondany*” (JókK. 45) ~ „Atým halotam *hogý zolal es vgý montal*” (VirgK. 43).

5.2. Szinonim szerkezetek közötti választást sok más esetben is találunk a bibliafordításokban, ezek azonban a nyelvi változásvonalakra nincsenek hatással, inkább arra utalnak, melyik típus melyik mássikkal váltható ki. Ilyennek mutatkoznak például a kapcsolatos mellérendelés és a célhatározói alárendelés vagy – az alárendelésen belül maradva – a jelzői, kötött határozói és célhatározói alárendelés stb. Máskor a fordítóknak a mondat szerkezetek közötti válogatása a fordítandó szöveggel való küzdelmet mutatja. Az itt következő példasor különböző mondattani megoldásai például abból adódnak, hogy a fordítandó tartalom (amely jelen esetben fonák okság, azaz elvárás törlése) és egy még nem tökéletesen kialakult mondat típus, a megengedés nehezen találhatnak egymásra. A Vulgata latin szövege (Ján. 11: 6): *ut ergo audivit quia infirmabatur, tunc quidem mansit in eodem loco duobus diebus*. A fordítók megoldásai: „azert hog hallotta mezt betegluala *bizon lakozec azon hel'bē két napon*” (MünchK. 97ra); „hog azert halla hog beteg · *tahat meg marada azon helben · ket napoth*” (DöbrK. 487); „Mýnt azert hallotta vona hogý betegleneek/ *jollehet akkoron marada: megh azon helyen ket napýglan*” (JordK. 665); „Azert mýkoron meg halla hogý beteg volna, *Iol lehet az idewbe, wgýan azon helyý marada keet napýg*” (Pesti: ÚT. 210b); „Mikor meg hallotta volna azért hogy az (Lázár) beteg, *ackor noha két nap marada ott à helyben az hól vala*” (Károlyi 93a).

A mondattani szinonímia működése tehát lassú, nem kihalásos jellegű (felváltó), hanem egymás mellett élő, de arányeltolódásokkal járó változásokat hozott létre az összetett mondatok rendszerében. A jelenség vizsgálata az eddigieknél jóval nagyobb figyelemre tarthatna számot, mivel a szerkesztésmódok közötti választás nyelvrendszerbeli lehetőségeinek és szabályainak megismerése mellett, a választás motivációja is többször felderíthető.²¹

6. Az összetett mondatok nyelvi változásait irányító, itt említett hatóerőket természetesen nem lehet mereven elválasztani egymástól. Egy-egy nyelvi változásban hol az egyik, hol a másik érvénye, irányítói szerepe látszik meghatározóbbnak. De: mint az elemzett adatok rávilágíthattak: ellipszis és grammatikalizáció, analógia és mondattani szinonímia stb. együtt hozzák létre a nyelvi változásokat. Mint ahogy a szöttes színén is egybefonódnak a minták.

²⁰ Sylvester erasmistiként gondosan ügyelt az értelmezés pontosságára, semmit sem bízott az olvasóra (vö. Varjas 1960: 14).

²¹ Vö. Károly 1972: 124–6 a passzív viszony kifejeződési lehetőségeire.

A Lüdtke által Möglichkeitennek nevezett nyelvi változások (vö. Lüdtke 1980: 19) a különböző nyelvekben vagy legalábbis azok egy jelentős részében hasonló eredők mentén és hasonló folyamatok által zajlódhattak (vö. Ladányi 1998: 411 is). Ha csak egy egészen felületes összehasonlítást teszünk például a némettel, azonosságokat és eltéréseket is regisztrálhatunk. Az alárendelő mondatok grammatikalizációjakor a kötőszó szerepű szabad grammatikai morféma kialakulásában itt is a névmásoknak van döntő szerepük. A *hogy* kötőszós típusnak megfelelő német mellékmondatípus, a *daß* kötőszós mondatok kialakulásának grammatikalizációs folyamatát azonban másképpen írják le a magyarban rekonstruált típushoz képest: mellérendelésből származtatják, **mutató** névmás → kötőszó átértékelődéssel és a tagmondathatár eltolódásával: *ich weiß das: er kommt* → *ich weiß, daß er kommt* (Ebert 1978: 26; Schweikle 1996: 258). A vonatkozó mondatok kialakulásának folyamatát Ebert két vonalon ábrázolja: ebből az egyik a mutató névmásból, a másik viszont a kérdő névmásból grammatikalizálódott (i. m. 24–5).²² Ez utóbbi felelne meg annak a folyamatnak, amelyet a magyarra nézve rekonstruálni szokás. Az igeneves szerkezetek helyére belépő mellékmondatos szerkesztésmód jelensége számos nyelvből, így a németből is ismert (Ebert i. m. 29). A periférikusabb jelenségek közül néhány: feltehető, hogy hasonló változások eredményeképpen jöttek létre mindkét nyelvben a *daß* ~ *hogy* kötőszóval társulásra lépett kötőszóegyüttesek: *kaum daß, nur daß, so daß* ~ *alighogy, csakhogy, úgyhogy* stb. (Ebert i. m. 28). Az okhatározói és magyarázó mondatok analógiás kettéhasadásának hasonlóságáról már fentebb esett szó (l. 4.), ez mindkét nyelvben nagyjából azonos időszakban történt.

Ebből is kiderül, hogy szükség lenne egy részletes, bizonyítót anyaggal kellően alátámasztott általános szintaxistörténetre.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1975. A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. *NyK.* 77: 327–44.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1993. A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 17–24.
- Berrár Jolán 1960. *A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig*. NyttudÉrt. 23. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cherubim, D. (Hrsg.) 1975. *Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Cser András 2000. *A történeti nyelvészet alapvonalai*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Diewald, Gabriele 1997. *Grammatikalisierung*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Dömötör Adrienne 1991. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellémondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 742–5.
- Ebert, Robert Peter 1978. *Historische Syntax des Deutschen*. Metzler, Stuttgart.
- Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczko Krisztina (szerk.) 1994. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *NéprNyttud.* 35: 17–23.
- Forgács Tamás 1999. Bővítmenyek grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I.* József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 23–44.

²² E rekonstrukció jogosultságát kétségbe vonja Cser (2000: 69–70). Azzal érvel, hogy az alárendelő kötőszók kérdő vagy mutató névmási formája nem jelenti egyben azt is, hogy ezek ilyen szerkezetekből fejlődtek, „hiszen egy szó a maga különböző tulajdonságait megváltoztathatja a környezetére való tekintet nélkül is” (i. m. 70). Ezt a megállapítást – a környezet kizárását a változásokból különösen viszonyszók esetében – nem érzem problémátlanak.

- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 506–665.
- Haader Lea 1999. Részrendszerváltozás az összetett mondatokban. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I*. József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 59–66.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatnatan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herman József 1967. A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *ÁNYT*. 5: 155–68.
- Herman József 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *MNy*. 78: 1–8.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. A módosítószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 476–500 és 501–13.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. A módosítószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 772–814 és 815–38.
- Károly Sándor 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. *ÁNYT*. 8: 119–31.
- Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. NyudÉrt. 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 41–53.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 67–76.
- Kiss Sándor 1993. A mondatnatan szinonímia és átépülésének tényezői. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 115–9.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest, 50–82.
- Kugler Nóra 2000. A mondatnatan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 369–93.
- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *MNy*. 94: 407–23.
- Ladányi Mária 1999. Poliszémia és grammatikalizáció. In: Geccső Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia*. Tinta Kiadó, Budapest, 124–34.
- Lotz János 1974. A magyar nyelv grammatikai kategóriái. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): *Jelentéstan és stilisztika*. NyudÉrt. 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 344–7.
- Lüdtke, H. 1980. Sprachwandel als universales Phänomen. In: Ders (Hrsg.): *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*. Berlin–New York, 1–19.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. NyudÉrt. 60. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Zsuzsanna 1996. *Érted*. In: R. Molnár Emma (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre közönte*. JGyTF Kiadó, Szeged, 237–41.
- Papp Zsuzsanna 1998. *Hiszen tallózni jó!* In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest, 150–4.
- Péter Mihály 1967. A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez. *ÁNYT*. 5: 247–68.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 694–718.
- Schildt, J. 1976. *Abriß der Geschichte der deutschen Sprache*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Schweikle, Günther 1996. *Germanisch–deutsche Sprachgeschichte im Überblick*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1993. „Minden mozog”. Időértelmezések a nyelvtudományban. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 181–7.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 455–569.
- Varjas Béla 1960. *Sylvester János: Új Testamentum*. Bibliotheca Hungarica Antiqua I. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szöveget gondozta Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SUMMARY

Haader, Lea

Microdiachrony and the investigation of linguistic changes

On the basis of the material of the volumes of *A magyar nyelv történeti nyelvtana* [A historical grammar of Hungarian], the author analyses the major processes that directed the emergence and development of Hungarian complex and compound sentences up to the end of the Old Hungarian period. In particular, she discusses grammaticalization processes in detail, but she also mentions changes caused by ellipsis, analogy, and structural synonymy.

A rendszer újabb jelentése

A Nyr. (115[1991]: 348–51) hasábjain szóvá tettem a *rendszer* akkor még csak nem régóta kialakult politikai és sajtónyelvi használatát összetételekben a korábbi, általában az előtag többes számú használata helyett: *intézményrendszer* < *intézmények*, *kapcsolatrendszer* < *kapcsolatok*, *érvrendszer* < *érvek*, *érvelés* stb. Mint ott említettem, ez a használat semmiféle új jelentést nem ad hozzá az összetételhez, viszont nagyzó, pontoskodó hatású. Keletkezését nem derítettem ki, bár megvolt az a gondolatom, hogy egy rendszerváltás előtti potentát szavajárása nyomán terjedt el. Többen úgy vélik, hogy a közepes műveltségű Grósz Károly, a volt miniszterelnök kezdte el használni.

Ám azóta a *rendszer* önálló használatában keletkezett új jelentés: 'berendezés, eszköz, gépalkatrész, készülék, műszer, szerkezet, szerszám'. Ez a használat egyre terjed, és mondhatni műszaki szövegekben lassan általánossá válik, kiszorítván a fent említett szinonimákat. Lássunk néhány példát (eredeti helyesírással):

Figyelő, 1999. május 20–26, 11.: Virtuálisan az Internet összes forgalma Cisco *rendszer*eken keresztül zajlik.

Autó-motor, 1999. 20, 10.: A választható extrák kínálatában a műholdas navigációs *rendszer* és a nyitható hátsó oldalablak is megtalálható.

38.: ... (a Nisannál kifejlesztett riasztót, indításgátlót és központi zárat egyesítő biztonsági *rendszer*) ...

40.: ... nincs szükség arra, hogy a hidraulikus *rendszer* nyomása állandóan 1,2–2 baros szinten legyen...

61.: ... külön D osztályú mono szubbasszus erősítőket terveztek a mélysugárzó *rendszerek* meghatására...

Jellemző, hogy e lapban a *berendezés* és a *készülék* csak egyszer fordul elő:

34.: ... haladáshoz szükséges *berendezések* működtetésére szolgál;

62.: A *készülék* legfőbb érdekessége...

Igen gyakori e szóhasználat reklámszövegekben:

Tallózó, 1999. október 7., 1899.: Egy komplett *rendszer* svédacél alapon ... csarnok*rendszer* kiegészítők.

Autó-motor, 11.: A hibátlan *rendszer* elemeiben tökéletes. Hátsó borítólap: Kipufogó *rendszerek*

A budapesti Deák téri metróaluljáróban néhány évig olvasható volt ez a mozgó reklám: Belépő *rendszerek*. Alighanem a korábbi gyári, üzemi bélyegzőórát hirdették modernebb kivitelben.

E jelentés szintén gyakori élőszóval közölt felhívásokban. A MALÉV járatain a repülőgép indulása előtt figyelmeztetik az utasokat a mobiltelefon és egyéb elektronikus készülékek használatának tilalmára, mert – úgymond – megzavarhatják a repülőgép „rendszerét” (rendszerét, műszereit, berendezését).

Az Éksz. a *rendszer* ilyen jelentését nem adja meg, ellenben O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva Magyar szinonimaszótára (Budapest, 1978) feltünteti a *rendszer* szaknyelvi jelentését valamely bonyolult jelenség sorozatra vonatkoztatva és a *mechanizmus*, illetve a *gépezet* szavakra mint szinonimákra utalva.

Alighanem az összetett berendezések leírásakor, megnevezésekor keletkezett az újabb jelentés, amidőn e műszerek, berendezések egymással való összefüggésére, „rendszerére” akartak

utalni. Ez maga után vonta e szerkezetek együttesére utaló jelentést, amely aztán áttért az egyszerű műszerek, berendezések, sőt gépalkatrészek megnevezésére. Ebben az esetben tehát az átvitt jelentésű szó kapott konkrét jelentést. Nem csoda, hiszen korunk száguldó sebességgel fejlődő technikai berendezései gyakran bonyolult rendszert alkotó kapcsolatban működnek.

A *rendszer* eredeti jelentése természetesen továbbra is használatos a köz- és a szaknyelvi stílusban, például:

Élet és tudomány 1284.: A most felszerelt első füzért 2002-ben követi egy több tagból álló nagyobb blokk elhelyezése: befejezésekor a *rendszer* legalább tizenhárom füzért tartalmaz,

Autó-motor 22.: Szintén sokat javult a *fékrendszer*...

A *rendszer* kifogásolt jelentésének elburjánzása nem egészséges, mert egyrészt túl általános, tehát kevésbé szakszerű, másrészt mert elszűrkíti a stílust, hiszen több rokon értelmű szót szorít ki a használatból. Ne jöjjön tehát a rendszerváltás után a *rendszer* egyeduralkodója!

Fodor István

A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése*

A Halotti beszéddel, amióta Sajnovics János a Demonstratio második, nagyszombati kiadásában közölte (1770 [1771]), igen sokan foglalkoztak. Érthetően, hiszen az 1195 körülről való HB. a magyar s egyben a finnugor nyelvek legkorábbi szövegemléke. A legutóbbi alapvető kézikönyv, amely legrégibb szövegemlékeinket tárgyalta és értelmezte is, Benkő Lorándnak Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei című monográfiája (1980). Ez a korábbi szakirodalom javát szintén számba veszi, például Szinnyei Józsefnek, Mészöly Gedeonnak, Pais Dezsőnek és Bárczi Géának a Halotti beszédre (vagy pontosabban a Halotti beszédre és könyörgésre) vonatkozó kutatásaival, az ő értelmezéseikkel ugyancsak foglalkozik. A szűkebben vett Halotti beszédet – az utolsó mondat kivételével – újabban behatóan tárgyalja még Bárczi Géza posztumusz munkája, A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése (1982), amelyet E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla rendezett sajtó alá. Ez tulajdonképpen Bárczi egy egyetemi előadás-sorozatának a szövege, amely nem volt teljesen befejezve. S megjegyzendő, hogy Mészölynek ugyanekkor szintén megjelent egy posztumusz munkája, amely válogatás korábbi, már publikált tanulmányaiból, s amely részletesen foglalkozik a Halotti beszéd értelmezésével is (1982). A HB.-del az utóbbi két évtizedben magam szintén foglalkoztam, s egyes tanulmányaimban, cikkeimben bő kutatástörténeti rész is van (l. a bibliográfiát). Főleg az értelmezéssel kapcsolatban egy-két új magyarázatot is ajánlottam. Ezeket az egész alább közölt értelmezésemben – olykor némileg kiegészítve és árnyalva – beépítettem. Egy vagy két helyen ezeken kívül is javaslok még további módosításokat. Értelmezésemben természetesen fölhasználtam az eddigi kutatás, mások eredményeit is. Itt és a jegyzetekben azonban kutatástörténeti áttekintést általában nem adok. (Erre részben l. a szakirodalomban szereplő munkákat, Benkő és Bárczi említett könyveit is.) A lábjegyzetekben leginkább az új értelmezésvajaslataimra, valamint az illető helyekkel kapcsolatos más álláspontot képviselő újabb szakirodalomra utalok. A HB.-del foglalkozó cikkeimet Benkő ÁrpSzöv.-ének megjelenése után írtam, s noha esetenként más a véleményem, megjegyzem, hogy írásaimat a szakirodalomból leginkább ez a könyv inspirálta. Magában az értelmezés szövegében kerek zárójelben olykor egy másik, a szöveget jobban megvilágító vagy szerintem szintén ajánlható fogalmazást, szót közlök. Szögletes zárójelben pedig a szöveghez tett kiegészítések: a hiányzó szavak, jelentések pótlásai állnak.

Az értelmezés közléséhez természetesen szükség van a a HB. szövegének és/vagy az olvasatának közlésére is. Az olvasattal most nem foglalkozom, erre lásd leginkább Benkő 1980: 47–9; Bárczi i. m., passim. A betű szerinti átírást azonban csatolom, mégpedig E. Abaffy Erzsébet publikációja (1990: 125) alapján.

* Készült az OTKA Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása c. (T 029146. sz.) kutatási programja keretében; Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 12. Korábban, kérésre egy külföldön megjelenendő, megjelentetni szándékozott antológiához készítettem egy (lefordításra szánt) HB.-értelmezést. Az itt publikált szöveg ennek némileg módosított változata.

Latiatuc feleym zumtuchel
 mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc. Menýi miloftben
 teremteve eleve mív ifemucut adamut. ef odutta vola neki
 paradifumut hazóá. Ef mend paradifumben uolov gimilcítul
 munda nekí elnie. Heon tilutoa wt ig fa gimilcetyl. Ge
 munda nekí meret nū eneyc. ýfa kí nopun emdul oz gimilf
 twl. halalnec halalál holz. Hadlaua choltat teremteve isten
 tvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinec. efavec oz tiluv
 gimilftwl. ef oz gimilfben halalutavec. Ef oz gimilfnec wl
 keferuv uola víze. hug turchucat mige zocoztia vola.
 Num heon muga nec. ge mend w foianec halalutavec.
 Horoguvec isten. efveteve wt ez muncal vilagbele. eflevn
 halalnec ef puculnec feze. ef mend w nemenec. Kic ozvc.
 miv vogmuc. Hug ef tiv latiatuc fzumtuchel. ifa ef num
 igg ember mulchotia ez vermut. yfa mend ozchuz iarov
 vogmuc. Wimagguc uromc isten kegilmec ez lelic ert. hug
 iorgosftwl. ef kegiggen. ef bulscassa mend w bunet.
 Ef vimagguc fzen achfcin mariat. ef bovduge michael archangelt.
 ef mend angelcut. hug uimaggonoc erette. Ef uimagguce
 fzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie.
 hug ovga mend w bunet. Ef vimagguc mend fzentucut.
 hug legenece nekí seged uromc scine eleut. hug isten ív ui-
 madfagucmia bulscassa w bunet. Ef zoboducha wt urdung
 ildetuitvl. ef pucul kinzotviatvl. ef vezelfe wt paradifú
 nugulmabeli. ef oggun neki munhi uruzagbele utot. ef
 mend iovben rezet. Ef keaffatuc uromchuz charmul. Kirí.
 Scerelmef bratým uimagguce (javítás fölötte: omuc) ez fcegin ember lilki ert.
 kit vr ez nopun ez homuf vilag timnucebelevl mente.
 kinec ez nopun testet tumetivc. hug ur uvt kegilmehel
 abraam. ýfaac. iacob. kebeleben helhezíe. hug birlagnop
 ívtua mend w fzentíf ef unutteí cuzicun iov
 felevl iochtotnia ilezie wt. Ef tiv bennetuc. Clamate III. Ř.

*

Látjátok, felebarátaim, szemetekkel, mik vagyunk: bizony, por és hamu vagyunk¹ (bizony, halandók, múlandók vagyunk). Mennyi kegyelemben teremtette [Isten]² elsőül a mi ősünket, Ádámot, és a Paradicsomot (az Édenkertet) adta neki lakóhelyül. És mondta neki, hogy a Paradicsomban lévő minden gyümölcsrel éljen (táplálkozzon). Csúpan egy fa gyümölcstől tiltotta el. De megmondta neki, miért ne egyék (abból): „Bizony, amely napon eszel abból a gyümölcsből, halál-nak halálával halsz (bizony, meghalsz; /vagy/ bizony, meg kell halnod)”. Hallotta a teremő Isten-től, hogy meg fog halni, de elfeledte. Engedett az ördög készítésének, és evett abból a tiltott gyümölcsből, és abban a gyümölcsben halált (halandóságot) evett. És annak a gyümölcsnek olyan

¹ A *por és hamu (vagyunk)* nemzetközi, bibliai szállóige (vö. 1Mózes 18: 27; Jóh 30: 19), és a legtöbb európai nyelvben megvan. Például latin: *pulvis et cinis*, angol: *dust and ashes*, észt *põrm ja tuhka*, finn: *tomu ja tuhka*. A kifejezésben a *hamu* is az ember szétporladt testére, hamvára vonatkozik. A magyar s így egyben a finnugor nyelvcsaládon belüli írásbeliségben ez a legkorábbi adathozható szállóige.

² A mondatból kimaradt az *alany*, az *Isten* szó.

késérő volt a leve, hogy a torkukat (Ádámét és Éváét) megszakasztgatta (felsebezte, megszagattat).³ Nem pusztán magának, de az ő egész fajtájának halált (halandóságot) evett. Megharagudott az Isten, és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt, és tőle eredt (származott) a halandóság és az egész emberi nem (és a halálnak, a holtak hazájának /az oda jutóknak/ lett a feje, a kezdete, és az egész emberi nemnek).⁴ Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel, bizony egy ember sem kerülheti el ezt a sírgödröt, bizony, mind ahhoz járók vagyunk (bizony, mind a felé haladunk). Imádkozzunk Urunk Isten kegyelméért ennek a léleknek a számára, hogy irgalmazzon öneki és kegyelmezzon, és bocsássa meg az ő minden bűnét. És imádkozzunk Boldogasszony Máriához (Szent Asszony /Ürnő/ Máriához)^{5,6} és Szent Mihály arkangyalhoz és minden angyalhoz, hogy imádkozzanak érte. És imádkozzunk Szent Péter úrhoz⁷, akinek hatalom adatott (akinek adott a hatalom) bűn alól feloldozni és bűnüket feloldatlanul hagyni, hogy oldja fel őt minden bűne alól. És imádkozzunk minden szenthez, hogy legyenek neki segítségül Urunk színe előtt, hogy Isten az ő imádságokra tekintve (az ő imádságuk következtében, miatt) bocsássa meg az ő bűnét. És szabaddítsa meg őt az ördög üldözésétől és a pokol kínzásától, és vezesse őt a Paradicsom (a mennyország) nyugalomába, és adjon neki a mennyországba utat, és minden jóban részt. És kiáltások Urunkhoz háromszor: Kyrie eleison! [‘Uram, irgalmazz!’].

Szeretett testvéreim (felebarátaim), imádkozzunk ennek a szegény embernek a lelkéért, akit az Úr ezen a napon ennek a hamis világnak a tömlöcéből kimentett, akinek ezen a napon a testét

³ L. A. Molnár: 1985: 442–53. Mások szerint: majdnem megszakasztotta, l. pl. Benkő 1980: 56; Bárczi 1982: 120; E. Abaffy: 1991: 119. Mindkét értelmezést lehetségesnek tartja D. Máti Mária: 1991: 438.

⁴ A HB. *feje* szava szerintem íráshiba *feye* ‘kezdet(e)’ helyett. (Egyébként erre a lehetőségre már Sajnovics János is gondolt, noha az illető mondatot részben tévesen értelmezte.) Az EWUng. a *fej* (e) szónak – nyilván Benkő 1980 nyomán – ‘préda, martalék’ jelentésével számol. A *pokol* szó, úgy gondolom, itt nem az elkárhozottak helyét, hanem (a feltámadásig, Krisztus feltámadásáig) a holtak hazáját, az alvilágot jelenti. A *halál*-nak a *pokol* szó itt lényegében szinonimája, tulajdonképpen annak a jelentését erősíti, árnyalja. Az ilyen típusú szópárokat hendiadióknak, paratagmának is nevezik, s a régi egyházi nyelvben (szintén) gyakoriak. Az ‘halál és pokol (alvilág)’ értelmű, a Bibliából (pl. Jel. 20: 13, 14), az egyházi nyelvből ugyancsak több helyről idézhető szópár számos nyelvben megvan, vö.: latin: *mors et inferus*, német *Tod und Hell* (Hölle), finn: *kuolema ja helvetti* stb. (L. A. Molnár: 1986: 169–90; 1997: 207–16; 1998a.: 143–5; 1998b.: 336–40; 1999: 121–32). Eredetileg a *pokol* szónak az említett jelentése általános, elterjedt volt, s – más nyelvek ‘pokol’ jelentésű szavainak szemantikai fejlődéséhez hasonlóan – ezt az értelmet később szorította szinte teljesen vissza a ‘gyehenna, az elkárhozottak helye’ jelentés. Az említett mondatra gyűjtött újabb adataim közül hadd idézzek egyet: 1682: „Mondağ: *Hogy hogy lehattünk mi is mind vakocka az egy Ádám vaksága miatt?* Fel. Mert az Ádám nem magános hanem közönfőges ősemly lévén nem csak *terméket* őrint, hanem *sovetség* őrint is, *Feje es Gyökere* vólt az egéj emberi nemzetségnec: azért valami jó neki adatott, miénk is vólt az; és valami jót el-vegtet, mi tőlűnc is éppen elvegtet az, Róm 5. 12” (Csúzi C. Jakab: Edom ostora... Debrecen, 1682. 270. – Ezt az adatot Csorba Dávid magyarirodalmár PhD-s hallgatónak köszönöm). Itt van tehát egy régi magyar adat is, amelyben Ádámot az ő neme, nemzetsége fejének is nevezik. A *feje es gyökere* ugyanolyan típusú szópár, mint például a *halálnec es puculnec*, nyomatékosan fejezi ki a ‘kezdet, eredet, származás’ jelentést. Régi magyar és más nyelvű szövegekben számos olyan, szinonimákból álló szópár van, amely ‘kezdet, eredet, ok’ jelentésű: (*kútfeje es forrása, kezdete es forrása, feje-oka*; latin: *mater et caput*; finn: *alku ja juuri* ‘kezdet(e) és gyök(er)e’); angol: *head and source* ‘fej(e) és forrás(a), oka’ (l. pl. Hamlet 2. felv., 2. jel.; Arany János fordításában: *kút-fejét*) stb. A HB. e vitatott mondatára – nem először – máskor, bővebben még visszatérnék.

⁵ A korai ómagyarban az *asszony* (‘ürnő, fejedelemsasszony, királyné’) igen magas rangú nőnek, Szűz Máriának, a királynénak, a királyi család, valamint főúri családok nőtágjainak kijáró megszólítás.

⁶ A *bovdug* (boldog) szó a HB.-ben, a (korai) ómagyar korban a *szent* szinonimája. Ez Szűz Mária korai megnevezéseiben ugyancsak tükröződik, s gyakran látható például a Jókai-kódecsben is, ahol Assisi Szent Ferencet egyaránt nevezik *Bódog Ferencnek* és *Szent Ferencnek*. A *fen* [!] *achfcin* ostri szerkezetben Benkő is számol az *asszony* latinos szórendű méltóságjelölő jelzős alkalmazásával. (l. Benkő 1980: 305–9; vö. még Bakró Nagy 1997: 13–23).

⁷ A korai ómagyarban az Istenen kívül *úr*nak csak igen magas rangú férfit szólítottak: a királyt, a trónörökost, a királyi család férfitagjait, valamint főurakat.

temetjük,⁸ hogy az Úr őt (az ő lelkét) kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákób kebelébe (az ő meghitt körükbe, az üdvözült lelkek társaságába) helyezze, hogy amikor az ítéletnap eljön, minden szentje és választottja (? övéi) között jobb felől állítva támassza fel őt (jobb felőli odaiktatásra élessze fel őt)⁹ és tibenneteket. Clamate III ter : Kyrie eleison [Kiáltások háromszor: Uram, irgalmazz!].

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1990. Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *MNy.* 86: 124–7.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Budapest. 104–59.
- Bakró Nagy Marianne 1997. Boldogasszony. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 13–23.
- Bárczi Géza 1982. *A Halotti beszéd nyelvétörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte: E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Budapest.
- Bartha Tibor (szerk.) 1995. *Keresztyén bibliai lexikon* II. Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest.
- D. Mátyai Mária 1991. Az igekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Budapest. 433–41.
- Mészöly Gedeon 1982. *Népünk és nyelvünk*. Szerk.: Szathmári István. Budapest.
- A. Molnár Ferenc 1985. Mige 30c03tía wla (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 1.). *MNy.* 81: 442–53.
- A. Molnár Ferenc 1986. Feze (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.). *MNy.* 82: 169–90.
- A. Molnár Ferenc 1987. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. *Nyr.* 111: 158–161. (Ua. németül: Finnisch-Ugrische Mitteilungen 1986: 267–71.)
- A. Molnár Ferenc 1997. A Halotti Beszéd magyarázatához (1.). *MNy.* 93: 207–16.
- A. Molnár Ferenc 1998a. A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest. 143–6.
- A. Molnár Ferenc 1998b. Rinnakkaisuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa. *MSFOu* 228: 336–41.
- A. Molnár Ferenc 1999. A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban (*halottaitól*). In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvétörténeti kutatások újabb eredményei* I. Szeged. 121–32.
- Sajnovics János 1770 [1771]. *Demonstratio*. Tyrnaviae [Nagyszombatban].

A. Molnár Ferenc

⁸ A *szent* szónak itt minden bizonnyal a mai egyházi nyelvben is (pl. PálRóm. 1: 7, 12, 13; 15: 25, 26; Ef. 1: 1; 1Péter 1: 2, 14) meglévő 'elhívott, kiválasztott, hívó' jelentésével számolhatunk (vö. Bartha Tibor 1995). A szó ugyanebben az értelemben szerepel a credóban is: „hiszem a *szentek* egyességét” (= közösségét). A Könyörgés Európa-szerte ismert latin mintájában, változataiban ezen a helyen az „inter sanctos et electos suos” áll. Ezért a szövegösszefüggésből és a szószervezet feltehető jellegéből is arra következtethetünk, hogy az egyedül a HB.-ben előforduló *unutte* szó itt egy 'választottai' vagy ahhoz hasonló jelentésű szót takar. A HB.-ben a *zentii ef unutte* ugyanolyan, szinonimákból álló szópár, mint a *pur ef chomuv* vagy a *halalnec ef puculnec*. Ami a szó eredetét illeti, hipotézisként föl lehetne vetni még egy ötletet. Éppenséggel elképzelhető, hogy az *unutte* (*ünutte*) íráshiba *ununei* (*ününei*, *önönei*) 'övéi' helyett. A HB. fakszimiléjén (l. pl. Benkő 1980: Bárczi 1982.) is látszik, hogy a szóban és általában a HB.-ben a *t* szára nem hosszú, csak pl. az *u* vagy az *e* magasságát éri el. A függőleges szár tetején nyugvó vízszintes vonás két egymás mellett álló *t* esetében egybefut(hat), s akkor, a mellettük lévő betűkhöz kapcsolódva, a betűformálástól függően az *n*-hez hasonló alakot vehet föl. Illetve, a dolgot megfordítva: ezért egy *n*-ről elképzelhető, hogy kivételesen, tévedésből *tt*-nek olvassák. Egymás mellett álló *n* és *t* egybekapcsolását, összesimulását meg lehet figyelni a HB. *zentii* szavában is. Erre a kérdésre még szintén visszatérnék. Az *unutte*ivel kapcsolatos korábbi szakirodalomra, az értelmezésre l. még Benkő 1980: 312–3.

⁹ A Bibliában, Máté 25: 31–46 szerint a feltámadáskor, az utolsó ítéletkor az üdvözülendők (az üdvözülendők testei, lelkükkel egyesülve) Krisztus jobb keze felől állnak.

Részleges vagy teljes hasonulás?

A magyar nyelvű leíró hangtani szakirodalomban az a nézet terjedt el, hogy a részleges és a teljes hasonulás azon az alapon különíthető el egymástól, hogy a hasonló mássalhangzónak hány képzőmozzanata változik. Ez megfelelően egzakt szempont ahhoz, hogy nyelvi adatokkal cáfolni lehessen.

Deme (1961: 99–100) így határozza meg a részleges és a teljes hasonulást:

- (1) (a) Részleges hasonulásnak nevezzük azt a formát, amelyben a mássalhangzó a vele szomszédos mássalhangzóhoz csak egy képzőmozzanat tekintetében alkalmazkodik, de nem vagy csak (rokonságánál fogva) véletlenül válik teljesen azonossá vele.
- (b) Teljes hasonulásnak nevezzük a hasonulásnak azt a formáját, amelyben az egymástól eredetileg több képzőmozzanatban is eltérő hangok egyike teljesen azonosná válik a másikkal.

Demével egyetértve Papp (1966: 131) és R. Molnár (1989: 61–2) is a képzőmozzanatok számára hivatkozva különíti el a hasonulás két formáját.

A teljesnek látszó hasonulás nem minden esetben teljes hasonulás. Deme (i. m. 99) így fogalmaz:

- (2) Olykor az egy képzőmozzanat tekintetében való, azaz részleges hasonulás a hasonló hanggal való teljes azonosságot hoz létre, mivel a két hang éppen csak a kritikus képzőmozzanatban különbözött egymástól: *megkér* (*mekkér*), *adta* (*atta*), *vízszint* (*vísszint*), *távfutó* (*táffutó*); *honmentő* (*hommentő*), *nagyon nyafog* (*nagyony nyafog*) stb. De a hozzájuk hasonló esetekből nem nehéz megállapítani, hogy e jelenségek mégis a köznyelvi részleges hasonulással esnek egybe...

Deme ezzel amellet foglalt állást, hogy a besorolás nem az egyedi esetekre vonatkozik, hanem a szabályokra. Elvileg ugyan feltételezhetnénk olyan szabályokat, hogy például „a /g/ teljesen hasonul a rá következő /k/-hoz”, vagy „az /n/ teljesen hasonul az őt követő /m/-hez”, de az ilyen szabályokra semmi szükség, mert a zöngésségi hasonulás minden zöngétlen mássalhangzó előtt [k]-ra változtatja a /g/-t, az orrhangú helyhasonulás pedig minden kétajkú mássalhangzó előtt kétajkúsítja az /n/-et. A magyar nyelv akkor is ugyanolyan lenne, amilyen, ha volnának ilyen szabályok, és akkor is, ha nem. Az Ockham borotvájának¹ is nevezett **takarékossági elv** szerint ez megengedhetetlen: fölösleges szabályok nincsenek.

A képzőmozzanat-számlálás elve egymozzanatos teljes hasonulással és többmozzanatos részleges hasonulással is cáfolható. Az *anyja* szóban a /j/ teljesen hasonul az /ny/-hez (Deme 1961: 100), annak ellenére, hogy csak a képzés módja tekintetében változik, az [s]-sel ejtett *kézcók*-ban viszont a /z/ zöngésség és hely szerint is hasonul a /cs/-hez, mégsem válik azonossá vele. Papp (1966: 140) felfigyelt ugyan az elv problematikusságára, mégis kitartott mellette:

- (3) Az *egészség* szó (egésség) ejtésében már csak egy képzési mozzanatban történt eltolódás: az alveoláris *sz* az utána álló postalveoláris *s* hatása alatt maga is hátsóbb képzé-

¹ Ockhami Vilmos, XIV. századi angol ferences rendi szerzetesről. Az elv leggyakrabban idézett megfogalmazása – „Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem” – nincs benne Ockham műveiben. Helyette ezekkel találkozhatunk: „Pluralitas non est ponenda sine necessitate” – „Frustra fit per plura quod potest fieri per pauciora” (Gibbs–Hiroshi 1997). A takarékosági elv ma már a természettudományok egyik alapelve.

süvé válik. Itt tehát egy képzőmozzanat változása hozta létre a teljes hasonulást, de hogy nem képzés helye szerinti részleges, hanem teljes hasonulásról van szó, az kiderül abból, hogy az *s* más esetekben teljes hasonulást indukál (*község*), másfelől hogy a képzés helye szerinti hasonulás egyébként csak az *n* hangot érinti (*színpad* stb.).

Meglepő, hogy Papp csak az /n/ helyhasonulásáról tud, hiszen előtte Horger és Vértes is írt az /ny/ előtti /t, d/ palatalizációjáról. Horger (1929: 124) példái: *talpalatynyi*, *lúgynyak*; Vértes (1952: 71, 1958: 132) példái: *hat nyúl* (*hât'nyíl*), *vad nyúl* (*vâd'nyíl*). Bár Deme és R. Molnár sem tárgyal az /n/ hasonulásán kívül más hely szerinti hasonulást, ők legalább nem állítják, hogy nincs is más.

Vitatható Pappnak az az állítása is, hogy „az *s* más esetekben teljes hasonulást indukál”. Deme (1961: 100), Papp (1966: 139) és R. Molnár (1989: 62) is hangtani kötöttségű teljes hasonulásként elemzi az olyan példákat, mint az *egészség*, *község* [-ss-], *száraz zsömle*, *hús zsak* [-zszs-], *rosszszedés* [-szsz-] és *kis zab* [-zz-]. Ha csak ilyen adataink volnának, akkor – a képzőmozzanat-számlálást félretéve – akár egyet is érthetnénk velük, de nemcsak ilyenek vannak, hanem még olyanok is, hogy *rosszcsont* [-scs-], *kézcsoók* [-scs-], *tíz dzsókerrel* [-zsdzs-], *lesz dzseki* [-zsdzs-], *kiscica* [-szc-] stb. Ezeknek a levezetéséhez mindenképp szükség van egy részleges hasonulási szabályra:

- (4) A szibilánsok (*sz*, *z*, *c*, *dz*; *s*, *zs*, *cs*, *dzs*) a képzés helye tekintetében hasonulnak az utánuk következő szibilánsokhoz.

Ha a két szibilánsnak a zöngéssége is különbözik egymástól, akkor a hely szerinti hasonulás mellett a zöngésségi hasonulásnak is végbe kell mennie: a *kézcsoók* [sz]-szel és [s]-sel is ejthető, de [zs]-vel nem. A szibilánsok helyhasonulása és a zöngésségi hasonulás a Deme és Papp által teljes hasonulásként elemzett adatokról is gondoskodik, nincs tehát szükség olyan szabályra, amely az alveoláris és posztalveoláris réshangokat teljesen hasonítja egymáshoz.

Az első olyan magyar vonatkozású könyv, amely a szibilánsok helyhasonulását egységes szabályba foglalja, Vago *The sound pattern of Hungarian* című monográfiája (1980: 38–9). A Vago-féle szabály újabb szemléletű megfogalmazásai Siptár írásaiban olvashatók (1994: 211–3, 263–4; 1995: 73–5; 1998: 348–9). Kassai (1998) nem foglal állást sem a Deme-féle, sem a Vago-féle elemzés mellett. Könyvének 174. oldalán az *egé[s]ség* a képzés helye szerinti részleges hasonulások közt szerepel a *há[s]sor* társaságában, egy oldallal később viszont már a hangtani kötöttségű teljes hasonulások között találjuk a *kös[s]ség* társaságában.

Részleges hasonulásként elemzendő a /t/-nek és /d/-nek a /ty/-hez és /gy/-hez való hasonulása is, mert ugyanaz történik velük, mint amikor az /ny/-hez hasonulnak: az alveoláris zárhangok a képzés helye tekintetében hasonulnak a palatális zárhangokhoz. Horger (1929: 124) példái: (*öt tyúk* >) [*öiük*], *talpalatynyi*, *haggyakorlat*, *lúgynyak*, *opálygyűrű*, *kanálynyni*. Az /l/ nemcsak a palatális helyhasonulásban viselkedik zárhangként, hanem az orrhangok után is. Az /n/ réshangok előtt elveszti zárját, és beleolvad az előtte levő magánhangzóba (*unsz* [ʋsz], *konstans* [kɔstʃs]), zárhangok előtt viszont zárhang marad: *kint*, *inda*, *kínlódik*.

Felmerül ezek után a kérdés, hogy létezik-e egyáltalán teljes hasonulás? A válasz: igen, bár nem önálló kategóriaként. A -*val*-*vel* és a -*vá*-*vé* v-jének vagy a mutató névmások z-jének a teljes hasonulását meg lehetne ugyan fogalmazni hely, mód és zöngésség szerinti hasonulásként, de ez sértené a takarékosági elvet, mert három változást számolna ott, ahol elég csak egyet számolni. Lehetne persze úgy is érvelni, hogy az is sérti a takarékosági elvet, ha kétféle hasonulást feltételezünk (részlegesen és teljesen), de szerencsére nem kell kétféle hasonulást feltételeznünk ahhoz, hogy teljes hasonulásról beszélhessünk. Van ugyanis egy olyan folyamat, amelynek az általánosított megfogalmazása a teljes hasonulást is magában foglalja, de semmiképp sem elemezhető részleges hasonulásként. Ez a folyamat a pótlónyúlás. A *zöd vót*-ban ugyanaz történik, mint a *bottal*-

ban: az *l* és a *v* is elveszti minőségét, de az időtartamuk megmarad, és ráterjed egy azt fogadó szegmentumra (vö. Vago (1989)). Hangtani kötöttségű teljes hasonulásra példa az */l/-nek* az */r/-hez* és */j/-hez* való teljes hasonulása: *ba[r]ra*, *alu[j]járó*.² Az */l/-nek* az */r/-hez* való hasonulását meg lehetne fogalmazni mód szerinti hasonulásként is, az */l/-nek* a */j/-hez* való hasonulását pedig ennek mintájára mód és hely szerinti hasonulásként. Ez nem is lenne annyira pazarló megoldás, mint a *-val/-vel*-féle hasonulások többszörös részleges hasonulásként való elemzése, mert az */r/-hez* való mód szerinti hasonulást össze lehetne vonni a */j/-hez* való mód szerinti hasonulással, a */j/-hez* való hely szerinti hasonulást pedig a palatális zárhangokhoz való hely szerinti hasonulással. Mégsem ez tűnik a legjobb választásnak, mert semmi más nem indokolja a mód szerinti hasonulás feltételezését (még az affrikáció sem, vö. Zsigri 1994).

Összefoglalva, a részleges és a teljes hasonulás nem a változó képzőmozzanatok számában különbözik egymástól, hanem abban, hogy a hasonulást kiváltó szabály képzőmozzanatokra hivatkozik-e, vagy minőségét veszítő időtartam terjedését írja elő.

SAKIRODALOM

- Deme László 1961. Hangtan. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 55–119.
- Gibbs, Phil–Sugihara Hiroshi 1997. What is Occam's Razor? <http://www.weburbia.com/physics/occam.html>.
- Horger Antal 1929. *Általános fonetika különös tekintettel a magyar nyelvre*. Kóka. Budapest.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- R. Molnár Emma 1989. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 2. *Fonológia*. Akadémiai. Budapest. 183–272.
- Siptár Péter 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Siptár Péter 1998. Hangtan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest. 291–390.
- Vago, Robert M. 1980. *The sound pattern of Hungarian*. Georgetown University Press. Washington.
- Vago, Robert M. 1989. Empty consonants in the moraic phonology of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*. 293–316.
- Vértes O. András 1952. *Bevezetés a fonetikába*. Második, bővített kiadás. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola jegyzetei. Budapest.
- Vértes O. András 1958. A hangkapcsolódások osztályozásáról. In: Benkő Loránd (szerk.): *Magyar hangtani dolgozatok*. *Nyelvtudományi Értekezések* 17: 130–3.
- Zsigri Gyula 1994. Lexikális és posztlexikális affrikáció. *Néprajz és Nyelvtudomány*: 129–33.

Zsigri Gyula

² Az *aluljáró*-beli hangtani kötöttségű teljes hasonulás nem azonos az */l/-nek* a felszólító mód *j* jeléhez és az igei személyragok */j/* eleméhez való teljes hasonulásával. A hangtani kötöttségű teljes hasonulás fakultatív, az alaktani kötöttségű pedig kötelező (vö. Siptár 1994: 251–9).

Az *isa* és az ősmagyar kori *VCV fölépítésű mutató névmási rendszer

A nyelvtudomány megállapította, hogy az *ez/az* főnévi mutató névmások uráli eredetűek (névmástő és képző kapcsolatából állnak). Nyelvünkben a *z* nélküli, *e/a* alakú mutató névmások belső keletkezésűek is lehetnek. A *z* névmásképző ősi *-*t*-ből fejlődött. Úgy tartják, hogy az ősmagyar kor elején alakulhatott ki a *VCV fölépítésű mutató névmási **rendszer**.

A magyar nyelv történeti nyelvтанában, a mutató névmásokról szóló részben nem találunk VCV szerkezetű adatokat. Sipos Pál csak ősi mutató névmási tövek és határozóragok kapcsolódásából alakult alakokat mutat be, így a *t*- kezdetűeket: *túl, tova, tott*; *m*- kezdetűeket: *ma, már, majd, most*; pusztá vokálistöveket: *itt, így, ily, ott*. A vokális és *t* kapcsolatából álló osztják *it* 'ez', *idi* 'így', zürj. *ata* 'az' stb. (Sipos 1991: 383). A közölt adatokat én a tárgyhoz szorosabban kötődő példákkal és vélhető kialakulási módjukkal szeretném kiegészíteni.

Azt hiszem, a bevezető rész tudományos megállapításai és a kimutatható rokon nyelvi hasonlóságok, olykor egyezések kellő alapot adhatnak arra, hogy a címben jelzett **rendszer**-be soroljunk többféle (VC)V fölépítésű szerkezetet és V+C+V fölépítésű összetételt, és ezek hangalakját közelebből is rekonstruálni tudjuk.

Ilyen fölépítésűeknek tekintem a mai nyelvben is használatos nyomatékos *ez* $\ddot{e}$ ~ *ez* *i!* *ez* *a!* *az* *a* ~ *oz* *a!* szerkezeteket. (Ezekben a VCV fölépítés C eleme a *z* névmásképző.)

Hasonló a névmástövé határozószóval és a *z* nélküli mutató névmással keletkezett *itt* $\ddot{e}!$ *ott* *a!* szerkezet is.

A *z* nélküli mutató névmási elemek írásban először – szerintem – a HB.-beli *isában* (*y/a*) jelennek meg. (Azt gondolom ugyanis, hogy ebben az *i* a közelre, az *a* a távolra mutató névmás; vö. Gaál 1999: 260, 372).

Az eddigieken kívül a VCV-rendszer további elemekkel is bővíthetett. Így a magánhangzó-ból álló mutató névmási *tő* palatális és veláris változatának a hozzátoldó kapcsolatos *s* 'és' kötőszóval szerkesztett összetételével: *e + s + a* ~ *i + s + a* 'ez és az' (vö. HB.), *ase* ~ *asi* 'az és ez', *asa*, *ese* 'ez és az, ez és ez'. A C elem ezekben a *s* kötőszó. A felsoroltakon kívül természetesen lehetett még többféle nyíltabb-zártabb vokálisú alak is. Mind a VCV fölépítésű kikövetkeztetett változatokban, mind a HB.-ből adatolt *isa* alakokban – alaktani fölépítésükből következően – közelre is, és távolra is irányul a rámutatás. A HB.-ben megőrződött *isa* *z* nélküli mutató elemei ezen kívül még a szövegben közöltek szemmel látható, vagyis nyilvánvaló, 'valóban igaz' voltát is jelzik. Az élőbeszédben tágabb értelemben, minden olyan közlésben lehetett a fenti alakokat használni, amikor két főnévnek vagy mondatnak igaz valóságát akarták kiemelni, hangsúlyozni. – Állításomat megerősíti a HB. *ez, az* ~ 'az' mutató névmásai, valamint az *isa* *z* nélküli *i, a* mutató névmásai között meglevő alakbeli különbözőség. Ebből a megkülönböztető írásmódból a névmásnak egymástól eltérő mondatbeli funkciójára lehet következtetni: arra, hogy *ez ez, az* „csak” mutató szerepű, az *i-e* és *a* viszont nyomatékosabb, rámutató szerepű.

Összefoglalóan tehát, az előadottak alapján arra lehet gondolni, hogy a HB.-beli *isa* **szóösszetétel az ősi rendszernek csupán egyik alakváltozata**. Vagyis úgy hiszem, hogy ha a nyelvemlékes korszakból – valami „csoda” folytán – még előkerülne *isa* szó, az is a HB.-beli *isa* 'ez és az' jelentését viselné, és annak a szerkezeti fölépítését mutatná. Eltérés legfőképpen a közelre vagy távolra mutatástól függően – és annak sorrendje szerint – a vokálisok váltakozó hangalakjában, az író nyelvtárában megfelelően mutatkozna (pl. *asi* 'az és ez').

Ősmagyar kori elődeink még nem ismertek a maihoz hasonló betűírást, így közvetlen bizonyítékaink nem is lehetnek az elmondottak megerősítésére, de a nyelvtudomány ajánlása szerint a rokon nyelvek összehasonlító vizsgálata segítséget nyújthat az ősi **rendszer** rekonstruálásához. E munka eredményeként a különféle szótárakban és a szakirodalomban jelentős nyelvészeti anyag gyűlt össze. A számunkra elsősorban fontos mutató névmásokról Budenz József és Fokos Dávid műveiből mutatok be adatokat. Budenz ugor szótárában alapnyelvi mutató névmásokat ismert:

to, tu, ta 'az'; ti, te stb. 'ez'. Ezeknél a „kezdő dentális lekopása után” *o, u, a*, illetve *i, e* névmások maradtak meg (Budenz 1873–1881). Fokos mutató névmási tövekből és mutató névmásokból alakult összetételekről ír. *Syrjänisches Wörterbuch*-jában (zürjén nyelvű) példaként említi az 'íme itt' jelentésű *ata*, az 'íme ott' jelentésű *ati, asi* összetett szokat. Ezekben az első tag közös: az *a* mutatónévmás-tő. Ezekhez járul második tagként a *ta 'ez, itt', a ti és a si 'ott, ott az'*. Fokos arra is utal, hogy „ugyanaz a három mutató névmás nyomósító szerepben az 'ez' jelentésű zürjén *e* névmástőhöz is járul” (Fokos 1959), tehát *eta, eti, esi* stb. V(CV) képletű összetételek alakulnak. A finnugor nyelvekben gyakori a mutató névmásnak határozószói használata, például *ta 'ez, itt', ti 'ez, ott', ta ti 'ez, itt', tatin 'itt'*. A zürjén *a* megfelelhet a magyar *a* névmással egyeztetett votják *o* névmástőnek: *o-tin 'ott'*.

Budenz és Fokos ide tartozó kutatásaiból kiderül, hogy több finnugor nyelv névmástőjének alakja és jelentése teljesen egyezik a magyarral, sőt az összetétel fölépítési elve, módja is hasonló: mutató névmás + mutató névmás: *a ta = 'a ez', ati, asi = 'a az'* stb., tehát a nyelvrokonságból is kimutatható a (V)CV fölépítés. Nálunk fordított a sorrend, ahogy ezt az *ez e! az a!* stb. névmáspárok mutatják.

SZAKIRODALOM

- Budenz József 1873–1881. *Magyar–Ugor Összehasonlító Szótár*. Az MTA kiad., Budapest.
 Fokos-Fuchs Dávid 1958. Szó- és szólásmagyarazatok. *Az, a. MNy.* 54: 348–9.
 Fokos-Fuchs Dávid 1959. *Syrjänisches Wörterbuch I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Gaál Imre Péter 1999. *yfa*. Szófejtési kísérlet. *Nyr.* 123: 260, 372.
 Sipos Pál 1991. A mutató névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 382–6.

Gaál Imre Péter

Szabó József: Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok. Körös Főiskola, Békéscsaba, 1999. 423 l.

Szabó József, a Szegedi Tudományegyetem professzora a mai magyar nyelvtudománynak, különösen a nyelvjáráskutatásnak és a szociolingvisztikának jelentős személyisége, egyik vezető egyénisége. Nemcsak szaktudományi berkekben, hanem szélesebb szakmai (felső- és közoktatási) körökben is ismertek monográfiái, következetes oktatói-kutatói pályafutásának, tudományos fokozatszerzésének eredményei (l. pl. A mondatszerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykönyi nyelvjárásban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983; A nagykönyi nyelvjárás. Szekszárd, 1986; Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, 1990). Az 1964-ben elkezdett és azóta folyamatos tudományos előadói és publikációs tevékenysége (vö. BDF MNyTK. IV: 107) tanulmányok, szakcikkek szerfőlött gazdag sorozatában is megmutatkozik hazai és határainkon túli viszonylatban egyaránt. Ezekből a folyóiratokban, évkönyvekben, sokszor nehezen elérhető konferencia-kiadványokban, külföldi periodikákban megjelent közleményekből célszerűnek tűnt egy olyan válogatás, amely felsőoktatási segédkönyvvül szolgál a tanárképzés és a kutatói utánpótlás-nevelés számára (l. a kötet előszavát, lapszám szerint: 6–7). E cél érdekében huszonnyolc olyan tanulmányt fog át a gyűjtemény hat fejezetben, amely főként a dialektológia és a szociolingvisztika területéről, de a nyelvtörténet, a néprajz, a mindezzel érintkező (szép)irodalom, az anyanyelvtanítás, a külföldi hungarológia témakörében is ismerteti a szerző kutatási eredményeit, elméleti és gyakorlati kérdésekben egyformán hasznosítható következtetéseit.

Az első, viszonylag terjedelmes fejezet „Néhány elméleti-módszertani kérdés” címmel hét tanulmányt tartalmaz (8–141). Mindenekelőtt a nyelvjárási anyaggyűjtés elmélete és módszere kerül szóba, hangsúlyozva a néprajzi és a nyelvészeti szempontok összeegyeztethetőségét, a hagyományosan kikristályosodott eljárásoknak a mindenkorai célhoz, körülményekhez való igazíthatóságát (8–21). A magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegek (vö. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. MNyTK. 163. Bp., 1982) mondatokra tagolásának módszertani elvei a tartalmi-logikai viszonyok és az akusztikai megjelenítési formák együttes figyelembevételét javasolják (22–31). A köznyelvnek a nagykönyi nyelvjárásra való hatását vizsgálva a szóban forgó helyi nyelvhasználaton belüli mozgás, ennek következtében az alakváltozatok gazdagsága, a köztük levő harc, a régi és az új összecsapása a hangtani, alaktani, mondattani jelenségek és a szókészlet terén egyaránt kimutatható (32–61). Az ő-zés története (eredete és terjedése a magyar nyelvterület bizonyos részein) sokféle indítékkal, külső (településtörténeti, társadalmi stb.) és belső (nyelvrendszertani) motivációval függ össze (62–73). A nyelvjárásszigetek vizsgálatának gondos elméleti, módszertani, tipológiai leírása – mint ahogy a szerző többi kutatása is – alapos szakirodalmi tájékozottságról, segédtudományok alkalmazásáról, következetes elemzésről, logikus, áttekinthető közlésmódról árulkodik, feljogosítva őt arra, hogy eredményeit hasznosításul ne csak saját szakterületének (a dialektológiának), hanem más tudományágaknak (pl. az általános nyelvészetnek, a nyelv- és településtörténetnek stb.-nek) a figyelmébe is ajánlhassa (74–87, 88–130). A regionális köznyelviség mondattani kutatásáról kifejtett gondolatait is a körültekintő mértéktartás jellemzi (131–41).

A tanulmánykötet második, négy cikkből álló tömbje (142–89) a „Nyelvjárás és az iskola” címet viseli. Külön írás foglalkozik a nyelvjárásoknak a felsőfokú, illetőleg a közoktatásban elfoglalt helyével, szerepével, mindegyik esetben erősítendőnek érezve azt, az előbbiben nagyobb órásszámmal, programbővítéssel, az utóbbiban a különféle tanítási formák kiaknázásával, a tanárok számára kutatási lehetőség biztosításával (142–47, 152–69). Minden oktatási szinten és általában is nagyobb gondot kell fordítani a nyelvjárásiaság helyes szemléletére, a leicsinylése elleni küzdelemre, értékként, a szülőföld iránti szeretetnek, a nemzeti identitástudatnak a jeleként való számontartására (148–51). A szemléletformálást kézenfekvően segítheti egy-egy tájszótár. Bálint Sándor Szegedi szótárát újraolvasva fogalmazódott meg Szabó Józsefnek az a véleménye, hogy egy egész szegedi enciklopédia ez a mű. Az ilyen szótárak nemcsak a tudományos kutatásban hasznosíthatók, hanem a közoktatásban a helyi értékek megismertetésében, megbecsültetésében is kamatoztathatók (170–89).

„Nyelvjárás és irodalom” címmel négy tanulmányt fog át a könyv harmadik blokkja (190–243). Az egyikben Duba Gyula és Gál Sándor egy-egy, Zalabai Zsigmond két könyvét falurajzként, helytörténeti műként, néprajzi leírásként is értékeli Szabó József, de elsősorban nyelvi (nyelvjárástani, nyelvtörténeti, névtani) anyagukat vizsgálja, s ezzel a hagyományok, a szülőföld iránti tisztelet magatartásformáját emeli ki legfőbb közös jellemzőjükül (190–207). Külön cikk foglalkozik az előbb elsőként említett szerzők (Duba Gyula, Gál Sándor) műveiben fellelhető tájszómagyarázatokkal, a hontfüzesgyarmati és környéki *fog*, *kert*, *szilvás*, *petrence*, *rend*, *Hátra van még a május!*, *puruttya*, a búcsi *sutyúdurung*, *lévő*, *fickó*, *farsang*, *siska*, *bengéz(és)*, *összesusál* stb. népnyelvi kifejezések értelmezésével, eredetizésével, mindennek tudományos és oktatásbeli felhasználhatóságával (208–23). Annak a könyvnek az ismertetésében, amelyben Zalabai Zsigmond Baróti Szabó Dávid válogatott verseit adja közre, sem tartja mellőzhetőnek Szabó József a korabeli nyelvjárás értékei szóba hozását (224–31). Kulcsár Ferenc Kigyókö c. művét bemutatva a bodrogházi legendáknak, mondáknak a szépirodalmi értékei mellett a néprajzi, nyelvészeti jellemzőire, archaikus tájszavaira (pl. a *járolap*-ra, a *lápku*-ra) is felhívja a figyelmet a recenzió (232–43).

A gyűjteményeskötet következő, negyedik ciklusa (244–314) öt tanulmányt közöl „Szókészleti kérdések, szó- és szólásmagyarázatok” címmel. Az első a nagykovácsi nyelvjárás szókészlet változásáról, az őrződő régi és a bekerülő új elemek szinonimikus viszonyairól, a tájszófajták arányainak módosulásáról szól (244–50). Ezt követően a nyelvjárástani szemantikai vizsgálatokhoz jól hasznosítható tanulmányban foglalkozik a szerző a nagykovácsi nyelvjárás rokon értelmű szavaival, a *csépüll* ~ *masináll*, *disznóól* ~ *hidas* stb. szópárok különféle viszonyait rendszerezve, a nyelvjárások szinonimagazdagságát hangsúlyozva (251–80). A nagykovácsi nyelvjárásnak a *bajuszmarci*, *péntökata* stb. adatokkal illusztrálható, keresztnévi eredetű kifejezéseinek csoportosítása, eredetvizsgálata a dialektus belső szóteremtő erejéről, a nép alkotó fantáziájáról tanúskodik (281–87). A ’szőlőművelő, gyomirtásra használt szerszám’ jelentésű *saraboló*, *horoló*, *karaszoló*, *kaszirva*, *vakaró* és *zsula* lexemák tautonimikus és szinonimikus összefüggéseit, valamint eredetét tanulmányozva népünk nyelvi és kulturális értékeinek további feltárására ösztönöz bennünket a könyv írója (288–97). A nyelvjárás szóhasználatának eddig eléggé szűkös etimológiai kutatási körét bővíti a Nagykovácsiból vett *mosolog*, *mind a ragajja*, *a se kuku*, *sé pizse*, *a fonáméntibe* és a *kérhórafog* kifejezések magyarázatával (298–314).

Az ötödik fejezetbe „Küzdelem anyanyelvünkért” címmel három szakcikket sorolt be a szerző. A pozsonyi vendégtanárként szerzett tapasztalatait osztja meg az olvasóval bennük. Szól azokról az eredményekről és nehézségekről, amelyek a szlovákiai magyar kisebbségnek az anyanyelvért vívott küzdelmét jellemzik (315–22). Bemutatja az úgynevezett „tábla- és névháború”-nak az 1990–1994 közötti sajtódokumentumaiból összeállított könyvet, valamint az 1946–1948. évi deportálásról és kitelepítésről szóló visszaemlékezések gyűjteményét, Zalabai Zsigmondnak e két újabb, a magyar nemzetiség szolgálatára szerkesztett művét (323–37). Tanulságos írásban dolgoz-

za fel annak a pozsonyi egyetemi hallgatók körében végzett kérdőíves felmérésnek az anyagát, amely a leendő kisebbségi magyartanárok magyarságtudatának emberségéről, anyanyelvének összekötő erejéről, féltéséről, nemzetiségi létének további jellemzőiről nyújt a jövőre nézve is biztató áttekintést (338–57).

A záró ciklus (358–423) négy dolgozatának tematikáját a „Kitekintés a külföldi dialektológia néhány kérdésére” cím jelzi. A szerző külföldi tanulmányútjai alapján gondos leírást olvashatunk itt a német nyelv- és nyelvjárásszigetek típusairól, kutatásának tapasztalatairól (358–88), a német nyelvjárásban gazdag hagyományairól, jó néhány mai munkálatáról, például a Pfalzi szótár-ról (401–23), a finnországi nyelvjáráskutatás történetéről, eredményeiről, híres hangarchívumáról (389–93), a luxemburgi dialektológiáról és többnyelvűségi problematikáról (394–99, 400–10). Ez az áttekintés amellett, hogy benne Szabó József megosztja velünk számos, külföldön szerzett szakmai tapasztalatát, az itthoni és külhoni nyelvjáráskutatóknak szemléletbeli közelségére, különféle irányzatoktól meg nem bontott barátságára is fölhívja a figyelmet.

Összességében nézve lényegre törők, puritánok, ennek ellenére vagy éppen ezért élvezetes stílusúak Szabó József írásai. A több megjelenési helyről való származásuk miatt vannak ugyan bizonyos átfedések, de egyúttal nyomatékosító erejük is ezek. A szerző szakmai tudása, népének szeretete, a nyelvjárások példamutató tisztelete hatja át mindegyik tanulmányát. A Körös Főiskola, ahol óraadóként oktatott Szabó József, készséggel segített e válogatott szakkikkek kötetbe való rendezésében. A szerzővel együtt köszönet illeti érte.

Noha híve vagyok annak, hogy a recenzió – általában véve, műfaji sajátosságaiból fakadóan – igyekezzen megmaradni tárgyilagosságnak, jelenlegi könyvismertetésem végén mégis hadd hozzak szóba néhány személyes vonatkozást. Megengedhetőnek érzem ezt főleg arra hivatkozva, hogy Szabó József könyvének, amelyet tőlünk független okok miatt csak most, nem közvetlenül a megjelenése után volt módunkban ismertetni, mára jócskán gazdagodtak körülményei.

Szabó József tanár úrral azóta ismerjük egymást személyesen, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjában tartott előadását (vö. MNy. XXI: 45–65) tudományos továbbképzéses ösztöndíjasként meghallgathattam. Későbbi nagyobb tudományos szereplésin is jelen lehettem, sokat tanulhattam belőlük, mint ahogy a magam próbálkozásait figyelemmel kísérő tanácsaiból is. A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja és a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke 2000 novemberében tartott ünnepi ülésén köszöntötte Szabó József egyetemi tanár urat 60. születésnapja alkalmából. Minderre utalva is illőnek érzem, hogy gratuláljak és további sok sikert kívánjak neki.

Molnár Zoltán Miklós

Szikszainé Nagy Irma: Szövegértés – szövegelemzés – szövegalkotás. Szövegtani gyakorlatok. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 375 lap.

A szövegtani szakirodalom újabb kötetét üdvözölhetjük: két évvel a Leíró magyar szövegtan (a továbbiakban röviden: Szövegtan) megjelenése után Szikszainé Nagy Irma elkészítette a hozzá kapcsolódó gyakorlókönyvet is. Ismét nagyszabású, ám más jellegű munkáról van szó, mint a szintézisnek tekinthető tankönyvben (az utóbbi recenzióját l. Rozgonyiné Molnár Emmától Nyr. 2000: 526–9). Bár a Szövegtan elméleti meghatározottsága ellenére sem nélkülözi a rendkívül gazdag példaanyagot, a gyakorlókönyv – hozzá képest – teljes egészében újat tud nyújtani mindazoknak, akik igazán elmélyülnek ebben a stúdiumban.

Amint azt az Előszóból – pontosabban az Előszó helyett használati utasítás című bevezetőből – megtudhatjuk, a kötetnek kettős célja van: egyrészt elmélyíteni a szövegtani elemzés képes-

ségét, másrészt kreatív feladatokkal hozzájárulni a szövegalkotó képesség fejlesztéséhez. Ennek teljesüléséhez minden lehetőség adva van a több mint 700 gyakorlattal.

A kötet pontosan követi a Szövegktan fejezeteit, tagolása tehát a következő: 1. Szövegktan – 2. A szöveg – 3. Textualitás – 4. A szöveg akusztikuma – 5. A szöveg írott formája – 6. Multimedialis szövegek – 7. Szöveggrammatika – 8. Szövegszemantika – 9. Szövegpragmatika – 10. A szöveg szerkezete – 11. Szövegtipológia – 12. A szöveg stílusa – 13. Szövegek közötti összefüggés – 14. Szövegalkotás – 15. Szövegbefogadás – 16. Textológiai szempontú szövegelemzés.

Az alkalmazott gyakorlatok a legegyszerűbbtől – mint amilyen például a kérdésre adandó válasz, kiegészítés, fogalommeghatározás (főleg textológiai szakkifejezéseké) – a bővebb kifejtést, érvelést, indoklást kívánó, önálló véleményalkotásra serkentő feladatokig váltakoznak. Különösen az utóbbiak meghatározóak: az egyes részterületek vizsgálatából kiindulva a kérdéssorok mindig mélyebb összefüggések felismerésére vezetnek rá. A gyakorlatok, feladatok több helyütt – áttételesen – ismeretbővítő magyarázatokkal kapcsolódnak össze: a példaszövegek között akadnak nyelvészeti tanulmányok, szakkikkek rövidebb-hosszabb részletei, illetőleg szócikkek különböző szótárakból. De a címnek megfelelően is osztályozhatjuk a feladatokat: egyaránt szerepet kap a szövegmegértés, az elemzés és a szövegalkotás.

Ami a gyakorlatokhoz felhasznált szövegfajtákat illeti, itt is rendkívüli változatossággal találkozunk. A megszokott és az oktatómunkában már korábban sokat elemzett szépirodalmi, publicisztikai, tudományos, esszé-, ismeretterjesztő szövegeken, ünnepi beszédeken kívül termékleírás, akciószlogen, orvosi zárójelentés, gyógyszerismertető, recept, nyelvészeti és jogi szakszöveg, lexikonszócikk, reklám, abszurd humor és sok egyéb szövegfajta szerepel példaként. Arányát tekintve továbbra is jelentős a szépirodalmi anyag, melynek döntő többsége XX. századi, s ezen belül is figyelemre méltó az utóbbi 50 év alkotásaiból vett idézetek száma (csak néhány a szerzők sorából: Esterházy Péter, Faludy György, Garaczi László, Határ Győző, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kányádi Sándor, Nádas Péter, Parti Nagy Lajos, Pilinszky János, Spiró György, Szentkuthy Miklós, Tandori Dezső, Weöres Sándor). Ez pedig azt jelenti, hogy az elemzések mind tartalmilag, mind nyelvileg közel állnak a könyv használóihoz, a mai fiatalokhoz. Szintén ezt az időszerűséget jelzi az utóbbi másfél évtized közéleti, politikai szövegeinek szép számú alkalmazása: politikai demonstráción elhangzott szónoklat, tüntetésre való felhívás, a köztársasági elnök újraválasztásának szövege stb. A politikai-közéleti, valamint a reklámyelvű példák elemzésével megközelíthetjük rejtett üzenetüket, s ennek felfejtése segíti a befogadást és a megértést. Amint a szerző az Előszóban elárulja, a példaszövegek kiválasztása nagy gondot jelentett: nem kívánt kizárólag szépirodalmi alkotásokat idézni, viszont a mindennapi szövegek sokszor nyelvhelyességi, stílusi hibákat tartalmaznak. Az itteni idézetek sem mentesek az ilyenektől, ezért kritikával kell fogadni őket. Ez pedig a szövegteni feladatokon túl más jellegű – nyelvtani-nyelvhasználati – kérdések megtárgyalására is lehetőséget ad, a természetes szövegek vizsgálatával ugyanakkor megvalósul a funkcionalitás pedagógiai elve. A műfaji sokszínűséghez hasonlóan változatos a példaszövegek terjedelme: egy-két szavas kiírásoktól a három-négy oldalas (ezer-ezeröttszáz szavas) szövegekig terjed (az utóbbira példa Nagy Lajos A farkas és a bárány c. elbeszélése, illetőleg Pilinszky János A mű születése c. előadása).

Örvendetes, hogy minden fejezethez találunk megfelelő számú és valóban igényes feladatot. Különösen hasznosak azok a részek, amelyek feldolgozása a tankönyvekben és a tantárgypedagógiákban mindeddig hiányos volt vagy nem is létezett: ilyen a multimedialis szövegek elemzése, valamint az intertextualitás és a szövegtipológia témaköre. A komplex elemzési képesség fejlesztéséhez járul hozzá a szövegstilisztika feladatcsokra, valamint a szintetizáló jellegű 14–16. fejezet (Szövegalkotás, Szövegbefogadás, Textológiai szempontú szövegelemzés). Az önálló felhasználást és az egyéni tanulást teszi lehetővé az utóbbi fejezet gyakorlatainak logikus, átgondolt egymásra épülése.

Külön bibliográfia – bár hasznos lenne – nem kapcsolódik a gyakorlókönyvhöz, egyrészt nyilvánvalóan a Szövegktan igen részletes irodalomjegyzéke ide is érthető, másrészt jó néhány

feladatban, kérdésben szerepelnek az odaillő vagy a megoldáshoz felhasználható könyvek, tanulmányok adatai, hivatkozásai. A könyv végén megoldási útmutatót találunk, de csak néhány feladathoz kapunk segítséget, főként azokhoz, amelyek valamely szépirodalmi mű eredeti szövegének helyreállítását célozzák.

A gyakorlókönyv nemcsak textológiai szempontból, hanem tantárgy-pedagógiaiilag is hasznosítható. Megtermékenyítőleg hathat további szövegközpontú gyakorlatsorok tervezéséhez, a kreatív-produktív feladattípus alkalmazásával tovább népszerűsíti ezt az igen eredményes, de még nem elég közkeletű eljárást. A korábbi szövegtani, illetve szövegközpontú(nak mondott) oktatásban bizonyos egysíkúság volt a jellemző, ami az újabb tankönyveknek, programoknak köszönhetően nagyban oldódott. Szikszainé Nagy Irma gyakorlókönyvének ötleteit felhasználva még tovább színesedhet ennek a területnek az iskolai feldolgozása.

Zimányi Árpád

A helyesírás-tanulás motivációja

Beszámoló a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny
2001. évi Kárpát-medencei döntőjéről

1. Miért tanulják a diákok a helyesírást?

Sokféle választ kaphatunk erre a kérdésre. Talán az iskola szorításának hatására vagy egy rokonszenves **magyartanár** kedvéért, esetleg **szülői** ráhatásra, de akadnak olyan diákok is, akiket **saját meggyőződésük** ösztönöz helyesírás-tanulásra. Érzik, tudják, belátják, hogy a helyesírástudásra szükségük van és szükségük lesz egész életükben. A magyar helyesírás szabályainak ismerete határozottságot, biztonságot ad, segít a magán-, a hivatalos, a köz- és a tudományos életben: önéletrajzok, pályázatok, hirdetések, üzenetek, cikkek, tanulmányok, iskolai dolgozatok, személynéves és hivatalos levelek megfogalmazásában, a szövegszerkesztő okos használatában.

És vannak olyan diákok is, akik kedvelik a **versenyeket**, akik mindent megtesznek azért, hogy a velük egykorú diákok közül kitűnjenek valamiben. Sok magyarországi és határon túli magyar diákot évről évre az lelkesít, hogy sikert érhetnek el egy helyesírási versenyben, eljuthatnak a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjére.

2. Hogyan segíthetjük a diákok helyesírás-tanulását, a versenyre való felkészülésüket?

Elsősorban folyamatos **biztatással**, **egyenre szabott fejlesztéssel**. Lelkesíti a diákokat, ha figyelemmel követjük, dicsérjük fejlődésüket. Tanuláskereső az is, ha azt a meggyőződést erősítjük bennük, hogy nemcsak érdemes és szükséges, hanem lehetséges is megtanulni a helyesírási szabályokat. Ha tudják, hogy a helyesírási **szabályok** nem évről évre változnak, hanem évtizedekig is **állandóak**, változatlanok maradnak. Ha az órán minden alkalommal a **magyar helyesírás** rendszerének a **logikáját**, a szabályok közötti összefüggéseket hangsúlyozzuk. A rendszert bemutató, a szabályok közötti kapcsolatokat feltáró tanítási módszer biztos sikert ígér a külön- és az egybeírás témakörében, a kezdőbetű használatának a tanításában. A csekély számú kivételes esettel pedig csak a gyakorlás végén érdemes foglalkozni. Szívesebben vesznek részt a munkában a diákok, ha **változatos**, gondolkodtató, humoros és játékos helyesírási **gyakorlatokat** tervezünk számukra, és nem a tollbamondást tekintjük az egyetlen helyesírási feladattípusnak. Helyesírási igényességre, gondosabb írásbeli munkára sarkallja a diákokat, ha hisznek abban, hogy helyesírási problémájukra megoldást találnak a helyesírási szabályzatban vagy a helyesírási szótárban, és képesek ezeket a helyesírási **kézikönyveket** önállóan is **használni**. Kedvet ad a helyesírással való foglalkozáshoz, ha részletesen ismerik a diákok a **tanár elvárásait**, a helyesírás értékelésének az alapelveit, módjait, ha mindig következetesen és igazságosan osztályozzuk a diákok helyesírási teljesítményét. Gyümölcsöző az is, ha a **diákok** irodalom- és magyar nyelvi **füzetét** – sőt más órákon írt dolgozatait, feladatmegoldásait, házi feladatait is – rendszeresen **javítjuk**, és a hibák javítását ellenőrizzük. A diákok önismeretét fejleszti, ha saját hibáikat kijavítva feljegyzik a **Nehéz szavak szótára** című füzetbe, és ezt a füzetet kisiskoláskortól egészen az érettségiig vezetik. Ebből a füzetből azután padtársuk, tanárjuk, szüleik diktálhatnak nekik gyakorlásként.

Versenyhelyzet teremtése is tanulásra buzdítja a diákokat. Ha a gyengébb képességű tanulók számára is szervezünk játékos helyesírási vetélkedőket, helyesírási pályázatokat, és minden résztvevőt megjutalmazunk. A legjobbakkal pedig külön foglalkozunk, számukra megfelelő szintű, gondolkodtató feladatsorokat állítunk össze, és segítjük őket abban, hogy szorgalmukat és tehetségüket az iskolán kívüli helyesírási versenyeken is kamatoztathassák. Ilyen iskolán kívüli erőpróba, tudásfelmérésre adnak lehetőséget a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny iskolai, területi, kerületi, fővárosi és megyei fordulói, valamint az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén évről évre megrendezésre kerülő Kárpát-medencei döntő.

3. Kik vettek részt a 2001. évi budapesti döntőn?

Meghívtuk a döntőre **minden megyének** a legjobb 5., 6., 7. és 8. évfolyamos diákját, **Budapestről** a fővárosi verseny első három-három helyezettjét. Eljöttek a budapesti versenyre a felvidéki, a kárpátaljai, az erdélyi, a vajdasági és a muraközi legjobb helyesíró diákok is, összesen **34 határon túli** magyar tanuló. A hagyományoknak megfelelően vendégül láttuk a felkészítő tanárokat is.

A vendékek közül elsőként **Pokorni Zoltán** miniszter urat emlitem, aki nagy örömeinkre azaz is megtisztelte versenyünket, hogy személyesen vett részt a 2001. évi Kárpát-medencei döntőn.

De jelen volt természetesen a **zsűri** két társelnöke, Fábíán Pál professzor úr és Grétsy László tanár úr is. Személyes jelenlétükkel, munkájukkal emelték a verseny szakmai színvonalát a zsűri további tagjai is: Ádám Zita, a Szlovákiai Magyar pedagógusok Szövetségének az elnöke, Benkes Zsuzsa főiskolai tanár, Balázs Géza egyetemi docens, Fercsik Erzsébet főiskolai docens, Kerner Anna országos tantárgyi referens, Keszler Borbála tanszékvezető egyetemi tanár, Nagy L. János főiskolai tanár, Papné Veres Ildikó megyei szaktanácsadó, valamint Völgyiné Reich Márta vezetőtanár. A zsűri titkára, a verseny felelős szervezője, valamint a verseny egyes fordulóin alkalmazott feladatlapok és tollbamondásszövegek összeállítója Antalné Szabó Ágnes volt.

A versenyen **előadóként** részt vett Szathmári István professzor úr is. Az ELTE vezetőségét pedig Nyomárkay István professzor úr képviselte.

4. Mi volt a programja a 2001. évi döntőnek?

A határon túli diákok és a kísérő tanárok már május 25-én délután megérkeztek szálláshelyükre, a Hotel Góliádba, itt meleg vacsorával vártuk őket.

Május 26-án, szombaton a döntő programja a hagyományoknak megfelelően 10.30 órakor kezdődött az Eötvös Loránd Tudományegyetem Piarista közli épületében, a tanácsteremben. A verseny egyben épületbúcsúztató is volt, hiszen a következő évtől a döntőt már új helyszínen szervezzük. Elsőként Keszler Borbála tanszékvezető egyetemi tanár köszöntötte a házigazdák nevében a jelenlévőket, majd Pokorni Zoltán miniszter úr köszöntőbeszéde hangzott el. Az egyetem nevében Nyomárkay István professzor úr is üdvözölte a versenyzőket és a vendégeket.

Ezután a felkészítő tanárok a tanácsteremben szakmai előadásokat hallgattak. Grétsy László az anyanyelvi környezetvédelemről, Szathmári István a magyar helyesírás történetének a tanulságairól, Fábíán Pál pedig az iskolai helyesírási szótárakról beszélt. Ezalatt a diákok évfolyamonként más-más teremben helyesírási feladatlapot töltöttek ki, és tollbamondást írtak. A programok szünetében több teremben folyamatosan vendégül láttuk a jelenlévőket üdítővel és süteménnyel. A hivatalos fogadás a verseny után kezdődött a diákok és a tanárok részvételével. Közben majd negyven egyetemi oktató és egyetemi hallgató folyamatosan javította a már elkészült tollbamondásokat, később pedig a feladatlapokat. A verseny után a várakozás izgalmát újabb szakmai progra-

mokkal és a diákoknak szervezett anyanyelvi játékokkal csillapítottuk. A jelenlévő tanároknak Antalné Szabó Ágnes a helyesírás-tanítás módszertanáról beszélt, majd bemutatta a 2001. évi döntő anyagát. A diákok pedig az anyanyelvi játékokban ügyes hallgatók irányításával sok-sok csokival gazdagodtak.

Az ünnepélyes eredményhirdetés a gondos javítás befejeztével 16 órakor kezdődött, így mindenki elérte a koraesti hazafelé tartó vonatot és autóbust. A határon túli diákok és tanárok finom vacsorával zárták a napot, és másnap utaztak haza Magyarországról.

5. Kik voltak a legeredményesebbek a 2001. évi Kárpát-medencei döntőn?

Terjedelmi korlátok miatt csak az első három-három helyezett tanuló, valamint felkészítő tanáruk nevét, iskolájukat közöljük évfolyamonként.

5. osztály:

- I. *Czapári Dorottya* (Vasvári Általános Iskola, Székesfehérvár – Fejér megye; tanára: Pasztner Frigyesné): 99 pont
- II. *Csáfordi Zolt* (Sárvári Gárdonyi Géza Általános Iskola, Sárvár – Vas megye; tanára: Némethné Horváth Andrea): 97 pont
- III. *Druga Klaudia* (Eötvös József Téri Általános Iskola, Orosháza – Békés megye; tanára: Fésűné Bálint Gizella): 96 pont

6. osztály:

- I. *Sárvári Kinga Fanni* (Dienes Valéria Általános Iskola, Szekszárd – Tolna megye; tanára: Klézli Mária): 99 pont
- II. *Szabó Dániel* (Kodolányi Általános Iskola, Pécsvárad – Baranya megye; tanára: Kis Bocz Jánosné): 97 pont
- III. *Krizsán Andrea* (Széchenyi István Általános Iskola, Újkígyós – Békés megye; tanára: Csiernik Pálné): 96 pont

7. osztály:

- I. *Fábián Ágnes* (József Attila Általános Iskola, Berettyóújfalú – Hajdú-Bihar megye; tanára: Strazsanecz Jánosné): 99 pont
- II. *Kiss Virág* (Általános Iskola, Balatonkeresztúr – Somogy megye; tanára: Bárdos Jánosné): 98 pont
- III. *Erdélyi Viktor* (Radnóti Miklós Gimnázium, Dunakeszi – Pest megye; tanára: Bereczné Csillag Mária): 98 pont

8. osztály:

- I. *Jakab Zsuzsanna* (Kodály Zoltán Általános Iskola, Tatabánya – Komárom-Esztergom megye; tanára: Lusztigné Várfői Nóra): 99 pont
- II. *Holló Ágnes* (Arany János Általános Iskola, Létavértes – Hajdú-Bihar megye; tanára: Kézi Csilla): 95 pont
- III. *Szabó Réka* (Kőrösi Csoma Sándor Általános Iskola, XVII. kerület – Budapest; tanára: Jakab Józsefné): 95 pont

Bár a határon túli diákok együtt versenyeztek a magyarországi diákokkal, és többen közülük kiváló eredménnyel helyezést is értek, külön is megjutalmaztuk őket.

A határon túli versenyzők eredményei:

- I. *Domonkos Andor* (Gymnázium s vjm, Dunajská Streda – Szlovákia; tanára: Simon Beáta): 95,5 pont
- II. *Szilágyi István* (Bethlen Gábor Általános Iskola, Székelyudvarhely – Románia; tanára: Hajdú Ella): 95 pont
- III. *Grotter Edina* (Gymnázium Selyeho s vjm, Komárno – Szlovákia; tanára: Krustyán Ilona): 94 pont

Évről évre a különböző megyékből érkező diákok teljesítményét is összehasonlítjuk.

A megyék közötti verseny eredménye:

1. Hajdú-Bihar megye (95,6 pont)
2. Fejér megye (94,6 pont)
3. Békés megye (94,5 pont)

A határon túli csapatok eredménye:

1. Szlovákia (87,1 pont)
2. Románia (84,0 pont)
3. Ukrajna (67,4 pont)

A 2001. évi verseny volt a negyedik döntő, ezért külön jutalmaztuk azokat a felkészítő tanárokat, akik már negyedik alkalommal jutottak el diájukkal a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjére.

Arany okleveles tanárok:

Hégely Györgyné (Balassi Bálint Gimnázium, Balassagyarmat)
Kertész Józsefné (Madách Imre Általános Iskola, Szeged)
Nagyné Molnár Sarolta (Széchenyi István Általános Iskola, Siófok)
Szabó Edit (II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola, Székesfehérvár)

A teljes eredménylista az interneten olvasható: <http://mnyfi.elte.hu/maimagyar/simonyi/>

A versenyen a diákok átlagosan 90 pontot értek el a maximálisan megszerezhető 100 pontból. Ez az eredmény is bizonyítja tudásukat, szorgalmukat és a felkészítő tanárok kiemelkedő munkáját. Az eredmények ismeretében bátran állíthatjuk, hogy nem volt vesztese ennek a versenynek, a helyezéseket csak árnyalatnyi különbségek döntötték el, minden diák és minden tanár győztesnek érezhette magát, ha eljutott a Kárpát-medencei döntőre.

6. Kik támogatták a 2001. évi helyesírási versenyt?

A helyesírási verseny kiemelt támogatója 2001-ben az **Oktatási Minisztérium** volt. Támogatásából szállást és teljes ellátást biztosítottunk 34 határon túli diák és 11 határon túlról érkezett magyartanár számára, valamint megvendégeltünk 88 magyarországi diákot és majd száz kísérő tanárt, illetve számos meghívott vendéget. A minisztériumi támogatásnak köszönhetően az első három helyezett minden évfolyamon nemcsak könyveket, hanem könyvtulványokat is kapott.

De hálával tartozunk azoknak a **támogatóinknak** is, akik könyvekkel és falitablókkal segítették a gyermekek jutalmazását, nagylelkű adományaikkal lehetővé tették, hogy egyetlen gyermek és egyetlen felkészítő tanár sem ment haza könyvjutalom nélkül. Más szponzorok sütemény- és italajándékokkal emelték a vendégeknek szervezett fogadás színvonalát. Íme a 2001. évi döntő tá-

mogatóinak névsora: *Akadémiai Kiadó, Anyanyelvápolók Szövetsége, Balassi Kiadó, Chio Kft., Coca-Cola, ELTE HÖK, Enciklopédia Kiadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Jégbüfé, Helikon Kiadó, Korona Kiadó, Krónika Nova Kiadó, a Magyar Nyelvőr szerkesztősége, a Magyar Nyelv szerkesztősége, MTA Magyar Nyelvi Bizottság, Műszaki Könyvkiadó, Nemzeti Tankönyvkiadó, Nyelvtudományi Társaság, Oktatási Minisztérium, Pauz Kiadó, Pedellus Kiadó, Raabe Kiadó, Reader's Digest Kiadó, Stiefel Kiadó, Szamos Marcipán, Tinta Kiadó, Traubi Hungaria, Trezor Kiadó.*

Köszönjük a megyei **pedagógiai intézetek** versenyfelelőseinek, magyar szakos szaktanácsadóinak és a különféle fordulónak helyet adó iskolák magyartanárainak áldozatos munkájukat, mellyel nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a döntőt kiválóan megszervezett válogatóversenyek előzzék meg.

Hálával gondolunk azokra a **határon túli szervezőkre** is, akik segítettek abban, hogy diákjaik eljussanak a magyarországi döntőre. Külön köszönetet mondunk: Ádám Zitának, Nagy Margitnak, Muhi Gabriellának, Kádár Editnek, Péntek János tanár úrnak, Rezes Katalin és Gál Józsefné tanárnőknek, valamint Piszjak Máriának.

Köszönettel tartozunk azoknak a főiskolai és egyetemi **kollégáknak**, a Mai Magyar Nyelvi Tanszék dolgozóinak, a lelkes egyetemi **hallgatóknak** is, akik mindent megtettek azért, hogy a 2001. évi Kárpát-medencei döntőn mindenki jól érezze magát, hogy a verseny és a javítás, majd az ünnepélyes díjkiosztás zökkenőmentesen folyjék.

Köszönjük a segítségüket és támogatásukat, és számítunk rájuk 2002-ben is.

7. Hogyan folytatódik a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny?

A döntő után, júniusban kaptuk meg az Oktatási Minisztériumnak azt a levelét, melyben tájékoztatnak bennünket arról, hogy bár a 2001. évinél szerényebb mértékben, de 2002-ben is számíthatunk anyagi támogatásukra. Így biztosítva van, hogy a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 2002-ben is folytatódjék, és a következő esztendőben már a bevezetésre kerülő magyar nyelvi kerettanterv követelményei alapján újabb fordulokat, válogatóversenyeket hirdethessünk. A versenyre való felkészüléshez továbbra is közzétesszük a korábbi fordulók anyagát az interneten. 2001-ben pedig egy újabb eszköz gazdagítja a helyesírás-gyakorlókat és a versenyre készülőköt: a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában könyvalakban is megjelenik a 2000–2001. évi területi, megyei és országos versenyek anyaga.

Tehát 2002 májusának utolsó szombatján ismét meghívjuk a megyék és a főváros legjobb helyesíró diákjait, valamint a határon túli magyarlakta területek válogatóversenyeinek győzteseit. Mindent megteszünk azért, hogy a versenyt 2003-ban, 2004-ben és az azt követő esztendőben is megszervezzük, megszervezhessük.

8. Szükség van-e a Simonyi Zsigmond helyesírási versenyre?

Még a 2001. évi Kárpát-medencei döntő előtt tettük fel ezt a kérdést több száz magyartárnak. Kértük, hogy indokolják meg a véleményüket, akár igennel, akár nemmel voksolnak. A megkérdezett tanárok kivétel nélkül igennel válaszoltak a helyesírási verseny jövőjét firtató kérdésre. Indoklásukban különféle okokat és különböző célokat neveztek meg. A pontos címmel és teljes névvel ellátott véleményekből idézünk néhány gondolatot:

„Hiánypótló verseny, nem véletlen a tanulók óriási jelentkezése, a tanárok érdeklődése.” (Bogyoszló)

„A verseny szellemisége rangot ad az anyanyelvi nevelésnek. A megmérettetés lehetősége motiváló tényező, hajtóerő.” (Kincsesbánya)

„A magyar nyelv ügye közügy. Büszkének kellene lennünk diákjainkra, akik tesznek is valamit azért, hogy anyanyelvünket, nemzetünk nyelvét ápolják. Mi más lenne fontosabb, mint ennek óvása? Ezt is szolgálja ez a verseny. (Budapest)

„Nagyon sok olyan tantárgyi versenyt szerveznek a piacgazdaság térhódítása óta, amelyek szakmaisága megkérdőjelezhető. Ezek fő célja többnyire a nyereség. Ez a helyesírási verseny bárki számára elérhető, szakmaisága minden szempontból megfelel a helyesnek tartott szemléletnek és az elvárható követelményeknek.” (Tiszavasvári)

„A legrangosabb verseny sokunk szerint az Önöké.” (Mezőtúr)

„Közvetített módszertani továbbképzésként is szolgálnak azok a kiadványok, melyeket az országos döntő lezajlása után kézhez kapunk.” (Budapest)

„A verseny számunkra ünnep: a magyar nyelv ünnepe. A tanárok számára megerősítés, jó úton haladnak, esetleg visszajelzés, hogyan javíthatják munkájukat.” (Dég)

„Igényességre készíti a tanárt is, a diákot is. Iskolánk háziversenyei közül a legnépszerűbb versenyünk.

Szeretjük, mert nem szubjektív.

Szeretjük, mert lehetőségünk van megmérni magunkat és továbbjutni a területi, a megyei, az országos fordulókra. Fegyelmezettségre, koncentrálásra, önuralomra, műveltségre és alázatra is nevel: tiszteletadásra.

Szeretjük, mert a helyesírás anyanyelvünk része, mert a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny anyanyelvünk szeretetét növelő verseny.” (Battonya)

Antalné Szabó Ágnes

A retorika reneszánsza

2000 novemberében az ELTE Tanárképző Főiskolai Karának Magyar Nyelvtudományi Tan-széke immár másodszor rendezte meg az országos Kossuth-szónokversenyt nappali tagozatos pedagógusjelöltek és joghallgatók számára. (Az „országos” elnevezés szűken jelöli meg a résztvevők mezőnyét, hiszen a határokon túlról is érkeztek versenyzők.)

Melyek azok a célok, amelyek találkozásából a rendezvény ötlete megfogant, majd a szónokverseny megszületett?

Közéleti: A társadalmi demokrácia megerősödése és kiszélesülése szükségessé tette a közformáló nyilvános beszéd megújulását.

Szakmai: A pedagógusjelöltek és a joghallgatók életében a hivatásra való felkészülés mindennapi kenyeré a klasszikus és korszerű retorika elmélete és gyakorlata.

Nyelvi: Az alkotó anyanyelvi műveltség megszerzését szolgálja a szónokverseny azáltal, hogy szinte minden nyelvhasználati terület ismeretét igényli a felkészülés, majd az előadás.

Mivel az arisztotelészi felfogás szerint a retorika nemcsak művészet, hanem tudomány és mesterség is, az ifjú szónokok nevelésének nem a verseny az egyetlen terepe. Megelőzi ezt a retorikai konferencia, amely témakövetésében végigkíséri a beszéd megalkotásának folyamatát. Átfogó a címe: *A retorika a társadalomban – a társadalom a retorikában.* (1999-ben a retorika történetéről és mai helyzetéről szóltak az előadók; 2000-ben a szónoki beszéd szerkezetéről és a beszédfajtákról esett szó; a következő évek témái: az érvelés, a beszéd kidolgozása, memorizálása és előadása.)

A rendezvény valamennyi résztvevőjét – egyéb elfoglaltsága miatt – levélben köszöntötte Pokorni Zoltán oktatási miniszter. Íme, két gondolata: *„Örömmel tapasztalom, hogy a verseny hagyománnyá válik, s mind szélesebb kör számára nyílik meg, mert egy olyan képesség fontosságára irányítja a figyelmet, amelynek fejlesztését sok évtizeden át elhanyagolta oktatásunk.” (...)*

„Közügyekkel foglalkozó emberként tudom, milyen küzdelmes út meghaladni korábbi önmagunkat, hogy mondandónkat fel tudjuk építeni, képessé váljunk gondolataink pontos és helyes megfogalmazására, hogy szavaink meggyőző erővel bírjanak, s beszédtechnikai tudásunk mindezeket alátámassza.”

*

Két próbatétel – két forduló – várt az ifjú rétorokra. Az egységes, úgynevezett kötelező témát már a verseny meghirdetésekor, 2000 májusában közzétettük. „*Ment-e | A könyvek által a világ elébb?*” – kérdésre kellett „szónoki választ” adni öt-hat percben. Attól lehetett tartani, hogy a Vörösmarty-vers gondolati-érzelmi hatóköréből nehezen tudnak majd kitörni a pódiumra lépők. Ám okosan, bátran, eredetien – fiatalosan! – szó(noko)ltak a kultúra mai helyzetéről, várható szerepéről. Szép szellemi ív feszült a múlt, a jelen és a jövő fölött. Mivel életkoruknak megfelelően beszéltek – tartalmilag és nyelviileg egyaránt –, s mivel eltérő, sokszínű egyéniségek, változatos és érdekes, sőt tanulságos szónoklatokat hallottunk.

Másnap más jellegű feladatot kaptak. A rögtönzés friss szellemi-nyelvi-előadói talpraesettséget igényelt. S ezt meg is kapta a hallgatóság... Három csoportba sorolta a zsűri a versenyzőket, akiknek két téma egyikét kellett választaniuk, s egyenként a terembe lépve három perc alatt előadniuk. (A 3x2 téma ez volt: *Pertuban a világgal, Mobilmármoros magyarok | Beszéljünk „fiatalul”!*, *Bevásároltunk a bevásárlóközpontokkal... | Hogy szól(jon) hozzánk a rádió?, Dáridó az egész világ!*) Fiatalságuk, gondolati és nyelvi leleményességük, humoruk (!) olykor az előző napi produkciónál is elevenebben szólalt meg.

*

A 2000. évi Kossuth-szónokverseny végeredménye:

- I. *Földesi Norbert* (Comenius Tanítóképző Főiskola, Sárospatak)
- II. *Boros Emőke* (Kolozsvári Egyetem, BTK)
- III. *Lokodi Zsolt* (Bod Péter Tanítóképző, Kézdivásárhely) és
- IV. *Szűcs Gellért József* (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár)

A legjobb teológusjelölt:

Maricza Andrea (Evangélikus Hittudományi Egyetem)

A legjobb tanárjelölt:

Szőnyi László Gyula (Károli Gáspár Református Egyetem)

A legjobb joghallgató:

Ésik Sándor László (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar)

A legjobb szabad kategória:

Srancsik Tamás (Balassagyarmat)

A zsűri különdíjasai:

Szabó Etelka (Debreceni Egyetem, BTK) és

Lakatos Mária (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

*

2001 őszén a konferencia előadói az érvelés tudományáról és technikájáról szólnak. Új ötlet: az előző évi győztes beszéd bemutatása és komplex elemzése, – s minden év első helyezettje részt vesz majd egy alkalommal a zsűri munkájában. Egyébként a konferencia teljes anyagát, a legjobb beszédeket és ezek elemzését ismét kötetbe szerkeszti a tanszék.

Grétsy László – a zsűri elnöke – arról is szólt értékelő zárszavában, hogy egységesíteni kellene a népszerűsödő-terjedő „szónokverseny-mozgalmat”: Ceglédén évek óta, Kaposváron egy éve hirdetnek hasonló versenyt középiskolásoknak – erre lehetne építeni a budapesti rendezvényt.

Koltói Ádám

Kétéves a Magyar Nyelvőr internetes kiadása

Mint arról már hírt adtunk (*Nyr.* 123: 502–3), a Magyar Nyelvőrt nemcsak patinás papírváltozatában, hanem a világhálón is tanulmányozhatják olvasóink. Minthogy ennek már két esztendeje, ideje számot adni az azóta történetekről.

Talán legfontosabb újdonságunk, hogy már nemcsak webböngésző segítségével, hanem másfél éve – a magyar tudományos folyóiratok körében tudomásunk szerint máig egyedülállóan – a <http://www.c3.hu/~nyelvor/wap/index.wml> címen WAP-os mobiltelefon-készülékkel is lehet tájékozódni a Nyelvőr tartalmáról. A WAP-változat a cikkek szövegén kívül minden egyébben megegyezik a webváltozattal (azaz tartalmazza az angol nyelvű összefoglalókat, a tartalomjegyzékeket, a mutatókat, valamint lehetséges vele a teljes szövegű keresés és a visszajelzés).

Rendszeresen karbantartjuk *Nyelvészet az interneten* című rovatunkat, így – reméljük – egyre többeknek szolgál a Nyelvőr gyűjteménye nyelvészeti webportyák kiindulópontjával.

A napló alapján látható, hogy igen sokan használják a teljes szövegű keresést, sajnálatos azonban, hogy a közérdeklődésre számot tartó levelekből szerkesztett fórumunkat az érdeklődés hiánya miatt meg kellett szüntetni. Leveleket természetesen rendszeresen kapunk, de ezek a legritkább esetben adnak vitára módot (ez lett volna ugyanis a levelek közzétételének célja): közlésre felkínált cikkeket, helyesírási-nyelvhelyességi kérdéseket tartalmaznak, szavak, nevek etimológiáját, ritka szavak jelentését firtatják.

Két évvel ezelőtt beszámoltunk az akkori látogatottsági adatokról, most is ezzel zárjuk beszámolóinkat: a nyitólapot 1999. szeptember 26. óta eddig 8957, a cikkeket összesen 87342 alkalommal töltötték le. Oldalainkat a következő országokban látták:¹ Amerikai Egyesült Államok, Argentína, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Bosznia-Hercegovina, Brazília, Bulgária, Ciprus, Csehország, Dánia, Dél-afrikai Köztársaság, Egyiptom, Észtország, Fehéroroszország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Hongkong, Horvátország, Indonézia, Írország, Izland, Izrael, Japán, Jugoszlávia, Kanada, Lengyelország, Luxemburg, Magyarország, Malajzia, Mexikó, Moldova, Nagy-Britannia, Németország, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szaúd-Arábia, Szingapúr, Szlovákia, Szlovénia, Thaiföld, Törökország, Új-Kaledónia, Új-Zéland, Ukrajna és Venezuela (2001. június 24. 21.47).

Mártonfi Attila

¹ A dőlt betűsek nem szerepeltek előző összefoglalónkban.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a Nemzeti Kulturális
Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális
Alapprogram támogatásával jelent meg.**

Szemle

Szabó József: Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok (Ismerteti: <i>Molnár Zoltán Miklós</i>)	383
Szikszainé Nagy Irma: Szövegértés – szövegelemzés – szövegalkotás. Szövegtani gyakorlatok (Ismerteti: <i>Zimányi Árpád</i>)	385

A Nyelvőr hírei

<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : A helyesírás-tanulás motivációja. Beszámoló a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 2001. évi Kárpát-medencei döntőjéről	388
<i>Koltói Ádám</i> : A retorika reneszánsza	393
<i>Mártonfi Attila</i> : Kétéves a <i>Magyar Nyelvőr</i> internetes kiadása	395

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfálvay Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski János: A föld nyelvi képe a magyar nyelvben

Laczkó Krisztina: Az alany és az állítmány viszonyáról:
hozzárendelés vagy alárendelés?

Rácz János: Kutya van a kertben...

Balogh Judit: A kereszteződő szófajúságról

Kocsány Piroska: Párhuzamos műfordítás: a stilisztika
kivételes lehetősége

Szathmári István: Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845–
1846-os hivatalos levele alapján

Pethő József: Szemantikai ismétlések a Szindbád útja a
halálnál című Krúdy-novellában

Gósy Mária: A testalkat és az életkor becslése a beszéd
alapján

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A föld nyelvi képe a magyar nyelvben	397
<i>Laczkó Krisztina</i> : Az alany és az állítmány viszonyáról: hozzárendelés vagy alárendelés?	407

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Kutya van a kertben... ..	419
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Balogh Judit</i> : A kereszteződő szófajúságról	437
--	-----

Nyelv és stílus

<i>Kocsány Piroska</i> : Párhuzamos műfordítás: a stilisztika kivételes lehetősége	444
<i>Szathmári István</i> : Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845–1846-os hivatalos levele alapján	453
<i>Pethő József</i> : Szemantikai ismétlések a Szindbád útja a halálnál című Krúdy-novellában	465

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gósy Mária</i> : A testalkat és az életkor becslése a beszéd alapján	478
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Balassi-magyarázatok	488
--	-----

Kisebb közlemények

<i>Fercsik Erzsébet</i> : Az idegen márkanevek egy típusának magyar toldalékolása	493
<i>Zsigri Gyula</i> : Hangtani és alaktani kötöttségű folyamatok	494

MAGYAR NYELVŐR

125. ÉVF.

*

2001. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

A föld nyelvi képe a magyar nyelvben

A világ nyelvi képének, a nyelv és a kultúra specifikus képződményének a rekonstruálása lehetőséget ad arra, hogy lehetőleg adekvát képet kapjunk a világ ember által végrehajtott kategorizálásáról és a megszerzett információk konceptualizációjáról. Erről a témáról több publikációnk is szólt (pl. 1999a: 188–95; 1999b: 261–5; 2000a: 35–47; 2000b: 349–52; 2001). Ez alkalommal kísérletet teszünk arra, hogy bemutassuk a **föld** fogalmának nyelvi képét a magyar nyelvben, figyelembe véve a következő szempontokat (profilokat):

- (1) hogyan látjuk a földet a tér fogalmi keretében;
- (2) milyen tulajdonságokat rendelhetünk hozzá;
- (3) a föld mint olyan objektum, amelyen valamilyen tevékenység folyik;
- (4) a föld mint olyan objektum, amelyet valaki birtokol;
- (5) a föld mint valamilyen célra felhasználható anyag;
- (6) a föld mint valamilyen hasznosítási célra kijelölt terület;
- (7) a föld szakrális jellege;
- (8) a *föld* lexéma mint a nyelvi axiológiai rendszer eleme.

(1) A magyar nyelvben a **föld** mindenekelőtt az ember és a természet létezési helyét jelenti. Erről az olyan kifejezések tanúskodnak, mint például: *a földön élünk; a föld népe; eltart a föld, csak legyen mit ennünk; a gyomok elterjedtek a földön; nem érdemli meg, hogy a föld hátára vegye; hemzseg a föld valamitől*; stb.

A föld térbeli relációjában olyan objektumként konceptualizálódik, amelyhez valamilyen **cselekvést (mozgást)** viszonyítunk, például: *a föld fölött röpül; leült, lefekszik a földre; a föld alól jött ki; földet ér; felemelkedik a földről; le száll a földre*; stb.

A föld axiológiai jelölt eleme a **föld – menny – pokol** rendszernek is. A keresztény kultúrában a világegyetem három egymással párhuzamos részre oszlik: **menny – föld – föld alatti rész (= alvilág)**. Mint ismeretes, az ókori vallásokban és mitológiában az **alvilág** a holtak tartózkodásának és örök büntetésének, illetve jutalmazásának a föld mélyében elterülő helye volt. A kereszténységben ez a kettős értelmezés a **pokol** és a **menny(ország)** képzetének kialakulásához vezetett. A keresztény hit szerint Jézus a kereszthalál által megnyitotta az alvilág kapuit, és mennybe ment. Ily módon a pokol a kárhozat, a menny(ország) viszont az örök üdvösség helyévé vált.

A föld a pokol és a menny közötti térben helyezkedik el. A poklot a negatív, rossz, a mennyet a pozitív, jó, a földet viszont a pozitív és a negatív nyelvi minősítés egyaránt jellemzi. A földi élet szembenáll a halál utáni élettel, amely a föld fölötti mennyországban folytatódik. Ebben az értelemben a földi élet negatív, az viszont, ami a föld fölött van (= menny) pozitív minősítésű. Erről az olyan kifejezések tanúskodnak, mint például: *földhözragadt ember; az vágott minket földhöz; földöntúli boldogság, gyönyör, mosoly, tünemény; földöntúli arccal; „Archa tekintek, azon különös földöntúli kifejezésű archa”* (Jókai); *föld fölötti*; stb.

A földnek a mennyel történő szembeállítását olyan kifejezések illusztrálják, mint például: *ég és föld; ég és föld ez a két gyerek; ég és föld választja el őket; ég és föld a különbség köztük; annyira különböznek egymástól, mint ég és föld; hasonlít, mint az ég a földhöz*; stb. Ez a szembeállítás egyezik azzal a vertikális minősítéssel, amely szerint az, ami fent van, a szélesebb értelemben vett jót jelenti. Az, hogy a mennyet a „boldogság” helyének képzeljük, valószínűleg a határtalan, szép ég képéből következik. Ezt támasztják alá az olyan kifejezések, mint például: *a hetedik mennyországban érzi magát; a csillagos eget is lehozza valakinek; „Győzni fog itt a jó ... a menny fog a földre leszállni”* (Petőfi). Az ég és a föld együttvéve az egész világnak a képét alkotják. Ezt az olyan frazeologizmusok is igazolják, mint például: *eget-földet megmozgat; se égen, se földön; nem láttam se eget, se földet; eget, földet (meg)ígér; minden földi és égi jel arra mutat, hogy ...; égre-földre esküdzik (fogadkozik); „Kéri az égre S földre, hogy ... nyomorult sorsán ha lehetne segítsen”* (Fazekas Mihály).

A föld pozitív minősítése a menny (= az, ami a föld fölött van) viszonylatában olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint például: *a földön jár; földi életet él; az égből száll a földre; felhőkben jársz, itt az ideje leszállni a földre; a fák nem nőnek az égig; aki a földön ül, nem eshet nagyot; két lábbal jár a földön*; „*Nem félek a haláltól, mert tudom mi. Olyan, akár a többi földi holmi*” (Kosztolányi Dezső). A *földön jár* szinonimája annak, hogy valaki reálisan látja a világot, a valóságot, és reálisan cselekszik. Így a föld olyan konnotációkkal bír, amelyek a reális, pragmatikus gondolkodással, a józan ész szerinti cselekedettel függenek össze. Ez azért van így, mert a föld a dolgok természetes rendje szerint az emberi élet egyetlen helye: „*Mily kicsiny a Föld! Mily csöpp melegség fészke a zord űrben!*” (Babits Mihály). Ezért nem véletlenül mondjuk a gögös, döllyfös, kevély emberre azt, hogy *földön a lába, égen a feje*. Az elérhetetlen égnak a konnotációi viszont a remények, az ábrándozások, az irreális, képzeletbeli dolgok szférájában gyökereznek.

A tér vertikális modelljének van még egy területe, nevezetesen az, ami a föld alatt található. Az pedig az **alvilág**, amely különböző módon konceptualizálódik:

(a) a föld felszíne alatt megtalálható üregként, folyosóként, alagsorként (pl. *a föld alatt; földalatti vasút; metró*);

(b) a föld felszíne alatt lévő mélyebb területként (pl. *a föld gyomrában, méhében, mélyében*);

(c) az épület alatt elterülő részként (*az épület föld alatti helyisége* = pince);

(d) az átvitt értelemben vett „elrejtett” területként (pl. *földalatti szervezet, mozgalom*);

(e) mesebeli világként, ahol a magyar néphit szerint a kicsi, ember formájú, ravasz és általában ártó szándékú természetfeletti lényeknek, azaz a törpéknek a birodalma van.

Az, hogy *valaki föld alá süllyedt*, azt jelenti, hogy eltűnt (*úgy tűnt el, mint-ha a föld nyelte volna el; elnyelte a föld; majd a föld alá süllyedt (bújt) szegyenében; a földrengéskor elsüllyedt a domb*), viszont a föld felszínére való hozatal – éppen ellenkezőleg – a dolgok megtalálását jelzi (*a föld alól is előkeríti, előteremti, kikaparja; a föld alól kerít elő*), illetve a föld alatt megtalálható, a természetfölötti erő beavatkozása következtében a bűnhődés helyére, azaz a pokolba történő kerüléssel asszociálódik (*nyeljen el a föld, ha nem igaz; hogy nyelné el a föld; hogy nem süllyed el a föld alatta; hogy nem nyílik meg alatta a föld; itt süllyedjek el, ha ...*).

A vertikális térbeli relációt közvetítik az olyan kifejezések is, mint például: *valaki a sír felé hajol* (= öregszik); *földhöz húz; alig nőtt ki a földből; ki sem látszik a földből; akkora, hogy alig áll ki a földből*.

A vízszintes rendszerben a föld (szárazföld) szembehelyezkedik a tengerrel „Egy heti hajózás után végre szárazföldet értünk. S „föld!, föld!” – üvölt a hang” (Radnóti), amely a titokzatosságot, a rejtelmességet, a sokaságot, a végtelenséget konnotálja (*valaminek a tengere; a baj tengere; vértenger; fénytenger; tengernyi fej; ki a tengeren jár, nem léphet alkura a szelekkel; aki nem tud imádkozni, menjen a tengerre; olyan mély, mint a feneketlen tenger; mindig háborog, mint a tenger vize*).

A vízszintes relációban a föld az ember által **megszelídített területet** is jelenti, amely számára az *anyaföld, a szülőföld*. Ezek a nevek háttérükből előhívják a család szemantikai mezőjét. Ebben a felfogásban a föld az életet adó anyával azonosul. A család az, amelyet a legjobban ismerünk, amely az életbiztonságnak a szimbóluma. Tehát a földet, amelyen születünk, nevelkedtünk és élünk, a családi otthon meghosszabbításának tekinthetjük. Ezt erősítik meg az olyan kifejezések, mint például: *anyaország; apai örökség* (azaz, az apja után örökölt föld). Az olyan kifejezések, mint például: *őseink, elődeink földje; ősapai föld; őshaza; őseim szereztek ezt a földet; ősatyáink földje; „A föld, amelyen annyiszor Apáid vére folyt ...”* (Vörösmarty Mihály); *az Árpád meghódította föld; stb.*, a földdel való érzelmi kapcsolatot tételeznek fel, amelynek saját tradíciói és történelme van.

A föld eddig tárgyalt nyelvi képére ráakódik a **saját – idegen** megkülönböztetésén alapuló oppozíció, amely fontos szerepet játszik világnézetünk kialakulásában. Az idegen föld szembeállítódik a sajáttal, a hazaival. Az viszont, ami nem saját, az idegen, ismeretlen, negatív konnotációkat ébreszt, ellentétben az-
al, ami saját, és ami pozitív minősítésű. Ez olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint például: *földiek vagyunk; a földim* (az, aki velünk együtt ugyanabból a helységről vagy ugyanarról a vidékről való); *valakinek a földije; hova, földi?; földijével találkozott; meddig megy, földi?; merre vezet ez az út, földi?; „Mi dolog ez, földi, csak nem akasztanak?”* (Vörösmarty Mihály); *hazai föld; bel-*

föld; idegen föld; idegen terület; idegenek; külföld (= idegen föld); idegenkedik (pl. valakitől: bizalmatlan iránta); idegenmajmolás; ki idegen ebnek hány kenyeret, nem veszi jutalmát; idegen kutyának lába közt a farka; „Idegenben keserű a sírás, Idegenben másként fúj a szél, Nincsen annál fájdalmasabb, kínzóbb érzés, ha az ember messze földön él” (dalszövegrészlet). Ezek a példák arról tanúskodnak, hogy az *idegen* szó azt konnotálja, ami szokatlan, nem idevaló, furcsa, ismeretlen, elfogadhatatlan, amitől tartani kell.

Úgy tűnik, hogy a **saját – idegen oppozíció**n alapuló kategória a világ nyelvi képében az adott nyelv- és kultúrközösség identitását kívánja hangsúlyozni, kiemelni. Ezért látjuk xenofobikus tükörben a más nemzeteket, például: *németnek, töröknek, tótnak 40 éves korában jön meg a esze; németre bort ne bízz; annyi, mint a német (török, tatár); beszélhetsz német ...; ravasz, mint a görög; sovány, mint a sváb lábszár; franciakór; angolkór; dánkór; rút mint a francia orr; stb.*

(2) A földnek a nyelvi képében rögzült tulajdonságai közül megemlíthetjük az **alakját, felépítését, színét, szagát, mérhetőségét, stabilitását, mozdulatlanságát**. A földet mint **égitestet gömbnek** képzeljük el (*földgömb; földgolyó; földteke; sárgolyó; sárteke; az egész földgolyón; a földgolyó minden sarkában; „De én bizony életemben sem kérdeztem meg, kik azok, s mit akarnak ezen a földgömbön”* (Móricz Zsigmond); *a földkerekség minden népe; körülkerüli a földet; „Őn, amíg szóból értek én, nem lesz tanár e földtekén”* (József Attila); *„Csupa kín E sárgolyó dühös harca”* (Ady Endre); *„Jó volt tevéled járni a sárgolyó ürmövidékét, a keserű mezőt”* (Kosztolányi Dezső).

A magyar néphit szerint a föld **mozdulatlan, kerek és lapos** alakú. Néhol viszont úgy tudták, hogy **négy sarka** is van, és állatok tartják (cethal, bivaly, ökör, medve stb.). Egyébként a Biblia is a Földet tartó két állatot említi: Behe-mótot és Leviathánt (MNépl). A régi indusok például azt gondolták, hogy a Földet négy elefánt tartja, egy még régebbi nép, a babilóniaiak pedig azt hitték, hogy a Föld maga úszik az óceán tetején.

A földnek mint annak a **felületnek, kemény talajnak, amelyen járunk** (MÉrtSz) az alakját két méret határozza meg: a **hosszúság** és a **szélesség**. A földnek mint **termőtalajnak** viszont nincsen meghatározott és nyelviileg rögzített alakja. Van azonban három mérete, ami azt jelenti, hogy van **mélysége** is, például: *a földbe vágta a kapát; túrja a földet; földből való; növényi magvakat földbe juttat; valami a földben van; földbe ültet; földbe tesz valakit; huszonöt cm mély barázda; stb.*

A föld nyelvi képének fontos elemét képezi a **felépítése**, ami a földnek szilárd felszínként történő értelmezésével kapcsolatos. A mindennapi felfogásban a földnek **felszíne, színe** (*kis házak gunnyasztanak a setétben az ég alatt a föld színén; Móricz Zsigmond*), **kérge, burka, takarója** (*a föld takarója sziklás vidéken nagyon vékony*), **köpenye, közepe** van. Ezenkívül vannak **rétégei és részei** (pl. *földrészek*).

A földhöz gyakran hozzárendeljük az élőlényekre jellemző tulajdonságokat, ami több olyan metafora képzését segíti elő, amelyeknek az alapját ezek a tulajdonságok képezik. Így a földnek van **arculata, belseje, gyomra, háta, mé-**

he, oldala, szeme, szíve, teste, tüdeje, például: *a föld gyomrában, méhében, belsejében; a föld másik oldala; a föld szíve dobban; a föld hátán; az őserdők a föld tüdeje; ez a föld ritkán lát havat; lássa ország-világ; „A Föld teste hosszan rengett”* (Karinthy Frigyes); *„Nem volt még két oly különböző ember a föld hátán, mint én meg Kornél”* (Kosztolányi Dezső).

A földnek olyan tulajdonsága is van, hogy levezeti az áramot (pl. *földel, földelés*), valamint, más égitestekhez hasonlóan, vonzása van (pl. *a föld mágneses ereje, tere*).

A föld jelentésében széles skálában profilizroódik a **cselekvés** jegy is, amely gyakran az élőlényeket jellemzi, például: *alszik, dobog, dübörög, elfelejt, elnyel, felissza* (pl. a vizet), *felkel, forog, hall, hullámszik, inog, imbolyog, kering, kicsúszik, kiokád, lát, lecsúszik, lefekszik, lélegzik, leszakad, megmozdul, megindul, mozog, öregszik, remeg, reng, repedez, sír, szenved, szívja* (pl. az esőt), *vonz.* Ezt a következő példák illusztrálják: *„Dobban a Föld s piros virágos, Nagy kedvvel a Napot köszöntjük”* (Ady Endre); *dobban a föld a lába alatt; a föld dübörög lépteik alatt; kicsúszik a lába (talpa) alól a föld; leszakad a föld; sokáig rengett a föld; a föld megremegett, megrendült; a föld forog saját tengelye körül, és kering a Nap körül; ahogy lépett, lába alatt ingott a föld; mozog alatta a föld; csak úgy reng alatta a föld, olyan kövér; földrengés; földvonzás; földcsuszamlás; földindulás; hogy nem szakad le alatta (vele) a föld!; a föld magába szívja az esőt; felissza a kiöntött vizet; nyeljen el a föld!; „Hullámszik a föld is alanti tűzektől, Repedez itt és ott, s rotyogással égő Gyomrából pokoli bűzt lehel a kénkö”* (Arany János); *imbolyog alatta a föld; alszik, mint a fekete föld; annyit szenved, mint a föld; úgy elfelejtette, mint a föld; a föld is öregszik; az a föld jó, amelyik hallja a kakasszót; szíjon meg a sárga föld! (táj); a föld is kiokádja (gyomrából) az elrejtett (a titkolt) dolgokat; a föld lefekszik meg felkel; sír a föld a lába alatt (táj).*

A föld nyelvi képének egy fontos elemét a föld **színe** alkotja, amely leggyakrabban a **fekete** és a **barna** lehet, például: *fekete földben terem a jó búza; olyan fekete, mint a föld; leivá magát épen a fekete földig (táj); „mifelénk, otthon kedves barna föld volt, puha és poros”* (Móricz Zsigmond). Ezenkívül a föld lehet még **sárga, vörös** és **fehér** is: *leissza magát a sárga földig; nem segít már rajta, csak a sárga föld; szíja már a sárga föld!; vörös föld; fekete földben terem a jó búza, fehér földre sz...k a kutya.* A földnek különböző színárnyalatai is vannak, például a földszürke; feketésbarna; feketésszürke; vörösbarna. A földszürke szín valószínűleg motiválja azt a kifejezést, hogy *valaki olyan piszkos, mint a föld.* A föld a **szín** jelentésében a *földszínű* melléknevet motiválja, azaz „a barnába hajló szürke színt”, és ebből képezhető például *földszürke, földbarna* szóösszetétel is. A *földszínű* melléknév a magyar nyelvben leggyakrabban az *arc, arcbőr* főnevekhez kapcsolódik (pl. *földszínű arc; földszínű arcbőr*) és a betegség, a halált konnotálja.

A színen kívül a földnek (‘termőtalaj’ jelentésében) van **szaga** is. A frissen szántott talaj jellegzetes **földszaggal** rendelkezik (pl. *földszagot érzek a levegőben; valahonnan földszag jön; ez földszagú; a nyári zápor után erősen érződött a kipárolgó föld szaga*).

A föld következő tulajdonsága a **mérhetőség**, amely a föld jelentésétől függ. A földnek **súlya** van (pl. *olyan nehéz, mint a föld; legyen neki könnyű a föld*), amely a **mázsában, tonnában, kilogramban** (25 kg virágföld) stb. vagy a föld **darabjaira, darabkáira**, ill. **térfogatára** való rámutatással fejezhető ki (pl. *földdarab; egy darabka föld; földrög; egy marék föld*; stb.). A föld 'anyag' jelentésében viszont a megszámlálhatatlan főnevekhez tartozik ugyanúgy, mint például a víz.

A föld területét általában két, nagyon ritka esetben egy dimenzióban (hosszúság) is leírhatjuk. A föld területének mértékegysége a **hold**, a **hektár**, az **ár** az **öl**, a **négyyszögöl** és a **négyzetméter**. Nagyon ritkán, főként emocionális, illetve szimbolikus értékű kifejezésekben szerepelhet a **centiméter** is (pl. *egy centit sem adunk a földünkől; a föld minden centiért harcolni fogunk*), valamint az **arasz** és a **talpalat** (pl. *egy arasznyi föld; Csak egy talpalatot szerezhetne abból a földből!*; „*S egy talpalatnyi föld elég nekem, Hol a tagadás lábát megveti*” (Madách Imre); *egy talpalatnyi föld sem marad bevetetlenül*). Léteznek még olyan lexémák, amelyek a föld valamilyen nagyságára, illetve alakjára utalnak, például: *egy darab(k)a föld; parcella, nadrágszíjparcella; tábla; föld-sáv; földrész; övezet*).

A föld '**égitest**' és '**egész világ**' jelentésben csak egy van, amiről az a tény is tanúskodik, hogy ennek a lexémának nincsen többes száma.

A föld mint **felület**, **kéreg** néha ki van téve rezgéseknek, ilyenkor földrengésről beszélünk. Az emberi tapasztalat szempontjából azonban ez nem tipikus jelenség. Általában a földet stabil, mozdulatlan alapnak tekintjük, ezért a földrengés mindig félelmet szült és szül manapság is. Állítólag az álomban látott földrengés szerencsétlenséget hoz. A földrengés mindig vészhelyeztettel, katasztrófával, halállal asszociálódik, bizonytalanságot kelt, mivel az ember meg van győződve arról, hogy a föld örökké tartó, és biztos, szilárd alapokon nyugszik. Ez profilírozódik a földnek az ember élethelyzetét és pszichikai állapotát tükröző képében, például: *inog alatta a föld; forog vele a föld; kicsúszik a lába (talpa) alól a föld; mozog alatta a föld; megindult a föld alatta*.

A föld olyan réteget képez, amely nem engedi át a fényt, tehát átláthatatlan. Így nagyon fontos tulajdonsága az **áthatolhatatlanság**, mivel az a hely, amely e réteg alatt van, jó búvó- és rejtkehelyül szolgálhat. Ez a jelenség az **alvilág** lexémának az egyik jelentését (= titkos, földalatti szervezet, mozgalom), valamint az olyan frazeológiai kapcsolatokat motiválja, mint például: *mintha a föld nyelte volna el*. A föld alatti hely ilyen jellegű felhasználására olyan frazeologizmusok is utalnak, mint például: *a föld alól is előkeríti, előteremti, kikaparja, megszerzi; mintha a földből nőtt volna ki; ez is a föld alól került ki*, amelyek azt fejezik ki, hogy a keresett dolgot nagyon nehéz megtalálni, de mindenképpen meg kell találni akkor is, ha a föld alatt nagyon jól el van rejtve. A keresés nehézségére utal a következő kifejezés is: „*Végre felfedezte valaki a titkos alvilági utat*” (Jókai Mór).

A föld további tulajdonsága a **hőmérséklet**. A földet általában hidegnek tartjuk (pl. *elfogja a föld hidegje; hideg, mint a föld*), de vannak olyan frazeologizmusok is, amelyek az ellenkezőjéről tájékoztatnak, például *ég a föld a talpa*

alatt. Ezt akkor mondjuk, ha félelem tölt el bennünket, és ezért további maradásunk ezen a helyen veszélyessé válhat. Ennek a frazeologizmusnak a keletkezése valószínűleg a háborúkkal, az erdők felégetésével, a tüzekkel (vö. *kiégett föld*) kapcsolatos.

(3) A föld mint **termőtalaj** gyakran szerepel olyan objektum szemantikai szerepében, amelyen valamilyen tevékenység folyik. Ilyenkor a leggyakoribb alany az a földműves, paraszt, akinek e föld a munkahelye, létfenntartásának a forrása. Tehát *ő felszántja, boronálja, megműveli a földet; túrja a földet; jó megmunkálást ad a földnek; valamely földet művelés alá fog; termővé teszi a földet; a földet meghordja trágyával; a trágyát kihordja a földre; a hantos földben terem a jó búza; a földet a gazda lába nyoma hizlalja; nyugodt föld jobban termi a búzát; minden szekér dudva egy köből búza* (= a gyom irtása fokozza a termést). Ellenkező esetben *a föld ugaron, parlagon hever, marad; mostohán fizet; a gaz/dudva felveri a földeket; szántatlan földön gazi aratnak*. A felszántott földbe *magot vetnek, tesznek; jó minőségű mag került a földbe; sikerült a magot a földbe tenni; bevetette a földjét*. A megművelt földről azt mondják, hogy *termékeny, bő-, jól termő, gazdag, gazdagon termő*. Azt a földet viszont, amely nem hoz termést, illetve gyenge termést hoz, *sovány, meddő, terméketlen, pocsék, gyatra, (nagy) rossz földnek* minősítjük (pl. *sovány földön silány az aratás; nem lehet (nem érdemes) mást vetni bele, csak bukfencet; fiskalist kelleni vetni bele; (csak) arra való (azért van), hogy ott lyukas ne legyen a föld; legalább ne hagyja lyukasan a földet; olyan rossz a föld, hogy a szarka is éhen veszne rajta; ha csak a homokföld terem, szűken telik meg a verem*). A föld ebben az értelemben hasznat hozó forrásként értelmeződik, például: *a föld gyümölcse; tejjel-mézzel folyó föld; bő termést hozott a föld; ez a föld jól jövedelmező, értékes, nagy az aranykorona értéke*. Egyébként *a föld anya, a víz mostoha* közmondás szerint is a föld csak hasznára van az embernek, de a víz, mint elemi erő, amely itt szembeállítódik a földdel, veszélyes is lehet. A föld használati értéke az egyik szemantikai komponense a *felperzselt föld* kifejezésnek is (pl. *a felperzselt föld semmit sem terem*).

Az **embernek a földhöz való viszonyát** a következő kifejezések tükrözik: *az ember meghódítja a földet; valaki kizsákmányolja a földjét; termőföldet hódít el a sivatagtól; a hollandok elhódítják a földet a tengertől; kiuzsorázza a földet* (= ésszerűtlenül használja). De *a föld meghosszulja a kizsákmányolását*.

(4) A föld, mint **'valakinek a lába alatt levő szilárd felület, kemény talaj, amelyen állunk'** (ÉrtSz.) jelentésében tükröződik a 'valakinek tulajdonában lenni' szemantikai komponens is. A föld értéke csak akkor jelent meg, amikor az ember számára létfenntartási forrássá vált. A föld ma is igen fontos értéket képvisel az ember számára. Az, aki birtokolja a földet, akinek földje van, stabil értékkel rendelkezik. Nem véletlen, hogy a föld birtoklásával kapcsolatos kérdések mint mindig, ma is több társadalmi problémát és néha komoly konfliktust is okoztak/okoznak.

A földdel, mint **'olyan területtel, amely valakinek a birtokában van'** (ÉrtSz.) kapcsolatos frazeologizmusok és szókapcsolatok alapján rekonstruálhatjuk a földbirtoklási folyamat teljes képét: a földtulajdon vétele, megvásárlá-

sa, megszerzése, átadása, elvesztése. Tehát a földet *meg lehet venni (vásárolni), felajánlani, juttatni, ráíratni, államosítani, bérelni, örökölni, ajándékozni, kisajátítani, adományozni, elveszíteni, visszaszerezni, szétosztani*). Ehhez kapcsolódnak olyan kifejezések mint például: *földalap; földbirtok; birtoklevél; birtokháborítás; földhasználat; földhaszonbér; földhitel; földbérlet; földigénylés; földgazda; földvásárlás; földvétel; földmérés; stb.* A föld az ember vágyainak a tárgya is lehet (pl. *ácsingózik, áhítozik rá; sóvárog utána; a holt embernek elegendő földje van, de az élőnek nincs*).

A földnek **'az ország, tartomány, vidék vagy annak része'** (ÉrtSz.) jelentésében némileg másképpen fest a nyelvi képe. Ebben az értelemben a föld a **hódítás, leigázás, elfoglalás** tárgya lehet (pl. *az ország leigázása; hódító háború; az ellenség elfoglalta hazánk egész területét; gyarmattá teszi az országot, területet*), de az emberek *harcolnak érte, védelmezik, vérüket és életüket áldozzák érte, honvédő háborút vívnak*.

A sztereotipikus földnek mindig van tulajdonosa. A *senki földje* gazdátlan föld, senki sem birtokolja, műveli, felügyeli, és így negatív minősítést kap.

(5) A föld mint **talaj** gyakran anyagként szolgál: *valami földből való; földdel beszór, betakar, feltölt, letakar, fed valamit; földel; földelés; földgát; földfal; földvár; földdel temetik be a kutat, a gödröt; földhant; földkunyhó; földhányás; földbucka; földtakaró; stb.*

A föld anyagként való értelmezésének gazdag hagyományai vannak. Több mítoszban és vallásban is arról van szó, hogy az ember földből lett megteremtve (*porból vagy és porrá leszel*). Az első ember neve Ádám valószínűleg az *adamah* szóból származik, amelynek a jelentése a 'föld pora', 'termőföld' (vö. latin *homo* [= ember] és *humus* [= termőföld] szavakat). A magyarban nincs etimológiai kapcsolat az *ember* és a *föld* szó között.

(6) A földhöz, mint **olyan területhez, amelyet valamilyen hasznosítási célra jelöltek ki**, általában két jelentést rendelhetünk hozzá: (1) **termőtalaj** (a föld [meg]művelése esetében), pl. *szántóföld, krumpliföld, kukoricaföld, kerti-föld, virágföld, szőlőföld, melegági föld* és (2) **tulajdon**, pl. *építési telek; üdülő telek; házhely; gyártelep; iparövezet*.

(7) A föld szakrális jellege olyan kifejezésekben jelenítődik meg, mint például: *szent földben nyugszik; megszentelt föld; áldott föld; a haza szent földje*. (A *szentföld* szóösszetétel, amely azt a helyet jelöli, ahol Krisztus született és élt, a magyar nyelvben már külön fogalomként szerepel, tehát az általános értelemben vett föld szakrális aspektusának a leírása szempontjából figyelmen kívül hagyható.)

A föld szakrális volta abban is megnyilvánul, hogy a földet a legmagasabb morális fórumnak, igazságszolgáltatónak tartjuk. Több félelmetes átok is a földhöz kapcsolódik. A földhöz fordulnak azért, hogy: *szíjon meg a sárga föld!* (táj); *nyeljen el a föld!*; *hogy nem süllyed el alatta (vele) a föld?!*; *a föld egye meg a tested!*; *a föld vesse ki!*. Figyelemre méltók azok a kifejezések, amelyek a rossz, aljas emberekre vonatkoznak, például *valaki nem méltó arra, hogy a föld a hátán hordja; nem érdemli meg, hogy a föld a hátára vegye; ki fog vetni magából a föld; nem fogadja be testét a föld; jobb a föld alatt becsületesen aludni, mint a föld hátán becsület nélkül járni* (= a becselenségnél még a halál is jobb).

A **földanya** tehát mint **termőtalaj** mindenekelőtt *termékeny*, de lehet még *szűz* (tehát olyan föld[terület], amelyet még sohasem műveltek), valamint *terméketlen*, *meddő* is. A *termékeny föld jó (bő) termést hoz*. Ez a metaforikus minősítés a nő fogalmi mezőjét hívja elő, és a nő sztereotipikus társadalmi szerepére (= anyaszerep) utal. Érdeemes megjegyezni, hogy a *Földanya* a mitológiában a föld termékenységét megszemélyesítő női istenséget jelentette. Ezenkívül a föld az *éltető anya(föld)* is, amely az élet fenntartását biztosítja. Azt a **talajt** jelenti, amelyen a növények nőnek. A *növények gyökereket eresztenek a földben; a gyökerek a földben vannak* és ahhoz, hogy életben maradjanak *a nedvet, a tápanyagot a földből szívják*.

A földanya motívum nemcsak a **termőfölddel** függ össze, hanem előhívja a **szülőház** szemantikai mezőjét is. Azért mondjuk azt, hogy *szülőföld, szülőháza, haza*. A szülőföldnek, szülőhazának, hazának fiai és leányai, tehát gyermekei vannak (pl. *a föld szülötte; valamely föld fia; a magyar föld fiai; a haza fia; honfi, honleányok*). Ezért nem véletlen a *föld méhében* kifejezés (vö. *az anya méhében*). Polubińska-Galecka szerint a föld az anya méhe, amely két jelentéssel bír: (1) benne születik az élet és (2) egyben olyan hely is, ahova halálunk után visszatérünk (Polubińska-Galecka 2000/10:16). Sokszor használjuk a *föld gyermekei* kifejezést is, de ebben az esetben a földet az **egész világgal** azonosítjuk.

A magyar nyelvben több frazeológiai kapcsolat is létezik, amelyekben a föld az ember halála utáni nyugalóhelyet jelenti. Egyesek közülük a holttest helyét jelölik meg, például: *fekszik a földben (sírgödörben, gödörben); földben pihen; rohad a földben; alulról szagolja az ibolyát; „földbe ment, nyugszom a földbe és föld lesz felettem”* (Kosztolányi Dezső), mások pedig eufemisztikus funkciót töltenek be: *elhagyja ezt a földet; visszatért az anyaföldhöz; elment Földvára deszkát árulni; „Látjátok testvérek, Ennyi az élet. Földi pályám zárult, Én már égbe térek”*. Jellemző az, hogy ezek a frazeologizmusok a **talaj** jelentésű földre vonatkoznak. Olyan kifejezések mint például: *elszállt a lélek belőle; testét a földnek ajánlja; teste a földé; visszaadja lelkét a teremőjének; elhagyja ezt a földet* előhívják a földnek (= „e világnak”) azt a jelentését, amely a túlvilággal áll szemben. Ez viszont összefügg a tér minősítésével. Az, ami a legjobb, legértékesebb, azaz a lélek fent lesz, az viszont, ami rosszabb, tehát a test lent, azaz a földben marad. A mi kultúránkban a halottakat a *megszentelt földbe* temetik. Ez nem más mint a temető (= *a halottak földje*). A koporsóra dobott *egy marék föld* az elbúcsúzásnak a jele, de néha a *szülőfölddel* való tartós kapcsolatot is szimbolizálja. A föld magához húzza, vonzza az élet végéhez közeledő embereket, amiről olyan kifejezések tanúskodnak, mint például: *a sír felé hajol; földhöz húz; már a földbe készül*.

A megszentelt földbe való visszatérést az ember természetes jogának tekintjük. Nem véletlenül tapasztaljuk azt, hogy az országot elhagyott személyek a haláluk előtti órában általában visszatérnek az *anyaországba, a szülőföldre*, hogy ott találják meg a végső, örök pihenésnek a nyugalóhelyét. A legnagyobb büntetés egy bűnös számára, például az öngyilkos számára, a temetőn, azaz a *megszentelt földön* kívüli helyen történő eltemetés.

(8) A **föld** lexéma a nyelvi axiológiai rendszernek olyan elemét képezi, amelynek a segítségével, főként az összehasonlítás révén, általában negatívan minősítjük az egyes emberi tulajdonságokat, a nemkívánatos viselkedést stb., például: (*olyan*) buta (*ostoba*), *mint a föld* (= nagyon buta ember); (*olyan*) pizkos), *mint a föld* (= valaki szinte fekete a pizsoktól); (*olyan*) rest, *mint a föld* (= nagyon lusta ember); (*olyan*) részeg, *mint a föld* (= annyira részeg valaki, hogy már szinte magatehetetlen); (*olyan*) süket, *mint a föld* (= valaki szinte egyáltalán nem hall); (*olyan*) szótlán, *mint a föld* (= szavát nem lehet hallani); *úgy elfelejtette, mint a föld* (= teljesen elfelejtette).

A fentiekből láthatjuk, hogy a **föld** a referenciális (reprezentációs) funkciójában olyan **előhívószó**, **szimbólum**, „**dokumentumnév**”, „**file-név**”, amely a nyelvhasználókban aktiválja a nyelvükben rögzített mentális valóságnak az általa megnevezett információs mezőjét. Tehát a **föld** szó a többi nyelvi jelhez hasonlóan nem más, mint csupán funkció.

Meggyőződésünk szerint a világ nyelvi képének a rekonstruálása nélkül nem leszünk képesek adekvát módon leírni a természetes nyelv szemantikáját. A jelentés dekompozícióján alapuló szemantikai elméletek azért nem adekvátak, mert: (a) a bináris oppozíciók a szemantikában elégteleneknek bizonyultak; (b) a kontextus figyelmen kívül hagyása az elemzésben pontatlanságokhoz vezetett; (c) az elsődleges szemantikai jegyek univerzális jellege (mint pl. EMBER, FÉRFI, ÉN, TE, AKAR stb.) a továbbiakban is vitatott marad. A kognitív szemantika olyan megközelítést ajánl a nyelv, a nyelvhasználó és az objektív valóság között megvalósuló relációk elemzéséhez, amely túllépi az olyan klasszikus dichotómiák határait, mint az **objektívizmus** – **szubjektívizmus**, **racionalizmus** – **empirizmus**, valamint az **univerzalizmus** – **relativizmus**. Az **empirizmusból**, mint ismeretes, megszületett az **experienciálizmus**, amely azt az elvet követi, hogy a testi tapasztalatok alakítják az ember fogalmi rendszerét, a **racionalizmusnak** köszönhetően pedig a kognitívizmusban kezdetét vette az ún. **paradigmatizmus**, amely szerint a már létező fogalmak befolyásolják az új tapasztalatot.

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára (= ÉrtSz.) 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bańcerowski J. 1999. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *MNy.* 95: 188–95.
- Bańcerowski J. 2000. A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Nyr.* 124: 349–52.
- Bańcerowski J. 2001. A nyelvi kommunikáció modelljének nyelvi képeről. *MNy.* 97: 257–62.
- Bańcerowski J. 2001. A halál mint kultúrfogalom a magyar és a lengyel nyelvben. *Nyr.* 124: 204–9.
- Bańcerowski J. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései.* (Szerk. Nyomárkay István.) ELTE. Szlav és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Magyar Néprajzi Lexikon (= MNéPL.) 1979. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Magyar szókincstár (szerk. Kiss Gábor) 1998. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124: 487–94.

- Połubińska-Galecka E. 2000. Językowy obraz ziemi we współczesnej polszczyźnie. *Poradnik Językowy*. 10. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa. 4–20.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat. Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1989. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych (szerk. J. Bartmiński) 1996. *Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*. Lublin. I. kötet.
- Új magyar tájszótár. 1988. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

The linguistic image of earth/ground/land in Hungarian

The reconstruction of the linguistic image of the world as a language and culture specific phenomenon makes it possible to gain a possibly adequate idea of the categorisation of the world by humans and the conceptualisation of information thus attained. In this paper, the author presents the linguistic image of the notion *föld* 'earth/ground/land' in the Hungarian language. He makes use of the following aspects (or profiles): (1) how the earth (ground, land) is seen within the conceptual framework of space; (2) what properties are attributed to it; (3) the earth (ground, land) as an object on which some activity is going on; (4) land (estate) as an object that somebody possesses; (5) earth (soil) as a material used for some purpose; (6) land as a territory marked out for some utilisation; (7) the sacral nature of earth/land; (8) the lexeme *föld* as an element of the linguistic axiological system. The author is convinced that without reconstructing the linguistic image of the world it is impossible to adequately describe the semantics of natural language. Semantic theories based on the decomposition of meaning are inadequate because (a) binary oppositions have proved to be an insufficient tool in semantics; (b) leaving the context out of consideration has often led to unreliability of the analysis; (c) the universality of primary semantic features remains a debated issue.

Az alany és az állítmány viszonya: hozzárendelés vagy alárendelés?¹

Deme László 80. születésnapjára

Az alany és az állítmány viszonyával kapcsolatban – mint az köztudott – ötféle alapvető nézetet tartunk számon (vö. Huszár 1979, Laczkó 1994). Ezek közül négy a hazai szakirodalomban is megjelenik.² Kettő: a paralellizmus vagy más néven dualizmus, valamint a hozzárendelés-felfogás az alanyt és az állítmányt egyszintű mondatrészeknek tekinti, míg a másik kettő: az ún. alany, illetve állítmány primátusának elmélete hierarchiát feltételez a két mondatrész között.

¹ Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén 2001. november 13-án.

² Az ötödik felfogás, az ún. mondatmag-koncepció H. Becker nevéhez fűződik, s a lényege az, hogy az alany és az állítmány olyan szoros kapcsolatban állnak egymással, hogy tulajdonképpen oszthatatlan mondatmagot alkotnak, önálló értékük a mondatban nincs (vö. Huszár 1979: 4).

A **paralellizmusfelfogás** nagyon erősen a logikában gyökerezik,³ s visszavezethető arra a szemléletre, mely a mondatot azonosította az ítélettel. Eszerint a mondat alapvetően alanyi és állítmányi részből áll (az állítmányi rész tartalmazza a mondatban az állítást, mely az alanyi részre vonatkoztatható, vagyis közöttük predikatív viszony van), s ez a két rész nem áll egymással szintagmatikus kapcsolatban, nem egymástól függenek, hanem megformáltságukban a mondat jelentésétől. Sajátos ellentmondás, hogy ennek a nézetnek a képviselői elméletükben minden tagolt mondatot alapvetően mindig egy alanyi és egy állítmányi részre bontottak fel, ám a gyakorlatban, a konkrét elemzésnél már csak ún. puszta alanyról és állítmányról beszéltek, a az alany és állítmány közötti egyeztetést csak „célzott egyformaságnak” tekintették, így nem tartották grammatikai ismérveknek.

A **hozzárendelés-felfogás** elsősorban szintén logikai megalapozottságú, az alany és az állítmány, a két fő mondatrész kapcsolatát azonban már alapvetően – jóllehet a szakirodalomban nem mindig teljesen egyértelműen – szintagmatikus kapcsolatnak⁴ tartja. Gondoljunk a szintagmák hármass felosztásában a hozzárendelő szintagma megkülönböztetésére az alá- és a mellérendelő mellett⁵. A hozzárendelés-felfogás fontos jellegzetessége, hogy hangsúlyozza a két tag között lévő kölcsönös meghatározottságot, amit az egyeztetés jelez. A két fő mondatrész alkotja tehát a mondat nyelvtani, szemantikai, logikai magvát, hordozza a mondat predikatív jelentését. A magyar szakirodalmi hagyományban s ezzel együtt az iskolai oktatásban a hozzárendelő felfogás vált a XX. században a legelterjedtebbé.

Ahogy ebből a rövid és vázlatos összefoglalásból kiderül, az alanyt és az állítmányt egyenrangú félként kezelő két felfogás alapvetően logikai megalapozottságú. A hozzárendelés képviselői azonban a két mondatrész egyenértékűségét a mondat struktúrájában már grammatikai ismérvekkel is igyekeznek alátámasztani. Ilyen például a Berrár Jolán által alkalmazott kritériumrendszer, melyet Bloomfield és de Groot alapján dolgozott ki. Berrár szerint tudniillik a szintagma három kritérium alapján kielégítően definiálható, ezek a helyettesíthetőség az azonos vagy eltérő disztribúció vonatkozásában, a kihagyhatóság és a kérdezhetőség, esetenként negyedik szempontként még felvette a kiegészíthetőséget is. Az alá- és a mellérendelő szintagma mellett ezekkel a grammatikai ismérvekkel határozta meg tehát a hozzárendelő szerkezetet is (Berrár 1965, 1977). Rácz Endre pedig – aki alkalmazta a berrári szempontrendszert is – a legfontosabbnak azt a kritériumot tartotta, hogy az alany-állítmányi szerkezet mindkét tagja kifejezhető mellékmondat formájában, míg az alárendelő szerkezet esetében csak a

³ Maga az alany és állítmány műszó is logikai eredetű, a grammatika a logika terminus technikusai közül vette át.

⁴ Az alanyt és az állítmányt szintagmaként először Ries határozta meg.

⁵ A hozzárendelés vonatkozásában a szerkezet szintagmaként való megítélésének bizonytalansága nyilvánvalóan a logikai alapvetésből ered. A hozzárendelő alany-állítmányi viszony szintagmatikus volta mellett talán a leghatározottabban Berrár Jolán állt ki több tanulmányában (1965, 1977).

bővítmény (tárgy, határozó, jelző) alakítható át mellékmondatá.⁶ Ebből pedig a nézet képviselői számára az a következtetés kell, hogy adódjon, hogy az alany és az állítmány egyenértékűek a mondat szerkezetében (Rácz 1994a: 72).

Az alany-állítmányi viszony hierarchikus voltát vallók a fenti két nézettel ellentétben már egyértelműen és szinte kizárólagosan grammatikai ismérvekkel igyekeznek alátámasztani elméletüket.

Az **alany primátusát** képviselő nézet a magyar szakirodalomban inkább tudománytörténeti érdekesség. Ez az elmélet a magyar nyelv vonatkozásában Klara Majtyinszkaja nevéhez fűződik (1955–60: III. 126), akire háromkötetes magyar grammatikájának megírásakor nyilván erősen hatottak az orosz nyelvészeti iskolák. Felfogása szerint az alany az állítmány fölérendeltje, s ennek legfőbb grammatikai bizonyítéka, hogy az alany irányítja az egyeztetést. Nyilvánvaló, hogy ez a vélekedés esetleg csak azokban a nyelvekben tekinthető helytállónak, amelyekben létezik nembeli egyeztetés (például az orosz). A magyarban az alany és az állítmány egyeztetése azonban éppen az alany primátusának ellenkezőjét, azaz az állítmány fölérendeltségét bizonyítja.

A hozzárendelés-felfogás mellett a másik legelterjedtebb nézet az **állítmány primátusáról** szóló elmélet. Alapvetően ez a felfogás szerves összefüggésben áll az ige középpontú szemlélettel⁷, s ebből következően a Tesnière nevéhez fűződő valenciaelmélettel. A magyar szakirodalomban azonban az állítmány primátusát valló nézet nemcsak az igei állítmányra, hanem az állítmányra általánosságban kiterjed. Ennek az elméletnek tudniillik legnagyobb hatású hazai képviselője Deme László, aki az állítmány fölérendeltségét valló szemlélethez nem a valenciaelméletből kiindulva jutott el alapvetően, hanem a mondategységen belüli viszonyokat vizsgálva (Deme 1971). Eszerint az állítmány a mondat központi magja, ennek alárendeltje az alany, vagyis az alany ugyanúgy ún. mondat-szintű bővítmény, mint a tárgy és a határozó. Az állítmány fölérendeltségére a következő érveket szokás felhozni Deme alapján: 1. a mondategységnek a szórendi elrendeződés szempontjából az állítmány a szuverén magva; 2. a konstrukcionális elemzés esetén az állítmány segítségével kérdezzünk az alanyra éppen úgy, ahogy a tárgyra és a határozóra is; 3. az alany irányítja az egyeztetést, s a szám- és személybeli egyeztetésnek éppen az a sajátossága, hogy mindig a bővítmény irányít (vö. a birtokos jelzős szintagmát – *én könyvem* –, valamint az igeigenévi szerkezetet – az *én idéztem* példa) (Deme 1971: 51–53). Mindehhez Keszler Borbála a Magyar grammatikában még a következőket tette hozzá: 4. a kérdés, határozatlan vagy általános névmással kifejezett alany ugyanezekkel a névmásokkal kifejezett tárggyal vagy határozóval mellérendelő kapcsolatot képes létesíteni, például: *Ki, mikor és hol találkozott vele?*, *Ki és mit mondott erről a kérdésről?*, s mellérendelő viszonyba csak a mondat azonos szerkezeti szintjén

⁶ Természetesen ez a megállapítás általánosságban értendő, hiszen nyilvánvaló, hogy egy mondatrész mellékmondatlál való kifejezésének különféle grammatikai és szemantikai feltételei vannak. Ezzel a kérdéssel még nem nagyon foglalkozott a hazai szakirodalom, mindössze Keszler Borbála vizsgálta meg egy rövid tanulmányban az alany kifejezési lehetőségeit (Keszler 1988).

⁷ Nem véletlen, hogy a már Tesnière előtt a valenciaelméletet leíró Brassai Sámuel az állítmány primátusát csak az igés mondatokra vonatkoztatta (vö. Huszár 1979: 15).

lévő mondatrészek kerülhetnek egymással (Keszler 2000: 351). A Deme László-féle nézeteken alapuló állítmány primátusa szemléletet közvetíti tehát a legújabb egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika is.

Az utóbbi évek magyar leíró grammatikai szakirodalmában tehát – ha nem is élesen – a hozzárendelés és az állítmány primátusa áll egyfajta szemléleti vita középpontjában vagy pontosabban fogalmazva: állnak egymás mellett. Azt azért természetesen hozzá kell tenni, hogy az állítmány primátusát vallók is elismerik az alany és az állítmány hozzárendelő jellegét ugyan, de azt logikai viszonynak tartják. A Magyar grammatika ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „A predikátum és a szubjektum között valóban hozzárendelő viszony van. (...) A hozzárendelő kapcsolat tehát logikai fogalom, nem grammatikai” (Lengyel Klára 2000a: 399). Hasonlóképpen vélekedik Deme is (i. h.). A problémát véleményem szerint leginkább az okozza, hogy a magyar nyelv alany-állítmányi viszonyára mindenképpen vagy csak az egyik, vagy csak a másik nézetet próbálják alkalmazni, sokszor azzal a megszorítással is, hogy az alany-állítmányi szerkezet meghatározását rendkívül megnehezíti az a tény, hogy egymástól igen eltérő módon viselkedő állítmányfajták, az igei és az összetett állítmány (ez utóbbiba beleértve az ún. névszóit is) közös vonását kell benne megfogalmazni. Mindkét felfogásban akkor keletkezik belső ellentmondás, amikor az alany és az állítmány viszonyát szembesítjük az alárendelő szintagmák osztályozásában alkalmazott vonzatosság kérdésével. A fő nehézséget az alany vonzat voltának megítélése jelenti.

Az alany vonzat voltát az ige szótári tételeként, azaz hogy az ige jelentéstartalmához általában eleve hozzátartozik az alannyal való kiegészülés, természetesen jó néhány érv alátámasztja. Egyrészt az igei csoportban az alany struktúramegkülönböztető jegy, hiszen az ún. alanytalan igék oppozícióban állnak az alannyal kiegészülő igékkel, azaz az alanyi vonzattal rendelkező igékkel szemben megkülönböztetjük azokat az igéket, amelyek esetében az alanyi vonzathely kitöltése tilos. Másrészt az alany képes tárggyal (mely mindig vonzat) és határozói vonzattal váltakozni bizonyos szerkezetekben, következésképpen az alany maga is vonzat. Erre a legegyszerűbb bizonyíték az aktív-passzív váltakozás.⁸ (Az alany vonzatosságára legutóbb I. Kugler 2000: 408–410.)

Az alany vonzatossága az alany-állítmányi viszony kétféle koncepciójában a következő problémákat okozza.

A hozzárendelő viszony esetén, melynek vonatkozásában természeténél fogva ellentmondás van az alany vonzatként való kezelésében, nyilvánvalóan az ige valenciájának vizsgálatakor kell szembesülni ezzel az ellentmondással. Rácz Endre például az igei csoport tárgyalásakor az ige vonzataként tartja számon az alanyt a valenciaelméletnek megfelelően, ám amint ez a szerkezet megkapja a valóságra való vonatkozását, azaz mondatként funkcionál, az alanyt és az igei

⁸ Az aktív-passzív transzformáció kétszeresen is igazolja az alany vonzat voltát: az aktív szerkezet alanya a passzív szerkezet végrehajtó határozójával (a terminus nem használatos a magyar szakirodalomban, Tóttóssy Csabától [1985–86] vettem át szemléletessége miatt), a passzív szerkezet alanya az aktív szerkezet tárgyával váltakozik, például: *János könyvet ír – János által könyv* íratik. (Az alany vonzatosságának transzformációs igazolására I. Rácz 1994b: 81–82; Kugler 2000: 409.)

állítmányt már egyenrangú hozzárendelő szerkezetként tárgyalja, azt hangsúlyozva, hogy az állítmány alanya $\neq$ az ige alanyával (Rácz 1994b: 81–82). Ez nyilvánvaló ellentmondás, s a grammatikai és logikai megközelítés keveredése.⁹

Ezzel szemben az állítmány primátusát vallók esetében – ahol az alany vonzatossága természetes módon illeszkedik bele az elméletbe – az összetett állítmány mégis egyfajta gondot okoz. (Természetesen az összetett állítmány kategóriájába értendő az ún. névszói állítmány is, melyet olyan összetett állítmánynak kell tekinteni, ahol a kopula zéró fokon szerepel.) Ez Deme Lászlónak a maga nemében nagyon következetes rendszerében nem jelenik meg, a Magyar grammatikában azonban igen.

Az alany mint vonzat ugyanis nem tartozik hozzá alapvetően a főnév szótári tételéhez, s kérdéses a melléknév szótári tételéhez való tartozása is,¹⁰ jóllehet például Rácz Endre (1994c: 89–90) a melléknév valenciaértékét vizsgálva a melléknév vonzataként tartja számon az alanyt, azzal indokolva, hogy állítmányi funkcióban a melléknév mindig köthető alanyhoz. Ez ugyan igaz, s nyilvánvalóan összefügg a jelzős szerkezet és az állítmányi szerkezet transzformálhatóságával, azt azonban fontos szem előtt tartani, hogy az állítmányi pozíció nyilvánvalóan megköveteli az igei jelleget, így mind a főnév, mind a melléknév csak a kopula segítségével képes az állítmányra jellemző grammatikai kategóriák (mód-, idő- és személyszámjelentés) kifejezésére, vagyis az összetett állítmány alanya a névszóhoz mint ún. grammatikai igehez kapcsolódik (vö. Lengyel 1996: 45–46). Vagyis ahhoz, hogy a főnév vagy a melléknév állítmányi szerepbe kerüljön, „igésülnie” kell, az igeiség – nem az ige! – kritériumainak kell megfelelnie, s emiatt válik kérdésessé az alanyt a melléknév vonzataként számon tartani.¹¹

Az is nyilvánvaló továbbá, hogy a kopula a névszót nem képes teljes mértékben igei jelleggel felruházni (pusztán csak annyira, hogy az állítmányi szerepkör betöltésére alkalmas legyen), ezt jól mutatja az, hogy az állítmányi szerepű főnév és melléknév is megőrzi saját szófajára jellemző bővítményeit. Ezt a legszembevetőbbben a főnév jelzőjének megmaradása mutatja: *Máté jó kisfiú volt ma*. Kérdés tehát, hogy mennyiben tekinthető egy igei jellegű főnév vagy melléknév vonzatának az alany?

A magyar grammatika a következőképpen oldja meg ezt a problémát. Az összetett állítmány esetében az alanyt a mondat struktúrájához tartozó vonzatnak, tehát a grammatikai ige strukturális bővítményének értelmezi (Lengyel 2000a: 399). Ez azonban némiképp ellentétben áll a grammatika vonzat-, illetve régensmeghatározásával: „A vonzat olyan bővítmény, amely szervesen hozzátartozik

⁹ A paralellizmus elméletét valló Szabó Dénesnél is megjelenik ez az ellentmondás: az alárendelő szó szerkezetek között tartja számon az adverbális alanyos szó szerkezetet, példái: *én kérek, munkás dolgozik* (Szabó 1958: 286–287).

¹⁰ A számnevet az új egyetemi grammatika szemléletének megfelelően nem tekintem önálló szófajnak, pusztán a melléknév egy szemantikai alcsoportjának.

¹¹ Úgy tűnik, hogy a melléknév akcidentális jelentése következtében „alkalmasabb” az állítmányi szerep betöltésére, mint a főnév, emiatt természetesebben veszi fel a grammatikai ige jelleget, s a melléknév tipikus bővítménye, a határozó az ige tipikus bővítményei közé is tartozik, míg a főnév tipikus bővítménye, a jelző ellentétben áll az igeiséggel.

az alaptag jelentésszerkezetéhez (...) A vonzatok alaptagját régensnek nevezük. Régensnek mindazok a **szótári tételek**, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban” (Keszler 2000: 355, kiemelés tőlem L. K.). Tény tehát, hogy nevezzük az összetett állítmány alanyát bármiképpen, a kétféle állítmány melletti alanyi viszony nem azonos.

Mielőtt folytatnám a gondolatmenetet, szükségesnek látszik két rövid kitérőt tenni. Egyrészt: mint már említettem, a Deme-féle koncepció a maga szempontrendszer szerint következetes és logikus. A kétféle természetű állítmány okozta grammatikai eltérés azonban nála is jelentkezik, s ez közvetve összefüggésben van az előbb vázoltakkal. Deménél a bővítmények mondat szintű és szerkezetszintű kategóriákba sorolhatók: a mondat szintű bővítmények közvetlenül a kizárólagos fölérendelt tag, tehát az állítmány közvetlen alárendeltjei, a szerkezetszintűek ennél lejjebb helyezkednek el, ahol az alárendelt szerkezettagok mindegyike csak egyetlen mondatrészhez tartozik, a mondat egésze felől tekintve ennek a mondatrésznek a része (a rendszer részletes leírását l. Deme 1971: 49–51). A problémát az okozza, hogy a koncepció szerint a jelző mindig és kizárólag szerkezetszintű lehet csak, az állítmányi szerepű főnév jelzője azonban – minthogy a főnév grammatikai igeiként is megőrzi szófajára jellemző bővítményeit – látszólag mondat szintre kerül. Deme ezt a következőképpen magyarázza meg: „maga a jelző hiába az állítmány jelzője, nem a mondat szintjén áll itt sem, hanem eggyel lejjebb; azaz itt sem mondatrész, hanem szerkezettag: mondatrész magánügye, ha mindjárt az állítmányé is” (Deme 1971: 51). Ebből viszont az is következik, hogy a melléknévi állítmány határozója is szerkezetszintű, az is a mondatrész „belügye”, hiába áll látszólag a mondat szintjén, hiába vág egybe a felszínen azzal, hogy a határozó alapvetően mondat szintű bővítmény. *A fiú ma nagyon ügyes volt az edzésen* mondatban tehát az idő- és a helyhatározó a grammatikai ige, azaz az állítmány mondat szintű határozói, a fokhatározó ellenben az állítmány melléknévi részének a „belügye”, vagyis szerkezetszintű.

A másik idekívánczó megjegyzés: van valaki a magyar szakirodalomban, aki Brassaitól indítva nagyon is konzekvensen képviseli a kétféle állítmány különbözőségét, ebből következően az alany-állítmányi viszony kétféleségét és közös nevezőre hozhatatlanságát – ez Elekfi László, aki több tanulmányt is szentelt a mondat elemzési lehetőségeinek, a háromfajta megközelítési módnak: az aktuális tagolásnak, valamint a logikai és grammatikai nézőpontnak (Elekfi 1950, 1953, 1957, 1966). Alapvető kiindulása eltér ugyan az általam bemutatottól, hiszen ő – a régi terminusokkal élve – a névszói állítmányt helyezi szembe az igeivel és a névszói-igeivel, ellentétben az igei és a másik kettő különbözőségének hangsúlyozásával. Erre a későbbiekben még egy vonatkozásban visszatérek.

Tovább lépve tehát: az igei állítmány alanyának alárendeltsége nyilvánvaló, nézzük meg az összetett állítmány és az alany viszonyát a grammatikai ismérvek alapján.

A fentiekben ismertetett grammatikai ismérvek közül kettővel ebben a vonatkozásban nem foglalkozom. Egyrészt azzal, hogy az állítmány a mondat struktúrájában központi helyet foglal el, ugyanis ez a nyilvánvaló tény nem befolyásolja az alany és az összetett állítmány viszonyának a kérdését. Az állít-

mány központi szerepére a legszemléletesebb grammatikai bizonyíték többek között az lehet, hogy ha névmás állítmányi szerepbe kerül, szabad bővítményeket kaphat: *Jövőre már tettek lesz itt a föld* – a névmási összetett állítmányhoz idő- és helyhatározó tartozik. Ezek a bővítmények – ahogy fentebb erről már szó volt – az állítmányi szerepből, az igeiségből adódnak (vö. Deme i. h.), s nem a névmáshoz tartoznak lexikálisan. A névmások ugyanis lexikai tételként gyakorlatilag bővíthetetlenek indirekt denotatív jelentésükből adódóan (vö. Laczkó 1996). Mindezzel párhuzamba állítható az a tény, amit Deme László úgy fogalmazott meg, hogy a szórendi elrendeződés szempontjából az állítmány a mondategység szuverén magva, a generatív elemzés pedig úgy, hogy az összetett és igei állítmányú mondatok a magyarban egységes szórendi és hangsúlyozási rendszert alkotnak. Az igeikötő ige szórendi viselkedése egyezik a kopulás névszóéval, ilyen értelemben tehát nem lehet a kétféle alany-állítmányi viszony között különbséget tenni. Nem véletlen, hogy a strukturális nyelvtan az összetett állítmány névszói részét igemódosítónak vagy inkorporált összetevőnek nevezi (vö. É Kiss 1992: 129–130, 1998: 34, 38).

Nem foglalkozom továbbá a Keszler Borbála-féle bizonyítékkal, ennek az esetében ugyanis úgy tűnik, hogy a *Ki és hol találkozott Péterrel?* vagy a *Senki és soha nem tudta megoldani ezt a feladatot* típusú mondatokban valójában nem az alany van mellérendelő viszonyban más bővítményekkel, hanem két egyszerű mellérendelő mondatról van szó, ahol az egyik tagmondat teljesen redukálódott: *Ki találkozott Péterrel?* és *Hol találkozott Péterrel?*, valamint *Senki nem tudta megoldani ezt a feladatot* és *Soha nem tudta megoldani ezt a feladatot*. Úgy tűnik, hogy a kérdő mondat esetében egy olyan tulajdonképpeni viszontkérdésről lehet szó, amelyben két mondatrész – jelen esetben az alany és a helyhatározó – vagy nem volt világos, érthető, vagy valamiért nem volt hihető, s ezért hangzik el a kérdés. A határozatlan és általános névmások logikai operátorok a nyelvben, s akkor vonhatók össze a fenti módon, ha mindkettő fókuszpozícióban van a többi mondatrész tekintetében egyébként azonos két mondatban. Mindezek miatt ezt a kritériumot nem vizsgálom meg az összetett állítmány vonatkozásában, jöllehet a jelenség összetett állítmányú mondatban is létezik: *Ki és mikor volt katona Szegeden?*, *Bárki és bármikor lehet segítőkész*.

Szempontjaim tehát a következők lesznek: egyeztetés, kérdezhetőség, átalakíthatóság és mellékmondattal való kifejezhetőség.

a) Az **egyeztetés**. A főnév és a melléknév szófaji jellegéből adódik, hogy nem képesek teljes mértékben egyezni az alannal, csupán számban, a kötelező szám- és személybeli egyeztetés éppen ezért a kopulán valósul meg. Ha csak az összetett állítmány névszói részét vesszük figyelembe, akkor tulajdonképpen egy sajátos egyeztetésformát látunk, a pusztán számbeli egyeztetést, ami azért kivételes, mert a magyarban a számbeli egyeztetés mindig velejárója egy másik egyeztetéstípusnak, nevezetesen a személybelinek és az esetbelinek. Az alany által irányított szám- és személybeli egyeztetés csak az igén valósulhat meg, ezért az összetett állítmány esetében, ahol – mint láttuk – a névszó megőrzi saját szófaji értékét is, nem lehet perdöntő a hierarchikus viszony megítélésében. Ezt bizonyítja az is, hogy a *-ként* ragos essivusi állapothatározó is egyezhet pusztán

számban – és úgy tűnik, egyre inkább terjed az egyeztetése – az alannal vagy azzal a mondatrésszel, amelyre vonatkozik. Például: *A fiúk a hadsereg katonáiként/katonákként vettek részt a gyakorlaton*. Nyilvánvaló, hogy a számbeli egyeztetés itt két egymással szintaktikailag kapcsolatban nem lévő tag között valósul meg. Az ok az lehet, hogy a két mondatrész predikatív logikai viszonyban vannak egymással, az essivusi állapothatározó Komlósy András terminusával élve: predikatív bővítmény (Komlósy 1992: 452).

b) A **kérdezhetőség**. A konstrukcionális elemzés esetén valóban az állítmány segítségével kérdezzünk a többi mondatrészre. A kérdezhetőséget azonban a szintagmatípusok elkülönítésében is szempontként alkalmazzák (vö. Rácz 1994d: 68–69). Rácz Endre szerint a hozzárendelő szerkezetre az jellemző, hogy kérdezhetünk egyik tagról a másikra és viszont, az alárendelés esetében azonban csak az alaptagról kérdezhetünk a bővítményre. Az alany és igei állítmány alárendelő voltát alátámasztja az a tény is, hogy csak az állítmányról lehet az alanyra kérdezni, hiszen az igei állítmánynak önálló kérdőszava nincs. Az összetett állítmány és az alany viszonyában azonban valóban oda-vissza kérdezhetőség működik – főnévi állítmány: *Péter katona volt* – a, *Ki volt katona?*, b, *Mi volt Péter?*, melléknévi állítmány: *Péter fantasztikus volt* – *Ki volt fantasztikus?*, *Milyen volt Péter?* Mindez arra utal, hogy a kétféle – igei és összetett állítmány – nem teljesen azonos viszonyban állnak az alannal.

c) A **transzformálhatóság**. A transzformációt mint bizonyítékot az alany vonzatosságával kapcsolatban alkalmazzuk az igei állítmány esetében, s ez egyben természetesen bizonyítja az alany alárendelő jellegét. Másrészt azonban transzformációs eljárást alkalmazunk több esetben az azonosító alany-állítmány grammatikai elemzésekor is.¹² Az alábbi minősítő szemantikai viszonyt tartalmazó mondat ugyanis azt mutatja, hogy az alany eredethatározóval, az állítmány pedig eredményhatározóval váltakoztatható (vö. legutóbb Lengyel 2000a: 398). A kiinduló szerkezet: *Péter tanár lesz*. Az átalakított szerkezetek: *Péterből tanár lesz*, *Péter tanárrá lesz*. Ezt felhasználva: az azonosító *A tett halála az okoskodás* mondat alanya az *okoskodás*, állítmánya pedig a *halála* főnév, ugyanis: *A tett halálává az okoskodás lesz*, illetve *A tett halála lesz az okoskodásból*.¹³ A transzformálhatóság feltételeivel most nem áll módomban részletesen foglalkozni, mindez azonban azt mutatja, hogy ha az alany és az állítmány névszói része is átalakítható, akkor közöttük nem tisztán alárendelő jellegű viszony van.

¹² Az azonosító összetett állítmány megítélése és meghatározása még akkor is problematikus, ha az összetett állítmányt közös nevezőre hozzuk az igeivel. Erre a kérdéskörre most nincsen mód kitérni, de tény, hogy az azonosítás megítélése önmagában vitatott. Ezzel többek között részletesen foglalkozott Elekfi László (1966), Károly Sándor (1964), Huszár Ágnes (1979) és mások. Most mindössze egy végletes álláspontot idézek Balázs-Piri Aladártól: „Az azonosító predikatív szó szerkezetben nincs grammatikai eszközökkel kifejezett állítmány, ezért a logika összefüggéseiben kell meghatároznunk benne az alanyt és az állítmányt” (Balázs-Piri 1965: 218). Eszerint tehát az azonosító alany-állítmány nem szintagma.

¹³ Az, hogy az összetett állítmány névszói része milyen grammatikai és szemantikai feltételekkel alakítható át, további vizsgálat tárgya kell, hogy legyen.

d) A **mellékmondat**tal való kifejeezhetőség. A hozzárendelő felfogás híveinek legfőbb grammatikai bizonyítéka az alany és az állítmány egyenrangúságára – mint láttuk – az, hogy mind az alany, mind az állítmány kifejezhető mellékmondat formájában, márpedig hierarchikus viszony esetében csak az alárendelt tag alakítható át mellékmondatná. Ám ez alapján éppen a mellékmondat

tal való kifejezési lehetőség mutatja a legtisztábban azt, hogy az igei állítmány alanya alárendelő jellegű, hiszen igei állítmányi mellékmondat nem létezik,¹⁴ az összetett állítmány alanya azonban nem lehet tisztán hierarchikus viszonyban az állítmánnyal, hiszen az állítmány névszói része kifejezhető mellékmondat formájában, például: *Péter volt az, akit tegnap baleset ért, Akkora a hó, hogy alig lehet járni, Szerelmünk még mindig olyan, amilyen a kezdetekben volt.*

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az alany és az állítmány viszonya a magyarban nem egyféle. Igei állítmány esetében hierarchia valósul meg: az alany az igei állítmány alárendeltje (állítmány primátusa). Állíthatjuk-e ezzel szemben, hogy az összetett állítmány és az alany egyszintűek, és jellemezhetjük-e ezt a viszonyt nemcsak logikailag, hanem grammatikailag is hozzárendelőnek? Az elvégzett próbák ellenére a válasz: nem. A fenti szempontok alkalmazása ugyanis csak azt mutatta meg, hogy az alany és az összetett állítmány főnévi vagy melléknévi része között áll fenn a hozzárendelő viszony – ott azonban meglehetősen egyértelműen és dominánsan. Ezzel szemben a kopula igésítő szerepe folytán a szerkezet az alárendeléshez közelít. Úgy gondolom, az összetett állítmány és az alany viszonya abban tér el az igei állítmányétól, hogy míg ez utóbbi teljes mértékben grammatikalizálódott, az összetett állítmány esetében ez csak részlegesen igaz, vagyis Deme László mondategységen belüli viszonyait szem előtt tartva: az ige és alanya grammatikai viszonyt alkotnak, tehát egymással mondatrészi függésben vannak, míg a másik esetben egyszerre teljesül a szerkezetben részben a grammatikai, részben a logikai jelleg (ez a logikai jelleg természetesen nem azonos a mellérendelésre jellemzőkkel, amit Deme úgy fogalmaz meg, hogy egymástól való grammatikai függetlenség, de egy harmadikkal szembeni grammatikai azonosság). Itt tehát a következőkről van szó. Az alany és az összetett állítmány főnévi vagy melléknévi része logikai hozzárendelő (predikatív) viszonyt mutat, a névszói rész és a kopula között morfológiai típusú grammatikai kapcsolat van, ezek tehát morfológiai jellegű szószerkezetet alkotnak, s a morfológiai jellegű grammatikai szerkezet, valamint az alany vonatkozásában realizálódik a szintaktikai alárendelő kapcsolat. Azaz tulajdonképpen kétféle grammatikai és egy logikai viszony kombinálódik.

¹⁴ Igaz, hogy Kubinyi László egy 1977-es tanulmányában felteszi, hogy mégis létezik igei állítmányi mellékmondat, s megtalálni véli az igemást mint új szófajt. Az igemás a mutató névmás és egy tartalmatlan ige kapcsolata lenne (*úgy/azt csinál/já, az történt* stb.), s utalószóként funkcionálna az igei állítmányi összetett mondat főmondatában, például: *Péter mindig azt csinálja, hogy nem válaszol a kényes kérdésekre.* Nyilvánvaló azonban, hogy ebben az esetben tárgyi alárendelésről van szó strukturálisan. Kubinyi kimondatlanul egy fontos szemantikai tényt fogalmaz meg – melynek természetesen vannak grammatikai vetületei is –, az ún. tartalomváró szók kérdését. (Hadrovics László többek között ezen az alapon vizsgálja az összetett mondatokat 1969-es munkájában. A funkcionális magyar mondatban.)

Az egész kérdéskört tovább bonyolítja a kopula speciális jellege az igék osztályában. Bizonyos tulajdonságai segédige jellegűek, hiszen lexikálisan tartalmatlan, s az ige grammatikai jelentéseit hordozza, Lengyel Klára mondatrészeremtő segédigének nevezi (2000b: 252–3), másrészt azonban az a más vonatkozásban már említett tény, hogy az összetett és az igei állítmányú mondatok a magyarban egységes szórendi és hangsúlyozási rendszert alkotnak, és az igekötős ige szórendi viselkedése egyezik a kopulás névszókéval, a kopula igei természetét mutatja, azt, hogy a létigével és a teljes jelentésű igékkel kapcsolatban van (vö. Szalamon 1976: 456), vagyis a kopula önmagában átmenetinek nevezhető nyelvi jelenség. Ha ez utóbbi vonását emeljük ki, tehát a létigével és a tartalmas igékkel való kapcsolatát, akkor elvileg ez a gondolatmenet az összetett állítmány megszüntetéséhez vezet, amit a strukturális nyelvtan és tulajdonképpen Elekfi László is képvisel fent idézett tanulmányaiban. Ez esetben ugyanis állítmányi pozícióba kizárólag az ige kerülhetne, a *Péter tanár lesz* mondat esetében tehát a *lesz* kopula, s ennek az állítmánynak két alárendeltje a *Péter* alany és a strukturalisták által igemódosítónak, Elekfi László által tulajdonítmánynak, régebbi nyelvtanokban pedig állítmánykiegészítőnek¹⁵ nevezett *tanár* főnév. Vagyis tulajdonképpen megszületik egy hatodik mondatrész. Ez a „hatodik mondatrész” áll predikatív viszonyban az alannyal.

Két probléma azonban ezzel is adódik. Egyrészt: sajátos, kivételszámba menő jelenség lenne, hogy egy abszolút fölérendelt tag a felszíni szerkezetből törlődjön egy adott paradigmatis helyen – mellel ez a törlődés a kopula segédigéi voltára utal, hiszen itt nyilvánvaló a párhuzam a zéró igei suffixumokkal –, másrészt itt sem kerülhetnének ki azt a tényt, hogy az alany és az állítmánykiegészítő (tulajdonítmány, igemódosító) szintaktikai függése a kopulától nem azonos értékű.

Végezetül: tisztában vagyok azzal, hogy az itt elmondottak nyilván több ponton vitathatók, továbbgondolást igényelnek, egyéb vizsgálati szempontok bevonását teszik szükségessé. Mindezt egyfajta hangosan gondolkodásnak, problémafelvetésnek szántam – annak a vitathatatlan ténynek a függvényében, hogy a kétfajta alany-állítmányi viszony a magyarban nem egyforma.¹⁶

Adós maradtam azzal, hogy a címben feltett kérdésre válaszoljak: hozzárendelés vagy az alárendelés? Röviden és elnagyoltan: mindkettő. Az, hogy szerintem milyen módon realizálódik ez a kettősség, a fentiekből remélhetőleg nyilvánvalóvá vált.

¹⁵ Az állítmánykiegészítő terminus a klasszikus latin grammatikákból származik. Meg kell azonban jegyezni, hogy a latinban az állítmánykiegészítő nemcsak az ún. nominativus praedicativus, hanem az attributum praedicativum (állítmányi jelző): *superior stabat lupus* 'feljebb állt a farkas' és az appositio praedicativa (állítmányi értelmező): *Cicero consul coniurationem detexit* 'Cicero konzulként leplezte le az összeesküvést' is.

¹⁶ Felmerülhet az is, hogy háromféle viszonyról beszéljünk. A fentiekben kívül tisztán csak logikai predikatív viszonyt tartalmazna az azonosító szerkezetnek az a fajtája, amelynek felszíni szerkezetéből hiányzik a kopula, azaz implicit marad, s a szerkezet teljes azonosítást tartalmaz. A Magyar grammatika így fogalmaz: „A teljes azonosítást tartalmazó alany-állítmányi szerkezetek (*A pénz pénz; Ő ő*) hozzárendelő jellege erős” (Lengyel 2000: 399). Ezzel a kérdéssel most nem foglalkozom.

SZAKIRODALOM

- Balázs-Piri Aladár 1965. Az azonosító predikatív szószerkezet. *Nyr.* 89: 209–219.
- Berrár Jolán 1965. Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. *NyudÉrt.* 46. 17–24.
- Berrár Jolán 1977. Alany és állítmány. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 79–93.
- Betts, Gavin 1996. *Latin*. Fordította és átdolgozta: Bollók János. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 79–178.
- É. Kiss Katalin 1998. A predikátum belső szerkezete. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 31–71.
- Elekfi László 1950. A százötven éves Brassai Sámuel. *MNy.* 46: 351–359.
- Elekfi László 1953. A mondat elemzésének fő szempontjai. *MNy.* 49: 69–76, 370–380.
- Elekfi László 1957. A logikai állítmány fogalma és az állítmányi névszó. *I. OK.* 11: 95–149.
- Elekfi László 1966. A predikatív viszony. *Nyr.* 90: 62–75.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Huszár Ágnes 1979. A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. *NyudÉrt.* 101.
- Károly Sándor 1964. Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Nyr.* 88: 158–168.
- Keszler Borbála 1988. Az alany kifejezési lehetőségei. *Urálisztikai Tanulmányok* 2. 215–217.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 349–366.
- Komlósy András 1992. Régenek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.
- Kubinyi László 1954. Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez. *MNy.* 50: 408–419.
- Kugler Nóra 2000. Az alany. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 405–413.
- Laczkó Krisztina 1994. Az alany-állítmányi viszony megítélése. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 74–75.
- Laczkó Krisztina 1996. A névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz. *Nyr.* 119: 398–408.
- Laczkó Krisztina 2000. Az alany és az állítmány viszonyáról. In: Földi Éva–Gadányi Károly (szerk.): *Vox humana. Bolla Kálmán professzor 70. születésnapjára*. Budapest. 250–256.
- Lengyel Klára 1996. A szófajok és mondatrészek összefüggései. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*². Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 43–52.
- Lengyel Klára 2000a. Az állítmány. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 394–404.
- Lengyel Klára 2000b. A segédigék és származékaik. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 252–258.
- Majtyinszkaja, Klára 1955–60. *Vengerszkij jazik* I–III. Moszkva.
- Rácz Endre 1994a. A hozzárendelő szintagma. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 70–73.
- Rácz Endre 1994b. Az igei szerkezet. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 79–82.

- Rácz Endre 1994c. A melléknévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 88–90.
- Rácz Endre 1994d. A szintagma általános jellemzői. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 67–69.
- Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv I–II*. Budapest.
- Szalamon Edit 1976. A mondatformák kérdéséhez. *NyK*. 78: 453–465.
- Tóttössy Csaba 1985–86. *Előadások latin mondattanból*. ELTE BTK Latin Tanszék. Budapest.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Krisztina Laczkó

The relationship between subject and predicate: subordination or coordination?

The aim of this paper is to clarify the issue raised in the title with respect to the subject/predicate relationship in Hungarian. In the relevant literature of recent years, the coordination view and that claiming the primacy of the predicate are represented side by side, in a mutually exclusive manner. The problem is based on the fact that two rather disparate subject/predicate constructions of Hungarian (Verbal predicate construction and complex predicate construction – where the latter subsumes both what are called nominal and nominal-verbal predicates) are treated by the relevant theories under the same heading.

The author first confronts the two views with the issue of the argumenthood of subjects. It is clear that, in the case of verbal predicates, the subject is a lexically specified argument, whereas in the case of complex predicates the subject can only be seen as a structural argument. That duality leads to contradiction in both views, albeit in two different ways. On the basis of four tests – agreement, question test, transformability, replacement by subordinate clause – the author then goes on to prove that the two types of subject/predicate constructions behave differently. The final conclusion that can be drawn from the tests is that the verbal predicate construction exhibits a fully grammaticalised subordinate syntagmatic relationship, whereas in constructions involving complex predicates two kinds of relationships are simultaneously represented: a logical predicative one and a grammatical one. The logical predicative one is concerned the subject and the nominal part of the predicate, and two different kinds of grammatical relationships are found between the copula and the nominal part of the predicate (a grammatical relationship of the morphological kind) and between the subject and that morphological construction (a grammatical relationship of the syntactic kind). Thus, the syntactic character realised in a complex predicate is not a lexically given property.

In sum, it is clear that, due to the differences between the two types of predicates, the subject/predicate relationship of Hungarian cannot be described in a unified manner, under the same set of theoretical assumptions.

Kutya van a kertben...

Az állatneves analitikus metaforák sorában a háziállatokéval képzetek között a *ló*- előtagúak mellett feltűnő a *kutya*- jelzői előtaggal alakult összetételek gyakorisága. Az *eb*, *kutya* állatnév összetett növényneveinkbe kerülésének több indoka is van. A zoomorf metaforák *eb*- (vagy *kutya*-) előtagja a jelölt növény használhatatlanságának, élvezhetetlenségének, csúnyaságának vagy éppen mérgező voltának, egyéb rossz tulajdonságának a kifejezője. Az ilyen összetételek – gyakran az utótaggal jelölt növénnel szemben – vadon termő, értéktelen, hitvány fajokat jelölnek. Vagy a jelölt növény gyümölcstelensége a kiváltó ok; vö. 'a kutya sem eszi meg' vagy 'a kutyanak való' stb.

Az ókori, majd a középkori orvosbotanikai művekben, fűvészkönyvekben is gyakori a lat. *canis*, és főként a gör. *kyon* 'kutya' állatnévvel (és a kutya valamely testrésze nevével) képzett növénynév, mint például a *cynapium*, *cynara*, *cynodon*, *cynodontium*, *cynoglossum*, *cynomorium*, *cynorkis*, *cynosurus*.

A névadási szemlélet háttére tehát leggyakrabban az, hogy az ilyen elnevezésekkel jelölt növények az ember, a névadó közösség számára értéktelenek, hasznavetetlenek, sőt, jelenlétük sokszor nemkívánatos. Gyomokat, mérgező növényeket, csekély élvezeti értékű gyümölcsöket hívnak így. Az előtag megkülönböztető jelző: az utótag jelölte megbecsült, hasznos növénnel szemben az ilyen összetétel vadon termő, hitvány fajok elnevezése; például *székfű* ~ *eb-székfű*, *szőlő* ~ *ebszőlő*, *borostyán* ~ *kutyaborostyán*, *cseresznye* ~ *kutyacseresznye*, *búza* ~ *kutyabúza* stb.

De utalhat az előtag arra is, hogy az állat számára fontos gyógyszer, vagy éppen ellenkezőleg, egészségére komoly veszélyt jelentő méreg a kérdéses növényfaj.

Meglehetősen sok ilyen – szaknyelvi és népi – növénynév használatos a magyarban. Ezek részben idegen mintára keletkeztek, többségükben azonban belső nyelvi fejlemények, etnobotanikai terminusok.

A szótörténetben csupán a név első fölbukkanását az írásbeliségben közlöm. Ugyancsak terjedelmi okokból csak utalok az esetleges széles népnyelvi elterjedtségre, a nyelvjárási alakváltozatok feltüntetése nélkül.

(Érdekes, hogy az *agár* kutyafajta nevével számos összetett növénynevet alkottak [pl. *agármony*, *agárkosbor*, *agárszilva* stb.], míg egyéb fajtanevekkel kapcsolatban nem jut eszünkbe egyetlen botanikai terminus sem.)

cserjéskutyatej J: Andrachne (P. 66). A ködcserje társneve. A növény tejszerű nedve a név motivációja. A tudományos elnevezés a régi gör. *andráchle*, *andráchne*, *andráchnos* (Theophrastos 1: 93; Dioscorides 1: 175) növénynévre vezethető vissza.

ebagyar J: *Cynodon* (Nyr. 117: 562). R: 1843: ua. (Bugát). A reformkori nyelvújítás idején Bugát Pál alkotta új név, nyilván az *ebfogfű* mintájára. Seme-lyik későbbi forrásban nem található, növénynevként tiszavirág-életű volt, mint Bugátnak (és Pethe Ferencnek, Kováts Mihálynak, Tóthfalusi Miklósnak, sőt Kazinczynak) a magyar természettudományi szaknyelv megalkotását célzó oly sok szóalkotása.

ebbúza J: *Triticum caninum* = *Agropyrum caninum* (Nsz. 88). R: 1833: *eb-búza* 'Triticum caninum' (Kassai 2:15). A magyar elnevezés összefügg a latin-*nal*, esetleg ebből keletkezett fordítással (< lat. *canis* 'kutya'). Az összetett szó pejoratív értelmű *eb-* előtagja az értékes gabonától különbözteti meg. A névadás motivációját jól szemlélteti Ballagi Mór (R. 1868) értelmezése: *ebbúza* 'a buzáé-hoz hasonló kalászu fű' (Ballagi 1: 231). A *búza* utótag csuvasos jellegű őtörök jövevényszó a magyarban; számos török nyelvben és a mongolban is megtaláljuk a szó megfelelőjét.

ebcseresznye J: 1. ükörke; 2. *N. ostorménfa*; 3. *Bryonia alba* (MNöv. 50).

R: 1833: *eb-tseresznye* 'Lonicera xylosteum' (Kassai 2: 15). A Balaton mel-lékén a bangitafa neve (FöldrKözl. 22: 74). A *Bryonia ebcseresznye* nevének az a motivációja, hogy apró bogyói feketék, mérgesek. Német megfelelője a *Hunds-kirsche* 'Euonymus eur., Frangula alnus, Ligustrum vulgare, Lonicera xylosteum és alpigena' (M. 234). Hasonneve a *kutyacseresznye*.

ebcsipke J: *Rosa p.p.* (a kerti fajok kivételével) (MNöv. 200). R: 1578: *eb cypke* 'galagonyafű' (Herbarium 11b). A latinból részfordítással alkotott elnevezés. A *csipke* szónak eredetileg 'vadrózsa' jelentése is volt. Az *eb-* (és a *kutya-*) pejoratív jelzői előtag az illető növény szúrósságára utal, a növény társnevei is hasonlóak; vö. *kutyarózsa*, *csipkebogyó*, *csipkebokor*, *csipkerózsa* (MNöv. 200). Latin *Rosa canina* nevének tükörszava a *kutyarózsa*, *ebrozsa* és fr., ném., a., ol. megfelelői.

ebfa J: *Rhamnus catharticus* (MNöv. 201). R: 1264: *ebfa* (TESz. 1: 703), 1272: *eb-fa* 'kutyabenge' (TermTudKözl. 10: 402), 1297: *ebfa* 'Chamelaea' (OkISz.). Mint Kassai írja: „roszsz, bűdös, semmirevaló törőfa” (2: 15), innen a pejoratív előtag a szóösszetételben. Akár a magyar írásbeliségben lényegesen később fölbukkanó hasonnévben, a *kutyafában*. Társnevei is a növény értékte-lenségére utalnak; vö. *disznótüskefa*, *ebtövis*, *macskatövis*, *varjútüske* (MNöv. 202). A *Rhamnus* egyébként régi görög növénynevé, az utótag *frangula* (< lat. *frangere* 'törni') pedig szintén a fa használhatatlanságára utal.

ebfarkfű, ebfarkú perje J: *Cynosurus cristatus* (MNöv. 39). R: 1833: *eb-fark-fű* 'Cynosurus' (Dankovszky 176). Szaknyelvi szó; ma az *ebfarkfű* Maros-vásárhely környékén (Nyárády 5) etnobotanikai terminus is. A név – minden valószínűség szerint Dankovszky révén – a *Cynosurus* tükörfordításával került a magyarba, hiszen a szóban a gör. *kyon*, *kynos* 'kutya', és az *oura* pedig 'farok' jelentésű. Simonkai Lajos megpróbálta száműzni a magyar növénytani szaknyelvből; 1895-ben megjelent Növényhatározójában úgy alkotott nemi neveket, hogy a latin genusneveket fonetikusán átírta. Így ebben az esetben az illető nö-vény elnevezése *kümozúrusz* lett. (Később ő maga helyesbített, és az *ebfarkperje* nevet használta azután.)

ebfáj J: *Asclepias vincetoxicum* (Nyr. 85: 210). R: XVIII. sz. *ebfáj* 'Vince toxicum' (uo.). Hapax. A növény súlyosan mérgező volta magyarázza a fecskegyökérnek ezt a nevét.

ebfejűfű J: *Antirrhinum majus* (MNöv. 141). R: 1578: *ebfejű fű* 'mint egy ebnek a feje' (Herbarium 165). Német megfelelője a *Hundskopf* 'ua.' (M. 235). Ez szintén a régi görög *kynokephalos* 'kutyafejű virág' növénynev mintájára keletkezett; a virág alakja ugyanis olyan, mint az ókori egyiptomi isten, a szobron ábrázolt kutyafejű Osyris feje. Hívták ezért *osyriának* (Natter 41) is. A tudományos névben egyébként nem fejhez, hanem orrhoz hasonlítják a növény magházát: *Antirrhinum* < gör. *anti* (tkp. 'ellen', de esetenként 'hasonló'); *rhinos* 'orr'. Az *ebfejűfű* társneve a *borjúorrűfű*, R. 1578: ua. és *orros fejű fű*, *boryu feyőfű* (Herbarium 165), melyek szintén metaforikus terminusok.

ebfingottafa N: ÜMTsz. 2: 9: *ëpfingotta foa* (Örsziget) 'Sorbus aucuparia', *ëpfingta foa* (Alsóőr) 'ua.'. A veres berkenye tájnyelvi neve az Örségben.

ebfogfű J: *Cynodon dactylon* (Nsz. 88). R: 1706: *eb foga* 'Denticula canis' (PPNomH.). Minden bizonnyal Pápai Páriz Ferenc névalkotása a nála megadott latin tudományos név tükörfordításával. Szintén a latin *dens*, genitív *dentis* 'fog' és a *canis* 'kutya' szavakból képzett név folytatója a német tükörszó, a *Hundszahngras* 'Cynodon' (Genaust 195), a *Hundszahnmoos* 'Cynodontium' (uo.) és a *Hundszahn* 'Cynodon dactylon, Erythronium dens-canis' (M. 236), valamint a fr. R. 1783: *dent de chien* 'Erythronium d.-c.' (NclB. 356), mai *chiendent* 'tarack, perje' (Genaust 203) tükörszó (tkp. mindkettő 'ebfog, kutyafog' jelentéssel). Az ógörög *kynódon*, *kynódous* 'ebfog' (uo.) (< gör. *kyon*, genitív *kynos* 'kutya' és *odóus*, genitív *odóntos* 'fog') a végső forrás, mely a növény fogszerű, feltűnően keskeny, fent hegyesen végződő hagymájára utal.

ebfojtófű J: *Antitoxicum officinale* (MNöv. 129). R: 1833: *eb-fojtó-fű* 'Cynanchum; Hundswürger' (Dankovszky 276). A növény társnevei is súlyosan mérgező voltára utalnak; vö. *méreggyilok* (mai tudományos neve), *méreggyöző*, *méregölő* (MNöv. 129). Minden bizonnyal Dankovszky vette át – tükörfordítással – a németből; vö. *Hundswürger* 'Apocynum, Asclepias cornuti, Scleranthus annuus, Vincetoxicum officinale' (M. 236), mely a lat. *cynanchum* (< gör. *kyon*, *kynos* = kutya; *anchein* = fojtani) szó folytatója.

ebfojtó müge J: *Asperula cynanchica* (MNöv. 50). R: 1869: *ebfojtó müge* 'Asperula cynanchica' (Math. és TermTudKözl. 6: 175). N: *ebfojtó* a Balaton mellékén (FöldrKözl. 22: 74) a 'Cynanchica' neve. Az *Asperula* (< lat. *asper* 'érdes') genusnév a levél durva, érdes voltára utal. *Müge* növénynevünk Diószegi és Fazekas révén került a magyar botanikai szaknyelvbe (R. 1807: „*müge*: Asperula. Tsész. kitsiny 4-fogú ... Bokr. töltéses” [MFüvK. 125]). A franciából ültették át; vö. fr. *muget* 'gyöngyvirág; szagos müge' (TESz. 2: 988). Az *ebfojtó* előtag az *Asperula* nemzetségbe tartozó egyik növény – önmagáért beszélő – jelzője.

ebfű J: *Euphorbia* (MNöv. 114). R: 1706: *eb fű* 'Carex', *eb képű fű* 'Psilium pulicar' (PPNomH.). Ismert a nyelvjárásokban is, l. OrmSz. 111: *ëpfű* 'Euphorbia' | Herman:Pászt. 675: *eb-fű* 'kutyaörje; a kutya gyógyító füve'. A német *Hundsgas* (Phytologicon 86) tükörszava. Az *ebfű* minden bizonnyal Pápai Páriz

révén került a magyarba. Társnevei, a *kutyatej*, *ebtej*, *fűtej*, *számártej* stb. (MNöv. 114) a növény tejszerű nedvére utalnak.

ebgyógyító pázsit J: *Agropyron repens* (MNöv. 186). R: 1780: *eb-gyógyító pázsit* '*Triticum repens*' (Phytologicon 86). Diószegi (OrvF. 368) az „Igazító Lajstromban” a *taratzk búza* terminust javasolta helyette. A későbbi forrásokban mégis gyakran szereplő *ebgyógyító pázsit* elnevezés nyilván olyan fűfajtát jelöl, melyet a kutya gyógyírként legelészget, ha a gyomra beteg. A növény hasonneve az *ebír*.

ebgyömbér J: *Polygonum persicaria* (MF. 277). R: 1578: *eb gyömbér* '*Zingiber caninum*' (Herbarium 174a). A magyar szó fordítás eredménye, a Meliusnál megadott latin név, a *Zingiber caninum* mintájára került a magyar botanika szaknyelvébe. A *zingiber* (a szanszkritban 'szarv alakú' jelentésű volt) 'gyömbér' és a lat. *canis* 'kutya' megfelelője. A növény német neve annakidején 'kutyabors' volt; vö. ném. R. *Hundspfeffer* 'ua.' Meliusnál (Herbarium 175).

Az *eb* megkülönböztető jelzővel létrehozott összetett szó utótagja, a *gyömbér* növénynevünk (R. 1395 k.: „zinziberius: *genber*” [BesztSzj 347], 1405 k.: *gengber* [SchlSzj. 850], 1525 k.: *gewnghber* [MNy. 11: 81]) latin eredetű jövevényszó a magyarban; vö. k.lat., h.lat. *gingiber* 'gyömbér', lat. *zingiber* 'ua.' (TESz. 1: 1134), mely a görögből ered. A görög szó pedig – arab közvetítéssel – egy szanszkrit szóra vezethető vissza. Az újlatin nyelvekben folyamatosan használatos tovább, a latinon át több európai nyelvbe bekerült; vö. ang. *ginger*, ném. *Ingwer*, fr. *gingembre*, ol. *zénzero*, or. *imbír* 'gyömbér' (uo.). A növény mai *Polygonum persicaria* neve – mint azt R. 1775: *baratzk levelü-fü* (Csapó), fr. R. 1783: *persicaire*, ném. *Pfersichkraut* (NclB. 363) elnevezése is mutatja – az őszibarackéhoz hasonló levelére utal.

ebibolya J: *Viola canina* (P. 121). R: 1833: *eb-ibolya* '*Viola canina*; *Hundsviole*' (Dankovszky 276). A *sovány ibolya* társneve. Lebecsülést fejez ki az elnevezés a lat. *canis* 'eb' jelzővel. Az *ebibolya* név a magyarban a latin tudományos névből való fordítás eredménye, bár a közvetítő nyelv lehet a német, mert a ném. *Hundsviole* szóra Dankovszky (akinél a név első fölbukkanása található) a jelentésmegadásban utal. Az *ebibolya* növénykét azért nem kedvelték, ellentétben a jó szagú – és a hosszú tél után kora tavasszal különösen kedves – illatos violával és ibolyával, mert virágai nem illatoznak. Feltűnő világoskék virágokkal ugyan magukra vonják a gyűjtők figyelmét, de aztán csalódást okoznak. Egyik legjobb természetábrázoló írónk, Fekete István írja erről az ibolyáról: „hosszú szárú, fakó, illattalan erdei virág. Nálunk falun csak a gyepek alatt lehetett egy-két szál ibolyát találni, de azok illatosak voltak és kékek, mint éjjel az ég. Amikor városba kerültem, ismertem meg ezt a fajtát, és ez volt az első kiábrándulásom”.

Az összetett szó *ibolya* (R. 1578: 'ió szagu sárga *iuolya*' [Herbarium 71], 1604: *ivolyya* [MA. Vacinium alatt], 1753: *ivolia* [Lippay: Posoni kert 93]) utótagja a latin eredetű *viola* elkülönült változata; szóhasadás eredményeként jött létre. Mára már jelentéstani elkülönülés is végbement a botanikai szaknyelv kialakításának szándékai szerint. L. még az *ebviola* szócikkét.

ebír J: *Dactylis glomerata* (MNöv. 50). R: 1807 előtt: *ebír* '*Dactylis*' (Jelentés. Julow 399), 1807: ua. (MFüvK. 105). A szaknyelvi szó átkerült a nyelv-

járásokba is, az *ebír* Nagykőrösön (KertLap. 17: 243) és Vas megyében (Herman: Pászt. 675) ismeretes. Hasonneve a *kutyair* (Magyarország kultúrflórája. 1955), de szintén ilyen a névadási szemlélet háttere az *ebgyógyító pázsit* (l. fent) kifejezés esetében. Az *ebír* Diószegiék szóalkotása. Mint később (1813: OrvF. 358) Diószegi az új elnevezést besorolja: „6-ik Rendbeliek, melyek valami Tulajdonságból vevődtek”. A pázsitfélékhez tartozó igen elterjedt fű. Neve népi megfigyelés eredménye; elárulja, hogy ez a növény a beteg kutya orvossága: Mint a Kertészeti Lapokban (17: 243) közlik: „az eb megeszi, mikor hányásra van szüksége”. Sőt, már korábban Szádlér József így írja le a növényt: „a’ kutják némelly nyavalyáikban felkeresik; félragottan lenyelik, és azután okádnak arra az ösztönére, a’ mellyet a szűrös és tsípös kalászszálkái a’ torokban okoznak” (Magyarázat III: 1). További társneve az *ebüröm*. Ma – mint kaszálófű – a minősített növényfajtáink közé tartozik.

ebkapor J: *Matricaria inodora* (MNöv. 50). R: 1405 k.: *eb capor* ’Anacetum’ (SchlSzj. 859), ’Costula’ (uo. 864). A régi növénynev a további szójegyzékekben és a magyar botanikai szakirodalom műveiben szinte mindenütt fölbukkan, a nyelvjárásokban is használatos (N: ÚMTsz. 2: 9 | SzegSz. 1: 307 | FöTsz. 68). A kamilla nagy termetű rokonának, az *ebszékfű*nek a társneve. Közvetlen a kapcsolat a magyar és a német növénynev között; vö. ném. R. *Hundestille*, vagyis *Hundsdill* ’*Anthemis cotula*, *Matricaria inodora*’ (MNy. 29: 51), tükörszavak. Az *ebkapor* hasonneve a *kutyakapor*.

ebkáposzta J: *Theligionum cynocrambe* (P. 77). Újabb szaknyelvi kifejezés.

ebkérdi J: *Polygonum orientale* (OrvF. 368). A „Régi Nevek” csoportjában szereplő terminus eredete ismeretlen, magyarázata is bizonytalan, más forrásban nem található. Diószegi a „Megállított Nevek” sorába a ’*Polygonum orient.*’ jelölésére a *pujkaorrú tzikkszár* elnevezést javasolja.

ebkolbász J: *Cynomorium coccineum* (Priszter 56). A *máltaigomba*, *máltaiviasz* társnevekkel is jelölt gombafajta elnevezése. Mint a tudományos név latin előtagjából kiderül, itt nem az ehetsé kolbász szerepel, hanem a kutya pénisze, hiszen a *cynomorium* a gör. *kyon*, *kynos* ’kutya’ és a szintén gör. *morion* ’hímtag’ szavakból alkotott összetett szó. Már Dioscoridesnél olvasható a *kynomorion* ’*Orobanche crenata*’, melyből a lat. *cynomorion* ’ua.’ (Plinius 22: 162) növénynev keletkezett.

eblesi-szilva J: *Prunus domestica*. N: ÚMTsz. 2: 9: *eblesi szíva* (Szt.gál) ’hosszúka, kék szilva’. A név valószínűleg arra utal, hogy a kutyák szívesen összeszedik a fa alatt ezt a gyümölcsöt.

ebmankóró J: *Glycyrhiza echinata* (Soó 340). R: 1943: ua. (Nép és Nyelv. 140). A Szigetközben és Szeged vidékén használatos a népnyelvben (Kovács 28 | SzegSz. 1: 307). Az *ednámkóró* ’ua.’ (MF. 639) szaknyelvi szó megfelelője; népetimológias átalakítás eredményeként jött létre (< *ebman/kó/ kóró*: *eb* + *mankó* + *kóró*). Tudományos neve ’tüskés édesgyökér’ (< gör. *glykys* = édes; *rhyza* = gyökér) jelentésű. L. még alább: *kutyamankó*.

ebmák R: 1578: *eb mák* ’disznó mák’ (Herbarium 60). Melius J. Péter névalkotása. Értéktelen fajta, az összetett szó *disznó*- és *eb*- előtagja is erre utal. „Czatogató czörgő mák, vagy mák koszt termő rosza... Németül Klapperrosen” (uo.).

ebmeggyfa J: N. varjútövis (MNöv. 50). N: OrmSz. 111: *ëbmötyfa* 'disznó túskefa'. A növény apró boggyótermése a névadási motiváció. Társneve az *ebfa*.

ebnyelvűfű J: *Cynoglossum officinale* (MNöv. 50). R: 1525 k.: *eb nylw* 'Cinoglossa' (Ortus), 1533: *eb nyelue* 'Cynoglossa, Hundstzung' (Murm. 1425). N: SzegSz. 1: 307: *ebnyelvűfű* 'atracél' | Nyárády 85: *ebnyelvű fű* (Marosv.h.). Mint már Földi János jól látta, „a” Görög és Deák Nyelv példája szerint” jött létre. A növény leveleinek felszínére, annak formájára vonatkozik. Az elnevezés a magyarba a *Cynoglossus* = lat. *lingua canina* 'növény keskeny, nyelvformájú levelekkel' (Plinius 25: 81) tükörfordításával került, mely a gör. *kynoglosson*, *kynoglossos* 'útifű' (Dioscorides 2: 126) (< gör. *kyon*, *kynos* = kutya; *glossa* = nyelv) névre vezethető vissza. A németben szintén megvan; vö. *Hundszunge* 'Wegerich' (Mackensen: DWb. 1991: 526), és több más európai nyelvben is, például fr. *langue de chien* (NclB. 333).

ebostor R: 1706: *eb ostor* 'Atriplex canina' (PPNomH.). Pápai Páriz Ferenc – latin mintára történt – névalkotása semmilyen későbbi forrásban nem mutatható ki, tájnyelvi szinten sem használatos.

ebrészfű R: 1868: ua. 'a téritők alatt némely fák derekaiból kinövő élődi növény, mely az eb nemzövesszejéhez hasonlít' (Ballagi 1: 232). A névadási motiváció az értelmezésből világos.

ebrontófű J: *Aconitum* (MNöv. 169). R: 1578: *ebrontó fű* 'Cynoctonon' (Herbarium 156). Hasonnevei: *tetűrontó fű*, *farkasméregfű*, *farkasölőfű*, ném. *Wolfsgift* (NclB. 379). Ezek is a növény mérgező voltára utalnak. Mint már Melius említi: „ha a gyökerét hussal öszvecsinálod, farkast, ebet öl”. Az ő névalkotása a magyar név, melybe az *eb* állatnév a *Cynoctonon* mintájára került. A gyökerében lévő aconitin embert is mérgez. Az *Aconitum* a görög *akoniton* 'mérges növény' névből származik. (A régi elnevezés a növény termőhelyére utal, azaz „en akoneis”, meredek sziklán nő.)

ebrózsa J: *Rosa canina* (Gyógyn. 8). R: 1783: *eb ró'sa* 'ua.' (NclB. 375). A *csipkerózsa* (*vadrózsa*, *gyepűrózsa*, *hecserli*, *túskefa* stb.) etnobotanikai elnevezése Csíkszereda környékén; a latin pontos megfelelője. Akár a növény német, angol, francia és olasz neve, l. a *kutyarózsa* szócikkében.

ebruta J: *Artemisia absinthium* (MNöv. 50). R: 1893: ua.; *ebcövek* 'élősködő fű, Cynomorium' (Pallas 5: 661). A németből tükörfordítással átvett növénynevünk; vö. *Hundsraute* 'Scrophularia can., Ricinus comm.' (M. 235). A *Hundsraute* (PbF. 143) jelentése tulajdonképpen 'kutyavessző, kutyafarok', és – akár a lat. *cynomorium* (< gör. *kyon*, *kynos* = kutya; *morion* = hímtag) – a kutya péniszét jelenti.

ebőska J: *Oxalis acetosella* (MNy. 33: 346). A *madársóska* társneve Öriszigeten: *ëbisuaska*. Az ember számára értéktelen a növény; erre utal az összetétellel keletkezett elnevezés *eb-* előtagja.

ebszem J: *Pulicaria* (MNöv. 33). R: 1578: *eb szem* 'Conysa media' (Herbarium 138a). Az összetétel pejoratív előtagja a növény kellemetlen szagára, az utótag pedig kerek, sárga virágjára utal. A német *Hundsauge* 'Pulicaria dysent.' (M. 233) tükörszava. Melius révén kerülhetett a magyarba, nála a *Conysa media* német neve *Hundsaugen* (Herbarium 138a).

ebszékfű J: *Matricaria maritima* ssp. *inodora* (PE. 158). A mai szaknyelvi szó a moldvai csángóknál is ismert (Zelnik 8). A kamilla rokona ez a növény, gyakran össze is tévesztik az *orvosi székfű*vel, a kamillával, bár virágzata jóval nagyobb. A jól ismert kamillától megfelelően elkülönítette a népnyelv: nem gyógyít, nem jó illatú, tehát: *eb*. Az *orvosi székfű*től 'Matricaria chamomilla' (Növhat. 200), ami a vetések gyakori gyomnövénye, az *ebszékfű* magasabb termetével, kellemetlen szagával és laposabb, tömör vackú fészkeivel tér el. Az illatos, kisebb termetű kamilla gyógynövénynek korábban – mint arra *Matricaria* (< lat. *matrix*, *-icis* 'anyaméh', valamint a német *Mutterkraut*, tkp. 'anyafű') neve is mutat – nögyógyászati jelentősége volt.

ebszopóka J: *Echium vulgare*. R: 1868: ua. 'terjőke' (Ballagi 1: 232). Az értelmezésben szereplő növénynév – ellentétben az *ebszopóka* elnevezéssel – ma is használatos, *terjőke kigyószisz* (MNöv. 103) helyesen.

ebszőlő J: *Solanum dulcamara* (VN. 38). R: 1405 k.: *eb zele* 'Solatum' (SchlSzj. 896). Igen régi botanikai szavunk, a nyelvjárásokban szintén széleskörűen elterjedt növénynév (az ÚMTsz. [2: 9] adatain kívül l. még az alábbi tájszótárakban, illetve nyelvjárási gyűjteményekben: SzegSz. | OrmSz. | SzegFüz. | Nyr. 29 | NyIrK. | BaNyj. | FöTsz.). A növény kapaszkodó szára (nyúlánk levéllyelével csavarodva talál támasztékot) és fürtvirágzatából kialakuló tojásdad, fényes piros, őszi bogycsoportja a névadás alapja. Bogernyőben termő piros bogyói egyformán szemünkbe tűnnek vízpartokon, liget- és láperdőkben. Az összetétel *eb*- előtagja pedig azt jelzi, hogy gyümölcse ehetetlen, haszontalan. Sőt, veszedelmesen mérges növény, bogyója szív működést bénító solanint tartalmaz! A tudományos *Solanum dulcamara* név előtagja is mérges növényre utal, a *Solanum* a lat. *solare* 'napszúrást okozni, elbódítani' jelentésű szóból van képezve. Középletin eredetű *dulcamara* (ill. *amaradulcis*) utótagja pedig a *dulcis* 'édes' és az *amarus* 'keserű' szavakra vezethető vissza; vö. gör. *glykypikros* 'keserédes' (Genaust 219). Arra utal, hogy az *ebszőlő* mérgező piros bogyói először édesnek tűnnek, majd keserű ízt érzi az ember.

Diószegiék a *veres, vízi, erdei ebszőlő* elnevezést a „bitang nevek” között sorolták fel, és helyette a „megállított Plánta nevek” sorába a *keserédes tsutsór* kifejezést javasolták. A németben a növény neve szintén 'ebszőlő, kutyaszőlő'; vö. a *Hundesbere* 'Solanum nigrum' (MNy. 29: 51) tükörszóval. A lengyelben is *psianka slodkogórz* 'Solanum dulcamara' (Weeds 1600).

A *fekete ebszőlő* 'Solanum nigrum' a tájnyelvi adatok szerint a Dunántúl (Nyr. 43: 311: Tata; FöldrKözl. 22: 65: Balaton mell.; NyelvFüz. 9: 40: Zala-vidék) *szépasszonyszőlő*je, melyet régen *szépszőlő*nek is hívtak: 1578: *szép szőlő* (Herbarium), 1583: *zep zolo* (Atrebatís), 1590: *ebszőlő* vag', *szép szőlő* (SzikszF.). Mivel azidőtájt a boszorkányok neve volt a szépasszony, következethetünk, hogy mire használhatták ezt a mérges növényt.

ebtej J: *Euphorbia* (MNöv. 114). R: 1395: *ebtey* 'Agrimonius' (BesztSzj. 383), 1405 k.: *eb tey* 'Centunritelium' (SchlSzj. 894), ua. 'cincinabulum' (uo. 895). Noha Diószegi a „Megállított Nevek” sorába a *szettyin* terminust javasolta (OrvF. 368), az *ebtej* szinte minden későbbi fűvészet szakkönyvben szerepel. A régi botanikai terminusnak számos nyelvjárási alakváltozata is használatos, l. ÚMTsz. |

Ethn. 8: 94 | FöldrKözl. 22: 74 | Nyr. 86: 441. Hasonneve az azonos jelentésű *kutyatej*. Megfelelője a német nyelvben a *Hundsmilch* 'Euphorbia' (MNy. 29: 51); ugyanezt a növényt jelöli az azonos névadási szemléletű ném. *Wolfsmilch* (tkp. 'farkastej'), és a szb.-hv. *mléčika* (< *mléko* 'tej') 'ua.' (TESz. 2: 688). Az összetett szó utótagja a szárban lévő tejszerű nedvre, pejoratív *eb-* előtagja ennek a nedvnek csípős, élvezhetetlen ízére utal. A Clusius (1584: NomPann.) óta több más forrásban is szereplő (pl. NclB. 371) *nagyobb ebtej* előtagja kétségkívül a növényneveknél is szokásos lat. *maior* fordítása.

ebtippan J: *Agrostis canina* (PE. 173). R: 1868: *eb-tippan* 'ua.' (Ballagi 1: 232). Összefügg a ném. *Hundsstraußgras* '*Agrostis canina*' (LWb. P1855) névvel. A tudományos névben szintén szerepel az *eb* (lat. *canis*) állatnév, az *agrostis* régi görög növénynév. A *tippan* pedig régi növénynevünk: 1677: „az mely pénz csuporban *tipannal* levén bétakarva” (Oklsz.), 1717: *tippan* (MNy. 65: 340) 'pázsitfű' jelentéssel.

ebtövis J: *Rhamnus catharticus* (MNöv. 202). R: 1584: *eb tövisk* (NomPann. 242). A német *Hundsorn* '*Rosa canina*, *Crataegus oxyacantha*' (M. 234) tükörszava. Az *ebtövis* hasonneve a *varjútövis* 'ua.', „ágai tövissen végződnek” (MFüvK. 178). A régi görög *rhamnus* növénynév szintén tuskés, tövises növényt jelölt.

ebüröm J: 1. zergeboglár; 2. ebír (MNöv. 50). R: 1911: *eb-üröm* 'Trollius' (Nsz. 89). Az *üröm* utótag már 1395 k. fölbukkan magyar szójegyzékekben: „rí-tímenium: fer *ýrem*” (BesztSzej. 374), majd 1405 k.: *vrem* (SchlSzej. 878), 1435 k.: *irim* (SoprSzej. 210) 'keserű ízű gyógynövény'. Volga vidéki török nyelvi megfelelései mutathatók ki; vö. csuv. *arém*, *erem*, tat. *ärem*, bask. *ärem* 'üröm' (TESz. 3: 1055). A csuvasból az egyik rokon nyelvünkbe, a cseremiszbbe is átkerült: *arém* 'ua.' (uo.).

A növény keserű voltán alapuló névátvitel eredménye az *ürmös* szó 'ür-mösbor, abszint' jelentése.

ebvézsmag J: *Strychnos nux-vomica* (Priszter 159). R: 1830: *ebvész* 'Strychnin' (Batsó: Dissertatio 59). A *strychnos* ógörög növénynév. Az *ebvézsmag* igen mérgező elő-indiai fa kőkemény magva, mely igen keserű és rendkívül gyorsan ható mérge; társnevei (*sztrichninfa*, *hánytatófa*, *farkasmaszlag* [uo.]) szintén erre utalnak. Gomb nagyságú magjai mérgező alkaloidákat (sztrychnint, brucint) tartalmaznak. Patkány- és egérméregként használják.

ebviola J: *Viola canina* (MNöv. 50). R: 1591: *eb nevő vad viola* 'vad viola' (Pécsi L.: Keresztyén szüzek). Az évszázadok óta használatos szaknyelvi szó a nyelvjárásokban is ismert; vö. Szabó-Péntek 71: Erdély | Herman: Pászt. 675: Hortobágy. Szó szerinti fordítás a latin tudományos elnevezésből. Más nyelvekben is megvan; vö. pl. ném. *Hundsviolen* 'ua.' (M. 236). A *viola* (R. 1395 k.: „viola: *viola*” [BesztSzej. 427], 1578: *violya* [Herbarium 54], 1753: *vijóla* [Lip-pay: Psoni kert 611]) utótag önálló növénynevünk, jelentése 'Matthiola incana'. Szintén a latinból származik a ném. *Viole*, ol. *viola* stb.

ebvirág J: *Cholchicum autumnale* (MNöv. 103). R: 1833: *eb-virág* 'Cholchicum' (Dankovszky 176). N: Gyógyn. 31: *ebvirág* (Csíkszereda) 'Colchicum autumnale'. Az őszi kikerics népi elnevezése. Valószínűleg egy másik tájnyelvi *kutyadöglesztő* 'ua.' névvel függ össze szorosabban, e mérgező növény francia

neve is *mort au chien* (NclB. 360), azaz 'kutyahalál'. Nevezik még sokféleképpen; vö. *kígyóahagyma*, *kígyóvirág*, *tücsökkoma* stb. (MNöv. 103). Az *ebvirág* német megfelelője a *Hundsblume* 'Cholchicum autumnale' (és még 24-féle növény neve) (M. 234), minden bizonnyal ennek mintájára került – Dankovszky révén – a magyarba.

Legmérgesebb növényeink egyike, tudományos nevének előtagja földrajzi névvel, Colchis városának nevével van összefüggésben, mely az ókorban a méregkeverők hírhedt városa volt. Az *autumnale* pedig az őszi kikerics szokatlan virágzási idejére utal. Akárcsak *őszike* társneve, mely Arany János révén közismert lett.

ebzeller J: *Aethusa cynapium* (MNöv. 19). R: 1911: ua. (Nsz. 89). Latin neve 'fényes ebpetrezselyem' jelentésű (< gör. *aithusa* = csillogó, fényes / gör. *kynos* = eb; lat. *apium* = petrezselyem). Súlyosan mérgező növény, társnevei is erre a tulajdonságára utalnak, a mai tudományos neve *ádáz*. Nevezik még a következőképpen: *ádázóbürok*, *kutyapetrezselyem* (< a *cynapium* tükörfordítása), *mérges ádáz* (uo.). Az összetett szó *zeller* utótagja német eredetű; vö. baj.-osztr. *zellərə*, ném. B. *zeller*, ir. ném. *Sellerie* 'ua.' (TESz. 3: 1191), mely az olaszon keresztül a lat. *selinon* 'zeller' (< gör.) folytatója. Más nyelvekbe is átkerült, vö. a. *celery*, fr. *céleri* 'ua.' (uo.).

ebzuzmó J: *Peltigera canina* (Mohák, zuzmók, harasztok. Bp., 1974. 6). A közönséges *ebzuzmó* tudományos nevében is szerepel a lat. *canis* 'kutya' állatnév. Az *ebzuzmó* elnevezés arra emlékeztet, hogy a növényt valamikor veszettség ellen használták a népi gyógyászatban. A *zuzmó* utótag pedig nyelvújítási alkotás, a R. *zúz* 'zúzmara' főnévből való származékszó. Arra utal, hogy a növényi telepek a fákat, sziklákat zúzmaraként lepik be.

kutyabajor J: szőlőfajta. N: ÚMTsz. 3: 667: ua. (Balaton m.) 'korán érő gohér'. A *kutyabajor* névben az előtag pejoratív értelmű jelző, az értéktelen, apró szemű, korán érő gohért jelölik vele. Az összetett szó *bajor* utótagja Németh Márton szerint (Ampelográfiai album 2: 63) egy minden szőlőterületünkön nagyon régóta termesztett magyar eredetű szőlőfajta. Szőlőnévként már 1708-tól (*bájor/fzőlő* [PP. 12]) adathozható; a nyelvjárásokban rendkívül szélesen elterjedt: *fekete bajor*, *fehér bajor*, *bajor*, *baor*, *bajor szőlő* (ÚMTsz. 2: 327), *vajor* (MTsz. 1: 81), *sombajor* (CzF. 1: 383). Ez utóbbi szótár szerint a szőlőnév a *bajor* népnévvel függ össze, azaz 'bajorhoni, bajorországi szőlő'. A németben azonban nincs olyan szőlőnév, mely *bayerische Weintraube* volna. Az azonosítás az EtSz. (1: 234) és a TESz. (1: 220) szerint is téves. Persze attól, hogy ilyen német szőlőnév nincs, még a magyarban – a származás helyére utaló – *bajor szőlő* elnevezés létrejöhet. A fajta régi magyar termesztésű, sok társneve is magyar eredetre vall, de a népnévvel való összekapcsolódása elképzelhető.

kutyabenge J: *Frangula* (P. 155). R: 1807: *kutya benge* 'Rhamnus frangula' (MFűvK. 178). A debreceni fűvészkönyv szerzőinél fölbukkanó elnevezés – mint Diószegi később (1813: OrvF. 377) „Igazító Laistromában” besorolja – a *kutyafa* terminust volt hivatva kiszorítani. Ma a *kutyabenge* a nyelvjárásokban Szeged környékén (SzegSz. 1: 858), Gyergyóban (Gyógysz. 377) és a Kárpátalján (Kótyuk 80) adatolt. Hashajtóként alkalmazott növényt jelöl. Kérge frissen

kellemetlen, átható szagú és mérgező, egyévi szárítás után fontos gyógyszerek alapanyaga. Hasonnevei az *ebsefa*, *ebiszelence*, *büdöscseresznye*, *dögfa*, *kutyafa* (MNöv. 113), *büdösfa* (MFüvK. 178). Az angolban a *dogwood* (AFE. 550). Csupa nem hízelgő, lekicsinylő elnevezés. Akárcsak a régi latin névben a „*frangula*”. Ez ugyanis a lat. *frangere* ’törni’ igére vezethető vissza, és a fa hitványságára, törékenységre utal.

kutyaberzen J: *Anthemis arvensis* (Péntek–Szabó 324). Kalotaszegen, Szucságon használatos etnobotanikai terminus. Az utótag alighanem a *berzelni* ’borzolni’ (MNyszet. 6: 317) igével függ össze, és a kutya borzasan felmeredő szőrére emlékeztetve írja le a növény valamely részét (a szárát?).

kutyabogyó J: *Solanum* (MNöv. 46). R: 1798: *kutyabogyó* ’csucsor’ (Magyar-Kossa: OrvEml. 2: 264). Ismert a nyelvjárásokban is, l. ÚMTsz. 3: 667. Tükörszava a németben a *Hundsbeere* ’rosszízű bogyó’ (DWb. 526), R. 1783: *Hundsbeerstrauch* (NclB. 331). Összesen 33 ilyen növényt jelöl a szó a németben (M. 233–234). Diószegi „Igazitó Laistromában” (OrvF. 377) a „Megállított Nevek” sorába a *kutyabogyó* helyett a *fekete tsutsór* terminust javasolta. A magyarban a *csucsor*t nevezik még *kutyaszőlőnek*, *kutyagolyónak* (MNöv. 46) és *ebszőlőnek* (Zelenyák 30) is. Mind a növény bogyótermésére utal.

kutyaborostyán J: *Daphne mezereum* (Péntek–Szabó 324). Magyaróke-rekén a *farkasboroszlán* neve (ÚMTsz. 3: 667). A *borostyán* – mely egy másik növényt jelöl – itt nyilván a *boroszlán* szóból alakult, esetleg népetimológiával.

kutyaboróka R: 1915: N. *kutyabojóka* ’*Lycium vulgare*’ (Nyr. 44: 90). Bács-Bodrog megyében, Adorjánon följegyzett nyelvjárási neve a *gyepű sefűsefa* növénynek.

kutyabúza J: *Melampyrum barbatum* (MNöv. 113). N: SzegSz. 1: 858: ua. ’gyomnövény’. Valószínűleg a németből – tükörfordítással – átvett növénynev; vö. *Hundsweizen* ’ua.’ (M. 236).

kutyacseresznye J: 1. *szamócafa*; 2. *madárberkenye*; 3. *ribizke*; 4. *májusfa* (MNöv. 113). R: 1783: *kutya-tseresznye* ’*Lonicera xylosteum*’ (NclB. 338), *piros kutya tseresznye* ’*Sorbus aucuparia*’ (uo. 374) és *kutya tseresznye-fa* ’*Prunus padus*’ (uo. 373). A nyelvjárásokban ma elsősorban Erdélyben (SzékNySz. 266 | NépismDolg. 4: 27 | SzegFüz. 2: 163) használatos. Mint német R. 1783: *Hundselsebeere* (NclB. 373), illetve *Hundskirsche* ’bogyós gyümölcs’ (DWb. 526, M. 235) tükörszavában is, a pejoratív értelmű előtag az élvezhetetlen, apró bogyótermésre utal. Ezek a bogyók – a cseresznyéhez hasonlóan – pirosak vagy sötétvörösek.

kutyadöglesztőfű J: *Colchicum autumnale* (MNöv. 103). A kikerics egyik népnyelvi társneve. A németben a szintén mérgező *Aconitum* neve a hasonló névadási szemléleten alapuló *Hundstod* (M. 236) elnevezés, mely tkp. ’kutyahalál’.

kutyaeper J: az eperparéj nyelvjárási társneve. N: ÚMTsz. 3: 667: *kutyaepër* (Tatrag).

kutyafa J: *Frangula alnus* (MF. 700); 1. *kutyabenge*; 2. (Bács) ördögcérna; 3. *Euonymus europaeus* (MNöv. 113). R: 1754: *kutja fa* ’*Frangula alnus*’, 1758: *kutyafa* (SzT. 7: 679). Igen sokfelé ismert a nyelvjárásokban (l. SzamSz. 1: 570 |

ÚMTsz. 3: 667 | SzegSz. 1: 858 | Zelnik 15 | Nép és Nyelv 1943: 158 | Nyr. 75: 428 | MNy. 23: 263 | Nyr. 27: 96). Hitvány, törékeny fafajtát „tisztelnek” ezen a néven. Tudományos nevében a latin *frangula* jelző a *frangere* ’törni’ igére vezethető vissza, és a fa törékenységre utal. A Szeged környéki adatok nem a *Frangula alnus*ra, hanem a *Lycium*ra vonatkoznak, mely szintén értéktelen anyagú cserje. Társnevei is (*semfüsemfa*, *gyurkafa*, *ördögcérna*) erre vonatkoznak. A *Frangula alnus* további elnevezéseiben (*ebsefa*, *dögfa*), illetve a német *Hundsbaum* ’Euonymus eur., *Frangula alnus*, *Lonicera xylost.*, *Rhamnus cathart. stb.*’ (M. 233) tükörszóban, ill. az ugyancsak ném. *Faulbaum*, *Pulverholz* ’*Rhamnus grangula*’ (Genaust 255) (tkp. ’rothadt, ócska fa’, ill. ’porfa’) elnevezésekben ugyanígy a pejoratív előtag a növény hitványságára, használhatatlanságára utal. Akárcsak a románban; vö. *lemn-cîinesc* ’*Ligustrum vulgare*’ (DRM. 226) és az angolban, vö. *dogwood* ’vadsom’ (TESz. 2: 688). Nem fukarkodtak további pejoratív értelmű elnevezések megalkotásával sem a *Rhamnus frangula* jelölésére. A magyar R. 1807: *büdösfa*, *büdös tseresznye* (MFüvK. 178) és ném. *Stinkbaum* (Graumann 102), azaz ’bűzfa’ elnevezése a szagra utal, mely szintén előnytelen.

kutyafej J: *Taraxacum officinale* (Zelenyák 100). R: 1908: ua. (uo.). Hapax. A pitypang zoomorf metaforikus neve aligha lehet. Nyilván sajtóhibás alak, helyesen *kutyatej* a *Taraxacum officinale* neve.

kutyafokhagyma J: *Allium vineale* (MNöv. 26). A *bajuszos hagyma* népi társneve (uo.). A németből kerülhetett a magyarba tükörfordítással; vö. ném. *Hundsknoblach* ’*Allium*’ (M. 235).

kutyafül (-gomba / -fű) R: 1895: *kutyafülgomba* ’judásfűl’ (Pallas 11: 125). A németben meglévő *Hundsfist* gombanév ’*Lycoperdon*’ (M. 234) jelentésű. Egy gyógynövényfajta tájnyelvi neve a *kutyafilfű* /A.gagy/ (ÚMTsz. 3: 668), melyet veszettség ellen kenyérbe göngyölve kap a kutya (Ethn. 48: 152). Apró, bőven termő krumplifajta (ÚMTsz. 3: 668) neve a *kutyafülű*, mely kemecsei adat.

kutyafű J: (Vas m.) *Lathyrus pratensis* (MNöv. 114). R: 1774: *kutya-fű* ’dudva’ (TESz. 2: 688). N: SzegSz. 1: 858, ÚMTsz. 3: 668: ua. ’növényfajta’. Német megfelelője a *Hundsgras* (DWb. 1891), *Hundskraut* (DWb. 526), mely 14 növényt (M. 235) is jelöl; további idegen nyelvi megfelelője a r. *iarba-cîinelui* ’*Cynodon dactylon*’ (DRM. 226). A *kutyafűtej* ’*Euphorbia cyparissias*’ (ÚMTsz. 3: 668) a *farkas kutyatej* szegedi népi elnevezése. A növény tejszerű nedve alapján jött létre.

kutyagéjcsa N: SzlavSz. 2: 126: *kutyógéjcsa* ’szamártövis’. Ismeretes *macskagéjcsa* ’*Ononis spinosa*’ növénynev is Kórógyon, szintén Szlavóniában. Az összetétel utótagja megfajtásra vár.

kutyagolyó J: *Solanum nigrum* (ÚMTsz. 3: 668). Sövényházán a *fekete csucsor* neve; metaforikus terminus, a növény gömbölyű – és értéktelen – termésére utal.

kutyagyöngyvirág J: *Polygonatum* (Péntek–Szabó 195). A kalotaszegi Ketesden és Magyarbikalon használatos növénynev. Itt az előtag maga is metaforikus, amellet, hogy az utótag használata is az. Jelzős fajnév, de az utótag más genusznak a neve.

kutyahagyma R: 1783: *kutya-hagyma* 'Allium vineale' (NclB. 355). A Benkő Józsefnél fölbukkanó szaknyelvi szó ma Zalaszegváron a 'Muscari comosum' (ÚMTsz. 3: 668) neve. A növény vadon termő mezei faj, igen erős, csípős. Ebből ered a neve: 'kutyának való' vagy a 'kutya sem eszi meg'. Hasonló névadási szemléleten alapul a német R. 1783: *Hundsknoblauch* 'Allium v.' (NclB. 355), illetve a *Hundswiebel* 'ua. és Allium carinatum, Colchicum autumnale, Equisetum arvense' (M. 236) tükörszó.

kutyaherélőzás J: *Stratiotes aloides* (PE. 162). A *kolokán* szemléletes népi neve arra vezethető vissza, hogy a növény fogas, tüskés levelei közé nem jó bekeveredni. Az alul háromszögbe rendezkedő, V keresztmetszetű leveles sás levélszéle az ember kezét is megvérzi; vadászat közben a köztük nyargaló kutyákon végrehajtják a műtétet, melyre a név utal. A növény társneve, a *bikatór* szintén a levelekre vonatkozik. Akárcsak német *Krebsschere* (PbF. 502) (azaz 'rákolló') elnevezése. Ugyanígy maga a – görög eredetű (Dioscorides) – tudományos nemi név, a *Stratiotes*, mely Pliniusnál is olvasható (24: 169). A növénynév azonos a gör. *stratiotes* 'katona, harcos' szóval; a kardforma, tüskésen szegélyezett levelekkel „felszerelt” növényt láthatták így a régi görögök. A Hortobágyon a *kutyaherélőzás* a 'Carex' (Nyr. 75: 425).

kutyabolya J: *Viola sylvestris* (Péntek-Szabó 324). Erdélyben (Kalotaszentkirály-Zentelke, Magyarvalkó) az *ebibolya* hasonneve (uo. 304); a névadás indítékát l. ott.

kutyakamilla J: *Matricaria inodora* (ÚMTsz. 3: 668). Az *ebszékfű* társneve a Hortobágyon. Ez a növény az illatos kamilla gyógynövénytől való megkülönböztetés végett kapta a *kutya* jelzőt. Tükörszáva a ném. *Hundskamille* 'Anthemis' (Mezgazd. 280). Az *Anthemis* már az ókorban ismert növénynév, a gör. *anthesis* (Dioscorides), lat. *anthesis* (Plinius 22: 53) szintén a kutyakamilla elnevezése volt, a gör. *anthos* 'virágzat, virág, növény' jelentésű szóból.

kutyakaparó J: *Matricaria inodora* (Zelnik 8). A moldvai Pusztinán a csángóknál, illetve a Felvidéken szintén (*kutyakapar* [NyF. 29: 31]) használatos etnobotanikai terminus. A névadási motiváció az lehetett, hogy a kutyák kikaparják a növényt, ha a gyomrukat gyógykezelik vele.

kutyakapor J: 1. nehézszagú pipitér; 2. napraforgó-kutyatej (MNöv. 114). R: 1882: N. *kutya-kapor* 'Cotula foetida' (Nyr. 10: 323). Ma is elterjedt a népnyelvben (SzamSz. 1: 570), illetve a moldvai csángóknál (Zelnik 19), Erdélyben (Ethn. 87: 210 és Péntek-Szabó 203), a Székelyföldön (MNy. 4: 32), Gyergyóban és a Hajdúságban (ÚMTsz. 3: 668), Kárpátalján (Kótyuk 82) és Zemplénben (MTsz. 1: 1262). A jelölt növényeket kaporra emlékeztető leveleik miatt hívják így. Hasonneve az *ebkapor*. Ugyanígy a németben is *Hundsdill* (M. 234) a neve.

kutyalaboda J: *Chenopodium vulvaria* (MNöv. 114). R: 1775: *kutya-laboda* 'Atriplex foetida, Chenopodium foetidum' (Csapó 150). A N. *büdös libatop* társneve. Másik hasonneve szintén a növény szagára utal: *büdös laboda* (MFüvK. 187), akár a ném. *stinkende Melde* (NclB. 345). A pejoratív jelzői előtagú összetett szóban szereplő *laboda* növénynevünk a libatop, a spenót és a bojtorján neveként használatos. Már 1395 k. fölbukkan a magyar írásbeliségben: „bleta: *laboda*” (BesztSzj. 395); N. *lobodo* (CsángSz.), *labogya*, *loboda* (ÚMTsz.).

Szláv eredetű jövevényszó; vö. blg. *loboda* 'libatop', szb-hv. *loboda* 'Atriplex', szlk. *loboda* 'ua.', or. *lebedá*, N. *lobodá* 'ua.' (TESz. 2: 702). A fenti csángó *lobodo* közvetlen átdója a román lehetett, a rom. *lobodă* 'Atriplex' (uo.) a déli szláv nyelvekből származik.

kutyalánc J: *Lycopodium clavatum* (MNöv. 94). R: 1908: *kutyalánc* 'ua.' (Zelenyák 91). A nyelvjárásokból Erdélyben adatolt, a pitypang neveként (Nyr. 12: 477 és NyIrK. 34: 42). Minden bizonnyal a kutyatej *gyermekláncfű* nevének hatására keletkezett.

kutyamankó J: (Csongrád) *Datura stramonium* (MNöv. 127). A *maszlag* népi neve. L. még alább.

kutyamankóró J: *Glycyrrhiza echinata* (Nép és Nyelv 140). Az Alföldön, Hantháza környékén (uo.) és Sövényházán (ÚMTsz. 3: 669) használatos. Hasonneve az *ebmankóró*, mely az *ednámkóró* név népetimológiai alakváltozata. A növénnel kapcsolatban az a hiedelem, hogy „öreg emberektől hallottam, mikor Jézus a Tiszát borozdálta, szamara ez után kapkodott, azért olyan görbe a Tisza” (uo.).

kutyamák J: pipacs (ÚMTsz. 3: 669). A pipacs Csábon följegyzett helyi neve. A mák és a pipacs genetikailag rokon fajok (*Papaver somniferum*, illetve *Papaver rhoeas*).

kutyameggy J: *Padum avium* (MNöv. 124). R: 1834: *kutya meggy fa* 'vad meggy' (Kassai 3: 338). A növény értéktelennek ítélt gyümölcsét írják le hasonló nevei közül a *kutyacseresznye*, *madárcseresznye*, *vadcseresznye*, *gerezdes-cseresznye* (MNöv. 124) elnevezések is. *Meggy* (R. 1395 k.: „Merafius: meg fa [BesztSzej. 861]) gyümölcsnevünk ősi örökség a finnugor korból.

kutyamonyú (körte, szilva) J: körtefajta (ÚMTsz. 3: 669). A Farkasfán használatos körtenévet a gyümölcs alakja motiválta. A *kutyamonyú szilva* 'Prunus domestica' (R: 1902: N. [Heves m., Saár] [Nyr. 30: 349]) ma Gyöngyösön, illetve Abasáron használatos (ÚMTsz. 3:669). A *kutyatökű szilva* hasonló neve, akár a *tökös szilva* Zala megyében (Nyr. 30: 347), *tökös sziva* 'öregszemű szilva' Vas és Sopron megyében (Nyr. 10: 332), ua. 'érés előtt elduzzadt, belül üres, éretlenül lehulló szilva' (MTsz.), *monyóka* 'korán érő, aprószemű szilva' (uo.). A gyümölcs alakjára vonatkozik ez is. Ugyanilyen szemléletű növénynevek a R. 1560 k.: *papmonya fw* (GyöngySzt. 954), 1578: *barát monyu fű* 'mert vgyan monya vagyon a tóuénc mint egy pillisses Papnac' (Melius:Herbarium 89: 1), N. *Mihálka monya* (MNY. 6: 37), *pap monya*, *papmony* (FöldrKözl. 22: 71), *pap tőki*, *agármony fű*, *bikatók*, *macskatók*, *rókamony* stb.

kutyanyelvűfű J: 1. ebnyelvűfű; 2. *Plantago major*; 3. *Setaria viridis* (MNöv. 114).

R: 1783: *kutya nyelvű fű* 'Euphorbia silvatica' (NomVeg. 417). A szaknyelvi kifejezés a népnyelvben szélesen elterjedt, Szombathelyen (Ethn. 5: 37), Kürtön (MNY. 39: 252), a Nyírségben (ÚMTsz. 3: 669), Nagyvátyon (Nagy 41), a Szigetközben (Kovács 36), az Őrségben (MNY. 33: 345) és Zalában (MNY. 23: 589) használatos etnobotanikai terminus. A névadás szemléleti alapja a leveleknek a kutya nyelvéhez hasonlatos formája. Valószínűleg a németből tükörfordítással átvett növénynevünk; vö. *Hundszunge* 'Cynoglossum officinale' és még 16 növény' (M. 236), mely a lat. *Cynoglossum* (< gör. *kyon*, *kynos* = kutya; *glossa*

= nyelv) folytatója. Már Pliniusnál is szerepel a *cynoglossus* = *lingua canina* 'keskeny, nyelvvelű növény' (25: 81), mely a gör. *kynoglosson*, *kynoglossos* 'lándzsás útifű' (Dioscorides 2: 126) átvétele. Számos mai nyelvben is, vö. or. *pjoszjijazik*, a. *hound's tongue* (LWb. Cs0246) és a fr. *langue de chien* (NclB. 333), r. *limba cânelui* 'Cynoglossum officinale' (Borza: Primul dicționar. Cluj, 1921. 558).

kutyanyelvű saláta Az ÚMTsz. (3: 669) adata (Sárszentmiklós, A.nyék) 'a fejes saláta egy fajtája' jelölésére szolgál. A névadás motivációja – akár az előző elnevezésnél – a levél alakja volt.

kutyaorrgomba R: 1895: *kutyaorr gomba* 'gímgomba' (Pallas 11: 126). Aligha lehet alakfestő elnevezés; arra utal inkább, hogy a becses és igen drága szarvasgombát az erdőn állatokkal kutatják fel. Ilyen a sertések mellett a kutya is, jó segítség gombászáskor.

kutyapázsit J: *Cynodon dactylon* (MNöv. 44). R: 1824: *kutyapázsit* 'Hundsgras' (Magyarázat III: 7). A *csillagpázsit* társneve. Szádlér József 1824-ben megjelent munkájában bukkan fel. Minden bizonnyal a latin elnevezés alapján keletkezett a növény német *Hundszahngras* (Genaust 197), azaz 'kutyafogfű' neve, ugyanis a *Cynodon* előtag a gör. *Kynodon*, *kynodóus* (< *kyon*, genitívusz *kynós* = kutya; *odon*, *ódous* = fog) 'kutyafog' szóra vezethető vissza. A tudományos elnevezés *dactylon* utótagja a már Pliniusnál is szereplő (24: 182) lat. *dactylus* 'köles' folytatója.

kutyaperje J: 1. angolperje; 2. ebír; 3. tarackbúza (MNöv. 114). R: 1780: *kutya perje* 'Triticum repens' (Phytologicon 86). A népnyelvben (Herman: Pászt. 675) *kutyapörje* 'Triticum repens; eb-fű, a kutya gyógyító füve'. Német neve *Hundsgras* (NclB. 328), azaz 'kutyafű'. Az itt *kutya* előtaggal ellátott *perje* növénynevünk már 1500 k. fölbukkan az írásbeliségben: „De gramine: *perje*” (MNy. 21: 141) a 'pázsitfűvek családjába tartozó, kaszálóréteken, hegyi réteken, zöld lelegezőkön gyakori növény; Rispengras' jelentéssel. Szláv eredetű jövevényszó.

Ma a *Poa* nemzetség szaknyelvi neve, számos alakváltozata használatos a nyelvjárásokban is: *pörgye*, *pörnye*, *pürgye* (ÚMTsz), *përgjë*, *përje*, *pürnye* (Nyatl.), *pörgye fű* (Ethn. 3: 59).

kutyapetrezselyem J: *Aethusa cynapium* (MNöv. 19). R: 1783: *kutya-petre 'selyem 'ua.*' (NclB. 349). Német megfelelője a *Hundspetersilie* (Kubinyi 44), ill. *Hundspetersilge*, *Hundspeterlein* (M. 235), mely szintén a latin *cynapium* (< gör. *kyon* = kutya, genitív *kynos*; lat. *apium* = petrezselyem) 'kutyapetrezselyem' névre vezethető vissza. A levelek formája a névadás motívuma. A növény magyar társnevei az *ebzeller*, *mérges ádáz*, *ádázóbürök* (MNöv. 19) a növény mérgező voltára utalnak. Az igen veszélyes coniin a hatóanyaga.

kutyaremenyica N: Zelnik 19: *kucsarëmenyica* (Külsőrekecsin) 'Anthemis spp.'. Moldvai csángó nyelvjárási növénynév; a *pipitér*, más néven *álszékfű* vagy *pocvirág* (MNöv. 153) jelölésére.

kutyarózsa J: *Rosa* p.p. (MNöv. 200). Erdélyben az *Adonis vernalis* neve (Péntek–Szabó 324), egyébként a vadon élő vadrózsa (*csipkebokor*, *csipkerózsa*, *ebcsipke*, *gyepürózsa*, *bicskafa*) egyik tájnyelvi elnevezése. Szintén a tudományos latin 'Rosa canina' név megfelelője a ném. *Hundsrose* (M. 235), az a. *dog rose*, fr. *rosier de chien*, és az ol. *rosa canina* (AFE. 1131).

kutyasaláta J: *Lapsana communis* (MNöv. 32). R: 1843: *kutyasaláta* 'ua.' (Bugát 263). Nevezik *kutyazöldnek* is. A németben a *Hundslattich* 'Leontodon nudicaulis, *Taraxacum officinale*', *Hundssalat* 'ua.' (M. 235) tükörszó, Bugát Pál minden bizonnyal ebből fordította.

kutyasom J: *Lycium halimifolium* (Kovács 33). A *sefüsefa* vagy *ördögcérna* élvezhetetlen piros bogyótermését hívják így a Szigetközben (uo. és ÚMTsz. 3: 670). A *som* utótagot a külső hasonlóság indokolja. A somnak ugyanis szintén apró és piros a gyümölcse. Ez a *som* igen régi jövevényszó a magyarban, az írásbeliségben – mint növénynév – már 1291-ből adatolható: „Pervenit ad *sumbucur* meta terrea circumfusum” (Oklsz.), majd 1395 k.: „cornus: *fumfa*” (BesztSzej. 902), 1470 k.: *Soom* (CasGl. 26). Ótörök eredetű; vö. türkm. *čüm*, kum. *čum*, karacs.-balk. *čum* 'som' (TESz. 3: 571).

kutyaszilva J: *Prunus domestica*. N: Nyr. 30: 348: *kutyaszíva* (Bábolna vid.) 'fekete apró szemű' | SzegSz. 1: 860: 'fanem, amely semmit sem terem'; 2: 'selejtés szilvafajta, amit a kutya is meg szokott enni'. Már a Tsz. is az első jelentést adja meg, az *eb-*, *kutya-* előtaggal gyakran fejezik ki a jelölt növény rosz-szaságát, haszontalanságát, gyümölcstelenségét.

kutyaszopó J: *Taraxacum officinale* (ÚMTsz. 3: 671). A pongyola pity-pang neve Zilahon, *kutyaszopogatónak* hívják a Szilágyságban Érckörösön és Tasnádon (NyIrK. 1: 153), valamint Csíkszereda környékén (Gyógyn. 17).

kutyaszömöröcsög J: *Mutinus caninus* (MNöv. 114). Gombanév. Minden bizonnyal a latin *Mutinus caninus* elnevezés alapján keletkezett a ném. *Hunds-rute* (Genaust 402), azaz 'kutyafarok' (< lat. *mutinus* = pénisz; *caninus* = kutyának a..., *kutya-*, < *canis* = kutya). Az elnevezés motivációja a növény gyümölcsének a kutya ivarszervéhez való hasonlósága. A magyar névre is a latin hathatott.

Az összetett szó *szömöröcsög* (R. 1395 k.: „manobriu: *zemerchek*”, „Burto: *zemerchek*” [BesztSzej. 386, 435], 1549: *zomorcok* (Oklsz.), 1793: *szömörtsök* [Földi 57]) utótagja – a kucsmagomba neve – szláv eredetű a magyarban. Nyelvjárási (*csömöröcsök*, *sömöröcsög* [ÚMTsz.]) és szaknyelvi szó; a mai *szemermetlen szömöröcsög* tudományos fajnév – a 'Phallus impudicus' neveként – a fentihez egészen hasonló névadási szemléletű.

kutyaszőlő J: *Solanum* (MNöv. 46). R: 1834: ua. (Kassai 3: 220). N: SzlavSz. 2: 126 | SzamSz. 1: 571 | SzegSz. 1: 860 | Zelnik 15 (Moldva) | Kótyuk 79 (Kárpátalja, Rát) | ÚMTsz. 3: 671 (N.várad, Szt.jobb, Gencs, F.bánya, N.károly, Kárásztelek, M.csaholy, Selymesilosva, Tasnádszarvad, Zilah) | Péntek-Szabó 324 és 302 (Erdély) | Herman: Pászt. 681 (Tyukod) | Nyr. 86: 441 (Baranya m.). Mint ez utóbbi adat értelmezése („mírges a bogyója”) is mutatja, veszélyes „szőlő” ez. A *csucsor* egyéb tájnyelvi elnevezései szintén a *kutya* állatnévvel jöttek létre; vö. *kutyabogyó*, *kutyagolyó* (MNöv. 46). Megvan tükörszóként a németben is; vö. *Hundsrebe* 'Bryonia, Saxifraga gran.', illetve *Hundswwein* 'Solanum dulcamara.' (M. 235). A *szőlő* utótag csuvasos jellegű ótörök jövevényszavunk, eredetileg valamilyen bogyótermést jelölhetett, és később tapadhatott hozzá a 'szőlő' jelentés. A főként nyelvjárási alakváltozatokban meglévő *l > ll* (szöllő) kettős mássalhangzó hangzóközi geminálódás eredménye.

kutyatalp Etnobotanikai terminus, az ÚMTsz. (3: 671) adata. A hódmezővásárhelyi növénynév metaforikus összetétel, jelentésváltozással, ráértéssel. A tájszótár értelmezése ('pl. a búza között is megtermő gyomnövényfajta') sajnos nem jelent biztos fogódzót a jelölt növény azonosításában, számos gyom szó-bajóhet. Valószínűleg a levél alakja állhat a névadási szemlélet háttérében.

kutyatej J: *Euphorbia* (P. 155) és pitypang (MNöv. 114). R: 1761: *kutya tej fű* 'Euphorbia' (TESz. 2: 688), 1783: *kutya-téj* 'ua.' (NclB. 371). Noha Diószegi (1813: OrvF. 377) a „Régi Nevek” között szerepeltetett *kutyatéj* helyett a „Megállított Nevek” sorába a *szettyin* terminust javasolta, a *kutyatej* szaknyelvi szóként megmaradt, sőt, a nyelvjárásokban az ország szinte minden területén (NövKözl. 2: 24 | SzegSz. 1: 858 | OrmSz. 336 | MNy. 4: 32 | Horváth 489 | MNy. 45: 219 | MNy. 39: 252 | MNy. 29: 317 | ÚMTsz. 3: 671 | Herman: Pászt. 681 | BaNyj. 73 | NéprÉrt. 33: 237) és Erdélyben (Szabó–Péntek 69; Ethn. 87: 211; Gyógyn. 17; Gyógysz. 375), valamint a moldvai csángóknál (Zelnik 15) is ismert. A növény hasonnevei szintén, mint az *ebtej*, *farkastej*, *tejesfű*, *fűtej*, *méregfű*, *szamárfű* stb. a mocsaras rétek májusi virágjának csípős tejére utalnak, mely hánytató, maró, hashajtó hatású. A tejnedv mérgező diterpéneket tartalmaz, a bőrön is gyulladásokat idézhet elő. Német elnevezése tükörszó; vö. *Hundsmilch* (Kubinyi 71), akár a román *laptele-cînelui* (DRM. 226). Ugyancsak német *Wolfsmilch* (Term. 1937: 188), azaz 'farkastej' nevének háttérében szintén a növény mérges nedve áll. A *napraforgó kutyatej* '*Euphorbia helioscopia*' (Mi. 132) terminus arra utal, hogy a növény virágait a fény felé fordítja. Ezen alapul mind a tudományos, mind a magyar elnevezése; vö. ógörög *héliosz* 'nap', *szkopein* 'nézni, szemlélni'. A *tövises kutyatej* '*Euphorbia spinosa*' (AFE. 528) megfelelője a ném. *Igel-Wolfsmilch* (azaz 'sün-farkastej' [uo.]). A *fatermetű kutyatej* '*Euphorbia dendroides*' pedig a német *Baumförmige Wolfsmilch* (AFE. 526) mintájára keletkezett.

kutyatejcserje J: *Securinea* (P. 156). A szaknyelvi terminus alapja a lat. *securis* 'balta, bárd' és a *negare* 'ellenállni' szavak, azaz a fejszénél is keményebb fa. Német neve is *Hartholz* (PbF. 406), azaz 'keményfa'. Ugyancsak szaknyelvi szó az *Aleurites* hasonló, *kutyatejfa* (P. 156) elnevezése.

kutyatök J: *Solanum tuberosum* (MNöv. 36). R: 1865: *kutyatök* 'vagy svábtök, burgonya' (CzF. 4). A burgonya egyik népnyelvi elnevezése, újabban a Kemenesalján jegyezték föl (Molnár 20). Szarvas Gábor (Nyr. 23: 423) a N. *kutyatök* elnevezést a ném. *Hundskürbis* '*Bryonia alba*' tükörfordításának tartja. Ugyanígy ír később Simai is (Nyr. 31: 139). Fokos F. Dávid az eltérő jelentés miatt megkérdőjelezi az etimológiát (Nyr. 51: 15, 16), és a névadás szemléleti alapjának analóg példajaként említi a zürjénben, a prupi nyelvjárásban meglévő *pon-kol'k* azaz 'kutyatök' kifejezést, melyet az oroszból átvett *kartapel'* (< or. *kartofel* 'ua.') mellett használnak. Ennek eredetére vö. a következő mondát: „Egy cár attól fél, hogy a leánya szeretőt talál tartani; ezért elzárja leányát a világtól, csak egy vizslát ad melléje. Egyszer csak azonban vizslakölyköt hoz a leány világra. A bűnös leányt a kutyával együtt elevenen eltemetik. A sírból két fű nő ki: dohány és krumpli. A dohánynak a gyökere a cár leányának a farából nőtt. A krumpli gyökere a kutya tökéből nőtt.”

Valóban a különböző nyelvet beszélők gondolkodásának analóg voltával állunk itt szemben. Az állatok ivarszerveihez való hasonlításon alapuló növénynevek közé tartozik a *kutyatök*, akár a *szamárhelye*, *rókamony*, *lóhere*, *agármony*, *macskahere*, *kakastökű paszuly*, *bikatök* stb., vagy mint a németben – szintén 'kutyahere' jelentéssel – a *Hundshoden* 'Colchicum aut., Orchis, Orobanche, Rubus saxat.' (M. 234), *Hundshödlein* 'Rubus saxatilis' (Aigremont: Volks-erotik und Pflanzenwelt. Halle, 1908), a szlovénban a *pásja jájca* 'Orchis' (Nyr. 51: 18), a franciában a *testicule de chien* 'Satyrion' (uo. 16) tükörszó. Érdekes, hogy a növénynévből jelentésfejlődéssel keletkezett testrész neve (*tök* = Kürbis > *tök* = Hoden) ismét növénynévvé változott itt.

kutyatöke J: *Astragalus cicer* (Péntek–Szabó 324). Metaforikus terminus; Kalotaszegen, Magyarbikalon használatos elnevezés. A növényt hívják *vadborsónak* is Gyerővásárhelyen (uo. 206). Mindkét neve a termésre utal. Már az ókorban is volt hasonló növénynév, vö. lat. *cynomorion* = *orobanché* 'Orobanche crenata' (Plinius 22: 162) a gör. *kynomórion* 'ua.' (Dioscorides) alapján. Ez a növénynév a gör. *kyon* 'kutya' és a *morion* 'hímtag' szavakból van képezve, és a gyümölcs alakján alapul. Vagy a lat. *cynosorchis* 'kutyahere' (Plinius 27: 65) a gör. *kyon*, genitív *kynos* 'kutya-' és az *orchis* 'here' szavakból, mely a növény hereformájú dupla gyökérgumójára utal.

kutyazab J: *Lolium perenne* (NclB. 327). A Benkő Józsefnél 1783-ban felbukkanó, a növény mai nevéen angolperjére vonatkozó terminus a későbbi fűvészeti szakkönyvekben nem szerepel, a nyelvjárásokból sem adatolt.

A NEM KÖZISMERT FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEINEK FELOLDÁSA

AFE.	=	Priszter Szaniszló: <i>Arbores fruticesque Europae</i> . Bp., 1981.
Ballagi	=	Ballagi Mór: <i>A magyar nyelv teljes szótára. I–II</i> . Pest, 1868–73.
Bugát	=	Bugát Pál: <i>Természettudományi szóhalmaz</i> . Buda, 1843.
Csapó	=	Csapó József: <i>Uj füves és virágos magyar kert</i> . Pozsony, 1774.
Dankovszky	=	Dankovszky, G.: <i>Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum</i> . Pozsony, 1833.
DRM.	=	<i>Dictionar romin-maghiar</i> . Bukarest, 1964.
DWb.	=	Grimm, J. und W.: <i>Deutsches Wörterbuch</i> . Leipzig, 1854–1954.
Genaust	=	H. Genaust: <i>Etimologisches Wörterbuch</i> . Basel–Boston–Berlin, 1966.
Gyógysz.	=	<i>Gyógyszerészet</i> . Bukarest, 1956–. i.h.: 1991. (35. évf.).
Herbarium	=	Mélius Juhász Péter: <i>Herbarium a fajnác fűveknec nevekről, természetekről és hajbñairol</i> . Kolozsvár, 1578.
Julow	=	Julow Viktor: <i>Bepillantás a Magyar Fűvész-könyv műhelyébe</i> . Debrecen, 1965.
Kassai	=	Kassai József: <i>Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv. I–V</i> . Pest, 1833.
Kovács	=	Kovács Antal: <i>„Járok-kelek gyöngyharmaton”</i> . Mosonmagyaróvár, 1987.
Kótyuk	=	Kótyuk István: <i>Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton</i> . Ungvár–Bp., 1993.
Kresznerics	=	Kresznerics Ferenc: <i>Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal</i> . Buda, 1831–2.
Kubinyi	=	Kubinyi Ágoston: <i>Magyarországi mérges növények</i> . Buda, 1842.

- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen. I–II.* Prága, 1970.
 M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen.* Leipzig, 1957.
 MFüvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv.* Debrecen, 1807.
 MNöv. = Csapody–Priszter: *Magyar növénynevek szótára.* Bp., 1966.
 Molnár = Molnár Nándor: *A magyar gazdasági növénynevek történetéből.* Gödöllő–Bp., 1961.
 Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.
 Natter = Natter–Nád Miksa: *Virágos könyv.* Bp., 1939.
 NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus.* Antverpiae, 1584.
 NomVeg. = Benkő J.: *Nomina Vegetabilium.* In: Magyar Könyvház. Pozsony, 1783.
 Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár.* Bp., 1911.
 Nyárádi = Nyárádi E. Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyárelei növények.* Marosvásárhely, 1914.
 OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv.* Debrecen, 1813.
 P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink.* Bp., 1998.
 PbF. = Schubert–Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter.* Leipzig, 1988.
 PE. = Pannon Enciklopédia. *Magyarország növényvilága.* Bp., 1995.
 Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág.* Bukarest, 1985.
 Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon.* Buda, 1780.
 PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum.* Anno 1706. (In Nyr. 29: 363–6)
 Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink.* Bp., 1986.
 Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű.* Bp., 1996.
 Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe.* Bp., 1987.
 Zelenyák = Zelenyák J.: *A gyógynövények hatása és használata.* Bp., 1908.
 Zelnik = Halász Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36). Bp. 1987.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

There is a dog in the garden

Analytic metaphors involving names of domestic animals include a conspicuously large number of compounds including *kutya* 'dog' as an attributive anterior constituent (along with those including *ló* 'horse'). The author discusses such compounds in this paper. He also writes about the intuitive background of name giving and concludes that plants referred to by such compounds are frequently useless or even undesirable for the name giving community. They include weeds, toxic plants, and fruits that are not consumed with pleasure. The anterior constituent is an attribute of distinction. In contrast to useful, well-thought-of plants denoted by the posterior constituent alone, terms prefixed by *kutya* refer to wild-growing, inferior species. On the other hand, the anterior constituent may also refer to the fact that the plant in question is either an important medicine or else a seriously harmful poison for dogs.

A kereszteződő szófajúságról

1. Tanári továbbképzéseken gyakran esik szó a klasszikus grammatikai kutatások legújabb eredményeiről. Ezek az eredmények – bár nagy részük már korábban is beépült az egyetemi oktatásba, hiszen tanulmánykötetekben, segédkönyvekben nyomon követhető volt – általánosan ismertté a 2000-ben kiadott új egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika megjelenésével válhat. Ez a kiadvány – bár elsősorban az egyetemi és a főiskolai oktatásban használható – alapul szolgálhat az iskolai tankönyvek írásához, valamint ahhoz, hogy a magyar szakos kollégák újragondolják, felfrissítsék a magyar nyelvről, a nyelv szerkezetéről, a nyelvtanról szóló ismereteiket.

A továbbképzések jó alkalmat és lehetőséget adnak arra is, hogy a nyelvről szóló előadások alkalmával a tanárkollégák felvethessék elméleti és gyakorlati kérdéseiket, problémáikat. Így az előadások sokszor beszélgetéssé válnak, s így szolgálják a nyelvről való közös gondolkodás ügyét.

2. Szófajtani előadások alkalmával a hallgatóság részéről már többször felmerült az a kérdés, hogy miért nem tartjuk továbbra is számon, és miért nem említi meg a Magyar grammatika sem a kereszteződő szófajúságot a nem tiszta szófajúsággal kapcsolatos esetek között a kettős (hármás) és az átmeneti szófajúság, valamint az alkalmi szófajváltás mellett. Hiszen – mint ahogy gyakran elhangzik – a vonatkozó névmások és a vonatkozó névmási határozószók nemcsak névmások, illetve határozószók, hanem kötőszók is egyben, tehát egyszerre két szófaji kategóriába is beleillenek, a névutómelléknevek a névutók és a melléknevek között is megállják a helyüket, tehát ezekre is jellemzők két szófaji osztály tulajdonságai. Valójában csak szemlélet dolga, hogy melyik szófaji csoportba soroljuk őket.

2.1. A kérdésfeltevés első pillanatban jogosnak tűnik, korábbi nyelvtanaink, az akadémiai nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere (vö. Temesi 1961: 199) és a korábbi egyetemi tankönyv, A mai magyar nyelv (vö. Velcsovne 1968: 15), valamint például A magyar nyelv könyve (vö. Bokor 1991: 196) valóban felveszik a kereszteződő szófajúságot a nem tiszta szófaji esetek közé, a MMNy. meghatározása szerint „kereszteződő szófajúságról akkor beszélünk, ha ... több szófaj tulajdonsága mutatkozik meg egyszerre egy-egy szócsoporthoz tagjaiban, de bármelyik érintett szófajba külön-külön is jól beleillenek”.

2.2. Az említett tankönyvek megítélésétől eltérően azonban már korábban is merültek föl kétségek nyelvészeink körében az említett kategóriával kapcsolatban. „Berrár Jolán egyetemi előadásaiban bizonytalan, kétes kategóriának, szófaji osztályozásunk fogyatékoságának minősítette a kereszteződő szófaji csoportot” – írja G. Varga Györgyi cikkében (1974: 59–60), melyben ő is felveti kétségeit a típus létjogosultságát illetően. A Magyar grammatika megjelenésé-

nek évében pedig a grammatikabeli fejezet írója, Lengyel Klára is említést tesz egy hosszabb tanulmányában (2000: 8–9) arról, hogy az új egyetemi grammatika miért nem tárgyalja a kereszteződő szófajokat, és a kereszteződő szófajúságot. Mivel azonban a továbbképzések tanúsága szerint ezek a munkák ritkán jutnak el tanárkollégáink kezébe, úgy gondolom, talán nem fölösleges a kérdésről itt, a Nyelvőr hasábjain is szólni.

3. Ezek után nézzük meg, hogy a korábbi egyetemi (és főiskolai) tankönyvben, valamint az akadémiai nyelvtanban kereszteződőnek tartott szófajok, a vonatkozó névmások és a vonatkozó névmási határozószók, valamint a névutómellékevek valóban mutatnak-e több szófaji osztályra jellemző tulajdonságokat, s így beleillenek-e a kérdéses szófajok mindegyikébe, vagy sem.

3.1. A vonatkozó névmások (*aki, ami; amilyen, ahány*) szófajukat tekintve a névmások csoportjába tartoznak. A névmások a szavaknak abba a típusába illeszkednek, amelyek részt vesznek a mondatok szintaktikai szerkezetének a felépítésében, mégpedig úgy, hogy önállóan képesek mondatrészi szerepek betöltésére, az ígéhez, főnévhez, melléknévhez (számnévhez, határozószóhoz és az igenevekhez) hasonlóan. Így az alapszófajok közé soroljuk őket. Szófaji rendszerezésünkben három nagy csoportot különítettünk el egymástól, az alapszófajokat, a viszonzószókat és a mondatzókat osztályát. A rendszerezés során a szófaji felosztásokban általánosan elfogadott és figyelembe vett szempontokat (a szó jelentését, alaktani viselkedését és mondatbeli szerepét) egyaránt alkalmaztuk, de közülük a szintaktikai szempontot tettük az első helyre, s elsősorban azt néztük, mely szófajok alkalmasak mondataink szintaktikai szerkezetének a felépítésére, s melyek nem tudnak ilyen pozíciókban megjelenni. A mondatrészi szerepeket betöltő szófajok természetesen bővítményeket is felvehetnek, s mondatrészi szerepeikkel összhangban általában toldalékolhatók, jelentésüket tekintve pedig önálló fogalmi, tartalmas jelentésűek szoktak lenni, a valóság dolgainak a megnevezésére, jelölésére is alkalmasak. Ezek a szófajták alkotják az alapszófajok osztályát. Velük szemben állnak a mondatrészi szerepek betöltésére nem alkalmas viszonzószók, melyek elsősorban a viszonyjelentések kifejezésére szolgálnak, valamint a mondatzókat, melyek megjelenésükkel önálló tagolatlan mondatot hoznak létre. Mindkét utóbbi csoportra tipikusan a toldalékolhatatlanság és a fogalmi jelentés hiánya a jellemző.

De térjünk vissza a vonatkozó névmások szófaji jellemzésére. Mivel a névmások egyik típusát képviselik, így főnévi, melléknévi (számnévi) helyzetekben, mondatrészi szerepekben jelennek meg (mivel ezek „helyettesítésére” szolgálnak), s mondatrészi szerepeiket viszonyragok segítségével töltik be. Morfológiai szempontból tehát jellemző rájuk a ragozhatóság, valamint a jelezhetőség (bár közös tulajdonságuk, hogy képzőket nemigen kaphatnak). Jelentéstartalmukat tekintve tudjuk róluk, hogy mivel névmások, s így „helyettesítő szerepű szavak”, közvetlen jeltárgyjelentéssel ugyan nem rendelkeznek (s ezért a jelentést módosító bővítményeket is csak elvéve kaphatnak), de a szöveggörnyezetből, vagy a szituációból közvetve általában feltöltődnek jelentéstartalommal, tehát szöveggörnyezetben mégiscsak alkalmasak a valóság dolgainak, jelenségeinek a megjelölésére. Jelentésüket így közvetett (indirekt) denotatív jelentésnek nevezzük.

3.2. A vonatkozó névmási határozószókat (*ahol, amikor*) ugyancsak a névmások csoportjában helyezi el és tárgyalja a Magyar grammatika, **határozószói vonatkozó névmások** néven, bár történik róluk említés a határozószók fejezetében is (mint névmási tartalmú határozószókról). Ezek is beleillenek a névmások rendszerébe, „helyettesítő”, utaló szerepű szavak, tartalmatlan jelentésűek, konkrét valóságtartalmukat a szövegkörnyezetből nyerik. Határozószói helyzetekben jelennek meg, s a határozószókhöz hasonlóan grammatikai viszonyító elemek (ragok és névutók) nélkül töltik be a határozószóra jellemző határozói mondatrészszerpeket. Alakjuk a vonatkozó névmáshoz hasonló, rendelkeznek a vonatkozó névmásra jellemző *a-* (*a-ki, a-mi, a-milyen, a-mekkora: a-hol, a-mikor, a-meddig*) előtaggal. Egyszóval ezek is vonatkozó névmások (csakhogy nem főnéviek, melléknévi, hanem határozószóiak, vagyis a határozószók helyettesítésére alkalmasak).

3.3. A vonatkozó névmásoknak – a főnévieknek, melléknévi, számnévi, és határozószóiaknak egyaránt – a mondatrészi (és a névmási „helyettesítő”) szerep betöltésén túl van még egy másik sajátos grammatikai funkciójuk, aminek alapján felmerülhet a kereszteződő szófajúság kérdése. Mindig az alárendelő összetett mondat mellékmondatát, az alárendelt tagmondatot kapcsolják a főmondatához. Eszerint kötőszói funkciót töltenek be a mellékmondatban. Ez a névmások fontos szöveggrammatikai szerepével kapcsolatos, hogy tudniillik az előre és hátra utaló, forikus képességüknél fogva alkalmasak a szövegbeli kapcsolatok megteremtésére. Jelen esetben a szövegbeli kapcsolat az alárendelő összetett mondat tagmondatai közötti, tehát a mondatetegészen belüli kapcsolatot jelenti. Ez a kapcsolat az alárendelő mondatban kétszeresen is jelölve lehet, egyrészt a főmondatbeli utalószó segítségével (mely szófaját tekintve leginkább távolra mutató mutató névmás, és mondatrészi szerepénél fogva a főmondat-mellékmondat szintaktikai kapcsolatát, a mondatrészkifejtő jelleget mutatja); másrészt a kötőszói funkciót betöltő elem révén. A kötőszói, kapcsoló funkciót az alárendelő összetett mondatban betöltheti alárendelő kötőszó (*hogy, mert, mint, ha* stb.) vagy vonatkozó névmás (főnévi, melléknévi, számnévi, határozószói). A vonatkozó névmás korrelációban áll a főmondatbeli utalószóval (*az-aki, olyan-amilyen, annyi-amennyi, annyira-amennyire, ott-ahol, úgy-ahogy* stb.), és csak a főmondatbeli utalószóra vonatkozóan vezet be új információt, azaz az általa bevezetett mellékmondat részleges tartalomadást valósít meg (*Az jöjjön el, akit már régóta várunk*); szemben a *hogy* kötőszós mellékmondatok lényegi tartalomadásával (*Az a fontos, hogy mielőbb levezgázzatok*). A kötőszói funkció tehát ezekben az esetekben nem azonos a kötőszói szófajjal, hanem tágabb értelmű annál. Ez nemcsak az alárendelő összetett mondatokban megfigyelhető jelenség, hanem tetten érhető a mellérendelő szerkezetek körében is, ahol a kötőszói szerepet, a kapcsoló funkciót a mellérendelő kötőszókon kívül betölthetik például határozószók (határozóragos névszók): *majd, aztán, továbbá, ráadásul, néha...néha, olykor...olykor; egyszer...másszor, egyfelől...másfelől, nemrég...most, egyik oldalról...másik oldalról, nem annyira...inkább*; módosítószók: *A gyerekek, feltehetőleg (alighanem, esetleg, feltehetően, természetesen, nyilvánvalóan, kétségkívül) a fiúk (betörték az ablakot); rémakiemelő partikulák: a tanulók, főleg (különösen, kiváltképp, elsősorban, mindenekelőtt, például, legalábbis) a fiúk.*

3.4. De térjünk vissza a vonatkozó névmásokhoz! Az említett kapcsoló funkciót a vonatkozó névmások úgy látják el, hogy – névmások lévén – részt vesznek az alárendelt tagmondat szintaktikai szerkezetének a felépítésében (ennek következtében kérdezni is lehet rájuk kiegészítendő kérdéssel). Ennél a tulajdonságuknál fogva semmiképpen sem válnak kötőszói szófajú szavakká, hiszen a kötőszó mint szófaj sohasem kap mondatrészi szerepet, ennek betöltésére nem alkalmas. A kötőszók a viszonyozók csoportjába tartoznak, jelentésük csak nyelvtani viszonyjelentés, szerepük alárendelő vagy mellérendelő kapcsolatok kifejezése. Mivel a kötőszó mint szófaj elsődlegesen szemantikai és szintaktikai kapcsolóelem, így a mondat szintaktikai szerkezetének nem része. A kapcsoló szerep következtében semmilyen kérdésre nem felel. Általában hangsúlytalan eleme a mondatnak, az összekötendő tagok (szavak, mondatrészek, tagmondatok, mondatok) közötti nyelvtani, illetve logikai viszonyokat jelöli, konkretizálja. A mondat más szavával nem alkot sem szintaktikai, sem morfológiai természetű szerkezetet. Alakja nem változtatható, toldalékmorfémát nem vesz fel.

3.5. Ezek szerint a vonatkozó névmások nem tartoznak, nem tartozhatnak a kötőszói szófajba is, hiszen nem lehetnek egyszerre alapszófajú szók és viszonyozók, vagyis mondatrészi szereppel rendelkező és nem rendelkező szavak, toldalékolhatók és nem toldalékolhatók, fogalmi és csak viszonyjelentésűek. Ennek megfelelően nem lehetnek kereszteződő szófajúak sem. A kereszteződő szófajúság legfőljebb a határozószói vonatkozó névmás esetében merülhetne fel, de semmiképpen sem a névmás és a kötőszó között, hanem talán inkább a vonatkozó névmás és a határozószó között (hiszen ezek a névmások felől nézve határozószói névmások, a határozószók felől pedig névmási tartalmú határozószók is lehetnek). Ha azonban a határozószói vonatkozó névmást határozószónak is tekintenénk, akkor a főnévi, melléknévi (számnévi) vonatkozó névmást főnévnek, melléknévnek (és számnévnek) is lehetne, kellene tartanunk, ez a lehetőség azonban általában nem szokott felmerülni, mivel a főnevek, melléknevek (számnévek) között a nyelvtani hagyomány alapján nem tartunk számon névmási tartalmúakat.

4. A korábbiakkal ellentétben ugyancsak nem tartjuk határozószóknak a személyes névmások határozóragos és névutós alakjait helyettesítő formákat, az úgynevezett **személynévmási határozószókat** sem, hanem ezeket is egyértelműen a névmások közé soroljuk, mivel a személyes névmás és a személynévmási határozószó együtt alkotja a személyes névmás paradigmáját, ragozási sorát, csakhogy a határozói eseteket (és a tárgyesetet is) ezek a névmások rendhagyó módon hozzák létre (*én, engem, nekem, bennem, belőlem, ... alattam, fölöttem, mellettem* stb.). Mivel ezek is névmások, nem pedig határozószók, így tankönyvünkben a kereszteződő szófajúság esetükben nem merül fel.

5. A **névutómelléknév** a névutók *-i* melléknévképzővel ellátott alakja, névutói származék, például: *alatti, előtti, felőli, helyetti, közötti, melletti*. A korábbi egyetemi tankönyv, A mai magyar nyelv kereszteződő szófajúnak tartja annak alapján, hogy „a névutó-melléknevek ... – mint a nevük mutatja – névutók is, hiszen csak egy névszóval együtt lehet funkciójuk a mondatban, de melléknevek is, mert a velük jelzett határozói viszonyt a melléknevekhez ha-

sonlóan tulajdonságként nevezik meg: *A csöngetés utáni percekben már hiába magyarul a tanár*” (Velcsovné 1968: 15).

Ezek után vizsgáljuk meg a kérdéses szófajt, a névutómelléknevet, hogy valóban tekinthető-e névutónak és melléknevének, vagy sem.

5.1. A Magyar grammatika a névutómelléknevet a névutók között, a névutók speciális alcsoportjaként tárgyalja. Ez tűnt a legkézenfekvőbb, legegyszerűbb megoldásnak, hiszen a névutómelléknév névutói származék, s ugyanúgy kötelezően névszóhoz, főnévhez járul, mint a névutó. Önmagában nem fordul elő, névszójához szorosan és általában hangsúlytalanul kapcsolódik. Önálló hangalakkal rendelkező önálló szó, amelyre az egyalakúság jellemző. Szófaji szempontból – a névutóhoz hasonlóan – a viszonzyszók közé, a viszonzyszók csoportjába tartozik, mivel csak nyelvtani viszonyjelentése van, önálló fogalmi jelentése nincs. Szintaktikai szerkezetek alkotásában részt vesz ugyan, de sohasem önálló szerkezettagként, csak főnévhez szorosan kapcsolódva, azzal segédszós szerkezetet alkotva. Így önmagában csak morfológiai természetű szerkezet létrehozására alkalmas. A névutó-mellékneves főnév a névutós főnévhez hasonlóan együtt bővítményértékű egy neki fölérendelt taghoz (mondatrészhez) képest, ezzel alárendelő szintagmát alkot (*a ház melletti fa*). A névutómelléknév is – ugyanúgy, mint a névutó – a névutó-mellékneves szerkezetben a szintaktikai viszonyt jelöli a szintagma alaptagja felé (*a ház melletti* → *fa*, *a ház mellett* → *áll*) tehát a névutóhoz hasonlóan grammatikai szerepű viszonzyszó.

Csakhogy – bár a névutómelléknév a névutóhoz hasonlóan szintaktikai vonatkozású lexéma – csak annyiban tekinthető névutónak, amennyiben kötelezően névszói előtaggal jár együtt. A grammatikai funkció szempontjából már nem névutói természetű viszonzyszó, hiszen a jelölt szintaktikai viszony a névutómelléknévnél már nem a névutónál természetes határozói viszony. A névutó viszonyragokhoz hasonlítható funkcióját ugyanis az *-i* melléknévképző megváltoztatja. Azzal, hogy a melléknévképző úgy mond „melléknevesíti” a határozói viszonyjelentést hordozó névutót, a névutó-mellékneves szerkezetet jelzői szerep betöltésére teszi alkalmassá.

A névutó-mellékneves szerkezetben a névutós szerkezethez képest a „határozóból jelző” mondatrészváltás azért történhet meg, mert az *-i* melléknévképzővel létrejövő névutómelléknév a névutós főnév szófajában okoz változást. A névutós főnév, mivel a névutó ragértékű viszonzyszó, főnévi természetű szerkezet; a névutó-mellékneves szerkezet ezzel szemben nem főnévi, hanem melléknévi értékű: *a ház mellett* – *a ház melletti*. Azzal, hogy a névutómelléknév a hozzá tartozó főnévből melléknévi értékű szókapcsolatot hoz létre, megváltoztatja a névutós főnév szófaját, így funkciója a képzői szerepre emlékeztet.

5.2. A grammatikai természetű, morféma értékű viszonzyszók esetében alapvető különbség van a képző- és a ragértékűség között. Ennek alapján meggondolandó, hogy helyes-e a névutót és a névutómelléknevet azonos szófaji csoportként tárgyalni, mivel a funkcionális különbség indokoltá teszi a **névutómelléknév külön szófajként** való megítélését. (Erről másképp vélekedik Lengyel: 2000: 74–5.) Hiszen az igeneveket sem tartjuk igéknek, hiába igei származékok, és öröklük az igei bővítményeket, mondatbeli funkciójuk alapvetően különbözik az igeiektől,

így külön szófaji csoportot alkotnak. Természetesen lehet a névutómelléknevet a névutók származékának, különleges típusának tekinteni, de mindenképpen hangsúlyozni kell a két csoport közötti lényeges grammatikai eltéréseket, ami eltérő természetűvé teszi a két szófaját. Ehhez hozzátehető még az a szempont is, hogy a névutómelléknév-képzés nem teljesen automatikus művelet, névutóinknak csak egy része, leginkább a legősibbek kaphatják meg az *-i* melléknévképzőt, s válhatnak névutómelléknevekké. (Nagyjából azok, amelyek személyragos formában is élnek a nyelvünkben. E személyragos formákat sem tekintjük már névutónak, ezek személyes névmások: *alattam, mellettem* stb.)

5.3. A névutómelléknevet tehát csak bizonyos fenntartásokkal nevezhetjük névutónak, szerencsésebb megoldás attól külön szófajként tárgyalni. Melléknévnek azonban még fenntartásokkal sem tekinthető, mivel a névutómelléknév viszonszó, és így csak morfológiai típusú szerkezetek alkotásában vesz részt. Ezzel szemben a melléknév az alapszófajok közé tartozik; az ígéssel, főnevekkel, határozószókkal, igenevekkel, névmásokkal együtt önálló építőeleme a mondat szintaktikai szerkezetének, vagyis önálló mondatrészszerreppel rendelkező szófaj. A melléknév természetesen bővítményeket is kaphat. Toldalékolható és szemantikailag is tartalmaz, önálló fogalmi jelentésű szóosztály. A névutómelléknév ezzel szemben sohasem mondatrész, nem is bővíthető, és önálló fogalmi jelentése sincs. Tehát semmiképpen sem sorolható a melléknevek közé. Esetében a melléknévi jelleg csupán annyit jelent, hogy a hozzá tartozó főnévből melléknévi értékű szókapcsolatot hoz létre. A melléknévi érték tehát valójában *nc_{in}* is a névutómelléknév sajátja, hanem csak az egész névutó-mellékneves szerkezeté. A névutómelléknév önálló melléknévvé csak alapszavával együtt válik, a jelzői mondatrészszerpet csak az egész névutó-mellékneves szerkezet töltheti be. Az *-i* melléknévképző valójában nem is a névutóhoz, hanem az egész névutós szerkezethez járul, s a határozói értékű névutós szerkezetet jelzősíti: *(a ház mellett)-i fa*. A névutómelléknév tehát csak formailag származéka a névutónak, a névutó nem önálló szóként veszi fel a melléknévképzőt (vö. Sebestyén 1965: 235; Berrár 1982: 32).

Mivel tehát a névutómelléknév nem tipikus névutó, de nem is melléknév, ezért semmiképpen sem tekinthető kereszteződő szófajának a névutói és a melléknévi szóosztály között. (Berrár Jolán ennek alapján átmeneti szófajának tekintette említett munkájában a kérdéses kategóriát.)

6. A fentiek alapján könnyű megadni a választ tanár kollégáink kérdésére. Azért nem tárgyaljuk a kereszteződő szófajúságot a nem tiszta szófajúság esetei között, mert az érintett szófajokról időközben bebizonyosodott, hogy valójában nem illenek bele egyszerre több szófajba, azaz nem hordozzák magukon egyszerre több szófajta tulajdonságait, nem „kereszteződnek”. A kérdésben érintett szófajok (a névmások és kötőszók, illetve a névutó és a melléknév) két alapvetően eltérő szófaji típust képviselnek. A viszonszók és az alapszófajok minden tekintetben: a mondatbeli előfordulásban, a funkcióban, a bővíthetőségben, az alaktani jellemzőkben, a jelentéstípusban is gyökeresen különböznek egymástól. Így nemigen képzelhető el még elméletileg sem olyan szófaji osztály, amely egyszerre mindkét alapvető szócsoportha beleillene, vagy akárcsak mindkét típusra jellemző tulajdonságokat is felmutathatna.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit–Haader Lea–Keszler Borbála–Kugler Nóra–Laczkó Krisztina–Lengyel Klára 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Berrár Jolán 1975. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. *MNy.* 71. 35–40.
- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. *ELTE Nyelvtudományi dolgozatok* 33. Budapest. 7–32.
- Bokor József 1991. Szótan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. 159–299.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *NyudÉrt.* 146. sz. Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Temesi Mihály 1961. A szófajok. Általános kérdések. A melléknév. A névmás. A határozószók. A névutó. A kötőszó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 193–200, 225–8, 237–50, 251–67, 281–7, 287–90.
- G. Varga Györgyi 1974. Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: Rác Endre, Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 59–74.
- Velcsov Mártonné 1968. A szófajok. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 9–83.

Balogh Judit

SUMMARY

Balogh, Judit

On overlapping parts of speech

This paper discusses the issue of overlapping parts of speech as an instance of multiple part-of-speech affiliation. At postgraduate teacher training sessions, the question often arises why the recent university textbook *Magyar grammatika* [Hungarian grammar] does not refer to this category with respect to relative pronouns, relative pronominal adverbials, or postposition/adjectives. The author argues that these parts of speech do not simultaneously belong to pronouns and conjunctions, respectively adjectives and postpositions, that is, to basic parts of speech (content words) and relational parts of speech (function words), hence they do not instantiate overlapping parts of speech, either.

Párhuzamos műfordítás: a stilsztika kivételes lehetősége¹

Ha a nyelvész szembesül a fordítás, netán a műfordítás tényével, kissé mindig zavarba jön. Egyfelől érzékeli, hogy itt a **nyelv** használatának, a **nyelv** „megvalósulásának” tagadhatatlan, tehát számára szakmai kihívást jelentő tényről van szó. Másfelől azt is tudja, hogy minden e jelenség kapcsán megfogalmazódó problémánál felmerül a kérdés: tényleg a **nyelvről** van-e szó, valóban a **nyelvre** vonatkozó kérdést tettünk-e fel, s ha a válasz igen, azt támadhatatlanul meg kell indokolni. De talán éppen ezért a kétarcúságért is olyan vonzó a fordítással általában és az egyes fordítási problémákkal külön-külön is foglalkozni.

Két azonos „tartalmú”, mert ugyanazt a forrásnyelvi szöveget visszaadni kívánó célnyelvi szöveg összehasonlítása ezen túl is különösen vonzó lehetőség. Amikor a következőkben a két bemutatott fordítás eltéréseit megpróbálom elemezni, a nyelv, pontosabban a stílus leírásában használatos fogalmakra próbálok támaszkodni. Ilyen fogalmakra gondolok, mint szójelentés, implikátúra, analitikus és szintetikus kifejezőmód stb. Kérdés, hogy ez a módszer, amely tehát a nyelvtudományban kidolgozott (esetenként megkérdőjelezett) fogalmakra támaszkodva a szöveget segít feldolgozni, gazdagszik-e ezáltal úgy, hogy visszahasson a nyelvtudományra, vagyis a nyelvtudományban lehetséges kérdésfeltevésekre. Kérdés másfelől az is, hogy az interpretációnál felhasznált fogalmak ebben a használatban még nyelvészeti fogalmak-e, avagy voltaképpen már semmi közük nincs a nyelvészethez. Az elemzést követően ehhez a két kérdéshez próbálok meg hozzászólni.

Ha szemügyre vesszük az idézett kétféle fordítást, azonnal feltűnnek bizonyos eltérések és ezek rendszeréből más és másfajta fordítói hangsúlyok, végső soron bizonyos értelemben eltérő jelentésű versek keletkeznek. A szöveggel való szembesülés eredményét, az interpretációt hermeneutikai értelemben létrejött olvasatnak tekintem. Először összefoglalom a vers egy lehetséges olvasatát mint a recepcióesztétika értelmében (Jauss 1982) egyéni, ugyanakkor a szöveg (és az olvasó) összes közös meghatározója révén feltételezhetően közös, illetve közössé, interszubjektívvá tehető interpretációját. Ezt követően hasonlítom össze a két fordítást – anélkül azonban, hogy esztétikai értékítéletet fogalmaznék meg a fordítások kapcsán: ez mindenképpen túlmutatna minden stilsztikai fogantatású elemzés lehetőségein, illetve képviselhető céljain. Mivel a két fordítást mint azonos „tartalmú”, de önálló műalkotást elemzem, ebben a dolgozatban eltekintek az eredetivel való részletező összevetéstől és attól a fordításkritikák számára kötelező kérdéstől, hogy melyik fordítás a „jobb”, bármit értsünk is ezen.

¹ Dolgozatomat tisztelettel ajánlom a közelmúltban jubiláló Hell Györgynek.

Sarah Kirsch:	Kalász Márton fordítása:	Nagy László fordítása:
<i>HIRTENLIED</i>	<i>PASTORALE</i>	<i>PÁSZTORDAL</i>
Ich sitz über Deutschlands weißem Schnee der Himmel ist aufgeschlitzt Wintersamen kommt auf mich wenn nichts Schlimmes Haar wird zum Helm die Flöte splittert am Mund	Itt ülök Németország fehér haván Az ég fölszakadt téli magvak zuhognak rám még rosszabb is jöhet hajamból sisak lesz a fuvola szétpukkan szájamon	Ülök Németország fehér ha- ván Fölhasítva az ég Magja a télnek Jön rám rosszabb is jöhet sisakká lesz a haj A furulya szilánk a szájon
Der Wald steht schwarz es kriecht Draht übern Felsen es riecht nach Brand da hüte ich die vier Elemente am Rand des Lands	Feketén áll az erdő drótsövény kúszik az sziklán égésszagot érzek a négy elemet így őrzöm országom peremén	Sötéten áll az erdő drót Mássa a sziklatetőt Égés szaga van – itt az országszélen őrzök négy elemet
meine Federn am Kleid mein ängstlicher Schuh seid ruhig tragt mich nicht fort	Szárnytollak ruhámon riadt cipóm nyughassatok nyughassatok tova ne vigyetek	Ruhámon tollaim félénk cipőim Nyugodjatok engem Tova ne vigyetek
Ich knote an Bäume mich lieg unter Steinen streu Eis mir ins Hemd ich schneide das Lid vom Aug da bleibe ich wach: Meine tückische Herde die sich vereinzelt die sich vermengt meine dienstbare tückische Herde wird Wolke sonst: winters noch ist sie zerkracht	Fákhoz kötözöm magam fek- szem kövek alatt jeget csúsztatok ingem alá le- vágom a héjat szememről ébren hadd maradjak hamis nyájam mely szétszóródik összetör- dik meghunyászkodó hamis nyá- jam felhő lesz különben: még a tél idején magasba röppen	Fákhoz bogozódom kő alatt fekszem Vasat szórok ingembe én le- vágom Szemhéjamat ébren maradok így Fondorlatos nyájam Az szétbomol az elvegyül fondorlatos és kezes nyájam Felhő lesz mégis: még a télen ropogva szétesik
(In: Sarah Kirsch: Landaufent- halt. Aufbau-Verlag Berlin / Weimar 1967: 18)	(In: Nagyvilág 1967/2: 210)	(In: Nagyvilág 1974/5: 667)

Sarah Kirsch verse az 1967-es Landaufenthalt című kötetben jelent meg először (Aufbau-Verlag, Berlin-Weimar), keletkezése szorosan kötődik az NDK akkori történetéhez. Középpontjában az egyes szám első személyben megszólaló költő áll, mint pásztor, tehát mint értékek őrizője. Az őrzés magában rejt a veszélyeket, amelyek miatt a mindenkori „nyáját” őriznünk kell. A vers rejtélye

éppen ez a hármasság: az őrző pásztor, az őrzött értékek és az őrzést igénylő veszély rejtjelezett, utalásokban és azokhoz kötődő asszociációkban gazdag mivolta. A mindenkori interpretáció ezen belül mást és mást emelhet ki, más és más hálószerkezetet feszíthet a vers mögé. Biztos pontoknak a következők tűnnek: (i) A pásztor – az értékeket őrző költő – életét is fenyegető veszélyben őrzi a nyáját; e veszély összetevői közt ott van (a kettéhasított) Németország, a történelmi helyzet, mindazzal, amit hozzá kötni tudunk. (ii) A pásztor menekülne, rendkívüli erőre van szüksége, hogy teljesíteni tudja küldetését. (iii) A nyáj nehezen őrizhető, nemcsak a pásztort veszélyeztető körülmények miatt, hanem önmaga mivolta okán is: a négy elem, a hatalmas természet, vagyis közismerten (és Arisztotelész nyomán) a föld, a levegő, a tűz és a víz önmagában is veszélyes, együttesen még inkább az, s ha a pásztor nem marad ébren, nemcsak a nyáj tűnik el, hanem eltűnésével a pásztort is magával ránthatja (lásd a tél idején szétroppanó felhő és a vers elejéről hozzá köthető hóvihar képét). (iv) Az őrizendő nyáj mibenléte a vers rejtjelezett tartalmának legizgalmasabb, legsokszínűbb kérdése. E sorok írója számára jelentésében egybefolyik az eszmék és hittek őrzése, a költői hitvallás megtartása minden fenyegetettség ellenére (ezen belül többek között a történelmi helyzetből eredő hangsúlyokkal), de ugyanígy és mindezzel együtt az egyéni tartás, a lét és az élet őrzése, az egzisztenciális félelem legyőzésére való törekvés is.

A két fordítás legfontosabb különbségét a következő tételekben fogalmazhatnám meg:

A) Kalász Márton fordításában (i) meghatározó a hóvihar és a hófelhők képe (*Az ég fölszakadt / téli magvak / zuhognak rám..., nyájam, / mely szétszóródik összetorlódik..., felhő lesz különben: még a tél / idején magasba roppen*), (ii) ehhez társul a költő-pásztor képe, aki a tél mint háttér, illetve a cím és a hangszer megnevezése révén (*Pastorale, fuvola*) a karácsonyi ünnepkört övező képek pásztorára emlékeztet.

Nagy László fordításában ezzel szemben (c) – nem kis mértékben az *Eis Eisen*-ként való (félre)fordítása miatt: *Vasat szórok ingembe én...*, de ugyanennyire a *Wintersamen* „átvitt értelmű” megjelenítése – *magja a télnek* – következtében is – a tél képét arányaiban elnyomja az általánosan fenyegető természet erőinek képe, (cc) a pásztor pedig, ugyancsak a cím és a hangszer megnevezése révén (*Pásztordal, furulya*) a magyar (népmesei) pásztor alakjára emlékeztet, és a nyáj is ezt a pásztorképet erősíti (*Az szétbomol az elvegyül / fondorlatos és kezes nyájam*). A *szétbomol–elvegyül* igepár emellett a vegytani szaknyelvi jelentésre is utalhat, és ezzel erősíti a négy elem jelenlétét a képben, szemben a *szétszóródik–összetorlódik* párral, amelynek különösen a második tagja idézi erőteljesen a hófelhők képét.

B) Kalász Márton fordítása részleteiben „konkrétabb”, ezen azt értem, hogy egyfelől részletezőbb, analitikus megoldásokat választ, másfelől nyomatékosabban használja a deiktikus elemeket. (i) A részletezés többféleképpen történik: például több szóból álló analitikus kifejezést keres (*téli magvak, országom peremén, fákhöz kötözöm magam, fekszem kövek alatt, a héjat szememről, még a tél idején*), vagy értelmező kiegészítést fűz az egyszerű szóhoz (*drótsövény,*

szárnytollak), esetenként specifikusabb jelentésű szót választ, mint ami a forrásnyelvi szövegben áll (*kommt: zuhognak, splittert: szétpukkan*) (ii) Feltűnő a konkretizálás a deiktikumok: *Itt ülök...*, *így őrzöm...*, illetve az egyes szám első személyre utaló birtokos személyjelek révén: *hajamból, szájamon, országom, ruhámon*.

Nagy László fordítása „tömörebb”, vagyis (c) szűkmarkúbban bánik az értelmező, kifejtő részletekkel (*jön rám rosszabb is jöhet, drót, tollaim*), (cc) kedveli a szintetikus kifejezéseket: az összetett szavakat (*az országszélen, bogozódom, szemhéjamat*), illetve az ugyancsak szintetikus, tömörítő szerkezeteket (például: ragozott igealakokkal alkotott állítmányi szintagma helyett igeneves szerkezet: *Fölhasítva az ég* vagy névszói állítmány: *A furulya szilánk a szájon*, vagy mellékmondat helyett sajátos régies szerkesztésű főmondat: *Az szétbomol az elvegyül.*) (ccc) Emellett Nagy László kifejezésmódja „általánosabb”, ezen azt értem, hogy ahol lehet, lemond mind a konkrét referenciális utalást lehetővé tévő birtokos személyjelről (*sisakká lesz a haj, szilánk a szájon, az országszélen*) vagy határozott névelőről (*őrzök négy elemet, kő alatt fekszem*), de a konkrétabb jelentést is általánosabbra cseréli (*Feketén áll az erdő* helyett *Sötéten áll az erdő*), s ez is fokozza azt a hatást, amit a felsorolt szintetizáló és **általánosító** nyelvi eszközökkel elér: a pásztor mindannyiunk helyett és nevében a fenyegető **ismeretlennel** szembesül.

C) A versértelmezés nehéz mesterségéből egyedüli kiutat mutató metaforikus szóhasználatlalt azt mondhatnánk, hogy Kalász Márton (intellektuális) pásztor a egy hideg, idegen, embertelen világra **tekint**, Nagy Lászlóé viszont mintegy **benne van**, belülről él meg egy ismeretlen, hatalmas és pusztulással fenyegető világot. Ezt a kétféle látásmódot vagy megélelmódot közvetítheti a befogadó számára két további fontos eltérés.

Az egyik: Kalász Márton a *kriecht* igét a *kúszik*, Nagy László a *mássza* igealakokkal adja vissza. Az utóbbi nagy erejű megszemélyesítést tesz lehetővé (a tárgyas ragozás következtében is: a közvetlen tárgyra való utalás összefüzdhet a cselekvés intencionalitásával, vagyis a cselekvő eleven erővé válik), ez a megszemélyesítés az adott szövegösszefüggésben fokozza a félelemérzést.

A másik: A *dienstbar* és *tückisch* szavak fordításakor Kalász Márton a „kívlről szemlélő” pásztor nevében negatív jelentésű megoldást választ (*meghunyázkodó, hamis*), ezzel fokozza az őrizendő nyáj és az őrző pásztor különállását, a köztük lévő distanciát. Nagy László viszont olyan megoldást keres, amely nem, illetve kevésbé tekinthető negatív ítéletnek (*kezes, fondorlatos*), és ha elfogadható az a következtetés, amely szerint a negatív ítélet növeli az ítélő és a megítélt közti távolságot, akkor itt az ellenkezőjére gondolhatunk, vagyis fölerősödhet (vagy legalábbis nem gyengülhet) a pásztor és a nyáj közössége.

D) A befejező két sor eltérése meghatározó a vers egésze számára. Nemcsak és nem is elsősorban azért, mert Nagy László nyilvánvalóan megmásítja a *sonst* jelentését (*különben* helyett *mégis-re*), és ezzel mintegy hangsúlyozza a pásztor küzdelmének kilátástalanságát, hanem elsősorban a befejező sorok eltérő igéje miatt. Kalász Márton fordításában a pásztor elől elröppen mindaz, amit őriznie kell, Nagy László fordításában viszont a pásztort is elborítja a szétrop-

panó felhő (*felhő lesz különben: még a tél / idején magasba roppen* versus *Felhő lesz mégis: még a télen / ropogva szétesik*).

A fenti meggondolások nem tartalmazzák azokat a hangzasképpel, alliterációval, ritmussal összefüggő lehetséges meggondolásokat, amelyek a két műfordító-költőt egy-egy választásukban befolyásolhatták. Nem vehettem figyelembe továbbá azt a lehetséges kulturális ismeretanyagot sem, amely a fordítók birtokában lehetett vagy nem. (Elképzelhető például, hogy a német kultúrában anyanyelvi szinten jártas Kalász Márton számára fel sem merülhet, hogy mondjuk, a Matthias Claudius igen közismert, híres versére emlékeztető sorban – *Der Wald steht schwarz (und schweiget)* – éppen e miatt az emlékeztetés miatt ne szó szerint fordítson stb.)

Ha a fenti elemző megállapításokkal – egyoldalúságuk és hiányosságaik ellenére – egyet lehet érteni, akkor a következőkön érdemes elgondolkodnunk:

1. Milyen nyelvészeti fogalmakat vezettünk be? Mire használtuk ezeket a fogalmakat?

2. Milyen következtetésekhez jutottunk a szöveg interpretációjában e kategóriák használatával – és vajon eljutottunk volna ugyanezen következtetésekhez akkor is, ha nem áll rendelkezésünkre két összehasonlító szöveg?

3. Milyen nyelvészeti kérdésfeltevés adódhat – adódhat-e – a szöveggel való interpretatív szembesülésből az ilyen és ehhez hasonló, kivételes, mert összehasonlításra alkalmat adó esetben?

A következőkben ezekre a kérdésekre próbálok feleletet keresni.

1. A stilisztikában kölcsönvett nyelvészeti fogalmakról

A mindenkori szöveg interpretációja számára a legfontosabb fogódzót természetesen a jelentéstani elemzés nyújtja. Ennek az elemzésnek a részmegállapításai összeférnek egy olyan szemantikai gondolkodásmóddal, amelyben meghatározó szerep jut a szemantikai jegyek, a következtetések és beleértések nyitott halmazának.

Egyfelől tehát olyan szemantikára van szükség, amelyben értelmezni tudjuk a szavak és kifejezések eltérő specifikációját, vagyis az adott használatban eltérő jelentésmozzanatok kognitív kiemelését. Erre volt példa a *kommt* mint *zuhognak* versus *jön* kapcsán lehetséges fenti megállapítás: a konkrétabb, részletezőbb, illetve az általános, globális cselekvésleírás szembeállítás. Ugyanígy járunk el akkor is, amikor a *szétbomol* és *elvegyül* esetében az elemekre (úgy is mint vegytani fogalmakra) asszociálva teszünk elemző kijelentést, vagy amikor a *meghunyáskodó*ban a negatív értékelést, a *kezesben* a pozitív értékelést emeljük ki. Amellett szeretnék érvelni, hogy mindehhez nincs szükségünk a stilisztikában egyébként kedvelt konnotáció, jelentésárnyalat, mellékjelentés stb. fogalmakra, helyettük elégséges kiindulópont a lehetséges jelentésjegyek vagy perspektívák nyitott halmaza, illetve az ebből a halmazból való választás és súlyozás, kiemelés vagy középpontba állítás, mint egyfajta jelentésspecifikáció fogalma. A konnotáció igen kérdéses fogalom, amely (sporadikus előzmények után I. Tolcsvai

Nagy 1996) Stuart Mill nyomán került a nyelvészetbe, de eredeti logikai értelmét elvesztette (l. erről és ennek zavaró körülményeiről Kanyó 1976). Eszerint a jelentésben elkülönülnek fogalmi és egyéb (?) összetevők. Nagy hatású kezdeményezés volt ebből a szempontból K. O. Erdmann „Nebensinn” és „Gefühlswert” kategóriája. (Értékelő ismertetését l. Dieckmann 1979.) A mellékjelentés Erdmann megközelítésében Mill konnotáció fogalmával és Frege „Sinn” fogalmával, vagyis az úgynevezett intenzionális jelentéssel tűnik azonosnak, ehhez kapcsolja Erdmann az érzelmi érték kategóriát, amely az analitikus tudományfilozófiai álláspontot képviselő nyelvészek számára mint pszichológiai entitás nem tűnt kutatható területnek. A későbbi konnotációkutatás ezt a hármasságot elmossa, helyette a denotáció-konnotáció ellentétpárt vezetve be és esetenként a konnotációt tovább osztályozza, l. W. Schmidt érzelmi-értékelő és akarati jelentés-összetevőit (Schmidt, W. 1967: 18 k; kritikáját l. Ludwig 1976: 21 kk.) A konnotáció kategóriát az egyes irányzatok és kutatók meglehetősen eltérő, önkényes, illetve tisztázatlan fogalomként használják. Dieckmann (1979) szemléletesen bizonyítja, hogy a konnotáció fogalma a későbbiek során a (lexikológiai) szemantika egyfajta lomtárává változott. A denotáció-konnotáció fogalom pár többszörös metamorfózis következtében tarka egyvelegben jelezheti például (i) a lexikális és kontextusbeli jelentés, (ii) az „individuális” (értsd: egyéni asszociációkkal kísért) és az általánosan használt jelentés, (iii) a köznyelvi és a szociális nyelvi variánsokhoz kötődő jelentés, (iv) az úgynevezett „jelentésmag” s a periferikus vagy mellékjelentés elválasztását stb. A konnotációt emellett úgy is értelmezik, mint a szavak úgynevezett érzelmi töltetét. Változatlanul tisztázatlan azonban, hogy mi is ez az érzelmi töltet, amely nem a kontextus függvénye, nem egyes beszélőkhöz kötött, viszont egy-egy társadalmi csoport használatában a lexikális egységekhez kapcsolódó tulajdonság. Több kutató álláspontja szerint ilyen tulajdonság nincs, mert ami nem írható le egy lexéma jelentéseként, az a kontextus vagy a beszélő függvénye. Mások szerint ez a tulajdonság nem a nyelv, hanem a nyelvhasználók sajátja; bizonyos felfogás szerint nem a szavak, hanem a megjelölt dolgok tulajdonságáról van szó. (Az összefoglaláshoz az említetteken kívül a következő műveket használtam fel: Bochmann 1974, Rössler 1979 részletes bibliográfiával, Tolcsvai Nagy 1996 további adatokkal.) Az irodalomtudomány és az irodalmi stilisztika, beleértve a fordításkritikát is, előszeretettel használja a konnotáció fogalmat (l. ehhez különösen: Tolcsvai Nagy 1996) mint olyan hermeneutikai fogantatású mankót, amellyel a kritikai interpretáció egyes megállapításait pontosítani, általánosítani próbálja. A konnotáció létrejöttének kettős lehetősége egyfelől a szókészleten belüli konvencionizált konnotatív viszonyrendszer (például szleng, archaizmusok, választékosság stb.) és másfelől a nyelvi elem mindenkori helyi értéke, amely visszanyúlhat a sztenderdhez való viszonyhoz is (l. Tolcsvai i. m.). A fogalom vázolt tisztázatlansága azonban nem szükségszerűen szolgálja az elemző érdekeit és céljait. Ezzel szemben a nyitott virtuális halmazként értékelt kompozicionális jelentésfogalom és a mindenkori kognitív specifikáció lehetővé teszi a mindenkori asszociációk egységes kezelését is.

A másik fontos, jelentéstannal kapcsolatos feltétel a kompozicionalitásnak az a nézőpontja, amely szerint a jelentések egy-egy meghatározó jegyük révén

összekötődnek a szövegen belül. E gondolatnak is van többféle irányzatban kristályosodott változata, kezdve Greimas (1966) strukturális szemantikájában az izotópia fogalmával. Itt azonban nem erről van szó, hanem sokkal inkább arról a gondolati műveletről, amelynek során a világról való ismereteink és a szövegből kiolvasott ismeretek összhangjában egy-egy jelentést specifikálunk, egy-egy átfogóbb fogalomkörre való rávillantással ragadunk meg: például amikor a *Flöte a Pastorale* jelentésben megragadott *Hirtenlied* jelentéséhez csatlakozik, és így lesz belőle *fuvola*, ellentétben a másik lehetséges megoldással (*pásztorének* és *furulya*), vagy amikor a *Wintersamen* jelentéséből a *Samen* 'apró magvak (= hó-pelyhek) zuhataga' avagy 'magja (= ereje, lényege, közepe, sűrűje stb.) valaminek' jelentésű lesz a *zuhognak*, illetve a *jön rám* mellett. (A kognitív irányzatok az ilyen és hasonló gondolatot a frame, script, scenario fogalmához kötik, l. ehhez: Richkheit–Strohner 1993 további irodalommal.)

A jelentéstani háttér harmadik igen fontos momentuma az implikátúrák, a sokféle következtetés (részletesen l. Liedtke 1995 további irodalommal) bennefoglalása a jelentésben. A stilisztikai elemzés akarva-akaratlanul ezzel a lehetőséggel él a legsűrűbben. Egyúttal azonban el is rugaszkodik a nyelvészeti pragmatikában meghatározott implikátúra fogalomtól egy olyan bennefoglalás-rendszer felé, amely – hasonlóan a jelentést alkotó elemek halmazának nyitottságához – maga is nyitott a mindenkori enciklopedikus tudás alapján, illetve irányában. Ezért lehetséges következtetés a **kívülálló szemlélő tekintetére** utalnunk a *magasba röppen*, illetve **az eseménytől érintett ember sorsára** asszociálnunk a *ropogva szétesik* olvastán, és ezzel meghatározóan fontos eltérést rögzítenünk a két versszöveg egészére vonatkozóan. Hasonló következtetést fűztünk hozzá a *kúszik a sziklán – mássza a sziklatetőt* szembeállításhoz, amikor a második esetében a tárgyas ragozás jelentésösszetevőinek lehetséges implikációit kerestük. De a szorosabb értelemben vett, a jelentés összetevőit értékelő következtetésre példa a bevezető elemzés is, amely a vers egészét az *őriz* ige jelentésére vezeti vissza (valamit őrizni azért kell, mert értékes, mert veszélyforrás stb.). Az analitikus és szintetikus kifejezőmódok rögzítésekor is így jártunk el: szabadon tovább fejlesztettük a következtetés lehetőségét, mondván, hogy a nyelvi kifejezés analitikus, kifejtő, részletező módja a szemlélő szerepével jár együtt, míg a szintetikus, általánosító kifejezőmód mögött az ismeretlen, nem részletezhető „egész” áll. Ez a következtetés azonban lényegesen messzebb visz a nyelvészeti pragmatika gazdag implikátúra- és következtetésfogalmaitól. A stilisztikának, illetve a szövegelemzésnek komoly adóssága azoknak a princípiumoknak a kidolgozása, amelyek az elemző következtetéseire vonatkoznak, és így összekötik a nyelvi kifejezést/kifejtést a mindenkori interpretációval.

2. Az elemzés eredménye és az összehasonlítás lehetősége

A fenti elemzéssel kapcsolatban megfogalmazódó leg súlyosabb kérdésnek azt a felvetést tartom, hogy észrevételeink, jelentéstani elemzésünk, a fordításban választott „gondolati keret” (l. *Pastorale* és *fuvola* versus *Pásztorének* és

furulya) stb., illetve a feltárt következtetésrendszer vajon akkor is létrejött volna-e, és így jött volna-e létre, ha nem áll rendelkezésünkre két azonos „tartalmú” szöveg, ha tehát nincs módunkban az egyik szöveget mintegy a másikhoz mérnünk, a másik révén láttatnunk olyannak, amilyen, és megfordítva. Ezt a következményeiben akár destruktív hatású kérdést mindenképpen jogosnak tartom, jóllehet nincs módunkban válaszolni rá. Azért nincs, mert miután megszületett az óhatatlanul összevető elemzés, az elhangzottakat nem tudjuk meg nem történtté tenni, vagyis nincs módunkban olyan helyzetet teremteni, amelyben az elemző nulláról indulva előről kezdi az elemzést, de csak egyetlen szöveggel szembesülve. A másik szöveg tudása elkerülhetetlenül beleékelődik, beleépül az elemző világról való tudásába, és hermeneutikai értelemben befolyásolni fogja az elemzést. A kérdés persze ezzel együtt jogos. Nem biztos, hogy Nagy László fordítása nélkül mindazt és ugyanazt értenénk Kalász Márton fordításából, amit így értünk. Éppen ellenkezőleg: biztosra vehető, hogy nem ugyanazt vennénk észre. Ez a tény azonban nem teszi semmissé az elemzést, csak megerősíti azt a tényt, hogy minden stíluselemzés és szöveginterpretáció viszonyít: az új közleményt a régi ismerethez. A párhuzamos fordításokkal való találkozás „csillagórájában” éppen ezt a viszonyítást lehet tetten érni.

3. A nyelvtudomány és a szövegelemzés viszonya

A párhuzamos fordítások és elemzésük elvileg empirikus anyagot kellene, hogy szolgáltatson a nyelvvel foglalkozó tudomány számára. Természetesen nem azokhoz a kérdésekhez társítható empirikus anyagot, amelyek, mondjuk, a lexikális szemantikában feltehető kérdések. Mégis kirajzolódni látszanak bizonyos, a leíró szemantikák, illetve a kognitív irányultságú és érdeklődésű kutatók számára talán nem érdektelen kérdések.

Az egyik ilyen kérdés a **szóválasztás hatásossága**. Azt gondolhatnánk, hogy ez tipikus stilisztikai-retorikai kérdés. De a stilisztika nem tud rá választ adni, csak le tudja írni, pontosabban meg tudja kockáztatni azt a megállapítást, hogy egy-egy kifejezés hatásos(abb). A hatás okai között bizonytalanság van (i) a hűvösen józan statisztika is: a ritkán használatos hatásosabb (például: *bogozódom, fondorlatos*). (ii) Utalhatunk emellett a mindenkori (hangzós) kontextusra. (iii) De felfedhetők elemei a hatásosságnak a jelentés összetevői között is, például a cselekvés intenzitása révén (e sorok írójának például bizonytalanság miatt tűnik „hatásosabbnak” a *fölhasítva*, mint a *fölszakadt*, hozzávéve, hogy a két szó megerősíteni látszik azt az interpretációs hipotézist, amely szerint Kalász Márton fordítását a rátekintés, Nagy Lászlóét a belső átélés határozza meg: a *fölhasítva* feltételez egy intencionális cselekvőt, a *fölszakadt* nem). (iv) A hatásosság emellett függhet a vizualitás erejétől is: a látás a legmeghatározóbb érzéki élményünk stb. A kognitív irányultságú nyelvtudomány talán találni fog magyarázatot a hatásosság egy-egy válfajára. Hozzá kell fűzni, hogy a „hatásos” nem azonos az esztétikai értékítélettel. (Bár a *szétpukkan* Kalász Márton fordításában igen hatásos, részint a cselekvés intenzitása, részint a vizualitás ereje révén, és

szép alliterációt is teremt a *szájjal*, az az esztétikai elemzés kérdése, hogy a groteszkül erőteljes jelentést pozitív esztétikai értékkel ruházzuk-e fel, vagy éppen a vizuális benyomás groteszksége révén negatív megoldásnak tartjuk.)

A másik hasonló kérdés az „elsődlegesség” kérdése, vagyis az a kérdés, hogy egy-egy kontextusban, illetve egy-egy fordítás során miért nagyobb a valószínűsége a lehetséges szinonimák közül éppen egy bizonyos megoldásnak. E kérdés feszegetése elvezethet ahhoz a fordítói gyakorlat és a nyelvelsajátítás szemszögéből nem jelentéktelen kettős kérdéshez, hogy (i) van-e „elsődleges” jelentés, és ha igen, mi az, illetve (ii) hogyan lehet tudatosítani a nyilvánvalóan létező, bár nem látványos idiómákat, vagyis egy-egy szintagmában együtt szereplő kifejezéseket, amelyekről az óvatlan szemlélő észre sem veszi, hogy éppen idiómává, frazeológiai egységgé váló kifejezéstípussal van dolga. Utalnék itt a *drótsövény kúszik* példára, ahol a *kúszik* a szintagma alanyának függvényében válik az adott szintagmában elsődlegessé, szemben a *mászikkal*.

Mint minden szövegértelmezés, a párhuzamos szövegeké is csak kérdőjelekkel zárulhat.

SZAKIRODALOM

- Bochmann, K. 1974. Zum theoretischen Status und operativen Wert der Konnotation. *Linguistische Arbeitsberichte* 10. Leipzig. 24–38.
- Dieckmann, W. 1979. K. O. Erdmann und die Gebrauchsweisen des Ausdrucks „Konnotationen” in der linguistischen literatur. In: Uő.: Aufsätze zum Konnotationsbegriff und zur Sprachkritik. *LAB* 13. Berlin West. 1–60.
- Greimas, A. J. 1966. *Sémantique structurale. Recherche de méthode*. Paris.
- Jauss, H.-R. 1982. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Frankfurt a.M.
- Kanyó Z. 1976. Stil und Konnotation. *LiLi* (Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik) 6. H. 22. 63–77.
- Liedtke, F. 1995. Das Gesagte und das Nicht-Gesagte: Zur Definition von Implikaturen. In: Liedtke, Frank (ed.): *Implikaturen. Grammatische und pragmatische Analysen*. Tübingen.
- Ludwig, K.-D. 1976. Zum Verhältnis von Sprache und Wertung. Untersuchungen an einigen Adjektiven, die negative ästhetische und moralische Wertungen fixieren. *Linguistische Studien Reihe A* H. 31. Berlin.
- Rickheit, G.–H. Strohner 1993. *Grundlagen der kognitiven Sprachbetrachtung*. Tübingen / Basel.
- Rössler, G. 1979. *Konnotationen: Untersuchungen zum Problem der Mit- und Nebenbedeutung*. Wiesbaden.
- Schmidt, W. 1967. *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*. Berlin.
- Tolcsvai Nagy G. 1996. A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest. 108–29.

Kocsány Piroska

SUMMARY

Kocsány, Piroska

Parallel translations: an exceptional chance for stylistics

A comparison of two Hungarian translations of a poem by Sarah Kirsch makes it possible for the author to discuss the following issues: 1. The value (respectively, vagueness) of linguistic terms as used in stylistics, with special reference to connotation, frame of thought (frame, script, scenario, etc.), and implications. 2. The issue of evaluating perceptions resulting from the comparison: the possibility of inserting the categories applied into a hermeneutical framework. 3. The relevance of the results of text analysis for linguistic studies, especially in terms of ‘effectiveness’ and ‘primary meaning’.

Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845–1846-os hivatalos levele alapján

1. 1999 vége felé a csongrádi Tari László Múzeum igazgatója, Szűcs Judit és Erdélyi Péter muzeológus azzal keresett meg, hogy birtokukban van Kossuth Lajosnak mint akkori ügyvédnek kilenc, 1845-ben és 1846-ban a csongrádi előjárósághoz írt levele, és ezeket a millennium tiszteletére hasonló kiadásban, továbbá megfelelő kísérő tanulmányokkal meg kívánják jelentetni (közben a kötet megjelent: Szűcs 2001). Felkérnek tehát e levelek nyelvi-stilisztikai elemzésére. A felkérésre igent mondtam. Annál is inkább, mivel történelmünk talán legkiemelkedőbb szakaszának, a reformkornak az irodalmi nyelvével és stílusával nemrégiben foglalkoztam, 1994. május 10-én pedig a Magyar Tudományos Akadémia évi közgyűlése keretében „Kossuth Lajos az újabb kutatások tükrében” címmel megrendezett tudományos ülészen „Kossuth és a szónoki beszéd” témáról előadást tartottam (l. Szathmári 1994). Ebben a szövegtannal és a pragmatikával kibővült nyelvtudománynak, a megújult retorikának és a kiteljesedőben levő funkcionális stilisztikának a segítségével mérlegre tettem Kossuth 1848. július 11-én elmondott híres beszédét, kiemelve az általa felhasznált nyelvi-stilisztikai eszközöket, miközben áttanulmányoztam a kornak és benne Kossuthnak a nyelvét és stílusát.

2. Lássuk először is, miről szólnak a levelek. A kilenc, kéziratban fennmaradt levél Csongrád mezőváros örökváltsága ügyeinek intézésével kapcsolatos. A város előjárói ugyanis Kossuthot mint ügyvédet megbízták Csongrád és a Károlyi grófok közötti megegyezésnek (az örökváltság megvalósítása érdekében a földesúri függő viszonyok megszüntetése), valamint a hatalmas váltságösszeg megszerzésével kapcsolatos bankügyleteknek a lebonyolításával. Ennek a kortörténeti hátterét, továbbá a levelek tartalmi vonatkozásait részletesen tárgyalja Erdélyi Péter tanulmánya (Erdélyi 2001). Mivel azonban Kossuth nyelvének és stílusának a tárgyalása közben nekem szintén hivatkoznom kell az egyes levelekre, felsorolom őket megírásuk idejének és lényegi mondanivalójuk, valamint esetleges jellemző hangnemük jelzésével.

1. levél (Pest, 1845. jún. 16.): Kossuth részletesen tájékoztatja a csongrádiakat, hogy a francia ügynökök, Besnard urat miként győzte meg a kölcsönt nyújtóknak a pénzügyi biztonságáról. Jelzi azt is, hogy mennyibe kerül a kölcsön, és mit kell a csongrádiaknak tenniük a siker érdekében.

2. levél (Tinnye, 1845. jún. 22.): Kossuth kedves hangnemben ismerteti – és elfogadásra ajánlja – a saját számvetését.

3. levél (Tinnye, 1845. jún. 25.): Besnard úr elriasztó első ajánlata után Kossuth folytatta az alkudozást, és ennek eredményéről értesíti a csongrádiakat. Egyben siettetni az alku megkötését az urasággal.

4. levél (Pest, 1845. szept. 26.): Bár Besnard úr megérkezését hiába várták, Kossuth megnyugtatta megbízóit, hogy módjuk van válogatni a kölcsönök között. A legfontosabb azonban, hogy „a váltság iránt végezzenek a földes urral”.

5. levél (Pest, 1845. nov. 30.): Ebben a hosszú levélben arról tájékoztatja Kossuth a „Csongrád városa örökváltsági ügyében felhatalmazott bizotmányt”, hogy Besnard úr nem érkezett meg, és az újabb határnapot sem tartotta be. Ezért az ő közbenjárására a Kereskedelmi Társaság lépett fel mint vállalkozó. Közben azonban Európa-szerte eddig nem tapasztalt „finansialis crisis” tört ki. Ennek ellenére – bizonygatja Kossuth – a pénz meglesz újévre vagy néhány hónap késéssel. A feltétel, hogy „Csongrád városa közönsége a földes ur irányában már új évkor megszűnjék urbarialis praestatiókat tenni”. A továbbiakban az ezzel kapcsolatos szerződés módját részletezi.

6. levél (Pest, 1856. jan. 2.): Kossuth rövid levélben örömmel jelzi, hogy „Csongrád közönsége [...] magát ez órától szabad községnek tekintheti”. Most már csak a pénz „kiszolgáltatása” határnapjának a kitűzése van hátra.

7. levél (Pest, 1845. aug. 21.): Rövid tanácsot ad a további teendőkre, és arra utal, hogy a pénzt illetően a Kereskedelmi Társaság aug. 27-i közgyűlése után nyilatkozik.

8. levél (Pest, 1846. szept. 1.): Kossuth panaszkodik az ellene folyó áskálódások és Szabó Pál igazgató furcsa nyilatkozata miatt, amely szerint bizonytalan, hogy elutazik-e külföldre a pénzügyek intézése végett. Ezért ő maga külön lépést tesz.

9. levél (Pest, 1846. okt. 26.): A főbíró értesíti, hogy Szabó Pál, eljátszván külföldön a hitelét, megszökött. Szeptember közepétől ő maga tett bizonyos lépéseket, de a mellékelt német nyelvű levél szerint csak reménységről és nem bizonyosságról számolhat be. Megígéri azonban, hogy mihelyt a krízis elmúlik, a kölcsönt megszerzi. (A levelek hasonmását és olvasatát I. Szűcs 2001: 6–58. Itt csupán néhány levél hasonmását közöljük illusztrálásként).

3. Minthogy a nyelvhasználat és a stílus, vagyis kifejezés- és szerkesztésmód – különösen kiemelkedő emberek esetében – mindenekelőtt az egyéniség függvénye, fel kell sorolnunk a levelek szerzőjének itt is megnyilvánuló legjellemzőbb emberi vonásait.

a) Kossuth eleve politikai alkat volt: az eseményekben, jelenségekben kereste és meglátta a társadalmi célt. E levelek is igazolják, hogy például a feudális felfogással, az elnyomással szemben határozottan a szabadság, a függetlenség

oldalán állt. Ezt írja a 8. levélben: „polgártársaimnak illy szent és nemes ügyben minő a szabadság ügye, segéd kezet nyujtani életem legkedvesebb kötelességének ismerem”. Természetes tehát, hogy örökváltság dolgában – a rá szintén jellemző emberi együttérzéstől is indítva – a csongrádiak felkérését készséggel elfogadja, és igaz szívvel küzd végig, hogy az örökváltságot megszerezze számukra. Már az első levelét így zárja: „Ezuttal tehát nincs egyéb hátra, mint hogy [...] a város szabadsága iránti indulattól szives közbenjárásomat, ’s ügyöknek befolyásom általi előmozdítását teljes készséggel megígérjem.” Később (a 6. levélben) együtt örül a csongrádiakkal a város szabadságának, és azt kívánja, hogy „Csongrád városának mai naptól élvezni kezdett szabadsága felbonthatlan és örök legyen.”

Itt jegyzem meg, hogy Kossuth az európai gazdasági, pénzügyi viszonyokat is pontosan ismerte, mint az 5. levélben a holland, a francia, az angol finansiális helyzet leírása igazolja.

b) Fontos vonása Kossuthnak a szerénység és az udvariasság. Első levelét például így kezdi: „Azon bizodalomnál fogva, mellyel Önök Csongrád Városa örökváltsága végetti költsön eszközlése végett csekély személyemet küldöik nevében is megtisztelni sziveskedtek, van szerencsém...”. Aztán a csongrádiakat cserbenhagyó Szabó igazgatóról is csupán ennyit ír: „Szabó annyi bajt hagyott ránk, annyira megingatta külföldön is a magyar hitelt, hogy...” (9. levél).

c) Utalok arra is, hogy Kossuth igazi érzelmi lény, még hivatalos leveleiben sem tudja elrejteti érzéseit. „Valóban mondom – írja a 4. levélben – én szinte rettegek, ’s kívánom hogy Besnard még ne jöjjön meg”, tudniillik a csongrádiak ekkor még nem egyeztek meg a földesúrral, és addig nem lehetett szó a kölcsönről.

4. Legalább felsorolásszerűen meg kell emlékeznünk Kossuthnak a stílus felé közvetlenebbül mutató jellemző vonásairól is.

a) Gyors felfogóképeség, logikus gondolkodás, kivételes elemzőkészség. Jó példa ezekre mindjárt az 1. levél. Megbízatása után Kossuth a Magyar Kereskedelmi Társaság összeköttetései révén Besnard úrral felvette a kapcsolatot, és meggyőzván őt, kijelentette, a kölcsönt eszközölhetőnek tartja. A csongrádiak által közölt adatok alapján kidolgozta a teendőket. A két legsürgősebbet – részletesen megmagyarázva – át is adta a csongrádiak képviselőinek. Ír aztán a kiutatásnak franciára, illetve a Besnard úrék válaszána magyarra való fordításáról. Sürgeti a várost, hogy a földesúrral minél előbb kössék meg az alkut, és kéri a szükséges írások „pontos és lélekismeretes” elkészítését.

b) Az előbbivel is összefügg Kossuth páratlan érvelő – meggyőző, illetve cáfoló – módszere. A 4. levélben például alaposan megindokolja a csongrádiaknak, hogy miért kell Besnard úr mellett kitartani, bár egyáltalán nem biztos, hogy szavának áll. Viszont „száz ut van nyitva előttünk” – írja –, ha az utóbbi bekövetkezne. Kitűnő példa a logikus érvelésre a teljes 5. levél is.

c) Kossuth említett érzelmi gazdagságából is következik, hogy azon kevesek közé tartozott, akik – a mindenkor i szükségnek megfelelően – a nyelvnek és főként a stílusnak igen széles regiszterén tudtak játszani: a hétköznapi vagy éppen tréfás, esetleg gúnyos hangnemtől az ünnepélyesig, az ódaiig. (A levelekből

vett idevonatkozó példákat l. később.) Hangorgánumát egyébként így jellemezte Kemény Zsigmond: „Orgánuma csodálatosan szép volt, melynek a suttogástól kezdve a legélesebb hangokig sajátos varázsa volt, ellenállhatatlan s majdnem bódító”. (Idézi Dénes 1952: 401.) Vezércikkjei is gyűjtő hatásúak voltak.

d) Kossuth otthonos volt az irodalomban, érdeklődött a nyelv és stílus kérdései iránt, továbbá mindig tudatos gondossággal fogalmazott. Mindezt igazolja az, hogy a magyar újságnyelvnek valójában ő a megalapítója. Aztán hogy például felismerte a nyelvújítás fontosságát: „A’ nyelv mindig csak annyira bő, a’ mennyire szükség van reá. Neveld a’ szükségét, és nevelted a’ bőséget” – írja a Pesti Hírlap 1841. január 9-i vezércikkében. „Az ő újításai azonban – utal rá Tolnai Vilmos (1929: 173) – inkább a stílusban nyilvánulnak” (szóújításairól és nézeteinek a levelekben való megnyilvánulásáról l. később).

Talán nem lesz felesleges, ha röviden kitérek arra, hogy honnan ered Kossuthnak kivételes nyelv- és stílusbeli képessége. Minden bizonnyal, a Sátoralja-újhelyen, Eperjesen és Sárospatakon végzett tanulmányai rakták le az alapokat, és a választott ügyvédi pálya ki is jelölte a további irányt. Még nagyobb szerepet tulajdoníthatunk azonban e tekintetben annak a rendkívül mozgalmas és sajátos politikai életútnak, amely a zempléni megyegyűlésekkel kezdődik, aztán több mint egy fél évszázad múlva az „Írataim az emigrációból” című, szintén sajátos művel zárul le, és amelyet Szabad György mutatott be lényeglátóan (Szabad 1977). Közben – különösen tüzes beszédeit illetően – nem feledkezhetünk meg a korabeli retorikaoktatásról. Vígh Árpád „Retorika és történelem” című könyvében (Vígh 1981: 75–7) utal arra, hogy „a húszas évektől az ideális polgár képéhez a szónokolni tudás [...] hozzátartozott”. Kiemelendőnek tartom továbbá, hogy Kossuth számára a szónokláshoz, illetve stílusának kialakításához alapos előiskola volt az Országgyűlési és Törvényhatósági Tudósítások szerkesztése csaknem hat évig, majd az újságírás, illetve a Pesti Hírlap szerkesztése. Schöpflin Aladár nem véletlenül jegyezte meg, hogy a modern sajtót Kossuth teremtette meg, hogy vezércikkeiből össze lehet állítani az akkor aktuális kérdések egész komplexumát; hogy cikkeivel elsősorban meggyőzni akart; hogy ezekben az argumentumok gazdagságával, az asszociációk bőségével, „az eszmenet logikájával találkozunk” (Schöpflin é. n.). Terestyéni Ferenc pedig „Kossuth, az újságíró” című tanulmányában (Terestyéni 1952) példákkal igazolja, hogy Kossuth szakított az üres cirádákkal, a halmozó, száraz, unalmas modorral. Merészen nyúlt a kérdésekhez, színesen, elevenen írt, gondolataihoz megtalálta a legjobb formát. Talán számolhatunk még a romantika hatásával is, nagyobb mértékben, mint ahogy ezt a Kossuth-irodalom emlegeti. Nem lehet kétséges, hogy Kossuth szenvedélyes hangjában, az érzelmekre is apelláló őszinte pátozában, egyéni meglátású szemléletes képeiben, oly kifejező körmondtaiban a romantika is ott munkált. Mindamellet, hogy kiváló stilisztá lett, az elsősorban istenáldotta tehetségének, idevágó képességeinek köszönhető.

5. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a vizsgált írások egyrészt bizonyos értelemben hivatalos jellegűek, másrészt levelek, tehát a hivatalos nyelv és a levélstílus szintén rájuk nyomta a bélyegét.

A) A **hivatalos stílus** a törvényalkotás, a rendeletek, a közlemények, általában a hivatalos érintkezés stílusa. E stílusréteg az illető társadalomtól függően szókincsében és nyelvtani eszközeiben, mondatfűzésében többé-kevésbé eltér a közkeletű, köznyelvi (beszélt és írott) stílustól. Sok benne a sajátos, főleg jogi műszó és kifejezés. Jellemző rá továbbá bizonyos konzervativizmus, az elavult formák, fordulatok megőrzése, a magyar hivatalos nyelvben pedig – érthető történeti okokból – nem ritkák a latinizmusok és germanizmusok sem. Jellemzik még a mondatokat túlterhelő többszörös szószerkezetek, valamint az úgynevezett terpeszkeskedő kifejezések, továbbá a bonyolult, körülményes és gyakran nehezen érthető összetett mondatok.

Ami a levelek idevágó **szókészletét** illeti, természetesen viszonylag sok ezekben is a szakszó, a szakkifejezés, illetőleg az azokhoz közel álló lexikai elem. És – érthetően – ezek jelentős hányada nyelvújítási alkotás. Ismeretes, hogy Kossuth maga is a nyelvújítók közé tartozott: új szavai – mint Tolnai Vilmos rámutat (Tolnai 1929: 172–3) – jobbára a közjog, a pénzügy, a közgazdaság körébe tartoznak (pl. *adalék, alaptőke, fejlemény, forgalom, hatásos, közgazdaság, közjog, polgárias, úrhölgy, védvám* – legismertebb a *vezércikk*). A vizsgált levelekben két olyan szót találtam, amelyet Kossuth maga hozott létre: *bizomány* és *iparlovag* (l. NyÚSz.). A levelekben szereplő, jobbára mások által a nyelvújítás során alkotott szavak, kifejezések (pl. *ügynök, jószág, átruházási törvény, törvényhatóság, haszonbéres, számra vet, alkura lép, urodalmi birtok, természetmenny, pénzt kiszolgáltatni, intézvény, vállalat* 'vállalkozás', *áruszerződés*), valamint idegen (főleg latin, valamint francia, német, angol) lexikai elemek mind-mind a későbbi – és végeredményben a mai – hivatali és köznyelvet gyarapították. A levelekben található idegen szavak között (itt még az idegen írásmód szerint írva) egyébként kicsi azoknak a száma, amelyek nem találhatók meg a mai idegen szavak szótárában (ilyen például a *banquier, initial, escompte, adjudicatio, rationabilis, praestatio*). Több szó a jelzett szótárban megvan, de az Értelmező kéziszótárból hiányzik, tehát nem része a mai köznyelvnek (pl. *industrialis, provisio, positivitás, disponibilis, consummál, resultatum*). Más esetben az illető elem megtalálható mindkét szótárban, de az Értelmező kéziszótárban stílusminősítést kap (pl. mai helyesírással: *skrupulus*: kissé bizalmas; *kapacitál*: bizalmas; *privát*: kissé bizalmas; *amortizáció*: közgazdasági; *kapitalista*: sajtónyelvi; *krízis*: választékos; *summa*: népies; *kontraktus*: régi; *voks*: népies és régi; *likvidál*: közgazdasági), néha meg helytelenítve szerepel (pl. *financiális, ágens*). Egyes esetekben nincs stílusminősítés, tehát a szótár szerint semleges köznyelvi szóval van dolgunk (pl. *normális, prémium, maximum*).

A hivatalos stílusnak természetesen vannak a levelekben is megtalálható **nyelvtani sajátosságai**.

a) A szófajokkal kapcsolatos az *ezen, azon* nyomatékosító mutató névmás használata (pl. 2 [az adat elé tett szám a továbbiakban a kérdéses levél sorszámát jelöli]: **azon** számadat; 3: **ezen** munkálatok; 4: **azon** ideig). – Érthetően, Kossuth is sok névutóval élt a hivatalos szövegekben (pl. *végett, nézve, iránt, képest, szerint, által*), de már megjelennek a ma is gyakori terjengős, névutószerű határozószók (talán éppen ekkortól kezdenek terjedni, és éppen a hivatalos nyelv

hatására): például 1: ezen becslés *tekintetében*, adatok *nyomán*, minek *következtében*; 2: költségek *fejében*, látogatásuk *folytán*; 5: esztendő *folytában*; 9: magam *részéről*. – Szintén természetesen, sűrűn előfordulnak kötőszók, összetettek is: 1: *valamint*, *ahogy*; 3: *ám de*; 4: *ámbar*, *minthogy*; 8: *mindaz által*. Elterjedőben van továbbá a napjainkban kifogásolt *miszerint* (1, 5: *többször*). – A mai igekötő-elhagyás mintha már itt elkezdődne, például 5: *egy állítólag már alakult társaság nevében*; 8: *nem lévén nyilatkozatával elégedhetve*; 9: *de időt távolra sem határozhatók*. Mindhárom esetben hiányolhatjuk a meg igekötőt.

b) A ragozással kapcsolatos a többet jelentő számnévi jelző utáni többes szám (valószínűleg latinizmusként): 1: *több házak*; 5: *egyébb házak*; 6: *nehány napok alatt*. – Itt említem meg a ragos névszók utáni – ebben a korban egyébként gyakori – *-i* képzős alakokat: 1: *földes urasággali alkuba*; 5: *adósságboli*, *az europa szertei rosz aratás*; 8: *külföldrei személyes kiutazása*.

c) A mondattanra áttérve minden bizonnyal a latin hatása is érvényesül a mellékmondatoknak a főmondatba való gyakori beolvasztásában: mégpedig vagy főnévi igenévvel (pl. 1: *igéretet tőn Magyarországból addig elnem menni*; 2: *elvéllalni [...] javasolnám*; 5: *kérem a közönséget nevemben biztosítani*), vagy *-ván*, *-vén* képzős határozói igenévvel (pl. 1: *öt [...] törvényeinkről kellőleg felvilágosítván kijelentette*; 5: *A költsön tekintetében Uraságtok [...] nyugodtak lehetvén, csak arra kellett gondoskodásunkat intéznünk*), vagy éppen befejezett melléknévi igenévvel (pl. 5: *mellyet Besnard ur már bevégzettnek mondott*). – Megjelenik Kossuth leveleiben is a cselekvő alany kitételét mellőző személytelen jellegű szenvedő szerkezet (pl. 1: *a vissza fizetési biztosítás módjai vele közöltessenek*; 5: *Midőn felszólítottunk, Arenda fejében befizetessék*). Ugyanez *-va*, *-ve* képzős és létigés szerkezettel (pl. 5: *a francia kamarák December végére össze vannak híva*; 6: *az egész dolog ki van egyenlítve*). – Itt említem meg a hivatalos stílusra már ekkor jellemző úgynevezett terpeszkedő kifejezéseket (pl. 1: *Látogatása [...] történendik*; 3: *költsön eszközlésére*; 5: *költsön adásokat nem tehet*).

d) Nem gyakran ugyan, de előfordul a levelekben az olyan szórend, amelyben az állítmány a mondat végére kerül (pl. 3: *mellyet elfogadni kész*; 9: *az arendát [...] meghoszaabítani ügyekezzenek*).

e) Végül felsorolom Kossuth nyelvének néhány, mai érzékünk szerint szokatlan vonzatát (pl. 5: *csak a felett panaszkodott, több milliót tartozván*; 8: *azon véleményben lenni*).

Az egyes lexikai és grammatikai jelenségeken túlmutat Kossuthnak az a törekvése, hogy leveleiben érthetőségre törekszik, vagyis mintegy magyarázva ír, hogy a jogilag képzetlenebb városi képviselők is megértsék hivatalos mondani-valóját. Az első levél utolsó előtti bekezdésében például részletesen felsorolja, hogy a kölcsönnel kapcsolatban kiknek és mennyit kell fizetni, így hozzávetőleg megtudják a csongrádiak, hogy összesen mennyibe kerül a kölcsön. A második levél második bekezdésében meg a törlesztés módját mutatja be részleteiben. Aztán az ötödik levélben az európai pénzügyi krízist részletezi világosan, hogy aztán rámutasson – szintén világosan – arra, hogy mindez mit jelent a csongrádiak kölcsöne szempontjából.

Összefoglalva a következőt állapíthatjuk meg: a leveleket udvarias, szerény hangú, nem túlbonyolított hivatalos stílus jellemzi. Kossuth a természetes nyelvről és stílusról valójában ezekben sem tud lemondani (beszélt nyelvi fordulatokkal, hétköznapi szavakkal, a szépirodalomra utaló alakzatokkal stb. él – ezeket 1. később), továbbá itt az igen hosszú, több tagból álló mondatok is érthetőek, mert a tagmondatok és a többszörös szószerkezetek összefüggése világos (1. pl. a 4. levél 2. bekezdésének első 14 sorát). Egyébként a nem hivatalos jellegű részekben több a rövid mondat, illetve tagmondat (pl. 1: „Besnard ur a franczián kívül más nyelvet nem tudván; említett kimutatásomat francziára kell vala lefordítatnom. Már munkában van, holnap készen lesz, ’s Uraságtok nevében át fog neki adatni, mire ő viszont a költsön finansialis tervét kidolgozandja, mit én magyarra lefordítottak, ’s Uraságtoknak azonnal leküldöm”).

Kiemelem még: úgy látszik, hogy mai hivatalos nyelvünknek már sok eleme kikristályosodott ekkorra, de nagyon valószínű, hogy Kossuth e tekintetben sem az átlagot képviselte, ilyenformán hozzájárult e stílusrétegünknek a kialakulásához is.

B) A levélstílusról. A levél valójában írott társalgás. Ennek megfelelően a levélstílus mind szókincsében, mind mondatfűzésében tartalmaz elemeket az írott nyelvi stíusból, de gyakoriak benne a társalgási nyelv közvetlenségre törekvő, legtöbbször könnyed és természetes nyelvi kifejező eszközei is. A levélírás stílusa magától értetődően nem kismértékben függ attól, hogy hivatalos vagy magánlevélről van-e szó, és hogy ki, kinek írja a levelet, továbbá hogy mi a levél tárgya.

A kilenc levél stílusesszövegeiről a következő pontban szólok, itt csupán a levelekre különösen jellemző megszólításról, az udvariassági formulákról és a levélzáradékokról emlékezem meg.

Abban, ahogyan Kossuth megszólítja a csongrádiakat, illetve ahogyan a levelek végén elköszön tőlük, a tisztelet és a szeretet nyilvánul meg. Leggyakoribb a „Tisztelt Uraim (vagy uraim)”, a „Tisztelt Bizotmány”, de előfordul a „Teljes bizodalomú fő bíró ur”, illetve a „Tisztelt örökváltsági választmány” megszólítás is. Szöveg közben pedig effélékkel találkozunk: „(tisztelt) Uraságtok”, „Kegyeitek”, „Ön és Önök”, „Csongrád városa közönsége”.

Hasonlóak a levélzáró formulák: „Tisztelettel ’s nagyrabecsüléssel lévén Tisztelt Uraságtoknak kész köteles (másutt: alázatos) szolgáljuk”, illetve „Ajánlom magamat szíves indulatikba Tisztelettel lévén alázatos szolgáljuk”. Egyébként a levelekben is mindig igen udvariasan fordul Kossuth a csongrádiakhoz (pl. 1: „szívesen kérem, nekem megírni”; 2: „becses látogatásuk”; 4: „méltóztassanak megfontolni”).

6. A fentiekben láttuk, hogyan tükröződik a kilenc levélben a hivatalos és a levélstílus. Hátra van még azoknak a stílussajátságoknak a felvázolása, amelyek általában – de természetesen a tárgyalt levelekben is – megtalálhatók Kossuth írásaiban, beszédeiben.

a) Talán legjellemzőbb a közvetlenség, a természetesség. E levelekben is, mihelyt nem hivatalos dolgokról ír, átvált a természetes hangnemre (pl. a 9. le-

vél első három és utolsó bekezdésében). Ez utóbbit képviselik a levelekben a beszélt nyelvi formák (pl. 1: „van szerencsém [...] közölni”; 2: „Ide szerkesztem tehát azon számvetést, ’s kérem tessék engem értesíteni”; 4: „No már”, „nem gondolnak vele”; 5: „Besnard nem jött meg”). – Hasonló hatásuk van a hétköznapi, népi vagy népies kifejezéseknek (pl. 3: „ez a dolog veleje”; 4: „hasztalan várták”, „Csak Isten adja”; 5: „a legjobb hitelű házak rakásra dőlnek, mint őszi legyek”, „meglehet, hogy”; 7: „bizonyos bajos körülmények”; 9: „mert uj évig nincs ember a ki Kegyeteknek pénzt teremtsen”).

b) Kossuthra, Kossuth stílusára jellemző az is, hogy időnként az éppen tárgyalathoz szentenciaszerű megállapítást, reflexiót fűz. Ilyenek: 4: „hanem tudják Kegyetek, hogy ha kereskedelmi ’s finansziális vállalatokban az ember egyszer valakivel öszeköttetésbe lép, ’s neki a vállalatot megajánlja, sem a hitel, sem a becsület tekintete nem engedi, hogy az ember mással is kötelezettségbe bocsátkozzék”; 5: „jó és nagy dolgok nehézséggel jártak mindenkoron”; 7: „segéd kezet nyújtani életem legkedvesebb kötelességének ismerem”.

c) A felsoroltakon kívül Kossuth él még e hivatalos levelekben is különleges, egyes érzelmekre utaló – mondhatnánk költői – stilisztikai eszközökkel is. Találunk itt választékos, bizonyos fokig ünnepélyes vagy éppen tréfás stb. szavakat, szólásokat (pl. 1: „nagy tekintetű házak”, „körülbelőleges”, „lélekismereletes”, „nem nyugszom, míg meg nem lesz. Erre szavamat adom.”; 3: „becses levelek”, „im”; 4: „minő”, „nyugodalom”, „mert illy forma nagy pénz ügyeknél nem lehet a Capitalistákat Pétertől Pálhoz utasítani”; 8: „Van e reménység a dolgot keresztül vinni?”; 9: „Reménység, de nem bizonyosság”).

Előfordulnak szóképek, például megszemélyesítés (5: „balcsillagzatunk ugy akará”, „heverő milliók”; 9: „A hír bizonyosan Kegyetekben is megvitte azt, hogy”); metafora (9: „Itt van kulcsa miért halogatta”).

Találkozunk aztán alakzatokkal, közelebből túlzásokkal (pl. 4: „mondom, én szinte rettegek”; 5: „az átkozott Besnard”, „szörnyű mértékben növekedett [ti. a kamatláb]”; 8: „alávaló gyanúsítások”; 9: „ifj. Szabó Pál [...] gyalázatosan megszökött”) és paralelizmusokkal, úgy is, mint a prózaritmus eszközeivel (pl. 2: „vagy nincs akarátja költsönt adni, vagy bőszy nyúzó uzsorás”; 4: „Jöjjön el Besnard ma, jöjjön el holnap”; 5: „sem a becsület, sem a kereskedési hitel nem engedé”).

7. Hogy teljesen mérlegre tehesük Kossuthnak a kilenc levélben alkalmazott nyelvét és stílusát, meg kell vizsgálnunk azt is, hogy e levelek hogyan képviselték a korabeli irodalmi nyelvet. Az irodalmi nyelv (vagy újabb nevén: nyelvi sztenderd) egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a csoportnyelveken stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánssává válik, miközben azért a többi használati forma – ha bizonyos mértékig átalakulva is – általában megmarad, esetleg át is alakul, de mindegyik saját normarendszerrel.

Hol tartott irodalmi nyelvünk 1845–1846 táján? Induljunk ki abból, hogy a XVIII. század végére kialakult nyelvi (hang- és alaktani) kép – amelynek alapja

minden bizonnyal az északkeleti és keleti területeken beszélt nyelvjárás volt – legfőbb vonásaiban már megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével. A hangtan területén az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés (*é*-vel szemben), az *ű*-zés (*ő*-vel szemben), az *ü*-zés (*i*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vált az *ö*-zés (*ë* ~ *e*-vel szemben), a *volt*, *zöld*-féle szavakban az *l* megmaradása normává szilárdult stb. Az alaktan területén szintén igen sok esetben a mai változat emelkedett a norma rangjára. Ragok: *házval* ~ *házzal*; *-ban*, *-ben* ~ *-ba*, *-be* (hol?); *-tól*, *-től*, *-ról*, *-ről*, *-ból*, *-ből* ~ *-tul*, *-tül*, *-rul*, *-rül*, *-bul*, *-bül*; *-unk*, *-ünk* ~ *-onk*, *-önk* (birtokos személyjel és igei személyrag) stb. Képzők: *-ít* ~ *-ét*; *-ú*, *-ű* ~ *-ó*, *-ő* stb. Több jelenség még ingadozó maradt, de már megindult a mai alak elterjedése felé: *kezeit* ~ *kezeit*; *barátim* ~ *barátaim*; *olvastak* ~ *olvastanak*; *vagyon* ~ *van*; *leszen* ~ *lesz*; stb. Egy esetben találunk a maival nem egyező normát: a többes harmadik személyű birtokos személyjelben (*házok*, *kertjek*, *földjök*). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy szó- és kifejezőkészletünk rendkívül szegényes volt, továbbá a felvázolt hangtani és alaktani normarendszer sem terjedt el. A felvilágosodás és vele együtt a nyelvújítás, majd a reformkor sokoldalú hatásának köszönhető, hogy a jelzett problémák megoldódtak, és hogy a múlt század közepére alapjainban kialakult a magyar irodalmi nyelv.

Nos, Kossuthnak a nyelvújításban betöltött szerepéről már szóltam. Az általa képviselt hang- és alaktani rendszerről pedig azt állapíthatjuk meg, hogy egyrészt a korabeli átlagnál inkább előbbre járt az egységes irodalmi nyelv megalapozásában, másrészt hogy a már kialakult nyelvi normarendszert – beszédeivel, újságcikkeivel és egyéb írásaival – a legelső között terjesztette. Milyen nyelvi állapotot mutatnak a levelek?

a) Hangtani és hangtani-alaktani jelenségek. Az *i*-zés (illetve *i*-zés) csak a mai *-ként* ragban mutatkozik következetesen (pl. 1: *mikint*; 2: *évenkint*; 5: *ekként*). A *-ról*, *-ről* mai módon (pl. 8), a *-ból*, *-ből* és a *-tól*, *-től* még vegyesen (*-ból* és *-bul*, *-tól* és *-tul*) szerepel a levelekben (pl. 6, 9). Mássalhangzó-rövidülés fordul elő bizonyos esetekben (pl. 1: *jönének*; 2: *fűg*) és mássalhangzó-nyúlás hasonlóképpen (pl. 3: *tölle*, *tellyes*, *illy*; 5: *szóllította*). Néhány példa a magánhangzó-rövidülésre (pl. 4: *keves*; 6: *nehány*). A rövidebb igei találatok a *kiegyenlítani* (3) típusban és a hosszabb az *állani* (3), valamint a *szóllottak* (5) alakban. A többes harmadik személyű birtokos személyjelben viszont már vegyesen fordul elő a mai zártabb és a korábbi nyíltabb változat (pl. 1: *jelentésüknek*, *magokkal*; de: *kifogásuk*, *szolgájuk*).

b) Alaktani jelenségek. Az ikes ragozás teljesen következetesen érvényesül (pl. 1: *felvilágosíthatassék*; 3: *nyugszom*; 5: *megtörténhetik*). – A feltételes mód többes első személyben még megtalálható a korábbi *-nök*, *-nök* (pl. 4: *tapasztalnók*; 5: *véghez nem vinnők*). Úgyszintén az elbeszélő múlt (pl. 1: *valék*, *ajánlám*; 5: *akará*, *elvesztők*). A jövő idő kifejezésére körülbelül egyenlő arányban szerepel az *-and*, *-end* képzős és a *fog*-os változat (pl. 1: *át fog neki adatni*, *tervét kidolgozandja*; 5: *létre fogja hozni*, *Szabó Pál Párisba utazandik*). – A fosztóképző mindig rövidebb formájú (pl. 2: *kimondhatlan*; 7: *felbonthatlan*). – Megtalálható néhány régi tőtípus (pl. 4: *jő*, *közlöttem*). Régi, illetve nyelvjárási alak a *leszen*. Itt jegyzem meg, hogy tájshó szinte nincs a szövegben, talán idevehető

a *felhág* (5: *felhágott a kamatláb*; az Értelmező szótár köznyelvinek veszi), *fűni* (5, ez úgynevezett alaki tájszó), *kelletnék* (5, az Értelmező szótár egyébként népiesnek jelzi).

8. Milyen Kossuth helyesírása a kilenc levélben? Röviden azt mondhatjuk, hogy lényegében követi a Magyar Tudós Társaság 1832-es szabályzatát, és hogy e tekintetben is színvonalat képvisel.

A hangjelölés két ponton tér el a maitól. A *c* hangot néhány esetben következetesen *cz*-vel (pl. *franczia, daczára*), a *cs* hangot pedig szintén bizonyos szavakban *ts*-sel írja (pl. *költsön, ketsegtet*). A magánhangzók hosszú voltának a feltüntetése igen gyakran elmarad (pl. *sziveskedtek, arrol, kellőleg, uton*). A mássalhangzók hosszúságának a jelölése eléggé meghatározott esetekben szintén elmarad (pl. *visza, össze, rosaltam, kötelezetség, fűg*).

A megszólításban sokkal gyakoribb a nagy kezdőbetű, de előfordul a kicsi is (pl. *Uraim és uraim, Önök, Magyar Keresk. társaság*), viszont a nagy kezdőbetű megmarad a tulajdonnévből képzett melléknévben is (pl. *Csongrádi költ-sön*). Ezenkívül nagy kezdőbetűsek a hónapnevek és egyes idegen szavak (pl. *December, Amortisatio, Agens*).

A mai összetételnek számító szavak közül több külön van írva (pl. *a mi, még is, mindenek felett, jó formán, alap érték, jószág átruházási törvény*).

Az idegen szavak írásában Kossuth az idegen írásmódot követi (pl. *scrupulust, provisióba, Amortisatoria*).

Kossuth sokféle írásjelet használ: kérdőjelet, kettőspontot, pontosvesszőt, gondolatjelet is. Az *s* kötőszó előtt mindig ott van a hiányjel: 's. Egy dolog feltűnő, az, hogy a mellékmondatokat bevezető kötőszó előtt igen gyakran hiányzik a vessző (pl. „Ez gondolom a dolog érdekében áll”). Szerepelnek a levelekben rövidítések is (pl. *t. i.* 'tudniillik', *pft* 'pengőforint', *Mlgos* 'méltóságos').

(Kossuth egy korábbi magánlevelét bemutatta Pásztor Emil „Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1840 nyarán” c. dolgozatában [Pásztor 1977]).

9. Összegezőként megállapíthatjuk, hogy már az 1845–1846-os levelekben ott van az igazi Kossuth: a politikus, az ember, a nyelvújító, a stilizta, aki ezekkel az írásokkal is előbbre vitte a magyar irodalmi nyelvet, a hivatalos és levélstílust, valamint helyesírásunkat, és mintát adott – még a hivatalos leveleken belül is – az élvezetes és hatásos stílusra.

SZAKIRODALOM

- Dénes Szilárd 1952. Kossuth Lajos szónoki és közírói stílusa. *Nyr.* 76: 401–6.
 Erdélyi Péter 2001. Kossuth és a csongrádi örökváltság. In: Szücs 2001: 59–61.
 Pásztor Emil 1977. Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1840 nyarán. *Nyr.* 101: 330–8.
 Schöpflin Aladár é. n. *Kossuth Lajos műveiből*. Franklin-kiadás, Budapest. X–XXII.
 Szabad György 1977. *Kossuth politikai pályája*. Kossuth Kiadó, Budapest.
 Szathmári István 1994. Kossuth és a szónoki beszéd. *MNy.* 90: 257–63.

- Szűcs Judit (szerk.) 2001. *A csongrádi Kossuth-levelek. Hasonmás kiadás a csongrádi Tari László Múzeumban őrzött kilenc Kossuth-levélről.* Csongrád.
- Terestyéni Ferenc 1952. Kossuth, az újságíró. *MNy.* 48: 34–45.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás.* Budapest.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Kossuth's language and style on the basis of nine of his official letters from 1845–1846

The author summarises the main topics of the nine letters concerned. Then he lists Kossuth's general characteristics that have a bearing on his style (political turn of mind, modesty and politeness, emotionality), as well as some more specific traits that influence his style more directly (lively intellect, logical thinking; an unparalleled method for convincing people and refuting arguments; ability to command a wide range of different styles; a good sense of literature and of linguistic innovation). He briefly discusses the factors that had an impact on Kossuth's linguistic/stylistic talents (his studies, his career as a lawyer, his work as the editor of Parliamentary and Municipal Records, and his journalism in general, etc.). The paper then goes on to discuss the essence of official and epistolary style, as well as the way these are represented in the letters at hand: by the use of special terms (those coming from the Language Reform and those borrowed from other languages) and by grammatical properties (the pronouns *ezen* 'this' and *azon* 'that', a number of postpositions, some of them quite recently in use then, the use of plural nouns with quantifiers like *sok* 'many', incorporated (embedded) clauses, etc., and the terms of address and closing formulas used in the letters). The paper discusses the stylistic traits of Kossuth's writings in general and of these letters in particular: their informality and naturalness, the frequent occurrence of maxims in them, the stylistic variety of lexical items and figures. Finally, the author characterises the literary language and orthography appearing in the letters. In conclusion, he states that the letters exhibit a polite, modest, and not overly complicated official style.

Szemantikai ismételések a Szindbád útja a halálnál című Krúdy-novellában

1. Az elemzés szempontjairól

1.1. Az alábbiakban Krúdy Gyula Szindbád útja a halálnál című novellájának meghatározott szempontú stílselemzését végzem el. Abból a tényből kiindulva, hogy a stílus a szöveg értelem-összetevője (Tolcsvai Nagy 1996: 50–1), pontosabban így határozhatnám meg célokat: a novella nyelvi-stilisztikai megalapozású interpretációjára teszek kísérletet, mégpedig a nyelvi szerveződés egyik legmeghatározóbb sajátosságát, az ismétlést középpontba helyezve. Az ismétlésformák közül is főként a motivikus, ezen belül pedig a metaforákból fel-

épülő, rendszert alkotó ismétlődésekre építettem az elemzésem (ennek a szempontnak az elméleti háttéréhez, illetve magához a módszerhez l. pl. Horváth–Veres 1980, Csúri 1987, Kemény 1993: 51–64, Gáspári 1996, Kövecses 1998, Fónagy 1999, Kemény 2001).

Dolgozatom tehát stílusvizsgálat, és így elsődlegesen a stilisztika körébe tartozik, de mint irodalmi mű nyelvészeti szempontú értelmezése szükségszerűen interdiszciplináris. A mű(alkotás) mint szöveg három kritériuma: a strukturalitás, a műfajhoz tartozás és a sajátos stílus közül az utóbbi ugyanis csak interdiszciplináris interpretációval közelíthető meg (l. pl. Kocsány 1992: 149, Szathmári 1999: 57).

Másrészt, mivel az alább tárgyalandó ismétlésformák egy szövegtani szempontból még számos megválaszolatlan kérdést elénk állító szövegtípushoz tartozó textusban konstituálódnak, és ott egy szempontból mint értelemképző, más szempontból mint kohézió- (koherencia-) teremtő elemek funkcionálnak, e funkciók vizsgálatával célom szövegtani vonatkozású is. A kohézió értelmezésében kiindulópontomnak tekintem Halliday és Hasan (1976: 8) felfogását, miszerint a szöveget a nyelvhasználat szemantikai egységének kell tekintenünk, egységes egésznek, és ebből következően azt kell mondanunk, hogy a kohézió nem mondatokat kapcsol össze, „a kohézió a szöveg egy elemének a szemantikai viszonya egy másikhoz, amely elem az elsőnek az értelmezéséhez szükséges” (Halliday és Hasan kohézióértelmezését magyarul összefoglalja Tolcsvai Nagy 1998: 117–8). A jelen esetben egy szövegtípusra vonatkoztatva az alábbi elemzésben megállapítottakkal megpróbálok közelebb jutni a tárgyalt ismétlésformák szerepének a feltárásához, és ezáltal a szövegtípus teljesebb jellemzéséhez. Az ilyen jellegű munkák távolabbi céljaként tartja számon a szövegtan azt, hogy a narratív szövegeknek, mint egy lehetséges szövegtipológia karakterisztikus részrendszerének, a vizsgálatával, a maguk sajátos eredményeivel hozzájárulhatnak egy majdani szövegelmélet felállításához (Tátrai 1997: 177, vö. Kocsány 1989, Eöry 1996). Stilisztika és szövegnyelvészet, illetve az értelmező jellegű szövegelemzés interdiszciplinaritása tekintetében érdemes talán arra is utalni, hogy a kommunikációra irányuló szövegnyelvészet („kommunikationsorientierte Textlinguistik”) egyik alapvető célja éppen a szövegértelem vizsgálata (Brinker 1985: 15, Beaugrande–Dressler 1981/2000: 120, Fehér 2000: 67).

Orientáló mintámnak tekintem továbbá azokat a szövegvizsgálatban újabban jelentkező kutatói célokat, illetve alapelveket, módszereket, amelyek „elemzésekkel kívánják bemutatni azokat a lehetőségeket, amelyek a megértéstudomány mellé (bele)helyezik azt a most folyamatban lévő funkcionális és kognitív nyelv-elméleti paradigmaváltást, amely a grammatikai leírás részének tekinti a szöveglétrehozás és -megértés folyamatjellegét, a szövegekörnyezet és a beszédhelyzet jelentésképző szerepét, és általában a jelentést, ezáltal átértelmezve a nyelvtani szerkezet eddig formális fogalmát” (Tolcsvai Nagy 1999a: 12).

1.2. Szükséges annak a tisztázása is, hogy mit tekintünk a jelen esetben a vizsgált szövegnek, közelebről: ezt a Szindbád-történetet teljes szövegnek vagy csupán szövegrésznek kell-e minősítenünk? A vitathatatlan igenlő vagy tagadó

válasz lehetetlenségére is figyelmeztet Kocsány Piroska (1992: 145) véleménye a szöveg fogalmáról: „A szöveg – hasonlóan a szó, a mondat vagy a jel fogalmához – a nyelvtudomány nyitott, heterogén megközelítéseket lehetővé tevő, nem definiálható alapfogalma, amelynek heurisztikus funkciója van. E fogalmak értelme és szerepe az, hogy az egyes elméleteken belül újra és újra megfogalmazódjanak, segítvén ezeknek az elméleteknek a produktivitását.” Az alábbi néhány gondolatot ebből következően is csupán a Krúdy-szöveg textualitásával kapcsolatos néhány kérdés feltétlenül szükséges, ám vázlatos felvetésének tekintem.

Még Halliday és Hasan (1976: 1) sokat idézett, bár Vater (1994²: 17) által túl szigorúnak minősített meghatározásából – „a szöveg szó a nyelvészetben tetszőleges hosszúságú írott vagy elhangzó megnyilatkozásra utal, mely egységet képező egésznek tekinthető” – kiindulva is bizonyára joggal tekinthetjük szövegnek a Szindbád ifjúsága kötetet, annak is különösen a második (1925-ös) kiadását. Megfelel a tárgyalandó kötet Petőfi S. János (1994: 62) szöveg meghatározásának is: „A szemiotikai textológia keretében használt *szöveg* terminus egy olyan multimedialis, de dominánsan verbális kommunikátumra utal, amely egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs helyzetben egy tényleges vagy feltételezett funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető, s mint ilyen összefüggőnek és valamiképp lezárt egésznek tartható”. Az 1911-es első, még viszonylag „heterogén”, mert nem Szindbád-novellákat is tartalmazó kiadást elsődlegesen a befogadói szándéktulajdonítás függvényeként felfogott szerzői szándék (Tátrai 1997: 178), tágabban: a hermeneutikai és a pragmatikai szempont alapján minősíthetjük szövegnek. Ezt alátámasztja az egybefogó kötet cím is, Szindbád ifjúsága című novella ugyanis nincs a kötetben. Úgy vélem – bár a bizonyításra itt nincs módom kitérni –, hogy még egy szűkebb szövegfelfogás szerint is mindeképp szövegnek tekinthető, a textualitás kritériumaival rendelkező a második, az 1925-ös kiadás, a szövegtéma (vö. Brinker 1985: 50–9, Vater 1994²: 93–5) még pontosabban megjelölhető. Fontos utalás az is, hogy maga Krúdy „regény”-ként (Tóbiás 1964: 252) határozta meg a Szindbád ifjúsága e kiadásának a műfaját (a *kötetszöveg* szempontunkból különösen figyelemre méltó fogalmát használja Tolcsvai Nagy 1994).

2. Motivikus ismételések a kötetben

A fentiek alapján a motivikus ismétlés fogalmát (Csúri 1987: 29–30) két értelemben használom: szűkebb értelemben a novellán: a szövegrészen, tágabb értelemben az 1925-ös kötetben: a szövegen belüli ismételésekre vonatkoztatva.

Az ismétlődő képeknek a Krúdy-életműben különös fontossága van, erre legutóbb – Baránszky-Jób Lászlót idézve – Kemény Gábor (1993: 166) mutatott rá: Krúdy életműve „szerves világ. Nem csupán jel, de jelrendszer is”. A vizsgatérő képek stilisztikai vizsgálata Kemény szerint kettős haszonnal jár, egyrészt közelebb kerülünk az író szemléletének, alkotásmódjának megismeréséhez, másrészt könnyebbé válhat bonyolultabb képek interpretálása.

2.1. Virág – nő

Ezzel a motívummal a kötet második kiadásának első (az 1911-es kiadásban még nem szereplő), Tájékoztató című írásában találkozunk először. Nemcsak a Tájékoztató sorrendi helye, hanem a címe is utal a kitüntetett fontosságra: a cím szövegolvasói utasításként funkcionálva a mintaolvasói pozíciónak, leegyszerűsítve: a befogadói folyamat eljárásainak különösen erőteljes formálója, ezért is tulajdoníthatunk kitüntetett szövegbeli szerepet e motívumnak. A konvencionális képet Krúdy így újítja meg:

„Szenvedélyesen, rajongva, halántékában lüktető vérrel vette számon a nőket a városban: a *hervatag szépeket*, mielőtt *elhervadnának*; a *nyílóban lévő tearózsákat*, akik gondtalan elbizakodottsággal, *rózsaszínű* füllel, *jószagú* nyakkal, párnás tenyérrel és keletiesen elkényeztetett tekintettel néztek el Szindbádunk feje fölött; a zárt *bimbókat és mezei vadvirágokat*, akik friss szájukból másoknak adták a forrásvíz gyanánt bugyborékoló kacajt...” (12 – A Krúdy-idézetek után megadott szám a Szindbád ifjúsága 1925-ös kiadásának megfelelő lapszáma).

A kötetben ezután még számos helyen, hol önmagában, hol egy kisebb képrendszerben jelentkezik a motívum, pl.:

„A második kupát a *hölgykoszorúért* üritettük mindig ifjúkoromban ... Javasolom tehát, hogy ifjúurunkat a *mezők és a rétek vadvirágai* után a *szalónok és báltermek délszaki növényeivel* is megismertessük. Szép a kis *kökörcsin* a tavaszi mezőségen, de milyen más illata van a *szalónvirágnak*, amelynek kelyhébe francia illatszert csepegtetett a gondos kéz” (53., lásd még pl. 63, 127, 158 stb.).

Különösen kitüntetett helyzetben, címben is előfordul a motívum: Az első *virág*. Ez a Szindbád-történet az első felnőtt szerelem, az „első nő” története.

Mindezek alapján a nőiesség, azaz az áldozatnak csak nők által lehetséges volta metaforáival való hangsúlyozásának tekinthető, egyúttal drámai előrelátásnak is a *virágáruslány* búcsúja öngyilkossága előtt: „valami *virágot* vagy egyebet ledobok önnek ablakomból, ha szobámba értem” (110). A szoros, egyértelmű anticipáció viszonya létesül ugyanis a szövegben a virágáruslánynak e mondata és a Szindbád gondolatait közlő (közlésforma tekintetében szabad függő beszédnek tekinthető), az elbeszélés közepe táján álló mondat között: „A hajós elgondolkozva nézett utána. Tizenhat éves lehetett a leány, és aranybarna haja koszorúban volt; *mint egy virágszál*” (107–8).

2.2. Madár – nő

A magasból lefelé zuhanó, öngyilkos lányt ezzel a képpel láttatja Krúdy: „Egy fehér *madár* repült le a téli éjben a havas föld felé” (110). Korábban egy hasonlatban szerepel a madármotívum: „A virágáruslány egy darabig még sóhajtozva, pihegve, mint egy sebzett *madár* üldögélt Szindbád asztalánál” (107). Feltűnő a korreláció a kötet Szindbád titka című novellájának madármotívumaival: a hasonlóság nemcsak erre a motívumra terjed ki, hanem a cselekmény

szintjén is érvényesül, hiszen ott is egy fiatal lány öngyilkosságával végződik a történet. A madármotívum a Szindbád titkában először a Fánika megszerzéséről ábrázoló „hajós” gondolataiban bukkan fel:

„Valahogyan úgy érezte, hogy későn jött és megbukott Fánikánál, a szentszemű páter már learatta e kis mezőcske egyetlen terményét. A barna és tűzkelyhű rózsácskát. Ám Szindbád gondolkozása ebben az időben már hasonlatos volt a szövőgép működéséhez, amelyet egy bölcs és öreg takács lába hajt valahol egy elhagyott házban. Kattog egy takácsszék, és a gondolatok kelméje lassan növekszik, most egy virág, majd egy repülő *madár* ...” (127).

Érdemes arra is figyelni, hogy a kezdődő szerelmi kalandra, illetve a lányra utaló metaforikus motívumok: a *madár* és a *virág* itt együtt, egymás mellett szerepelnek. Hasonló szövegbeli funkciójuknak, „írói jelentésük”-nek (Kemény 1993: 61) ez is jele. A novella második részében a Pestre érkezett és ott Szindbád által elcsábított, majd elhagyott lány pedig már egyenesen *kismadár* néven szerepel (130–9; vö. Pethő 1999: 301).

2.3. Lepke – nő

Kemény Gábor (1993: 62–4) a lepke motívumának előfordulásait vizsgálta a kontextuális, illetve az „írói jelentés” szempontjából a Krúdy-életműben: ennek az ismétlődő képnek (hol metaforaként, hol hasonlatként tűnik fel) Az útítárs című kisregényben „az utolsó szerelem” a jelentése. „Krúdy nagyanyjának, Radics Máriának álmfejtéseiben a lepke »elcsábítást ígér« ..., a lepke szimbólum, és egyben jóslat, amely kegyetlenül beteljesedik. Az ifjúságtól búcsúzó Hartvignének éppúgy utolsó szerelme ez, mint a szinte még gyermek Eszténának.”

Kemény Gábor felhívja a figyelmet a Szindbád útja a halálnál és Az útítárs idetartozó fontos motívumegyezésére is: a Szindbád-novellában ezt olvasuk: „»A szürke felhők alól, a hideg magasságból egy fehér lepke szálldosott lefelé... A virágárusnő volt, aki levetette magát a ház harmadik emeletéről.« Éppilyen lepke-módra száll ki Eszténa is a »rosszhírű ház« ablakán, hosszú, fehér ingében, a szégyentől és a félelemtől meggzavarodva a befagyott folyó felé rohan, s a lékbe öli magát.”

Ez a motívumismétlődés egy fontos értelmezési szempontot vet fel, és új értelmezési lehetőséget nyújt, ha a stilsztikának abból a régi és széles körben elfogadott felismeréséből indulunk ki, amely szerint az írói életművekben fellelhető képek (motívumok) rendszerszerűen összefüggnek egymással, azaz az egyes képek kölcsönösen értelmezik és magyarázzák egymást (Kemény 1993: 166).

Ennek az értelmezési lehetőségnek a kifejtése előtt azonban – az ellenőrzés: cáfolás vagy megerősítés céljából – a szöveginterpretáció egy újabb szempontját is hasznosnak tűnik alkalmazni.

3. Ismétlés párbeszédben

A párbeszéd résztvevőinek váltakozó megnyilatkozásai, az úgynevezett replikák közötti kapcsolat megteremtésében fontos szerepet játszanak a különböző ismétlések. A kapcsolatteremtésen kívül azonban még fontos érzelemkifejező funkciója is lehet a megismételt mondatrésznek, illetve -részletnek (Péter 1991: 187). A novella szövegéből ez a párbeszéd érdemel e tekintetében különös figyelmet:

„– Talán szerelmes vagy? – kérdezte később (Szindbád – P. J.).

– Nem vagyok szerelmes.

– Hát?

A lány a nedves, összegyűrt kendőjét a szájára szorította, és a zokogással együtt a mondanivalóját is visszafojtotta” (107).

A szöveg értelmét befolyásoló stílusa a *szerelmes* szó ismétlése a tagadó válaszban. Péter Mihály (1991: 189) az ilyen típusú ismétlés funkcióját az erőteljes tagadásban jelöli meg; ha a megelőző nyilatkozat tartalmához negatív a viszonyulása a beszéd társnak, akkor az ismétlés mindig különösen eszpresszív: az erőteljes tagadáson kívül lehet még a funkciója a kihívó állítása annak, amit a beszéd társ feltehetően elítél, vagy lehet ingerült (felháborodott, gúnyos) egyet nem értés kifejezése. Tehát mindenképp valami különösen erős affektivitást kell kapcsolnunk a virágáruslány replikájához, azaz nem egyszerű ténymegállapításról van szó. Mindehhez még hozzá kell vennünk a társalgás generikus törvényének, az úgynevezett együttműködési alapelvnek a durva megsértését (a lány megszakítja a párbeszédet, amikor a második kérdésre már nem válaszol), ami ilyen esetekben Grice (1975/1997: 219) analízise szerint azt a gyanút alapozza meg, hogy az előző válasz félrevezető volt. Végző soron a kognitív pragmatika igazíthat el: „A propozíciós forma... az, amit mondunk a megnyilatkozásban, vagyis a megnyilatkozás explicitálásának felel meg. A propozíciós forma azonban nem meríti ki mindazt, amit explicit módon közlünk a megnyilatkozásban: meg kell tudnunk határozni a beszélő mentális állapotát” (Reboul–Moeschler 1998/2000: 111). A párbeszédet követő, mentális állapotra utaló mondatot („A lány a nedves, összegyűrt kendőjét a szájára szorította, és a zokogással együtt a mondanivalóját is visszafojtotta.”) figyelembe véve nem állítható meggyőzően az, hogy a lány kívülállóként, emocionálisan nem érintve beszél a szerelemről.

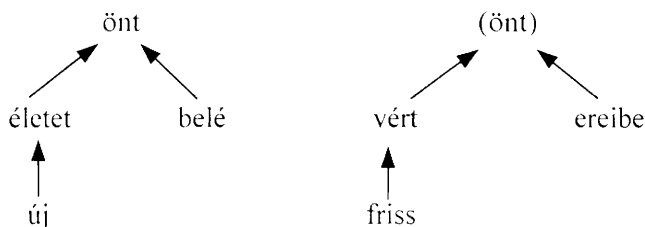
Az itt előforduló ismétléstípus Péter Mihály által kifejtett funkciója és a beszédaktus-elmélet megállapítása tehát egy a Szörényi Lászlóétól (1985⁴: 295) eltérő értelmezési keretet jelölhet ki nekünk. Szörényi egyik fontos tétele ugyanis az, hogy a műben kétféle értékrend áll szemben egymással, „a virágáruslány, aki nem szerelmes, nem is akar tudni a szerelemről, ..., a hajós által képviselt szerelemközpontú értékrenddel szemben egy jószágközpontú, etikai alapozású világrendet szögez szembe, mint az etikai alapozású világrend képviselője” (– kiemelések tőlem: P. J.). A fent említett madár- és lepkemotívum, a lány szerelmes voltát pragmatikusan nem tagadó, hanem igenlő párbe-

széd semmiképp sem igazolják, hanem sokkal inkább ellentmondanak annak a feltevésnek, hogy a virágáruslány nem ismerte a szerelmet. (Másképp a szerelemnek és a jóságnak mint kétféle értékrend centrumának a viszonya sem feltétlenül ambivalens, sőt gyakran komplementer értékek ezek, gondoljunk csak példaként a Bűn és bűnhődés Szonyájára!)

4. Motivikus ismétlődések magában a novellában

4.1. Vér

A *vér* nem csak alkalmi, költői használatban jelenti magát az életet, az ÉKsz. a *vér* szó második jelentését így adja meg: „Élet-, tetterő ...”. A sárga arcú, elerőtlenedett Szindbád magát az életet is céltalannak látja (104), és arra vár, hogy „valamely leány vagy asszonyféle akad az útjába, aki majd új életet önt belé, friss vért az ereibe” (105). *Vér* és *élet* szövegbeli jelentésének kapcsolatát („azonosságát”) jelöli az azonosságra épülő elliptikus szerkezet, a zeugma (vö. Szabó G.–Szörényi 1997: 123):

A szemantikai megközelítés magyarázatot nyújt tehát arra, hogy a lány öngyilkossága után „Szindbád, mint babonás ember... egy marék véres havat vett a kezébe, és magában azt gondolta, hogy a szegény leány kiomlott vére feloldozza őt, eddigi balsorsa alól. Csillaga újra felragyog, és hajója szerencsés szelekkel repül tova” (110). A kézbe vett véres hóhoz az újra birtokba vett életerőt/életet kapcsolhatjuk.

A vérmotívumnak a novellában *redditióként* való jelenléte (a fenti első idézet ugyanis a novella elejéről való, a második pedig a novella befejezése) nemcsak keretként hangsúlyozza az élet-halál ellentét kulcsszerepét, hanem pozicionálisan is utal az életre (kezdet) és a halálra (vég).

4.2. Arc

A halál és az élet ellentétéhez kapcsolódó szemantikai és pragmatikai természetű motivikus ismétlések szerveződnek például az *arc* többszöri szövegbeli előfordulása által:

Halál

„Abban az időben Szindbád,
a csodahajós igen szegény volt,
elhagyatott, és beesett sárga *arcát*
többnyire a hold világította meg, amikor
éjszakánkint Sztambul külvárosában
bolyongott ” (104)

Élet

Csak jódarab idő múltán vette
észre, hogy a leánynak harmatos
szeme van és szív alakú *arca*” (106)

„szelíden simogatta a leány
nedves, meleg *arcát*” (107)

„A szív alakú *arcocská* ismét
megjelent Szindbád mellett” (108).

Szindbád arca halálarc: beesett, sárga (a hold is halálszimbólum!), ellenben a virágáruslány esetében az *arc* főnévhez az *élet* szóval szemantikai összefüggésben lévő jelzők kapcsolódnak (metonimikus összefüggés: *szív*, illetve pozitív szemantikai jegyek: *nedves*, *meleg*). Figyelemre méltó az is, hogy mikor Szindbád arca (vö. fent: halálarc) a lányt érinti, a halálra alludáló gesztus a következmény: „Az ajka sokatmondólag remegett, amint Szindbád az *arcát* az ajkához nyomta. *A keze lehanyatlott*” (107). Amikor pedig a kávéházat elhagyva a hamarosan bekövetkező öngyilkosság színhelyére tart a virágáruslány és Szindbád, akkor a lány „életes” arcát elfedi: „*A kendőt az arcára húzta*, és a keze remegett Szindbád kezében” (109), „A kapu e percben felnyílt, és a leány *kendőjét arca elé rántva*, gyorsan, titokzatosan besurrant a kapun” (110). Az arc elfedése tehát anticipációvá lesz.

5. Emblémák

Bár az emblémák (szövegek közötti ismétlődések) vizsgálata – mint azt a stíluselemzés hazai gyakorlata is mutatja – általános vélekedés szerint nem tartozik a szorosabb értelemben vett nyelvi-stilisztikai elemzésbe, a jelen esetben ez mégis fontos kiegészítője, próbája: igazolója vagy cáfolója lehet a szövegértelmezésről eddig megállapítottaknak. Mindez a „kifejtettség és a bennfoglalás jelentésszilisztikája” alapján indokolható. A „kifejtettség megnyilatkozásszinten ... azt jelöli, hogy adott szöveg lehetőleg minden lényeges értelemelemet nyelviileg mutat be. A bennfoglalás ezzel szemben azt jelöli, hogy az adott szöveg több, akár lényeges értelemelemet nem képvisel nyelviileg” (Tolcsvai Nagy 1996: 238). Az utóbbi implikátumok kifejtését szolgálja az alábbiakban az emblémák tárgyalása.

A fent tárgyalt ismétlésformák alapján az elbeszélés értelmezésében az élet és a halál ellentétének tulajdoníthatjuk a legfontosabb szerepet, az emblematiszus kapcsolatok is ezt látszanak megerősíteni.

Halála előtt Jézus Krisztus ezekkel a szavakkal nyújtotta a poharat a tanítványainak: „Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, az új szövetség vére, amely sokakért kiontatik bűnök bocsánatára” (Máté 26, 27–28). Az új élet ígéretét adó, áldozatként megjelenő vér, a bűnöktől való megváltás emblémája fontos eleme az elbeszélésnek (vö. még: „Titeket is megelevenített, akik halottak voltatok vétkeitek és bűneitek miatt”; Pál apostolnak az efézusiakhoz írt levele, 2,1.). Szindbád a „maga könnyelműsége miatt ment tönkre. Szíriai kereskedőkkel kockázott és a perdülő kockán elúszott Szindbád vagyunkája, hajója, selyemköpenyege” (104). Itt a felsorolás mint anticlimax jelzi Szindbád anyagi-erkölcsi lecsúszását. Hozzátehetjük még ehhez Szindbádnak a nőkkel szemben elkövetett bűneit: *hazudott* (105), ismeretlen nőt *csábított* (106), csókokat *lopott* (106), a fiatal varróleányokat *megleste* (106), a titkos találkákat előtt a kapust *megvesztegette* (106).

A keresztény hitvilágra, a Bibliára utaló embléma a fehér madár. „Egy fehér madár repült le a téli éjben a havas föld felé” (110). A fehér szín, illetve a galamb a megtisztulás, a megbocsátás jelképe a Bibliában (Landeszman et al. 1987: 72 és 102).

Ide tartozik az elbeszélést záró mondat csillagemblémája is: „Csillaga újra felragyog, és hajója szerencsés szelekkel repül tova”(110).

Ezt a keresztény-biblikus réteget – ellentétként – még inkább kiemeli az elbeszélésnek az a része, amely a mulatóhelyen vadul táncolók leírását tartalmazza. Ha a mű lehetséges világában funkciót akarunk tulajdonítani ennek a jelenetnek, akkor mint emblémát a bakkhanáliához (vö. pl. Trencsényi-Waldapfel 1968⁶: 182) kapcsolhatjuk:

„A zene zengett, és a szivarfüst könnyű fellegként lebegett a lámpások körül. A nők – itt többnyire könnyűvérű, éjszakai nők találkoztak – farsangi jókedvvel emelték kezükkel uszályukat, és a fényes cipőjüket por lepte be. A hajdíszek megbomlottak, és a kiszabadult hajszálaik, mint a hosszú fűszálak a szélben, röpködtek tánc közben. A nők többnyire itt tanultak meg táncolni, és a valcert mindnyájan férfi módjára táncolták ...

Diákok, iparosok, éjszakázó lumpok zörögtek cipőikkel a tánchely parkettján, szélesre kötött nyakkendők libegtek, és a söröspalackok nagyot puffantak” (108).

A pogány–keresztény, bűnös–megtisztult, elkárhozó–megváltatott ellentétpárok azonban alárendelődnek a mindent átfogó élet–halál ellentétpárnak. Maga a novella címe: Szindbád útja a h a l á l n á l is világosan közli, hogy a halál (és ellentétéként: az élet) gondolatáé, témájáé és nem másé – például a szerelem és a jóság ellentétéé – a domináns szerep. A metatextuális és tartalmi funkciójú cím (Tolcsvai Nagy 1999b) ebben az esetben is a szövegértelem megközelítésének egyik lényeges biztosítója. Tehát itt is érvényes az, amit Szikszainé Nagy Irma (1999: 169–71) Kosztolányinak éppen Krúdy Gyula című verse alapján bizonyít: gyakran a cím az, ami döntő módon meghatározza a szövegértelmet.

6. Egyéb ismétléstípusok: a retorika alakzatai a novellában

6.1. Kettős szerkezetek (arthávrtti)

Fónagy Iván (1999: 35) Montaigne művei alapján tárgyalja az ismétlés alakzatai között a szinonim szavak párosítását, ezt az óind poétikában *arthávrtti*-nak nevezik. A francia író műveiben „habozást, megfontolást, mérlegelést” érzékeltetnek a hintázó ikerszerkezetek. Krúdy e novellájában hasonló emotív szerepe van ezeknek a páros szerkezeteknek, máskor pedig egy-egy helyzet árnyaltabb bemutatásában kapnak funkciót:

„Szindbád a *sorsra, a véletlenre* bízta élete hajóját ...” (105).

„Nos, mit akarsz mondani – kérdezte Szindbád azon a *fojtott, mély* hangon, amely hasonlatos volt a mélyhegedű hangjához” (107).

„A virágáruslány egy darabig még *sóhajtozva, pihegve*, mint egy sebzett madár üldögélt Szindbád asztalánál...” (107).

„A termete *karcsú, vékonyka* ...” (108).

„Kérem az urat, kísérjen haza! – mondta *szégyenlősen, megzavarodva* a virágáros hölgyecske ...” (109).

Ennek az alakzatnak, amely általánosságban a „habozás, megfontolás, mérlegelés” mentális folyamatának a nyelvi jelölője, az aktuális szövegbeli szerepe egy pragmatikai-funkcionális megközelítésben csak a lét határhelyzetének, az élet és halál mezsgyéjén levésnek az állapotával való összefüggésében írható le.

6.2. Ellentét

A retorikai-stilisztikai alakzatok közül az ellentétnek különös jelentősége van a fent kifejtett, az élet és halál ellentétét a szövegtéma domináns elemének tételező szöveginterpretáció tükrében. Két jellemző példát idézek erre az alakzatra. Múlt és jelen, az egykori kaland-, szerelem- és életvágy, életkedv és ezeknek a hiánya jelenik meg a climaxot is magában foglaló, chiasmusra épülő első ellentétben:

„A gazdag és vidám Szindbád azelőtt messzi utakra is hajlandó volt, ha egy szoknyafodrocska csalogatta. *Ment Pestről Budára, a Népligettől a Margitszigetig vagy talán még tovább is. De most a legközelebbi sarokig sem ment*, ha elszuhant mellette egy kedves kis nő, akinek fehér fátyola volt és szalagos félcipője” (105).

Az *éjszaka* és a *hajnal* antonimákkal tulajdonképpen egy időpontot jelöl meg az elbeszélő, közvetlenül a virágáruslány halála előttit, tehát azt, amelyben élet és halál összeér:

„Néhány perc múlt el. Az *éjszaka, a hajnal* nagyon csendes volt a Nefelejcs utcában. Halani lehetett, hogy valahol messze döcög egy szekér ... Ekkor odafent, a magasban hangos robajjal nyílt ki egy ablak” (110).

6.3. Hármasszerkezetek

Feltűnően gyakoriak azok a halmazások, amelyek három azonos mondatrészt kapcsolnak össze. Ezek funkciója részint az arthávrttiével megegyező, részint azt nevezhetjük meg ezek indítékának, hogy az író „mintegy tovább akar időzni egy-egy fogalomnál, vagy azért, mert az valamilyen oknál fogva mély hatással volt rá (csodálat, indulat, bánat stb.), vagy mert a kiemeléssel fel akarja rá hívni a figyelmet” (Szathmári 1961: 432).

„Szíriai kereskedőkkel kockázott, s a perdülő kockán elúszott Szindbád *vagyonkája, hajója, selyemköpenye*” (104). Erre a felsorolásra, amely egyben anticlimax, más összefüggésben már utaltam fent.

„A szegénységben elerőtlenedve, ellustulva nem vállalkozott könnyű kalandokra, és dehogyis örült, ha *bársonyos, álmodozó vagy révedező* pillantásokkal találkozott a szeme” (104). A három minőségjelző közül a második és a harmadik szinonimának is tekinthető (ez az alakzat: *congeries*).

„Amit *tanult, olvasott* vagy *utazott*, mind csak azért tette, hogy a nőknek hazudhasson, mesélgethessen” (105).

„A *legszebb tengeren, a legnagyobb felhők és a legpirosabb vitorla alatt* sem látott mást, mint a tengerparton fürdő halászlányt” (105).

„Sok *tüzes szem, sok forró csók, sok szinte szívből jövő ölelés* emléke fűzte Szindbádot a szeles Lemberghez” (106): itt a halmazott mondatrészek szemantikai viszonya fokozást mutat, ez tehát climax (gradatio).

7. Összegzés

Az elemzés az alábbi főbb tanulságokkal szolgál:

1. Az ismételés a szöveg értelmét döntő mértékben meghatározó módon és változatos formákban jelentkezik az elemzett Krúdy-novellában.

2. A különböző ismétlésformák funkciójuk és számuk következtében alkalmasak lehetnek arra, hogy (itt és feltehetően más azonos szövegtípusú művek esetében is) az értelmezés fókuszába kerüljenek.

3. A tárgyalt – fogalmi jellegű – metaforák nem egymástól elszigetelt nyelvi jelenségek, hanem rendszert alkotnak. Ennek a rendszernek az összefüggéseit, szemantikáját vizsgálva juthatunk el a szövegértelemnek egy nyelvészeti-stilisztikailag megalapozottabb interpretálásához.

4. A tematikus ismételések, az ismétlődő képek nemcsak megeremtik a szöveg kohézióját, hanem szembevetően jelzik is azt, és ezáltal alapot teremtenek egy eddig csak részlegesen leírt (szépirodalmi) szövegtípus pontosabb definiálására. Ez a szövegtípus (műfaj) a regény és a novellakötet között helyezkedik el: az említettektől a kohézió és a koherencia mértékében tér el, ezek feltárásában meghatározónak vélhetjük az ismételés szerepét.

SZAKIRODALOM

- Brinker, Klaus 1985. *Linguistische Textanalyse*. Erich Schmidt Verlag. Berlin.
- Csúri Károly 1987. *Lehetséges világok*. Tankönyvkiadó. Bp.
- Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 130–51.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. NyttudÉrt. 147. sz. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina. Bp.
- Gáspári László 1996. Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 34–80.
- Grice, H. Paul 1975/1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Bp.
- Halliday, Michael A. K.–Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. Longman. London.
- Horváth Iván–Veres András (szerk.): *Isméltetés a művészetben*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet*. Balassi Kiadó. Bp.
- Kemény Gábor 2001. A pillangó, a rózsza meg a kis fazék: a nyelvi kép mint szövegszervező tényező a 20. század első felének magyar szépprózájában. In: Uő (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 140–52.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közöny*. 26–43.
- Kocsány Piroska 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 5. JGYTF Kiadó. Szeged. 145–52.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó. Budapest. 50–82.
- Landeszman György et al. (szerk.): *Ábel–Zsuzsanna*. Minerva.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Bp.
- Pethő József 1999. Krúdy Gyula személynévadása első Szindbád-kötetében. *Névtani Értesítő*. 299–304.
- Petőfi S. János 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról*. Magyar Műhely. Párizs, Bécs, Bp.
- Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris. Bp.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1997. *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó. Bp.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó. Bp.
- Szathmári István 1999. Van-e szükség stíluselmzésre? In: V. Raisz Rózsza–H. Varga Gyula (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. MNyTK. 212. Bp.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó. Bp.
- Szörényi László 1985⁴. Krúdy Gyula. In: Szegedy-Maszák Mihály et al.: *Irodalom a gimnázium III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó. Bp. 294–96.
- Tátrai Szilárd 1997. Szöveg és narráció. Az elbeszélő horizont szerepe a narratív szövegek nyelvi működésében. *Nyr*. 177–87.
- Tóbiás Áron 1964. *Krúdy világa*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Bizonyosság és kétely határán. Babits első kötetének stílusrétegzettségéről. *Literatura*. 73–87.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A szövegtan kialakulása (Tudománytörténeti áttekintés). In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 11. JGYF Kiadó. Szeged. 1998. 109–38.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1999a. „Nem találunk szavakat”. *Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*. Kalligram. Pozsony.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999b. A cím szövegtanáról. In: Kugler Nóra–Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK. Bp. 323–7.
- Trencsényi-Waldapfel Imre 1968⁶. *Mitológia*. Gondolat. Bp.
- Vater, Heinz 1994². *Einführung in die Textlinguistik*. Wilhelm Fink Verlag. München.

Pethő József

SUMMARY

Pethő, József

Semantic recurrence in Krúdy's short story Sinbad's Trip to Death

This paper examines recurrence – as a linguistic phenomenon that influences the meaning of a text – in a well-known short story by Gyula Krúdy. The author concludes that recurrence appears in a number of different forms and that these forms play various important roles in syntax. Therefore, recurrence has an essential function in the meaningful interpretation of a text, too. The author claims that this short story is built on the paradox of life and death. He also finds it important to point out that the stylistic and syntactic examination of the text not only makes it possible to provide new interpretations, but it also enables him to analyse this specific genre – intermediate between novel and short story proper – more precisely.

A testalkat és az életkor becslése a beszéd alapján*

Bevezetés

Az alkalmazott fonetika egyik legizgalmasabb kérdése, hogy vajon a beszéd mennyire jellemző az emberre. Kimondható-e, hogy a beszédjellemzők, hasonlóan az ujjlenyomathoz, kétséget kizáróan képesek a beszélő személyt azonosítani? Ma még nem tudunk biztosan válaszolni erre a kérdésre. Az eddigi tudományos eredmények alapján valószínűsíthető, hogy a beszéd akusztikai-fonetikai szerkezete oly mértékben az adott beszélő és csakis az ő sajátja, hogy az ennél fogva egyértelműen definiálja magát a produktumot létrehozót. A jelen eredményei azonban még adósak a pontos módszer, a megbízható eljárás megtalálásával. Még kevesebb ismeretünk van arra vonatkozóan, hogy vajon a beszéd mutat-e összefüggést a beszélő testalkatával. Mindennapi tapasztalat, hogy egy bizonyos embertípushoz egy meghatározott beszéd-típust képzelünk el. Ez persze akkor válik nyilvánvalóvá, ha a látott személy beszélni kezd, és az ösztönös „becslésünk” nem találkozik a valósággal. Mindez összefügg a foniátriai gyakorlatban ismert úgynevezett alkatí harmoniával (Frint 1999). Ez azt jelenti, hogy egészséges állapotban az alkatí harmonia következtében a beszédszervek megfelelően működnek, és így az elvárt hangzás jön létre. Ez az elvárt hangzás azonban mégis nehezen definiálható, általában csak az úgynevezett extrém esetek a feltűnőek (például egy magas, testes férfi relatíve magas hangon szólal meg).

Filmek szinkronizálásakor különös jelentősége van az embertípus és a beszéd-típus összhangjának. Nem véletlen, hogy a szinkronizáló személy alkatilag, sőt nemegyszer arcát tekintve is hasonlít a szinkronizálandó személyre. (Nagy a külső hasonlóság például a Piedonét alakító Bud Spencer és „magyar hangja”, Bujtor István között.) Az arcbéállítás hasonlósága szinte magától értetődik: feltételezi a hasonló beszédszerveket (főként a méreteket), és ennek alapján a hasonló működéseket. Gondoljunk arra, hogy ha a jól ismert külföldi színész szinkronhangja változik (pl. más az ismert sorozatban és megint más egy filmben), akkor a nézőnek (hallgatónak) kifejezetten bizonytalan, nemritkán kellemetlen érzése van. (Beszédünket a filmvászon állatoknak kölcsönző színészek megválasztásában is döntő az alkat, a magasság, a súly. Az egerke beszédét alacsony színész, gyakrabban nő valószínűleg meg, a medvét pedig rendszerint mély hangú, magas, esetleg nem is túl sovány színész.) Azt, hogy a hallgatónak van valami elvárása az alkat és a beszédhang viszonyában, jól szemlélteti az a tény, hogy a rajzfilmek szereplőinél is fontos a szinkronizáló személy jó megválasztása. Nem véletlen, hogy a Frédi és Béné sorozatban Béni a vékonyabb alkatú Márkus László, Frédi pedig az igen magas Várhelyi Endre hangján szólal meg magyarul. Természetesen az életkor is meghatározó. A Hupikék törpikék című mesefilmsorozat legidősebb törpjének, a jóságos Törpapának Sinkovits Imre kölcsönözte a hangját.

* A kutatást a 025965 sz. OTKA támogatta.

Fujimura, a modern fonetika egyik legnagyobb alakja több mint harminc évvel ezelőtt kijelentette, hogy a beszédhullámok nemcsak nyelvi információkat tartalmaznak, hiszen bizonyos fizikai sajátosságokról is mondhatunk ítéletet a beszéd alapján. Például, hogy nő vagy férfi-e a beszélő, hogy körülbelül hány éves, sőt talán arról is, hogy magas-e vagy alacsony (1972: 108). Laziczius Gyula „hangtulajdonságok” terminusát tágitja ki Vértés O. András, amikor ideért pszichés állapotot, érzelmekeltést, sőt bizonyos összefüggéseket elemez a beszédhang és a foglalkozás, beosztás, társadalmi megítélés között történeti viszonylatokban (1979).

Jó néhány, főként angol nyelvű kísérlet foglalkozott már a beszéd és a beszélő életkorának összefüggéseivel (vö. pl. Hartman–Danahauer 1976). A magyar anyanyelvűekkel végzett kísérlet eredményei szerint az „életkorbecslő készülékünk” viszonylagosan jól működik, bár sokszor pontatlan, a jó találatok aránya több, mint 70% (Gocsál 1998). A beszélő azonosítása a fényképe alapján nagyobb mértékben lehetséges, mint a véletlen találat (vö. Lass–Harvey 1976). A nők felismerése biztosabb, 65%-os, míg a férfiaké 52%-os; de mindkét esetben nagyobb a találati arány, ha egész alakos képet láttak a kísérleti személyek. Noha a szerzők nem próbálkoznak tudományos magyarázattal, megemlítik azt a lehetőséget, hogy a női beszélők pontosabb azonosítása összefüggésben lehetett azzal, hogy a becslési kísérlet résztvevői nagy többségben ugyancsak nők voltak. Az arc és a beszéd kapcsolatát vizsgálta kutatásaiban Hicks, Johnson és McGlone is (1979), s arra az eredményre jutottak, hogy míg a tesztelők egy csoportja a véletlen határa fölött, addig a többiek az alatt voltak csak képesek a hallott beszédet a beszélő arcával azonosítani. A testalkat és a beszéd kapcsolatára vonatkozóan azonban tudásunk szerint alig akad vizsgálat (utóbbira vö. Lass–Davis 1976). A beszéd számos további sajátosságról is tartalmaz információt, mint a szociális státusz, a személyiség vagy az érzelmi állapot; ezeknek a megfeleltetését a beszéd egyes paramétereivel azonban egyelőre még nem sikerült elvégezni.

Mikor van jelentősége a testalkat, az életkor és a beszéd bizonyos összefüggéseinek? A már említett szinkronizálási gyakorlaton, a színészi munkán (bizonyos szerepek és a megfelelő alkutú és hangszínezetű színészek összhangja) túl mindenekelőtt a beszélő felismerésének több területén. Elsősorban a kriminalisztikában, amikor a beszélő azonosításához nemcsak a szokásos akusztikai-fonetikai vizsgálatokat használják fel, hanem mód nyílna egyben a testalkatnak, illetőleg az életkornak a becslésére is. Ezáltal bizonyos személyek kizárhatósága, illetőleg ki nem zárhatósága nagymértékben csökkentené a lehetséges személyek körét, és növelné a végső döntés biztonságát. Ehhez azonban megfelelő kutatásra van szükség, amelynek eredményei a megbecsülhetőség értékhatárait kijelölik, ezáltal objektíven meghatározható paraméterek birtokába juthatnánk.

A jelen kísérlet az ilyen célú kutatások része. Arra kerestünk választ, hogy milyen mértékben becsülhető meg a beszélő magassága, súlya és életkora egy rövid beszédminta alapján.

Anyag és módszer

A kísérleti anyagot tíz magyar anyanyelvű női és férfi beszélőtől rögzítettük. Életkoruk különböző, 23 évtől 55 évig. Kiválasztásukat a testméreteik határozták meg. A normál magasságúnak és súlyúnak tekintett (azaz sem alacsonynak, sem magasnak, sem soványnak, sem kövérnek nem nevezhető) nőn és férfin kívül mindkét nemből a következő testalkatúakat választottuk bemondónak: alacsony és kövér, magas és kövér, alacsony és sovány, valamint magas és sovány. A beszélők valamennyien pedagógusok. Az 1. táblázat alkati sajátosságait és életkorukat összegzi.

1. táblázat: A kísérletben résztvevők alkata és életkori adatai

Beszélő	Magasság	Súly	Életkor	Jel
1. nő	normál	normál	32	nNN
2. nő	alacsony	sovány	28	nAS
3. nő	alacsony	kövér	26	nAK
4. nő	magas	sovány	23	nMS
5. nő	magas	kövér	32	nMK
6. férfi	normál	normál	35	fNN
7. férfi	alacsony	sovány	40	fAS
8. férfi	alacsony	kövér	52	fAK
9. férfi	magas	sovány	31	fMS
10. férfi	magas	kövér	55	fMK

A táblázatban szereplő beszélőktől rövid, olvasott szöveget rögzítettünk magnetofonszalagra laboratóriumi körülmények között. Ezek átlagidőtartama 16 másodperc (határértékek: 14–19 mp). A felolvasott szövegek tartalma egészen különböző volt. A felvett szövegeket véletlenszerű sorrendben rögzítettük a tesztzalagra úgy, hogy egy-egy szöveg között 5 mp-nyi csendes szünetet hagytunk.

A becslési kísérletben összesen 32 fő vett részt, valamennyien ugyancsak pedagógusok, magyar anyanyelvűek, életkoruk 25 és 35 év közötti (többségük nő). A feladatuk az volt, hogy egy előre elkészített tesztlapon a beszélők egy-egy alkati paraméterét, illetőleg az életkorukat becsüeljék meg. A megfelelő helyre *X* jelet kellett tenniük. Ennek megfelelően háromszor hallgatták meg a tesztanyagot, de mindig csak egyetlen elhangzás alapján kellett az adott paraméterről dönteniük. Elsőként a termet, majd a súly, végül az életkor becslését kértük.

A különböző beszélők beszédét akusztikai, fonetikai szempontból elemeztük. A műszeres vizsgálatok során mértük a beszédtempót, az alaphangmagasságot, továbbá véleményeztük az artikulációs pontosságot. Ezeket az adatokat tetettük össze a percepció becslési kísérlet eredményeivel. A statisztikai vizsgálatokat az SPSS Windows 8.0 szoftverrel végeztük.

Eredmények

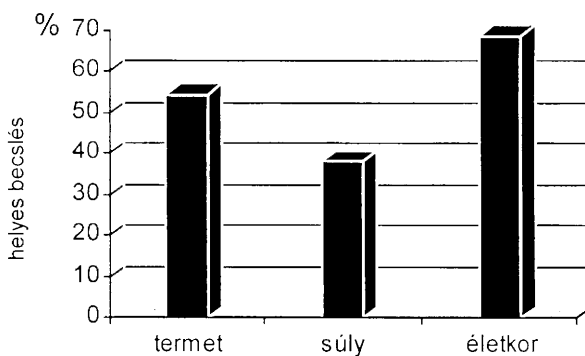
A hipotézisünk az volt, hogy a három paraméter közül csupán az életkor becsülhető meg relatív biztonsággal. Ezt egyrészt a korábbi ilyen jellegű kísérletek adatai alapján, másrészt azért gondoltuk, mert az emberek életük során jobban tudatosítják magukban a beszélő személy életkorát, mint egyéb, alkati sajátosságait. Ennek az a feltételezett következménye, hogy az agy neurális spektrogramjai nyilvánvalóan őriznek adatokat az életkorról (Gósy 1999). A mindennapi kommunikációnk során annak lehet jelentősége, hogy milyen életkorú emberrel beszélünk, de hogy milyen magas vagy milyen súlyú, az a kommunikáció szempontjából rendszerint lényegtelen. Ezért sokkal kevesebb az esélye annak, hogy a hallgatóban kódolódna a beszélő partner alkati sajátosságai. Öntudatlan feldolgozás persze végbemegy bennünk, hiszen ennek az eredménye az a bevezetőben tárgyalt tény, hogy ha a beszélő alkata és „hangja” ellentmondásos, akkor az a hallgató számára kényelmetlen, akár zavaró is tud lenni. Képzeljünk el egy nehézsúlyú bokszolót egy alacsony vékony emberre jellemző beszéddel! A rajzfilmek világából is hozhatunk megint példát. Ha a filmben egy törpe és egy óriás beszélget, akkor az erős testalkatú színész nyilvánvalóan nem a törpének, hanem az óriásnak kölcsönzi a hangját és így tovább... Amint azt Jakobson már évtizedekkel ezelőtt megállapította, sokkal könnyebb a beszédhangokat megkülönböztetni, mint azono-

sítani. Ezt a jelen beszédhelyezetre úgy adaptálhatjuk, hogy sokkal könnyebb az ellentmondást felismerni, mint az alkat és a beszéd együttesét azonosítani. Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy milyen egy alacsony és kövér ember hangja szemben egy alacsony és sovány avagy egy magas és kövér ember hangjával. Ha azonban a látvány és az akusztikum ellentmond a beszédtapasztalatunknak, akkor arra azonnal felfigyelünk. A 2. táblázatban összegeztük a tíz beszélő alkatára és életkorára kapott becsléseket annak függvényében, hogy a kísérleti személyek hány százalékban azonosították a beszélő külsejét és korát helyesen.

2. táblázat: A beszélők alkatára és korára kapott helyes becslések aránya
(n= nő, f= férfi, A=alacsony, M=magas, N=normál, K=kövér, S=sovány)

Beszélő	Termet (%)	Súly (%)	Életkor (%)
nMS	25	31,2	100
fAS	62,5	18,7	50
nNN	75	68,7	68,7
nAS	56,2	31,2	43,7
fMK	37,5	18,7	37,5
nMK	37,5	18,7	68,7
fNN	68,7	50	81,2
fMS	62,5	68,7	62,5
nAK	37,5	6,2	81,2
fAK	81,2	68,7	93,7

A táblázat adatai igen változatosak. A legmagasabb értékek az életkor becslései között vannak, míg a legalacsonyabbak a súly megítélésében. A termetre vonatkozó ítéletek a kettő közöttiek, itt nagyobb a helyes döntések aránya, mint a súly esetében. Az 1. ábra grafikonja a három paraméter átlagát szemlélteti. A statisztikai elemzések szerint a termet és a súly becslése között a korreláció szignifikáns ($p < 0,009$), hasonlóan a súly és az életkor között ($p < 0,006$). Nincs szignifikáns korreláció ugyanakkor a termet és az életkor között.

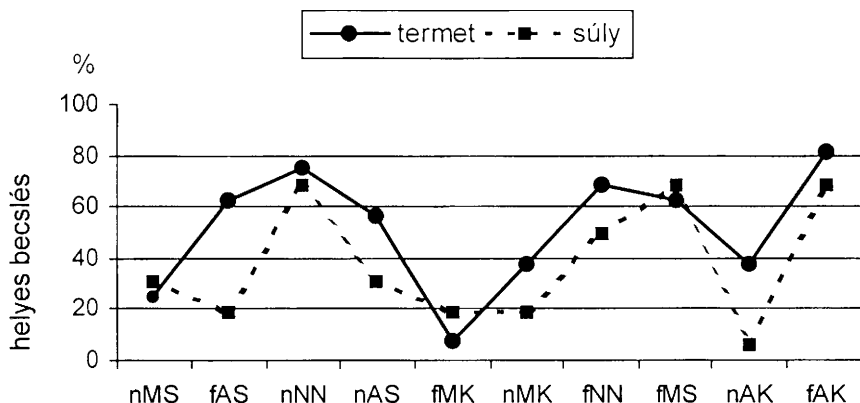

1. ábra

Az alkatra és az életkorra vonatkozó helyes becslések átlaga

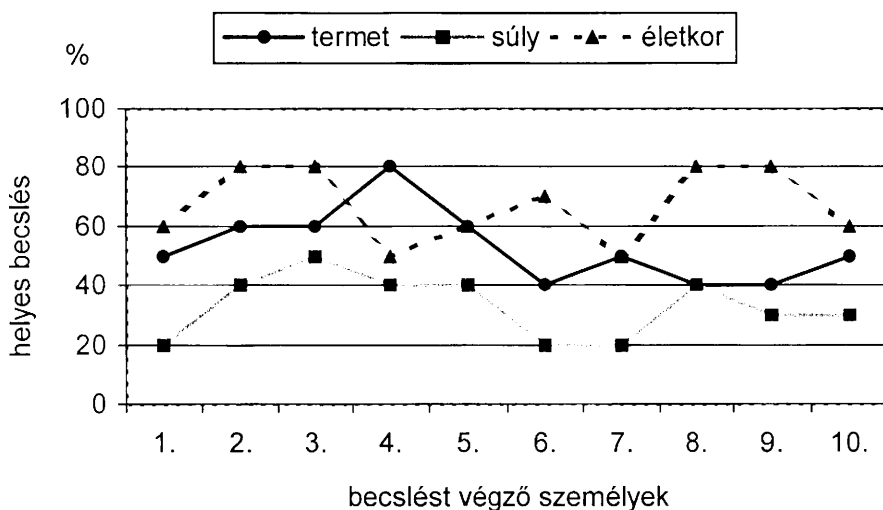
A kiinduló hipotézisünknek megfelelően a kísérleti személyek legnagyobb mértékben helyesen az életkort tudták megbecsülni, majd a termetet és legkevésbé a testsúlyt. Ha ez utóbbira kapott átlagértéket nézzük (38,08%), az kevésbé haladja meg a véletlen találati arányt. A csoport-

ton belül természetesen jó biztonságu, illetve nagy valószínűségű becslések is vannak. Az nNN, a fMS és a fAK beszélők súlyának megítélése közel 70%-os, vagyis egészen jónak mondható. Véletlen találatról itt már nem eshet szó. A termet tekintetében hasonlóak az eredmények. A fAK és a nNN beszélők, valamint a fNN képviselik a legbiztosabban felismerhető alacsony és normál termetű beszélőt. Noha életkor szerint nem arányos a beszélők eloszlása, mégis megnéztük, hogy van-e különbség a helyes becslések arányában a különböző életkorok szerint. Nincs különbség a 40 év felettiek megítélésében (a helyes becslés mintegy 65%), ugyanakkor a 20 és 30 közöttiek pontosabban felismerik, az átlag közel 75%. Megnéztük, hogy a termet és a súly hogyan viszonylik egymáshoz a helyes becslések esetében, az adatokat a 2. ábra mutatja.

2. ábra

A termetre és a súlyra kapott helyes becslések egymáshoz viszonyított aránya az egyes beszélők esetében

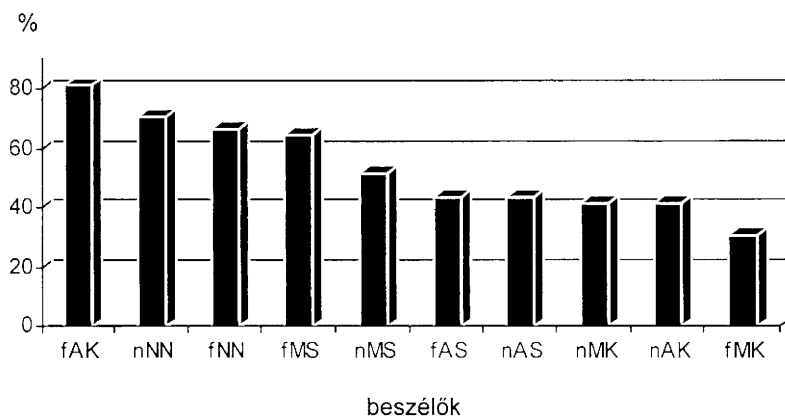

3. ábra

Tíz kísérleti személy adatai a becslésben résztvevők közül

Elemeztük, hogy vajon az egyes beszélőknél hány paramétert becsültek meg helyesen. Az eredmények e tekintetben véletlenszerűek. A termet és a súly együttes helyes találati aránya mindössze 18,75%, ha az életkort is tekintetbe vesszük, további csökkenést tapasztalunk: 9,37%. A kísérleti személyek átlagosan két beszélőnél tudták helyesen megbecsülni a termetet és a súlyt, bár akadtak ennél jobb teljesítmények is. A legjobb becslést elért résztvevő négy beszélőnél ítélte meg helyesen a magasságot és a súlyt, és közülük kettőnél az életkort is! A 3. ábra a becslést végző személyek közül tíznek az adataival szemlélteti a helyes ítéletek egymáshoz viszonyított arányát.

A szemléltetésre kiválasztott résztvevők adatai vizuálisan is megerősítik a korábbiakban leírtakat. A továbbiakban összesítettük, hogy az egyes beszélőket hogyan becsülték meg a kísérletben résztvevők. A 4. ábra a mindhárom kérdésre (termet, súly, életkor) adott helyes becslések átlagát veszi figyelembe, és csökkenő sorrendben szemlélteti az eredményeket.

4. ábra

Az egyes beszélők sikeres becslésének átlaga a beszédük alapján

A grafikon szemlélteti az egyes beszélőkre kapott eredmények nagy különbségét, és jelzi, hogy a férfiak többségének alkátát pontosabban becsülték a résztvevők, mint a nőkéét. Ezek az adatok egyértelműen azt igazolják, hogy bizonyos személyek a beszédük alapján jól valószínűsíthetők, míg mások alig, vagy egyáltalán nem. Ez azonban nem köthető az alkatához vagy az életkorához. Anyagunkban például a négy kövér beszélő közül háromnak az azonosítása igen gyenge, függetlenül attól, hogy nő vagy férfi, avagy hogy alacsony vagy magas. A legjobban ugyanakkor egy alacsony kövér beszélőt ismertek fel (81,2%). A négy magas beszélő közül ugyancsak egynek az azonosítása tekinthető elfogadhatónak (64,5%).

Az eredmények alapján a következő hipotézis állítható fel. Az életkor konkrét a termet és a súly relatív értékéhez képest. Mit értünk ezen? Az életkor azért tekinthető konkrétnek, hiszen függetlenül a beszélgető partnertől vagy bármilyen egyéb külső és belső tényezőtől, az évek száma változatlan érték. A testmagasság és a testsúly relatívak, mivel egymás viszonyában realizálódnak. Ugyanaz a kilós szám jelenthet kövérséget vagy soványságot a magasságtól függően. A magasság is viszonylagosabb, mint az életkor, hiszen a beszélő mintegy tudat alatt a saját magasságához viszonyít. Ha egy 170 cm-es férfihez egy 180 cm-es beszél, akkor ő alacsony. Ha azonban egy 162 cm-es személlyel társalog, akkor ő magas, vagyis a termet is relatív. A termetnek és a testsúlynak a relativitását a beszéd vonatkozásában az is növeli, hogy – a nyilvánvaló tendenciától függetlenül – számos kivétel akad. Van például olyan beszélő, aki alacsony és basszus hangú és van, aki alacsony

és tenor hangú (s ekkor még csak az alaphangmagasságra vonatkozóan tettünk megállapítást, amely a beszédnek csupán egy összetevője).

A mindennapi kommunikációban az életkornak lehet jelentősége, a természetnek vagy a testsúlynak azonban rendszerint nem. Ebből következik, hogy míg az életkort mintegy tudattalanul (néha tudatosan?) rögzítjük a beszélőnél, s ennek révén az elhangzó beszéddel, addig a természet és a testsúly általában kikerül a figyelem középpontjából, nem alakul ki kapcsolat a beszéd és a magasság vagy a beszéd és a súly között. Az elmondottakból következik, hogy míg a természetre vonatkozó sajátosságokat bizonyos fokig dekódoljuk, s valamilyen mértékben tároljuk is, többé-kevésbé hozzárendelve a beszédhez, addig ugyanez a testsúllyal kapcsolatban nemigen történik meg.

Ezek a különbségek eredményezik, hogy az agyban feltételezett neurális spektrogram viszonylag jó becslést enged meg a beszélő életkoráról a beszéde alapján, viszonylagos felismerést a természetre vonatkozóan, és gyakorlatilag nem tartalmaz használható információt a beszélő testsúlyának és a beszédének a tekintetében.

Elemeztük, hogy vajon a tesztanyag adatközlőinek hangja és beszéde milyen objektív akusztikai-fonetikai sajátosságokkal jellemezhető. A műszeres vizsgálatokhoz a CSL 4300B típusú digitális jelfeldolgozót használtuk. Az objektív adatok birtokában igyekeztünk összefüggéseket találni a beszélő azonosítási eredményekkel. A 3. táblázatban a beszélők alaphangjának objektív paramétereit összesítettük.

3. táblázat: A beszélők alaphangjának adatai

(F=frekvencia, I=intenzitás)

Beszlő	Mért paraméterek			
	átlagos F0	F-eltérés	I-eltérés	Jel/zaj viszony
nNN	185,9 Hz	1,701%	3,425 dB	1,842 dB
nAS	177,0 Hz	2,227%	2,778 dB	-4,132 dB
nAK	213,3 Hz	1,742%	1,64 dB	-2,327 dB
nMS	181,7 Hz	1,74%	3,628 dB	-1,657 dB
nMK	192,2 Hz	1,705%	0,913 dB	-3,268 dB
fNN	116 Hz	1,136%	1,264 dB	-4,652 dB
fAS	139,5 Hz	1,877%	1,631 dB	-4,466 dB
fAK	116,6 Hz	1,277%	0,818 dB	-5,547 dB
fMS	101 Hz	1,047%	1,19 dB	-6,26 dB
fMK	123,2 Hz	1,145%	1,267 dB	-2,995 dB

A beszélők alaphangmagasságának jellemzéséül szolgáló paraméterek különbözőek (az F-eltérés és az I-eltérés a frekvencia és az intenzitás állandóságáról nyújt felvilágosítást; minél kisebb az érték, annál kevésbé ingadozik az adott paraméter). A jel/zaj viszony a hang tisztaságát jelzi, vagyis azt, hogy a beszédjelhez képest a hangképzés milyen zörejháttérrel mutat. Minél nagyobb a mínuszérték, annál kisebb a zörej. Az átlagos alaphangmagasság nőknél 177 Hz és 213 Hz között, férfiaknál 101 Hz és 139 Hz között szór. Ez a nemek egyértelmű elkülönülését jelzi a zöngéértékében; a legalacsonyabb női F0 38 Hz-cel magasabb, mint a legmagasabb férfi F0. A legalacsonyabb férfi alaphangmagasság és a legmagasabb női között 112 Hz a különbség.

Az átlagos alaphangmagasság – úgy tűnik – fontos tényező mind az alkat, mind az életkor eldöntésében. Anyagunk alapján kimondható, hogy a nőknél a magasabb alaphangmagasság a fiatalabb életkorral, illetőleg a sovány vagy normál testalkattal mutat szoros összefüggést. A két magas F0-val rendelkező kövér női beszélőnk egyike alacsony, másikuk magas. Ennek ellenére sem magasnak, sem alacsonynak, hanem legnagyobb mértékben normál alkatúnak ítélték őket. A súlyukra

vonatkozó becslések egy része is a normál kategóriába került. Nagy arányban tekintik normál testalkatúnak a mély alaphangú női beszélőket is. Az összesített eredmények szerint a mély hangú nők magasságát 52%-ban ítélték meg helyesen, míg a magas hangúakét csak 37,5%-ban. A súlyuk becslése is tendenciájában hasonló eredményeket hozott. A mély hangúak súlyát 43,7%-ban, míg a magas hangúakét csak 12,4%-ban találták el. A férfiak alkati becslése lényegesen jobb volt. A mély hangú férfiak magasságát 70,8%-ban, a magasabb hangúakét 50%-ban ítélték meg helyesen. A súlyukra vonatkozó becslő adatok gyengébbek, de még így is jobbak, mint a nők esetében. A mély hangúaknál 62,4%-ban, a magasabb hangúaknál csak 18,7%-ban pontos az ítélet. Mindezek alapján leszögezhető, hogy a mélyebb F0-val beszélő férfiak természetének és súlyának a megítélése lényegesen jobb, mint az ugyancsak mélyebb alaphangú nőké. A magasabb hangú nők és férfiak súlyának becslése a legbizonytalanabb, a pontos ítélet 20% alatti, vagyis véletlen találat. A három alacsony alaphangú férfi beszélő termetre különböző, egyikük alacsony, másikuk magas, a harmadik normál, magasságuk megítélése mégis feltűnően jó. A magas F0 férfi beszélőnél az alacsony termethez kötődik, természetesen nem független a becslés a konkrét alaphangértéktől. Az átlagosan közel 140 Hz-es magasságon beszélő férfit nagymértékben ítélik kövérmek (valójában sovány), míg az átlagosan 123 Hz-es alaphangot produkáló férfit csupán 18,7%-ban gondolják kövérmek, a lehallgatók döntően normál alkatúnak ítélik. Természetesen a döntés nem egyetlen paraméter alapján történik, hanem az összbenyomás eredménye. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az átlagosan 116 Hz-en beszélő kövér férfi súlyát közel 70%-ban azonosítják helyesen.

Az életkor becslése is nyilvánvalóan több észlelet együttes hatásának eredménye. Bizonyos tendenciák mégis akadnak. A magasabb F0 nőknél és a mélyebb F0 férfiaknál a fiatalabb életkort idézi. A nőknél az életkor becslése 72,4%-ban volt pontos, míg a férfiaknál 64,9%-ban. Az alaphang további paramétereit illetően feltűnő összefüggést nem találtunk. A jel/zaj értékében tendenciaszerűen érvényesül, hogy minél kisebb a zörej aránya, annál pontosabb a becslés, elsősorban az életkoré.

Angol anyanyelvűekkel végzett életkorbecslési kísérletben azt találták, hogy az alaphangmagasságon túl a beszédtempó, valamint az artikuláció pontossága is meghatározó volt az ítéletek kialakításában. A gyorsabb beszédtempót és a tiszta hangképzést a fiatalabb életkorra jellemzőbbnek tartották (Hartman–Danahauer 1976). Minthogy beszélőink pedagógusok, ezért nagy különbséget sem a tempójukban, sem a hangképzésükben nem találtunk. Nagyon kis eltéréssel ugyan, de ketten kissé lassabban, hárman kissé gyorsabban beszéltek, a többiek tempója átlagosnak mondható. A következő értékek a beszédsebességre vonatkoznak. A lassúbb beszélők átlaga 10,8 hang/s és 11,4 hang/s, a gyorsabbaké 13,6 hang/s és 13,9 hang/s, az átlagosnak tekintettek határértékei pedig 12,2–13,2 hang/s. A beszédképzés valamennyi adatközlő esetében tiszta, az intonációs szerkezetek megvalósítását tekintve kettőnél kiemelkedően szép a beszéd. Az alkati és életkori becslések összességét tekintve egyértelműen látszik, hogy a két minden tekintetben legtokéletesebb beszélő megítélése nagymértékben pontos volt, a nőé 70,8%, a férfié 64,5. (A legjobban azonosított beszélő átlaga ugyanakkor 81,2%.) A beszédtempó és a helyes becslés aránya között nem találtunk összefüggést.

Következtetések

A kísérlet eredményei több tekintetben is jelentősnek mondhatók. Első ízben történt ilyen jellegű vizsgálat magyar anyanyelvű beszélőkkel. Noha a kutatás számos irányban tovább folytatóandó, néhány alapvető állítás már most is megfogalmazható. A beszélő személy testalkata megbecsülhető a beszéde alapján, ennek mértéke azonban sok tényezőtől függ. Meglehetősen jól megítélhető a beszélő életkora, és gyengébben ugyan, de a véletlen találatnál jobb arányban becsülhető a magassága. Nem ítéltető meg értékelhető szinten a beszélő súlya, még akkor sem, ha nem egy esetben az adataink jobb eredményt mutatnak, mint a véletlen találat.

Kimondható, hogy a nemek felismerése között van különbség; a jelen kísérlet eredményei szerint a férfiak alkatát (magasságát és súlyát) pontosabban lehet megbecsülni, mint a nőkéét. Az angol anyanyelvűekkel végzett kísérletben a termet azonosítása ugyancsak a férfiaknál volt jobb, a súly megítélése azonban a nőknél (Lass–Davis 1976). Az életkor tekintetében a nőknél találtunk a beszédük és a koruk között szorosabb összefüggést. Adatközlőink esetében a mélyebb alaphangmagasságú beszélők alkatának a megítélése volt pontosabb. Számos esetben nem találtunk egyértelmű összefüggést a becslési adatok és a beszéd objektív elemzésének adatai között. Ez nem azt jelenti, hogy ilyen összefüggések nincsenek, csupán azt, hogy a jelenleg rendelkezésre álló ismereteink nem elégségesek ezen összefüggések kimutatásához. Nincsen olyan adathalmaz, amely például az átlagosnál magasabb emberek beszédének akusztikai-fonetikai sajátosságait tartalmazná. Arra azonban már vannak mért adatok, hogy a különböző életkorú beszélőknek (17 évestől 80 évesig) milyen az artikulációs és a beszédtempója (Gocsál 2000).

Az a tény, hogy mind az életkort, mind a testmagasságot elfogadható mértékben meg lehetett becsülni, arra utal, hogy a beszéd kétségkívül tartalmaz olyan paramétereket, amelyek a hallgatóban azonos döntést idéznek elő. Nem zárható ki természetesen az sem, hogy a becslésben részt vevők saját, egyéni tapasztalataik alapján ítélték (a hallott beszéd egy adott alkatú, korú személyre emlékeztette őket). Ez magyarázná azt is, hogy ugyanazon beszélő miként volt mindhárom kategóriában felismerhető (tehát alacsonynak, normálnak és magasnak). Megjegyezzük ugyanakkor, hogy ez alig fordult elő; a becslést végző személyek rendszerint szomszédos kategóriák mentén „tévedtek”. Valószínűsíthető továbbá az is, hogy a visszatérő, sokakat érintő közös „élmény” – gondolunk itt például az ismert filmek, sorozatok szereplőire és azok beszédhangjára – eredményezi azt, hogy bizonyos külsőhöz a már megismert hangot, beszédet kapcsoljuk.

A kapott eredmények többé-kevésbé megegyeznek az angol anyanyelvűekkel végzett kísérlet adataival. A különbözőségek természetesen adódnak a kísérlet metodológiai eltéréseiből is; az azonosságok azonban arra engednek következtetni, hogy a becslési eredmények – bizonyos fókig – nyelvfüggetlen tények. Nyilvánvalóan hosszú kutatás eredményeként következtethetünk majd megbízhatóan a beszélő személy külsejére a beszéd alapján. Az azonban már az eddigiek alapján is bizonyos, hogy ez a munka szükséges, és sokféleképpen lesz alkalmazható a gyakorlatban.

SZAKIRODALOM

- Frint Tibor 1999. *Foniatríia*. Medicina. Budapest.
- Fujimura, O. 1972. Acoustics of speech. In: Gilbert, J. H. (ed.): *Speech and Cortical Functioning*. Academic Press. New York. 107–65.
- Gocsál Ákos 1998. Életkorbecslés a beszélő hangja alapján. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás '98*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 122–35.
- Gocsál Ákos 2000. A beszéd időviszonyai különböző életkorú személyeknél. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 39–51.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Hicks, J. W., Johnson, Ch. C., McGlone, R. E. 1979. Speaker identification from photographs. In: Wolf, J. J., Klatt, D. H. (eds.): *Speech Communication Papers*. MIT, Cambridge. Mass. 503–7.
- Hartman, D. E., Danhauer, J. L. 1976. Perceptual features of speech for males in four perceived age decades. *JASA* 59. 713–5.
- Lass, N. J., Davis, M. 1976. An investigation of speaker height and weight identification. *JASA* 60. 700–3.
- Lass, N. J., Harvey, L. A. 1976. An investigation of speaker photograph identification. *JASA* 59. 1232–6.
- Vértes O. András 1979. A hang némely tulajdonságának történeti változásáról. *Magyar Fonetikai Füzetek* 3. 42–8.

SUMMARY

*Gósy, Mária***An investigation of speaker height, weight, and age identification**

The purpose of this investigation was to determine if listeners were capable of speaker height, weight, and age identification from recorded speech samples. A 16-second speech sample was recorded as spoken by 10 speakers, 5 females and 5 males. A master tape containing the randomly arranged recorded speech samples of all speakers was played to a group of 32 subjects for speaker height, weight, and age identification purposes. Results indicate that the subjects were able to identify the speakers' age relatively well and that they were capable, with better than chance guessing accuracy, of identifying the height of the speakers as well. The data of this experiment suggest that the listeners' estimation of the speakers' weight is little better than mere guessing. Implications of these findings are discussed in terms of speaker recognition research.

Balassi-magyarázatok*

Jungáta. Erre a szóra ilyen formában két adatot ismerek. Korábban idézte már a NySz.: „*Jungáta*: caseus fiscellaris, juncatus; weicher käss PPB. El nem nyelhetem semmiképen a turós étket, domikát; hanem bálmot, botsajtot, *ju[n]gatát* igen szerettem (Bethl. Élt. I. 190)”. A jelentés megállapítása, mint jelölik is, egy az egyben a PPB.-ből van átvéve. Amióta Balassi Bálint Szép magyar komédiája előkerült, a *jungátá*-ra egy másik adatot szintén idézhetünk. Az 1. felvonás 3. jelenete Dienesnek, Silvanus juhászának egy kifakadásával kezdődik: „Bestyéje, lám ugyan jó az sok veszél fejemre, mint az sok légy az *jungátára*. Oly nap nincs, hogy vagy juhaimot vagy kecskémét el ne lopnák!” (Köszeghy–Szabó 1990: 20). Az eredeti kéziratban a szó *jungatara* alakban van leírva (Mišianik, Eckhardt, Klaniczay 1959: 65). A Komédiát először megjelentető, a kézirat betűhű kiadását tartalmazó munka a dráma olasz eredetijének, Cristoforo Castelletti L’Amarilli... című pásztorjátékának megfelelő szövegrészeit is közli. A vonatkozó helyen az olasz szöveg a következő: „Mi corron dietro uguanno le disgratie Più, che le mosche à *la giuncata* fresca” (Mišianik, Eckhardt, Klaniczay 1957: 110), ami magyarra fordítva így hangzana: „Ebben az évben [?] még jobban üldözött a sok szerencsétlenség, mint a legyek a friss *jungátát*”. A szóra vonatkozó lábjegyzetben Eckhardt is megjegyzi: „*jungáta*’ a NySz. szerint is valami sajtféle; az olasz szöveg is mutatja, hogy olasz jövevényszó” (i. m. 65). A Balassi-, a Szép magyar komédia-kiadások jegyzetanyagában a *jungáta* értelmezése ‘sajtféle’, ‘sajtféleség’ (l. pl. Eckhardt 1968; Varjas 1981) vagy ‘lágy sajtféle’ (Köszeghy–Szabó 1990). Ez utóbbit veszi át a Balassi-szótár is (Jakab–Bölcskei 2000). Föltehetőleg párhuzamként idevonhatók még a Komédia következő mondatai is: „Egészséggel, virágom! Azt hallom, hogy édesb az szád az lágy sajtnál! (Actus III., Scena IV.; Köszeghy–Szabó i. m. 39). Ennek olasz megfelelője: „A Dio musin galante; O bocchino più dolce, e saporito, che non è il cascio fresco con le pere” (Mišianik, Eckhardt, Klaniczay i. m. 118), amiből a vonatkozó rész így hangzana: „...Ó, édesb és zamatosabb szájacská, mint a friss sajt körtével!”.

Iha a Bethlen Miklóstól való példát tágabb szöveggörnyezettel idézzük, kitűnik, hogy a *jungátát* ő nem feltétlenül sajtnak tekinti, ugyanis ezt írja: „A sajtot, túrót sem mesterséggel, sem erővel, noha a szüleim is próbálták, én magam is Hollandiában, el nem nyelhettem semmiképen. Túrós étket, ordás, tejfeles levét, domikát szintén úgy, hanem a bálmot, botsajtot, *jungátát*, édes tejet igen szerettem” (Bethlen 1710 k./1955: 129–30). Hollandiai tartózkodásáról szólva egyszer valóban megjegyzi: „Forró cipóban a szép írósvaj nyersen is igen jó volt kenyérrel, mert derék vajok vagyon, bő s nem drága sajtok is, de én erre nem vehettem semmiképen a gyomromat, noha mindenféleképen próbáltam” (uo. 183). A kiadás sajtó alá rendezője, jegyzetelője, V. Windisch Éva szerint is, igaz, a *jungáta* lágy sajt (uo. 130). A *botsajt*-ra máshonnan nem ismerek adatot, arra is lehet gondolni, hogy valami pépes ‘sajtféle’ lehetett. V. Windisch azt írja, hogy „formába öntött sajt” (uo. 130). Paládi Kovács Attila felvilágosítása szerint pedig föltehetőleg főzött, ömlesztett

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 13. Készült az OTKA. T 029146. sz. pályázatának támogatásával. A cikk megírásához nyújtott segítségért köszönetet mondok többek közt a néhai Gunda Bélának, Paládi Kovács Attilának, Annamaria Mastrovitinak, Sztanó Lászlónak, Kiss Sándornak és Giancarlo Cogoinak.

sajt, valószínűleg a *kaskavál* fajtája. Nevét alakjáról is kaphatta, ha beldarabban tárolták. (A *kaskavál*-ra l. Paládi Kovács 1993: 233–4.)

A *jungáta* nyilván azzal a tájszóval függ össze, amit a magyar szakirodalom későbbről *zsongáta*-ként ismer, s ami Észak-Olaszországból jött sajtkészítők révén terjedt el. A *zsongáta* a Tsz. és ennek alapján a MTsz. szerint 'fölforralt juhtej-savó vagy (édes) juhtúró savóban fölfőzve (= zsendice)', s a Balaton mellékről, Vas megyéből, Kemenesaljáról van rá adat. A CzF. is ír a *zsongáta* szóról: „Dunán túli, különösebben balatonmelléki és kemenesali tájszó. Am. mint zsendice”. Ez utóbbiról pedig ez áll: „Oltott juh tejnek még édes savóját frissiben felforraltják; ez által a még benne maradt túró v. orda különválnak a savótól, s a kettő együtt, kivált melegen a köznépnek kedvelt eledele, palócz vidékeken: *zsyncicza*, Kemenesalon: *zsongáta*”. A *zsongáta*-val egy monográfiájában röviden Paládi Kovács Attila (i. m. 340, 352) ugyancsak foglalkozik. Mint írja, 1839-ben a Balatonmelléken (TudGyűjt. XII: 61), később pedig Vasban is följegyezték. Ottani jelentése 'túróval vegyes birkasavó', más szóval zsendice. Scheuermeier (1943. II: 35) a *jungata* adatára utalva megjegyzi még, hogy „a *zsongáta* szintén olasz jövevényszó lehet a Dunántúlon. Scheuermeier könyvére annak idején a néhai Gunda Béla professzor is felhívta a figyelmemet. Abban a vonatkozó helyen a délolaszországi birkapasztorok tejgazdálkodásáról többek közt ez olvasható: „Aus dem typischen hölzernen Melkeimer, 'la secchia', wird die Milch durch ein darübergehaltenes Seih Tuch, *lu culatura*, in den Kessel geschüttet und erwärmt. Mit Lab aus Zickleinmagen, *lu quaglià*, macht man sie gerinnen. Die geronnene Milch, die frisch gegessen wird, heißt *la quagliato*, diejenige, aus der man Käse macht, *la jungatà*. Azaz: egy sajátos, fából készült sajtarból a tejet egy szűrőruhán át üstbe öntik, és felmelegítik. Gödölyegymorból készült oltóval megalvasztják. A megaludt tej, amit frissen esznek, a *quagliato*, amiből a sajtot készítik a *jungatà*”. A *jungáta* tehát Dél-Olaszországban egyfajta beoltott, sűrített, melegített birkatej. Battaglia (1970) nagy olasz értelmező szótára szerint a *giuncata* nem sózott aludt bivalytej, amelyet fonott kosarakban vagy szöveten keresztül szűrnék, s addig hagyják megaludni, míg krémes állagú nem lesz. Ez római és délolaszországi specialitás, amelyet áldozócsüti napján fogyasztanak. Alakváltozatai, adatai között pedig ilyenek is voltak, vannak: *giungata*, *giungada*, *gioncata*, *ioncata*, *ioncada*. A fonott kosarakat szittyóból, sulyomból (olasz *giunco*) készítik, innen az elnevezés, a továbbképzés.

A néprajzi szakirodalom eddig is számon tartotta olasz sajtkészítők magyarországi működését (l. pl. Gunda 1964; Demeter 1994). Gunda Béla a szintén olasz eredetű *pujna* 'zsendicetúró, orda' tájszavunkról ír. Arra hoz adatokat, hogy a 19. században olasz, Velence-környéki sajt-készítők jártak a Dunántúlon s a Kiskunságban. Sokszor szolgálkat is hoztak magukkal. Itt vették meg a tejet, és itt dolgozták föl, ősszel pedig visszatértek hazájukba. Paládi Kovács Gundára hivatkozva ugyancsak azt írja, hogy a *pujna* 'felforralt juhsavó, zsendice' „kétségtől olasz jövevényszó a magyarban, s a vándor sajt-készítők révén honosodott meg a 18. század végén, a 19. század első felében” (i. m. 339).

A szakirodalom többféle hivatkozik rá, hogy, amint Bonfini (az ő nyomán pedig Heltai) megírta, már Mátyás király udvarában is voltak olasz sajt-készítők. „Miután pedig a királyné megérkezett az asztalt és az életmódot kulturáltabbá tette... Így aztán jöttek Itáliából festők, bronzöntők, szobrászok, metszők, asztalosok, ötvösök, jöttek kőfaragók és építészek, akik jókora fizetséget kaptak; majd kiteljesedett az istentisztelet, a királyi kápolnát egész Galliából és Germániából szerződötetett énekesekkel gazdagították, de még konyhakertészeket, kert- és mezőgazdászokat is hozott Itáliából; olyanokat is hívott, akik a sajtot római, szicíliai, francia módon készítették [az eredetiben: *qui caseos etiam Latino, Siculo, Gallicoque more conficerent*, evocati; l. Bonfini 1502 e./1941: 135]. Csatlakoztak a bohócok, a színészek, akiket a királyné nagyon kedvelt; továbbá a szóló és zenekari fuvolások, dudások, citerások. Az ajándékok idehívták a poétákat, a szónokokat, a grammatikusokat is, akik várakozásukban csalódva jóval szegényebben vitték haza Itáliába műzsájukat, mint ahogy idehozták... A műveltség és az élvezet iránt érzéketlen magyarok viszont mindezt ferde szemmel nézték, kárhoztatták az éktelen költekezést, nap mint nap szidták a királyi

felséget, amiért a pénzt játékszernek tartja, a tisztesebb célra rendelt adót silány és üres dolgokra fecseérli... (Bonfini 1502 e./1995; 4.7.75; 868–9). Bonfini nyomán Heltai szintén hasonlóan szól: „Ugyan Beatrix királyné asszony fogá Mátyás királyt az olasz dolgokra, mind az választételekre, mind ételekre és italokra. Az híva ki Olaszországból sok jeles és mindenféle művesmestereket drága költségekkel... Hozata annak felette jeles kertészeket és egyéb földépítőket Olaszországból, és jeles majorokat, kik a baromnál bánnának, és vaját csinálnának, és *sajtokat nyomnának az olaszországi és a franciaországi mód szerént*... A magyarok pedig mindezeket igen bánják vala, hogy az országnak kencsét olyanokra költi vala” (Heltai 1575/1980: 463). Szamosközy István Erdély történetéről írva jóval erősebben rója meg – úgy tűnik, Bonfini szövegének ismeretében is – Báthori Zsigmond fejedelmet, azért mert mind az olaszok, mind a magyarok közül többnyire a méltatlanokat részesítette elismerésben, és sok pénzt költött hiábavalóságokra. Munkájának magyar fordításából idézek: „Így aztán az ilyen elemeket többnyire csak saját szórakozása kedvéért, nem a köz hasznára csődítette össze palotájába és esztelen tékozlással kényeztette őket... egyre másra fogadta fel a zöldség- és virágkertészeket, szakácsokat, édességkészítőket, hurkatöltőket, *olasz módra ügyeskedő sajtmestereket*; ezekhez járultak a színészek, bohócok, komédiások, udvari bolondok, táncosok, szabók, bajvívók, az öklöző labda püfölői... Mindezt nem egykori fejedelmünk kigúnyolására mondtottuk el. Ezeknek a dolgoknak az emléke még oly friss, híre annyira eleven, hogy megbízható formában forognak közszájon, és még élő személyek tanúskodnak hitelességük mellett” (Szamosközy 1598–1603/1963: 41). A Szamosközy két fő művéből (Rerum Transylvanicarum Pentades, ill. Hebdomades) összeállított válogatás Erdély történetének legfontosabb eseményeit mutatja be a XVI–XVII. század fordulóján (1598–1603). Mivel Báthori Zsigmond 1581-től, ténylegesen pedig 1588-tól uralkodott, az erdélyi asszonyoknak ajánlott Szép magyar komédia megírása (1588–1589) erre az időszakaszra esik. Balassi tehát például Báthori olasz sajtmesterei révén nyugodtan ismerhette a jungátát. Ugyanakkor érdekes, hogy Castellettinél a *giuncata* alakban áll a szó, amit Balassi *jungátá*-nak fordít. Ez is arra vall, hogy nemigen e műben találkozott vele először, hiszen a szónak egy másik alakváltozatát használta. A minden bizonnyal ritka szó tovább élését mutatja ugyanakkor a Bethlennél és a PPB.-ben előforduló alak. A *jungáta* Erdélyben a 19. század elejére vesztett ki, legalábbis én a PPB.-nél újabb adatát nem ismerem. Az SzT. V. kötetének szerkesztésekor a PPB. adata elkerülte Szabó Zsolt kollégánk figyelmét, aki e szócikket szerkesztette, noha az SzT. – helyesen idézve – Bethlen Miklós Önéletrajzából ugyanezt a példát hozza. Az SzT. az adatot 1710 k.-re datálja, s a jelentést ismeretlennek veszi, mint a szóhoz fűzött jegyzetből látszik, nyilván azért, mert a juhtenyésztés több román eredetű erdélyi szavára gondolva, a *jungátá*-t is ezek között keresték. Mátyás király olasz sajt-készítőiről pedig nyilván joggal írja Paládi Kovács (i. m. 352), hogy a környezetre aligha voltak érdemleges hatással. A 17–18. században a Dunántúlon egyes uradalmakban megjelenő olasz sajtosok esetében azonban ezzel már számolhatunk.

Az olasz *giuncata* ~ *jungata* szavakat és változataikat nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szempontból és egyébként is még nyilván érdemes lenne vizsgálni. Ezt azonban másra hagynám. Csak megjegyzem, úgy tűnik, lehetett egy (korábbi) *j* kezdetű olasz alak is, s ez került át Erdélybe, majd pedig e szó később kivészett. Esetleg még arra is lehetne gondolni, hogy a *j* a magyarban hanghelyettesítés eredménye. Mint ahogy a későbbi, dunántúli *zsongáta* szókezdő *zs-*-je is valószínűleg az olasz *dzs*-ből alakult hanghelyettesítéssel. S az is látható, hogy az olaszban a 'sajt' fogalma tágabb lehet, mint a magyarban: a zsendiceszerű ételek is beletartozhatnak.

A *giuncata* a mai olaszban (is) ritka, újabb olasz–magyar szótáraink nem közlik, én egyedül egy korábbi nagy olasz–magyar szótárban (Herczeg 1952) találtam meg 'kvargli, erős sajt' jelentésben, amely minden bizonnyal pontatlan. A *kvargli* ugyanis az ÉrtSz. szerint 'átható szagú, érett, pogácsa alakú sajt'.

Gyapjú szekér. Balassi Bálint 1583. szeptember 13. előtti levélben felelt a zólyomi bírónak és tanácsának, akik a költőt és embereit életmódjuk, erőszakoskodásuk miatt bevádolták a fejede-

lemnél. Ebben a levélben – amely később került elő teljes terjedelmében és sértetlenül, de a latin fordítása szintén ismert volt – olvassuk a következő dühös kifakadást: „Hogy vígan laktunk nem tagadjuk, de mi azzal sem bírót, sem más polgárt meg nem bántottunk, abban kedig, az én italomban mi ellenek lehetett nekik, soha nem tudom, holott sem a kurva anyjuk *gyapjú szekér borát*, sem az kurva bestia [o: bestye] atyjok keresményét nem ittuk, hanem az mi magunkét költettünk. (Eckhardt 1968: 266). A *gyapjú szekér bor* szerkezettel Eckhardt külön is foglalkozott, s a következőket írta: „Az eredeti magyar szövegből előkerült a 'gyapju zeker borát' kifejezés is, ahol a két első szó pontosan megfelel – most már látjuk – a latin szöveg 'currum lanæ'-jának s így csakugyan nincs szükség a 'currum'-nak, mint téves olvasatnak a 'cunnum'-mal való helyettesítésére. Viszont a harmadik szót: 'borát' meghagynám, s nem helyettesíteném az 'arát' [? árát – M. F.] szóval, mint a kiadó ajánlja, mert itt Balassi Bálint csak tréfát űzött a szintén erotikus jelentésű 'gyapjú szekér'-ből eredő haszonon vett 'bor'-ral, ami belekerült a szövegbe is: »sem az kurwa annyok *gyapju zeker borat* sem az kurwa bestie attyok keresmenyeth nem ittuk, hanem az mi magunket keoltetunk« (Eckhardt 1966: 158).

Nem hinném, hogy itt olyanfajta erotikus célzásról lenne szó, amire Eckhardt gondol. A szerkezet, illetve azok egyes fajtáit elnevezhetik arról is, amit szállít. A régiségben van például *élés szekér*, *széna szekér* (l. NySz.). Ujváry Zoltán (2001: 13) említi, hogy Gaál Györgynek A' tudós palótz avagy Fukáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei című munkájában fordul elő a *sószekér*. Ezért gondoltam arra, hogy a *gyapjú szekér* gyapjút szállító szekér lehet. A *gyapjú szekér* szó szerkezetre ugyan nem találtam adatot, de egy ilyen szekérnek ráakadtam a képére (Niederhauser 1999: 22). Ez egy 19. század eleji erdélyi gyapjuszállító szekeret és hajtóját, valamint kísérőjét ábrázolja. A szekéren a gyapjú zsákokban van sajátos módon, magasán egymásra helyezve, s rajtuk ül egy kísérő. A szekér elé két sorban nyolc ló van fogva, a hátsó sorban az egyiken ül a hajtó. A gyapjú szállítására annak anyagi tulajdonságai miatt nyilván külön is kellett ügyelni. A *gyapjú szekér bor* szerkezet értelméről még évekkel ezelőtt Paládi Kovács Attilát kérdeztem meg. Szerinte ez a gyapjú eladásához kötődik, és a megállapodáskor vagy az eladáskor történt áldomásívásra vonatkozhat. Ezt a véleményt magam is átveszem és valószínűnek tartom. A *gyapjú szekér bor* minden bizonnyal a már eladott és szekérre rakott gyapjúval kapcsolatos áldomássalra vonatkozik, illetve talán arra, amikor egy vagy több szekérnyi gyapjú eladásában megegyeztek.

A szőlőbirtokok adásvételekor történő áldomásívásról Ujváry (1995: 121–9) is írt cikket. Az áldomásívásról, e többek közt az eladásról való megállapodáskor, illetve az eladáskor történt, (korábban) sokféle elterjedt szokásról a Magyar néprajzi lexikon (Ortutay 1977) szintén szól (*áldomás* al.). Leggazdagabb nyelvtörténeti szótárunkban, az SzT.-ben pedig csak az *áldomásítal* összetételre, szerkezetre több mint egy hasáb adat van. Például: 1591: „ez Regenj Tamas eleottunk veowe megh az lowat Rado Andras zolgayatol, fl 6. *Aldomas italbannis* ot volta(m)”; s lásd még: „1612: Meli czerelt zeoleonek mys eleinknek reghi zokasuk zerint *aldomasat is ittuk*, melinek *aldomasat* Istuan deak atta megh, ugmint 19 icze bort” (NySz.).

SZAKIRODALOM

- Battaglia, Salvatore 1970. *Grande dizionario della lingua italiana*. VI. Unione Tipografico-Editrice Torinese. Torino.
- Bethlen 1710 k./1955. *Bethlen Miklós önéletírása*. I. köt. Sajtó alá rend., jegyz. V. Windisch Éva. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Bonfini, Antonius 1502 e./1941. *Rerum Ungaricarum Decades*. Ediderunt I. Fogel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus IV. Pars I., K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Bonfini, Antonio 1502 e./1955. *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Balassi Kiadó. Budapest.
- Demeter Zsófia 1994. Olasz sajtókiadók a dunántúli Batthyány-uradalmakban. *Ethnographia* 105: 615–9.
- Eckhardt Sándor 1966. Balassi Bálint szidalmi. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 157–8.

- Eckhardt Sándor (szerk., jegyz.) 1968. *Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Gunda Béla 1964. Olasz sajtókészítők Magyarországon. *Ethnographia* 75: 599–600.
- Heltai Gáspár 1575/1980. Krónika a magyarok dolgairól. In: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Vál., szöveggyűjtő, jegyz. Nemeskürty István. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Herczeg Gyula (főszerk.) 1952. *Olasz–magyar szótár. I. köt.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jakab László–Bölcskei András 2001. *Balassi-szótár*. Debrecen.
- Kőszeghy Péter–Szabó Géza (szerk., jegyz., utószó) 1990. *Gyarmati Balassi Bálint, Szép magyar komédia*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Mišianik, Ján; Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor 1959. *Balassi Bálint Szép magyar komédiája*. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Budapest.
- Niederhauser Emil 1999. Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. *História* 1999/3: 20–3.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1977. *Magyar néprajzi lexikon. I. köt.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Paládi Kovács Attila 1993. *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest.
- Scheuermeier, Paul 1943. *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*. Eugen Rentsch Verlag. Erlenbach-Zürich.
- Szamosközy István 1598–1603/1963. *Erdély története*. Ford. Borzsák István. Magyar Helikon. Budapest.
- Ujváry Zoltán 1995. Az Ukkon-pohár felmutatása. In: *Ujváry Zoltán, Miscellanea I.* KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen.
- Ujváry Zoltán 2001. *Kisfolklórtörténet IV.* Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Debrecen.
- Varjas Béla (szerk.) 1981. *Balassi Bálint összes versei és Szép magyar comoediája*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

A. Molnár Ferenc

Az idegen márkanevek egy típusának magyar todalékolása

Pásztor Emil tanár úr a Finn nevek todalékolása a magyar helyesírásban című írásában (Nyr. 2001: 111) a betűkettőzéssel jelölt hosszú magánhangzóra végződő finn közszavak és tulajdonnevek todalékos alakjainak írásával foglalkozik. Arra a következtetésre jut, hogy az *Espoo*-, *Sillanpää*-féle szavakhoz legjobb volna kötőjellel kapcsolni a todalékokat, azaz az *Espoo*-ig, *sillanpää*-i szavak mintájára írni a todalékos alakokat.

Hasonló probléma vetődik fel a tulajdonnevek egy másik csoportjában, a márkanevek todalékos alakjainak írásakor. Az idegen márkanevek között előfordulnak olyanok, amelyek két azonos rövid magánhangzóra végződnek, például *Cherokee* kerékpár, *Daewoo* háztartási gép, *Pedigree* kutyaeledel, *Toffifee* csokoládé stb. Ezek a márkák Magyarországon is forgalmazott termékeket jelölnek, tehát magyar nyelvű írott szövegekben, mondatba szerkesztve is megjelennek.

Az akadémiai helyesírási szabályzatban nem foglalkozik külön szabálypont a márkanevek todalékolásával, ebből arra következtethetünk, hogy a todalékos alakokat az egyéb tulajdonnevek mintájára kell írunk. A magánhangzóra végződő idegen tulajdonnevek todalékolásakor, pontosabban a todalékos alak írásakor több szabálypontot is figyelembe vehetünk: a 215., a 216. a) és a 217. a) pontot.

A 215. szabálypont szerint „Az idegen írásmód szerint írt közszavakhoz és tulajdonnevekhez általában ugyanúgy közvetlenül (tehát kötőjel nélkül) tapasztjuk hozzá a todalékokat, mint a magyar szavakhoz és tulajdonnevekhez”. Ennek alapján a *Cherokee*vel, *Daewoo*val; *Pedigree*t, *Toffifee*t; *daewoo*i, *toffifee*i formák a helyesek. A todalék kötőjel nélküli kapcsolását egy analóg példa is megerősíti. A szabályzat szótári részében nincs hasonló – két azonos magánhangzóra végződő – szót bemutató példa, de a Helyesírási kézikönyvtárban és a Magyar helyesírási szótárban rábukkanhatunk a *Waterloo*, *waterloo*i szóalakra. Ennek mintájára a helyesírási szabályzat szellemében elfogadhatónak, sőt kívánatosnak tűnik, ha a todalékot kötőjel nélkül közvetlenül egybeírjuk a két azonos magánhangzóra végződő tövel.

A 216. a) szabálypont szerint a rövid *a*, *e*, *o*, *ö* hangra végződő közszavak és tulajdonnevek olyan todalékos alakjaiban, amelyekben ezek a hangok a magyar kiejtésben megnyújtva fordulnak elő, a kiejtést kell tükröznünk, és *á*, *é*, *ó*, *ő* betűt kell írunk. A szabálypontban felsorolt példaszavak között nem találunk olyanokat, amelyek két azonos mássalhangzóra végződnek. Ha mégis alkalmazzuk ezt a szabályt az előbbi márkanevekre, akkor a todalékos formák így alakulnak: *Cherokee*vel, *Daewoo*val; *Pedigree*t, *Toffifee*t; *daewoo*i, *toffifee*i. Az ily módon todalékolott szóalakok több okból sem szerencsések. Az íráskép a kiejtés szempontjából megtévesztő lehet, hiszen ezekben a formákban az *oó* végződéshez általában [ó]-s kiejtést, az *éé* végződéshez általában [é]-s kiejtést asszociálunk. Pedig a kettőzött betű nem mindig a vele azonos hosszú mássalhangzót jelöli. A *Cherokee* például kiejtve [cseroki], azaz az *ee* betűpár *i* hangot jelöl, a koreai *Daewoo* márka *oo* betűkapcsolata a magyar kiejtésben [u] vagy [ú] hangként hallatszik. A másik ok, ami a 216. a) pontban megfogalmazott szabály alkalmazása ellen szól, az, hogy ezekben a formákban a todalékoláskor megváltoztatjuk az eredeti márkanevet. A *Pedigree*vel formából kétféle alapalakra következtethetünk, hiszen egyaránt alapforma lehet a *Pedigree* és a *Pedigree* változat. Márpedig a tulajdonnevek írásakor az egyik legfontosabb szempontunk az állandóság biztosítása, ami a todalékos alakok esetében az alapforma gyors és egyértelmű visszaállíthatóságát jelenti.

A 217. a) szabálypont a toldalékok kötőjeles kapcsolását abban az esetben ajánlja, ha a szó végén az utolsó kiejtett hangot „betűknek bonyolult, írásrendszerünkben szokatlan együttese jelöli”. A szabály alkalmazásával létrehozott toldalékos formák: *Cherokee-vel*, *Daewoo-val*; *Pedigree-t*, *Toffifée-t*; *daewoo-i*, *toffifée-i*. Egyetérthetünk Pásztor Emillel abban, hogy a magánhangzót jelölő kettőzött betű szokatlan jelenség a magyar írásrendszerben, tehát erre alapozva van jogosultsága a kötőjeles írásmódnak. Analóg példák hiányában, csupán a jellemző jegyek részbeni egybeesése alapján ezt a szabályt tarthatjuk leginkább megfelelőnek példaszavaink toldalékos alakjainak írásakor.

A magánhangzót jelölő kettőzött betűre végződő idegen márkanevek toldalékolásának lehetőségeit vizsgálva tehát arra a következtetésre jutottunk, hogy célszerű lenne minden esetben kötőjellel kapcsolni a toldalékot. A toldalékos alak kötőjeles írásának előnyei:

- Nem befolyásolja a kiejtést. Az átadó nyelvtől vagy a magyarban kialakult szokásoktól függően például *oo* betűkapcsolattal jelölt hangot ejthetünk [o]-nak, [ó]-nak, [u]-nak, [ü]-nak stb.
- Biztosítja a név állandóságát, hiszen az alapalak írásmódján nem változtatunk. Nem jelöljük például a kiejtésük szerint hosszúnak az alapalak írásakor rövid *a*, *e*, *ö* magánhangzókat.
- Elősegíti az alapforma gyors és egyértelmű visszaállítását. A *tő* és a toldalék határán keletkező betűtorlódásokat a kötőjel feloldja, könnyebben átláthatóvá és gyorsabban felfoghatóvá teszi a szó szerkezetét.

Fercsik Erzsébet

Hangtani és alaktani kötöttségű folyamatok

A hangtani és alaktani kötöttségű folyamatok elkülönítése több évtizede jelen van a magyar leíró hangtanban. Deme (1961: 100–3) és R. Molnár (1989: 62–6) a teljes hasonulást és az összeolvadást osztja tovább pusztán hangtani kötöttségű és alaktani kötöttségű típusra, Papp (1966: 139–41) és Kassai (1998: 175–6) csak a teljes hasonulásokat. A javasolt osztályozások a meghatározások szintjén egységesnek tűnhetnek, az egyes esetek besorolásában viszont már nem azok.

A két típust Deme így különbözteti meg egymástól (uo.):

- (1) (a) (i) A pusztán hangtani kötöttségű teljes hasonulások rendszerint többé vagy kevésbé rokon hangok között jönnek létre ott, ahol a rokonság ellenére egynél több képzőmozzanatnyi eltérés van.
- (ii) Az alaktani kötöttségű teljes hasonulások rendszerint nem rokon vagy csak kevésbé rokon hangok között jönnek létre, de mindig csak meghatározott alaktani helyzetben.
- (b) (i) A pusztán hangtani kötöttségű összeolvadások rendszerint olyan zárhang + réshang kapcsolatból jönnek létre, amelynek összegéhez hasonló egyszerű vagy kombinált mássalhangzó egyébként is van hangrendszerünkben.
- (ii) Az alaktani kötöttségű összeolvadások a *t* végű igék felszólító módú alakjaiban jelentkeznek, s kizárólag erre az alaktani sorra jellemzőek.

Ezek a megfogalmazások túl óvatosak. Egy kivételével mindegyikben benne van a „rendszerint”, nincs éles határ a „többé vagy kevésbé rokon” és a „nem rokon vagy csak kevésbé rokon”

hangok között, és nem egyértelmű az sem, hogy az összeolvadás eredményeképp létrejövő mássalhangzó mikor „hasonló” a találkozó hangok „összegéhez”. Az alábbi levezetések a Deme szerint hangtani kötöttségű és alaktani kötöttségű összeolvadásokban is kimutatják a találkozó mássalhangzók és a belőlük létrejövő hangok rokonságát:

(2) (a) „hangtani” kötöttségű összeolvadások				
(i)	t	+j	→tyty	pl. <i>botja</i>
	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	
	alveoláris	palatális	palatális	
	zárhang	részhang	zárhang	
(ii)	d	+s	→cs	pl. <i>szabadság</i>
	zöngés	zöngétlen	zöngétlen	
	alveoláris	posztalveoláris	posztalveoláris	
	zárhang	részhang	zár-rés hang	
(b) „alaktani” kötöttségű összeolvadások				
(i)	t	+j	→ss	pl. <i>láss</i>
	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	
	alveoláris	palatális	posztalveoláris	
	zárhang	részhang	részhang	
(ii)	t	+j	→cs	pl. <i>tás</i>
	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	
	alveoláris	palatális	posztalveoláris	
	zárhang	részhang	zár-rés hang	

A „hangtani” és az „alaktani” kötöttségű összeolvadásokban is olyan kompromisszum jön létre, amelyben a létrejövő mássalhangzó tulajdonságai vagy egy az egyben öröklődnek az egyik vagy a másik „szülőtől”, vagy a szülők tulajdonságai közelítenek egymáshoz. Ez utóbbira példa a zárhang + részhang találkozásból létrejövő zár-rés hang vagy az alveoláris + palatális találkozásból létrejövő posztalveoláris hang.

A használatos szempont az alaktani kötöttségű teljes hasonulásokról szóló mondat második tagmondatában olvasható: „...de mindig csak meghatározott alaktani helyzetben”. Papp István meghatározásában már csak ezzel találkozunk (Papp 1966: 139):

(3) A teljes hasonulásnak két fő típusát szokták megkülönböztetni: 1. hangtani kötöttségűnek mondják a teljes hasonulást akkor, ha tisztán hangtani feltételek indítják meg és irányítják; 2. alaktani kötöttségű a teljes hasonulás abban az esetben, ha a hangváltozás alaktani (morfológiai) feltételek mellett következik be.

Kassai Ilona is ezt tartja elsődleges szempontnak (Kassai 1998: 175):

(4) A hangtani kötöttségű teljes hasonulás bizonyos hangtani körülmények fennállásakor következik be, ezért a helyesírás nem jelöli, az alaktani kötöttségű teljes hasonulás pedig bizonyos morfológiai feltételek teljesülése esetén jön létre, ezért a helyesírás is jelöli.

R. Molnár (i. m.) Deme meghatározásait fogalmazza újra.

Mind a négyen egyetértenek tehát abban, hogy a hangtani kötöttségű folyamatokban csak hangtani szempontok érvényesülnek, az alaktani kötöttségűekben pedig alaktaniak is. Ez az egy-

értelműnek tűnő szempont azonban nem eredményez egységes osztályozást. A /j/-nek a palatális mássalhangzókhoz való előre ható teljes hasonulását (*any*[ny]a, *hagy*[gy]a, *báty*[ty]a) és az /l/-nek az utána következő /j/-hez való tel[j]jes hasonulását Deme, R. Molnár és Kassai (i. h.) a hangtani kötöttségű hasonulásokhoz sorolja, Papp (i. m. 141) viszont az alaktani kötöttségűekhez. Ahhoz, hogy a kétféle besorolás közül valamelyik mellett dönthessünk, pontosítanunk kell, hogy mit is értünk alaktani feltételeken:

- (5) Az alaktani kötöttségű folyamatokat helyesen leíró szabályok mindig hivatkoznak valamely zárt morfémaosztályra.

E szerint a szempont szerint helyesen sorolható be az összes olyan szabály, amelyet mind a négy szerző egyformán sorol be (ilyen pl. a zöngésségi hasonulás, a szibilánsok egymáshoz való hasonulása vagy a *-val/-vel* v-jének a teljes hasonulása). A vitatott esetek a legegyszerűbben úgy tesztelhetők, hogy megvizsgáljuk, hogy mi történik akkor, ha a rájuk vonatkozó szabályban nem hivatkozunk zárt morfémaosztályra. Ha a /j/ előre ható hasonulása hangtani kötöttségű volna, akkor nemcsak *tő + toldalék* találkozásakor kellene érvényesülnie, hanem *tő + tő* találkozásakor is. Az alábbi példák jól látható, hogy ez nem igaz:

		tő + toldalék	tő + tő
(6)	<i>gy + j</i> → <i>ggy</i>	<i>hagyja</i> [-ggy-]	<i>vegyjel</i> *[-ggy-]
	<i>ty + j</i> → <i>tty</i>	<i>atyja</i> [-tty-]	<i>füttyjel</i> *[-tty-]
	<i>ny + j</i> → <i>nny</i>	<i>hagyja</i> [-nny-]	<i>hiányjel</i> *[-nny-]

Ugyanez mondható el a Deme által hangtani kötöttségűnek minősített összeolvadásokról is:

		tő + toldalék	tő + tő
(7)	(a) palatalizáció	<i>d + j</i> → <i>ggy</i>	<i>adj</i> [-ggy-]
		<i>t + j</i> → <i>tty</i>	<i>botja</i> [-tty-]
		<i>n + j</i> → <i>nny</i>	<i>unja</i> [-nny-]
	(b) affrikáció	<i>t + sz</i> → <i>cc</i>	<i>látasz</i> [-cc-]
		<i>t + s</i> → <i>ccs</i>	<i>barátság</i> [-ccs-]
		<i>d + s</i> → <i>ccs</i>	<i>szabadság</i> [-ccs-]

Megjegyzendő, hogy *tő*ek találkozásakor is történhet palatalizáció vagy affrikáció, de ez a folyamat csak hasonulás, mert a második mássalhangzó változatlan marad: *átjáró* [-tyj-], *padsor* [-cs's-] – vö. Szántó (1962: 166), Vago (1980: 39–40), Zsigri (1994), Siptár (1995: 77–8, 87–8), Siptár–Törkenczy (2000: 180, 193–4).

Demét és a többieket valószínűleg az tévesztette meg, hogy egy implikációt ekvivalenciaként kezeltek. Abból a tényből, hogy a helyesírás által jelölt folyamatok alaktani kötöttségűek,¹ nem következik az, hogy a jelöletlenek hangtani kötöttségűek.

A helyesírás által is jelölt eseteket Deme később (1971–1972) nem hasonulásként vagy összeolvadásként elemzi, hanem morfémaalternációként. Ezzel az elemzéssel nemcsak az a baj, hogy az alternánsok burjánzása nehezen egyeztetethető össze a takarékosági elvvel,² hanem az is, hogy nem ad választ arra, hogy az angol neveket angolosan ejtők honnan veszik elő a *-val/-vel* ragnak a *Smith* szótóhöz kapcsolódó addentális vagy interdentális réshanggal kezdődő alternánsát.

¹ Az olyan szórványos kivételek, mint a *küszködik* ~ *küzd*, elhanyagolhatók.

² Erről bővebben Részleges vagy teljes hasonulás? című kéziratomban írok (Zsigri 2000).

Az /l/-nek a /j/-hez való teljes hasonulását már nehezebb besorolni, mert ennek a mássalhangzó-kapcsolatnak a kiejtésében erős társadalmi ingadozás figyelhető meg. Vannak megrögzött betűjejtők, akik csak azonos szótagon belül hasonítják az /l/-et a /j/-hez (pl. *szó[j]j*, de *szó[l]jon*), vannak, akik az igeragozásban nagyobb valószínűséggel hasonítják, mint a névszóragozásban (pl. *ha[j]ja a zenét*, de *szálloda ha[l]ja*), és olyanok is vannak, akik hangsúlyozási egységen belül hasonítják, hangsúlyozási egységek találkozásánál viszont nem (pl. *ho[j] jártál*, de *japánu[l] jól tud, orosz[u] rosszul*) – vö. Szántó (1962: 453), Kenesei – Vogel (1989), Siptár (1995: 59–61, 87–91).

Bár hangtani és alaktani kötöttségről csak a teljes hasonulás és az összeolvadás kapcsán szokás írni, ez az osztályozási szempont minden hangtani folyamatra alkalmazható: az igazodás és a részleges hasonulás hangtani kötöttségű, a magánhangzó-illeszkedés pedig alaktani kötöttségű.

SZAKIRODALOM

- Deme László 1961. Hangtan. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 55–119.
- Deme László 1971–1972. A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez. *Néprajz és Nyelvtudomány*. 89–99.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kenesei István–Irene Vogel 1989. Prosodic phonology in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*. 149–3.
- Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- R. Molnár Emma 1989. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Siptár Péter 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Siptár Péter–Törkenczy Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.
- Szántó Éva 1962. A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban. *Magyar Nyelv* 58: 159–66, 449–58.
- Vago, Robert M. 1980. *The sound pattern of Hungarian*. Georgetown University Press. Washington.
- Zsigri Gyula 1994. Lexikális és posztlexikális affrikáció. *Néprajz és Nyelvtudomány*. 129–33.
- Zsigri Gyula 2000. *Részleges vagy teljes hasonulás?* Kézirat.

Zsigri Gyula

Szabó József, Koppány menti tájszótár. Wosinsky Mór Megyei Múzeum. Szekszárd, 2000. 248 l.

1. A magyar nyelv viszonylag gazdag szótárirodalmában is üde színfolt és tagadhatatlan érték egy-egy új tájszótár megjelenése. Ennek akkor is örülnünk kell, ha az utóbbi években, évtizedekben – igaz, nem mindig egyenletes szinten – több megjelent belőlük. Egy tájszótár már attól önmagában érték lehet, hogy leletmentő szerepe van, nyelvi adatokat, néprajzi, művelődéstörténeti emlékeket bocsát közre a tudomány számára; menti, ami menthető. Ez egyik fontos célja volt a Koppány menti tájszótárnak is, de nyilván nem az egyetlen és nem a legfőbb célja. Tény, hogy maga Szabó József így ír erről a Mihályi tájszótár ismertetésekor: „... és s ü r g ő s e n kellene még többet tennünk, mert egy-két évtized múltával már a lehetősége sem lesz meg annak, hogy a paraszti élet gazdag kincses-tárának értékeit – különösen bizonyos témakörökben (pl. a szántás-vetés, aratás, kendermunka stb.) – meg tudjuk menteni a jövőendő kutatások számára” (MNy. 1981: 224–5).

A munka egésze azonban messze túlmutat a mentés, a regisztrálás jogos szándékán: szakmailag igényes, színvonalas, minden lépését, döntését gondosan megindokoló, tudatos szerkesztéssel készült gazdag tájszótár lett, olyan szótár, amely igen következetesen törekszik adatainak hiteles lejegyzésére, a természetes beszédhelyzetben elhangzó, szemléltető erejű példamondatok közlésére és a szakszerű néprajzi hátterek megrajzolására. Aligha tévedek, ha a néprajzi jegyzetekben a „szegedi iskola” máig élő hagyományát vélem felfedezni. A kötet hosszú vajúdása is jelzi (hiszen régtől tudtunk készültéről, folytatásos közlésekben találkozhattunk vele folyóiratunkban), sőt mintegy előrevetíti, hogy mind elvi, mind gyakorlati szempontból alapos munkát vehet kézbe vele az olvasó.

Ismeretes, hogy az utóbbi öt-hat évben ismét többször felvetődött a magyar dialektológiában a tájszók és a tájszótárak problematikája. Elég, ha csak Kiss Jenő (Nyr. 1997: 459–66, uo. 1998: 427–37) és Hegedüs Attila (MNy. 1996: 215–8, uo. 476–9) néhány írására gondolunk. Bennük – a teljesség igénye nélkül sorolva – olyan régi kérdések vetődnek fel újszerű megközelítésben, mint például a tájszó fogalma, a tájszók osztályozása, csoportosítása, újabb tájszótárak, sőt regionális szótárak szükségessége, a szótárírás megkerülhetetlen kritériumai, a lexikai többletek mellett a lexikai hiányok számbavételének a megfontolása stb. Nyilvánvaló, hogy a Koppány menti tájszótár a felvetett kérdések mindegyikére direkt módon nem adhatott választ, meggyőződésem azonban, hogy adataival indirekt úton kétségtelenül hozzá fog járulni a fenti kérdéskörök több részletének (pl. a viszonyítás, az alaki tájszók szótározása stb.) tisztázásához is.

2. A Koppány menti tájszótár szerkezetileg nagyjából követi a hasonló szótárakat, s az alábbiak szerint épül fel: Bevezetés (5), A gyűjtés története (5–6), A Koppány mente három községe: Értény, Koppányszántó és Nagykőny (6–8), A szótár anyaga és a szócikkek förlépítése (8–11), Rövidítésjegyzék (12), Szótár (13–247), Értény, Koppányszántó és Nagykőny nyelvjárásáról és néphagyományairól eddig megjelent könyvek (248). Ami feltűnő, hogy nem ad még egy rövid áttekintést sem a vizsgált nyelvjárások hang- és alaktani sajátosságairól, s nem közli a szokásos falutörténeteket sem. Mindkét eljárását meggyőzően megindokolja azonban a megfelelő helyen (l. 8. és 9. o.).

A rövid bevezetés a nyelvjárások szókészleti elemeinek összegyűjtését szorgalmazza már csak a falu gazdasági és szellemi arculatának megváltozása miatt is. A gyűjtés története c. áttekintés a kezdetektől a témába vágó közbeeső közlésekig, illetve a végtermékig, a gondolat megszületésétől a tervek módosulásain át a végső döntésig mindent leír. Itt derül ki először az is, hogy a szótár tulajdonképpen Szabó Józsefnek és feleségének, Sz. Bozóki Margitnak a közös munkája. Ezt olvashatjuk erről: „Egyébként az ő (értsd: Sz. Bozóki Margit) anyaggyűjtése is értékes tájszókincset hozott felszínre. Ezután határoztuk el, hogy a három település tájszavait, ha mód nyílik rá, egy kötetben tesszük közzé... (...) Minthogy gyűjtőmunkánkat nagyrészt Nagykönyiben végeztük, nem tagadjuk, hogy tájszótárunk anyaga elsősorban a nagykönyi nyelvjárás szókincsére épül.” (6). Ez persze nem baj, hiszen Csűry Bálint máig minta értékű Szamosháti szótárának is elsősorban a szerző szülőfalujából, Egriből származott az alapanyaga, az azonban valóban sajnálatos, hogy a szerzőtárs neve a jelen szótár címlapjáról lemaradt.

A gyűjtéstörténetet a *Koppány mente* elnevezésnek és a gyűjtés színhelyeként szereplő községek összetartozásának, illetve egybevonásának az indoklása követi. Való igaz, hogy a szóban forgó három helység – főleg a XVIII. századi betelepítések miatt – sem néprajzi, sem dialektológiai tekintetben nem tekinthető önálló tájegységnek. A szerzők végül mégis arra a következtetésre jutottak, hogy a három vizsgált település mégis elsősorban éppen nyelvi, nyelvjárási szempontból csak tekinthető valamiféle viszonylagos egységnek, mivel ez a három helység a környező településekkel szemben határozottabban mutat – anyagi és szellemi kultúrájával, illetve kapcsolattörténetével együtt – legalábbis „relatív szorosabb nyelvjárási egységet” (8), azaz az ún. *Koppány menté*-t. Ha így nézzük egyébként, akkor a Szabó házaspár szótára – Tóth Imre Ipoly menti palóc tájszótárához hasonlóan – tulajdonképpen regionális tájszótár. Itt jegyzem meg azonban, hogy magáról a regionális tájszótár elnevezésről, illetőleg a fogalmába sorolt művekről a szakirodalomban koránt sincs mindig teljesen egységes kép (vö.: Szabó J.: MNy. 1981: 225; Kiss J.: MNy. 1995: 172, uő.: Nyr. 1997: 459–60, uő.: Nyr. 1998: 414; Hegedűs A.: MNy. 1996: 476).

3. Ami a szótár anyagát és a szócikkek fölépítését illeti, sok mindent dicsérni lehet. Igen nagy gondot fordítottak a szerzők az egykori paraszti világ, a hagyományos gazdálkodás (aratás, kendermunka stb.) visszaszoruló szókincsére. Munkájukban több korábbi szótár tapasztalataira építettek. Azt, hogy szótárukba a megszokottnál több alaki tájszót vettek föl, így indokolják: „Bekerült szótárunkba minden olyan alaki tájszó, amely nyelvtörténeti, etimológiai szempontból figyelmet érdemelhet, vagy dialektológiai tekintetben sajátos képződménynek vehető (pl. *báld*, *béndzin*, *bujár*, *gyuss*, *huncfut*, *kalány*, *kamura*, *küjeszt*, *légvárt*, *lik*, *mélaksz*, *muskádl*, *pállósajtár*, *szlimpa*, *vészü*, *viaksz*; stb.). Fölvettük továbbá még azokat a köznyelvel alakilag megegyező szavakat is, melyekhez néprajzi szempontból értékes közlés, hagyomány fűződik, vagy ha közmondás, szólás vagy szóláshasonlat kapcsolódik hozzá (pl. *gubacs*, *hallgat*, *nátha*, *termés*, *tokmány*; stb.).” (9) Nyilvánvaló, hogy a *só* szó csakis a *kidűt a só*, *pör lessz* közmondás kedvéért került bele a szótárba.

Az egyes szócikkeket a szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően állították össze a szerzők. Nem jelezték viszont bizonyos toldalékoknak a tőhöz való kapcsolódását. Ennek elhagyását azzal indokolják, hogy a tövek és a toldalékok kapcsolódásának leírása részletesen megtalálható Szabó Józsefnek „A nagykönyi nyelvjárás” c. monográfiájában. Ez ebben az esetben valóban védhető álláspont, az olyan nyelvjárási régióból származó szótár esetében azonban, amelynek nincs alaposabb dialektológiai leírása, a legfontosabb toldalékos alakok közlése mindenesetre helyénvaló. Tény, hogy a hiányzó szóalakokért bőven kárpótolnak bennünket a szituatív erejű példák, a tájszó használatára vonatkozó megjegyzések és a néprajzi magyarázatok (l. pl. a *blinckizés*, a *boszorkány*, a *bubolaitók*, a *búzaszentelés*, a *kokányolás* vagy a *kottyulás* címszót).

Itt vetődik fel egyébként a tájszótárírás egyik fontos módszertani kérdése: vállalkoznia kell-e egy tájszótárnak az egyes tájszók társadalmi elterjedtségének árnyaltabb megállapítására avagy nem (10). Elvileg, elméletileg természetesen magam azt az álláspontot támogatnám, hogy igen: a

kibontakozó nyelvjárási lexikológia elért eredményeinek a felhasználása a lexikográfia számára követendő előírás volna. Ám a szótárak anyagának gyűjtése és a szótárírás gyakorlata ma mást mutat. Egyfelől a tájszótárak anyaga rendszerint passzív megfigyeléssel, következőképp hosszú idő alatt gyűlik össze. Másfelől a szerzők mindig törekszenek arra, hogy szótáruk minél összehasonlíthatóbb legyen más szótárak anyagával. Ilyen megokolással védhető leginkább az az eljárás-mód, amelyet a Koppány menti tájszótár követett, hogy a szociális érvényességnek a mindenáron való pontos megállapítása helyett megjegyzésekkel utal sűrűn arra, hogy az adott tájszó például már csak az idősebbek nemzedék körében vagy ritkán használatos.

4. A Koppány menti tájszótár szóanyaga természetesen több szempontból is tanulságos. Különösen alkalmas különféle szóföldrajzi összevetésekre. Könnyen megállapítható belőle és a segítségével, mely tájszók élnek csak szűkebb körben, s melyek azok, amelyek a tágabb régióban is használatosak, több-kevesebb alaki vagy jelentésbeli eltéréssel netán az ország más vidékein is elvannak terjedve. Nekem ismeretlenek, ezért rám az újdonság erejével hatnak az effélék: *hajóskosár* 'füles kosár', *hallározik* 'hangoskodik, veszekszik' *hatánkodik* 'erősködik, kardoskodik' *korranacs* 'ormótlan, bő lábbeli', *méksuprál* 'megver < bottal, vesszővel >' stb. Szép számmal talállok benne ugyanakkor olyan tájszókat, amelyek mind hangalak, mind jelentés tekintetében megegyeznek történetesen nyugat-dunántúli, sopronkövesdi anyanyelvjárásom szavaival (találomra ilyenek pl.: *csömöllet*, *hajkurász*, *hēptikás*, *himpókos*, *koslat*, *lajtērgya*, *mēgbuggyan*, *ordung*, *sindő* stb.). Még több persze az olyan tájszó, amely jelentésében megegyezik, de hangalakjában többé-kevésbé eltér (itt a sopronkövesdi adatokat zárójelbe teszem): *coford* (*szofort* ~ *szofor*), *gyelüll* (*gyellül*), *gyüjet* (*gyüvet*), *hébizál* (*hévizál*), *kikecmeredik* (*kikecmerég*), *nyihos* (*gyihos*), *slampértos* (*slampétt*) stb. A *kacifántos* melléknévnek ugyanakkor a jelentésében érzek némi különbséget a két falu között. Amikor viszont a *kopéroz* igét olvasom, úgy érzem magam, mintha maribori diákjaim között lennék, ha pedig a *ren* főnevet látom, jelentése és illusztráló mondata miatt rögvést a muravidéki *rēdli* jut az eszembe.

5. A Koppány menti tájszótárral sokat gazdagodott a magyar dialektológia. Értékeit még egyszer összefoglalva, az alábbiakat emelem ki: 1. Szorgos munka, alapos gyűjtés, gondos közlés és hiteles lejegyzés eredményeként gazdag, sok szempontból (nyelvöldrajzi, etimológiai, nyelvtörténeti vagy éppen stilisztikai stb.) hasznosítható adatanyag. 2. A jelentéseket és a használat körülményeit egyaránt jól szemléltetik életszerű, természetes beszédhelyzetű példamondatai. 3. Nagy számúak és igényesek néprajzi jellegű megjegyzései, adalékai, sőt nemegyszer fejtegetései. 4. Nem újít, de az utóbbi két-három évtized tájszótárírásának legjobb hagyományait ötvözi és viszi tovább.

Bokor József

Szathmári István: A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. Kodolányi Füzetek 9. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2001. 104 oldal.

Szathmári István nagyon sokoldalú nyelvészeti-stilisztikai tevékenységét kötetéből és tanulmányai, cikkei sokaságából jól ismeri a nyelvésztársadalom. *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései* című könyvével egy újabb hasznos olvasmányt nyújt át az olvasónak a szerző, aki ebben az írásában sűrítetten ad számot munkálkodása két területéről. Eszerint oszlik két nagy részre a mű: az első *A magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd)*, a második a *Stílus és stilisztika* címet viseli.

Bevezetőjében a szerző szubjektív vallomást tesz arról, hogy a nyelvi sztenderddel Bárczi Géza hatására kezdett el foglalkozni, mintának tekintve példaképe kutatói módszerét. Ám a döntő indítást mégis Pais Dezsőtől kapta, főként *A magyar irodalmi nyelv* című előadásával, mert

ezzel „megvetette az elméleti és módszertani alapokat, és kijelölte a feladatokat” (6) ebben a témakörben. Módszertani szempontból még Benkő Loránd monográfiája is hatott rá. Természetesen Szathmári István egyéni kutatásai, egyrészt azok, amelyeket a XVI–XVII. század nyelvének mérlegre tételével kifejtett, másrészt azok a „mélyfúrásai”, amelyeket irodalmi életünk több pontján végzett (nem mellőzve az elméleti kérdésekkel való foglalkozást sem), harmadrészt stilisztikai vizsgálatai is hozzájárultak ennek a tárgykörnek a feltárásához.

Maga Szathmári István így jelöli ki könyve első részének a célját, és egyben tagolódását is: „A következőkben igyekszem összegezni kutatásaim eredményeit, természetesen – amennyire lehetséges – a ma szemével, vagyis mások eredményeit is figyelembe véve, továbbá – szintén amennyire lehetséges – kerek egészzé formálva mondanivalómat. Először az általános kérdéseket tárgyalom (mi a sztenderd, mik a jellemzői? stb.), majd irodalmi nyelvünk történeti alakulásával kapcsolatos kutatásaimat adom elő évszázadokra bontva, egészen napjainkig. A fejezetet a további teendők felvázolásával zárom” (6).

A kötet első részében a szerző a sztenderd jelenségének elméleti kérdéseivel foglalkozik: a „nyelvi sztenderd” elnevezés használatának indoklását adja, kifejtve azt, hogy a korábbiakban használt „irodalmi nyelv” fogalmán a szépirodalmi nyelvet értették, még pontosabban a stílusát, vagyis az „irodalmi” jelző az írott nyelvhez kötődést jelezte. Márpedig a magyar irodalom nem köthető az írott nyelv hangtanának és helyesírásának egységesüléséhez. Ezért helyesebb a Benkő Loránd által 1988-ban bevezetett „nyelvi sztenderd” mint szélesebb körű megnevezés használata. Magának a nyelvi sztenderdnek a fogalmát Szathmári István így írja körül: „egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik. miközben azért a többi használati forma – ha bizonyos mértékig átalakulva is – általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját külön normarendszerrel” (8–9). – E meghatározást követően a szerző külön is értelmezi a nyelvi sztenderdhez kapcsolódó fő fogalmakat: mit jelent a „fő vonásaiban egységes”, „normatív”, illetve „eszményi”, majd *A nyelvi sztenderd és a köznyelv* című fejezetben a címben jelzett két fogalom viszonyát tisztázva, Benkő Loránd értelmezésére hivatkozik, amely szerint a nyelvi sztenderdnek két változata létezik: a beszélt a köznyelv, az írott pedig az irodalmi nyelv. Szathmári István fontosnak tartja, hogy rávilágítson ezek dialektikus viszonyára, jelezve, hogy az írott nyelv nagyrészt követte a beszélt változatot, de az írott is hatott a beszéltre.

A továbbiakban a szerző külön szól a regionális köznyelviségről, mivel ennek a vizsgálata napjainkban előtérbe került mint az egyik legsajátosabb és legjelentősebb nyelvi réteg. Rávilágít arra is, hogy akár a magyar nyelvi sztenderd, a regionális köznyelv is ötvöződések eredetű, és jelzi azt is, hogy nehéz megvonni a regionális köznyelv határát mind a köznyelv, mind a nyelvjárások irányában, mert alapjában véve csak a két véget különíthető el biztosan: a „teljesen” köznyelven, illetve a „teljesen” nyelvjárásban beszélők nyelve. Kiss Jenővel egyetértve azt hangoztatja, hogy a szociológiai tényezők (generációs hovatartozás, műveltségbeli színvonal, foglalkozás) határozzák meg, hogy a beszélő milyen nyelvváltozat produkálására képes, viszont a beszédhelyzet függvénye, hogy ezek közül mi realizálódik.

Azért tartja érdemesnek Szathmári István a regionális köznyelvről alaposabban szólni, mert ez közbülső állomás a köznyelvi esdedés folyamatában a nyelvjárások és az irodalmi, illetve a köznyelv között. Magának a köznyelvi esdedés alakulásának a gyorsasága pedig attól függ, milyen messze áll az irodalmi nyelvtől és a köznyelvtől az illető vidék nyelvjárása.

Külön fejezetet szentel a szerző a nyelvi sztenderd kialakulása jellemzőinek, és kiemeli: a nyelvi egységesülés megkönnyíti a társas érintkezést; a normaelemek egységes rendszerré kristályosodását.

Az általános kérdésekkel foglalkozó egységet a *Magyar nyelvi sztenderd – finn nyelvi sztenderd* című fejezet zárja. Ebben három pontba szedi Szathmári István az ezen a területen vég-

zett kutatási eredményeit. Ezek fényében megállapítja, hogy mind a magyar, mind a finn a nyelvi sztenderd ötvözdöses jellegű csoportjába tartozik, azaz több nyelvjárás elemei elegyednek bennük. De míg a magyar nyelvi sztenderd alapja alapvetően az északkeleti vidékek nyelvhasználatára volt, addig a finn nyelvi sztenderd különböző nyelvjárás-területek arányosabb keveredéséből, illetve kiegyenlítődéseéből keletkezett.

Az első rész második nagy egysége *A magyar nyelvi sztenderd (irodalmi nyelv) történetéből* címet kapta, de mint a szerző megjegyzi, inkább a zárójeles irodalmi nyelv kerülhetett volna a főcímbé mint 'a nyelvi sztenderd írott változata', hiszen a szótárak, nyelvtanok, tudományos munkák, sőt a sajtó is az írott nyelvet tükrözi, mert a beszélt nyelv csak később jelenik meg írott formában. Illetve a „teljes” nyelvi életet vizsgáló résztudományok (szociolingvisztika, pragmatika, szövegtan) csak mostanában vannak kialakulóban.

Szathmári Istvánnak a nyelvi sztenderd vizsgálatában kialakított módszere az összehasonlítás. Ezt úgy valósítja meg, hogy figyelembe veszi az egyes nyelvtanszerzők nyelvi normára vonatkozó megállapításait, továbbá nyelvhasználati szabályaik és példaanyaguk alapján azt vizsgálja, hogy az illető grammatika a sztenderdizálódásnak milyen mértékét mutatja. A szerző a nyelvészeti és egyéb munkák összevetése érdekében kulcsjelenségeket jelöl ki. Ilyennek tekinti „a nyelvi (hangtani, alaktani) elemeket, továbbá írás- és nyelvhasználati (helyesírási, mondattani, stilisztikai, nyelvhelyességi stb.) jelenségeket, módokat, amelyek a vizsgált korban és szövegekben ingadozást mutatnak önmagukon belül, és amelyek eltérnek a mai nyelvi sztenderdtől” (25). A vizsgálat arra is kiterjed – miként a szerző írja –, hogy „a nyelvtan szerzője követi-e és milyen mértékben a maga szabályait [...] műveiben” (26). Egy-egy nyelvtan bemutatása különben a mű hatásának tárgyalásával, illetve a sztenderdben betöltött szerepének taglalásával zárul.

A nyelvi norma létének és megszilárdulásának a megállapításához biztos fogódzót talál Szathmári István a nyelvtaníróknak, költőknek más művén végzett javításában is, illetve a magyar nyelvészeti folyóiratok cikkeiben és élő jellegüket mutató „Kérdések és feleletek” típusú rovataiban.

Mint ebből a vázlatos ismertetésből is kitűnik, a szerzőnek sikerült a nyelvi sztenderd teljes problematikáját bemutatnia.

A második nagy egységben úgy érzékelteti Szathmári István a magyar nyelvi sztenderd történetét, hogy korszakonként „mélyfúrászerűen” mutatja be a sztenderdizáció fokozatait egészen napjainkig. A kezdetekről megállapítja, hogy a nyelvi egységesülésnek a jelei két fő területen mutatkoznak: egyrészt a helyesírásban, másrészt a hangtan és az alaktan területén. Ezt a folyamatot a kiegyenlítődebb udvari beszéd és írott nyelv serkenti, illetve a nyelvjárások találkozásánál fekvő Pest és Buda szerepe.

Szathmári István ezt követően arról tájékoztat, hogy a sztenderdizálódás legerőteljesebben a XVI. század második felében indul meg a korviszonyok hatására, de nyelvi rendszerünk a XVI–XVII. század végére még csak szűk körben használatos normarendszerként jön létre. Kimutatja azt, hogy a XVI–XVII. századi nyelvtanírók életművükkel mennyire vitték előre a sztenderdizálódást, valamint a nyelvtudományt. Az ebben a korban lejátszódott változásokat így összegzi: „a Károli-biblia azáltal, hogy a korábbi nyomtatványok *i*-ző nyelvhasználatára helyett az *é*-ző, az *ö*-zővel szemben az *e*-ző beszédmódot választotta, és hogy mind az egyéb hangtani jelenségeket, mind az alaktani rendszert illetően egy táji szélsőségektől mentes, kiegyenlítettebb nyelvhasználati típussal élt, továbbá hogy ezt – Szenczi Molnár zoltáraival együtt – minden eddiginél nagyobb intenzitással terjesztette, nagymértékben hozzájárult a magyar nyelvi sztenderd kialakulásához és megszilárdulásához” (31–2). A XVIII. század kezdetének nyelvállapotát így summázza a szerző: „... irodalmi nyelvünk a XVIII. század elejéig alapjaiban kialakult, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A szókészleti, frazeológiai, mondatsemantikai és stilisztikai jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult normarendszeréről nem beszélhetünk, hanem egyenesen azt kell konstatálnunk, hogy ekkor a magyar szó- és kifejezőkészlet rendkívül szegényes volt. De azt is hangsúlyoznunk kell, hogy még a felvázolt hang- és alaktani, továbbá a helyesírási

normarendszer sem terjedt el, csupán a legműveltebbek körében volt ismeretes” (32). A Rákóczi-kor nyelvi szempontú lehetőségeit így jelöli ki a szerző: „Először: megerősíteni és terjeszteni a már kialakult normákat; másodsor: a még ingadozó jelenségeket egyértelművé alakítani, azaz teljesebbé tenni a normarendszert; harmadszor: a szó- és kifejezőkészletet gazdagítani” (33). Szathmári István megállapítása szerint ekkor több tényező is segítette a nyelvi sztenderd kialakulását és fejlődését: nem jelentéktelen mértékben emelkedik az anyanyelvi műveltség, terjed az írás; jelentékeny az irodalom; Felső-Magyarország a szabadságharc bázisa.

A XIX. század közepére végleg kialakul a magyar nyelvi sztenderd; a XIX. század közepe után pedig a normarendszer fő vonásaiban nemcsak megszilárdul, de társadalmi hatóköre ki is teljesedik, és ehhez több tényező is hozzájárul. Szathmári István az egyiket a budai egyetemi nyomda tevékenységében látja, hiszen ez „biztosítani tudta a tervszerű könyvterjesztést, s ennek eredményeképpen a könyvek a társadalom legszélesebb rétegeihez is eljutottak, és hatottak minden téren” (36). A másik tényező, amit kiemel a szerző: Petőfi és nemzedéke irodalmi nyelvünk élővé tételét eredményezte azzal, hogy a népnyelv tösgyökeres szó- és kifejezőkincsét beemelte a költészetbe. Hogy a sztenderdizáció bekövetkezik, sőt a magyar nyelvi sztenderd ekkor már csaknem a mai állapotokat tükrözi, ezt a szerző Jókai Rab Ráby című regénye nemzeti kiadásának javításai alapján állapítja meg.

Szathmári István kutatásai nyomán leszögezi, hogy a XX. század fordulója „összegző” és „indító” voltánál fogva nagy változásokat hoz nyelvünk életében is: hiszen a XIX. század végén és a XX. század elején az irodalmi nyelv adja a normát a köznyelvnek, a XX. században, különösen az 50-es évektől viszont a köznyelv és különösen a beszélt nyelv hat az irodalmi nyelvre. Hatásai a következőkben jelentkeznek: sok új dolgot megnevező szó keletkezik; elterjednek az argó és a durva stílusesszók; a mondatszerkesztés bonyolultabbá, nehezkesebbé válik; a nyelvi sztenderd, benne az irodalmi és köznyelv mint normarendszer tovább szilárdul; az új irodalmi stílus alapja az irodalmi és a köznyelv, illetve ezen belül a beszélt nyelv; az úgynevezett izmusok sok nyelvi-stilisztikai furcsaságot, de gazdagodást is hoztak; a nyelvjárási hangalak már csak stílus eszköz.

Mai nyelvünk állapotát a szerző a következőkkel jellemzi: nagyobb számban mutatkoznak meg analitikus jelenségek; a hangos stílusban gyakori egyes hangok elmosódó képzése, hangok, szótagok elnyelése, éneklő beszédmód, nem megfelelő szövegtagolás; a nyelvi uniformizálódás következtében nem vagy alig érvényesül a stílus alapját jelentő „válogatás”; „minden nyelvi szinten a sablonokkal, az unos-untig hallott, olvasott kifejezésekkel, kifejezőmódokkal találkozunk” (42), sőt már falun is tapasztalható a körülményeskedő beszéd.

A második nagy egység zárásaként a nyelvészek előtt álló mai feladatokat részletezi Szathmári István. Ezek közül a legfontosabbakat külön is érdemes megemlíteni: a magyar nyelvi sztenderd történetében a fehér foltok feltüntetése; a szociokulturális jelenségek hangsúlyosabb számbavétele a szociolingvisztika, a pragmatika, a párbeszédelemzés stb. eredményeinek felhasználásával; az új jelenségek több irányú mérlegelése; a beszélt nyelv, az argó, a nagyvárosi és az ifjúsági stb. nyelv előtérbe állítása; a magyar nyelvi sztenderd ötvöződések jellegének megbízhatóbb módszerekkel való bizonyítása; a regionális köznyelviség további kutatása; a norma és a normalizálódás kérdésének megnyugtató tisztázása. Amint a felsorolásból kitűnik: a szerző nagyon jól rátapintott az eddigi kutatások hiányosságaira.

A könyv második nagy része a *Stílus és stilisztika* címet viseli. Bevezetése szubjektív valóság a stilisztika tárgy művelésének okáról és arról, hogy a kibővült funkcionális stilisztika mint szemlélet és módszer azért vállalható, mert mindig képes a megújulásra azáltal, hogy be tudja olvasztani magába a mai nyelvtudomány eredményeit.

Ennek az egységnek a nyitó fejezete, *A nyelvi sztenderd és a stílus összefüggése* a címben jelzett fogalmak érintkezését tárgyalva azt hangsúlyozza: ezek három ponton hozhatók kapcsolatba. Egyrészt azért, mert minél gazdagabb a nyelvi sztenderd, annál több variánsa, azaz stílusis lehetősége létezik. Másrészt a nyelvi sztenderd és stílus közötti ellentmondás: az egységesítéssel

szemben az újat keresés is összefüzi őket. A harmadik érintkezési pontot a norma fogalma teremti meg. Ebben az utóbbi kérdésben Szathmári István nagyon világosan állást foglal a nyelvi és stilisztikai (nyelvhasználati) norma szétválasztásában, a következőképpen definiálva őket: a „nyelvi norma a grammatika, a lexikológia, a fonetika és a kiejtés szabályait jelenti, az irodalmi és a köznyelvet véve alapul. A stilisztikai normák pedig az egyes nyelvi eszközök felhasználásának lehetőségeit szabják meg” (47). – Ez a rövid fejezet azért nagyon fontos, mert kapocs a könyv két nagy része között, illetve mert újszerű, mivel a szokásosan külön tárgyalt két kérdéskör: a nyelvi sztenderd és a stílus összekapcsolódásának a lehetőségét világítja meg. Ez azt sugalmazza olvasónak, kutatónak egyaránt: érdemes feltárni a tudományágak közötti átjárásokat.

A következő fejezetben, a *Nyelv és stílus; stílusértelmezések* címűben a szerző abból az alapigazságból indul ki, hogy a stíluselmélet szempontjából központi kérdés a nyelv és stílus viszonyának kiderítése. Éppen ezért a kiindulópont a nyelv és a beszéd fogalmának és kettejük kapcsolatának a tisztázása. Ennek a gondolatsornak a summázata így szól: „... ha a nyelvet közlés céljából felhasználjuk, mindig beszédet kapunk. A beszéd pedig a kifejezés »hogyan«-jára, a kifejezés módjára téve a hangsúlyt, egyúttal **stílus** is” (48). A nyelv és felhasználása közötti viszonyt így látja a szerző: „A (beszédből elvont) nyelv azonban már maga mintegy **involválja a felhasználást**, nemcsak a nyelvi variencia kifejelesztésével [...], hanem mindenekelőtt azzal, hogy elemei, eszközei, bonyolult asszociációs, paradigmatis és szintagmatikus rendszerbe tartoznak, amely körülmény persze egyúttal bizonyos mértékig meg is szabja felhasználásukat” (49). Szathmári István mind az asszociatív, mind a szintagmatikus viszonyok érvényességi körét a hagyományhoz képest kitágítja. Az előbbi azért értelmezi tágabban, mert a szinonimákon, antonimákon, homonimákon és mezőösszefüggésen kívül körébe vonja egy-egy főnév jelzőt vonzó vagy egy-egy melléknév főnévhez való társulási képességét is. A szintagmatikus kapcsolatok érvényességét pedig kiterjeszthetőnek tartja valamennyi szerkezetre: vagyis például így az vizsgálható, hogy az ige milyen kiegészítőket kíván meg, illetve tűr el, és ezek milyen stílárius hatásúak.

A stílus fogalmának megvilágításához Szathmári István három jellegzetes definíciót említ meg mint olyat, amely lényegesen hozzájárult a stílus megértéséhez. Az egyik, a nálunk főként Fónagy Iván képviselte értelmezés szerint a stílus többlet, járulékos közlemény. Egy másik felfogás a stílus eltérésnek értelmezi, azaz a nyelvi, stilisztikai, szövegtani, poétikai stb. normától eltűtő megoldásokat tekint a stilisztikai hatás forrásának. A harmadik a nyelvi-stilisztikai elemek gyakoriságát, illetve előfordulási valószínűségét vizsgálja. A szerző meggyőződése szerint közelebb visznek a stílus helyes felfogásához a különböző stílusértelmezéseket összegzők, mint például Péter Mihályé.

Külön pontban tárgyalja Szathmári István a stílus létrejöttének kérdését, bemutatva: bár az ókortól kezdve úgy tartják, hogy a kommunikációs tényezőktől függő válogatás (szókincsbeli, frazeológiai, grammatikai, szövegtani, fonetikai, szupraszegmentális eszközök mint variánsok között) és elrendezés révén születik meg a stílus, azóta ezek fogalma sokat gazdagodott, árnyaltabbá vált.

A szerző önálló fejezetet szentel a *Funkcionális stilisztika, stílusérték, konnotáció, szinonimitás* címben jelzett fogalmak kifejtésének. A kiteljesedett funkcionális stilisztika alapján állva, felfogásának lényegét így taglalja: „... a beszélő, az író, vagyis a jeladó felől nézve, először is az említett válogatás és elrendezés törvényszerűségeire tanít meg. [...] A hallgató, az olvasó, vagyis a jelvevő felől nézve pedig [...] hozzásegít a szépirodalmi és egyéb művek teljes értékű megértéséhez, mégpedig azáltal, hogy módszert ad a formai elemek: a nyelvi, illetőleg a szövegben már stílárius eszközök »többletének«, hírértékének, stilisztikai »mondanivalójának« a feltárására” (56).

Ezt követően Szathmári István nagyon helyeselhető módon a szinonimitás fogalmához kötve nemcsak elméletileg fejtegeti a stílusérték fogalmát, hanem a *fal* ige szinonimapárjainak egybevetése kapcsán szemléletesen érzékelteti is a stílusérték-különbségeket. A szinonimitás problematikájával különben mint a funkcionális stilisztika egyik alapkérdésével foglalkozik.

Igen alapos *A nyelvi-stilisztikai eszközök számbavétele* című fejezet, amely részletekbe menő ismertetést nyújt arról, hogy a funkcionális stilisztika a leíró nyelvtanok beosztását követve és a csupán stilisztikában meglévő jelenségekkel megtoldva, a következő nyelvi-stilisztikai eszközöket tartja számon: az akusztikai jelenségek és a zeneiség körén belül a hangos beszéd akusztikai eszközeit, az írott nyelvnek a hangos beszédre utalását, a művészi stílus zenei eszközeit; a szó- és kifejezőkészség témakörén belül a szójelentés stilisztikai vonatkozásait, a szókinszertegeket, a stílusértéket, a szófajok, a szóalkotás stilisztikai lehetőségeit, a lexikai elemek, az állandósult szókapcsolatok és a tulajdonnevek stilisztikai szerepét; az alak- és mondattani jelenségek stilisztikai lehetőségeinek témakörén belül a grammatikai és stilisztikai variánsok funkcióját, a szinonimák stílusértékét, a szintagmák, a mondatrészek, a mondatmodalitás és -fajták, a szó- és mondatrend, a kihagyásos szerkezetek, a hiányos mondat, illetve a körmondat stilisztikáját; a képi ábrázolás területén a szóképek fajtáit, sőt a képek hiányát; a szövegtani jelenségeken belül a mondaton túlmutató, illetve a szöveg egészére kiható stílárius jelenségeket.

Elmélet és gyakorlat szerves összefüggését kiválóan mutatja *A szépirodalmi vagy művészi stílus és stíluselemzés* című fejezet. A címben jelzett első két fogalom jellemzése után a stíluselemzést – mint a szépirodalmi művek üzenetének felfejtését segítő eljárást – a szerző elkülöníti a tágabb körű irodalmi vagy műelemzéstől, ugyanakkor a stíluselemzés hovatartozását így summázza: „... a stíluselemzés szerves, elhanyagolhatatlan része az irodalmi vagy műelemzésnek, szépírói munkák teljes értékű megértéséről nélkülül aligha lehet szó” (66). Ezután a funkcionális stilisztika komplex stíluselemzésének menetét nagy rendszerességgel vázolja: a mű megértése, a mű előzményei, üzenete, szerkezete fő stilisztikai jellemzői, a felhasznált stíluszeszközök, a mű esztétikai értéke, fogadtatása és hatása. A fejezet zárásaként pedig Ady *Sóhajítás a hajnalban* című versének mintaszerű stíluselemzése olvasható.

A magyar stilisztika történetéből című fejezetben Szathmári István a magyar stilisztika történetét négy korszakra bontva röviden ismerteti, ezt követően pedig az egyes korok stilisztikáinak illusztrálására az olvasó elé tárja egy-egy szerző stílusfelfogását.

A XVIII. század végében jelöli ki az előzmények korát, amikor még nincs stilisztika, de nyelvünkre vonatkozó megállapítások már bőven akadnak, mint például Szenczi Molnár Albert műveiben. A második korszakot mint a stilisztika különválásának és az alapok lerakásának időszakát mutatja be. Ennek a kezdetéről Kazinczy munkásságát emeli ki, a végéről pedig Négyesy László stilisztikáját mint ami átvezet a modernebb stílustudomány felé. A XIX–XX. század fordulóján induló és az ötvenes évekig tartó harmadik korszakban azt tartja említésre méltónak, hogy elmélyültebben elemzik a stílárius jelenségeket, és a korszak végén Bally és tanítványai munkássága révén kibontakozik a funkcionális stilisztika. Hazánkban azonban – ahogy Szathmári István láttatja – három olyan negatívum is jelentkezett, amely hozzájárult stilisztikánknak az európai fejlődéshez mért elmaradásához: egyrészt a stilisztika nem került a kutatások középpontjába, nincs a stilisztikában nagy formátumú egyéniség, illetve 1934 után megszüntették a stilisztika külön tárgyként tanítását. De azért ennek a korszaknak is volt két kiváló stilisztája: a Négyesy örökét folytató, de ugyanakkor több rész kérdésben újat hozó és az iskolai stilisztikáknak mintát adó Zlinszky Aladár, majd pedig a stilisztika európai szintű művelője, Zolnai Béla művei fémjelzik az új irányok témyerését. A negyedik korszakot, azaz a ma stilisztikáját Szathmári István az 50-es évektől számítja. Az 1945-öt követő hullámvölgy után 1954 hoz kilábalást, közelebből a III. Országos Nyelvész Kongresszus stilisztikáról szóló vitája: különös tekintettel Balázs János bevezető előadása és Martinkó András új stilisztikai koncepciót megfogalmazó hozzászólása. A kongresszus hatására – mint Szathmári István feltárja – több irányból (a nyelv- és az irodalomtudomány felől) is megindulnak a stilisztikai kutatások, kitágítva annak határait az új diszciplinák és módszerek eredményeként. Ezek a vizsgálódások azonban nem mindig elmélyültek, és nagy bennük a terminológiai és módszertani bizonytalanság.

Válságban van-e a stilisztika? teszi fel a kérdést a szerző fejezetcímében, és okfejtésében világos *Nem!*-et mond rá, hiszen a stilisztikai jellegű könyvek, cikkek száma állandóan növekszik.

De ugyanakkor elismeri, hogy a stilisztika nem tudott önállósulni. Ezt több okra vezeti vissza: 1) „Nem a saját problematikájából (stilisztikai jelenségek, stílusérték, stílushatás stb.) nőtt ki, hanem az ókori és középkori retorikából és stilisztikából” (84); 2) „az irodalomtudománytól kapott indíttatást a továbbfejlődésre” (85). Az utóbbi hatása a stilisztikára ambivalens: bár a stilisztika a szépirodalmi stílus tanulmányozása miatt nem tudott önálló tudománnyá válni, ugyanakkor mégis ez segítette hozzá sokoldalúbbá formálódásához. Viszont a stilisztika elméleti és módszertani hátterét illetően elbizonytalanodást hozott, előmozdítva a stilisztika válságát.

Szathmári István az első rendszeres stilisztika megalkotóját Ballyban fedezi fel, akinek tanítványai is nagyban hozzájárultak a stilisztika fejlődéséhez. A szerző szerint nagy lendületet a XX. századi jelentestan és általános nyelvészet adott, de még nagyobb lökést eredményezett a 60-as években megváltozott nyelvszemlélet a szövegtan és a szemiotika létrejöttével, mert több irányban tovább bővítette a funkcionális stilisztikát, elősegítve a stilisztika problematikájának az újragondolását, tárgykörenek a következő megfogalmazását: „a stilisztika a nyelvi és kontextusbeli variációk közötti rendszerszerű kölcsönös kapcsolatokat tanulmányozza” (87) a nyelvi-stilisztikai eszközök sokszempontú kutatásával.

Mindezek hatását így foglalja össze Szathmári István: „... a stilisztika először kettévált: nyelvi és irodalmi stilisztikára, aztán az »újrafelosztás« idején – legalábbis bizonyos hányadában – az irodalmi részleg beolvadt a poétikába, mások szerint a kritikába; a nyelvészeti pedig a nyelvtudomány különböző ágaiba (szövegtan, pragmatika stb.), illetve mindkettő az új retorikába, mások szerint a szemiotikába. Mindamellet többben továbbra is a nyelvészeti stilisztikát tekintik alapnak” (89–90).

A kötet utolsó fejezete – *A magyar költői-írói stílus történetéből* – bibliográfiai adataival jól illusztrálja Szathmári Istvánnak az ebben a témakörben végzett sokirányú kutatói tevékenységét, illetve egy dolgozatának részletével szemléletesen bizonyítja is – a József Attila költészetében fellelhető avantgárd nyomokat kutatva – vizsgálatai eredményét.

Szathmári István azért, hogy a nyelvi sztenderdet és a stílust egy kötetben tárgyalja, nemcsak két kutatási területről ad számot, hanem a befogadó szemléletmódját is formálja, azt jelezve: a mereven szétválasztott diszciplínák érintkezési pontjainak megtalálása termékenyítően hat vissza mindkét tudományterületre. Ez a szemléletformáló látásmód egyben módszert is kínál: az összehasonlítást, amely tanulságos felismerésekhez vezet.

Igen rokonszenves az a tény és az a mód, ahogy a szerző kiszól a szövegből, bevallva szubjektív kötődéseit, felfedve egyéni véleményét, részletezve elméleti állásfoglalását, fényt derítve gyakorlati felismeréseire. Szathmári István sallangtalan, egyszerű, világos stílusa nagyon megkönnyíti a szöveg értelmezését, és egyben mintául is szolgálhat a nyelvészeti szaknyelvet használók számára.

Nagy erénye a kötetnek, hogy alapvetően a szerzőnek a nyelvi sztenderd és a stilisztika területén végzett egyéni kutatásaira épül, illetve hogy az elméleti fejtegetéseken kívül a funkcionális stilisztika modellértékű elemzésére is példát mutat. A könyvben való könnyű eligazodást jól szolgálja a részekre, fejezetekre osztás, azokon belül pedig a lényeges tartalmi elemek pontokba szedéssel való elkülönítése. Végtelenül hasznos a kötet zárásaként az olvasó további tájékozódását segítő bőséges szakirodalmi jegyzék.

Biztosan állíthatom, hogy nagy haszonnal forgathatják ezt a könyvet mind a felsőfokú oktatási intézmények magyar szakos hallgatói, mind a magyartanárok.

Sziksainé Nagy Irma

Békési Imre: Osztatlan filológia. Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok. Tiszatáj Könyvek. Szeged, 2001. 295 l.

1. Békési Imre tanulmánykötetének jelentősége és érdekessége kettős arculatában rejlik, abban, amit alcíme is jelez: Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok. A kettősség forrása valamennyi tanulmány közös tárgya, a különböző szempontokból tanulmányozott szöveg, valamint az, hogy a szöveg diszciplínája a textológia, a szövegtan interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris tudomány. De az is számít, hogy az esetek többségében a vizsgált jelenségek is nagyjából ugyanazok, a szerző régi és jellegzetes kutatási témája, az ellentét és konstrukciótípusai köré csoportosulnak, és nemcsak szövegtani kutatási témák, hanem szépirodalmi szövegek alkotórészeiként is tanulmányozott jelenségek.

Hogy miben is áll – a minket itt leginkább érdeklő – kétarcúság lényege és sokféle összefüggése, azt a szerző szavaival, az Előszóból vett idézetekkel világítjuk meg.

A sokatmondó kiindulópont a szegedi Török Gábor véleménye a filológia egységéről: Osztatlan filológiát! (A líra: logika. Bp. 1968, 10). Békési arról is tájékoztat, hogy a nyelvtudomány és az irodalomtudomány egymáshoz közeledése a hetvenes években ugyancsak Szegeden folytatódott elsősorban a szöveg elméleti vizsgálata kapcsán (l. Szemiotikai szövegtan és Studia Poetica, valamint egy konferencián *A kis herceg* multidiszciplináris megközelítései).

A szerző nagyon jó észrevétele, állítása szerint más kapcsolódási lehetőségek is vannak. Ilyen összekötő kapocs a logika: „irodalmi és nyelvészeti elemzések azonos vagy egymáshoz közeli gondolkodásmódja, feltáró eljárásai közös forrásból, a logika valamely részterületéről eredtek” (6). De összekötő kapocs lehetett a logikától való elkülönülés is egy lényeges ponton, és ez nem más, mint a műelemzési gyakorlatban közismert előfeltevés, az implicit jelentésrészletek egy fajtája (6).

És így jut el egy új határmezsgyé tudományhoz, a sok mindent átfogó pragmatikához, aminek többek között az implikációk és az ceket meghatározó feltételek, tényezők tanulmányozása is feladata.

A szerzőnek bevezetesként kifejtett gondolatai lényegében mind a műelemzés kérdésében kapcsolódnak össze. Ez a nagy kérdés az Előszó kiindulópontja és összegzése is.

Az indítás így hangzik: szükséges, de szinte reménytelen feladat a műelemzés, „súlyának cipelésére két tudomány is vállalkozott: az irodalomkutatás és a nyelvészet”, amelyek „néha egészen közel dolgoznak egymáshoz, máskor egymástól távolabb” (5), emiatt lenne szükséges – állítja jogosultán a szerző – a filológia egysége.

Az összegezés részben Petőfi S. János alapján azt a módszert is megszabó elvet hangsúlyozza, hogy „a műelemzésnek az értelme végül is ugyanott található, ahol ... a mű értelme van” (7), és „mindkettő a világot tagolja, mindkettő a világnak ad valamiféle strukturáló értelmet” (7–8).

2. A fentebb említett elvek alapján kapcsolódnak össze a kötet darabjai (korábban, jórészt 1993 után írt, közölt cikkek, tanulmányok, konferencia-előadások). Írásai három nagyobb csoport szerint vannak elrendezve, mindháromban közös vizsgálati tárgy a mondat- és szövegalkotó eljárások, de mindegyik csoporton belül ebből más-más összefüggés hangsúlyozódik: (1) A viszonyok viszonyai (szabályok, formák, összefüggések); (2) A mondatnyelvészet és a szövegnyelvészet között (a mondat és a szöveg részleges egybeesései); (3) A szövegnyelvészet és az irodalomtudomány között (a szabályoknak, formáknak irodalmi művekben való előfordulása).

3. A következőkben mindegyik csoportból egy-egy tanulmányt emelek ki, azokat ismertetem, és aztán ennek alapján próbálom meg értékelni Békési Imre kötetét.

3.1. Az első csoport egyik tanulmányában figyelemreméltó kérdést taglal érdekesen és meggyőző okfejtéssel. A vizsgált jelenség meghatározása: „az ellentétesség és az okozatiság mint 'két viszony viszonya' alkot szerkezetet egymással” (24).

Ebben lényeges vonás az, hogy „a kauzalitást a logika három, a nyelvészet két tag viszonyaként fogja fel” (24), „a kommunikációban ugyanis az egyik tag ... nem kap nyelvi kifejezést” (25), például: *Ő*

is csak ember. Előbb-utóbb meg fog halni. Nincs megfogalmazva a lehető logikai indítás: Minden ember halandó (25).

A szerző szerint számolnunk kell a kommunikációban részt vevő partnerek tudatában működő következtetési sémával (26), a valóságos eseményekkel és a velük kapcsolatos kollektív tapasztalatokkal (29). Úgy véli, hogy mindezekkel újabban már nem a logika, nem a grammatika foglalkozik, hanem a pragmatika, és ilyen alapon a kérdéses megnyilatkozást az alkotó vagy a befogadó minősíti vagy nem minősíti szövegnek (29–30) (*Ellentétesség és okozatiság*).

3.2. A mondatnyelvészet és a szövegnyelvészet kapcsolatát jól megvilágító tanulmány témája a rövidszöveg szövegsége. A szerző először arra hívja fel figyelmünket, hogy „a rövidszöveg – az olvasó szempontjából – emlékezetkimélő műfaj” (134), hisz lényege a rövidség, a néhány mondatos szövegterjedelem (130). A mondat és a szöveg összefüggését ebből a szempontból így világítja meg: a vizsgálatot annak megfigyelésére kell fordítani, hogy „hogyan lép át a tartalmi-logikai viszonyítás a szintaktikai részletezésbe és viszont: a szintaktikai a szövegszintűbe” (135).

A szerző szerint a rövidszöveg a vizsgálat gyakorlatában azt jelenti, hogy benne „könnyebben lehet belső, 'inherens' szövegsajátosságokat felismerni, mint a hosszabb szövegekben”, és így a stilisztikai alakulatok ismerete „segít a szövegépítkezés szabályainak felismerésében” (141). És mindezek alapján könnyebb a szövegség (textualitás) lényegének felismerése (*A rövid szöveg szövegsége. Márai Sándor: Napló 1976–1983*).

3.3. Békési Imre kutatásainak egyik fontos elemét, az ellentéttel összefüggő egyik sajátosságot tartalmazza Nagy László *Galambleves* című versének az elemzése. Ehhez tág keret a fraktálszerkezet, amit így értelmez: „fraktálszerkezeten a szerkezet olyan sajátosságát szokás érteni, amelyben a részek szerkesztésmódja lényegében azonos az egész szerkesztésmódjával” (239).

Ilyesféle szabályosságot lát a szóban forgó Nagy László-versben, amit allegorikus költeménynek tekint (239; mélyebb értelme az 1956 utáni megtorlásokhoz kötődik: *cölöp, gödör, sír*).

A versegészre jellemző sajátosság az ellentét. A részletek azonos, tehát ellentételező szerkezetét négy részlet elemzésével, sok mindent megmagyarázó ábrázolásával igazolja. Az egyik ilyen részlet: „rózsára vágynak, de előbb / cölöpöket kell ültetni”. Azaz „az ellentét domináns fajtája a négy helyen kötőszóval is jelölt 'elvárástörés' ” (238; *Egy vers fraktálszerkezete. Nagy László: Galambleves*).

4. Békési Imre kötetének jelentősége elsődlegesen újdonságából adódik, abból, hogy – mint már szóba került – tárgykörére egy érdekes kettősség jellemző: nyelvészeti és irodalmi tanulmányokat tartalmaz. Mindkét arculatát külön kell értékelnünk.

4.1. Az első az eddigi munkásságából (is) jól ismert nyelvészeti, szemiotikai textológiai kutatás. A vizsgálat tárgya jórészt az ellentét és különböző kapcsolódásai, például: a megszorító *de*, az ellentét megszorító és megengedő fajtája, ellentétesség és okozatiság, de van más is, például: az érvelés okozati-okai láncolódása, elemi és összetett struktúrák, elvi jelentésszerkezet. Mindezek foglalata a „szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere” (*A gondolkodás grammatikája* című munkájának alcíme, Bp. 1986).

Mindezek tanulmányozására alaposság és elméleti tájékozottság jellemző, valamint az is, hogy a szerző következetesen ragaszkodik az alapként, forrásként elfogadott és produktívnak tartott szemiotikai textológia elveihez. Egy másik érdeme abban rejlik, hogy – ugyan ki nem mondva, de annál nagyobb igyekezettel – érvényesíti az általános tudományelmélet egyik fontos szempontját, az alapul szolgáló elmélet egységének az elvét. Egy esetben, egy következtetésében a szerző egy ilyen elvet meg is fogalmaz: „a kutatás elméleti, valamint tapasztalati módja feltételezi egymást” (108).

A szerző nyelvészeti felfogásának egy újabb jellemzője a pragmatika jelentőségének felismerése, elveinek egyre intenzívebb alkalmazása. Jelentőségének lényegét abban látja, amivel többet tud nyújtani, mint az eddig használt tudományok: „sem a logika, sem a grammatika nem

foglalkozik” azzal, ami benne van az egyedi beszédhelyzetben, mindezek „vizsgálatát egy új kutatási irány a ’pragmatika’ váltotta fel” (30).

De vizsgálataiból az is kiderül, hogy a pragmatika az alapul szolgáló elmélet, a szemiotikai textológia forrásához, a szemiotikához vezet el: „a világra vonatkozó ismeretek, feltételezések, hiedelmek ... a jelentéstan (szemantika), valamint a nyelvhasználat (pragmatika) kategóriái, amelyek ... az általános jel tudomány (szemiotika) kategóriarendszerét alkotják” (126).

Békési Imre kutatásainak eredményeit jól tudtam alkalmazni a stilisztikában, elsősorban a nyelvi elemek, jelenségek stilisztikai minősítésében, de ezek lehetőségeiről még nem írtam. Ami kettőnk felfogásában és gyakorlati alkalmazásaiban egybeesés, az Békési Imre részéről az ellentét és sokféle konstrukciótípusa, részéről pedig a stilisztikai elemzések legfontosabb elve, kiindulópontja: a szövegszervező elv, ami rendszerint az ellentét (l. erről a szerző megjegyzését: 238), amihez még hozzátehetjük az ellentét stílustörténeti vonatkozását, azt, hogy a legátfogóbb változásmagyarázat az ellentét.

4.2. Ennek a stilisztikai lehetőségnek a megemlítése – gondolom – közelít Békési Imre kötetének másik profiljához, az irodalmi tanulmányokhoz. Persze az is igaz, hogy tanulmányainak második csoportja (*A mondatnyelvészet és a szövegnyelvészet között*) szintén egyfajta közeledés az irodalom felé. Nemcsak azért, mert a vizsgált jelenségek egy-egy irodalmi alkotáshoz kötődnek (ez lényegében megvan az első csoportbeli tanulmányok esetében is), hanem inkább azért, mert a témák jellege is az irodalom felé tendál, például: kompozíció, rövidszöveg vagy kép, szöveg, mentális kép.

Nehezebb, problematikusabb az irodalmi tanulmányok értékelése, aminek fő oka az eltérő műszóhasználat: *irodalmi* (a tudományra utaló *nyelvészet* mellett: Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok) és *irodalomtudomány* (*A szövegnyelvészet és irodalomtudomány között*). Kérdés tehát az, hogy az eltérő műszóhasználat merő véletlen vagy pedig valamilyen különbség jelzése akar lenni. További kérdés az *irodalmi* és az *irodalomtudomány* értelmezése, pontosabban az, hogy az irodalomtudomány melyik ágát jelenti (például: műelemzést?) vagy pedig egy határmezsgyes sajátos célú, tárgykörű vizsgálatot, amit az idetartozó tanulmánycsoport címében szereplő *közt* névutó is sejtet: *A szövegnyelvészet és az irodalomtudomány között*.

A szóban forgó tanulmányok értékeléséhez ezt az értelmezést tekintem alapnak, kiindulópontnak. Hogy a szerző is erre gondolhatott, azt egy megjegyzésével próbálom igazolni, aminek lényege az, hogy a szövegnyelvészet a maga (új) eredményeivel segítségére lehet az irodalomtudománynak, a műelemzésnek: különféle „elvi jelentésszerkezetek létrehozása új lehetőségeket kínál fel a műelemzéseknek” (17).

A sokféle összefüggésnek valahogy mégis csak tisztázható lényege eszerint az, hogy tanulmányaival a szerző és értékelésével a befogadó, az elemző a szövegnyelvészet felől közelít az irodalomtudomány felé. Nem irodalomtudományi tárgykör a vizsgálati téma, hanem az irodalomtudomány, a műelemzés szövegnyelvészeti megközelítése, amiről a legtöbbet az olyan jelenségek vizsgálatai mondanak, mint amilyen például: ellentétes szerkezet, értelemszerkezet, metafora, kompozíció.

Természetesen az elemzések eredményességében sokat számít az is, hogy egy-egy ilyen jelenség vizsgálata mennyire terjed ki a szöveg egészére. Szerintem az egyik ilyen szempontból legágabb körű elemzés a Nagy László-versé (*Egy vers fraktál-szerkezete*. Nagy László: *Galambleveles*) nemcsak a vizsgált jelenség jellegéből következően, hanem azért is, mert a műfaj meghatározásából (abból tudniillik, hogy allegória) adódó értelmezések szintén tágitják az elemzés körét.

Az elmondottak összegezésésként megállapíthatjuk, hogy témánk szempontjából nem az a lényeges itt, hogy a vizsgálatok anyaga irodalmi szöveg, szépirodalmi alkotás, hanem az, hogy a szövegnyelvészet olyan textológiai jelentéseket vizsgál irodalmi szövegekben, amelyek segítségével szépirodalmi alkotások releváns sajátosságait lehet megvilágítani, és amelyek egymáshoz közelítik a szövegnyelvészetet és az irodalomtudományt, és ezek révén mindenképpen produktív

interdiszciplináris kapcsolatokat lehet kialakítani. És voltaképpen ebben áll Békési Imre harmadik csoportbeli tanulmányainak *irodalmi* lényege, sajátos tartalma. Ilyen jellegű, tartalmú vizsgálatok kezdeményezése, kifejlesztése kétségkívül nagy érdeme egész eddigi tevékenységének, legújabb kötetének.

Érdemei, kötetének elismerésre készítő eredményei az „osztatlan filológia” tézise mellett még egy ehhez hasonló, sőt ezzel teljesen egybeeső elv ügyét szolgálják, azt, amit Szegedy-Maszák Mihály a költői világkép és a stílus egységeként állít a vizsgálatok előterébe, és amely révén az eddigi merev dualista elvet (a tartalom és a forma elkülönített vizsgálatát) a monista elv válthatja fel (Világkép és stílus. Bp., 1980. 13–21).

Szabó Zoltán

Balázs Géza: Lehetséges nyelvi szabványok. A–Z Kiadó, Budapest. 2000. 202 lap.

Lehetséges nyelvi szabványok – továbbgondolásra, sőt vitára készítő cím, különösen akkor, ha figyelembe vesszük az utóbbi évek erőteljes nyelvmuvelés-kritikáját, illetőleg a nyelv „szabályozhatóságáról” vallott nézetek ütköztetését. Balázs Géza legújabb tanulmánygyűjteménye valójában a nyelvstratégia, a nyelvi tervezés vitáirátának, illetőleg a jelenlegi állapot szintézisének tekinthető. Éppen idejében jelent meg, hogy – ha nem is közvetlenül, hanem áttételesen – szemléletével, feldolgozásmódjával rácafoljon a különféle nyelvmuvelés-ellenes kijelentésekre. Körültekintő mérlegelés, sokoldalú, interdiszciplináris megközelítés és megalapozottság jellemzi a tanulmányokat. S mivel a jeles nyelvész korábbi munkásságának folytatásáról van szó – közvetlen előzménye ugyanis a Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón (ismertetését, illetőleg kritikáját l. Nyr. 1998: 372–4 és 1999: 136–8) –, pontosan lemérhetjük, hogyan csiszolódik, érlelődik, miképpen alakul lépésről lépésre a magyar nyelvstratégiáról vallott felfogása. Ez a könyv is a Magyar nyelvstratégiai kutatások (FKFP) és az MTA-nak A magyar nyelv az informatika korában című nemzeti stratégiai kutatási programja keretében jelent meg, az ELTE Bölcsészettudományi Karának támogatásával.

A hat fejezetre osztott kötet 21 tanulmányt tartalmaz. A fejezetcímek a következők: Nyelvészet és nyelvészetek – Nyelvpolitika – Nyelvstratégia – Nyelvmuvelés – Média. Ezekhez járul hatodikként (Párhuzamok címmel) a 20 recenziót magában foglaló zárófejezet. Az első részben a „nyelvészetek” többes száma a különböző irányzatokra és határtudományokra utal, így az antropológiára, a szemiotikára, a szociálpszichológiára és a pragmatikára. Mindezek segítségével a szerző a következőképpen adja meg a nyelvmuvelés fogalmát: „kizárólag képzett nyelvészek által művelhető [...] (nyelv)tudományos, az adott nyelv hagyományaira alapozott, tehát antropológiailag és szociolingvisztikailag meghatározott tevékenység” (19). Ez a korábbi felfogáshoz képest szűkebb meghatározás logikusan illeszkedik a *nyelvpolitika* – *nyelvgeopolitika* – *nyelvstratégia* – *nyelvmuvelés* – (*laikus*) *nyelvvédelem* rendszerébe, és a túlságosan általános meghatározásokkal szemben mindenképpen támogatandó. Az egyértelműség azért is elengedhetetlen, hogy a laikus nyelvvédelmet – akár véletlenül, akár tudatosan – ne keverhesse össze senki az iménti első négy tényezővel.

Az általános összefüggéseket felvázoló első rész után a további fejezetekben nagy szerepet kapnak az időszérű és a több szempontból is „érzékeny” témák. A nyelvpolitikához sorolva találjuk az Eszmei törekvések a nyelvmuvelésben és a Nyelvmuvelés-kritika kritikája című fejtegetéseket. Az előbbi árnyalt képet ad a naiv és a tudatos megnyilvánulásokról, illetőleg a konzervatív és a liberális jellegű törekvésekről, valamint a demokratikus nyilvánosságra építő kiegyenlítő irányzatról. Ennek a felosztásnak és kifejtésének erénye, hogy a sokszínű valóságot igyekszik bemutatni, és így szükség-

szerűen összetett jelenségeket vázol föl. Ez pedig azért dicséretes, mert másutt találkozhatunk túlzott leegyszerűsítésekkel, merev kategóriákba való besorolásokkal, amelyek valóságértéke kevésbé meggyőző. – Rendkívül tanulságos a fejezet második tanulmánya. A nyelvművelés-kritikát vizsgálva olyan megállapításokkal szembesülünk, mint például: a nyelvművelés nem tudomány, a nyelvet nem lehet befolyásolni, a kiejtést nem kell szabályozni, a standard diszkriminál, a nyelvművelés átpolitizált tevékenység, a norma nem határozható meg, az idegenszerűségek elleni fellépés magában rejtje a fajpolitikát stb. Vannak megfontolandó javaslatok is, de az egyoldalú általánosításokat nem fogadhatjuk el, és a felelőtlen kijelentések helyett alapos, átgondolt véleménynyilvánításra kell törekednünk. Ez az áttekintés sorra veszi az efféle vélekedéseket, majd a hivatkozások ütköztetésével pró és kontra értékeli őket. Figyelemre méltóak a fejezet záró gondolatai: „A nyelvművelés, mint minden tevékenység, természetesen kritizálható. Tudományos kritikára pedig alapvető szükség van, a nyelvművelésben különösen, mert egyszerre tudományos és tudománykommunikáló, pedagógiai tevékenység. A sajtóban folyó, tudományos köntösben megjelenő előítéletgörgető kritika azonban nem kívánt, éppen a nyelvtudományba vetett társadalmi hitet megingató hatással járhat” (41). Ezt pedig azért nemkívánatos jelenség, mert a nyelvművelés „erős nemzetösszetartó erő” (35).

A kötet legterjedelmesebb fejezete a nyelvstratégiával foglalkozik. A nyelvi norma meghatározása körüli vitákról Balázs Géza megjegyzi, hogy a hagyományos előíró norma, valamint az újabb szociokulturális norma nem zárja ki egymást, sőt mindkettőre szükség van a maga helyén, s ezt a nyelvészet és a néprajztudomány párhuzamba állításával bizonyítja. Györffy Istvánt idézi 1939-ből: „A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak, s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá” (46). – Itt kapott helyet a Marác Lászlóval közösen készített Nyelvgeopolitika című munka, majd ezt követi három szorosan összetartozó, egymásra épülő nyelvstratégiai tanulmány. A Magyar nyelvstratégia az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága számára készült, s a testület megvitatta. A Bevezetőben Deme László kifejti, hogy a nyelvtudományon belül miért önálló diszciplína a magyar nyelvvel való foglalkozás, az anyanyelvészet (67). A magyar nyelvstratégiát a magyar nyelv legfontosabb jellemzőire, antropológiai nyelvészeti sajátosságaira, valamint a magyar társadalomnak a nyelvvel kapcsolatos véleményére és nyelvművelésünk hagyományaira kell alapozni (68). Alap kutatásokra, tudományos felmérésekre épül, például szókincsfelmérés, nyelvi-rétegződés-vizsgálatok, beszélt nyelvi felmérések, kommunikációkutatás stb. A modern nyelvstratégián alapuló nyelvművelés fő irányai: beszédművelés, kommunikációs nevelés, helyesírás, az idegen szavak megítélése, a szókészlet megújítása, a szaknyelvek fejlesztése, a médianorma kialakítása, a határon túli magyarság nyelvi helyzetének vizsgálata, a nyelvi tervezés, az anyanyelvi nevelés és a nyelvi ismeretterjesztés témaköre. – Az imént felsoroltak két elemének bővebb kifejtése a kötet címadó tanulmánya, a Lehetséges nyelvi szabványok: helyesírás, helyesbeszéd. Figyelemre méltó a helyesírási szabályozásról készült részletes áttekintés. Már az is izgalmas kérdés, hogy maguk a nyelvészek minek és milyennek látják a helyesírást, hogyan értékeli szabályozottságát s annak elfogadottságát/elfogadhatóságát. Kiváló az a példagyűjtemény, amely a problematikus eseteket mutatja be, megfontolásra ajánlott javaslatokkal együtt. Az új szabályzat majdani előkészítésekor bizonyára jól használhatók lesznek ezek a felvetések. Legfőbb gondunk ma a túlszabályozottság, ezért logikus egyszerűsítéseket pártolhatnánk. Az ezt szemléltető példasor többek között az intézménynevek és az intézménynévszerű alakulatok, a földrajzi tulajdonnevek, a márkanévek, a mozaikszók és a rövidítések témaköréből származnak. A szabályozás elképzelt módjára mintául szolgál a szőlő- és bornevek, valamint a borvidékek nevének írásáról készített, szakértőkkel egyeztetett javaslat. A tanulmány röviden foglalkozik még a helyes kiejtés, az ortoépia kérdéseivel, valamint a standardizáció, a terminológiai egyeztetés nemzetközi hatásaival.

A Nyelvművelés fejezet Nyelvpolitika, nyelvstratégia az iskolában című vázlatos áttekintése az előbbieken meghatározott elvek gyakorlati alkalmazását példázza. Hasznos a Digitális nyelvújítás című írás, amely a ma is létező, ható neológia közkinccsá vált eredményeit mutatja be. – A Média

című fejezetben többek között a tömegtájékoztató eszközök nyelvi normájáról, a sajtónyelv szociokultúrájáról és a tömegkommunikáció helyesírásáról, helyesbeszédéről olvashatunk. – A recenziók közül érdemes kitérnünk arra, amelyek messze túlmutat az egyszerű ismertetésen. A Nyelvmentés és nyelvátlás című tanulmánygyűjtemény (szerk. Kontra Miklós, Saly Noémi; Osiris, 1998) kapcsán Balázs Géza kritikailag áttekinti az ismert vitát, az egyes tanulmányokat, majd hangot ad saját felfogásának is (149–57). Mint megállapítja: ilyen eszmecsere még nem volt a magyar nyelvtudományban, s ez tekinthető az első hermeneutikai vitának. A nyelvművelés tudománytalanságáról és kutatási módszereinek elégtelenségéről szóló észrevételekre utalva kifejti, hogy a hiányolt kvantitatív vizsgálatoknak mik a határai, s miért nem tekinthetők az egyetlen üdvöztető módszernek. Ráadásul: „Éppen most vált át a nyugati tudományosságban a »kemény« szociológiai módszerekkel dolgozó médiakutatás az egyoldalú kvantitatív szemléletről a globális (kvantitatív-kvalitatív) szemléletre” (154). Eredményként könyvelhetjük el, hogy a megjelent tanulmányok hatására reflektorfénybe került a határon túli nyelvi kultúra, nyelvművelés állapota, és e vita során tisztázódott a többféle normafelfogás közötti különbség.

A Lehetőséges nyelvi szabványok című kötet érdeme, hogy árnyalt képet ad a magyar nyelvstratégia és nyelvművelés ezredforduló helyzetéről, de nem pusztán állapotrajz vagy értékelés, hanem feladatokat kereső és meghatározó előretekinés is. A szerző rokonszenves vonása, hogy figyelembe veszi és tiszteletben tartja a különböző felfogásokat, még ha nem ért is egyet velük. A tanulmánygyűjteményt minden szempontból a sokoldalúság jellemzi, hiszen meglehetősen szerteágazó, nagy anyagot sikerült egybefogni, szintetizálni. De a munka még folytatható, és remélhetőleg a közeljövőben az egyes témák még alaposabb kifejtését is üdvözölhetjük.

Zimányi Árpád

Magyar dialektológia. Szerkesztette Kiss Jenő. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 454 lap.

Újabb kötettel gazdagodott az egyetemi tankönyvek sora. Kiss Jenő szerkesztésében, Balogh Lajos, Fodor Katalin, Hegedűs Attila, Juhász Dezső, Kiss Jenő szerzők munkájának eredményeként látott napvilágot a Magyar dialektológia egyetemi tankönyv. Utoljára 1961-ben jelent meg Kálmán Béla: Nyelvjárásaink címet viselő munkája, amelyből az egyetemisták nemzedékei szerezték meg a legalapvetőbb dialektológiai ismereteket. Az eltelt évtizedek, a tudomány fejlődése egyre szükségesebbé tette, hogy egy korszerű, az elmúlt évtizedek külföldi és hazai kutatásainak eredményeire támaszkodó tankönyv kerüljön az egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a nyelvtudomány ezen ágát művelő szakemberek és más érdeklődők kezébe is.

A tankönyv öt fejezetből áll. I. Bevezetés, II. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások, III. A dialektológia, IV. A regionális nyelvhasználat és vizsgálata, V. A magyar nyelvjárások a 20. század második felében. A fejezeteket követően válogatott irodalom található, majd függelékben mellékletként ábrák, diagramok, grafikonok, táblázatok, térképek segítik a vonatkozó fejezetek megértését. A földrajzi nevek mutatója és a tárgymutató zárja a kötetet.

A bevezetésben az előzményekről, okokról és szándékokról olvashatunk, amelyek motiválták a szerzőket a kötet megírására, tömören összefoglalva, mit kap az olvasó a könyvből. A nyelvtudomány, a felsőoktatás régi adósságát törleszti a tankönyv kiadásával, amelynek szükségességét tudományon belüli és kívüli okok indokolják. Az előbbi a nyelvtudomány általános fejlődése, ezen belül a dialektológia korszerűsödése jelenti, az utóbbit az élő nyelvi környezet gyökeres változása, a technikai lehetőségek gazdagodása, a politikai, ideológiai tényezők mellőzhetősége indokolja. A mai nyelvallapot hiteles bemutatása a közoktatásban dolgozó tanárok feladata. Ehhez a munkához nélkülözhetetlen a hiteles nyelvjárástani összefoglalás. Ebből fakadóan a biztos,

elfogadott ismereteket kívánják elsődlegesen közvetíteni, de a vitás és a megoldásra váró feladatokról, kérdésekről is tájékoztatják az olvasót. Ez a szándék didaktikai szempontból mindenképpen korszerű, hiszen a tankönyvszerep ezt szükségessé teszi.

A dialektológiával való foglalkozás szükségességét és időszerűségét a mai nyelvi valóság indokolja, hiszen a magyar nyelvet beszélők több mint fele nyelvjárási vagy nyelvjárásias beszédű. Az iskolai anyanyelvoktatás során a különböző korosztályok találkozhatnak saját környezetükben a nyelvjárási jelenségekkel, de az olvasott szépirodalmi alkotásokban is. A jelenségek hiteles magyarázatát a szakmailag jól felkészült tanárok vezethetik eredményesen. A felkészültség hiányával, tudatlansággal találkozhatunk a mindennapi élet különböző területein. Ennek a következménye a nyelvjárási, nyelvjárásias beszélő lenézése, gúnyolása. A helyes szemlélet kialakításában a magyartanárok eredményes munkája nélkülözhetetlen.

A dialektológia a nyelvvel kapcsolatos alapkérdések megválaszolását is segíti. A nyelv létezési dimenziói a tér, idő, társadalom egyaránt befolyásolják a nyelvhasználatot és a nyelvi rendszert. Az élő nyelvek területi nyelvváltozatokban léteznek, amelyekben a mentális és a szociális tényezők jelen vannak, amelyek kutatásához a maga eszközeivel a dialektológia is hozzájárul. A leíró nyelvészet és a dialektológia tudományos problémái több területen érintkeznek. Ilyenek a nyelvi változatosság és változandóság. A nyelvi kontaktusok belső és külső jelenségei elválaszthatatlanok a nyelvi változástól. Az eddig csak köznyelvre korlátozódó nyelvleírások a dialektológiai és szociolingvisztikai eredményekkel gazdagodhatnak. A hatékony nyelvtudományi kutatások szükségessé teszik a tudományterületek, módszerek, irányzatok közötti párbeszédet, hogy a tudományos kérdések megválaszolása minél hitelesebb legyen.

A tankönyv alapos, minden területre figyelő feladatmeghatározása valamennyi olvasójának felkeltheti érdeklődését. A bevezető fejezetet záró alapfogalmak, feladatok és a továbbvezető irodalom segíti az olvasót a lényegkiemelésben, a fejezetben megfogalmazott gondolatok kiegészítésében, a még elmélyültebb ismeretek megszerzésében. Didaktikai okokból ez a felépítés különösen fontos, hiszen a hallgatók számára megkönnyíti az ismeretszerzés folyamatát, a főkészülést. Ezek a szempontok minden fejezet végén ugyanígy előfordulnak, vagyis az egységes szerkesztés érvényesül a tankönyvben.

A Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások című fejezetben az egyes nyelvészeti és dialektológiai fogalmak meghatározása, értelmezése történik nyelvi adatokkal és szépirodalmi idézetekkel illusztrálva. A szakszerű, pontos, világos meghatározás a szaktudomány és a tankönyv számára is elengedhetetlen, hiszen ezáltal válik világossá a fogalom tartalma és az egységes értelmezés lehetősége. Ez a gyakorlat jellemzi a tankönyv további fejezeteit is.

A nyelvi változatosság magában hordozza a több ezer egyedi nyelv létezését, de azt is, hogy a természetes nyelvek nyelvváltozatokban léteznek, amelyek területi, társadalmi és köznyelvi változatokban realizálódnak, és nem különülnek el mereven egymástól, hanem szoros kapcsolatot tartanak. A köznyelvi nyelvváltozatok a nyelvközösség számára kommunikációs érvényűek, s ehhez viszonyítva a többi nyelvváltozat vagy területileg (pl. nyelvjárások), vagy társadalmilag (pl. orvosi szaknyelv) korlátozottak. Mindezekből következően elemzi a tankönyv a nyelv és nyelvjárás összefüggéseit. A kommunikációs megközelítés alapján két nyelvváltozat egy nyelvnek tekinthető, ha a beszélők megértik egymást. Erre azonban a nyelvi valóság rácafol. A szerb és a horvát, a skandináv nyelvek stb. önállósága az érthetőség ellenére megvan, de ennek ellenkezője is igaz, hiszen egyes kínai nyelvjárások érthetlensége nem jelenti nyelvi elkülönülésüket a kínaitól. Tehát a kommunikációs megközelítés mellett a nyelv és nyelvjárás megközelítésében politikai, társadalom-lélektani, közösségi, tudati tényezők is szerepet játszanak. A nyelvjárás fogalmának tisztázásához pontos kritériumokat határoz meg a tankönyv. Ezek: 1. rendszerváltozat, 2. területi kötöttség, 3. standardizáltság hiánya, 4. korlátolt kommunikációs érvényesség. E szempontok alapján definiálja a tankönyv a fogalmat, és az olvasóra bizza, hogy a meghatározást összehasonlítsa P. Trudgill, D. Crystal és R. Wardhaugh definícióival.

A nyelvjárási jelenségek szűkebb és tágabb értelmezésével tudatosítja, hogy a köznyelvből hiányzó, de a nyelvjárásban meglevő jelenségek igazolják az adott területi nyelvváltozat egységességét. A köznyelvtől eltérő jelenségek pontatlan ismeretének következménye a nyelvjárási analfabétizmus, amellyel gyakran találkozhatunk. A nyelvjárások jelenségeinek meghatározásában döntő szerepe van a beszélt köznyelvhez való viszonyításnak, az egyezések és különbségek kimutatásának. Így a nyelvjárások és a köznyelv több szempontú egybevetése alapján nyilvánvaló, hogy a különböző nyelvi szintek esetében a szókészlet, a fonémagyakoriság területén több, a mondat szinten pedig a legkevesebb különbség mutatható ki. Az elsődlegesen családi körben elsajátított beszélt nyelvi forma a nyelvjárás, a köznyelv pedig kulturális nyelvváltozat. A nyelvjárások korábbiak a köznyelvnél, így történeti vonatkozásaik jelentősek, s egyúttal a beszélt köznyelv forrásául is szolgálnak, állandó kapcsolatban vannak, kölcsönösen hatnak egymásra. Hazai viszonylatban sem lehet kijelenteni, hogy a nyelvjárásokat csak az alsóbb rétegekben élő beszélők használják, amit még inkább bizonyít a német nyelvjárások használatának gyakorlata.

A nyelvjárások megbélyegzettségével, stigmatizáltságával gyakran találkozhatunk a mai köztudatban, noha egyes nyelvközösségekben a beszélt nyelv kizárólagos változata a nyelvjárás, másutt főváltozatként funkcionál, s előfordul mellékváltozatként, maradványként is. A mai magyar nyelvterületen valamennyi típussal találkozhatunk. A szerepköröket meghatározzák szociolingvisztikai tényezők, amelyek határozott érvényesítése a nyelvjárások vizsgálatában ma nem nélkülözhető, ahogy a tankönyv hangsúlyozza, az eddigi munkához képest új szempontként.

Statisztikai adatokkal mutatja be a tankönyv a nyelvjárási beszélők hazai és külföldi számát, akiknek körében érvényesül a nyelvjárás kommunikációs és megismerő funkciója. Ezzel párosul a lokalitás, a társadalmi hovatartozás kifejezése, a helyi kultúra ábrázolása a szépirodalmi alkotásokban. A globalizációs nyelvi folyamatokkal együtt a regionális (ön)tudat is érvényesül. Megismerhetjük a nyelvjárások másodlagos felhasználási területeit is, így a köznyelvet gazdagító szerepét, az irodalom, a stilsztika, a nyelvjárási univerzálék, a kompetenciahiány, az oktatás, a tömegkommunikáció vonatkozásában érzékelhető hatásokat, valamint a kabaré, a reklám nyelvének nyelvjárási zagyvalék jellegét.

A tankönyv terjedelmes, önálló fejezetben a dialektológia kérdéskörét tárgyalja. A fogalom egzakt meghatározása, a szinonim fogalmak történeti aspektusú bemutatása után szól a dialektológia feladatköreiről. A regionális nyelvhasználat tényeinek gyűjtését, elemzését területi és társadalmi (szociodialektológiai) szempontok alapján végzi. A leíró (szinkrón) vizsgálatok mellett a történeti (diakrón) vizsgálatok szükségességére is felhívja a figyelmet, hogy elkészüljön a magyar nyelvjárások története, amely a magyar nyelv történetének alaposabb megismerését is lehetővé tenné. A nyelvrendszer-tani vizsgálatok a köznyelvhez hasonlóan minden nyelvi szinthez kapcsolódnak, amelyekben tükröződnek ma a nyelvi-nyelvjárási tudat elemei is, vagyis annak bemutatása, hogy mi a tudatos, mi nem a nyelvjárási beszélő nyelvhasználatában. A dialektológia sajátos, önálló területe a nyelvföldrajz, amely térképen mutatja be az adott jelenség területi állapotát, így beszélhetünk hangföldrajzról, szóelemföldrajzról, szóföldrajzról, mondatföldrajzról és névföldrajzról. Az alkalmazott dialektológia a nyelvjárás és az anyanyelvi oktatás összefüggéseit kutatja. Ennek a kérdéskörnek a felvetése, bemutatása új és időszerű a dialektológiai oktatásban, amit egyrészt indokol a beszélt nyelvhasználat, másrészt az iskolai oktatás tantervi anyaga. Ilyen hangsúlyt még soha nem kapott tankönyvben az alkalmazott dialektológia.

A mai magyar dialektológia fő kutatási területeiről alapos áttekintést kap az olvasó. Az állapotvizsgálatok a nyelvjárások részrendszereit, jelenségeit kutatják szociolingvisztikai szempontú feldolgozásaikban. A nagyatlász hatalmas nyelvi anyaga az összevető változásvizsgálatok elvégzésének lehetőségét kínálja. A kontaktusvizsgálatok részben a belső, de főként a külső nyelvi kapcsolatok, a kétnyelvűség terén fontosak a kisebbségek körében. Az attitűdvizsgálatok mutatnak rá a nyelvhasználat és a beszélő közötti viszonyra, a többségi nyelv befogadásának folyamatában. A nyelvföldrajzi kutatások a különböző régiókhoz kapcsolódó atlaszkutatásokban, a szókészlet-kutatások

a tájszótárak és az ÚMTSz munkálataiban öltének testet. Az alkalmazott dialektológiában az anyanyelv oktatása érdemel figyelmet, a számítógépes dialektológia az adattárolás és a -feldolgozás területén egyaránt nélkülözhetetlen, jövőt meghatározó kutatási irány, eddigi eredményei is figyelemre méltóak.

A tankönyv folyamatosan hivatkozik a nemzetközi, különösen a számunkra nélkülözhetetlen európai dialektológiai kutatások eredményeire, a nemzetközi dialektológiai kongresszusok témaköreire, így a hazai állapot bemutatása párosul a nemzetközi kitekintéssel, amely a szerzők széleskörű tájékozottságán alapul. A dialektológia kutatási eredményei nélkülözhetetlenek más tudományok számára, vagyis segédtudományi szerepe nyilvánvaló.

A nyelvváltozatokban való eligazodás szükségessé teszi, hogy a nyelvjárásokat meghatározott alapelvek alapján osztályozzák. Ezért fontos a rendszerszerű különbségek, az eltérések jellegének, mértékének és fokának, valamint a jelenséghatároknak (izoglosszáknak) a figyelembevétele. A nyelvjárási jelenségek között éles határ nem húzható, mert közöttük átmeneti sávok figyelhetők meg. Ebből fakad a helyi nyelvjárás, a nyelvjárás csoport, a nyelvjárási régió fogalmának tisztázása annak hangsúlyozása mellett, hogy egységük viszonylagos, s a köznyelvnel jóval nagyobb fokú változatosság, változékonyság, instabilitás jellemzi őket. A magyar nyelvjárásokat eddig területi alapú (Simonyi, Balassa, Horger, Kálmán) és tipológiai alapú (Laziczius, Imre) osztályozások jellemezték, ez utóbbit követi a tankönyv is. Ez feltételezi az egységes, egyértelmű, következetes műszóhasználatot, a szerzők szavaival: „...terminológiánkkal, amely támaszkodik az előzményekre, de figyelemmel van újabb, a nyelvi helyzetet és a tudományos vitákat kísérő fejleményekre, szeretnénk mind a dialektológia, mind a didaktika szempontjából megnyugtató szemléletet, illetőleg képet közvetíteni” (78). Ezzel összefüggésben a nyelvjárásleírás módszertani kérdéseinek megfogalmazása jelenti az alapot a tudományos hitelességhez. A tudományterület számára megfogalmazott új perspektívák a szemléletben, a problémafölvetésben, a közlési és ábrázolási technikákban, a megoldási feladatokban jelentkeznek. A köznyelv és a nyelvjárás leírása között nincs különbség, legfőljebb a nyelvföldrajz nyelvjárás-specifikussága jelent egyedi feladatot. A tankönyv bemutatja az eddigi leírásokat, így a klasszikus (Simonyi), a strukturális-taxonomikus (Saussure, Arany A. László), a generatív (Chomsky), a szociolingvisztikai (Labov) irányzatokat. A nyelvi adatok feldolgozása során a leíró adekvátuság, a reprezentativitás, az ellenőrizhetőség alapelveinek érvényesülése válik rendkívül fontossá.

A nyelvföldrajz elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló fejezet európai kitekintéssel mutatja be a nyelvföldrajz úttörőinek (Wenker, Jules Gilliéron) munkásságát s hatásukat a különböző nyelvek területén folyó nyelvatlaskutatásokra. A nyelvföldrajzi problematika kiszélesedése a népiségtörténet, az interlingvisztika, a rendszerszemlélet, a szociolingvisztika, a számítógépes technika szerepének eredményeként valósulhatott meg, különösen nagy hatást gyakorolva az areális nyelvészetre és más diszciplínákra. A nyelvi változások okait vizsgáló Bartoli „areális normái” az indoeurópai nyelvek elemzésében játszottak szerepet. A strukturális dialektológia a nyelvatlaskok anyagára alkalmazta nyelvelméleti téziseit.

Részletesen szól a tankönyv a nyelvatlaskokról, fajtáikról bemutatva az ábrázolási technikákat, értelmezési módokat. A magyar nyelvföldrajz eredményeinek bemutatása a 19. század elejétől napjainkig szép eredményekkel bizonyítja, hogy a hazai szakemberek munkái az európai törekvésekkel szinkronban dolgozzák fel a magyar nyelvet. A nyelvatlaskok alapvetően hangtani, lexikai, kisebb mértékben alaktani jelenségeket mutatnak be, s ezek a területek fontos szerepet játszanak a nyelvjárási tipológiában. A nyelvföldrajz szempontjait a nagy hagyományú magyar névkutatás is felhasználta.

A történeti nyelvtudományban a hangtan, a morfológia, az etimológia különösen értékes segítséget kap a nyelvföldrajztól. A település- és népiségtörténet tanulságai is nélkülözhetetlenek. Sok esetben a nyelv segítségével lehet határozott véleményt nyilvánítani a telepítések forrásvidékéről. Napjainkban a nyelvföldrajzban is érvényesítik a szociolingvisztikai szempontokat, így a

térbeliség és az időbeliség szempontjai kiegészülnek. A nyelvföldrajzi fejezethez kapcsolódó mellékletek, elsősorban térképek nagyban segítik az elméleti ismeretek megértését.

A városi dialektológiáról szóló fejezetben a városokban beszélt dialektusokat elemzi a tankönyv, amelyeket a városlakók meghatározott csoportjai beszélnek. A téma aktualitása nyilvánvaló, hiszen a népesség városba áramlása, különböző korokban különböző intenzitással mindig is jellemzője volt a migrációnak. A városi nyelv és városi nyelvjárás fogalmainak tisztázása, egymáshoz való viszonyuk eseteinek elemzése világossá teszi a nyelvváltozatok létét és szerepét, a nyelvi kohóhatás kiegyenlítő tendenciáit. A városi dialektológia jelenlegi állapotának differenciáltabb megismerése több korpuszú és területiségű vizsgálatokat igényelne, hogy hitelesebb képet kaphassunk a témáról.

A kvantitatív dialektológia, valamint a nyelvjárásmérés (dialektometria) kérdéseit egy kissé szűkszavúan tárgyalja a tankönyv, de hangsúlyozza nélkülözhetetlenségét a tudományos eredmények egzszt megfogalmazása érdekében. Napjainkban a számítógépes dialektológia térhódítása figyelhető meg. Ez alapvetően a számítástechnika eljárásainak és módszereinek alkalmazását jelent a dialektológiai kutatásokban, így az adatok tárolásában, ábrázolásában, feldolgozásában. Az eddigi eredmények is figyelemre méltóak, a jövő elképzelhetetlen a számítógépes dialektológia nélkül. Ez a tudományszervezés számára is új feladatokat jelöl ki.

Az alkalmazott dialektológiáról szóló fejezet a nyelvjárások és az anyanyelvoktatás kérdéskörét tárgyalja külföldi és hazai kutatások tükrében, nagy alaposággal, amelyre az eddigi összefoglaló dialektológiai munkákban még nem volt példa. Időszerűsége nem vitatható. Természetesen ezt azok tudják elsősorban, akik ismerik a tanulók valós nyelvhasználatát a magyar nyelvterület különböző pontjain, szoros összefüggésben a szülők, tanítók, tanárok, a lakóhely szűkebb és tágabb nyelvi környezetével együtt. Az anyanyelvoktatási koncepciók közül csak azokat támogatjuk, amelyek figyelembe veszik a dialektológiai szempontokat, hiszen a tanulók beszélt nyelve, a tanult irodalmi művek nyelve ezt szükségessé teszi. Az ezen a területen elkövetett mulasztásokat, azok okait részletezi a tankönyv. Helyesen állapítja meg a magyartanárok képzésében és továbbképzésében végzendő feladatokat. Személyes, több évtizedes tapasztalataimból tudom, hogy a magyar szakos tanárjelölt főiskolai hallgatók mindig is érdeklődéssel és kíváncsisággal vettek részt az ilyen jellegű kérdéseket feldolgozó órákon, végeztek elemzéseket, készítettek szakdolgozatokat. A valós nyelvhasználatra építve, ezt tudatosítva vezet az út az anyanyelvoktatásban a köznyelvi norma felé. A tankönyv ezt követően elemzi a művelődéstörténet és a nyelvjárások összefüggéseit, amelyre a tanulók különösen fogékonyak, de természetesen a más korosztályhoz tartozók is érdeklődnek irántuk.

A nyelvjárási anyaggyűjtést összefoglaló fejezet a konkrét nyelvjárási anyag (adat) összegyűjtésének minden fortélyát bemutatja, így a célokat, az anyaggyűjtést meghatározó tényezőket, módjait, a szociolingvisztikai változókat, a lejegyzés szempontjait stb. A fejezet alapján végzett gyakorlatok, lejegyzések biztos alapot adnak arra is, hogy a hallgatók egyéni vagy közös terepgyakorlatokon eredményes munkát végezheszenek.

A regionális nyelvhasználat társadalmi rétegződését elemző fejezetben a szociológiai tényezők meghatározó szerepét követhetjük nyomon. A beszélő életkora a szókészlet, a frazeológia, az archaizmusok, a neologizmusok ismerete és használata terén meghatározó tényező. Cicero óta ismertek a férfiak és a nők nyelvhasználati különbségei, amelyek a családi, társadalmi munkamegosztás miatt mutathatók ki. A települések nagysága, elhelyezkedése, a beszélő foglalkozása és iskolázottsága is befolyásolja a nyelvhasználatot. Az iskolázottság nem mindig jelenti a standard használatát, mert a magasan művelt ember a kisebb közösséghez való tartozását regionális nyelvhasználatával is kifejezheti (Bálint Sándor). A felekezeti hovatartozás, valamint a beszédhelyzet familiáris vagy hivatalos jellege is befolyásolja a beszélőt a kommunikációban. A kisebbségi magyar nyelvjárások archaikusabbak, tehát egyfajta nyelvi konzervativizmus jellemzi ezeket, az anyaországi neologizmusokat később fogadják be, s a többségi nemzet nyelvének hatása, interfe-

renciája erős. Mindezek bizonyítására a magyar közvélemény számára legkevésbé ismert moldvai magyar nyelvjárásokról szól részletesebben a tankönyv.

A nyelvjárási nyelvhasználat hátrányairól és előnyeiről szóló gondolatok a mindennapokban ma is tapasztalhatók. Ezek tévhitelen is alapulhatnak (Max Müller szerint 5–600 szóból áll a parasztember szókincse), az iskolai gyakorlatban, a beszéd és írás, a gúnyolódás (Illyés Gyula), a nyelvpolitika, a nyelvjárást beszélők számára lehetnek hátrányosak. A közösséghez való tartozás nyelvi kifejezése az adott közösség nyelvjárásának ismeretével, használatával valósul meg. A közösségből kiszakadó, majd visszatérő beszélő standard kiejtése kiváltja a közösség rosszsallását. Személyes adatgyűjtéseimből tudom, hogy a városban dolgozó, s hétvégeken hazatérő, otthon is standard nyelvhasználatra törekvő beszélőkre megjegyzést tesz a közössége: „*Allig mēnt el, de má tōri a szótárt*” (M. J., Nárai). Az irodalmi olvasmányok megértését segíti a nyelvjárási ismeret.

A nyelvjárási tudat alakításában a fentiek is szerepet játszanak. A nyelvi tudat meghatározza a nyelvhasználatot, s ez egyúttal azt is jelenti, hogy változása megváltoztatja a nyelvhasználatot. Így a tudat változása a nyelvjárási beszélő nyelvhasználatában is változást idéz elő. Ennek következménye a nyelvjárási nyelvhasználat kerülése, szégyellése. A megszokottól eltérő jelenségek bontják meg a közösség, az egyén nyelvjárási tudatát (cselédség a városban, urizálás stb.). A más nyelvváltozat feltűnést kelt, amelynek eredménye a nyelvi alapú fálucsúfolók kialakulása. A nyelvi tudat része a nyelvjárási tudat. A beszélő kerüli nyelvjárásának feltűnő jelenségeit.

Mindezek a nyelvi attitűdökben is jelentkeznek, a nyelvjáráshoz és a köznyelvhez való viszonyulásban. A kialakult attitűdtypusok a nyelv története során változtak. A 20. századig a semleges-távolságtartó viszonyulás volt a jellemző a nyelvjárások és a köznyelv irányában, a 20. században a nyelvjárások lenézése egyik oldalról, a másiktól a köznyelv megvetése, az 50-es években – a paraszti osztály pusztulásával – a nyelvjárási beszélők szégyenlik nyelvjárásukat, napjainkban kiegyensúlyozott a helyzet a nyelvjárás és köznyelv között, de a nyelvjárás lebecsülésével is találkozhatunk. A nyelvjárások tetszémutatói jól illusztrálják, hogyan vélekednek a beszélők a nyelvváltozatokról.

A regionális köznyelviség napjaink egyik nyelvváltozata. A jellemzőit feldolgozó fejezetben létrejöttének feltételeit elemzi a tankönyv, amelyben fontos szerepe volt a köznyelvnek, a társadalmi mobilitásnak, valamint a modern információközvetítés megvalósulásának. A nyelvjárást beszélők tömegei közeledtek a köznyelvi kiejtéshez, elhagyva a feltűnő nyelvjárási jelenségeket, de megőrizve a kevésbé feltűnőket. Ezek a beszélők részben megőrizték a nyelvjárási jelenségeiket, és megismerték a köznyelvet, egy nyelven belül két nyelvi kód birtokába kerülve váltak kettősnyelvűekké, amely magában hordozza a variálódás különböző fokait. A kisebbségben élők esetében fennáll a különfejlődés lehetősége, amely egyfajta elszigetelődés jegyeit is hordozhatja. A regionális nyelvhasználati és nyelvi változások a szinkrón változásvizsgálatokban követhetők nyomon, amely a dialektológia új kutatási területe napjainkban. A különböző korosztályokhoz tartozó beszélők által használt nyelvi variációk feltérképezését, a változás irányát, tendenciáit tárják fel ezek a szinkrón vizsgálatok. Rámutatnak arra is, hogy miért változnak a nyelvjárások. A közvetlen társadalmi okok, külső és belső okok idézik elő a változásokat. A korábbi okok és prognózisok az Őrségből és a Göcsejből máig nem igazolódtak, vagyis a változás folyamata bonyolult. Napjainkban a változás kétirányú, egyrészt a nyelvjárás visszaszorulása, másrészt a terjedése figyelhető meg. Teret veszít a nyelvjárási nyelvhasználat, amelyet a társadalmi szempontok igazolnak. Így az iskolai végzettség, a családi és kisközösségekben végbemenő változások, az urbánus szemlélet terjedése. Földrajzi szempontból pedig a városok nyelvi hatása, valamint a kisebbségben élő milliók helyzete. Funkcionális szempontból a nyelvjárási nyelvhasználat élettere visszaszorul, a nyilvánosság és a magánszféra nyelvileg kiegyenlítődik. Felerősödnek a nyelvi újítások az ifjúság nyelvében, így a nemzedéki különbségek nőnek nyelvi szempontból is. Statisztikailag csökken a nyelvjárásban szocializált gyermekek száma. A nyelvjárási nyelvhasználat csökkenésével csökken annak ismerete is, így a nyelvjárási kompetencia gyengül, összefüggésben a nyelvi attitűddel, azaz a nyelvjárás szégyenlésével, s a nyelvjárás egyre kisebb területre koncentrálódik.

A nyelvjárás terjedése az ősök iránti tiszteletből, nosztalgiából fakadhat, vagy egy közösség (pl. székely), asszimilálja az odakerült köznyelvi beszélőt. Nyugaton nőtt a nyelvjárások presztízsze, így ezek reneszánszáról is beszélnek. A rendszertani változások a köznyelvtől eltérő jelenségek számának csökkenésében, valamint a különböző nyelvi szinteken kimutatható változásokban figyelhetők meg.

A magyar nyelvjárások a 20. század második felében című fejezet újszerűségében és koncepciójában egyaránt elismerésre méltó. Imre Samu A mai magyar nyelvjárások rendszere című monográfiájának alapján a korábbi 8 helyett 10 nyelvjáróterületet, régiót mutat be. A bővülés a korábban délinek nevezett terület dél-dunántúli és dél-alföldi régióra való osztása és a székely, valamint a moldvai önálló régió kialakítása miatt következett be. Az új régiók megnevezését meggyőző indokkal igazolja a tankönyv. A régiók közötti átmeneti sávokat, valamint a nyelvjárásszigeteket nem kötötték indokoltan régiókhoz. A romániai magyar nyelvjárások differenciáltabb feldolgozását a RMNyA alapján készült részlettanulmányok fogják lehetővé tenni. Az egyes régiók bemutatása a főbb hangtani, alaktani jellemzők alapján történik, megjegyzésekben hívja fel a tankönyv a figyelmet egyéb fontos tudnivalókra. A közölt szövegminták gyűjtése néhány éve történt, lejegyzésük egységes, a régiók jelenségeit szemléletesen mutatják be. A mellékletben található térkép a régiókat, a nyelvjárásszigeteket, az átmeneti sávokat szemlélteti. A felsőoktatás számára készült felosztás helyes, további finomításra a tankönyv is utal, s nem zárja ki a szakmai viták lehetőségét sem.

A régiókat jellemző sajátosságok, szempontok szerint elemzi a tankönyv a nyelvjárások hangtani jelenségeit. A fonémaállandó bemutatását követően először a magán-, majd a mássalhangzórendszer-típusokat mutatja be. Épít a hallgatók fonetikai ismereteire, de az új fogalmakat értelmezi, például a fonémagyakoriság kérdésének részletezésekor, statisztikai táblázatok segítségével. A nyelvjárások hangtani jelenségeinek bemutatása nyelvi adatokkal lehetőséget ad arra, hogy a hallgatók lássák a szinkrón jelenségeket, amelyek szemléltetik a hangtani tendenciákat, a köznyelvtől való eltéréseket, s nem utolsósorban az archaikus jellemzőket is. A szuprasegmentális elemekről röviden szól a tankönyv, ugyanis ezen a területen a szaktudománynak adósságai vannak. Egyébként az egész kötetre jellemző, hogy mindig utal a további kutatást kívánó kérdésekre.

Az alaktani jelenségeket vizsgáló fejezetben a nyelvjárás morféimákat veszi sorra a szótöveket, képzőket, jeleket, ragokat összehasonlítva a köznyelvi morféimáival. A morféimák használatának jellemzőit ezakt nyelvi adatok bizonyítják.

A nyelvjárások mondattanával kapcsolatosan többször leírták a szakemberek, hogy lényegesen nem különbözik a köznyelv a mondattanától. A tankönyvben is olvashatunk erről. A témát feldolgozó fejezetben viszont szép összefoglalását látjuk a nyelvjárások mondattani sajátosságainak a jelenlegi kutatási eredmények alapján. Az általános mondattani jelenségek, az egyszerű és az összetett mondat jellemzői, a mondattani változások részletezése ezt igazolja.

A nyelvjárás szókészletről szóló fejezet bemutatja a szókészlet állapotának, változásának jellemzőit, a nyelvjárás és a köznyelvi szókészlet közötti különbségeket. Egy nyelvjárás szókészlete magába foglalja a köznyelvi és az attól eltérő szavakat. Ez utóbbiak a tájszavak, amelyek három típusba sorolhatók: valódi, jelentésbeli és alaki tájszavak. A tájszó meghatározását a köznyelvvél való összevetés teszi lehetővé, de ez nem mindig sikerül, ugyanis a köznyelvi szó sincs mindig szótárazva, sőt a köznyelvi szótár is tartalmazhat következtetlenségeket. A tájszavak fogalmi kódolása valójában jelentésmeghatározás, amely történhet lexémával és szintaktikai szerkezettel. A fogalmak megnevezése a nyelvjárásokban tagolt, tehát több lexéma is szolgál a fogalom jelölésére. A tájszótárismeretet a korábban már részletezett szociológiai tényezők határozzák meg. A szókészlet változásának okait is részletezi a tankönyv a tájszavak eredet szerinti rétegződésével együtt. A nyelvjárás szakszókincsek a foglalkozás szerinti tagolódás eredményei a népi kismesterségek, a kisipar sajátos szókincsével. A nyelvjárás frazeológia részben ismeri a köznyelvi frazeológiát, de a nyelvjárásoknak megvan a saját, egyedi frazeológiája is, s ebbe a körbe sorolhatók a falucsúfolók is.

A nyelvjárási lexikográfiát feldolgozó fejezetben történeti áttekintést kaphatunk a tájszótárakról, differenciálva a tájszó-tári és a táj-szótári típusokat. Az előbbi a köznyelvben ismeretlen szavakat tartalmazza, az utóbbi a köznyelvben ismerteket is. A magyar nyelvjárási szótárak nyolc típusát mutatja be példákkal. Részletezi a tájszói besorolás kérdéseit, a tájszavak értelmezésének nehézségeit és az alaki tájszavak szótárba sorolásának lehetőségeit. A nyelvjárási szótár gyűjtőrelethez kötődik, amely lehet a teljes nyelvterület, egy régió és annál kisebb egység. A szótárkészítés folyamatában felmerülő kérdéseket is elemzi a tankönyv az anyaggyűjtés és -válogatás, a szótári minősítések és a történetiség vonatkozásában.

A Magyar dialektológia c. tankönyv szerzői és szerkesztője alapos munkát végzett. A hazai dialektológia hagyományaira, legfrissebb eredményeire támaszkodva, az európai dialektológiai kutatásokra való kitekintéssel írták meg tankönyvüket. Átgondolt szerkezetű, példás stílusú összefoglalása a magyar dialektológiának. A hagyomány és korszerűség egységében mutatja be az eredményeket, s hívja fel a figyelmet a további teendőkre, kutatási feladatokra. Didaktikussága a főiskolai és egyetemi hallgatók számára teszi lehetővé az elméleti és gyakorlati felkészülést valamennyi hazai és határon túli egyetemen és főiskolán, ahol a magyar nyelvet tanítják. A kötet tankönyvnek készült, de kézikönyvként használhatják mindazok, akik a dialektológiát tanulják, tanítják, kutatják. Köszönet és elismerés érte a szerzőknek.

Guttman Miklós

Lengyel Zsolt: Az írás. Kezdet – folyamat – végpont. (Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai). Budapest, Corvina, Egyetemi Könyvtár, Alkalmazott Nyelvészeti Sorozat, 1999.

A szerző tiszteletreméltó ambícióval egy olyan terület bemutatását tűzte ki célul, amelyről a tudományosan ellenőrzött ismeretek nem számosak, különösen nem a magyar nyelv vonatkozásában. A nyelv írott változatának, tehát az írásnak az elsajátításáról/tanulásáról van szó. A téma fontosságát már csak ezért sem lehet túlbecsülni, meg azért sem, mert sokak napi tevékenységében az írott nyelv használata a hangzó nyelv használatával egyenrangú vagy éppen fontosabb. A mondottak miatt a témaválasztás több, a nyelvészet határterületéhez tartozó alkalmazott tudományágat kecsgetet fontos eredményekkel. Nem csoda, ha az olvasó is nagy várakozással néz elébe ezeknek az eredményeknek, amikor nekikezd a könyvnek. Az első csatlódás akkor éri, amikor a címet összeveti a tartalomjegyzékkel. Címe szerint ugyanis a kötet az írás elsajátításának és tanulásának kezdetét, folyamatát és végpontját, vagyis a teljességét vizsgálja, ám a felépítésben ennél jóval kevesebb tükröződik. Rövid *Bevezető* (1–5) után, amely a témát jelöli ki és a legfontosabb szakkifejezések jelentését adja meg, az *1. fejezet* (6–27) az íráskutatás tudományos előzményeivel ismerteti meg az olvasót. A *2. fejezet* (28–125) már önálló kutatásról számol be, melyet maga a szerző végzett az írástanulás kezdetével kapcsolatban finn és magyar kisiskolások körében. A *3. fejezet* (126–190) tárgya egy újabb vizsgálat leírása, melyet a szerző 10 éves magyar gyerekek íráskészségének a felmérése érdekében kezdeményezett. Az utolsó fejezet *Zárás helyett* címmel (191–192) röviden megismétli, hogy mi újat ad hozzá az írástanulás a nyelvtudáshoz, egy gondolat erejéig kitér a nyelvi változások és az írás kapcsolatára, végül ajánlások formájában medítál az írástanításban követendő lehetséges eljárásokról. A fejezeteket 120 tételből álló bibliográfia követi, majd a tárgymutató jön, amely lezárja a kötetet.

Az olvasásnak végére érve sommásan kimondható: abban, hogy a várakozás ellenére nagyon kevésbé lehet örülni a végeredménynek, jelentős szerepük van a módszertani melléfogásoknak, a szükséges, de visszatartott információknak, helytelen adatértelmezéseknek, a statisztikai feldolgozás szinte teljes hiányának, az elmaradó érveléseknek és elhamarkodott megállapítások-

nak, az agrammatikus mondatokat eredményező, sűrűn előforduló gépelési hibáknak. Ezek mind-mind megkérdőjelezik a levont következtetések megalapozottságát, és gyengítik az érvényét.

Megemlítendő mindenekelőtt, hogy a könyvben, implicite legalábbis, szinte ugyanolyan fontos mértékben van jelen az olvasás, mint az írás, explicite mégis folyvást az írott nyelvről van szó. Még az a meghatározás is, amelyet a 12. oldalon az írott nyelv elsajátításáról ad a szerző, valójában az olvasás folyamatára illik, nem az íráséra: „Az írott nyelv elsajátítása a legáltalánosabb értelemben azt jelenti, hogy bizonyos vizuális mintákat meghatározott módon orális nyelvre fordítunk, egy sor erről intézkedő szabályt tanulunk meg, az egyes szabályok fajsúlybeli különbségeit ellensúlyozni tudjuk. E szabályok a GFMSZ-ok [Graféma Fonéma Megfeleltetési Szabályok], maga a fordítás a fonetikai újrakódolás” (12). Ugyanígy: az írott szó felismerésére bemutatott eljárások is az olvasási készséget tesztelik. S a 2. fejezetben taglalt pszicholingvisztikai kísérlet is valójában az olvasási készséget méri fel, hiszen arra kíváncsi – mint majd még kitérek rá –, hogyan tudnak a kisiskolások anagrammákból értelmes szavakat **kiolvasni**.

A könyvben ismertetett valamennyi kísérletre vonatkozik, hogy hiányoznak a háttérinformációk. Így például szinte semmit nem tudunk meg az adatgyűjtés körülményeiről, a gyerekek szocio-ökonomiai jellemzőiről, nemi megoszlásáról, nem tudjuk meg, vajon a tanítójuk hogyan minősíti írás-olvasási készségüket. Pedig ezek nélkül a fontos információk nélkül alig értelmezhetők a számadatok. Az értelmezést tovább nehezíti, hogy a szerző eleve elhárította a matematikai–statisztikai adatközelítés lehetőségét. Az adatfeldolgozás egyedüli eljárása a százalékszámítás, amely egy ilyen heterogén adathalmaz esetében a legkevésbé sem elégséges.

A 2. fejezet pszicholingvisztikai kísérleteiben finn és magyar kisiskolásokat hasonlít össze a szerző. A baj az, hogy a megfelelő finn és magyar csoportok között az írástanulás szempontjából **egy év különbség van a finn gyerekek rovására**, mivel ők csak 7 éves korban kezdik az iskolát. A szerzőt ez a körülmény cseppet sem zavarja, az egyes csoportokat az életkorok egyezése alapján veti össze. Nem szerencsésebb a kísérleti stimulusok megválasztása sem. Ezek az első kísérletben anagrammák, amelyeknek visszafelé történő olvasásával jut a feladat végzője a helyes megoldáshoz, pl. LATZSA = ASZTAL, ISÄK = KÄSI. A második kísérletben a vizsgálati stimulus úgy alakult ki, hogy a toldalék a tö elé került, pl. BANVÁROS = VÁROSBAN, TAKJÄR = JÄRTAK, IASU = ASUI. Felvetem, hogy tudományosan igazolható-e a fenti típusú stimulusokkal való kísérletezés. Hiszen olyan tevékenységet vár el a gyerektől, amely annak nyelvi intuíciójával tökéletesen ellentétes. A normális nyelvi fejlődést mutató gyermek megszokta ugyanis, hogy balról jobbra olvas, valamint hogy a toldalék követi a tövet, nem pedig megelőzi. Ezért megzavarhatja a feladat maga. És meg is zavarja, amint a részletekből majd kiderül. És most térjünk a részletekre!

Az 1. fejezetben az íráskutatásnak mind a szociolingvisztikai szempontú (1.2.), mind a pszicholingvisztikai szempontú (1.3.) bemutatása azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy az írás e diszciplínák számára több vonatkozásban is fontos kutatási téma, de ezek közül a tárgyalás csak néhány fontosabbra fog kitérni. Azt gondolom, hogy ha ennyire hiányoznak az írással kapcsolatos kutatások, mint ahogy a szerző állítja, a lehatárolás előtt fel kellett volna sorolnia ezeket a fontos vonatkozásokat, hogy legalább az említés szintjén megismerjük őket. Emellett a másfél oldalasra sikeredett szociolingvisztikai megközelítés tárgyalása ötletszerű, heterogén szempontok jelennek meg benne, s ezek kifejtése vagy elmarad, vagy nem eléggé fegyelmezett. A könyv gerincét kitevő 2. és 3. fejezet szempontjából különösen fontos lett volna itt annak a két mondatnak a kifejtése, amelyek közül az egyik arra vonatkozik, hogy a gyerekek nem az iskolában kezdenek ismerkedni az írással (9), a másik pedig arra, hogy mennyivel másabb az írott nyelv tanulásának motivációs bázisa annál a gyereknél, aki azt tapasztalja, hogy az otthoni környezet egyformán használja az írott és a hangzó nyelv lehetőségeit (10). A pszicholingvisztikai vonatkozások már bővebben vannak kifejtve, de itt is több minden miatt „éhes marad” az olvasó. Egyetlen példa! Ha már egy mondatban megemlíti a szerző, hogy a magyar írásrendszer diszlexiára hajlamosít, kifejthette volna, hogy miért, hiszen

éppen elég gondot okoz a közoktatásban, és most már a felsőoktatásban is, a diszlexiának nevezett olvasási nehézség (12).

A fejezet 1.4. pontjában a magyar írás mint a tanulás tárgya kerül terítékre. A betű–graféma–hang–fonéma viszony boncolgatása közben azt mondja a szerző, hogy a *fiú* szóban 3 betű, 3 graféma, 4 hang és 4 fonéma van, ezzel szemben a *Bea* névben 3 betű, 3 graféma, 3 hang és 3 fonéma van (23). Én azonban nem látom bizonyítottnak a *fiú* szóban a 4 fonémát, hiszen nincs értelmi különbség a *fiú* és a *fíjű* ejtés között. Másfelől a *Bea* szónak is van a *Bea* mellett *Beja* ejtés-változata, igaz, csupán a szubstandard beszédben. A betű–graféma–hang–fonéma viszonyt a továbbiakban sem sikerül tisztázni: „A *szabad* szavunk utolsó betűjének státusza csak a folytatás ismeretében határozható meg. Ha nincs folytatás, akkor a „D” betű egyúttal graféma is [...]. Ha a folytatás „S”, akkor a „DS” betűk egy grafémát alkotnak, amely egy /D/ és /S/ fonémakapcsolatot jelöl, ennek hangalaki megvalósulása egy hosszú [CS]. Ha a „D” után „J” áll, akkor megint csak más fonémakapcsolatot jelöl a betűkombináció révén alakult graféma”. A következő lapon azután megkapjuk a graféma meghatározását ekképpen: „A graféma az, ami kihangosítódik”. Ha ez így van, milyen grafémának felel meg a [j] hang a *fiú* szóban?

A 2. fejezet két pszicholingvisztikai kísérletet ír le. Az *Anagrammák megoldása* című első kísérletben 7–8 és 8–9 éves finn és magyar kisiskolások teljesítményét veti össze a szerző, a másodikban két további korosztállyal, a 10–11 és a 11–12 évesek korosztályával bővül a vizsgált gyermekek köre. A kísérletekkel kapcsolatban felvetődő legfontosabb kifogás, amint fentebb már jeleztem, az, hogy nem vehetők össze a két nyelvet képviselő korcsoportok, ha egyszer egy év iskoláztatási különbség van közöttük. A hátrány különösen nagy a finn első osztályosok esetében, akik a semmiből haladnak az írtudás felé, míg a magasabb korosztályok már az írtudás különböző fokozatait képviselik. Mivel pedig azt sem tudjuk meg, hogy a kísérlet időpontjában pontosan mennyi ideje tanultak írni az F1 (finn 7–8 éves) csoport tagjai, még csak becsülni sem tudjuk a hátrány mértékét, hiszen az abszolút kezdő szakaszban egyetlen hónap is igen nagy minőségi különbséget jelent a teljesítmény szempontjából. Azonkívül maga a feladat fejlett metanyelvi tudást igényel, ami ebben a korban még épp csak kezd alakulni¹. Tehát a finn csoportok nem teljesítik azt az elvárást, amelyet a szerző az életkorok választásának érvéként megjelöl: „két-három évnyi iskoláztatás után elvárható a FGMSZ-ok aránylag könnyed alkalmazása átlagos helyzetekben, illetve valamilyen szintű alkalmazása nehezebb helyzetekben” (30). Fontos lenne azt is tudni, hogy a gyerekek milyen módszerrel tanultak olvasni, mert ez a tényező is nagymértékben befolyásolja a szófelismerés sikerét. Mind a hangzó beszédhez közelebb álló finn írásrendszernek, mind a fonológiai alapokat jobban tükröző magyar írásnak a megfejtéséhez, úgy tűnik, megfelelőbb a szintetikus módszer.²

Az összesített eredményeket szemléltető oszlopdiagramon (34) igazolódik az, amit a két nyelvközösségbe tartozó gyerekcsoportok összemérhetetlenségéről mondtam. Az F1-nél ugyanis 45%-ban nincs helyes válasz, az M1-nél (magyar 7–8 évesek) csak 10%-ban. (Ezt egy mondat erejéig a szerző is megemlíti az 55. oldalon.) Abban is jobbak a magyarok, hogy az 1–5 tételek helyesek opcióján magasabb értékek szerepelnek: 55% szemben a finn gyerekek 22%-ával. Különös ugyanakkor, hogy az F2–M2 (finn és magyar 8–9 évesek) összevetésben a finn gyerekek nagyobb %-ban oldották meg hiba nélkül a feladatot: 22% szemben a magyar gyerekek 8%-ával.

¹ Edwards, Harold T. – Anita G. Kirkpatrick (1999): Metalinguistic awareness in children: A developmental progression. *Journal of Psycholinguistic Research* 28: 313–329.

² Vö. Meixner Ildikó (1967) Az olvasás fogalma. A sikeres olvasástanulás feltételi. Az olvasás tanításának főbb irányai. In: Meixner Ildikó – Justné Kéry Hedvig: *Az olvasástanítás pszichológiai alapjai*, 7–15. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A válaszokat minden csoport minden egyes tagjára nézve táblázatban közli a szerző, majd értelmezi a mögöttük gyanítható stratégiákat. Úgy tűnik azonban, hogy a magyarázatai mesterkéltek ahhoz képest, ami valójában feltehetőleg történik. Az ugyanis, hogy a gyerekek, mind a magyarok, mind a finnek felismerik a betűket, s próbálnak az eredeti stimulushoz hasonló értelmes szót találni. Például az ITNAFELE → ITALIA viszonyban a gyerek felismeri a szótagszámot, az első szótag betűit, s ennek alapján kitalál egy értelmes szót. A megfelelő magyar stimulus, a TNÁFELE is változatos válaszokat szül: TANÁRFELE, NÁDFELE, ÁTMENT. Érdemes volna megszámlálni, hogy a kísérletvezető által elvárt szó helyett hány esetben született más értelmes szó. Általános hiba, hogy a gyerekek nem választják le a 6–10. sorszámú stimulusokról a szélső A-kat, így születnek az A ASZTALA, AELEFÁNTA stb. típusú válaszok. Ezt a szerző is megfogalmazza: „Az előforduló hibák (8–9 éveseknél) szinte kizárólag azzal kapcsolatosak, hogy a két „A” betűvel a gyerekek nem tudnak (mernek) mit kezdeni” (69). Nos, ebben igazolódik, hogy rossz volt az instrukció, amelyet kaptak: „Ravasz Péter ilyen furcsán írt fel magyar szavakat. Fejtsétek meg, írjátok le ezek jelentését az egyenlőségjel után!” (30). Mivel az utasítás nem tartalmazta azt, hogy akár el is hagyhatnak betűket, mindegyiket igyekeztek a válaszban felhasználni.

Arra a fontos különbségre, amelyet a grafikonból kiolvastunk (l. fentebb), hogy tudniillik a hibátlan megoldásban az F2 miért ér el jobb eredményt, mint az M2, holott az utóbbi csoportnak van nagyobb tapasztalata az írott nyelv használatában, a 72. oldalon kapunk egy bártortalan magyarázatot, melynek lényege a hangzást jobban követő finn és kevésbé követő magyar írásrendszer közötti különbség. A magyarázat azonban magában a grafikonban igazolható, mégpedig azon a módon, hogy ha az azonos iskoláztatási tapasztalattal rendelkező M1 és F2 csoportot hasonlítjuk össze, az F2 „elhúzó” az M1 teljesítményétől. Tehát bizonyított a sekély írásrendszer írástanulást elősegítő hatása.

A *Szófelismerés izoláltan és kontextusban* című második kísérlet többségi megoldásai azt tükrözik, hogy sem a finn, sem a magyar gyerekek nemigen tudtak mit kezdeni a toldalékormorfémák tömorfémák elé helyezésével. Az értelmezést balról jobbra végezték, az előretolt toldalékot a helyén hagyva, de valahogy belefoglalva a szó értelmébe, pl. *takjár* = *csak jár*, *enrét* = *Endrét* (94), *nytnäh* = *nythän*, *nytnähään* (90).

Az izolált szavakra (ISZ) és a szövegkörnyezetben vizsgált szavakra (KSZ) adott válaszokat összesítő 9. táblázatban (97) is, ha az összehasonlítást nem az életkor, hanem az iskoláztatási évek alapján végezzük, azt találjuk, hogy a **finn gyerekeknek mindkét kísérleti helyzetben jobb a teljesítményük**. Különösen szembeszökőek a különbségek a KSZ stimulusok esetében. Egy ilyen fontos különbséget a finn és a magyar kisiskolások között pedig nem lehet elintézni annak kijelentésével, hogy „Írásrendszerbeli okának kell lennie, hogy a biológiaiilag egyidős, az írás–olvasási gyakorlatot tekintve eltérő korú gyerekek között olyan megoszlás alakulhat ki, mely szerint az ISZ megfejtésében a magyar, a KSZ megfejtésében a finn gyerekek a jobbak”. A kísérleteket végző szerzőtől elvárható, hogy okmagyarázatot is mellékeljen a kijelentéshez. Mivel ez itt elmarad, az olvasó találgatni kezd, s hamar eszébe jutnak előzményként azok a kísérletek, amelyek 6 éves magyar óvodásokról kimutatták, hogy például a képek alapján történő szövegalkotási képességük nagyon gyenge: szinte csak felsorolják a látható tárgyakat és történéseket, és egymással szemantikailag össze nem függő, pragmatikailag kapcsolt mondatokat produkálnak³. Márpedig, ha nem tudnak a gyerekek kontextusban beszélni, az írott szó felismerésében sem hasznosítják a kontextust mint felismerési kulcsot.

³ Sugárné Kádár Júliától megtudjuk, hogy az óvodai eredményvizsgálat (ERV1) országos mintáját képező 151 6 éves lány és 158 6 éves fiú közül a képleíró feladatban 3.1% csak felsorolja a képeken látható elemeket, 66,1% az eseményeket mondja el képenként, és 30% teremt logikai összefüggést a három kép között (A nyelvi-kommunikatív és a szociális fejlettség mutatói az óvodai eredményvizsgálatban. *Pedagógiai Szemle* 29: 1011–22, 1979).

Azt a kérdést illetően, hogy vajon javul-e a szófelismerés a feladatban való előrehaladást figyelembe véve, a 10–13. táblázatból megállapítható, hogy: nem. Sem a helyes adatok, sem a hiányzó adatok összevetése nem mutat javulást, hanem nagyon is egyenetlen, stimulusról stimulusra változó értékeket. Ez a tény is azt jelzi vissza, hogy baj van magukkal a stimulusokkal. S ezt a szerző maga is kénytelen megállapítani a 114. oldalon. Itt végre felveti, hogy mivel mindkét nyelvközösségbe tartozó gyerekekbe mélyen beleivódott, hogy egy szóalak a szótővel kezdődik, az előrevetett grammatikai morfémt is szótőnek veszik, s addig csavarnak rajta, amíg ez be nem következik, pl. BANVÁROS = BELVÁROS, BANKVÁROS.

Ha késve is, de a 121. oldalon végre arra a kérdésre is választ kapunk, ami a 72. oldalon merült fel, hogy ti. a KSZ szavak megfejtésében miért jobb a finn gyerekek: a finnek által használt sekély írásrendszer hamarabb segíti elő az izolált szóról a kontextusra való áttérést. Itt jegyzem meg, hogy a *fonematikus írásrendszer* terminus helyett pontosabb a hangalakjelölő írás, amelyen belül van sekély (azaz fonetikus) és mély (azaz fonemikus) változat.

A 3. fejezet egy újabb írásvizsgálatról tudósít. Ennek körülményeiről azonban csak annyit tudunk meg, hogy 350 10 éves debreceni kisdíák elvégzett egy 15 feladatból álló tesztet, amelyben hol önálló választ kellett adniuk, hol pedig megadott nyelvi adatokkal műveleteket végezniük, például mondatokká összeszervezni őket. Semmi egyebet nem tudunk meg. Így aztán levegőben lóg az egész feldolgozás, amely a 84.000 szót tartalmazó írott korpuszból kiemelt 1000 hibatípus elemzésére korlátozódik. A hibák több mint 80%-át betűcserék, hangidőtartam-jelölési hibák, betűkihagyások és egybeírások teszik ki. Az egyes típusok bemutatása során közölt bőséges példák óhatatlanul felidéznek, hogy B. Fejes Katalin a 10 éves kisiskolásokról gyűjtött fogalmazások közül kutatásából épp az ilyen vonásokat mutatókat zárta ki, mint értékelhetetleneket (2483-ból 268-at, azaz 10%-ot). Álljon itt közülük egy⁴:

Tegnap a vasut állomásnál Egy kislíjút elítt a vonatt. Nagy síjetve jót a mentő autó Akik mind ottvottak Ara néznek. Nagyon meghökentek A nézők akik ottvottak. Elmentek meglátogatni De a kislíjút akor hoztákki a teremből Édes anya sokat sírt utána Meg halt. Nagyon súlyos is az állapot. Nagyon sajnálták a kislíjút.

Ez volt a baleset!

Az ilyen dolgozatok azonban a hivatkozott műben nem kognitív deficitet tükröztek, hanem szociálisan hátrányos helyzetet. Kérdés, jogosult-e a bennük fellelhető hibákhoz hasonló íráshibák elemzése alapján jellemezni az íráselsajátítás fázisait?

Az ékezethibákkal kapcsolatban a szerző csupán kivitelezési pontatlanságokat említ okként, mégpedig azt, hogy az ékezetek kitétele mindig második fázis az alapbetű leírásához képest, s ez a másodlagos fázis hajlamos elmaradni. Nos, Fónagy Iván és Fónagy Péter ugyanilyen típusú hibákból a rövid/hosszú szembenállásnak a gyerekek nyelvi tudatában való tükröződésére vonatkozó következtetésekre jutott⁵. Magam is végeztem vizsgálatot a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúban a magánhangzók időtartamának ingadozásáról⁶. De elég nyitott szemmel járni a mindennapi

⁴ B. Fejes Katalin (1993) *A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben*. Nyelvtudományi Értekezések 136. Budapest: Akadémiai Kiadó. A fogalmazás a 23. oldalon szerepel.

⁵ Helyesírási hibák haszna. *Magyar Nyelvőr* 95, 1971, 70–89. Lásd még: Török Gábor (1958). A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról. *Magyar Nyelvőr* 82: 333–42.

⁶ Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulságai. *Magyar Nyelvőr* 115: 69–80, 1991.

élet színterein, hogy az ember lépten-nyomon ékezet- és egyéb íráshibákkal szembesüljön, például *ellemzés, kelemes, fejhalgató (árucimkén), válfá, olcsó napszeműveg, bőrönd, A kapu előtt parkolni tilos, zacskos tej, sőt kimér tej* stb.

Azt jól látja a szerző, hogy az egybeírási hibák legfontosabb oka a hangsúly: az egy hangsúllyal jellemzett szerkezetek elemei hajlamosak egybeíródni. Zárójelben meg is jegyzi, hogy e kérdés vizsgálata tudomása szerint még utalás formájában sem létezik a nemzetközi szakirodalomban (166). Nos, éppen a magyar szakirodalomban ezt az összefüggést a hangsúlyozás történeti vizsgálatára alkalmas módszerként vetette fel Hazai Zsuzsanna.⁷

A könyvet elolvasva kíváncsian kerestem a kolofonban annak a személynek a nevét, aki ehhez a vállalkozáshoz lektorként a nevét adta. Nos, ilyet nem találtam. Ez egyjelentésű azzal, hogy a szóban forgó könyv mindenféle szakmai ellenőrzés nélkül került ki a boltokba. Ami azért sajnálatos, mert a könyvpiacon nem lévén az írástanulásról magyar nyelven hozzáférhető más monográfia, Lengyel Zsolt könyve szolgál alapkönyvként mindazok számára, akik az írásról többet szeretnének tudni.

Kassai Ilona

⁷ Helyesírási hibák és hangsúlytörténet. *Nyelvtudományi Értekezések* 67: 1969, 103–7.

Szemle

Szabó József: Koppány menti tájszótár (Ismerteti: <i>Bokor József</i>)	498
Szathmári István: A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései (Ismerteti: <i>Sziksainé Nagy Irma</i>)	500
Békési Imre: Osztatlan filológia (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	507
Balázs Géza: Lehetséges nyelvi szabványok (Ismerteti: <i>Zimányi Árpád</i>)	510
Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia (Ismerteti: <i>Guttmann Miklós</i>)	512
Lengyel Zsolt: Az írás. Kezdet – folyamat – végpont (Ismerteti: <i>Kassai Ilona</i>)	519

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbosztónknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Hótvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz I. III. em. 9.